SEXTIL PUȘCARIU

LIMBA ROMÎNĂ

VOL. II

ROSTIREA

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÎNE
1959

Volumul de față, consacrat foneticii, este al doilea și ultimul din cele patru volume proiectate de Sextil Pușcariu pentru vasta sa lucrare intitulată LIMBA ROMÎNĂ.

După publicarea primului volum în 1940, cel de-al doilea a fost terminat în 1943, iar încheierea a fost adăugată de autor în 1946. Celelalte două volume nu au ajuns să fie nici măcar schițate de Pușcariu, care a murit în 1948.

Rezultat al unor cercetări îndelungate, lucrarea se publică întocmai în forma în care a fost scrisă de autor, fără a cuprinde, firește, progresele înregistrate ulterior de fonetică. Cu toate acestea, ea este de un real folos pentru studiile de specialitate.

SEXTIL PUŞCARIU ŞI PROBLEMELE DE FONOLOGIE

Volumul al doilea din *Limba romînă* de Sextil Puşcariu cuprinde o descriere amănunţită a pronunţării literare şi populare a limbii romîne. Din acest punct de vedere, lucrarea este deosebit de bogată în observaţii judicioase şi subtile şi plină de sugestii pentru studiul ştiinţific al foneticii limbii romîne.

Cu toată formaţiunea sa neogramatică, Sextil Puşcariu a manifestat, în tot timpul creaţiei sale ştiinţifice, o receptivitate deosebită pentru ideile şi metodele noi apărute în lingvistică. În perioada în care învăţatul clujean şi-a desfăşurat activitatea ştiinţifică, s-au constituit două discipline lingvistice noi : geografia lingvistică şi fonologia. Aceasta din urmă, în special, a adus în cercetările de fonetică o concepţie mai justă, propriu-zis lingvistică, asupra sunetelor vorbirii, în opoziţie cu cea pur fiziologico-acustică. Ea preconizează studierea sunetelor limbii nu numai din punctul de vedere acustico-motor, ci mai ales din acela al funcţiunii pe care sunetele o îndeplinesc în sistemul unei limbi date, adică din punctul de vedere propriu-zis lingvistic. Datorită punctului de vedere funcţional şi concepţiei limbii ca un sistem în care toate elementele constitutive sînt strîns legate între ele, nu prin simple legături mecanice, ci prin conexiuni complexe, organice, structurale, fonologia a reînnoit din temelii nu numai studiul foneticii, ci lingvistica în general.

În ceea ce priveşte geografia lingvistică, Sextil Puşcariu a trecut de la consideraţii teoretice la realizări practice, organizînd anchetele dialectale prin corespondenţă ale Muzeului limbii romîne din Cluj şi, îndeosebi, iniţiind şi conducînd lucrările *Atlasului lingvistic romîn*. În prezenta lucrare s-a folosit la fiecare pas de materialul *Atlasului* şi de observaţiile făcute de anchetatori.

De asemenea, şi în domeniul fonologiei a încercat — cu succes — să aplice concepţia funcţională cercetării sunetelor limbii romîne, îndeosebi

prin studiile sale publicate în *Dacoromania* asupra morfonemului și asupra sistemului fonetic și fonologic al limbii romîne [1].

Influența principiilor fonologiei e vădită îndeosebi în capitolele „Fonetica" și „Fonemica" ale acestei cărți, în care autorul operează cu noțiunile de fonem, morfonem și cu opoziții fonologice, pe care le numește de obicei „contraste": opoziții „cu funcțiune morfonemică" (de ex. opoziția $p-p^i$ în *lup—lupi*), „contraste" între consoane „muiate" și „nemuiate" (*gol—g'ol*), „contraste" între caracterul „labial" și „nelabial" al unor consoane la sfîrșitul cuvintelor (*ochiu—ochi*) etc. (p. 253 și urm.). Exemplul din urmă dovedește că Sextil Pușcariu nu era departe de a recunoaște corelația de labializare a consoanelor și rolul ei în morfologia romînească. De obicei, însă, consoanele finale rotunjite, ca și pe cele palatalizate finale, le consideră ca formînd „grupuri mixte", constituite dintr-o consoană (sau mai multe) plus vocala „afonică și ultrascurtă" finală *u* sau *i* (§ 34 b). De asemenea, nici în poziție nefinală, înainte de vocală, S. Pușcariu nu recunoaște existența consoanelor diezate (palatalizate) sau bemolate (labializate), dar semnalează (§ 71)—foarte judicios— în pronunțarea populară, „despicarea" vocalelor (de ex. în *mîare*, *ovîăs*, *buriete*, *duomnu* etc.). Fonologii explică această „despicare" prin apariția unui element vocalic de tranziție între consoane cu diferite timbre și vocala următoare : după consoanele cu timbru velar, palatal, labiovelar și labiopalatal apar elementele vocalice de tranziție cu timbrul *î* (sau *ă*), *i* (sau *e*), *u* (sau *o*) și *ü* (sau *ö*). Ca în toate limbile care posedă consoane cu timbre fonologice proprii, ca de ex. în irlandeză, în unele graiuri basce, într-o parte a limbilor slave, în unele limbi caucaziene, fino-ugriene, turce etc. [2], la fel și în limba romînă consoanele cu timbru palatal sau labiovelar sînt urmate de un *i* sau un *u* (respectiv de un *e* sau un *o*) scurt, care nu constituie un fonem independent [3], ci trebuie considerat ca un element vocalic (semivocalic) de tranziție de la consoană la vocala următoare [4].

[1] S. Pușcariu, *Morfonemul și economia limbii*, în *Dacoromania*, VI (1929—1930), p. 211 și urm., id., *Considerațiuni asupra sistemului fonetic și morfologic al limbii romîne*, în *Dacoromania*, VII (1931—1933), p. 1 și urm.

[2] N. S. Troubetzkoy, *Principes de phonologie*, Paris, 1957, p. 361 și urm.

[3] *Ibid.*, p. 59—60; id., *Grundzüge der Phonologie*, în *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* (TCLP), VII, Praga, 1939, p. 52.

[4] Privitor la apariția, în romanica comună, a elementului vocalic de tranziție între consoanele palatalizate resp. labializate și vocala următoare cu care formează un diftong, vezi André Burger, *La diphtongaison de **e** et **o** ouverts dans les langues romanes*, în *Atti del III congresso internazionale dei linguisti*, Firenze, 1935, p. 179; id., *Phonématique et diachronie*, în *Cahiers Ferdinand de Saussure*, 1955, 13, p. 26 și urm. Relativ la elementul vocalic *e* de tranziție dintre o consoană palatalizată și vocala următoare (de ex. *a*) în rusă, element care durează în medie 5 sutimi de secundă (aproximativ ca semivocala *e* îndiftongul romînesc *ea*), vezi L. V. Scerba, *Russkie glasnie v kacestvennom i kolicestvennom otnoșenii*, S. Petersburg, 1912, p. 85 și urm. Privitor la prezența obligatorie a sunetelor de tranziție între foneme, vezi K. L. Pike, *Phonetics. A critical analysis of phonetic theory and a technic for the practical description of sounds*. 5-th print.. Ann Arbor-London, 1955. p. 110.

S. Pușcariu considera ca una din trăsăturile caracteristice ale foneticii romînești masarea energiei rostirii la începutul cuvîntului [1]. Prin aceasta, după părerea mea, se explică între altele și apariția — „la noi ca la slavi", după cuvintele lui S. Pușcariu — a unui i̯ sau u̯ înaintea lui *i*, *e*, *u*, *o* inițiali (p. 119). Fenomenul acesta poate fi însă cuprins într-o formulă mai generală, în care ar intra și fenomenul „despicării" vocalelor (adică al apariției diferitelor timbre fonologice ale consoanelor). Evoluția foneticii romînești este caracterizată prin masarea energiei rostirii și a trăsăturilor distinctive ale vocalelor asupra începutului silabei. Așa se explică și apariția lui i̯, u̯ la început de silabă (prin urmare și la început de cuvînt) înaintea lui *i*, *e*, *u*, *o*, precum și trecerea, asupra consoanei care începe silaba, a timbrului palatal sau labial al vocalei, întocmai ca în celelalte limbi care posedă consoane cu timbru fonologic propriu. Din cauza preluării de către consoane (între care trebuie socotiți și i̯, u̯ inițiali sau la început de silabă) a timbrului distinctiv al vocalei, aceasta își pierde, în pronunțarea populară, foarte ușor timbrul propriu palatal sau labial (*u̯os* > *u̯ăs*, *i̯el* > *i̯ăl*, *tu̯ot* > *tu̯ăt*, *di̯es* > *di̯ăs* etc.) fenomen numit în prezentul volum „diferențiere" (p. 114).

Neadmițînd existența în limba romînă a corelațiilor consonantice de timbru, S. Pușcariu (ca de altfel majoritatea lingviștilor romîni) se deosebește de fonologii de la Praga, care consideră limba romînă ca făcînd parte din asociația eurasiatică a limbilor care prezintă corelații de timbru ale consoanelor [2].

Față de teoriile fonologilor de la Praga, Sextil Pușcariu a avut totdeauna unele rezerve, manifestate și în prezentul volum, de pildă atunci cînd autorul reproșează fonologiei că exclude istorismul din studiul limbii (p. 275—282), sau, atunci cînd îl admite, compară numai fazele privite sincronic și nu se interesează de „tăietura perpendiculară" (p. 281).

---

[1] S. Pușcariu, *Limba romînă*, I, p. 70.

[2] R. Jakobson, *Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves*, TCLP, II, Praga, 1929, p. 109, nota 50. Cf. id., *Über die phonologischen Sprachbünde*, TCLP, IV, Praga, 1941, p. 237; id., *K harakteristike evraziiskogo jazikovogo soiuza*, Paris, 1931, p. 26 și urm.; id., *Sur la théorie des affinités phonologiques entre les langues*, apendice la cartea lui N. S. Troubetzkoy, *Principes de phonologie*, Paris, 1957, p. 361. (Articolul a apărut întîi în *Actes du quatrième Congrès international de linguistes tenu à Copenhague du 27 août au 1er septembre 1936*, Copenhaga, 1938, p. 48—58; N. S. Troubetzkoy, *Grundzüge der Phonologie*, TCLP, VII, p. 122. (Cf. traducerea franceză făcută de Jean Cantineau: N. S. Troubetzkoy, *Principes de phonologie*, Paris, 1957, p. 145). Înaintea fonologilor, consoanele finale palatalizate și labializate au fost semnalate la noi de Al. Philippide (*Originea Romînilor*, Iași, 1927, II, p. 66 și 87). (Cf. și Ernst Gamillscheg, *Oltenische Mundarten*, Viena, 1919, p. 7. și passim). Relativ la discuția privind existența corelațiilor consonantice de timbru în limba romînă vezi SCL, I, p. 172 și urm.; III, p. 127 și urm.; V, p. 433 și urm.; VI, p. 7—51, 183—223; *Limbă și literatură*, 1955, p. 273—282; *Limba romînă*, V, nr. 2, p. 26—38; CL, I, p. 11—29; E. Petrovici, *Influența slavă asupra sistemului fonemelor limbii romîne*, București, 1956; SCL, VII, p. 7—37, 159—207; VIII, p. 43—77; IX, 7—17.

Critica aceasta, justificată, poate, pentru fazele incipiente ale fonologiei, nu e justă dacă avem în vedere stadiul actual al acestei discipline. Fonologii fac, într-adevăr, fonetică istorică, nu în sensul istoriei sunetelor luate izolat, ci ca un studiu al sistemelor fonologice care s-au perindat în cursul evoluției unei limbi. Limba, în orice fază de dezvoltare a ei, constituie un sistem complex, alcătuit din sisteme parțiale : fonetic (fonologic), morfologic, sintactic etc. Adevăratul istorism constă nu în studiul istoric al unor fenomene izolate, ci în acela al sistemelor, al trecerii de la un sistem la altul.

De altfel nici la începuturile ei fonologia nu a fost exclusiv sincronică. În prezentul volum, adeseori este citată lucrarea lui R. Jakobson, *Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée a celle des autres langues slaves*, care este un studiu de fonologie istorică [1]. Același autor a expus, în primii ani ai noii discipline lingvistice, principiile fonologiei istorice [2]. Recent a apărut și un tratat de fonetică istorică concepută din punct de vedere fonologic [3]. Fonetica istorică, în faza actuală de dezvoltare a lingvisticii, nici nu poate fi concepută altfel decît ca studiul istoriei sistemelor fonetice și fonologice, al apariției și dezvoltării acestor sisteme și al înlocuirii unui sistem prin altul [4].

Nu mi se pare justă nici observația lui S. Pușcariu că fonologii, care reproșează vechilor foneticieni felul „atomistic" de a trata sunetele limbii, sînt și ei „atomiști", deoarece merg în analiza lor pînă la „atomul ce nu mai poate fi analizat", adică pînă la cea mai mică unitate fonică a limbii (avînd funcțiune distinctivă), care este fonemul. Dar fonologii nu de aceea îi caracterizează pe foneticienii de școală veche ca „atomiști", fiindcă duc analiza pînă la cele mai mici detalii, ceea ce fac și ceea ce recomandă și fonologii, ci pentru că, din cauza detaliilor, nu văd sistemul și legăturile strînse, organice între diversele elemente. Prin „atomism" fonologii din Praga înțelegeau studiul fenomenelor lingvistice ca fapte izolate, fără a se ține seama de legăturile lor reciproce în sistem [5].

Apariția prezentului volum, în care sînt lămurite, cu multă finețe de observație și cu foarte judicioase interpretări ale materialului, numeroase probleme de fonetică, va aduce mari servicii studiului limbii romîne, putînd fi utilizat ca manual de fonetică al limbii noastre. Prin apariția lui se va da un nou impuls la noi cercetărilor de fonetică descriptivă, experimentală, istorică și funcțională.

ACAD. E. PETROVICI

---

[1] TCLP, II, Praga, 1929.

[2] R. Jakobson, *Prinzipien der historischen Phonologie*, în TCLP, IV, 1931, p. 247 și urm.

[3] A. Martinet, *Economie des changements phonétiques, Traité de phonologie diachronique*, Berna, 1955.

[4] R. I. Avanesov, *Iz istorii russkogo vokalizma, Zvuki i i î*, în *Vestnik moskovskogo universiteta*, nr. 1, 1947, p. 41 ; B. Trnka i dr., *K diskusii po voprosam strukturalizma*, în *Voprosi iazikoznaniia*, 1957, 3, p. 47.

[5] Cf. A. A. Reformatski, *Cito takoe strukturalizm*? în *Voprosi iazikoznaniia*, 1957, 6, p. 28.

Elevilor mei

CUPRINSUL

PARTEA ÎNTÎI. FONETICA

PARTEA A TREIA. FONOCINETICA

ILUSTRAŢII ŞI HĂRŢI

*) Toate hărţile sînt publicate la sfîrşitul volumului. Numerele indică paginile la care sînt citate hărţile.

Hărţile au fost lucrate de Şt. Poenaru, cartograful Muzeului limbii romîne din Cluj De asemenea figurile 1, 2, 3, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 21, 26, 30, 33, 36, după Panconcelli-Calzia, *Experimentelle Phonetik*, figurile 20, 22, 24 după Grammont, *Traité*, figura 40 după Lombard, *Prononciation*, iar figura 47 după Reichenkron. Clişeele figurilor 5, 7, 9, 13, 15, 17 şi 18 sînt din Rausch, *Lauttafeln*, ale figurilor 4, 11, 19, 23, 25, 29, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 42 şi 43 după fotografii din Institutul de fonetică experimentală din Cluj, iar figurile 44 şi 45 după lucrări de E. Petrovici şi Şt. Lelescu.

PARTEA ÎNTÎI

FONETICA

ARTICULAȚIA

1. Între marile minuni ale acestei lumi trebuie socotit graiul omenesc. Fără el, toate gîndurile pe care le răscolește mintea și toate simțirile pe care le cuprinde sufletul nostru ar rămînea îngropate în raclă plumbuită. Rațiunea omenească ar fi stearpă dacă n-ar fi nutrită și incitată necontenit printr-un schimb de vederi, iar în sufletul nostru n-ar putea încolți sentimente generoase, dacă omul n-ar cunoaște decît gestul primitiv al cînelui care dă din coadă de bucurie sau modulația vocii prin care pasărea își cîntă iubirea. Numai facultatea de a-și exterioriza gîndurile și preocupările prin sunete perceptibile —înțelese și ușor de reprodus de toți membrii aceleiași comunități sociale— și de a face să răsune în sufletele altora coarde care au vibrat în inimile noastre contribuie la înmulțirea cunoștințelor și la înnobilarea sufletelor, stîrnind idei și porniri nouă și deschizînd omului calea fericirii pe acest pămînt. Scînteia se naște prin izbirea amnarului de cremene; graiul omenesc e întocmit pentru dialog.

Comunicînd prin grai viu cu semenii noștri, punem în acțiune un aparat complicat, în care intră ca părți componente deopotrivă creierul, urechea și gura.

Ceea ce se petrece în creierul nostru cînd înțelege și prelucrează cele auzite, pregătește răspunsul și dă ordin organului rostitor să transforme ideea în sunete, depășește preocuparea lingvistului și formează obiectul p s i h o l o g i e i.

Deși din punct de vedere teoretic auzirea este tot atît de importantă ca și rostirea, căci omul învață să vorbească reproducînd sunetele auzite —un surd din naștere este și mut— totuși a c u s t i c a nu formează obiectul lingvisticii, ci al f i z i c i i. Aceasta, din simplul motiv, că noi nu putem influența auzul nostru, decît doar în ceea ce privește posibilitatea de a micșora intensitatea sunetelor ce ne izbesc urechea.

În opoziție cu urechea, asupra căreia nu sîntem stăpîni, organul cu care producem sunetele poate fi dirijat de noi. Deși mișcările lui sînt în general automatizate, totuși ele pot fi modificate, augmentate sau oprite de noi. Fonetica, care studiază mecanismul rostirii, formează un capitol important al lingvisticii. Știind exact cum se produc sunetele cînd vorbim, putem învăța mai ușor pronunțarea unor limbi străine; cunoscînd, care anume părți ale organului nostru rostitor produc anumite sunete, ni se lămurește evoluția sunetelor în cursul timpului și înțelegem de ce, în unele dialecte, un sunet e înlocuit prin alt sunet apropiat. Iată de ce fonetica, interesînd deopotrivă pe autorii gramaticilor practice, ai gramaticilor istorice și pe dialectologi, a luat naștere tocmai în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cînd marile invenții tehnice au apropiat popoarele unele de altele, silindu-le să-și învețe reciproc limbile și cînd neogramaticii erau stăpîniți, în cercetările lor, de istorism. Materialul bogat și nou pe care li-l aduceau cercetările dialectale le-a îndreptat de asemenea atenția spre fonetică.

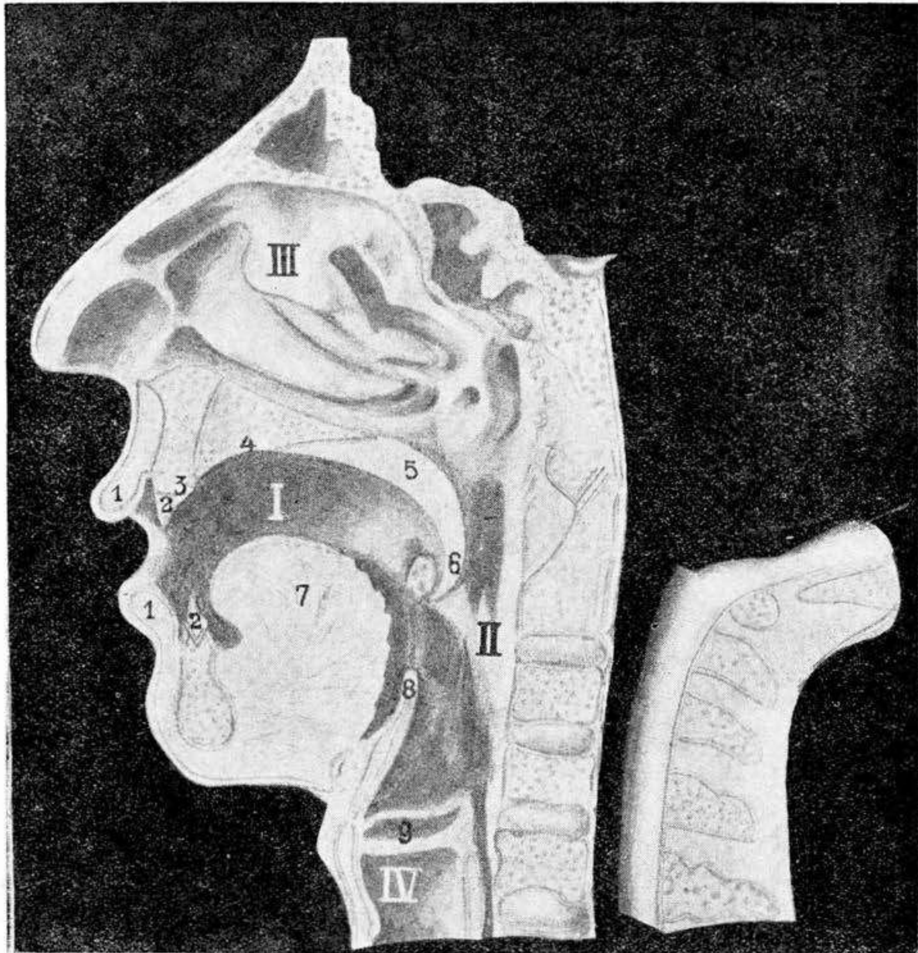
Dar în afară de latura practică, a învățării unor limbi străine, și în afară de preocupări de ordin istoric sau geografic, fonetica dă răspunsuri și lingvistului care caută să pătrundă tainele graiului omenesc și să deslușească tendințele generale ce stau la temelia felului nostru de a ne exprima.

Însăși construcția aparatului nostru de rostire este o mică minune, înaintea căreia ne oprim uimiți și plini de admirație.

Același organ cu care respirăm, mîncăm (mestecînd și înghițind hrana), mușcăm, mirosim și gustăm, scuipăm, căscăm, fluierăm, sărutăm etc. este, în minunata economie a corpului omenesc, și cel mai desăvîrșit instrument producător de sunete. Gura, împreună cu gîtlejul și nasul, formează un tub curbat, lung abia de cîțiva centimetri, prin care trece aerul împins, ca dintr-un foi, din plămîni. *Obstacolele pe care aerul le întîmpină în diferitele părți ale acestui tub produc multele și variatele sunete ale graiului omenesc. Mișcările prin care îl închidem sau deschidem, îngustăm sau lărgim, dîndu-i diferite lungimi și forme, se numesc, în fonetică,* ***articulație.***

La capătul dinăuntru al tubului este laringele. Coardele vocale, așezate în laringe, sînt niște cute în interiorul cărora se află cîte un mușchi. Cînd deschidem spațiul dintre ele — glota —, aerul poate circula din plămîni sau în plămîni; cînd închidem glota, nu mai putem nici respira, nici vorbi. Coardele vocale cu mușchii lor au, precum vom vedea mai tîrziu, un rol hotărîtor pentru caracterul sunetului produs, putînd da coloanei de aer ce se scurge prin tubul fonatoriu diferite forme chiar în momentul cînd traversează laringele. Aceste coarde, care au

forma unor buzișoare, sînt învelite în cîte o membrană mucoasă, care și ea are proprietatea să se întindă sau să se scurteze, făcînd ca tonul produs de vibrațiile lor să fie mai înalt sau mai profund.

I = *Cavitatea orală*
II = *Faringele*
III = *Fosele nazale*
IV = *Laringele*

1 = *Buzele*
2 = *Dinții*
3 = *Alveola*
4 = *Palatul dur*

5 = *Vălul palatin*
6 = *Omușorul*
7 = *Limba*
8 = *Epiglota*
9 = *Coardele vocale*

Fig. 1. — Aparatul articulator.

La marginea dinapoi a laringelui, înspre baza limbii, se află e p i g l o t a, un cartilaj mobil, care se poate așeza deasupra glotei, ca un capac,

oprind, în momentul înghițirii, lichidele sau corpurile solide să pătrundă în trahee și dirijîndu-le pe esofag.

În fundul gurii f a r i n g e l e formează o cavitate, al cărei fund se vede ca un perete roșu, cînd căscăm gura. În regiunea faringiană tubul se bifurcă, făcînd ca aerul să poată pătrunde pe gură sau pe nas. Cînd, vorbind, dăm drumul aerului pe nas, sunetul are, din cauza rezonanței ce se produce în fosele nazale, un caracter deosebit, pe care îl numim

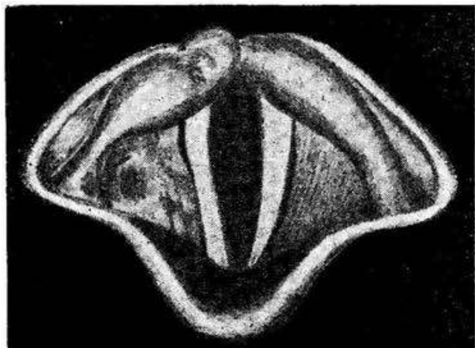

Fig. 2. — Coardele vocale cînd respirăm.

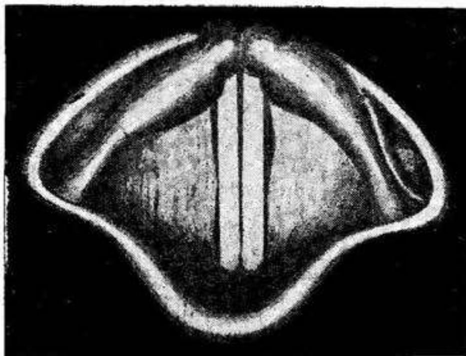

Fig. 3. — Coardele vocale în poziția vocii.

n a z a l. Uitîndu-ne în gura deschisă a celui ce pronunță un *a*, vedem cum arcul format de cerul gurii moale — v ă l u l p a l a t i n — se ridică cu omușorul — u v u l a sau l u e t a — care, în timpul cînd respirăm (pe gură și pe nas), atîrnă, ca o mică limbă de pisică, de cerul gurii. În momentul cînd începe rostirea lui *a*, vălul palatin se înalță și se lipește de peretele faringian posterior. Prin această mișcare canalul nazal se închide, iar aerul nu se mai poate scurge decît pe gură : *a* e un sunet o r a l.

În opoziție cu vălul palatin, moale și mobil, continuarea lui spre înainte e formată de cerul gurii tare și fix : p a l a t u l d u r (sau simplu : p a l a t u l). Partea dinainte a palatului se continuă cu a l v e o l e l e dentare, în care sînt înfipți d i n ț i i.

Tubul se termină, la capătul din față, cu b u z e l e, care îl pot închide în partea anterioară, întocmai după cum glota îl poate închide în partea dinapoi.

După cum un sunet se produce în una din aceste regiuni, el se numește l a r i n g i a n, f a r i n g i a n, v e l a r, p a l a t a l, a l v e o l a r, d e n t a l sau l a b i a l. Unele din sunete au un loc dublu de articulație. În asemenea cazuri se întrebuințează termeni compuși ca l a b i o - v e l a r, p a l a t a l - a l v e o l a r etc.

În afară de r e g i u n e a unde se face articulația, trebuie să ținem seama și de o r g a n u l care articulează. Astfel, cînd rostim un *f* sau un *v*, vedem cum buza inferioară, mobilă și activă, se apropie de dinții superiori, ficși și pasivi. În acest caz avem a face cu un sunet l a b i o - d e n t a l.

Organul care are rolul cel mai activ la articularea sunetelor este l i m b a, o masă puternică de mușchi, care-i permit mișcări în toate direcțiile. Însemnătatea ei în rostire e atît de mare, încît multe popoare exprimă cu același cuvînt graiul (germ. „Sprache") și organul cu care grăim (germ. „Zunge"). Latinii aveau un singur termen pentru cele două noțiuni : *lingua*, moștenit de toate popoarele romanice (rom. *limbă*, fr. *langue* etc.). De obicei articularea se face cu partea limbii care, în stare de odihnă, se găsește în regiunea spre care articulăm. Astfel, la sunetele faringiene se ridică baza (rădăcina) limbii, pentru cele velare partea dindărăt a ei, pentru cele palatale dosul, iar pentru cele alveolare și dentale muchea din față sau vîrful limbii. În asemenea cazuri se întrebuințează și termeni ca : sunete r a d i c a l e sau p o s t e r o - l i n g u a l e, d o r s a l e sau m e d i o - l i n g u a l e, c o r o n a l e și a p i c a l e sau a n t e r o - l i n g u a l e. E de la sine înțeles că spre a articula în diferite regiuni ale gurii limba poate (sau trebuie chiar) să ia anumite forme. Unii foneticieni, precum WEIGAND (*LAD*, p. 6) și PAULYN, dau o deosebită importanță acestor forme ale limbii și fac distincție între sunete articulate cu limba „subțiată" sau „groasă", cu limba întreagă sau numai cu o parte a ei, cu limba plată sau îngustată etc. (germ. „Schmalzungenlaute", „Flachzungenlaute", „Zungenflächenlaute" sau „Ganzzungenvokale", „Zungenteilvokale" etc.).

Atît laringele cît și buzele fiind mobile, tubul poate fi l u n g i t sau s c u r t a t cu ajutorul lor. Dacă privim în oglindă și prindem cu degetele mărul lui Adam, vedem cum buzele se lățesc lipindu-se de dinți, cînd pronunțăm un *i*, și simțim cum laringele se înalță. Dimpotrivă, cînd pronunțăm un *u*, buzele se rotunjesc, țuguindu-se înspre înainte, iar laringele coboară : tubul se scurtează la *i* și se lungește la *u*.

Scurtarea și lungirea tubului are un rol mai puțin important decît a p e r t u r a (deschizătura) lui. Cînd rostesc înaintea oglinzii cuvîntul *papa* și compar ceea ce aud cu ceea ce văd, observ că spre a pronunța acest cuvînt trebuie ca poziția inițială a gurii să fie cu buzele închise. Tot astfel trebuie să închid buzele cînd de la întîiul *a* vreau să trec din nou la *p*. *P* este deci un **sunet închis** — sau cu termenul tehnic : o o c l u z i v ă —, în opoziție cu *a*, pe care, dacă vreau să-l pronunț, atît în silaba întîi cît și într-a doua, trebuie să deschid gura. *A* este un **sunet deschis**. Între sunetul închis *p* și între *a* — sunetul pronunțat cu cea mai mare deschi-

zătură a gurii — pot fi clasate toate celelalte sunete ale limbii în ceea ce priveşte **unghiul maxilar**, adică unghiul pe care îl formează maxilarul inferior — mobil — faţă de cel superior — fix — atunci cînd deschidem sau închidem gura.

Cînd rostesc — tot înaintea oglinzii — *va fi*, între buza mea de jos şi dinţii de sus este, la *v*, o deschizătură foarte strîmtă, care, la *a* următor, se măreşte pînă la maximul întrebuinţat în pronunţare. În continuare, unghiul maxilar scade la *f* din nou, ca şi la *v*, pentru ca să crească iar cînd rostesc pe *i*, însă cu mult mai puţin decît la *a*.

Între *v* (*f*) şi *i* este limita între **consonante** şi **vocale**.

Vocalele sînt, toate, sunete deschise, apertura lor variind între *i*, rostit cu cel mai mic unghi maxilar, şi *a*, rostit cu cel mai mare unghi maxilar. *Vocalele se caracterizează prin faptul că aerul se scurge, la rostirea lor, fără să găsească o piedică în tubul fonator.* Consonantele pot fi închise (ca *p*) sau deschise (ca *v* şi *f*); dar şi în cazul din urmă apertura e atît de mică, încît ea formează un obstacol pentru aerul ce iese din plămîni şi care se freacă de marginile acestei deschizături, producînd un zgomot. *Acest zgomot, care nu lipseşte nici cînd aerul sparge obstacolul consonantelor închise, este tocmai ceea ce caracterizează o consonantă în opoziţie cu o vocală.*

Evitînd în cele precedente să intrăm în amănunte, am neglijat intenţionat să vorbim despre rolul pe care îl au plămînii (cu toracele) la debitarea porţiei de aer — mai mare sau mai mică, mai zvîcnită sau mai curgătoare — necesară la producerea sunetelor rostite.

Şi văzul contribuie la o mai bună înţelegere a vorbirii, care, în mod normal, se realizează prin dialog. Copiii mici, cînd învaţă limba, „se uită în gura" celor ce vorbesc. Dintre toate sunetele, cele produse mai întîi de copii sînt labialele (*mama, papa*), căci mişcarea buzelor e prinsă mai întîi cu ochii. Oamenii care aud greu ghicesc vorbele după forma pe care o ia gura celui ce vorbeşte. Cît de mult se modifică partea inferioară a feţei cînd articulăm diferite sunete, se poate urmări pe figurile reproduse în cele următoare. În întunerec înţelegi cu mult mai greu ceea ce ţi se spune decît la lumină. De aici vorba (probabil aluzie la o anecdotă) care circulă pe la Braşov — probabil şi pe aiurea — pentru cei ce îşi vorbesc fără să se înţeleagă: „vorbeşte ca Niţă cu tată-său pe-ntunerec".

În sfîrşit, nu trebuie uitat nici gestul, care, prin semnificaţia convenţională ce i se dă, devine un auxiliar al rostirii.

CONSONANTELE

OCLUZIVELE

2. Dacă, după ce am rostit *papa*, pronunţ înaintea oglinzii *baba* şi *mama*, văd că mişcarea buzelor rămîne absolut aceeaşi. Consonantele *p*, *b* şi *m* se articulează la fel. Dacă notele lor comune sînt articularea cu

buzele —din care cauză ele se numesc **labiale** (de la lat. *labium* „buză"), mai exact **bilabiale**, căci articularea se face cu amîndouă buzele— și ocluzivitatea lor, va trebui să cercetăm cauzele ce determină deosebirea între ele, pe care n-o observă ochiul, dar o distinge urechea.

Deosebirea între *p* și *b*, pe de o parte, și *m* pe de alta, este înainte de toate de durată. Pe *m* pot să-l țin atîta timp cît mai am o rezervă de aer în plămîni. El e, ca și sunetele deschise, continuu, în opoziție cu toate sunetele închise, care sînt momentane. Într-adevăr, un *p* sau un *b* nu durează decît un moment, timpul necesar pentru ca aerul,

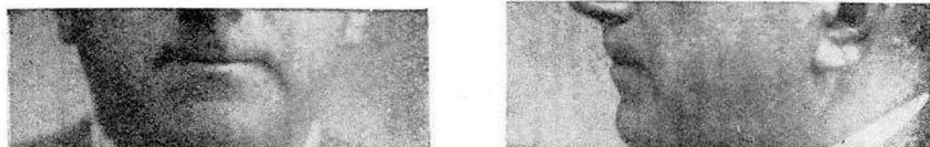

Fig. 4. — Poziția buzelor pentru ocluzivele labiale *p* și *b*.

care iese din plămîni și se îngrămădește în dosul buzelor închise, să spargă obstacolul pe care i-l pun în cale buzele lipite una de alta, și să iasă în formă de explozie din gură. Din cauza aceasta *p* și *b* se mai numesc și sunete **explozive (plozive)**.

Cauza pentru care *m* —sunet închis, dar continuu— întrunește două condiții la aparență contrazicătoare, este faptul că deși buzele închise formează un obstacol pentru aerul ce iese din plămîni, totuși o parte din acest aer se poate scurge pe altă cale, prin nas. *M* e un sunet nazal, în opoziție cu *p* și *b*, care sînt sunete orale (de la lat. *os*, *oris* „gură"). Pe cînd la sunetele orale — după cum am arătat în § 1— vălul palatin cu uvula se ridică și, lipindu-se de peretele faringian, oprește orice scurgere pe nas a aerului din plămîni, la sunetele nazale vălul palatin atîrnă ca în poziția lui de odihnă, iar aerul poate, în parte sau de tot, să iasă pe nas.

Preferăm termenul oral lui bucal, întrebuințat de unii foneticști romîni și împrumutat din franțuzește, în care limbă *bouche* însemnează „gură", spre deosebire de *bucă* al nostru, care are alte sensuri.

Dacă ținem o oglindă în dreptul nărilor cînd rostim *papa* sau *baba*, ea rămîne limpede; dimpotrivă, ea se aburește cînd rostim pe *m* din *mama*. Cînd am guturai, omușorul inflamat nu dă drumul unei porții destul de mari de aer prin nas; de aceea *mama mea* se confundă mai mult sau mai puțin cu *baba bea*.

3. În ceea ce privește deosebirea între *p* și *b*, ea se produce în laringe. Cînd rostim un *p*, coardele vocale sînt atît de depărtate una de alta, încît aerul poate ieși în cantitate mai mare și nestingherit prin deschizătura

dintre ele. La *b*, dimpotrivă, coardele vocale se apropie atît de mult una de alta (cf. fig. 3), încît aerul, ieşind din plămîni, întîmpină oarecare rezistenţă. Astfel el se scurge mai greu şi în cantităţi mai mici şi se freacă de coardele vocale, ai căror muşchi încep să vibreze producînd un zbîrnîit, pe care îl numim **voce**. Ceea ce pentru urechea noastră deosebeşte pe *p* de *b* este tocmai lipsa sau adaosul vocii : *p* este un sunet fără voce sau a f o n i c, iar *b*, un sunet rostit cu voce sau f o n i c. Vocea, sau **fonia**, este deci un plus care se adaugă sunetelor în timpul trecerii lor prin deschizătura coardelor vocale. Ea poate întovărăşi orice consonantă şi întovărăşeşte în mod normal vocalele.

Plusul vocii la *b* (faţă de *p*) îl putem constata cu simţul nostru tactil, aşezînd palma pe creştetul capului sau pe piept, sau prinzînd mărul lui Adam între degete. La sunetele fonice vibraţiile coardelor vocale se transmit părţilor învecinate, încît, rostind pe *b*, noi simţim în palmă sau în degete trepidaţiile, pe care nu le simţim cînd rostim *p*. Şi mai bine ne putem da seama de zgomotul produs de vibraţiile coardelor vocale, dacă astupăm cu palmele urechile şi încercăm să rostim, cu gura închisă, mai întîi *p*, apoi *b*. În timpul cît aerul se adună în dosul buzelor, nu auzim nimic, la *p*, dar distingem bine zbîrnîitul produs de coardele vocale, la *b*.

Nu în toate limbile deosebirea între sunetele fonice şi cele afonice este atît de clară ca în romîneşte şi mai ales ca în franţuzeşte. În unele limbi, precum bunăoară în limba germană vorbită în Bavaria, Saxonia şi prin alte provincii, vibraţiile coardelor vocale nu întovărăşesc sunetele fonice în toate trei fazele emisiunii, ci numai în faza de destindere sau şi în cea a ţinutei, nu şi în faza de tensiune (§ 7 şi § 10). De aceea un *b* german seamănă tot atît de mult cu un *p* ca şi cu un *b* romînesc. Vom vedea în § 52 că şi în limba romînă un *b* la sfîrşitul cuvîntului (de ex. în *corb*) nu se rosteşte tot timpul fonic şi se deosebeşte de un *b* între vocale (*abur*) sau la începutul cuvîntului (*bun*). Şi *m*, care în mod normal este fonic în romîneşte, îşi poate pierde fonia la sfîrşitul cuvintelor după consonante afonice : *basm*, *neologism*...

Vocea o putem adăuga şi fluieratului (cu buzele sau cu fluierul) dacă lăsăm aerul să treacă printre coardele vocale apropiate.

În loc de „fonic" se întrebuinţează la noi, după model francez, şi termenul mai puţin potrivit de **sonor**, iar în loc de „afonic", **surd**.

4. Acelaşi raport ca între *papa*, *baba* şi *mama* există între *tata*, *dada* şi *nana*. Deosebirea e numai în ceea ce priveşte locul de articulaţie, care nu mai e labial, ci **dental** (de la lat. *dens*, *-tis* „dinte"). Şi consonantele *t*, *d* şi *n* sînt ocluzive, dar închiderea nu se face prin împreunarea buzelor, ca la *p*, *b*, *m*, ci prin lipirea vîrfului şi muchii limbii de dosul dinţilor superiori. Marginea limbii abia atinge partea unde măselele sînt fixate în maxilarul superior. Deosebirea dintre *t*, *d* pe de o parte şi *n* pe de alta este că cele două dintîi sînt o r a l e, iar *n* n a z a l ă. Deosebirea dintre *t* pe de o parte şi *d*, *n* pe de alta constă în l i p s a d e v o c e la *t*, în opoziţie cu f o n i a celorlalte două. Nazala dentală *n* este fonică. Numai incidental,

în vecinătatea unor consonante afonice, ea își poate pierde fonia : numele satului *Rîșnov* se rostește uneori cu *n* afonic.

În unele limbi sau în unele regiuni, ori numai la anumiți indivizi, ocluziunea se face cu muchea limbii lipită de „alveolă'' sau în același timp pe o porțiune care cuprinde simultan dosul dinților și alveola. De aceea,

Fig. 5. — Poziția buzelor pentru ocluzivele dentale *t*, *d* și *n*.

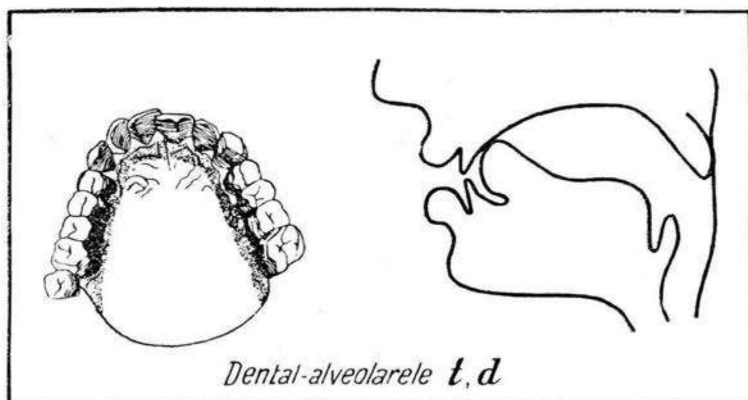

Fig. 6. — Poziția limbii pentru ocluzivele dental-alveolare *t* și *d*.

în loc de „dentale'' se întrebuințează și termenul de **alveolare** și **dental-alveolare.** Cînd un *n* e urmat de fricative, ocluziunea de obicei nu e completă, ci vîrful limbii abia atinge dosul dinților superiori sau alveola. Acest *n* e notat în *ALR* cu o cruciuliță dedesubt, de ex. *în̟șir*.

Tot astfel, adică cu o ocluziune necompletă, trebuie să fi fost articulat *n* între vocale în regiunile „rotacizante'', în care el s-a prefăcut în *r* (cf. § 144).

Dacă în nomenclatura sunetelor nu ținem seama de locul pe care-l atinge (sau de care se apropie) limba, ci de partea limbii care face o mișcare spre partea superioară a gurii, atunci în loc de dentale (sau alveolare), sunetele *t*, *d* și *n* se numesc **apicale,** cînd ele se articulează cu vîrful limbii (lat. *apex*) și **coronale** cînd articulația se face cu muchea (*corona*) limbii.

Ocluziunea se poate face și cu vîrful limbii întors spre înapoi. Asemenea rostire —numită **cerebrală, cacuminală** (de la lat. *cacumen* „vîrf'') sau **retroflexă** și transcrisă printr-un

punct dedesubtul consonantei (ṭ, ḍ, ṇ)— se găseşte bunăoară în limba sardă şi în dialectul sicilian, unde lui *stella* latin îi corespunde *stiḍḍa* (cf. şi *Turiddu*, rostit *turiḍḍu*, propriu „tăurel", cunoscutul personaj din opera „Cavalleria rusticana").

5. Dacă închizătura se produce în regiunea cerului gurii tare (*palatum durum*) de care se lipeşte dosul limbii, atunci avem a face cu ocluzive **palatale**, sau, întrucît numirea se dă după partea limbii care articulează, **dorsale**. Unui *p* labial şi unui *t* dental îi corespunde afonica palatală *k'* (în ortografia romînească *ch*, din *chem*, *închid*...), iar unui *b* labial şi *d* dental, fonica palatală *g'* (ortografiată *gh*, din *ghem*, *înghit*...).

Fig. 7. — Poziţia buzelor pentru ocluziva velară *ŋ*.

Dialectal, palatalele *k'* şi *g'* sînt cu mult mai dese decît în limba literară. Cu *k'* şi *g'* se rostesc cuvintele ca *k'atră*, *g'ine*... în loc de *piatră*, *bine*... O nazală palatală cum o avem (ortografiată *gn*) în franţuzescul *agneau* sau în italienescul *ogni*, nu există în limba literară romînească. O găsim însă în dialecte, unde se aud rostiri ca *bińe* în loc de *bine*, *nemţoańe* „nemţoaică", *ńic* „mic"... Unii romîni, influenţaţi de limba franceză, rostesc cu *ń* neologisme ca *castańetă*, *vińetă*...

După cum articulaţia se face la partea dinainte, mijlocie sau dinapoi a palatului, se pot distinge sunete **prepalatale**, **(medio)palatale** şi **postpalatale**.

Despre consonantele p a l a t a l i z a t e, mai tîrziu, la § 19.

Caracterul palatal îl însemnăm, în transcrierea fonetică romînească, cu o liniuţă verticală (ca un apostrof drept) deasupra sau la umărul consonantelor: *k'*, *g'*, *ń*...

6. Cînd închizătura se face şi mai înapoi în gură, cu partea dinapoi a limbii faţă de cerul gurii moale (lat. *velum*), atunci avem a face cu ocluzive **velare**. Acestea sînt *c* (în transcriere fonetică de obicei *k*), *g* şi *ŋ* (ortografiate *c*, *g*, *n* în cuvinte ca *ac*, *gură*, *lung*). Velara *ŋ* nu se găseşte în romîneşte decît înainte de *c*, *g*: *mîŋca*, *duŋgă*. *C* corespunde afonicelor *p*, *t*, *k'*, iar *g* fonicelor *b*, *d*, *g'*, în sfîrşit *ŋ* nazalelor *m*, *n* şi *ń*.

După cum articularea se face în partea dinainte, mijlocie sau dinapoi a vălului palatin, distingem ocluzive **prevelare**, **(medio)velare** şi **postvelare**. Astfel *c*, *g* din *cum*, *gură* e postvelar, spre deosebire de *c* şi *g* mediovelar din *cal*, *gară*. În rostirea literară a unor neologisme ca *buchet*, *orchestră*, *ghişeu*, *ghid*..., sunetele scrise cu *ch* şi *gh* le rostesc unii cu *k* şi *g* prevelar (pe cînd cei mai mulţi le asimilează cuvintelor vechi şi le rostesc cu *k'* şi *g'*).

Această rostire prevelară se întîlneşte mai cu seamă în cuvinte ca *kimono, kilovat*, ortografiate adesea cu *k*, avînd deci în însăşi înfăţişarea lor grafică un aspect străin. E. PETROVICI a notat *k* şi *g* prevelar (nu palatal) în aproape tot Banatul, în cuvinte ca *oķi* „ochi" şi *sugit* „sughit", cf. *ALRM*, II, h. 7 şi 59. El însuşi, ca bănăţean, pronunţă astfel, după cum m-am putut convinge însumi.

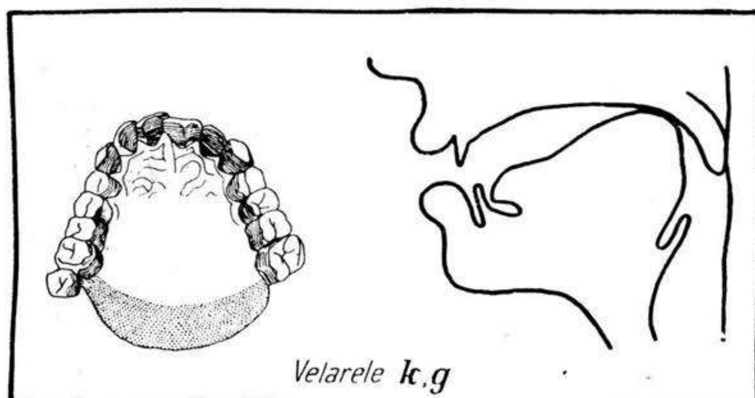

Fig. 8. — Poziţia limbii pentru ocluzivele velare *c* (*k*) şi *g*.

Cît despre *ŋ*, în grafia chirilică exista, după model grecesc, un fel deosebit de a-l transcrie. Cuvîntul *arhanghel* bunăoară apare ortografiat **арХаггелъ**, grafem din care rezultă bine caracterul velar al nazalei înainte de *g*. În romînescul *lung*, *ŋ* corespunde literei *n*, pe cînd în germanul *lang* literelor *ng*. (Vorbind nemţeşte, romînii de obicei pronunţă greşit *laŋg* în loc de *laŋ*).

În loc de „velar" se mai întrebuinţează de unii şi termenul mai puţin potrivit **gutural**.

6 a. În unele limbi mai există şi o ocluziune făcută cu rădăcina limbii faţă de arcul cerului gurii moale (cu omuşorul) sau faţă de peretele faringian. Ocluzivele astfel formate (de exemplu în limba arabă) se numesc **faringiene**.

În sfîrşit, mai există şi o ocluziune a coardelor vocale. O asemenea ocluziune **laringiană** se produce cînd voim să eliminăm un corp străin de pe coardele vocale. În cazul acesta mai întîi le întindem şi le încălecăm una peste alta, apoi tuşind spargem brusc această ocluziune împingînd cu putere aerul adunat în dosul lor. Această ocluziune forţată nu are o întrebuinţare în limba de toate zilele. Urmată de emisiunea vocii, ea poate avea însă şi o semnificaţie lingvistică. O întrebuinţăm cînd vrem să facem în mod discret atent pe cineva sau cînd, în momente de perplexitate, „ne dregem glasul", pentru ca să umplem o pauză supărătoare ivită în conversaţie.

În schimb, sînt limbi în care ocluziunea, mai puţin forţată însă, a coardelor vocale, **atacul dur** (fr. *coup de glotte*) sau **hamza** (arabă), însemnată în limba grecească cu **spiritul lin**, joacă un rol important, mai ales

spre a marca, ca în limba germană, la începutul vocalic al unui cuvînt, hotarul față de sfîrșitul cuvîntului anterior. Această ocluziune nu „se aude" propriu-zis, ci „se percepe" ca o pauză scurtă. Pe cînd noi pronunțăm, în mod curgător, *strălucirea‿argintie‿a‿apei*, trecînd, ca celelalte limbi romanice, pe nesimțite de la sfîrșitul vocalic al unui cuvînt la începutul vocalic al celuilalt, un german va rosti *strălucirea ˀargintie ˀa ˀapei*, atacînd în mod dur („fester Einsatz") vocala inițială și dînd astfel impresia unei rostiri împiedecate. La noi atacul dur înainte de vocale se aude numai în mod excepțional, de exemplu în graiul copiilor mici, cînd rostesc *ˀa ˀa* (cînd vor să se așeze pe oală) sau în exclamații ca *ˀei!* sau în acel *ˀe!* prin care exprimăm nerăbdare și mînie.

Unele limbi, ca cea daneză, întrebuințează atacul dur și la sfîrșitul cuvintelor sau silabelor („stød"). Incidental se întîlnesc astfel de rostiri și în alte limbi. Astfel, în franțuzește, exclamativul *tiens!* sau afirmativul *oui!* se pronunță adesea *tiẽˀ*, *wiˀ*, iar italienii pronunță cu atac dur final exclamativul *maˀ* (scris *mah*). Un asemenea caz cunosc în romînește la rostirea interjecțiilor *e!* și *de!* De cele mai multe ori aceste exclamații se pronunță *eˀ* și *deˀ!* Cum însă în ortografia romînă nu există nici un semn ca să poată reda atacul dur, cei ce voiesc totuși să-l transcrie cu ajutorul alfabetului nostru, scriu sau *eh!* și *deh!*, înlocuind ocluziva laringiană prin spiranta faringiană (*h*), sau *dec!*, înlocuind ocluziva laringiană printr-o ocluzivă apropiată, cea velară (*c*).

Din cauza neîntrebuințării ocluziunii laringiene ca mijloc de despărțire a cuvintelor și a silabelor, se fac, în romînește, atît de des **craze** (contracții) între sfîrșitul vocalic al unui cuvînt și începutul vocalic al cuvîntului următor: *de-a dreapta, ce-om face...* De asemenea există o tendință de a pronunța ca diftongi vocalele din două silabe învecinate (vocalele în hiat): neologisme trisilabe ca *teatru, oază, Luiza* (în limba germană *Theˀater, Oˀase, Luˀise*) se rostesc curent *t͡eatru, o͡ază, Lu͡iza*, cu două silabe.

Interesant e că sașii din Transilvania nu numai că rostesc *er, Gabrielle, Erinnerung, beobachten* (nu *ˀer, Gabriˀelle, Erˀinnerung, beˀobachten*), ca nemții din Germania, ci cunosc chiar și fenomenul pe care francezii îl numesc „liaison", ceea ce e, poate, o reminiscență a patriei lor primitive din regiunile Mozelei. Astfel ei nu zic, ca nemții din Germania, *bis ˀer ˀass*, ci *bi-ze-ras*.

7. Articulația unei consonante ocluzive constă din trei etape: în stadiul prim aerul se acumulează în dosul obstacolului format de buzele închise sau de lipirea limbii de dosul dinților de sus, de cerul gurii tare sau de cel moale: **imploziunea**; al doilea stadiu e **ținuta**, care durează atîta timp cît nu dăm drumul aerului să iasă pe gură sau pe nas; în sfîrșit avem al treilea stadiu, al **exploziunii**, care urmează în momentul cînd aerul a început să evadeze din gură. La sunetele fonice, vibrația coardelor vocale începe imediat după imploziune.

În unele limbi în care există consonante lungi, această lungime e cauzată de prelungirea stadiului mijlociu. În italienescul *otto* nu avem a face cu o consonantă dublă, cum se crede de obicei, ci cu un *t* rostit cu o porţie de aer mai mare şi cu o ocluziune mai puternică, astfel că ţinuta, stadiul dintre tensiune şi destindere, se prelungeşte.

8. Cu cît partea limbii care face ocluziunea e mai mică şi mai elastică, cu atît explozia va fi mai scurtă şi mai distinctă. La dentale şi la velare limba se lipeşte de dosul dinţilor sau de cerul gurii moale printr-o m u c h e ; tot astfel buzele cînd formează ocluziunea bilabială. La palatale, dimpotrivă, limba e mai „groasă", căci dosul ei se lipeşte de bolta adîncă a cerului gurii tare pe o suprafaţă mai mare. Prin urmare şi explozia se face într-un timp mai lung, şi anume mai întîi se dezlipeşte partea dinapoi a limbii, şi apoi, treptat partea de mai înainte. Această dezlipire care durează cîtva timp face ca ocluzivele palatale să nu facă impresia unor explozive. Din cauza salivei, impresia pe care ne-o fac palatalele în stadiul de destindere e cea de **sunete muiate**, un termen des întrebuinţat atît pentru „palatale", cît şi pentru „consonantele palatalizate" (despre care va fi vorba mai tîrziu, în § 19).

9. În limba romînă consonantele afonice sînt în acelaşi timp **tari** (lat. *fortes*, fr. *fortes*), iar cele fonice, **line** (lat. *lenes*, fr. *douces*). Porţia de aer pe care o emit plămînii negăsind nici un obstacol cînd trece prin coardele vocale deschise, sunetul produs este în mod firesc mai „tare" decît cel fonic corespunzător, la articularea căruia coardele vocale apropiate împiedecă aerul de a ieşi tot şi dintr-o dată din laringe. La *b*, *d*, *g* trebuie să scădem forţa întrebuinţată la articularea lui *p*, *t*, *c* cu cea întrebuinţată pentru apropierea coardelor vocale cînd producem fonia. Această năvală a aerului în cantităţi mai mari face ca, simultan cu debitul mai mare de aer, să se producă şi o încordare mai mare a muşchilor organului nostru articulator : cînd, spre a produce un *p*, emit, prin coardele vocale deschise, o porţie mai mare de aer decît la un *b* (rostit cu coardele vocale apropiate), şi muşchii mei labiali se încordează mai mult, pentru ca să formeze o ocluziune cît mai puternică.

Raportul între afonic şi „tare" pe de o parte şi fonic şi „lin" pe de altă parte nu este în toate limbile acelaşi ca în romîneşte ; de asemenea nici încordarea şi relaxarea muşchilor. Astfel, în limba germană, mai ales în dialectele meridionale, afonicele se rostesc lin. Din cauza aceasta un *k*, *p* bavarez ne fac nouă impresia unui *g*, *b*, iar cînd un bavarez sau un saxon vorbesc romîneşte, nouă ni se pare că confundă pe *bun* cu *pun*, pe *dos* cu *tos* sau pe *gară* cu *cară*.

Se pare că şi în romîneşte, în anumite împrejurări, cînd adică un sunet fonic devine afonic, sau invers, cînd un sunet afonic primeşte vocea de la sunetul învecinat, putem avea a f o n i c e l i n e sau f o n i c e t a r i. WEIGAND, obişnuit cu asemenea articulări din limba

sa maternă, credea că consonantele finale în *rîd*, *ovăz*, odinioară fonice, şi afonizate numai mai tîrziu, se rostesc, cel puţin prin Banat şi Muntenia, fără voce, dar „lin" (*Jb.* III, p. 222, *Bukowina und Bessarabien*, p. 50). Şovăirea în rostirea unor cuvinte ca *lesne*, *cizmă* etc., în care unora ni se pare că rostim *s*, iar altora *z*, se explică, probabil, aşa că noi rostim pe *s* „tare" (ca totdeauna cînd e afonic), dar îi împrumutăm fonia lui *n*, *m* următor; *s* în acest caz ar fi deci o fonică tare (cf. § 144).

FRICATIVELE

10. În opoziţie cu ocluzivele, avem consonantele deschise. Gura nu formează un vas închis, ci un vas cu o apertură strîmtă, prin care aerul se poate scurge, nu însă fără să s e f r e c e de marginile acestui vas rău închis. De aici şi numele de f r i c a t i v e ce li s-a dat. Zgomotul produs de vibraţiile marginilor elastice ale deschizăturii e ceea ce deosebeşte fricativele de vocale.

Ca şi ocluzivele, fricativele cunosc trei stadii : imploziunii la ocluzive îi corespunde la fricative un stadiu de **tensiune** sau **catastază**, exploziunii un stadiu de **destindere** sau **metastază** ; între ele e stadiul **ţinutei**, cel mai important la fricative. Tensiunea şi destinderea rămîn imperceptibile pentru ureche ; numai ţinuta, timpul cît se scurge aerul prin apertură, are durată şi impresionează urechea.

Ca şi la ocluzive, ceea ce dă caracterul deosebitor acestor sunete este locul de articulaţie, iar ceea ce distinge fricativele articulate la acelaşi loc al gurii e fonia sau lipsa ei. Fonicele sînt în romîneşte în mod normal line, iar afonicele tari.

În loc de fricative se întrebuinţa mai de mult mai ales termenul de **spirante**. El nu e recomandabil, căci poate fi confundat cu cel de a s p i r a t e, care, precum vom vedea, înseamnă cu totul altceva. În timpul din urmă se întrebuinţează, pentru fricative şi lichide (vibrante şi laterale), tot mai des termenul de **constrictive**, mai potrivit, întrucît articulaţia acestor consonante se face cu s t r î m t o r a r e a (constricţiunea) deschizăturii.

11. L o c u l unde se produce restrîngerea aperturii fricativelor poate fi acelaşi ca la ocluzive, dar poate fi şi altul. Afară de aceea, trebuie să ţinem seama de f o r m a deschizăturii, care poate da fricativelor cu acelaşi loc de articulare un caracter deosebit. Avem adică o **apertură orizontală** şi una **perpendiculară**. Prin aceste două numiri, care sînt mai mult practice decît exacte, înţelegem deschizătura strîmtă, ca o crăpătură, pe care buzele sau limba o formează pe toată lăţimea părţii cu care articulează, în opoziţie cu deschizătura în formă de făgaş (rigolă) la mijlocul limbii (în unele graiuri şi al buzei de jos).

12. Articularea obişnuită a **fricativelor labiale** e în romîneşte cea **labio-dentală** ; buza de jos e trasă puţin înapoi şi se apropie de muchea

inferioară a dinților de sus; prin deschizătura orizontală străbate aerul ieșind din gură și produce afonica orală *f* și fonica corespunzătoare *v*. Nazala labio-dentală, însemnată în sistemul internațional cu *ɱ* iar în *ALR* cu *m̟*, se întîlnește în romînește, mai ales în Muntenia, în cazuri ca

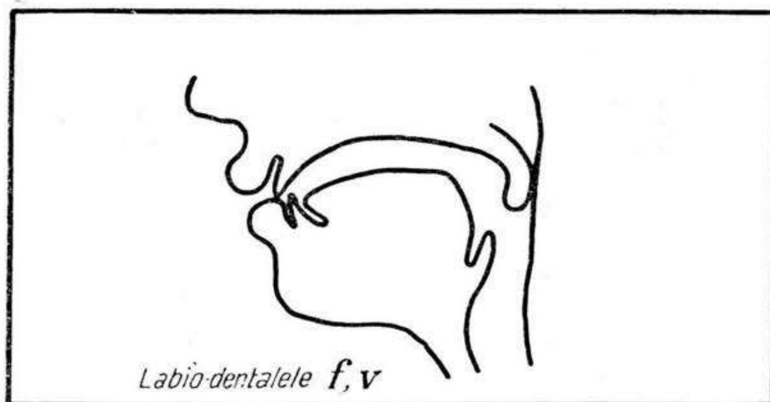

Fig. 9. — Poziția limbii pentru fricativele labio-dentale *f* și *v*.

îm̟văț, *sim̟fonic*, adică atunci cînd consonantele *n* sau *m* sînt urmate de *f* sau *v*. Rostindu-le, noi nu sîntem conștienți că pronunțăm un altfel de *n* decît *n* din *dinte* sau un altfel de *m* decît *m* din *îmbăt*. Dar șovăirea în ortografie (*amvon*, *camfor*, *nimfă*, *simfonic*, *tramvai*, *umfla*... față de *confort*, *învăța*, *îngînfa*...) arată că avem a face cu un sunet care nu e de fapt nici *m*, nici *n*.

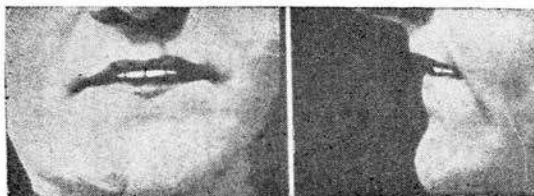

Fig. 10. — Poziția buzelor pentru fricativele labio-dentale *f* și *v*.

Deoarece dinții nu sînt lipiți unul de altul și prin spațiile dintre ei se poate scurge aerul, această articulare labio-dentală nu e potrivită pentru sunete ocluzive.

Fricativele bilabiale, rostite cu apertură perpendiculară sau orizontală, nu sînt obișnuite în limba celor mai mulți romîni. Cele afonice, pe care le produc bunăoară fumătorii, cînd vor să depărteze, suflînd, un fir de tutun ce le-a rămas lipit de buze, au prea puțină sonoritate pentru ca să fie întrebuințate în vorbire. Fonica cu deschizătură perpendiculară *w* se aude în graiul unor romîni; eu am auzit-o în graiul istroromînului A. Belulovici, în cuvinte ca *prewt* „preot". WEIGAND a notat-o destul de des, POP și PETROVICI mai rar. Totuși găsim și la cei doi anchetatori ai *Atlasului lingvistic romîn* însemnări ca *luwa* „lua", *wom* „om" ș.a. Granița între *w* (consonantă) și *u̯* (semivocală) este adesea foarte anevoie de distins cu urechea.

Fricativa bilabială fonică cu deschizătura orizontală, notată în transcrierea internațională cu un *b* barat (*ƀ*), frecventă în spaniolește pentru *b* intervocalic (de exemplu în

caballero, saber), nu se găsește în romînește ; de asemenea nici fricativa bilabială fonică cu deschizătură laterală. Totuși, faptul că ung. *vágás* și *város*... e redat în romînește prin *ogaș* și *oraș*..., născute din *u̯ăgaș* și *u̯ăraș*..., ne face să credem că *v* unguresc era pentru urechea romînului o fricativă fonică bilabială, mai apropiată de semivocala *u̯* decît de *v*.

13. **Fricativele dentale** sau **alveolare** sînt de două feluri, după forma deschizăturii. Cu apertură v e r t i c a l ă se rostește afonica *s* și

Fig. 11. — Poziția buzelor pentru fricativele dentale *s* și *z*.

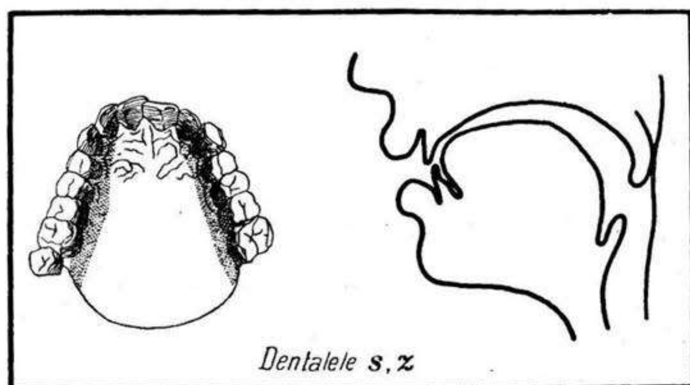

Fig. 12. — Poziția limbii pentru fricativele dentale *s* și *z*.

fonica *z*, numite și **siflante** sau **sibilante** (germ. „Zischlaute"). Canalul prin care străbate aerul e larg, căci limba atinge numai cu marginile laterale măselele și o fâșie îngustă la dreapta și la stînga cerului gurii. Cu apertură o r i z o n t a l ă rostesc englezii pe *th*, care e uneori afonic, alteori fonic. Pe cînd *s* și *z* sînt la noi două sunete foarte obișnuite, pe care le articulăm la fel cu cele mai multe popoare (în speță *s* și *z* al nostru seamănă cu al italienilor și al francezilor), numai aromînii —și între ei mai ales cei sudici— cunosc un ϑ și δ, deprinse de la neogreci și albanezi.

Nazala dentală *n* poate, după cum am văzut în § 4, să se rostească cu o ocluziune incompletă (*n̟*). Ocluziunea poate fi înlocuită însă și cu o simplă constricțiune. O a̦semenea **constrictivă nazală dentală**, precum a

constatat-o E. PETROVICI în romînește, este obișnuită și în limba polonă, cf. *DR*, X, p. 550—551.

Pentru fricativele dentale cu **apertură orizontală** noi am adoptat transcrierea cu litere grecești. În alte sisteme de transcriere fonetică găsim alte semne. Dintre acestea semnul đ (un *d* barat) este echivoc, căci el e întrebuințat de unii foneticști romîni ca la iugoslavi unde are cu totul altă valoare. În limbile nordice vechi —și din ele și în unele transcrieri fonetice— găsim semnele þ și ð. Spaniolii întrebuințează în alfabetul lor, pentru fricativa afonică, pe *c* înainte de *e* și *i* (de ex. *vecino*), iar înainte de alte sunete sau final pe *z* (*razón*, *paz*). Fonica corespunzătoare nu se deosebește la ei în scris de *d* (de ex. *Madrid*).

Despre felul cum au fost redate în romînește, în alte dialecte decît cel aromînesc de sud, sunetele θ și δ în împrumuturi străine, cf. § 119.

Există și o rostire **interdentală** —cu vîrful limbii între dinți— a fricativelor dentale. La noi această rostire trece de defect de pronunțare (peltic, cepeleag).

14. **Fricativa palatală** afonică o notăm în transcrierea fonetică romînă prin *h'*. În ortografia curentă nu avem un semn special, ci întrebuințăm litera *h*, care mai are, precum vom vedea, și alte valori. Un *h* se rostește ca fricativă palatală afonică —adică cu o deschizătură strîmtă formată de dosul limbii apropiat de cerul gurii tare— cînd este urmat de un *i* (*arhitect*, *arhivă*, *arhimandrit*, *himeră*, *hiretisi*, *monahi*, *psihic*..., în neologismele de origine grecească și înainte de *e* : *arheolog*) și, în rostirea celor mai mulți romîni, și cînd e precedat de *i* (*ihtiologie*, *lihnit*, *tihnă*...). Canalul prin care se scurge aerul între palatul dur și dosul limbii este și strîmt, și îngust, întrucît limba se lipește, la dreapta și la stînga, pe o porțiune mare de cerul gurii ; la romîni însă apertura nu este tocmai atît de îngustată ca în germanul *ich* „eu".

În vecinătatea unui *i* sau *e*, unii rostesc însă un *h* prevelar, nu palatal. Un *h* velar, nu palatal, înainte de *i* îl avem și în exclamația *hi !* cu care mînăm caii.

Mult mai des decît în limba literară se găsește fricativa palatală în dialecte, unde corespunde adesea unui *f* urmat de *i*. Astfel, în loc de *fiu*, *fiere*..., întîlnim rostirea regională *h'iu*, *h'ere*... Corespondenta fonică, pe care o însemnăm cu *y*, se găsește numai dialectal și s-a născut în cele mai multe cazuri dintr-un *v* urmat de *i* : *yin*, *yerme*... pentru literarul *vin*, *vierme*...

Unii transcriu pe *h'* prin χ grecesc, care însă în transcrierea adoptată de *ALR* are altă valoare (cf. § 15). Fonica *y* nu trebuie confundată cu semivocala *i̯* (iot), care are o apertură mai mică decît v o c a l a *i*, dar mai mare decît c o n s o n a n t a *y*. În inițialele cuvintelor *in*, *i̯eri* și *yițel* avem deci sunete palatale rostite cu trei aperturi deosebite : vocală, semivocală („iot") și consonantă fricativă. Cînd romînii vorbesc nemțește, fac de obicei greșeala că în cuvinte ca *jung*, *ja*, *Jäger*..., în loc să rostească o fricativă palatală (*yuŋ*, *ya*, *yęgər*...), rostesc, ca în romînescul *iute*, *ia*, *ieri*... semivocala *i̯* (*i̯uŋg*, *i̯a*, *i̯egăr*...).

Dimpotrivă, mulţi romîni pronunţă cuvinte germane ca *hier*, *Sache*... greşit, cu fricativa *h'* (*h'ir*, *Zah'e*...), fiind deprinşi să pronunţe, înainte de *e*, un χ, pe cînd în limba germană rostirea cu χ e condiţionată de vocala palatală precedentă (*ich*, *Echo*...), nu următoare. Interesant e cazul lui *odihnă*, cu fricativa palatală *h'* (din cauza lui *i* precedent), care însă, în forma metatezată, se pronunţă cu fricativă laringiană, *hodină*.

Fig. 13. — Poziţia buzelor pentru fricativele palatale *h'* şi *y*.

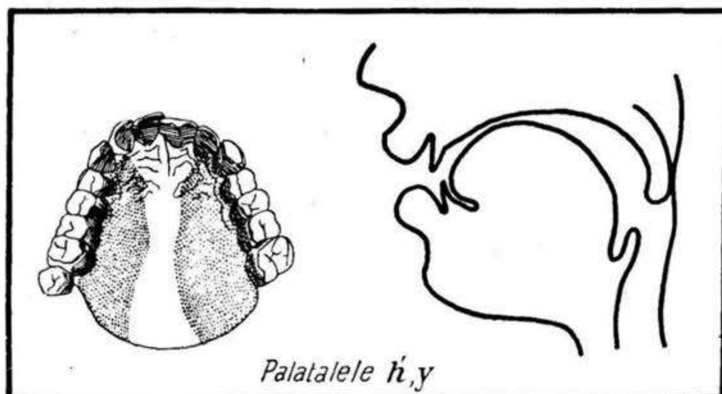

Fig. 14. — Poziţia limbii pentru fricativele palatale *h'* şi *y*.

15. **Fricativa velară** afonică, rostită cu o deschizătură strîmtă la cerul gurii moale, notată în *ALR* prin χ, corespunde lui *h* în cuvinte ca ***duh***, ***monah***, ***paroh***, ***mîhni***, ***hlamidă***, ***hram***..., deci lui *h* final şi în vecinătatea imediată a unei consonante. Tot cu χ se rosteşte în Muntenia *h* iniţial în cuvinte ca ***haine***. El se pronunţă ca ***ch*** german în ***ach***, dar mai puţin strîmt.

Fonica corespunzătoare nu se găseşte la dacoromîni. Ea e frecventă la istroromîni, provenind dintru-un *g* intervocalic, şi la aromînii sudici, care au învăţat-o de la neogreci. O însemnăm cu γ, literă împrumutată din alfabetul grecesc : istrorom. *roγu* „rog", arom. *γăitan* „găitan", *γramatik'ie* „gramatică".

Nazala corespunzătoare o avem în cazuri ca *înhăma*, *înhăța*, *inhala*..., al căror *n* velar nu se pronunță cu ocluziune (ca *n* în *încăleca*, *lîngă*...), ci cu o constricțiune. Fonetičește poate fi redat prin *ŋ̦*, adică prin *ŋ* cu o cruciuliță dedesubt.

Fig. 15. — Poziția buzelor pentru fricativa velară χ.

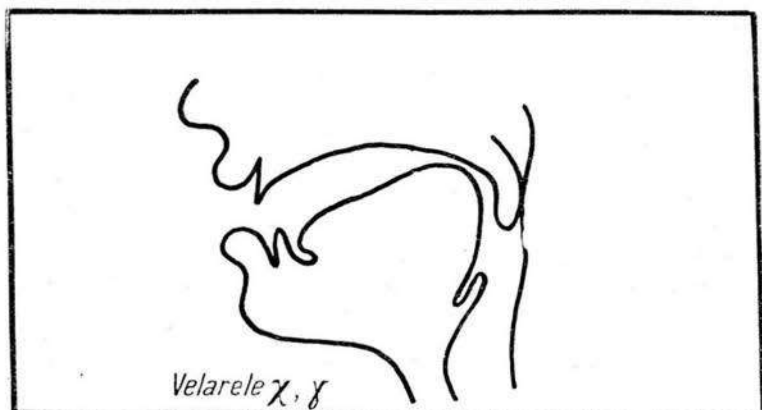

Fig. 16. — Poziția limbii pentru fricativele velare χ și γ.

În limba spaniolă fricativa velară afonică se notează cu *g* înainte de *e* și *i* și cu *j* în alte poziții (de ex. *Don Juan*).

Fricative faringiene nu avem în romînește. Ele se aud doar incidental, afonice, cînd gemem, și fonice, cînd curățim faringele de flegmă.

16. **Fricativa laringiană**, pe care o însemnăm, după model grecesc, prin spiritul aspru (ᶜ), este *h* inițial, cînd nu e urmat de consonante, și intervocalic, în afară de cazurile cînd e precedat sau urmat de un *i*. Cuvinte ca *ham*, *hăț*, *hîrtie*, *herghelie*, *hoț*, *huli*, *pahar*, *behăit*... le rostesc cei mai mulți romîni : *ᶜam*, *ᶜăț*, *ᶜîrtie*, *ᶜerghelie*, *ᶜuli*, *paᶜar*, *beᶜăit*. Tot așa se pronunță în Transilvania cuvinte ca *haină* (*ᶜaină*).

Coardele vocale fiind deschise —ele formează un unghi de vreo 10 grade— rostirea normală a fricativei laringiene e afonică. Totuși

se poate rosti un *h* laringian și cu adaosul vocii. În acest caz coardele vocale sînt apropiate în partea lor dinainte, deschizătura făcîndu-se numai în partea dinapoi, la aritenoid. Acest sunet, transcris de anchetatorii *Atlasului* prin *ḫ*, se aude mai ales în poziție intervocalică (de ex. în rostirea transilvăneană a cuvîntului *hoḫot*). În Tabela VIII de înregistrări reprodusă de E. PETROVICI în *De la nasalité en roumain*, Cluj ,1930, se vede limpede cum vocea răsună în cuvîntul *înham* de la început pînă la sfîrșit.

Fig. 17. — Poziția buzelor pentru fricativa laringiană *h*.

Ca sunet independent îl auzim —afonic și fonic— cînd cineva „gîfîie", cînd adică deschide coardele vocale ceva mai mult decît atunci cînd răsuflă de obicei, ca să poată după un efort fizic, emite mai mult aer din plămîni.

Fricativa afonică laringiană e foarte puțin sonoră. De aceea în unele regiuni acest *h* amuțește cu totul: *of, aide*... în loc de *hof, haide*... Același lucru se petrece cu neologisme ca *alco(h)ol, (h)emoragie, (h)abilitare, (h)emisferă*... chiar și *otel, Omer* în loc de *hotel, Homer*

FRICATIVELE CU DOUĂ STRÎMTORI

17. Mai avem o serie de fricative, caracterizate prin faptul că se articulează cu d o u ă strîmtori. E seria **șuierătoarelor** (fr. *chuintantes*, germ. *š-Laute*). La această articulație c o m b i n a t ă formăm cu vîrful limbii o deschizătură spre alveolă, ca și cînd am vrea să rostim un *s*; în același timp ridicăm însă și dosul limbii spre punctul cel mai înalt al bolții palatului dur, formînd o strîmtoare palatală ca și atunci cînd rostim un *h'*. Sunetele produse astfel au o mulțime de variante, după cum predomină caracterul alveolar sau palatal, după cum articulația se face cu limba „groasă" sau mai „subțire", după cum apertura e, în partea anterioară mai mult orizontală sau perpendiculară, după cum între palatul dur și alveolă se produce o cameră de rezonanță mai pronunțată sau nu și după cum o a doua cameră de rezonanță se ivește sau nu și în regiunea buzelor.

Cînd apertura din regiunea alveolară este destul de largă și între cele două ridicături ale limbii —cea mai pronunțată în regiunea dental alveolară și cea mai puțin accentuată în regiunea palatală— se produce

o adîncitură a dosului limbii, în dreptul căreia se formează o cameră de rezonanță, avem șuierătoarele *ș* și *j*, cea dintîi afonică, cea de-a doua fonică. În același timp buzele se țuguie, formîndu-se a doua cameră de rezonanță, între dinți și buze, mai pronunțată în unele limbi decît în altele, și chiar în cuprinsul aceleiași limbi, la unii indivizi decît la alții, după cum se cunoaște din compararea figurilor 18 și 19.

Fig. 18. — Poziția buzelor pentru șuierătoarea *ș*.

Fig. 19. — Poziția buzelor pentru șuierătoarea *ș* (variantă).

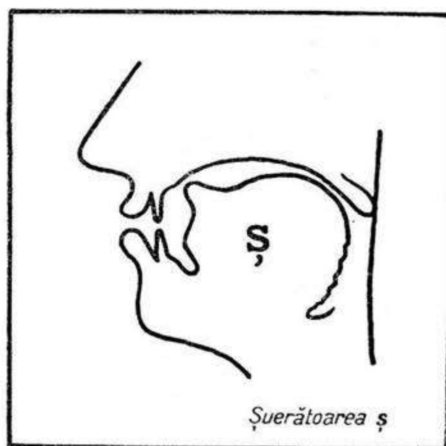

Fig. 20. — Poziția limbii pentru șuierătoarea *ș*.

Cînd caracterul palatal predomină, ca de exemplu în graiul bucureștenilor, avem adesea impresia că după *ș* și *j* se aude un fel de vocală palatală (*i* sau *e*) foarte scurtă : *ș^{i}opti*, *aj^{i}unge*... Aceasta e cauza că în București

harta 1

se poate citi *afișearea oprită*, că unii bucureșteni scriu *așea*, *aranjea*... în loc de *așa*, *aranja* și că în capitala țării singularul *moș* nu se distinge de pluralul *moși*. De la cuvîntul *roșu*, rostit *roșiu*, femininul e *roșie*, rostit trisilabic, după ce *i* degajat din *ș* a devenit un sunet autonom.

Caracterul palatal predomină, după cum a arătat A. LOMBARD (*Prononciation*, p. 10), la șuierătoarea *ș*, scrisă în ortografia romînă cu *s*, în combinațiile *sce* și *sci* : *sceptru*, *adolescent*, *Muscel*, *descind*, *Rusciuc*...

Deosebită ca impresie și ca articulare e seria șuierătoarelor *ś* și *ź* —relevate mai întîi de WEIGAND în studiile sale dialectale— și *ŝ* și *ẑ*. La acestea limba nu formează o adîncitură între cele două ridicături —cea din regiunea dental-alveolară și cea din regiunea palatală—, ci un singur canal lung, care începe în dreptul cerului gurii tare și sfîrșește în regiunea alveolei cu dosul dinților superiori. Dar, cum dosul limbii e mai puțin mlădios decît vîrful ei, în regiunea palatală apertura nu poate fi decît orizontală; abia în regiunea alveolar-dentală aerul iese printr-o rigolă formată, ca la *s*, în partea dinainte a limbii. La *ś*, *ź* lipsește deci camera de rezonanță produsă (la *ș*, *j*) între cele două ridicături ale limbii. De asemenea buzele nețuguindu-se, lipsește și a doua cameră de rezonanță, labială. Aceste sunete se aud la noi în Banat, în locul lui *ĉ*, *ĝ* din limba literară: *faśe* „face", *śĩś* „cinci", *traźe* „trage", *źęme* „geme"...

Un sunet foarte asemănător este *ŝ*, cu fonica *ẑ*, care se aude în Moldova, tot pentru *ĉ*, *ĝ*, literar: *faŝe*, *ŝĩŝ*, *traẑe*, *ẑeme*... Dar pe cînd *ś* și *ź* al bănățenilor este, ca impresie acustică, mai apropiat de *s* și *z*, *ŝ* și *ẑ* al moldovenilor seamănă mai mult cu *ș* și *j*. Repartizarea în spațiu a diferitelor feluri de *ś (ŝ)* și *ź (ẑ)* se poate urmări pe hărțile noastre 2—8, reproduse după *ALRM*, II *(cruce, ceafă* și *geme)* și după *ALRM*, I *(picior, gingie, tu mănînci* și *joi)*.

hărțile 2—8

Dacă în unele limbi, ca în englezește, *ș* e redat prin *sh*, sau, ca în germană, prin *sch*, această scriere, în care *s* apare unit cu *h'*, are oarecare îndreptățire și dovedește un spirit de observație fonetică destul de fin la cei ce au inventat aceste grafeme.

Articulația șuierătoarelor am explicat-o ca cei mai mulți foneticiști (GRAMMONT, E. HERZOG, E. RICHTER etc.). Sînt unii învățați care dau însă altă explicare. Astfel A. MEILLET credea că *ș* se naște atunci cînd „în loc să apropiem de palat marginea externă a limbii, apropiem suprafața ei" (*Structure*, p. 4). Această șovăire în descrierea felului cum se articulează șuierătoarele se explică prin faptul că el diferă în diferite limbi; adîncitura între vîrful și dosul limbii e cu atît mai puțin pronunțată cu cît prevalează caracterul palatal al lui *ș* și *j*.

Un *ș* mai puternic, dînd impresia unui *ș* lung, precum se aude uneori, prin Moldova, în *și*, e însemnat în *ALR* prin *ș̄*.

AFRICATELE

18. Dacă *ș* și *j* sînt sunete simple, cu cîte două puncte de articulație, africatele sînt **consonante combinate**. Cînd pronunț un *ț*, acest sunet e combinat din ocluziva *t* și fricativa *s*; tot astfel *č* e combinat din *t* și *ș*. Dacă pun placa de gramofon pe care e înscris un *ce* să se învîrtească în sens invers, aud *eșt*. Cu toate acestea există o deosebire între rostirea ***fac cuțite*** și ***a făcut site***, sau între *ǧ* din ***ageamiu*** și ***dj*** din ***adjudec***. Deosebirea rezultă

din faptul că la ţ sau ĝ cele două elemente constitutive nu se urmează unul după altul, ca la *t* + *s* sau la *d* + *j*, ci se î m b u c ă unul într-altul, sînt, cu un termen întrebuinţat de TRUBETZKOY, m o n o f o n e m a t i c e. Ocluzivele *t* sau *d* nu au o exploziune atît de precis articulată ca în alte cazuri, ci destinderea în articularea lor c o i n c i d e cu stadiul de tensiune al fricativei următoare (*s* sau *j*). Precum a arătat M. GRAMMONT (*Traité*, p. 107), ceea ce caracterizează africatele —care din această cauză pot fi numite şi s e m i o c l u z i v e— este faptul că cele două elemente componente se găsesc în aceeaşi silabă. Silabisesc *cu-ţi-te*, *a-gea-miu*, dar, cel puţin în vorbirea îngrijită, *fă-cut si-te*, *ad-ju-dec*.

Un *ţ* şi un *č* (*ĉ*) romînesc nu durează mai mult decît o consonantă simplă normală. Aceste africate sînt, ca în ruseşte (cf. TRUBETZKOY, *Grundzüge*, p. 53), mai scurte decît grupurile consonantice *ks* şi *kš* (în *fix*, *ficşi*).

Africatele afonice sînt, în limba romînă literară, două : cea scrisă *ţ* şi cea scrisă cu *c* înainte de *e* şi *i*.

Dintre acestea, *ţ* şi *ḑ* —acolo unde se mai păstrează— se rostesc pretutindeni tare (nepalatalizat) ; numai pe alocuri *ţ* apare muiat înainte de desinenţa *-i* (*hoţ'* ca plural de la *hoţ*, (*tu*) *înalţ'* ca persoana a doua de la (*eu*) *înalţ* (cf. *DR*, VII, p. 5). Dimpotrivă, un *č* tare (nepalatalizat) se aude aproape numai în regiunile nordice (unde un *e* următor se preface în *ă* : *čătate* pentru *cetate*). Încolo se pronunţă pretutindeni *ć* sau *ĉ* moale (sau sunetele *ś* şi *ŝ* rezultate din acestea), precum se poate vedea pe hărţile pentru cuvintele *cruce*, *ceafă*, *picior*, *tu mănînci*. Tot astfel *ǧ* se rosteşte tare numai într-o regiune mică din nord, atît în cuvinte ca *geme* şi *gingie*, cît şi în *ǧoi* pentru *joi*. Cu *ĝ* (moale) se rosteşte *geme* şi *gingie* cu deosebire în Muntenia şi sudul Transilvaniei. Banatul are *ź* şi Moldova cu centrul Transilvaniei *ẑ*, născut din *ĝ*. Aria lui *źoi̯* şi *ẑoi̯* pentru *ĝoi̯* este însă mai mică.

În diferite părţi ale teritoriului romîn aceste africate au nenumărate variante, după cum articularea lor e mai palatală sau nu. Anchetatorii *Atlasului* au fost nevoiţi să introducă, spre a le distinge, pe lîngă semnele *ĉ*, *ĝ*, pentru *ce*, *ge* din limba literară şi de *č*, *ǧ* (dur) din regiunile nordice ale teritoriului dacoromîn, cîteva semne nouă pentru africatele mai mult sau mai puţin palatalizate, precum *ć* şi *đ* din alfabetul sîrbesc, şi un *ĉ* barat (*ȼ*).

Pentru articularea muiată a lui *č* şi *ǧ* în paleoslavă, cf. LESKIEN, *Altbulgarische Grammatik*, § 29 şi în romîneşte H. TIKTIN, *Studien*, p. 11.

Că odinioară şi *ţ* se rostea în dialectele transdanubiene în două feluri, mai moale şi mai dur, după cum deriva dintr-un *c* latin (urmat de orice *e*, *i*) sau dintr-un *t* latin (urmat de *ĕ* şi *ĭ* accentuaţi), se vede din reflexele lui *e* şi *ea* următor, păstrate în cazul dintîi şi prefăcute în *ă* şi *a* în cazul al doilea (§ 197).

WEIGAND reda pe *ć*, *ǵ* prin *tś*, *dź* şi *tŝ*, *dẑ*, iar pe *č*, *ǧ* prin *tš*, *dž*. El consideră (*LAD*, p. 4) între africatele romîneşti şi pe *th'* şi *dy*.

Pentru felul cum a fost înlocuită în romîneşte africata *pf*, cf. § 121.

CONSONANTE LABIALIZATE ŞI PALATALIZATE

19. În cele precedente am avut ocazia să constatăm de mai multe ori că articulația unui sunet e combinată sau compusă. Chiar în timpul trecerii aerului prin laringe, i se dă acolo coloanei de aer o anumită formă, care e hotărîtoare pentru caracterul fonic sau afonic al sunetului. La *ș* și *j* am văzut că aerul se scurge printr-o dublă strîmtoare, în regiunea palatală și cea alveolară. Mai mult decît atîta. Am văzut că și buzele se țuguie (cf. fig. 18) spre a forma o cameră de rezonanță în plus în regiunea anterioară a gurii. Această contribuție a buzelor, ca factor accesoriu al unei articulațiuni, se numește **labializare**.

În unele limbi există și alte consonante labializate. Astfel, în latinește *qu* și *gu* erau velare rostite cu buzele țuguiate, ceea ce explică reflexul lor labial în limba romînă : *aqua* > *apă*, *lingua* > *limbă*. . . După cum vom vedea în § 31, avem în limba romînă și vocale labializate.

O particularitate a unor dialecte dacoromîne e rostirea consonantelor finale, cu deosebire a celor explozive, cu buzele țuguiate în faza de destindere (explozie). Acest fel de rostire, în care recunoaștem ultima rămășiță a lui *u* final, l-am observat în Țara Oltului în Ardeal și am atras atenția asupra lui în *Jb.* V, p. 160. De atunci încoace el a fost remarcat de repețite ori. Anchetatorii *Atlasului lingvistic* disting chiar mai multe nuanțe de asemenea *u* „mimat" (cf. § 52).

hărțile 9—13

Cînd am descris, în § 17, felul de articulare al șuierătoarelor *ś* și *ź*, am arătat că limba se apropie în același timp de regiunea palatală și de cea dental-alveolară. Atunci cînd articularea unei consonante se face în altă regiune decît a palatului dur, dar limba mai face, simultan, o mișcare accesorie și în regiunea palatală, atunci vorbim de **palatalizare**. Palatalizarea o însemnăm cu semnul ʼ (ca un apostrof drept) la umărul sau deasupra consonantei (de ex. *t'*, *d'*, *ń*. . .).

Deși le însemnăm la fel, prin *ń* și *l'*, din punct de vedere al a r t i c u l a ț i e i există o deosebire între un *n* sau *l* palatal și între un *n* sau *l* palatalizat. Lucrul acesta se poate constata după palatograme, pe care se pot cunoaște urmele limbii lăsate pe palatul artificial. Cînd rostesc un *t* sau *d* dental sau alveolar, muchea anterioară a limbii formează ocluziunea în regiunea dinților superiori sau a alveolei. Dacă ocluziunea aceasta n-o formez însă cu muchea limbii (deci „coronal"), ci cu toată partea ei anterioară (deci antero-lingual), atunci limba se atinge și de o regiune a palatului tare. În acest caz dentala primește un caracter palatal, ea e p a l a t a l i z a t ă. Tot astfel dacă, voind să rostesc o ocluzivă velară, nu formez ocluziunea cu partea dinapoi (deci postero-linguală), ci și cu cea mijlocie

(dorsală) a limbii, atunci voi atinge cu limba și regiunea palatului dur, iar velarele *k* și *g* vor fi palatalizate. „Palatalizarea unei dentale sau velare constă în extinderea locului de articulație, care cuprinde o porțiune mare a limbii și a palatului dur și se extinde de la locul de articulare a unui

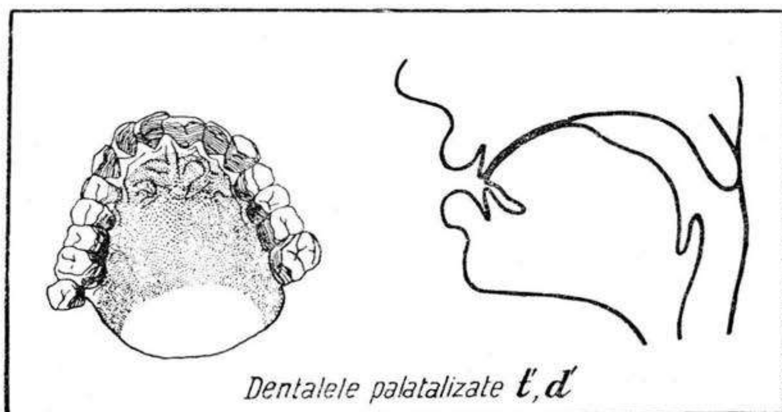

Fig. 21. — Poziția limbii pentru dentalele palatalizate *t'* și *d'*.

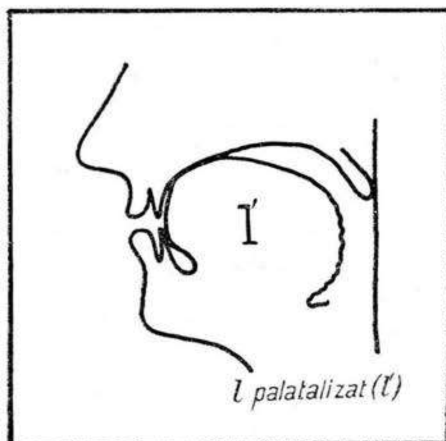

Fig. 22. — Poziția limbii pentru *l* palatalizat (*l'*).

i, fie spre înainte, pînă la locul (sau aproape de locul) de articulare a unui *t (n, l* etc.), fie înapoi, pînă la locul de articulare a lui *k (g* etc.)" (LOMBARD, *Prononciation*, p. 12 = 112).

Palatalizarea poate fi de diferite grade, după cum limba atinge —la ocluzive— sau se apropie —la fricative— de o porțiune mai mică sau

mai mare a palatului dur. Pentru cazul dintîi —un fel de s e m i p a l a t a l i z a r e— anchetatorii *Atlasului lingvistic* au introdus, în locul semnului ′, semnul ˇ (ca un *v* mic) deasupra sau la umărul consonantei palatalizate. Astfel avem forme ca *biňe, lˇesne, i̯utˇe, undˇe*, mai puțin palatale decît *bińe, l′esne, i̯ut′e, und′e...*, distingîndu-se totuși de *bine, lesne, iute, unde* din limba literară.

La *s* și *z* acest semn nu s-a putut aplica, fiindcă *š* și *ž* au valoarea unui *ș* și *j* dur. De altfel un *s* și *z* articulat numai spre partea anterioară a palatului dur, așa cum se articulează *s* și *z* palatalizat în limba rusă, nu e obișnuit în limba romînă.

Valoarea de *ń* trebuie să o fi avut și *nn* (scris cu *n* dublu) în limba latină vulgară. Din el s-a dezvoltat în unele limbi romanice, de ex. în spaniolă, *n* muiat (*ñ*). Și în romînește *nn* apare muiat, însă numai înainte de *ī* : *annus* > *an*, dar *annī* > *ań*, de unde a rezultat dialectalul *ai*. Lat. *gunna* s-a păstrat, la aromîni, subt forma *gună*, dar despre caracterul „întrucîtva muiat" al lui *nn* fac dovadă formele acestui cuvînt la slavii încunjurători (sîrb. *guńa*, slov. *gunja*, rut. *huńa*, pol. *guńa*) și la unguri (*gunya*). Cînd am cutreierat, împreună cu E. BACMEISTER, Țara Oltului cu chestionarul lui WEIGAND, eu am notat adesea *l′emn* în sate în care el auzea *lemn*. Mai exactă ar fi fost notația *lˇemn*. Un astfel de *lˇ* se aude adesea și în cuvinte ca *mulˇț′*, *calˇź* (= *mulți, calzi...*), palatalizarea extinzîndu-se de la *ț′*, *ź* asupra lui *l* precedent. La istroromîni în aceste cazuri avem *l′* : pluralul lui *ăl* „alt" e *ăl′ț*; tot astfel la megleniți : *mul′ț, al′bĭ, cul′b* „cuib" (din *cubl′u*), de asemenea *ń* : *lańț* „alalți", cf. CAPIDAN, *Meglenoromînii*, p. 61.

După cum limita între *l* și *lˇ* nu se poate prinde precis cu urechea, astfel nici cea între *tˇ* și *t′*. Și mai greu este de arătat unde încetează ocluziva palatală și unde începe ocluziva velară palatalizată. Din această cauză noi întrebuințăm aceleași semne *k′* și *ǵ* și pentru una, și pentru alta. Chiar și între *k′* și *t′* (rostit în romînește cu o ocluziune palatală mai extinsă decît în rusește) limita e adesea neprecisă, încît în cuvinte ca *chem, ghem*, consonanta inițială e însemnată în *ALR* adesea cu *k′*, *ǵ* cu *t′*, *d′* deasupra, sau invers, cu *t′*, *d′* cu *k′*, *ǵ* deasupra, dovadă că anchetatorii nu se puteau hotărî să identifice sunetul auzit nici cu *k′*, *ǵ*, nici cu *t′*, *d′*. Impresia acustică —și aceasta contează— este aceeași la palatale și la consonantele palatalizate, mai ales cînd avem a face cu ocluzive : limba nu se desface dintr-o dată de cerul gurii, ci numai treptat, dinapoi spre înainte, ceea ce dă sunetului un colorit particular. Din această cauză atît palatalele, cît și consonantele palatalizate formează împreună grupul **consonantelor muiate** și pot fi notate cu același semn diacritic.

„Consonanta muiată are un colorit asemănător cu *i* sau *y*, care se unește cu celelalte însușiri fonetice ale consonantei respective, în opoziție cu sunetul corespunzător nemuiat, fără acest colorit. Acest colorit se dobîndește prin ridicarea părții mijlocii a dosului limbii contra palatului tare și —pentru ca să fie și mai marcat contrastul— la cele nemuiate se ridică adesea partea dinapoi a limbii spre vălul palatin" (TRUBETZKOY, *Grundzüge*, p. 123).

Pentru sunetul intermediar între *t'* şi *k'* cf. şi cele observate de WEIGAND cu privire la cuvîntul *cheamă*, în *Jb.* VI, p. 29.

Şi africatele au în romîneşte, după cum văzurăm, un caracter dur sau muiat. Astfel, alături de *č*, *ğ* —dure— cum se rostesc în Maramureş, avem rostirea muiată *ĉ*, *ĝ* în limba literară şi *ć* în Banat, iar între ele, rostirea pe care anchetatorii *Atlasului* o însemnează fie printr-un *ĉ* barat (*€*), sau printr-un *ć* cu un *č* deasupra (de exemplu prin Sălaj).

Dar palatalizarea nu se produce numai la consonantele din nemijlocita apropiere a palatului dur, ci ea se poate extinde şi asupra celor îndepărtate, dacă simultan cu articularea lor se ridică limba şi spre cerul gurii tare. Acest caz din urmă se întîmplă bunăoară la labialele palatalizate, cum le rostesc ruşii. Asemenea sunete lipsesc în sistemul fonetic romîn, căci grupurile mixte (§ 34 b) de la sfîrşitul unor cuvinte ca *lupi*, *sorbi*, *vătafi*, *stîrvi*, *pomi* nu trebuie confundate cu *p'*, *b'*, *f'*, *v'*, *m'*, din limba rusă. Atunci cînd ele se puteau naşte, romînii au căutat să le evite, fie printr-o disociere, ca în ***habeat*** > ***ab'ă*** > ***aibă***, sau prin ivirea unor sunete accesorii, ca în *fĕrrum* > *fier* > *f'er* > > *fh'er* > *h'er*.

Fricativele dentale ϑ şi δ, cunoscute aromînilor sudici, nu au variante palatalizate. Despre *r* palatalizat, cf. § 23.

ASPIRATELE

20. Coloana de aer care, prin retractarea coardelor vocale, primeşte în laringe o anumită formă, după cum sunetul are să se pronunţe fonic sau afonic, poate primi şi altă formă atunci cînd coardele vocale sînt deschise ca la rostirea unui *h*. Sunetele produse în faza de destindere cu această deschizătură se numesc **aspirate** şi se însemnează cu spiritul aspru (ᶜ) la umărul consonantei aspirate. În germană, bunăoară, explozivele afonice *pᶜ*, *tᶜ*, *kᶜ* se rostesc mai mult sau mai puţin aspirat. Aspiraţia se aude cu deosebire în ţigăneşte, unde ea e obişnuită şi la consonantele fonice. Cînd vorbesc romîneşte, ţiganii pronunţă aspirat şi consonantele romîneşti.

LATERALELE

21. Examinînd ocluzivele nazale, am văzut că aceste consonante, deşi sînt ocluzive, sînt totuşi continue, căci o parte din aer iese pe nas. Tot o consonantă ocluzivă, dar în acelaşi timp continuă, e *l*, deşi la

articularea ei canalul nazal e închis. Dar în opoziție cu celelalte ocluzive, închizătura la *l* nu e completă, ci limba formează numai un baraj parțial, împiedecînd aerul să se scurgă pe la mijloc.

Există mai multe feluri de *l*, după locul de articulare. Cel mai obişnuit fel e cel din limba literară, adică cel **dental.** Vîrful limbii formează o închizătură la dosul dinților, ca la ocluzivele dentale *t*, *d* şi *n*. De aceea *l* din

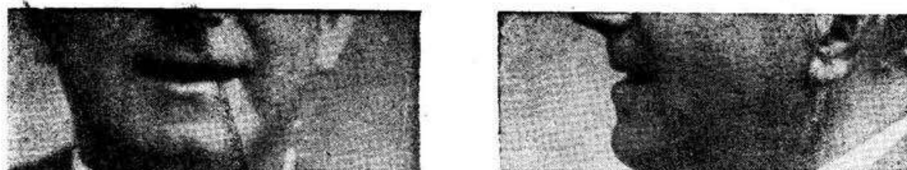

Fig. 23. — Poziția buzelor pentru laterala *l*.

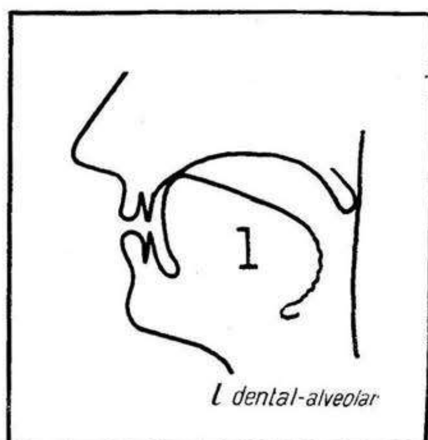

Fig. 24. — Poziția limbii pentru laterala *l*.

limba literară e considerat pe drept cuvînt ca o d e n t a l ă. Deosebirea de *t*, *d*, *n* consistă în aceea că nu toată muchea anterioară a limbii se lipeşte de dosul dinților, ci numai vîrful ei, rămînînd de-a dreapta şi de-a stînga cîte o deschizătură prin care se poate scurge aerul. Deoarece aceste aperturi sînt de cele două l a t u r i, articulația lui *l* se numeşte **laterală.** În unele limbi, sau numai la anumiți indivizi, sau în anumite combinații de sunete, deschizătura poate fi numai într-o parte. În asemenea cazuri se întrebuințează termenul de **unilateral,** în opoziție cu **bilateral.**

Articularea se poate face şi în regiunea **palatală.** Un *l'* sau un *ľ* se întîlneşte la dacoromîni prin regiunile vestice, în forme ca *l'emn*, *l'in*

(*l'emn*, *l'in*), pentru *lemn*, *lin*. În dialectele transdanubiene *l* m u i a t (palatal sau palatalizat) se mai păstrează și în cazuri ca *mul'are* „muiere", *h'il'u* (*il'u*) „fiu" . . . (în care dialectul dacoromîn are un *i̯*).

La aromîni și la megleniți și la unii dacoromîni din regiunile de miazănoapte (unde s-ar putea să avem a face cu o influență ruteană, cf. *ałbață* „albeață" în Maramureș, *ALR*, I, harta 111, în punctele 341, 345), există pe alocuri și un *l* **velar**, însemnat cu un *l* tăiat printr-o bară piezișă, după model polonez : *łup*, *całd* . . . Cuvîntul *falcă* apare în *ALR*, I, cu *ł* în punctele 341, 345, 352 și 354 —deci în Satul-Mare, Maramureș și Apșa—, pe cînd în punctele 440, 434 și 540 anchetatorul a notat un *l* cu *ł* deasupra lui, deci un sunet între *l* dental și velar.

La istroromîni acest *ł* preconsonantic sau final a putut progresa, ca la serbo-croați, pînă la stadiul *u̯*, sau chiar să amuțească cu totul. De aceea pentru *cal* și *cald* istroromînii zic *că* și *căd*. Un astfel de *l* devenit *u̯* și dispărut mai apoi a existat și în fazele *steła* și *steu̯a* prin care latinescul *stella* a trecut înainte de a deveni *stea* în romînește.

Se crede că „falsetul" se produce cu o deschizătură unilaterală a c o a r d e l o r v o c a l e, la capătul lor dinainte.

L are deci comun cu ocluzivele închizătura, iar cu fricativele deschizătura. Ca toate fricativele, *l* nu are o corespondentă nazală, dar el poate fi rostit nazalizat (§ 51). Cu ocluzivele nazale are comun caracterul de consonantă continuă și fonia, care întovărășește în mod obișnuit pe *l*.

Deoarece aerul se scurge ca un l i c h i d prin deschizăturile laterale, *l* se numește și **lichidă**.

VIBRANTELE

22. Tot consonante ocluzive, dar în același timp continue, sînt și **vibrantele**. Anumite părți foarte elastice ale organului noastru rostitor pot forma o închizătură pe care o mică porție de aer acumulată înapoia ei o poate sparge. Aceste părți, în urma elasticității lor, revin imediat în poziția de mai înainte, formînd din nou o ocluziune. O mică porție din aerul care continuă să se scurgă din plămîni ajunge pentru ca să spargă din nou obstacolul întîlnit în cale, după care explozie închizătura se formează din nou. Acest lucru se repetă atît timp cît durează emisiunea de aer. Exploziile ușoare urmîndu-se foarte repede, fac impresia unui singur sunet —continuu— întocmai după cum vibrațiile unor aripi de albine dau impresia unui sunet continuu, deși zumzetul de albine constă dintr-o serie de bătăi.

Buzele nefiind de ajuns de elastice, nu se potrivesc pentru articularea unui *r* **labial.** Totuși un astfel de sunet se aude incidental și în

romînește, dar numai în întrebuințare interjecțională. Îl rostim fonic (scris *brr* sau *bîrr*) cînd ne cutremurăm de scîrbă sau de frig; ciobanii mînă oile cu această interjecție. Afonic (scris *prr* sau *pîrr*) îl întrebuințăm ca exclamație cînd ne e foarte cald, iar interjecțional se aude în gura vizitiilor cînd își îndeamnă caii. Un astfel de *r* a fost semnalat de mine în dialectul istroromîn (*SI*, III, p. 283) și de P. Papahagi în cel meglenit (scris

Fig. 25 — Poziția buzelor pentru vibranta apicală *r*.

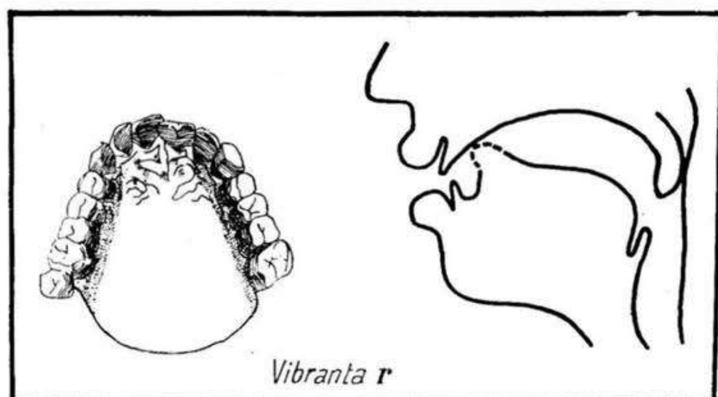

Fig. 26. — Poziția limbii pentru vibranta apicală *r*.

tpriŭ, „ca îndemn pentru oi, ca să meargă"). În *ALR*, în tabloul transcrierii fonetice, se citează interjecția *tpr*, întrebuințată în Muntenia spre a opri caii. Acest *r* bilabial e notat cu *r* barat (ɍ).

Un fel de *r* **labio-dental** se întîlnește la unii indivizi care nu pot rosti pe *r* dental. Îl avea un profesor din Brașov, de care ne băteam joc pentru acest defect de pronunțare. Articulîndu-se cu buza de jos (care încearcă să imite vibrațiile limbii) spre dinții de sus, acest fel de *r* seamănă atît de mult cu un *v*, încît o dată, cînd fiica acestui profesor, care moștenise de la părintele ei acest defect de rostire, voia să spună că petele se curăță mai bine de pe haine dacă le freci bine cu o perie „curată" muiată în benzină, cei cărora le dădea acest sfat se mirau de ce peria trebuie să fie „cu vată".

***R* dental (apical)** e cel obișnuit la noi. Vîrful limbii, după ce elasticitatea lui a fost mărită prin tragerea înapoi a mușchilor, atinge dosul din-

ților de sus și alveola (sau numai aceasta). După vîrful limbii se formează o adîncitură ca găvanul unei linguriţe. Bătăile variază în diferite limbi între 15 și 39 pe secundă. Cum însă rostirea unui *r* în cuvînt nu durează decît un fragment dintr-o secundă, el se pronunță de obicei cu 1—5 vibrații. Marginile limbii ating palatul pe o fâșie îngustă, la dreapta și la stînga, în regiunea în care măselele sînt fixate în maxilarul superior. În romînește, după măsurătoarea făcută de ȘT. LELESCU (*Cercetări experimentale asupra consonantei romînești R*, Sibiu, 1944), *r* se rostește inițial cu 2,57, medial cu 1,38 și final cu 1,92 bătăi în medie. Există însă pînă astăzi regiuni în care *r* la începutul cuvintelor, uneori și după consonante, apoi cînd derivă din *rr* latin sau la sfîrșitul tulpinei unor cuvinte, mai ales de origine slavă, se rostește cu un număr mai mare de vibrații. La acest fel de *r* —însemnat fonetic cu o liniuță orizontală deasupra (*r̄*)— limba e trasă puțin mai înapoi decît la *r* obișnuit și vîrful ei nu atinge dinții și alveola, ci se apropie numai de alveolă.

harta 14

În hărțile *Atlasului lingvistic* vol. I întîlnim sporadic acest fel de *r̄* mai ales în localități din regiunile vestice sau nordice, în cuvinte ca: *r̄îd, r̄ar, r̄ărunchi, fr̄unte, str̄ungă, gr̄umaz, spr̄înceană, obr̄az*, cf. din *ALR*, II/I *r̄apăr* 4193/192, *r̄oșață* 4203/514, *r̄ană* 4206/36, *r̄îios* 4194/272, 325, *r̄ăposat* 2702/272... (De remarcat că s-a însemnat *r̄* și în cuvintele rutenești: *r̄ozum* 9/393 și *br̄ovę* 43/393). Se găsesc și cîteva cuvinte cu *r̄* anteconsonantic (*vîr̄furi* 5/700) sau intervocalic (din *r* sau *n* simplu latin: *ur̄eche* 45/247, 302, 393, *gur̄ă* 62/247, *căr̄unte* 12/350).

Vibranta *r̄* există și la aromîni. În textele cele mai vechi dacoromîne el era scris de obicei cu ρρ sau cu σ (*r* răsturnat). Efectele lui se cunosc chiar în regiunile care l-au înlocuit în rostire cu un *r* obișnuit. Un *e* și *i* au devenit adică, după el, *ă* și *î*: *rău* din *reus*, *crăp* din *crepo*, *cară, fiară, covoară, coboară...* din *care, fiare, covoare, coboare*; *rîu* din *rivus*, *curînd* din *currind* (din lat. *currendo*), *urît* din *urrit* etc.

R dental e unul din cele mai grele sunete. De aceea copiilor le trebuie de obicei mai mult timp ca să-și însușească rostirea corectă a acestui sunet. Forme ca *Mitu, Sandu*, în loc de *(Du)mitru, (Alec)sandru*, sînt rămășițe ale graiului copilăresc din epoca cînd nu puteau pronunța încă pe *r*. Și străinii care nu sînt obișnuiți în limba lor cu *r* dental îl învață cu multă greutate.

Despre un *r* scurt, fără vibrații distincte, „oarecum un *r* fricativ" (însemnat cu *ṙ*) la moții rotacizanți, cf. § 144 și E. PETROVICI, *DR*, VIII, p. 154.

În unele limbi *r* apical, înlocuit în vorbirea curentă prin *r* velar (de exemplu în limba germană) sau prin *r* uvular (de exemplu în limba franceză), se pronunță totuși în regiunea apicală, în cîntare sau pe scenă.

23. Din vremuri străvechi datează și despalatalizarea lui *ŕ*, a cărui existență trebuie să o presupunem pentru alte timpuri din reflexele lui, *ă* următor devenit *e*: *-oria* > **-oaŕă* > **-oaŕe* > *-oare*. În regiunile sud-vestice, în special în Banat, unde palatalizarea joacă un rol atît de important, s-a ivit mai tîrziu un *ŕ* înainte de vocalele palatale *e* și *i*: *oaŕe* „oare",

moŕ „mori"... În graiul celor mai mulţi romîni, în cuvinte ca *mori, vineri, ieri, morari*..., nu avem însă *ŕ*, ci un *r* coarticulat cu *i* afonizat următor (cf. § 50), care s-a păstrat pe alocuri şi în sufixele *-ar* şi *-or* (din lat. *-arius, -orius*) la singular : *un morar*[i], *un vînător*[i].

Noi nu avem —ca cehii bunăoară— un *ř*, adică o vibrantă **dental-palatală** (corespunzînd unui *j*). În limba romînă nu se obişnuieşte nici rostirea unui *r* **velar**, ca în limba germană, unde acesta e adesea înlocuit prin fricativa fonică γ şi unde cuvintele *Bogen* „arc" şi *bohren* „a sfredeli" se rostesc dialectal la fel.

Un *r* **uvular** se articulează ridicînd partea dinapoi a limbii. La mijlocul limbii este un făgaş în care intră omuşorul, închizîndu-l. Fiind elastic, omuşorul vibrează, producînd un fel de *r*, care la noi, romînii, se întîlneşte numai individual —dar din ce în ce mai des, chiar şi pe la sate— şi pe care şi l-au însuşit şi unii romîni care au trăit mult timp la Paris.

În dialectul aromîn al fărşeroţilor, *r* se rosteşte cu vibraţii puternice în regiunea **faringiană**, avînd un caracter cu totul particular şi caracteristic pentru acest grai, mai ales în gura femeilor. El e notat fonetic cu ρ (grecesc), iar cînd vibraţiile sînt mai multe şi mai puternice, cu $\bar{\rho}$.

24. În sfîrşit, există şi un *r* **glotal**, articulat cu coardele vocale. E v o c e a (f o n i a). Această vibrantă laringiană întovărăşeşte sunetele prefăcîndu-le în f o n i c e şi se produce, precum am văzut, atunci cînd coardele vocale sînt atît de apropiate încît aerul trebuie să spargă uşoara închizătură formată de ele (cf. fig. 3).

Cum orice fel de *r* se rosteşte în mod normal fonic, vibrantele au două ocluziuni, una în laringe şi a doua în gură. Aerul iese pe gură, dar nimic nu împiedecă ieşirea lui şi pe nas. De fapt în regiunile „rotacizante" —în care *n* intervocalic a devenit *r*— se aude şi un *r* nazalizat ($\tilde{r}$). Acesta trebuie să fi fost mai răspîndit în vremile vechi. Textele vechi rotacizante îl însemnau uneori cu нр sau ·ↄр.

TABLOUL CONSONANTELOR ROMÎNEŞTI

25. În tabloul alăturat prezentăm în mod sinoptic **sistemul consonantelor romîneşti**, făcînd distincţie între locul de articulaţie, rezonanţa şi apertura lor.

În ceea ce priveşte l o c u l unde se produce un obstacol în tubul fonator, am notat mai întîi consonantele articulate cu buzele (bilabiale şi labio-dentale). Apoi am notat pe cele articulate cu limba (linguale) spre dinţi şi alveolă (dentale şi alveolare nepalatalizate şi pa-

LOCUL DE ARTICULAȚIE		OCLUZIVE (PLOZIVE)		SEMIOCLUZIVE — SONANTE					SEMIOCLUZIVE — AFRICATE		FRICATIVE			APERTURA
					LATERALE		VIBRANTE							
Labiale	Bilabiale	p	b	m								w		perpendiculară
														orizontală
	Labio-dentale										f	v	m̥ (ɱ)	orizontală
Linguale	Dentale (alveolare)	t	d	n	l	l̃	r (ɾ)	r̃	ț (ts)	d̦ (dz)	s	z		perpendiculară
											ϑ (θ)	δ (ð)		orizontală
	Dentale palatalizate	t́ (ţ) ẗ	d́ (ḑ) d̈	ń (ɲ) n̈ (ŋ)	ĺ (ʎ) l̈ (ḷ)		ŕ (ɽ)		ț́	d̦́				
	Palatal-alveolare								č (tʃ)	ğ (dʒ)	ś-ș (ʃ)	ž-j (ʒ)		
	Alveolar-palatale								ĉ, ĉ, ć (tɕ)	ĝ (dʑ)	ŝ, ș, ś (ɕ)	ẑ, j̈, ź (ʑ)		
	Palatale și velare palatalizate	k̇ (c)	ġ (ɟ)	ŋ̇							ḣ (ç)	y (j)	ŋ̣	
	Velare	k	g	ŋ (ŋ)	ł						χ (x)	γ (ɣ)	ŋ̣	
	Faringiene						ϱ (ʀ)							
Laringiene		᾽ (ʔ)			falset						ᶜ (h)	ђ (ɦ)		
		afonice	fonice	fonice					afonice	fonice	afonice	fonice	fonice	
REZONANȚA		orale		nazal	oral	nazalizat	oral	nazalizat	oral				nazal	

Fig. 27. – Tabloul consonantelor romînești.

latalizate), spre cerul gurii tare (palatale, palatal-alveolare, alveolar-palatale și velare palatalizate), spre cerul gurii moale (velare) și în regiunea faringiană (faringiene). În sfîrșit am notat articulația laringiană.

Cu privire la r e z o n a n ț ă, am făcut distincție între sunete orale și nazale (nazalizate).

În privința a p e r t u r i i, am ținut seamă —unde acest lucru era indicat— de forma ei perpendiculară sau orizontală. În primul rînd însă am deosebit consonantele închise (ocluzivele) de cele rostite cu canalul strîmtorat (fricative). Între ele figurează semiocluzivele, fie că avem a face cu africate sau cu **sonante.**

Pe acestea din urmă le-am așezat împreună, fiindcă ele ocupă un loc deosebit între celelalte consonante, fiind înrudite și cu vocalele, ca și care pot grupa în jurul lor alte consonante spre a forma împreună cu ele silabe. Deși la articulația lor buzele sau limba formează o ocluziune, ele nu sînt m o m e n t a n e, ca celelalte ocluzive, ci sînt c o n t i n u e, aerul putîndu-se scurge —la *m* și *n*— pe nas, sau —la *l*— prin apertura orală laterală, sau —la *r*— prin aperturile iscate prin spargerea repetată a ocluziunii.

Caracterul cvasi-vocalic al sonantelor se recunoaște și din faptul că ele au efectul unor vocale asupra sunetelor precedente, în opoziție cu semivocala *į*. Astfel, un *b* urmat de *į* în *habeat* nu se preface în *u* (care amuțește apoi: *caballus* > **caual* > *cal*, *sebum* > *seu*...), ci se păstrează (*aibă*); de asemenea *l* urmat de *į* în *palea* (> *pal'e* > *paie*) nu se transformă în *r* ca *l* intervocalic (*mola* > *moară*). Dimpotrivă, un *b* înainte de *l* se preface în *u*, ca și cînd ar fi intervocalic, în *fabru* (= *faber*) > *faur*, *stablu*(= *stabulum*) > *staul*... Tot astfel se vocalizează *g* și *m* înaintea sonantelor nazale *m* și *n* în *fragmento* > **fraumînt* > *frămînt*, *scamnum* > *scaun*..., cf. § 57.

Din cauza aerului care se poate scurge, ca un lichid, prin apertura lor parțială, vibrantele, și mai ales lateralele, se numesc și **lichide**, acestea stînd —în grupul sonantelor— adesea în opoziție cu n a z a l e l e.

Fonetica avînd să facă distincții mult mai fine între sunete decît le putem face cu alfabetul nostru, are nevoie de o **transcriere fonetică** proprie. Nu există, din nenorocire, o transcriere adoptată de toți, deși „Asociația fonetică internațională" a recomandat un asemenea sistem de transcriere (cf. D. JONES, *Das System der Association Phonétique Internationale*, extras din *Lautzeichen und ihre Anwendung in verschiedenen Sprachgebieten*, Berlin, 1928). Cauzele pentru care acest sistem internațional nu are mulți imitatori sînt multiple. Între ele e tradiția încetățenită în cele mai multe limbi, greutatea de a tipări texte cu semnele acestui sistem și faptul că trebuințele de a avea semne distinctive variază foarte mult de la limbă la limbă. În cazurile cînt transcrierea noastră

se deosebește de cea a Asociației fonetice internaționale, am dat în paranteză și semnul grafic întrebuințat de aceasta.

Nici chiar asupra principiilor conducătoare pentru transcrierea fonetică învățații nu sînt de acord. Astfel Asociația fonetică internațională recomandă adoptarea unui semn pentru fiecare fonem (adică sunet recunoscut ca mijloc de a distinge un cuvînt de altul). Alții — și între aceștia ne numărăm și noi — preferă să însemneze nuanțele de pronunțare, chiar cînd ele servesc spre a distinge cuvintele între olaltă, prin semne diacritice. Din nenorocire nici învățații romîni nu întrebuințează același sistem de transcriere.

Pentru diferitele sisteme de transcriere fonetică întrebuințate în limbile romanice, cf. W. PAULYN, *Romanische Sprachen und Dialekte*, în *Lautzeichen und ihre Anwendung in verschiedenen Sprachgebieten*, Berlin, 1928.

VOCALELE

26. Cu mult mai greu decît la consonante, se poate preciza **locul de articulație** la vocale. Ceea ce caracterizează o vocală este, precum știm (§ 1), faptul că deschizătura cu care se pronunță este atît de mare, încît limba nu atinge maxilarul superior (decît doar cu marginile, și numai la unele vocale mai închise). De aceea locul de articulație nu-l putem preciza nici cu simțul nostru muscular, nici prin palatograme. Totuși acest loc se poate vedea din figura alăturată :

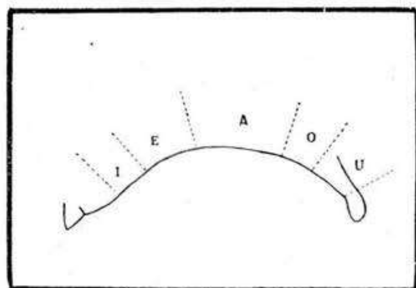

Fig. 28. — Locul de articulație al vocalelor.

Scara vocalică pentru cele cinci vocale fundamentale este deci : *i e a o u*.

Pisica, cînd miaună, trece de la vocala e x t r e m ă *i*, peste *e*, la vocala c e n t r a l ă *a*, pentru ca să ajungă, peste *o*, la cealaltă vocală e x t r e m ă, *u* : *mieaou*.

La rostirea lui *a* limba e așezată pe maxilarul inferior în poziția de odihnă. Limba nu atinge nicăiri maxilarul superior. Din cauza poziției ei în mijlocul gurii, vocala *a* se numește **centrală**. Pentru articularea lui *e* și *i* limba se ridică în regiunea palatală — din care cauză aceste două vocale se numesc **palatale** —, iar la *o* și *u* în regiunea cerului gurii moale, din care cauză aceste vocale se numesc **velare**. Întrucît la articularea lui *o* și *u* au un rol hotărîtor și buzele, aceste două vocale se mai numesc și **labio-velare**. La **vocalele extreme** *i* și *u* limba atinge și maxilarul superior.

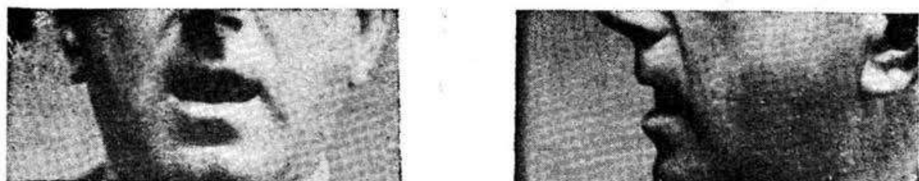

Fig. 29. — Poziția buzelor pentru vocala *a*.

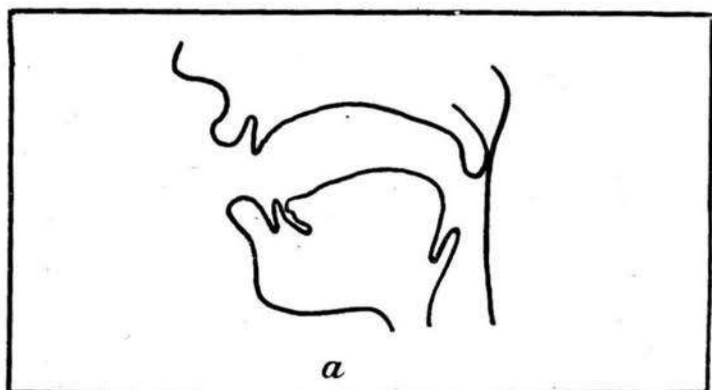

Fig. 30. — Poziția limbii pentru vocala *a*.

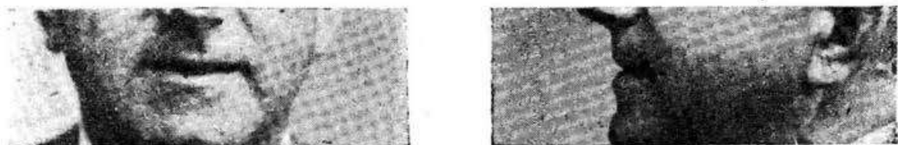

Fig. 31. — Poziția buzelor pentru vocala *e*.

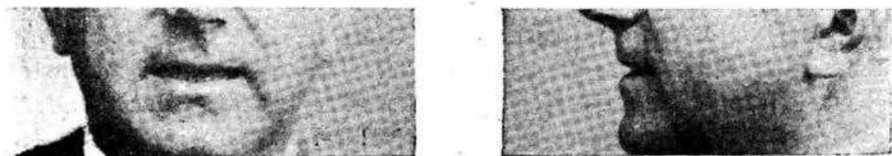

Fig. 32. — Poziția buzelor pentru vocala *i*.

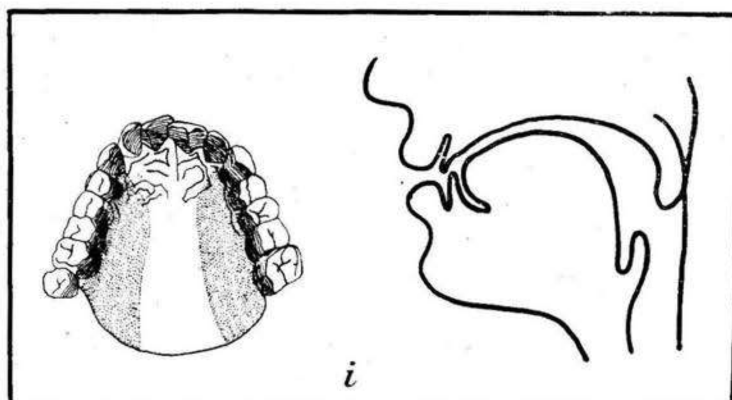

Fig. 33. — Poziţia limbii pentru vocala *i*.

Fig. 34. — Poziţia buzelor la vocala *o* (la un romîn).

Fig. 35. — Poziţia buzelor la vocala *u*.

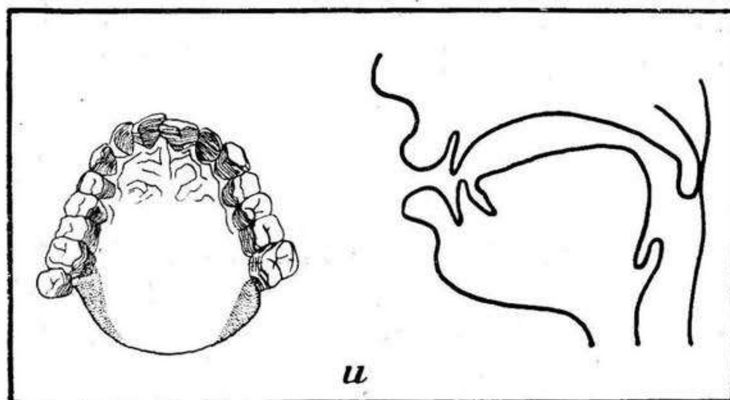

Fig. 36. — Poziţia limbii pentru vocala *u*.

mai puţin — şi adică numai în regiunea celor din urmă măsele — la *u*, mai mult —pe două făşii destul de largi la dreapta şi la stînga cerului gurii — la *i*.

După cum avem consonante labio-velare şi consonante alveolar-palatale, se poate, şi la vocale, ca articularea să nu se facă la două puncte îndepărtate, cum sînt buzele şi vălul palatin, ci la locul de întîlnire dintre două regiuni învecinate, cea centrală cu cea aşezată mai înainte sau mai înapoi în gură. În cazul acesta avem a face cu vocale **antero-centrale** sau **postero-centrale.**

Un *a* antero-central, rostit cu aceeaşi apertură ca *a* central obişnuit, dar mai înspre regiunea palatală, semănînd cu *a* din englezescul *man* sau din fr. *patte*, notat de noi cu *ä*, se aude obişnuit în unii diftongi romîneşti, precum în *eä* din *beai* sau în *i̯ä* din *iai* (de la *a lua*). Anchetatorii *Atlasului lingvistic* l-au auzit în unele localităţi în anumite cuvinte, nu însă aceleaşi pretutindeni. Astfel S. POP a notat în punctul 510 *släb* „slab", *nält* „înalt", *käsc* „casc", dar în punctele 805 şi 740 numai *nänt* (*înnalt*), pe cînd *slab* şi *casc* sînt notate cu *a*.

Un *a* postero-central —însemnat de noi cu *ạ*—, cum îl auzim în fr. *pas* (scurt), *pâle* (lung)... l-a observat E. PETROVICI prin jud. Alba şi l-am auzit incidental la aromîni cînd rosteau un *a* dacoromîn.

27. O importanţă mai mare decît la consonante —unde în general am putut neglija acest element— îl are, la vocale, **camera de rezonanţă,** adică vasul, deschis într-o parte, în care prefacem o parte a gurii spre a da vocalei **timbrul** ei special, întocmai precum cutia de lemn, diferită ca formă şi mărime, pe care sînt întinse coardele, dă un timbru particular tonurilor produse de diferite instrumente muzicale, ca vioara, violoncelul, mandolina, gusla, cobza etc.

Cînd articulez un *a*, camera de rezonanţă e în toată gura. Cînd rostesc un *i* sau *e*, limba se apropie cu partea de dinainte de cerul gurii tare, unde se formează deschizătura vasului situat mai mult în partea d i n a p o i a gurii.

La rostirea lui *u* şi *o*, limba se apropie, dimpotrivă, spre cerul gurii moale, iar camera de rezonanţă este mai mult în partea d i n a i n t e a gurii.

Vom vedea că în evoluţia rostirii romîneşti acest caracter palatal sau velar al vocalelor are un rol hotărîtor, formînd aşa-numita p o z i ţ i e m o a l e (*e* şi *i*) şi d u r ă (*a*, *o*, *u* sau zero).

28. Alt element important pentru distingerea vocalelor e **lungimea tubului oral**. Cel mai lung tub îl avem la *u*. Cînd rostim această vocală,

deodată cu mișcarea rădăcinii limbii în regiunea velară coborîm și laringele, care e legat de baza limbii și trebuie deci să facă o mișcare în jos împreună cu limba trasă înapoi.

În același timp însă și buzele sînt proiectate înainte, astfel că tubul oral are cea mai mare lungime posibilă, mărginit fiind înainte de buzele țuguiate și înapoi de coardele vocale din laringele coborît. La *i*, dimpotrivă, laringele se ridică deodată cu mișcarea limbii spre palatul tare, iar buzele iau poziție orizontală și se lipesc de dinți. Astfel tubul oral are cea mai mică lungime posibilă. La *o* lungimea tubului e mai mică decît la *u*, dar mai mare decît la *a*, iar la *e* lungimea e mai mare decît la *i*, dar nu așa de mare ca la *a*.

Și **încordarea mușchilor** joacă un rol —mai mare sau mai mic— la rostirea vocalelor. Această tensiune n-a fost îndeajuns studiată pentru limba romînă. Se pare că ea e mai mare la vocalele închise decît la cele deschise.

29. Ca și la fricative —și în măsură mai mare decît la acestea— caracterul unei vocale depinde de **mărimea** și **forma aperturii.** Cea mai deschisă vocală e *a*. (De aceea medicul, cînd vrea să ți se uite în gît, îți zice să rostești un *a*). Cu cît ne apropiem mai mult de vocalele extreme *i* și *u*, cu atît deschizătura este mai mică. Cînd zic *venind* sau *porumb*, apertura se micșorează, trecînd de la vocalele *e* și *o* din primele silabe la vocalele *i* și *u* din cele de al doilea.

Aceeași mișcare de închidere se produce și atunci cînd rostesc *plăpînd*, cînd trec de la *ă* la *î* (scris, în ortografia oficială, cu semnul *â*). Vocala *î* este mai închisă decît *ă*, iar aceasta mai închisă decît *a*. La **vocalele centrale** avem dar trei grade de închidere : *a—ă—î*, nu numai două, ca la vocalele anterioare (*e—i*) și la cele posterioare (*o—u*). Cînd pronunț cuvîntul *apărînd*, cele trei vocale se articulează în aceeași regiune centrală a gurii și cu aceeași poziție neutră a buzelor (care nu sînt nici rotunjite, ca la *o* și *u*, nici lipite de dinți și trase în lături, ca la *e* și *i*), dar cu o apertură din ce în ce mai micșorată.

Dacă în cele mai multe limbi indo-europene vocalele de tipul lui ***ă*** *și* ***î*** *lipsesc, cauza este că în acestea, deodată cu micșorarea aperturii maxime, caracteristică pentru vocala* ***a****, face și limba o mișcare înspre înainte sau înapoi, alunecînd din regiunea centrală în cea a vocalelor anterioare sau posterioare.* La romînii deprinși cu articulația dorsală a limbii, înălțarea ei spre cerul gurii se poate face fără de o asemenea deplasare.

Vocala centrală cu deschizătură mijlocie, notată în transcrierea noastră fonetică, ca și în ortografia actuală, cu *ă*, e foarte frecventă în

limba romînă, atît în silabe accentuate (**dă**, **măr**, **părți**, **surpă**...), cît mai ales în silabe neaccentuate (**cărbune**, **apăr**, **casă**. . .). Vocala centrală cea mai închisă e notată în transcrierea noastră cu *î*. Tot așa e scrisă în ortografia oficială, dar numai la începutul și sfîrșitul cuvîntului (*încă*, *urî*... apoi și în *neînsemnat*, *urît*...), pe cînd în mijlocul cuvîntului Academia Romînă prescrie scrierea *â* (*când*, *stăpân*...). Și această vocală centrală

Fig. 37. — Poziția buzelor pentru vocala centrală *ă*.

Fig. 38. — Poziția buzelor pentru vocala centrală *î*.

se găsește atît în silabe accentuate (*înger*, *făcînd*. . .), cît și în silabe lipsite de accent (*încet*, *pîndesc*. . .). Pe cînd *î* este inițial (*încep*), medial (*cînt*) și final (*hotărî*), *ă* nu se întrebuințează la începutul cuvintelor decît excepțional, în interjecții ca **ăra** ! sau în forme dialectale ca **ăla**, **ăsta**, sau în plurale regionale ca **ăripi** (în loc de *aripi*). După *i̯* nu apare niciodată în romînește *ă*, nici *î* (primul transformîndu-se în *e*, iar al doilea în *i*: *tăiem* față de *lucrăm*, *tăi*(**i**)*nd* față de *lucrînd*).

Dacă vrem să prezentăm vocalismul romîn ținînd seamă nu numai de locul articulației, ci și de mărimea aperturii, o putem face, în mod schematic, mai bine în felul arătat în fig. 39.

Această imagine grafică consideră însă numai limba literară, nu și graiurile regionale, în care întîlnim și variante mai deschise sau mai închise ale celor mai multe din cele șapte vocale fundamentale romînești. Dacă însemnăm deschiderea cu un cîrlig și închiderea cu un punct dedesubt, atunci în seria vocalelor romînești *i e a o u ă î* apar o mulțime de variante, ca *ę*, *ọ*, *ą* etc. Variantele acestea sînt mai numeroase de la *a* spre *i* decît de la *a* spre *u* sau spre *î*. Anchetatorii *Atlasului lingvistic romîn* au introdus,

pe lîngă *ę*, care-i un *e* deschis, și semnul *ę̨* (cu două cîrlige dedesubt) pentru *e* foarte deschis, pentru care WEIGAND întrebuința semnul *ę* (căruia îi corespundea la el și un *ǫ*).

Ca să începem cu vocalele centrale, anchetatorii *Atlasului lingvistic romîn* cunosc un *ą̆*, adică un *ă* deschis, notat bunăoară în *cą̆runt ALR*, I, h. 12/10, 118, 315 sau *albață̆ ALR*, I, h. 111/576. WEIGAND îl nota cu *a* cu un cerculeț dedesubt (*ḁ*) și l-a găsit prin Banatul sud-estic și prin Moldova, dezvoltat din *ă* înainte de un *a* următor în cuvinte ca *bą̆rbat, vą̆zut* (*LAD*, p. 3). Pentru o vocală intermediară între *ă* și *î* —care

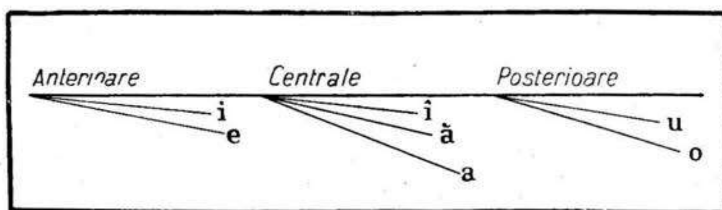

Fig. 39. — Cele șapte vocale principale romînești.

ar putea fi considerată ca un *ă* închis (*ặ*) sau ca un *î* deschis (*į̂*) — anchetatorii Atlasului au introdus semnul *â*. Această variantă se întîlnește mai des prin regiunile estice în loc de *ă* final neaccentuat, de ex. în *casâ, laudâ*... L-am auzit și eu adesea, de ex. la Brașov, neaccentuat, la mijlocul cuvintelor, în loc de *ă* (*galbân*), și prin Bucovina și subt accent, în loc de *î*, mai ales înainte de *r* (*hârtie, cârpă*...). Cf. și *Jb*.VII, p. 26 și 29 (*casâ*) și 34 (*galbân*).

Vocalele anterioare se rostesc în limba literară de obicei nici prea deschise, nici prea închise, ci cu deschizătură medie (însă mai degrabă închise decît deschise). Regional însă avem și un *e* închis, de ex. în *pẹște, vẹrde* în graiul muntenesc, sau *verdẹ, soarẹ*... prin Moldova (unde un *e* final se preface chiar în *į* sau *i*). Mai ales caracteristic este însă *e* deschis în rostirea unor cuvinte ca *fęte, iubęște*... E una din rostirile regionale după care poți recunoaște mai repede pe un ardelean (căci foarte puțini izbutesc să se dezbare de ea).

Un *o* deschis se aude de asemenea, regional mai ales, prin Transilvania de miazănoapte, fiind o rostire de asemenea caracteristică pentru ardeleni. El apare în locul diftongului *oa* în cuvinte ca *sǫre, nǫpte*... Megleniții rostesc, după model bulgar, ca *ǫ* orice *ă* și *î* accentuați : *dǫm* „dăm", *bitǫrn* „bătrîn"...

Un *ų* (*u* deschis), ca în germ. ***Hund*** și un *į* (*i* deschis), ca în germ. ***Kind*** nu sînt obișnuite în limba noastră literară. Totuși schimbul între ***u*** și *o* în forme ca *preut—preot, caut—caot* . . . se explică, poate, prin existența unui *ų*, pe care WEIGAND l-a și notat uneori. De asemenea în regiunile care prefac pe *e* final neaccentuat în *i* —bunăoară în Moldova— acest *i* e mai ales deschis : *verdį, fetį*. . .

Nefiind deprinși cu vocalele deschise, romînii, cînd vorbesc franțuzește, italienește sau nemțește, de obicei nu fac deosebirea —atît de importantă— între un *ę* (de ex. fr. *mettre* (scurt), *maître* (lung). . ., it. *petto*. . ., germ. *gähnen*. . .) și *ẹ* (fr. *nez, élevé*. . ., it. *questo, neve*..., germ. *sehr*. . .) sau între *ǫ* ca în fr. *porte* (scurt), *fort* (lung). . ., it. *luogo, botte*. . ., germ. *Sonne* (scurt) și *ọ* ca în fr. ***beau*** (scurt,) *côte* (lung), germ. *Sohn* (lung).

Numele meu, sau nume ca *Ionescu, Popescu*, sînt scrise de germani adesea *Pușcario, Ionesco, Popesco*, ceea ce denotă că pe *u* final romînesc ei îl aud deschis. Dacă nu-l apropie însă de al lor *ų* (din ***Durst*** etc.), cauza e că acest *ų* al lor e totdeauna scurt, iar în *Ionescu* etc. romînescul *u* se rostește cu o durată medie.

În transcrierea fonetică franceză vocalele deschise se însemnează de obicei cu accent grav (*à, è, ì, ò, ù*), iar cele închise cu accent ascuțit (*á, é, í, ó, ú*), iar în cea a Asociației fonetice internaționale *e* deschis se însemnează cu ε (epsilon grecesc), *o* deschis cu ɔ (*c* mic întors); pentru *i* deschis și *u* deschis se întrebuințează majusculele I și U.

Despre rolul pe care îl au *ă* și *î* ca „sunete vicarii' în romînește, cf. § 75.

30. Dacă considerăm și graiurile regionale, numărul vocalelor romînești crește și mai mult prin **variantele vocalelor postero-centrale** și **antero-centrale**, rostite cu o apertură mai mică decît *ą* și *ä* (cf. § 27).

E. PETROVICI a auzit, în anchetele sale, un sunet care nu e nici *o*, nici *ă* și pe care l-a notat cu un *ă* cu *o* deasupra, sau cu un *o* cu *ă* deasupra. Cred că notația cea mai potrivită ar fi *ŏ*. După ce mi s-a atras atenția asupra lui, l-am auzit și eu, după labiale, în cuvinte ca *fŏră* pentru *fără*, la un domn originar din Argeș.

Dintre vocalele antero-centrale mai închise decît *ä*, cunosc trei, pe care le redau cu transcrierea întrebuințată în *ALR* :

î este cea mai închisă dintre ele. Acest sunet îl rostesc eu în cuvinte care au la origine un *i* după un *r* inițial sau *rr* latinesc : *rîu, urît*. . . (din lat. *rīvus, *horrītus*) ; el se întîlnește prin multe regiuni, în loc de *i* după *s* și *ț*, în cuvinte ca *găsî, țîu* ; urmează, cu o apertură mai mare, *ĕ*, cum îl rostesc mai ales bănățenii, în loc de *e*, la sfîrșitul cuvintelor, după sunete

harta 15

muiate (*dulśĕ* „dulce“, *bińĕ*...) și cum îl rostesc eu și foarte mulți romîni, accentuat și neaccentuat, după un *į* : *paįĕ, įĕl*. . . ; și această vocală se aude în multe părți în loc de *e* după *s* : *găsĕsc*. . . ; în sfîrșit, un *ę̆*, care se aude mai ales prin Moldova și Transilvania de nord-est, în loc de *ea* după un *r* inițial sau *rr* latin, sau în loc de *a* după șuierătoare, cînd în silaba următoare avem un *e* (*curę̆* „curea”, *rę̆* „rea”. . ., *șę̆se* „șase”, *șę̆rpe* „șarpe”. . .).

Dacă am vrea să prezentăm în mod sinoptic toate vocalele romîneşti cunoscute pînă acum (însemnînd pe cele şapte fundamentale cu drepte şi pe cele regionale cu cursive), am putea-o face în tabloul următor :

anterioare				posterioare
i	*ĭ*	î		u
ị				*ụ*
ẹ				*ọ*
e	*ĕ*	à	*ȯ*	o
ę	*ė*			*ǫ*
	a	a	*ɑ*	
	centrale			

Asupra vocalelor centrale romîneşti şi asupra articulaţiei lor s-au emis fel de fel de păreri. A. PHILIPPIDE (în urmă în *Originea romînilor*, II, p. 4) credea că *ă* şi *î* (*â*) sînt nişte *o* şi *u* rostiţi fără rotunjirea buzelor. R. SBIERA (*Conv. lit.* 38 (1904), p. 390 ş.u. şi p. 485 ş.u.) credea că *ă* e un *ö* inversat şi *â* (*î*) un *ü* inversat, adică cu articularea linguală a lui *o* şi *u* şi cu cea labială a lui *e* şi *i*. Şi H. TIKTIN (*Elementarbuch*, p. 14) era de părere că *ă* se articulează cu partea posterioară a limbii către vălul palatului, buzele rămînînd pasive. Cel care a recunoscut cel dintîi varietatea vocalelor centrale romîneşti a fost G. WEIGAND în studiile sale dialectale (cf. *Jb.* III, p. 207 şi *LAD*, p. 2—3). El credea că toată seria vocalelor romîneşti poate fi rostită ca „laringiene acoperite" („gedeckte Kehllaute"). Timbrul special pe care-l au aceste vocale —pe care el le însemna cu un cerculeţ dedesubt : *i̥* (= *î*), *e̥* (= *ĕ*), *ḁ* (= *ă*), *o̥* (= *ă*) şi *u̥* (= *î*)— s-ar datora rostirii vocalelor obişnuite, însă cu laringele coborît. În *DR*, VII, p. 10 am arătat că ridicarea şi coborîrea laringelui î n t o v ă r ă ş e ş t e articulaţia u n o r a din aceste vocale, nu e însă cauza timbrului lor particular. Influenţat însă de WEIGAND, în studiul meu *Consideraţiuni asupra sistemului fonetic şi fonologic al limbii romîne* (*DR*, VII, p. 1—54 = *ELR*, p. 203—259) am crezut că şi vocalele de tipul *ă* şi *â* (*î*) au „la bază" vocalele normale, cărora li se adaugă un „registru" special, cauzat de articularea „eterorganică" a limbii. A. PROCOPOVICI a observat, în *DR*, IX, p. 64, cu drept cuvînt, că atunci cînd ne punem numai problema descrierii sau definirii lor fonetice (şi deci nu au ce căuta consideraţii de ordin istoric), este greşit a căuta acestor vocale „medii' un alt sunet „de bază". Bibliografia dată de mine în 1931 trebuie completată acum cu următoarele scrieri : W. PAULYN, *Romanische Sprachen und Dialekte* (în *Lautzeichen und ihre Anwendung in verschiedenen Sprachgebieten*, Berlin, 1928) ; H. KUEN, *El dialecto de Alguer*, Barcelona, 1934, p. 34—36 (cu figuri care arată poziţia limbii la *ă* şi la *î*, făcute după senzaţia musculară a autorului) ; Al. ROSETTI, *Contributions à l'analyse physiologique et à l'histoire des voyelles roumaines Ă et Î* (*BL*, III (1935), p. 84—112) (cu reproducerea unor roentgenograme) ; A. PROCOPOVICI, *Despre ă şi î. Probleme de fonetică şi fonologie. Chestiuni principiale* (*DR*, IX, p. 56—91) şi E. GAMILLSCHEG, *Die Mundart von Şerbăneşti-Tituleşti*, 1936, p. 53—66. În această lucrare din urmă autorul pleacă de la *ă* (transcris de el *ə*), pe care-l consideră „normal" şi care are o variantă „palatalizată" *ĕ* (transcrisă *ə̂*) şi alta „velarizată " *ŏ* (transcris *ə̊*). Aceasta din urmă se găseşte mai ales după labiale, şi despre ea GAMILLSCHEG se exprimă în mod analog ca E. PETROVICI : în exemple ca *părinte*, *făcut*, nu eşti sigur dacă auzi un *ă* sau *o*. Pe *î* (transcris *ə̂*) îl consideră şi GAMILLSCHEG ca un *ă* (transcris *ə̂*) închis. Dacă continuăm să ridicăm limba, ajungem, după el, la consonanta *k*. Varianta prepalatală a lui *î* şi *î* (transcris *î*) a auzit-o în forme ca *băşîci*, pluralul lui *băşîcă* (deci *î* din *i* după *ş*, dar

numai în poziție moale). La această serie el mai adaugă un *â* după vocale velare și consonante labiale, de ex. în *pământ*. Acest sunet l-a auzit și l-a notat numai rar și incidental.

A. LOMBARD (*Prononciation*, p. 32=132) cunoaște de asemenea seria întreagă a vocalelor centrale, pe care el le numește „medii" și le intercalează în poligonul lui D. JONES (cf. fig. 40).

Învățatul englez stabilise, adică, prin roentgenograme cele patru poziții extreme pe care le are limba cînd articulează vocalele „cardinale". (Cf. fig. 41).

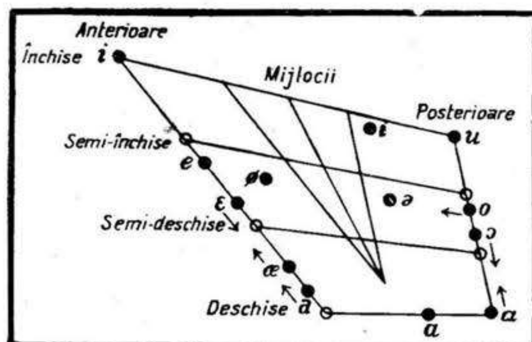

Fig. 40. — Poligonul lui JONES cu intercalarea vocalelor centrale.

Între extremele *i* și *a* el a așezat vocalele palatale *e* (mai aproape de *i*) și *ę* (mai aproape de *a*), iar între extremele *u* și *a* (însemnat la el cu un *a* modificat) a așezat vocalele velare *o* (mai aproape de *u*) și *ǫ* (mai aproape de *a*). În triunghiul de la mijloc a așezat cele două vocale centrale care îi erau cunoscute lui (în afară de *a*), un *ə* (ca în germanul *Sonne*...) și un *ɨ* (*i* barat, ca în rusescul *syn* „fiu").

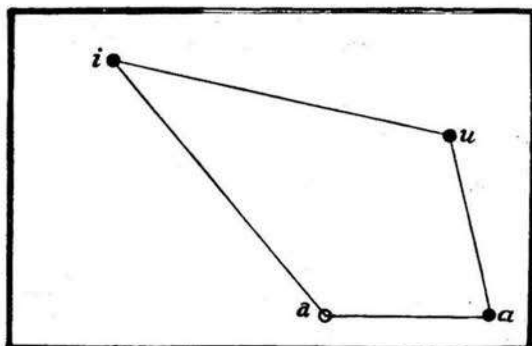

Fig. 41. — Poziția vocalelor extreme după JONES.

31. La articularea lui *o* și *u* e hotărîtoare, precum am văzut, pe lîngă ridicarea limbii în regiunea cerului gurii moale, și rotunjirea buzelor. Aceste vocale pot fi considerate deci ca sunete cu două locuri de articulație: l a b i o - v e l a r e, de felul lui *ș* și *j*, care sînt consonante alveolar-palatale. Se poate însă întîmpla —ca la *ș* și *j*— ca rotunjirea buzelor să înlocuiască articularea limbii, care se face de obicei cu buzele în poziție neutră sau chiar orizontală.

Cele mai cunoscute cazuri de asemenea **labializare** le avem la vocalele de tipul *ö* și *ü*, care se întîlnesc în multe limbi. Ele se nasc atunci cînd rostim un *e* (*ę*) sau un *i* cu buzele rotunjite. La romîni ele nu sînt obișnuite, decît doar în regiuni în care romînii locuiesc în simbioză cu popoare care au în limba lor aceste sunete (ca bunăoară în Sătmar și în Sălaj, unde romînii au învățat de la unguri să rostească pe *ö* și *ü*, cf. *DR*, X, p. 230). În alte părți ele se aud ca sunete coarticulate. Cercetătorii străini, deprinși din graiul lor cu aceste sunete, le-au auzit (sau li s-a părut că le

aud) uneori în locul diftongului *eo*. Astfel WEIGAND a notat un *ö* în *aolẹö* „aoleo" şi incidental în *Mariüţo* şi *prümăvară* (din cauza labialelor învecinate, cf. *LAD*, p. 3). E. GAMILLSCHEG (*Oltenische Mundarten*, p. 11—12) a auzit în Oltenia *dö* în loc de *de-o* (în *deodată, de-o ureche, de-o săruta*) şi *mį-öį* în loc de *mi-oi*, iar A. LOMBARD (*Prononciation*, p. 30 = 131) le-a observat în Bucureşti în cuvinte ca *plöoscăi* „pleoscăi", *nöo dă* „ne-o dă",

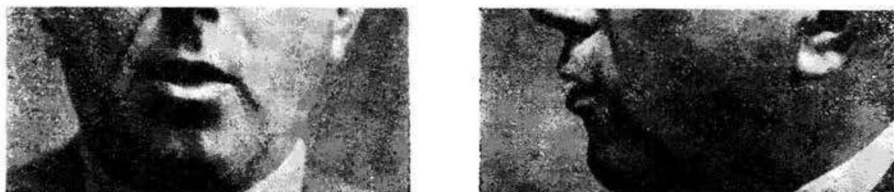

Fig. 42. — Poziţia buzelor pentru *ö* (închis).

Fig. 43. — Poziţia buzelor pentru *ü*.

iöu „ieu". (Despre o rostire *dörm*, în loc de *dorm* din lat. *dormio*, cu disocierea lui *į*, la meglenţii din Huma, cf. CAPIDAN, *Meglenoromînii*, p. 160).

Noi avem în schimb un *a* labializat, pe care-l însemnăm cu *å*. El se aude mai ales la istroromîni, unde s-a dezvoltat din *a* accentuat (*nås* „naş", cu variantele *nǫås, nųås*. . .), dar se întîlneşte şi la dacoromîni. Ardelenii pronunţă în multe părţi diftongul *oa* ca *å* sau *ǫå, ųå*. Pentru *înalt* şi *mare* găsim notat în *ALR*, I, harta 60, formele *nålt* 461, *nånt* 691, *înnålţ* (cu sing. *înnålt*) 375, *måre* 576, iar în harta 12 chiar şi o formă *cårunt* 576, cu *å* în poziţie neaccentuată, în loc de *carunt* (din *cărunt*). În unele regiuni (de ex. prin Ţara Haţegului) se zice, ca la istrieni, *å* în loc de *a* : *nås, cåpră*, precum şi pentru *oa* : *nåpte, mårte*. . . (sau *nǫåpte, mǫårte*. . . , *nųåpte, mųårte*. . .). În *ALR*, I, h. 62/013 se dă şi din dialectul meglenit *slåp* pentru *slab*.

Şi vocalele reduse pot fi labializate. Acesta e cazul franţuzescului „*e* mut"

După cum la baza unui *ö* stă un *e* mai închis sau mai deschis, unele limbi disting între *ọ̈* (fr. *peu* (scurt), *Meuse* (lung)..., germ. *schön*...) şi *ǫ̈* (fr. *œuf* (scurt), *peur* (lung)

germ. *zwölf*...). În transcrierea Asociației fonetice internaționale primul e redat prin ø, al doilea prin œ, iar *ü* prin *y*.

Despre felul cum au substituit, în împrumuturi, romînii pe *ö* și *ü*, cf. § 121.

32. Cînd rostim o vocală cu vălul palatin coborît, atunci rezonanța vocalei devine n a z a l ă. Există unele limbi —ca bunăoară limba franceză— în care opoziția între vocalele orale și cele nazale e singurul mijloc de a distinge sensul cuvintelor : *pot* „oală" se deosebește în rostire de *pont* „pod" numai prin faptul că în primul cuvînt rezonanța lui *o* e orală, iar în al doilea nazală. Noi nu avem propriu-zis vocale nazale, dar avem **vocale nazalizate**, adică rostite cu o coborîre prematură sau zăbovitoare a vălului palatin, din cauza coarticulării cu consonanta nazală următoare sau precedentă. O descriere a lor se dă în § 51.

Rostirea normală a vocalelor e cea întovărășită de așezarea coardelor vocale în poziția necesară pentru producerea vocii (§ 3). Însăși numirea de *vocală* (lat. *vocalis*) derivă din lat. *vox, -cis* „voce". Totuși în anumite cazuri, descrise de noi în § 52, coardele vocale se pot deschide înainte de vreme, ceea ce produce o **afonizare** a vocalelor (ca și a consonantelor fonice).

În sfîrșit, vocalele —și nu numai ele, ci și consonantele— pot fi rostite și **șoptite**. Cînd șoptim, sunetele fonice se rostesc fără vibrarea coardelor vocale. Totuși și în acest caz urechea noastră deosebește un *p* de *b*, un *s* de *z* și distinge exact vocalele. Aceasta se explică pe de o parte prin faptul că consonantele fonice romînești rămîn l i n e (§ 9) și cînd sînt șoptite, pe de altă parte prin t i m b r u l special pe care-l primesc toate sunetele șoptite, ușor de distins cu urechea, dar foarte greu de definit.

Pentru clasarea vocalelor limbilor sud-est-europene în sistemul triunghiular și patruunghiular imaginat de fonologiști, cf. B. HAVRÁNEK, *Zur phonologischen Geographie (Das Vokalsystem des balkanischen Sprachbundes)*, în *Archives Néerlandaises de Phonétique Expérimentale*, VIII–IX (1930).

SEMIVOCALE ȘI VOCALE REDUSE

33. Între vocala *i* și consonanta *y* este semivocala *i̯* numită și „iot" (sau „iod"). Locul de articulare este același pentru cîteșitrele ; deosebirea între ele stă în m ă r i m e a d e s c h i z ă t u r i i, care e destul de mare la *i* și e foarte redusă la fricativa *y*. Aceeași poziție pe care o are un *i* față de *y*, o are semivocala *u̯* față de γ (în ceea ce privește articularea limbii) și față de *w* (în ceea ce privește rotunjirea buzelor).

După cum vom vedea în capitolul despre silabă, această deschizătură mică la rostirea lui *i̯* și *u̯* face ca aceste sunete să se găsească într-o inferioritate sonoră față de vocalele învecinate. Semivocalele au și o durată

mai scurtă decît vocalele obișnuite. Această poziție de inferioritate față de vocalele pline o întîlnim și la **vocalele reduse**. În romînește avem un singur fel de vocale reduse, v o c a l e l e a f o n i z a t e, despre care va fi vorba în § 52. Din cauza lipsei de fonie, dar și din cauza duratei lor foarte reduse (§ 37), ele sînt lipsite de proprietatea de a forma matca sonoră a unei silabe (§ 93): cuvintele *lupi, mori*. . ., deși au cîte două vocale despărțite prin consonante, sînt monosilabe. La un asemenea *i* final afonizat constatăm deci tocmai fenomenul invers decît la sonante, care din cauza foniei și a duratei lor pot deveni culmi sonore și să formeze silabe (§§ 25 și 93).

În alte limbi vocalele reduse întrunesc de obicei numai cîte una din cele două note ale celor romînești. Astfel „*e* mut" din limba franceză are fonia ca vocalele pline, dar durata lui e atît de redusă, încît poate deveni imperceptibil pentru ureche (*šval* < *šəval* = *cheval*). Se zice *la fnętrə* (= *la fenêtre*), dar *set fənętrə* (= *sept fenêtres*), căci, prin fonetică sintactică, în cazul al doilea *ə* e menținut de consonantele încunjurătoare.

SIEVERS a atras atenția asupra cazului, din limba germană, cînd asemenea vocale reduse amuțesc, prefăcînd însă sonanta următoare în matcă silabică: *die berittenen Offiziere* se rostește *di bəritŋŋ ofitirə*.

Nu se știe exact cum se rosteau **„ier"**-urile protoslave (ъ și ь, transcrise prin *ŭ* și *ĭ*). Se pare însă că ele erau extrem de scurte, ca și vocalele afonizate romînești, și poate, ca și acestea, lipsite de fonie. Așa se explică amuțirea lor completă în limbile slave moderne la sfîrșitul cuvîntului și, cînd erau „neintense", și în corpul cuvintelor.

DIFTONGI ȘI GRUPURI MIXTE

34. În unire cu vocalele pline, semivocalele *i̯* și *u̯* pot forma d i f t o n g i sau t r i f t o n g i (p o l i f t o n g i), adică grupuri cu elemente vocalice neegale în cuprinsul aceleiași silabe.

După cum semivocala e prima sau a doua componentă a unui **diftong**, acesta se numește **ascendent** (suitor) sau **descendent** (coborîtor). Diftongii și triftongii se găsesc mai ales în silabe accentuate, dar îi întîlnim și în poziție protonă sau după accent. Ei pot sta la începutul, sfîrșitul sau în interiorul cuvintelor.

Iată cîteva exemple de diftongi descendenți formați cu semivocale:

ai̯ : *cai, dai, stai, Mihai* . . . ; *ai* . . . ; *maică, haină, baiț* . . . ; neaccentuat : *haimana, maimuță, numai* . . .

ăi̯ : *călăi, văi* . . . ; *îngăim* . . . ; neaccentuat : *iată-i, Tincăi, înhăita, măicuță* . . .

au̯ : *dau, stau, (ei) cîntau* . . . ; *au* . . . ; *caut* . . . ; neaccentuat : *mausoleu, haubiță* . . .

ău̯ : *călău, hîrdău, rău* . . . ; neaccentuat : *lăutar* . . .

ei̯ : *lei, cei, Andrei*...; *fleică, temeinie*..; neaccentuat: *treizeci, leicuță, uite-i*...
eu̯ : *greu, zeu, antreu, pigmeu*...; *bojdeucă*...
îi̯ : *lămîi, rămîi*..; *îi*...; *pîine, cîine*...; neaccentuat: (*tu*) *rîgîi, pîrîitoare, bîiguire*...
îu̯ : *molîu, rîu, brîu*...
oi̯ : *apoi, doi, ploi*...; *oină*...; *doină, noimă, șoim*...; neaccentuat: *voinic, Voiculeț, toroipan*...
ou̯ : *bou, nou, cadou, erou*...; *ou*...

Exemple pentru diftongi ascendenți formați cu semivocale:
i̯a : *abia, nuia*, (*el*) *păcătuia*...; *ia, iad*...; *caia, piatră*...; neaccentuat: *statuia, voia, iarmaroc* ...
u̯a : *înșeua*...; (dial.) *uală* (= oală), *duare* (= doare) ...; neaccentuat: *steaua, ziua*...
i̯ă : (dial.) *foaiă* (= foaie)...
u̯ă : (dial.) *uăm* (= om), *uăs* (= os)...; neaccentuat: *două, nouă*...
i̯e : *ies, iert*...; *biet, pietre*...; neaccentuat: *ieșind, pietros, mîrîie, foaie, nevoie*...
i̯o : *feleștioc, știob*, (dial.) *cuptior*...; neaccentuat: *iorgovan, miorlăi, iobag, Iordan*...
u̯o : (dial.) *uom* (= om) ...; *duorm* (= dorm), *scuot* (= scot) ...; neaccentuat: *duomnișor* (=domnișor)...

Cele două vocale extreme, *i* și *u*, pot și ele forma diftongi ascendenți sau descendenți în unire cu semivocalele *i̯* și *u̯*:
ii̯ : *copii, fii*, (*tu*) *întîrzii*...; (pe alocuri) *fiică*...; (dial.) *iinimă*...; neaccentuat: (dial.) *iinimioară* ...
iu̯ : *cadiu, știu, fiu, viu*...
i̯u : *iute*...; *știucă, fliuștur* ...; neaccentuat: *iubi, iudeu* ...
ui̯ : *cui, secui* ...; *uit*...; *țuică*..; neaccentuat: *hurui*, (*tu*) *chiui, îmbuiba, puicuță*...

În exemple ca *ieu* (scris *eu*), *iau* sau *i-oi* (= îi voi) avem triftongi cu semivocalele *i̯* și *u̯*.

Cum în limba romînă avem mai multe vocale centrale decît în cele mai multe alte limbi, diftongii și triftongii cu semivocale — mai ales dacă ținem seama și de cei născuți prin fonetică sintactică — sînt foarte numeroși și variați. În *ai̯a o i̯au̯* (*i̯*)*eu̯* se succed zece vocale și semivocale fără nici o consonantă între ele; incidental am auzit pe o doamnă care pregătea un pom de Crăciun zicînd: *nui̯au̯a ai̯a* (*i̯*)*eu̯ oi̯*(*u*) *auri-o* cu 16 vocale și semivocale între cele două consonante, *n* și *r*.

Această alipire a vocalei mai slabe la vocala mai sonoră nu este numai un fenomen pe care-l observăm astăzi, chiar la neologisme, ci a existat ca o tendință activă la noi în diferite timpuri. Astfel, din lat. *mēa* (de două silabe), *bĕata* (de trei silabe) avem în romînește, după ce accentul a trecut pe vocala mai sonoră *a*, ***mea*** (de o silabă), ***beată*** (de două silabe); la fel și *curea*, care la origine era de trei silabe (lat. *corrīgia*) și *temea*, din lat. *timebat*, după amuțirea lui *b* intervocalic. Și femininele în *-e*, la care s-a adăugat articolul enclitic *-a*, se pronunțau la început cu sinereză: *valea* era la origine trisilab.

Pe terenul limbii romîne rostirea șovăitoare a grupurilor vocalice se reflectează și în evoluția diferită pe care au suferit-o. Astfel, în graiul meu rostesc *a-lu-at*, dar participiul verbului *a lua* e *lǫt*, dezvoltat din *l*u̯*at*.

Această reducere a două vocale învecinate într-un diftong s-a putut întîmpla chiar cînd accentul trebuia să fie mutat de pe *í*, pentru ca el să poată deveni *i̯*: din vechiul *spaímă* (trisilab), *uít*, (bisilab, din lat. *oblīto*)—cum se mai rostește pe alocuri (*ALR*, I, 36/470)—și *cíur* (la origine bisilab, din lat. *c(r)ibrum*) a rezultat ***spáimă***, ***úit***, ***ciúr*** (*ĉur*). Sporadic întîlnim și rostirea ***fáină*** (*Jb.* VIII, p. 255) în loc de *făínă* (trisilab).

Un fenomen analog se produsese, precum se știe de mult, în latina vulgară, unde *ĕ* și *ĭ* urmați de vocală scurtă neaccentuată s-au prefăcut în *i̯*: *vidi̯o*, *audi̯o*, *pali̯a*, *casi̯u*... din *video*, *audio*, *palea*, *caseus* (trisilabe), apoi *capri̯ólu*, *pari̯éte* în loc de *capréolus*, *parietem* (de patru silabe) și, în sfîrșit, *su̯á*, *tu̯á* din *súa*, *túa* (bisilabe).

Diftongii nu s-au născut însă numai prin degradarea unei vocale la rangul de satelit al vocalei mai sonore învecinate, ci și prin despicarea vocalei (§ 71), care nu trebuie să fi fost lungă, dar care era de obicei accentuată: lat. *pĕctus* > *piept*. Și vocalele inițiale *e* și *o*, mai rar *i* și *u*, se prefac în diftongi: lat. *ĭllum* > *el* > ***iel*** (scris *el*), ***ieftin*** ... chiar și ***ieuropa*** (pentru *Europa*), mai ales prin Moldova; ***u̯om***, ***u̯os***, ***u̯ală*** (din ***u̯oală***)..., ***i̯inimă*** (istroromînește ***i̯irimę***) și, cu o răspîndire limitată: ***u̯uŋgi̯e*** (pentru *unghie*). WEIGAND a notat ***yibovnic***, ***yițari***, ***yizină*** la romînii din Bulgaria, apoi prin Mehedinți și Putna, GAMILLSCHEG (*Oltenische Mundarten*, p. 15) mai citează ***i̯inel***, ***i̯ite*** (pentru *vite*)..., chiar si ***i̯imediat***, ***i̯impus***; el a auzit și ***u̯unt***. În *DR*, IX, p. 407 se citează, după *ALR*, *I*, *să ui̯ită* „se uită".

În silabă accentuată anticiparea articulației unui *a* din silaba următoare a produs diftongii *oa* și *ea* („metafonia") în cazuri cu *mola* > ***moară***, *de(n)sa* > ***deasă***.... Tot așa se explică anticiparea lui *e* din silaba următoare în cazuri ca *canem* > **cîene* > ***cîine***, *talem* > *tare* > **taere* > ***taire*** (în unele texte vechi). Avem și diftongi născuți prin disociere (§ 73): lat. *habeat* > ***aibă***, *ureche* > ***ureiche*** (dialectal).

Dacă în formele nearticulate *seu*, *rîu*, *nou* avem diftongii *eu*, *îu*, *ou*, iar în cele articulate (*seul*, *rîul*, *noul*) vocalele *e*+*u*, *î*+*u*, *o*+*u* se repartizează pe două silabe, explicația e următoarea: după amuțirea lui *v* intervocalic, lat. *sebum*, *rivus*, *novus* se rosteau —încă în epoca latină vulgară— *se-u*, *ri-u*, *no-u*, cu două silabe. După cum se va arăta în § 94, granița între două silabe se marchează la noi printr-o strîmtorare a aperturii, adică prin intercalarea unui *i̯* sau *u̯*, rostit mai mult sau mai puțin precis. S-a zis deci *rîu̯u*, *nou̯u*, rostiri

Nă-să-úd, *Tă-ú-tu*. Tot așa se zice *Cer-nă-úți*, *Ră-dă-úți* în loc de *Cer-nă'u̯ți*, *Ră-dă'u̯ți*, cum se rostește prin Bucovina, rostire mai apropiată de slavul *-ovci*.

Dar repartizarea pe două silabe a vocalelor învecinate se găsește și în poziția neaccentuată sau cînd avem a face cu două vocale de grade diferite de sonoritate, sau și cu două vocale egale. Hiatul se păstrează mai ales atunci cînd avem a face cu derivate sau compuse ale căror părți componente trebuie scoase în relief din cauza sensului. Pe cînd *e* din prepoziția ***de*** sau din pronumele *ne* formează de obicei elementul slab al unui diftong cînd urmează un cuvînt începător cu ***a*** (***de-atunci***, ***de-acolo***, ***ne-am dus . . .***), asemenea contracții nu se întîlnesc la compusele cu prefixul negativ *ne-* (*neadevăr*, *neatins . . .*).

Exemple pentru păstrarea rostirii cu hiat :

ai (nu *ai̯*)	:	*cailor, laic . . .*
au (nu *au̯*)	:	*adaug, graur, Paul . . . ; autor, Aurel, restaurez . . .*
ăi (nu *ăi̯*)	:	*făinos, grăitor, găinaț . . . ; răilor . . .*
ău (nu *ău̯*)	:	*călăul, flăcăul . . . ; tăurenci . . .*
ea (nu *e͡a*)	:	*boreal, cereale, doleanță. . . ; creator, neadevăr, reamintesc. . .*
ee (nu *e͡e*)	:	*neegal, reeduca . . .*
ei (nu *ei̯*)	:	*neizbîndă, preistorie, sleire . . .*
eî (nu *e͡î*)	:	*neîndurat, preîntîmpina . . .*
eo (nu *e͡o*)	:	*deosebit, geograf, neobservat . . .*
eu (nu *e͡u*)	:	*leurdă, pigmeul, zeul . . . ; reumatic, feudal, neuzat . . .*
ia (nu *i̯a*)	:	*adia, copiam, hiat . . . ; Spania . . . ; diafragmă, terțiar . . .*
ie (nu *i̯e*)	:	*alienat, apropiere, igienă, Sînziene, ușier . . . ; rochie . . . ; varietate . . .*
io (nu *i̯o*)	:	*cîrlionț, mioriță, roșior, violă . . . ; cabrioletă, vioriu . . .*
io͡a (nu *i̯o͡a*)	:	*căprioară, mioară, vioară . . .*
îu (nu *îu̯*)	:	*frîul . . . ; rîuleț . . .*
oa (nu *o͡a*)	:	*boa . . . ; coaliție, exploata . . .*
oe (nu *o͡e*)	:	*coexistent . . .*
oi (nu *oi̯*)	:	*boilor, eroii . . .*
oo (nu *o͡o*)	:	*proor . . . ; autoobservație, coopta . . .*
ou (nu *ou̯*)	:	*boul, bour, ecoul, eroul, nour . . . ; roura . . .*
ua (nu *u̯a*)	:	*actual, aluat . . .*
ui (nu *ui̯*)	:	*epuiza, jefuitor, intuitiv, ruinat, continuitate . . .*
uo (nu *u̯o*)	:	*defectuos, voluptuos . . .*
uu (nu *u̯u*)	:	*continuu . . .*

Trei vocale învecinate repartizate pe trei silabe întîlnim în neologisme ca *ind**oeu**ropean*, *ant**iae**rian*, **coau***tor*, *cvas**i-au**tocrat* . . . , iar două vocale și un diftong în ***neoio****băgie* (titlul unei cărți de C. Gherea) ; compuse cu *neo-* și cu cuvinte începătoare cu *au* sau *eu* au chiar patru vocale disociate.

Pe lîngă rostirea cu diftongi și cea cu vocalele în hiat, există, într-un număr mare de cuvinte, o rostire nestabilizată, variind de la individ la individ și chiar la același individ, după cum vorbirea e mai îngrijită sau mai neglijată, mai repede sau mai înceată, mai solemnă sau mai familiară. Dacă întrebi pe mai mulți romîni culți dacă pronunță *gre-u-ta-te*, de patru silabe, sau *greu-ta-te*, de trei silabe, răspunsurile vor fi diferite și chiar același individ, dacă ți-a spus că rostește pe *eu* în hiat, răzgîndindu-se, va admite că „parcă'' îl rostește și cu diftong. Poeta Zorica Lațcu, cu un simț atît de dezvoltat pentru eufonia limbii romîne, silabisește *vi̯o-re-le* cum se rostește pe la Brașov, în loc de *vi-o-re-le*. La radio București se dau știri despre „*teatre*''. Tot așa —în opoziție cu EMINESCU (cf. § 133)— e bisilab cuvîtul *teatru* la TOPÎRCEANU (*Balada chiriașului grăbit*) :

De-acolo, de sus, de la geam,
Și ziua, și noaptea, pe lună,
Priveam ca la teatru, madam !

Asemenea **rostiri nestabilizate** în graiul meu sau în cel al cunoscuților mei se găsesc în exemple ca cele următoare :

au sau **au̯** : *aplaud, auto-, caut, laud, pauză, scaun* . . .
ăi sau **ăi̯** : *dă-i-le* . . .
ău sau **ău̯** : *căuta, răutate* . . .
ea sau **e͡a** : *leandru, teatru, stearină* . . .
ei sau **ei̯** : *înseila, treilea* . . .
eoa sau **eo͡a** : *pleoapă* . . .
eu sau **eu̯** : *eufemism, mieuna* . . .
ia și **i̯a** : *biliard, gardian, imediat, italian, liliac, meridian, zgîriat* . . .
ie și **i̯e** : *experiență, mitralieră, Viena* . . .
io(a) și **i̯o**(a) : *albăstrior, dulăpior, farfurioară, frățior, heliotrop, idiot, inimioară, plăpumioară, sperios, serios* . . .
iu și **i̯u** : *consiliu, deciziune, domiciliu, stațiune* . . .
îi și **îi̯** : *întîilea* . . .
oa și **o͡a** : *coafor, soarea, toaletă* . . .
oi și **oi̯** : *doilea, foileton* . . .
ou și **ou̯** : *noutate* . . .
ua și **u̯a** : *culuar, trotuar* . . .

finale urmate de *u* afonizat. Ele se mai aud încă regional pe o fâșie care străbate teritoriul romînesc de la nord-vest spre sud-est. După *i̯* și după palatalele *k'*, *g'* și *ń* el se mai scrie: *ardeiu, voiu..., ochiu, vechiu..., priveghiu, unghiu...* După cum se va vedea în § 52, și vocalele centrale *ă* și *ı* se rostesc pe alocuri afonizate, formînd grupuri mixte cu consonantele precedente în poziție finală.

Altă origine și altă repartizare geografică au *ă* și *ı* afonici în cuvîntul *cap*, precum se poate vedea din comparația hărților nr. 13 cu nr. 12 și 11. Acest cuvînt se rostește în

hărțile 11, 12, 13

cele mai multe locuri, ca în limba literară, cu *p* final. Pe fâșia care păstrează pe *u* final afonizat găsim grupul mixt *p*+*u* afonizat. Afară de aceea mai există, pe aproape întreg teritoriul dacoromîn, insule mai mari sau mai mici care rostesc *cap*^{ı}. Acest *ı* final afonic nu s-a dezvoltat însă din *u*, ci el este un sonus vicarius (§ 75) născut din suflul care, atunci cînd consonanta ocluzivă precedentă *p* e rostită cu o explozie mai accentuată, străbate canalul format de limba ridicată la romîni —și în starea de odihnă— în mod normal în regiunea centrală a gurii. Că este așa, se vede din faptul că la *om* —care și el se termină cu o consonantă labială, neexplozivă însă — și la *văr*, un astfel de *ı* final nu apare în hărțile respective ale *Atlasului* (decît într-un singur punct —506— la *om*^{ı}). Și la ciangăii din jurul Brașovului am auzit rostirea *kẹk*^{ı} în loc de *kék* „albastru". Nu cred însă că A. Rosetti are dreptate cînd susține că *u* afonizat din *lup*$^{u̯}$ sau *corb*$^{u̯}$ nu continuă pe *u* din lat. *lupus* și *corvus*, ci este tot suflul ce trece prin buzele rotunjite în stadiul de explozie al labialelor precedente, căci un asemenea *u* afonizat apare și după consonante continue, și după *i̯*, în regiunile în care *u* final n-a amuțit încă cu totul: *praf*$^{u̯}$, *nas*$^{u̯}$, *buboi̯*$^{u̯}$.

ASPECTE FONETICE

DURATA

35. Capitolul privitor la durată nu e prea bogat în fonetica romînească, fiindcă deosebirile **cantitative** au la noi un rol cu mult mai mic decît în alte limbi.

Vocale lungi propriu-zise nu avem în vorbirea curentă. Ele se întîlnesc numai dialectal, bunăoară la megleniți (*ālba, jugāstru*, cf. Capidan, *Meglenoromînii*, p. 97—102). Împrejurările în care apar în acest dialect n-au fost încă studiate. Vocale lungi mai avem, la dacoromîni, prin unele ținuturi vestice, subt influența limbii maghiare, în care vocalele accentuate se rostesc de obicei lungi: *pāt, merēu.*

Încolo, lungiri mai mult sau mai puțin distincte apar mai ales în următoarele trei cazuri:

a) Cînd ele rezultă din contracția a două vocale: ***clasā doua*** = clasa a doua; *înfricoșata clip-**ā** primenirii* (Goga, *Clăcașii*), *apune trist-**ā** mea scînteie* (Cerna, *Ideal*), *s-**ā**ridicat ALR*, I, 1370/890 = s-a aridicat (=ridicat), *cr**ē**ri ALR*, I, 9/748, 8/324 etc. din *creeri*, *i-**ō**ftez*, din *io*(=eu) *oftez ALR*, I, h. 165, pct. 63, ***iōi̯*** (=io oi) *juca ALR*, I, 2005/278 și 302...

care s-au păstrat pînă azi în formele articulate *rîul*, *noul*. După E. PETROVICI, în formele nearticulate *u* final s-a afonizat: *rîu̯ᵘ*, *nou̯ᵘ* întocmai ca în *mi̯eu̯ᵘ*, din lat *mĕus*, încît aceste cuvinte au devenit monosilabe. Mai tîrziu *u* final afonizat a dispărut cu totul, rămînînd numai *rîu̯*, *nou̯*, *mi̯eu̯*, întocmai după cum *homo* sau *lupus* au trecut, prin stadiile *omu*, *lupu*, de două silabe, la *omᵘ*, *lupᵘ*, monosilabe, iar mai tîrziu la *om*, *lup*. Același lucru s-a întîmplat cu diftongii noștri cu *i̯* final ca al doilea element. Din lat. *cui* (bisilab) am avut *cui̯i* (bisilab) din care, după afonizare (*cui̯ⁱ*) și amuțirea lui *i* final, a rămas monosilabul *cui̯*. Toponimicele *Sibiu* și *Jiu* se rostesc prin partea locului *Sibii̯*, *Jii̯*.

Cînd grupul silabic repartizat pe două silabe era *i* + *u*, hotarul silabic putea fi marcat sau prin *u̯*, sau prin *i̯*. Așa se explică de ce toți romînii zicem *știu̯*, *scriu̯*, *să fiu̯*, *un fiu̯*, dar numai o minoritate rostim *eu apropiu*, *eu întîrziu*, cei mai mulți pronunțînd *eu apropii̯*, *eu întîrzii̯*. Pe cînd în *știu*, din lat. *scio*, între *i* și *u* s-a intercalat un *u̯* (la istroromîni pînă azi verbul e bisilab: *știvu*!), încît s-a zis *știu̯u*, apoi *știu̯ᵘ* și, în sfîrșit, *știu̯*, la *apropiu*, din lat. vulg. **appropio* (de patru silabe, căci dacă ar fi fost trisilab am avea **aproip*), între *i* și *u* s-a intercalat un *i̯*: *apropii̯u*, apoi *apropii̯ᵘ*, —cum îl rostesc încă unii romîni— și, în sfîrșit, *apropii̯*.

Ortografia noastră mai veche nota diftongii cu accent flotant *ea* și *oa* prin *é* și *ó*, de asemenea caracterul de semivocală al lui *i* și *u* prin semnul scurtimii: *désă* = deasă, *móră* = moară, *boĭ* = boi, *boŭ* = bou... Și în scrierea cu chirilice diftongul *ea* avea un semn propriu ѣ, iar *i̯* în diftongi ascendenți se nota prin ⊢ unit cu un а, є și о următor: ꙗ = *i̯a*, ѥ = *i̯e*, ю = *i̯u*. Cum semnul scurtimii a dispărut din ortografia noastră actuală, iar trema —adică punctul dublu deasupra vocalei (*ë*, *ï*...)— n-a fost niciodată întrebuințată, n-avem nici un mijloc de a recunoaște dacă două vocale învecinate trebuie să le citim cu hiat sau cu diftong. Astfel nu putem ști decît din context dacă *soarele* este forma articulată de la *soare* —în care caz cuvîntul e de trei silabe și are accentul pe silaba *soa*— sau pluralul de la neologismul *soarea*, de patru silabe și cu accentul pe silaba *re*.

Pentru diftongii romîni și pentru diereze sînt a se consulta: AL. ROSETTI, *Remarques sur les diphtongues*, în *BL*, II (1934), p. 21—33; A. GRAUR, *Notes sur les diphtongues en roumain*, *BL*, III (1935), p. 15—53 și G. IVĂNESCU, *Din fonetica evolutivă a limbii romîne*: *soarta diftongului latinesc au*, în *BIRF*, II (1935), p. 128 ș.u. Liste bogate de contracții a două vocale învecinate, prin fonetică sintactică, în versurile lui EMINESCU, la AL. BOGDAN, *Die Metrik Eminescus*, în *Jb.* XI, p. 193—272.

34 b. O vocală redusă, care prin faptul că este afonică și ultrascurtă și-a pierdut caracterul vocalic, poate intra în inferioritate sonoră față de o vocală plină și atunci cînd aceasta nu este în imediata ei apropiere. *În acest caz ea devine, împreună cu consonanta sau cu grupul de consonante precedente, satelitul silabic al vocalei pline*: *lupi*, *corbi* sînt monosilabe, ca și *lup*, *corb*, iar *i* afonic de la sfîrșitul cuvîntului formează cu *p* și cu *rb* precedent un **grup mixt**, *compus dintr-una sau mai multe consonante plus vocala ultrascurtă*. Faptul că vocala ultrascurtă împreună cu consonantele se grupează în jurul unei vocale pline, *în aceeași silabă*, este esențial și ne îndreptățește să alăturăm grupurile mixte de diftongi și poliftongi.

Asemenea grupuri mixte se găsesc astăzi, în limba literară, numai la sfîrșitul cuvintelor terminate cu *i* afonizat. Mai demult grupuri mixte erau și cele formate de consonantele

GAMILLSCHEG citează din Tituleşti: *c-āle mele*=ca ale mele (*Oltenische Mundarten*, p. 25) ş.a. Tot el arată că prin Oltenia, alături de forma palatalizată *viță* sau *vịiță* se aude şi *vīță*..., rezultînd din contopirea lui *ị* cu *i* următor, ceea ce se confirmă prin forme din *ALR*, I, ca *suspīn* h. 165, pct. 934 (alături de *suph'īn* 727), *vīne* 98, 990, *vīță* (în rostirea din Tîrgovişte), apoi, în mod analog, *urēche* (în 45/825, 835), contras din *ureịche*. Şi *å* sau *ọ* rezultat prin monoftonghizarea lui *oa* în cuvinte ca *nọ̄pte, mårte*... se rostesc de obicei mai lungi. Mai rar se lungeşte vocala „prin compensaţie" (germ. „Ersatzdehnung"), cînd dintr-un grup de consonante următor a dispărut o consonantă aparţinînd aceleiaşi silabe. Astfel meglenitii rostesc *fāt* în loc de *fapt*. O astfel de lungire nu este însă obligatorie: *o* din *botez* nu e mai lung decît *o* din *mort*, deşi cuvîntul *botez* derivă din lat. *baptizo*, cu dispariţia lui *p*.

b) În vorbirea afectivă lungim adesea vocalele cînd voim să subliniem un contrast sau vrem să facem o gradaţie. Pentru cazul dintîi, LOMBARD (*Prononciation*, p. 43=143) citează exemple ca *āstfel, āltfel, tōtuşi*...; pentru cazul al doilea am dat exemple în *LR*, I, § 26. Ele pot fi sporite cu exemplele din *ALR*. Astfel cuvîntul *māre* (*ALR*, I, h. 60) apare cu *ā* în punctele 251, 302, 45, 61, 94; tot aşa *înālt* în punctele 273 şi 690. Amîndouă aceste adjective sînt calificative adesea întrebuinţate în afect. În aceleaşi puncte se rosteşte *casc* (harta 86) cu *a* obişnuit. La C. PETRESCU (*Ochii strigoiului*, I, p. 299) citim: „niţeeeluşă răbdare".

c) Ca în franţuzeşte, vocalele accentuate se rostesc ceva mai lungi decît de obicei atunci cînd sînt urmate de consonante simple fonice, dar —spre deosebire de limba franceză— numai în silabele finale. Pe cînd *a* din *bade* şi *bate* au aceeaşi lungime, *a* din *drāg* e mai lung decît cel din *drac*.

În dialectul meglenit cuvintele turceşti cu vocală finală accentuată sînt redate prin vocală lungă: *cavinē, gailē*, pe cînd aromînii au doi *e*: *cafine(ị)e, găile(ị)e* (CAPIDAN, *Meglenoromînii*, § 11).

În *ALR* întîlnim adesea, răspîndite pe tot teritoriul, vocale lungi, fără ca raţiunea acestor lungiri să fie evidentă. De cele mai multe ori cauza trebuie să fie de natură emfatică, ca în cazurile arătate la punctul *b*. Dacă în I, 159/717 subiectul a rostit *mīc*, e fiindcă a apăsat asupra acestui cuvînt gîndit în opoziţie cu „mare" (în punctul 934 subiectul a dat la singular *mic*, iar la plural *mīč*). Tot astfel, dacă s-au notat forme ca *am visāt* 162/11, *am ciupīt-o* 1970/717, 746, 750, e fiindcă fusese chestionată mai întîi forma prezentului indicativ, iar subiectul simţea un fel de contrast între acesta şi forma perfectului compus pe care anchetatorul a cerut s-o mai spună. În general, la anchetele pentru *Atlas* trebuie să ţinem seama că subiectul stă necontenit subt presiunea sentimentului că e observat, şi are deci tendinţa să vorbească apăsat.

Dacă la întrebarea „ai văzut?" răspund —în loc de „da"— *ām*, atunci prefacerea verbului auxiliar în verb autonom e şi ea împreunată cu lungirea vocalei. Pentru lungire în afect, I. IORDAN mai citează cazul lui *pārdon*, — cu accentul mutat pe silaba dintîi, ca în franţuzeşte (*DR*, VII, p. 147).

36. În romîneşte nu sînt obişnuite nici **consonantele lungi.** Ocazional întîlnim consonante duble cînd, prin sincoparea unei vocale neaccentuate sau prin alăturarea a două cuvinte într-un singur grup, urmează de două ori aceeaşi consonantă : ***tat-tău***, ***mit'tel*** (=mititel), *el este-**n-nălţi**mea-i solitară* (EMINESCU), *cum **m**ergi, sca**p p**e apă, nu-**s s**crise, nu-**l l**ăsa...* ; tot aşa e în rostirea moldovenească, *încru**şş**at* „încrucişat'' *ALR*, I, h. 68/428, 445, 461, 536 etc.

Cu timpul însă tendinţa generală de a nu face deosebire între consonantele lungi şi cele scurte, care a stăpînit în limba romînă în toate timpurile, face ca asemenea lungimi iscate prin întîlnirea a două consonante să dispară. Astfel HERZOG-GHERASIM (*Marginea*, p. 9) dau *aŋ făkú-tăti* = am făcut toate.

Cei ce ştiu franţuzeşte rostesc uneori neologisme ca *inavigabil, colateral, conaţional . . .* ca ***innavigabil, collateral, connaţional*** . . . , iar după latineşte sau italieneşte rostesc unii ***rarissim***, cu *s* lung. În toate aceste cazuri avem a face cu consonante **geminate**, rostite adică cu graniţa silabică în mijlocul consonantei duble : în ***nod de aţă*** se pronunţă întîiul ***d*** fără exploziune, iar al doilea fără imploziune. Ca şi atunci cînd un italian pronunţă ***atto*** „act'', în rostirea romînescului ***tat'to***, după ***a*** se naşté o pauză —timpul necesar ca în dosul ocluziunii dentale să acumulăm aerul pentru a rosti $t + t$ $(d + d)$ — pe care urechea noastră o percepe ca o lungime.

Singura consonantă lungă cu adevărat —adică ţinută un timp mai îndelungat în a c e e a ş i s i l a b ă— este la noi *n* din prefixul sau prepoziţia *în* înainte de vocală. După cum a arătat A. BOGDAN (*Die Metrik Eminescus*, în *Jb.* XI, p. 200—201), cuvinte ca *înalt* (din lat. *in alto*) se rostesc în vers cu *n* lung. Astfel, chiar mitropolitul DOSOFTEI scria în *Psaltirea* sa : *Şi pre cei brudivi **înnalţă.*** De asemenea la EMINESCU : *Te-**nn**alţă... , în ode-**nn**alte, şi-ntunecime-**nn** orice loc . . .*, la COŞBUC : *Urgia mîniei le-**nn**eacă suflarea . . .* , la ALECSANDRI : *N-am altă mîngăiere mai vie pe pămînt, Decît să-**nn**alţ la tine duioasa mea privire.* Într-un document vechi cetim : ***Dinŭ nanu*** (= din anul) *trecut au rămas . . .* (IORGA, *Studii şi documente*, vol. XIII, p. 103). IORGA scria ***înnalt, înnainte***, semn că lungirea lui *n* se găseşte şi în afară de versuri. De asemenea anchetatorii *Atlasului* au însemnat adesea *nn* şi în cazuri în care nu avem a face cu cuvinte începătoare cu *n* la care s-a adăugat prefixul *în-* : ***înnainte*** *ALR*, I, 364/900, ***ceva înnapoi*** 364/270, ***s-a nnăzărit*** 364/900.

Din *ALR*, I, h. 158 se vede că forma *(î)nnalt* formează o arie în nordul Munteniei dar se găseşte şi în sudul acestei provincii, prin Dobrogea, Bucovina şi Ardeal. Probabil că şi forma *numir* alături de *umir* „umăr'', la aromîni, se explică din forma *înnumir*

Unii din diftongii romîneşti s-au născut din vocale lungi străine. Astfel din ung. *ó* avem în romîneşte *ău*, rezultînd, prin diferenţiere (§ 68), din *oo* : *tó* > *tău*, *biró* > *birău*.

În toate exemplele precedente am avut cazuri de lungime r e l a t i v ă. Cantitatea vocalei accentuate a fost considerată în raport cu cantitatea celorlalte vocale din cuvîntul respectiv. Dar există şi o lungime a b s o l u t ă, pricinuită de t e m p o în care vorbim. Atunci cînd vorbesc rar (lento) — fiindcă aşa e felul de vorbă al oamenilor flegmatici, sau cînd ne găsim incidental într-o stare de tristeţe sau de abatere sufletească, sau fiindcă nu vorbim în limba maternă, ci într-o limbă pe care n-o posedăm îndeajuns, sau chiar cînd în limba noastră avem să comunicăm ceva important, sau la ocaziuni solemne, sau unui public care ne urmăreşte greu — e firesc ca toate sunetele să fie mai lungi decît atunci cînd vorbim repede (allegro). Chiar cînd felul de a vorbi sau împrejurările în care vorbim rămîn aceleaşi, vorba noastră va fi mai precipitată atunci cînd introducem în frază propoziţii parentetice sau cînd avem de spus la început lucruri mai puţin importante, peste care abia aşteptăm să trecem, ca să ajungem la partea esenţială a comunicării noastre (cf. JESPERSEN, *Lehrbuch*, p. 175). În limbi cu deosebiri cantitative, precipitarea vorbei atrage după sine o scurtare a vocalelor lungi; cele scurte rămîn aproape neschimbate.

Tocmai prin faptul că în vorbirea normală noi, romînii, în genere, nu facem deosebire între vocalele lungi şi cele scurte (căci în cazul arătat la punctul *c* avem a face cu vocale semilungi, a căror cantitate sporită urechea romînului abia o poate distinge), putem să întrebuinţăm lungirea spre a exprima momentul afectiv în limbă, lucru pe care nu-l pot face limbi în care cantitatea are o însemnătate fonologică.

Deosebirile cantitative joacă un rol important în alte limbi, unde sînt simţite de subiectele vorbitoare. Astfel, grecii vechi făceau deosebire între „*O* mare" (omega) şi „*o* mic" (omicron), pe care îl deosebesc şi în scris (ω şi o), precum deosebesc şi pe *e* lung (η, eta) de cel scurt (ε, epsilon). Ele servesc în unele limbi spre a distinge diferite forme de declinare sau conjugare unele de altele. Astfel, în latineşte, *mensă* e nominativ, iar *mensā* ablativ; *manŭs* însemna „mînă", iar *manūs* „de la mînă"; *vĕnit* era prezentul „(el) vine", iar *vēnit* aoristul „(el) veni". Urmele acestei deosebiri cantitative se cunosc pînă azi în aromînescul *yine* „vine" faţă de *vine* „veni".

Neavînd şi noi în limba noastă obişnuinţa de a întrebuinţa durata sunetelor ca mijloc distinctiv între omomorfe, pronunţăm în general rău limbile cu deosebiri cantitative. Cei mai mulţi romîni pronunţă la fel — ca pe *l-am* romînesc în *l-am văzut*, deci cu un *a* mijlociu, nici lung, nici scurt — pe *a* din francezul *lame* „lamă" şi *l'âme* „sufletul", sau din nemţescul *Lamm* „miel" şi *lahm* „paralizat".

De multe ori d u r a t a e confundată cu t ă r i a. Aceasta e o mare greşeală care se repetă des. Deşi vocalele rostite mai tare pot fi — şi sînt de fapt adesea, de exemplu cînd strig de la mare distanţă: *mă, Ioane, mă*! sau *Mariţō*! — mai lungi, totuşi avem multe cazuri în care mărirea intensităţii nu atrage după sine lungirea. N-avem să ne gîndim în privinţa aceasta decît la multele exclamaţii, care nu se rostesc cu vocale lungi, sau în care intensitatea e împreunată cu o durată scurtă (cf. JESPERSEN, *Lehrbuch*, p. 174). Ceea ce ni se pare străin mai cu seamă cînd auzim vorbită limba cehă, este că această limbă accentuează totdeauna pe silaba dintîi, dar lungi sînt mai ales silabele următoare, neaccentuate. În limbile cu deosebiri cantitative, ca cea veche grecească, versificaţia, bazată pe jocul între silabe lungi şi scurte, făcea abstracţie de accent, care nu trebuia să coincidă cu lungimile. Cu toată această deosebire fundamentală între accente şi cantitate, singurul mijloc de a reda în romîneşte pînă la un grad oarecare impresia ritmică a versificaţiei antice, cantitative, este de a înlocui alternaţia între silabele lungi şi scurte prin silabe accentuate şi lipsite de accent.

harta 9

plină *o*, urmată de semivocala *i̯* şi apoi de vocala redusă şi afonizată *u*. Combinaţia diftongului *oi̯* cu un *u* final afonizat, mimat sau semivocalic, se poate urmări şi pe harta pentru cuvîntul *război* (nr. 9). Tot astfel sînt triftongii *-aiu*, *-eiu*, *-iiu*, *-oiu*, *-uiu*, în cuvinte ca *aiu*, *lăudaiu*, *prinseiu*, *apropiiu*, *voiu*, *secuiu* . . . şi în derivate cu sufixe ca *mucigaiu*, *ardeiu*, *iepuroiu*, *albuiu* . . .

A. LOMBARD (*Prononciation*, p. 28=128) aude în diftongul *ea* un *e* deschis urmat de un *a* anterior. Aceste două elemente, din care nici unul nu e semivocală, ar forma un diftong „indecis" (flotant) sau, mai exact „uşor ascendent". În *oa* el aude un *o* deschis urmat de un *a* posterior nerotunjit, care dau împreună tot un diftong indecis şi puţin ascendent (*ibid.* p. 30 = 130). Anchetatorii *Atlasului* notează pe *a* din diftongul *oa* adesea cu *å*. Nici în *iu*, în cuvinte ca *viu*, *pustiu*, urechea nu distinge totdeauna uşor accentul. Deşi semivocala e în aceste cazuri *u* şi accentul e pe *i*, nesiguranţa se explică —precum a arătat WEIGAND (*LAD*, p. 4 cf. şi LOMBARD, *Prononciation*, p. 19 = 119)— prin faptul că *u*, deşi neaccentuat, e mai lung decît *i* accentuat.

WEIGAND (cf. *LAD*, p. 3) a mai notat şi diftongii *ăą*, *ĕą* şi *eę*.

34 a. Am văzut în cele precedente cum două sau mai multe vocale apar asociate într-un poliftong. Aceleaşi **vocale** însă pot fi **repartizate** şi **pe două silabe învecinate.** Aceasta se întîmplă înainte de toate atunci cînd vocalele extreme *i* şi *u*, *fiind accentuate*, îşi păstrează valoarea de vocale pline şi nu devin semivocale. Astfel se pronunţă în hiat :

aí (nu *ai̯*) : *aici*, *aidoma*, *caic*, *hain*, *înainte* . . .
aú (nu *au̯*) : *aud* . . .
ăí (nu *ăi̯*) : *căinţă*, *făină*, *găină*, *grăim* . . .
ăú (nu *ău̯*) : *căpcăun*, *lăută*, *lăuză* . . .
eí (nu (*ei̯*) : *ateist*, *leit*, *sleire* . . .
ía (nu *i̯a*) : *Maria* . . .
íe (nu *i̯e*) : *mie*, *întîrzie*, *soţie* . . .
ií sau **íi** (nu *i̯i* sau *ii̯*) : *conştiinţă*, *înmiit*, *fiinţă*, *fiilor*, *viitor* . . .
ío (nu *i̯o*) : *chiot* . . .
iú (nu *i̯u*) : *triunghi* . . .
îí (nu *îi̯*) : *hîit*, *mîrîi* . . .
oí (nu *oi̯*) : *îndoit*, *voinţă* . . .
úa (nu *u̯a*) : *abua*, (dial.) *zua* (= ziua) . . .
uí (nu *ui̯*) : *biruinţă*, *chinuit*, *ruină*, *suim* . . .
úo (nu (*u̯o*) : *duo* sau *du-o* . . .

Caracteristic e următorul fapt : Din *o* lung unguresc s-a născut diftongul *ău* : *tó* > *tău*, *Naszód* > *Năsău̯d*, *Tót* > *Tău̯tu*. După analogia unor cuvinte ca *bou̯*—*bo-ul* s-a născut de la *tău̯* forma articulată *tă-ul*, cu diftongul *ău̯* disociat. Cum însă grupul vocalic *ău* e totdeauna disociat de cîte ori *u* e accentuat, s-a zis —nu însă la toţi romînii din partea locului—

„în umere" sau *unnumir* „un umăr", analizate ca *(ă)n numir, un numîr* în loc de *în umir, un umir*.

Pentru *n* lung, cf. și § 96.

În teorie, orice consonantă poate fi lungită. În limba romînă se lungesc, în vorbirea apăsată, afectivă, mai ales anumite consonante continue. Cetim la C. PETRESCU : *Așezîndu-se . . . să-și încalțe pantofii cu gemete și suspine . . . **Ufff** !* (*Ochii strigoiului*, II, p. 111). Nu toți lungim, în grupuri consonantice, aceeași consonantă continuă. În *negrrru* (= foarte negru) rostim pe *r* lung. Nu tot astfel în *albastru*. Venind cu nepoată-mea deunăzi de la o plimbare, în cursul căreia am admirat amîndoi frumusețea cerului senin, ea i-a povestit mamei sale : „...și era un cer *albastrrru*..." Eu aș fi zis „*alba**sss**tru*". HERZOG-GHERASIM (*Marginea*, p. 26) notează forma *ăr̄aku* pentru „săracul", desigur —precum dovedește și dispariția neobișnuită a lui *s* inițial— o formă afectivă. Și *cur̄at* în *ALR*, I, 1635/393 trebuie interpretat, probabil, ca „foarte curat". Despre ***bbb**ine*, cf. § 190.

Cît despre *r̄*, adică despre *r* pronunțat cu mai multe vibrații, este firesc ca el să fie ceva mai lung decît *r* obișnuit. Acest *r̄* lungit în afect e însemnat în *ALR* cu *r̿* : *r̿ău*. Și un *l* poate fi lungit în afect. Astfel cetim la BRĂESCU (*Un scos din pepeni*, p. 8) : *Ce-ți fac gîștile? ... Frumoase sînt, domnule, **alllbe** !*

Aceste exemple din urmă arată că avem și în romînește cazuri de **geminare expresivă**, care în alte limbi (de ex. în latinește) joacă un rol important (cf. în urmă E. SCHWYZER, *Sprachliche Hypercharakterisierung*, p. 8 nota 1, cu bibliografia chestiunii).

Dacă MEYER-LÜBKE presupune, pentru romînescul *puțin* și pentru cîteva reflexe din alte limbi romanice, existența în limba latină vulgară a unui *pitzinnus* (*REW*, Nr. 6550), *n* lung din acest cuvînt, confirmat prin faptul că în limba romînă *puțin* nu apare niciodată cu *n* rotacizat, va fi și el rezultatul unei geminații afective. Tot așa explicăm noi în § 190 pe **-onneus* > rom. *-oi* (din lat. *-onem*).

Mai de mult, înainte ca consonantele lungi sau geminate să se fi scurtat și simplificat, se făcea distincție nu numai între *r* și *rr*, precum am văzut, ci desigur și între *b (v)* și *bb (vv)* intervocalic. Aceasta se vede din forme ca *gheb* (din **glibbus = *gibbulus*), *adevăr* (din **avverum = ad verum*) față de *rîu, seu* (din *rivus, sebum*), cu *v (b)* dispărut. Tot din diferitele reflexe pe care le prezintă în romînește *n, l* față de *nn, ll* latin se poate vedea că între ele nu era numai o deosebire c a n t i t a t i v ă, ci și c a l i t a t i v ă (lucru pe care îl știm și din alte izvoare) : *annus* > *an* s-a dezvoltat altfel decît *angelus* > *înger* și decît *lana* > dial. *lînă*, iar *anni* > *ai* altfel decît *boni* > *buni* ; *mola* > *moară* a avut altă dezvoltare decît *stella* > *stea(uă)* și *caballus* > *cal*.

37. Comparate cu alte limbi, cu deosebiri cantitative, atît consonantele, cît și mai ales vocalele romînești fac mai degrabă impresia de s c u r t e decît l u n g i. În schimb avem în limba romînă atît consonante, cît mai cu seamă **vocale ultrascurte.** *Atlasul* abundă în asemenea sunete foarte scurte, însemnate la umărul celorlalte. Ele se pot subsuma mai ales în următoarele trei grupuri :

a) Sunete tranzitorii, fie că avem a face cu consonante ca în *p*$^{k'}$*iept*. . . sau cu semivocale intercalate în hiat, ca în *a*^{i}*er*, *lu*^{u}*a*, *a*^{u}*ud*. Mai ales pe acestea din urmă urechea de multe ori abia le poate distinge. Cînd avem a face cu consonante muiate, este de asemenea extrem de greu de a preciza dacă într-o transcriere fonetică trebuie notată sau nu vocala sau semivocala palatală care urmează după ele, dacă trebuie să scriem *ușa* sau *uș*^{e}*a*, *k'ar* sau *k'*^{i}*ar* . . . De aici se explică în limba literară variante (uneori numai grafice) ca *urechie*, *chiema*, *ghiem* . . . alături de *ureche*, *chema*, *ghem* . . .

b) Vocalele afonizate, mai ales cele de la sfîrșitul cuvîntului, au o durată atît de redusă, încît ele î ș i p i e r d c u t o t u l c a r a c t e r u l s i l a b i c : ***lupi*** (pluralul de la *lup*) sau ***mori*** (persoana a doua de la *mor*) se rostesc monosilabic.

c) Intertonic —adică între accentul principal și cel secundar— unele vocale se rostesc —mai ales în vorbirea allegro— atît de scurt, încît urechea nu le mai percepe. Din asemenea cazuri s-au născut formele sincopate, despre care va fi vorba mai încolo (§ 86).

Pentru durata vocalelor accentuate în limba romînă, cf. H. ROS TZKE, *Remarques sur la durée des voyelles accentuées du roumain*, în *BL*, VII (1939), p. 82—95. Observațiile sînt făcute pe baza unor măsurători la trei indivizi.

PRESIUNEA ȘI ÎNĂLȚIMEA (ACCENTUL)

38. Cînd am vorbit despre consonantele line și tari (§ 9), am văzut că încordarea sau relaxarea musculară poate produce o p r e s i u n e mai mare sau mai mică, care dă sunetului un caracter deosebit. Dacă, printr-o încordare a mușchilor, apăs tare vîrful limbii de alveolă și apoi deschid brusc această ocluziune dentală, numai prin deschiderea gurii, fără ca să pun la contribuție apăsarea aerului degajat din plămîni, se naște un fel de *t*; cînd același lucru îl fac cu dosul limbii în regiunea palatală, se naște un fel de *k*, sau, cînd deschizătura se face lateral, un fel de *l*. Foneticienii germani numesc aceste sunete „Schnalzlaute", iar cei englezi „clicks". Asemenea sunete se întîlnesc în limbile culte numai ca interjecții. Romînul zice că „plescăie" din limbă. Un *t* astfel articulat, însă cu o presiune mai mare și întovărășit de o ridicare a capului de jos în sus, are

în unele regiuni semnificația unei particole negative. Plescăim cu limba în regiunea lui *k* (cu varianta *l*) cînd îndemnăm caii să plece etc.

Există în unele limbi și sunete **inspirate**, adică articulate ca de obicei, dar rostite în timpul inspirării aerului. La noi asemenea fel de a vorbi se aude numai incidental, mai ales la femeile foarte vorbărețe, care nu-și îngăduie pauze nici în timpul cînd inspiră aerul. Actorii fac adesea uz de acest „tric" spre a caracteriza locvacitatea excesivă a unor „țațe". Un *i* inspirat pe cînd coardele vocale sînt deschise tare (ca la articularea unui *h* laringian) e la noi exclamația prin care arătăm o mirare; un *a* cu aceeași poziție a coardelor vocale se aude cînd căscăm.

39. Presiunea musculară este totuși un mijloc prea puțin întrebuințat în economia limbii. Cu atît mai importantă este presiunea exercitată prin organul nostru respirator, prin aerul ce iese din plămîni. Cu cît porția de aer va fi mai mare, cu atît va izbi mai mult urechea ascultătorului : cînd strig, voi fi auzit mai bine sau mai departe decît atunci cînd vorbesc încet.

Dar nu trebuie să ne închipuim că debitul brut de aer e singurul mijloc prin care apăsăm mai tare sau mai puțin tare asupra celor rostite. Acest „flatus vocis" are un admirabil regulator în laringe. Dacă de cîte ori voim să apăsăm mai tare pe o silabă am da drumul unei porții mai mari de aer, provizia noastră de aer s-ar scurge repede și ar trebui s-o înnoim prea des prin inspirație, ceea ce ar fi foarte anevoios. Cum însă apăsarea asupra coardelor vocale crește în momentul cînd ele se apropie, putem face, micșorînd deschizătura dintre coardele vocale, ca presiunea să crească fără o cheltuială prea mare de aer. Coardele vocale avînd posibilitatea să se lungească sau să se scurteze în momentul cînd se produce presiunea asupra lor, putem să scoatem în relief o silabă și prin mărirea înălțimii ei.

Această scoatere în relief a unei silabe dintr-un cuvînt (sau a unui cuvînt în frază), pentru ca să atragem și să concentrăm atenția ascultătorului asupra acestei silabe (sau asupra acestui cuvînt), se numește îndeobște **accentuare.** *Din punct de vedere acustic,* **accentul** *se caracterizează prin diferența de intensitate și înălțime pe care o are o silabă în raport cu celelalte silabe ale cuvîntului.* Cînd prin presiune mărim tăria, atunci accentul e **dinamic** (numit și expirator sau accent de intensitate); cînd mărim înălțimea, atunci accentul e **muzical** (numit și accent de intonație).

În romînește accentul tradițional al cuvîntului e dinamic, iar al frazei e muzical.

„La formarea fonemelor fonice putem varia, prin forma ce o dăm aperturii glotale, gradul tonului fonic, atît în privința înălțimii cît și a tăriei. Prin înălțarea și întărirea

tonului fonic reliefăm o parte dintr-un complex de părți fonice. Această reliefare se numește accentuare" (R. JAKOBSON, în *TCLP*, IV (1931), p. 164).

Deși termenul de vocale accentuate nu e exact, căci accentuate sînt silabele, totuși confuzia ce se face atît de des în privința aceasta nu e prea gravă, iar însemnarea accentului printr-o linioară deasupra vocalei din silaba accentuată fiind practică, am adoptat-o și noi (spre deosebire de transcrierea fonetică internațională, care pune această linioară înaintea silabei accentuate).

Pentru producerea unui debit de aer mai mare trebuie să punem în acțiune musculatura care strînge sau dilată plămînii. O importanță deosebită a dat, în fonetică, organului respirator E. RICHTER (*Der innere Zusammenhang in der Entwicklung der romanischen Sprachen*, în *Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie*, XVII, p. 69 ș.u.), explicînd „legile fonetice" prin faptul că rostiri afective și ocazionale, produse cu o presiune potențată, spre a scoate în relief anumite sunete, devin obișnuite.

Înălțimea are efect și asupra calității sunetelor: cînd o vocală e înălțată de la o treaptă mai joasă a scalei la una mai înaltă, i se schimbă și calitatea: ea se deschide sau se închide (Cf. E. HERZOG, *Historische Sprachlehre des Neufranzösischen*, I, § 42).

Presiunea mai mare nu se exercită numai asupra coardelor vocale, ci și asupra altor părți ale organului nostru fonator. O ocluzivă, chiar afonică, va avea o explozie mai puternică, iar un *r* vibrații mai intensive în silaba accentuată decît în cea neaccentuată.

Cele două feluri de accente nu se exclud unul pe celălalt; de obicei o înălțare a vocii e împreunată și cu accentuarea dinamică, precum accentul muzical poate să fie însoțit de o întărire a presiunii. Dar în cazul dintîi prevalează forța, în al doilea înălțimea.

Sînt limbi în care cuvinte cu aceeași formă exterioară pot însemna diferite lucruri, după cum variază intonația lor. Astfel există limbi exotice care disting pînă la șase feluri de intonații. Dar sînt și limbi europene, ca cea lituană, sau, în nemijlocita noastră apropiere, unele dialecte sîrbești, în care accentul muzical are un mare rol funcțional.

Se citează adesea limba cochinchineză, în care cuvîntul *co* însemnează „a îndoi", „a poseda", „a freca", „cocor" și „iarbă", după cum e rostit cu accent muzical „egal", „ascuțit", „grav", „coborîtor" sau „urcător". Același *co*, rostit cu *o* închis, mai poate însemna „mătușă", „răstrămoș", „sanie", „drum", „gît", „buci", iar cînd e rostit cu *o* deschis, „mașină", „a aproba", „șovăielnic", „steag", „transportat", „rușine", după cum, într-un caz și în celălalt, intonația e „egală", „ascuțită", „gravă", „coborîtoare" , „suitoare" sau „căzătoare" cf. GRAMMONT, *Traité*, p. 130).

40. Accentul dinamic poate fi **fix** sau **liber**. În franțuzește sau în turcește el e legat de silaba finală; în cehește sau ungurește de silaba dintîi, în polonește e accentuată silaba penultimă; în latinește sau în grecește putea fi accentuată fiecare din cele trei silabe finale, însă după anumite legi rigide.

Fixarea accentului e de multe ori rezultatul unor evoluțiuni de natură fonetică. Astfel, dacă francezii accentuează pe silaba finală, cauza e că sunetele din silabele neaccentuate următoare s-au rostit atît de puțin distinct, încît au putut cu timpul amuți cu totul, rămî-

nind silaba accentuată la sfîrșitul cuvîntului. Ceva analog s-a întîmplat și în romînește. Prin devocalizarea lui *u* și *i* final, accentuarea latină paroxitonă s-a păstrat în regulă generală la cuvintele terminate cu vocalele *a*, *ă* și *e*, precum și la cele terminate cu *i* și *u* cînd aceste vocale erau precedate de consonantă + *r* sau *l* : *cása, látră, fáce, áfli, sócru*. . . , dar a devenit oxitonă în foarte multe cuvinte în care, în latinește, după silaba accentuată mai urma o silabă cu vocalele *i*, *o* sau *u* : *lupi* (lat. *lupi*), *om* (lat. *homo*), *braț* (lat. *brachium*).

În romînește **accentul e liber.** El poate să stea pe oricare din cele șase silabe socotite de la sfîrșit : *cercetătór, cuminecătúra, încálecă, dóisprezece, véverițelor, șáptesprezecelea.* Această mobilitate dă limbii noastre posibilități nelimitate de variațiuni ritmice. Ea a fost utilizată, precum vom vedea îndată, ca mijloc de diferențiere s t i l i s t i c ă. E adevărat că în cazuri ca *ácele* față de *acéle*, *sóții* față de *soții*, *cópii* față de *copíi*, *cî'mpii* față de *cîmpíi*, *lă'turi* față de *lătúri*, *fúrăm* față de *fură'm*... poziția accentului marchează diferența de sens între două cuvinte omomorfe, dar acest mijloc n-a fost utilizat pentru scopuri funcționale. Doar în cazuri ca *adúnă, cî'ntă, invítă, públică* . . . (persoana a treia din singularul indicativului prezent al verbelor de conjugarea întîi), în opoziție cu *adună', cîntă', invită', publică'* (persoana a treia a aoristului), accentul e singurul mijloc de a deosebi două forme verbale încolo identice. Faptul că limba n-a făcut uz de posibilitatea de a întrebuința accentul ca mijloc funcțional explică multele variațiuni și șovăiri de accentuare. Astfel deosebiri ca *dușmán, schiláv*... (în Muntenia) față de *dúșman, schílav* . . . (în Moldova) sînt cunoscute oricărui romîn. Poeții fac adesea uz de această libertate de accentuare cînd ritmul sau rima le-o cere (cf. § 132). Mai puțin cunoscute sînt accentuări ca *gră'dina, hî'rtie* . . . (prin Ardeal). Șovăirile în accentuarea multor neologisme se explică prin faptul că uneori ne luăm după accentuarea latină (*apéndice, spléndid*) . . . iar alteori după cea franceză (*apendíce, splendíd*) . . . Astfel, adjectivului *elástic*, ca termen științific (lat. științific : *elásticus*), îi corespunde substantivul *elastíc*, care face parte din terminologia modei aduse de la Paris (fr. *élastíque*). Avem uneori și accentuări greșite, ca *ántic, ínvers* (deși în latinește se accentuează *antíquus, invérsus*) . . . alături de corectul *antíc, invérs* . . . . Accentuăm *síncer*, deși și în latinește și în franțuzește accentul e pe *e* (lat. *sincērus*, fr. *sincère*). Avem și accentuări diferite în cuvîntul primitiv și în derivatele sale, ca în *válid* (din latinescul *válĭdus*) față de *invalíd* (după francezul *invalíde*). Unele neologisme latine sau romanice ne-au venit prin ruși sau nemți. Ele au accentuarea obișnuită în aceste limbi. Astfel avem accentuarea rusească în *cavalérie, infantérie* . . . ; în Ardeal se mai aude accentuarea germană *cavaleríe, infanteríe*, tot astfel *augúst, fabrícă, muzícă, industríe* . . . , iar în loc de accentuarea *Antón, Teodór, Ștefán, Emíl, Maríа* . . . se aude *A'nton,*

Teódor, *Ştéfan*, *E'mil*, *Mária*, chiar şi *Isáia*, *Pámfil* pentru *Isaia*, *Pamfil*. Prin intermediar sud-slav am primit pe *sigur*, *nátură*, *mátur*. Uneori diferenţa de accentuare e împreunată cu o diferenţiere de sens (nu însă pentru toţi şi în toate părţile ţării): *batérie* (de vin)—*baterie* (de tunuri), *comédie* (faptă plină de haz)—*comedíe* (piesă de teatru), *copíl* (legitim)—*cópil* (bastard), *dómino* (joc)—*dominó* (costum), *istórie*—*istoríe*, *léctor* (pentru limbi străine la universităţi)—*lectór* (cititor), *míjloc* (= fr. milieu)—*mijlóc* (= fr. moyen); *mozáic* (= evreiesc)—*mozaíc* (din bucăţi de sticlă colorată), *móbilă* (scaun, masă etc.)—*mobílă* (mişcătoare)...

În elementele latine accentul s-a păstrat în marea majoritate a cazurilor la locul tradiţional. Unele accentuări care se deosebesc de latina clasică, sînt latine vulgare. Astfel e trecerea accentului pe al doilea element vocalic în *capreólus*, *pariétem*, *muliérem*, *meá*, *t(u)á*..., accentuarea pe tulpină în persoana a treia din pluralul perfectelor simple de tipul lui *fúerunt*, *árserunt*..., mutarea accentului pe vocala urmată de ocluzivă fonică + *r*: *intégru*... Deci în romîneşte: *căpriór*, *păréte*, *muiére*, *meá*, *tá*, *fúră*, *árseră*, *întrég*... Accentuarea *secále* (rom. *secáră*) e comună limbii noastre cu unele dialecte italiene. ASCOLI (*Arch. glott. ital.* XIV, p. 342, cf. H. TIKTIN, *ZRPh*, XI, p. 63, XII, p. 226, BRUCH, *ZRPh*, XLI, p. 694, dar şi MEYER-LÜBKE, *Einführung*, p. 81) credea că în latina vulgară se accentua *crúentus* şi *júvencus*, ceea ce ar explica foarte bine formele romîneşti *crunt* şi *junc*, ca *júvenis* > *june*. Tot latine vulgare sînt „reconstrucţiile" tulpinei în verbele derivate cu prefixe la origine accentuate şi trecerea accentului pe tulpină: din *dislīgo*, *pérlŏngus*, *cónvenīt* s-a făcut *dislégo*, *perlóngus*, *convénit* (rom. *deslég*, *prelúng*, *cuvine*). În latinitatea estică (cf. P. SKOK, *La terminologie chrétienne en slave*, în *Revue des études slaves*, X (1930), p. 186—204), s-a accentuat, afară de *commáter* (păstrat în forma romînească dialectală *cumátră*), şi *cómmater* (după analogia lui *cómpăter* şi *cónsŏcer*), din care rezultă romînescul *cúmătră* (accentuat în vechime şi regional pînă în ziua de azi pe silaba dintîi, cf. *LL*, II, p. 11 ş.u.).

După *vă'duvă* (din lat. *vidua*) s-a orientat cuvîntul care rimează cu el, *mă'duvă*, în loc de *mădú(v)ă*, precum se rosteşte încă în unele regiuni (din lat. *medúlla*). *Mércurii* > *miércuri* s-a luat după *Mártis* > *márţi*, iar *plátīnus* (în loc de *platánus*), de unde al nostru *páltin*, după *cárpinus*, *fráxinus*... *Rugínă* pare să se fi orientat după derivatele cu sufixul *-ină* (căci în latineşte avem *aerúginem*), iar *curcubétă* (şi la aromîni) după cuvintele terminate în *-étă*, păstrată fiind totuşi regional şi accentuarea *cucúrbetă*, ca în latineşte *cucúrbĭta*. După *bátuo*, *cónsuo*... s-a orientat şi *bát(u)ere*, *cóns(u)ere*... (rom. *bátere*, *coásere*...). Nu vedem de ce, între Haţeg şi Orăştie, în loc de *pásăre* se zice *păsáre* (*Jb.* IV, p. 258) şi de ce, alături de *cătină*, din lat. *caténa*, avem forma mai răspîndită *că'tină*; în *ALR*, I, 12/860 găsim accentuarea *că'nunt* în loc de *cărúnt* din lat. *canūtus*. Cazul invers se pare că îl avem în *arín (anín)* alături de *ánin* (prin Banat), în *aripă* şi *areápă* prin Ţara Făgăraşului, alături de *áripă* şi *afină* (pe la Sibiu) alături de *áfină*, dacă etimologiile acestor cuvinte sînt de fapt *álĭnus* (în loc de *alnus*), *álĭpa* (=*alapa*) şi *ácĭna* (+*dafin*). Prin Vîlcea se aude şi *dafín* în loc de *dáfin*, *nimínea* în loc de *nimeni*. Dacă prin Moldova şi prin unele părţi ale Ardealului întîlnim accentuarea *spúrcat* în loc de *spurcát*, e fiindcă cuvîntul romînesc a trecut la unguri, care l-au accentuat după felul lor, pe silaba primă, iar de la ei cuvîntul a reintrat, cu accentul unguresc, la noi. Pentru *nicăíri* se spune în unele părţi *nicăíri*, fiindcă în forma metatezată accentul a rămas fixat de vocala *i* şi după ce ea şi-a schimbat locul. Mutarea accentului în *árşiţă* în loc de *arşíţă* (din lat. **arsicia*) s-a orientat după substantivele derivate cu sufixul *-iţă*. Dacă

alături de *vúltur* avem și *vultúr*, aceasta se explică prin faptul că primul stă în loc de *vúlture* și vine din lat. *vúlturem*, iar al doilea derivă din lat. *vultúrius*. Din *cárăm* (lat. *cálamus*) a rezultat, prin mutarea accentului și despicarea lui *m* în *mb* (§ 72), *carî'mb*. Prin Ardeal se accentuează și *gră'dină*, *hî'rtie*, iar la Blăjel (jud. Tîrnava Mare) o pădure se numește *Dúmbravă*. La numiri de localități cărora nu le corespunde în limbă un apelativ, accentuarea nu e fixată pentru cei ce cunosc numirea numai din cărți. Așa se explică accentuări frecvente ca *Rî'șnov*, mai ales la Moldoveni, în loc de *Rîșnóv*, cum zic cei din partea locului.

În cuvinte de origine străină accentul a fost păstrat de cele mai multe ori neschimbat. Astfel avem împrumuturi din turcește accentuate pe silaba finală : *basmá*, *pará*, *perdeá*. . . Unele din aceste împrumuturi au fost însă asimilate cuvintelor romînești accentuate pe a doua silabă de la sfîrșit. O mare parte din împrumuturile turcești cu accent paroxiton ne-au venit însă prin mijlocire slavă de sud, mai ales sîrbească (unde această accentuare e obișnuită), de ex. turcismele *cálfă*, *cáslă*, *ciórbă*, *dulámă*, *pastrámă*, *fótă*, *pășă*, apoi *ábă*, *ceálmă*, *ferménă*, *ócă*, *páftă*, alături de mai obișnuitele *abá*, *cealmá*, *fermeneá*, *ocá*, *paftá*... În împrumuturi din ungurește accentul s-a păstrat pe prima silabă în cuvinte ca : *álnic*, *boághe*, *lábă*, *láboș*, *méșter*, *píldă*, *vámă*. . ., a fost însă „romînizat" în cele mai multe împrumuturi, fie că ele au intrat în categoria celor cu accent paroxiton : *borșícă*, *cătánă*, *corlátă*, *sudálmă*, *fedúlă* . . . , fie că avem —mai rar— accent proparoxiton : *cimótie*, sau, mai ales, oxiton : *aldămáș*, *alcán*, *arpăcáș*, *belșúg*, *chezá'ș*, *chilón*, *coldúș*, *făgáș*, *heleștéu*, *homác*, *imáș*, *lăcáș*, *meleág*, *oráș*, *săláș*, *șirág*, *uriáș*, *vicleán*, *vizitíu*. . ., fie, în sfîrșit, că accentuarea e șovăitoare, ca în : *ceárdaș* și *ceardáș*, *fáchiol* și *fachiól*, *gíngaș* și *gingáș*, *lácăt* și *lăcát*, *máchiaș* și *mătiéș*, *úliu* și *ulíu*. . . Interesant e numele local *Nădlác*, din ung. *Nagylak* (cu accentul paroxiton). Prin asimilare cu cuvintele romînești, accentul s-a mutat pe silaba din urmă și deci *a* neaccentuat a devenit *ă* : *Nădlác*. Subt influența rostirii ungurești însă, se aude și rostirea *Nă'dlac*. În împrumuturi din grecește, alături de cazuri cu accentul ca la neogreci (de ex. *ánost*, *ífos*. . .), avem și exemple cu accent schimbat, ca în *chefál*, *mireásmă*, *pedeápsă*. . . În *anatémă*, *falángă*. . . nu avem a face cu o schimbare pe teren romînesc a accentului grecesc, căci aceste cuvinte sînt neologisme luate de la francezi. Amîndouă accentuările le avem la *záhăr* și *zahár*. Pe la Brașov se aude accentuarea literară *záhăr*, se zice însă curent *mazăre de-a zahárului* (ca traducere a germ. *Zuckererbse*). Dacă în unele împrumuturi din limbile slave avem alt accent decît la vecinii noștri slavi de azi, trebuie examinat fiecare caz în parte, deoarece adesea accentul s-a mutat chiar pe teritoriul slav. Exemple : *băgrín* (sîrb. *bágrena*), *catrán* (sîrb. *kátran*), *gomílă* (sîrb. *gómila*), *gomón* (rus. *gómon*), *hrăbór* (bulg. *hrábăr*), *izvór* (bulg. *ízvor*, arom. *ízvur*), *otcúp* (rus. *ótkupŭ*). . .

Pentru accentuarea cuvintelor de origine străină, cf. L. TREML, *Der dynamische Wortakzent der ungarischen Lehnwörter im Rumänischen*, în *BL*, II (1934), p. 34—66 și E. SIMIONESCU, *Accentul în cuvintele vechi slave din limba romînă* (teză de doctorat), Iași, 1913, cu rectificările aduse de E. PETROVICI, în *DR*, X, p. 36—38. PETROVICI a arătat că dacă romînii accentuează *slúgă*, *coásă*, *stránă*, *brázdă*. . . , spre deosebire de accentuarea bulgară *slugá*, *kosá*, *straná*, *brazdá*, cauza este că și în bulgărește mai de mult accentul era paroxiton în acuzativul singular (*kósă*) . . . și în nominativul și acuzativul plural (*kósi* . . .). (Cf. și *DR*, VIII, p. 177).

Exemple de cuvinte nelatine cu accent șovăitor în limba literară sau în diferite regiuni : *búhav* și *buháv*, *bólnav* și *bolnáv*, *cándelă* și *candílă*, *caracátiță* și *carácatiță*, *cétină* și *cetínă*, *chíot* și *chiót*, *cómis* și *comís*, *diácon* și *diacón*, *dúșman* și *dușmán*, *epíscop* și *episcóp*, *epítrop* și *epitróp*, *fírav* și *firáv*, *díhor* și *dihór*, *ibóvnic* și *ibovníc*, *jíntiță* și *jintíță*, *láibăr* și *laibár*, *mî'rșav* și *mîrșáv*, *năzbî'tie* și *năzbítie*, *năzdrávăn* și *năzdrăván*, *obî'rșie* și *obîrșíe*, *óftică* și *oftícă*, *óstrov* și *ostróv*, *pístriț* și *pestríț*, *scî'rnav* și *scîrnáv*, *schílod* și *schilód*, *șípot* și *șipót*, *trî'ndav* și *trîndáv*, *trúfaș* și *trufáș*, *zúgrav* și *zugráv*.

Numărul neologismelor accentuate în două feluri e mare. Iată cîteva : *académie* și *academíe*, *ambrózie* și *ambrozíe*, *antícip* și *anticíp*, *árid* și *aríd*, *asésor* și *asesór*, *Áustria* și *Aústria*, *bárbar* și *barbár*, *bibliótecă* și *bibliotécă*, *bíftec* și *biftéc*, *cápsulă* și *capsúlă*, *cástor* și *castór*, *ceremónie* și *ceremoníe*, *certífic* și *certifíc*, *clarífic* și *clarifíc*, *clasífic* și *clasifíc*, *cláxon* și *claxón*, *diplomă* și *diplómă*, *épocă* și *epócă*, *fórmulă* și *formúlă*, *fósfor* și *fosfór*, *íbrid* și *ibríd*, *legítim* și *legitím*, *magnífic* și *magnific*, *marítim* și *maritím*, *multíplic* și *multiplíc*, *múmie* și *mumíe*, *mumífic* și *mumific*, *napóleon* și *napoleón*, *néutru* și *neútru*, *óblic* și *oblíc*, *ómnibus* și *omnibús*, *profésor* și *profesór*, *réplică* și *replícă*, *sátiră* și *satíră*, *senátor* și *senatór*, *símbol* și *simból*, *síncopă* și *sincópă*, *sinécură* și *sinecúră*, *spléndid* și *splendíd*, *términ* și *termín*, *túnică* și *tunícă*, *Túrcia* și *Turcía*, *unánim* și *unaním*, *únic* și *uníc*, *víctimă* și *victímă*. . .

41. Din latinește am moștenit **mobilitatea accentului** în forme flexionare: *lás—lăsám*, *mór—murím* . . . Conjugarea a treia se deosebește de celelalte conjugări —și mai ales de a doua— prin faptul că mai păstrează accentul pe tulpină în infinitiv (*tréce*), în persoana întîi și a doua din pluralul indicativului prezent (*trécem*, *téceți*), în persoana a treia în singularul și în pluralul aoristului și în participiul verbelor „tari'' (*árse*, *árserăm*, *árserăți*, *árseră*, *árs*) și, în unele regiuni, și în persoana întîi și a doua din singularul aoristului (*ársei*, *árseși*). Dimpotrivă, în declinare nu s-a conservat accentuarea diferită din cazuri ca *imperátor—imperatóres*, *pástor—pastóres*, ci s-a generalizat fie una sau cealaltă accentuare : *împărát* (din *imperátor*) cu pluralul nou *împăráți*, dar *păstóri* (din *pastóres*) cu singularul nou *păstór*.

În ceea ce privește elementele derivative, prefixele —întrucît ele mai sînt simțite ca atare— apar totdeauna neaccentuate : *adórm*, *cuprínd*, *deschíd*, *prefác*, *răsún*, *străbuníc* . . ., dar *cúmpăr*, *ápăr* . . . (căci simplul **păra* din lat. *parare* nu s-a conservat). Sufixele, dimpotrivă, sînt în marea lor majoritate accentuate : *brădét*, *căldúț*, *înălțíme*, *lemnár*, *omói* . . . Din cele neaccentuate numai puține sînt de origine latină (*-ec*, *-ed*, *-in*, *-ur*), iar acestea nu prea sînt productive. Unele sufixe, deși neaccentuate, mută accentul tulpinei. Astfel *Păltă'nea* e derivat din *páltăn* (= *paltin*), iar *mă'găriță* din *măgár*.

Dacă pluralele de la *mijloc* și *déver* sînt *mijloáce*, *devéruri*, nu avem a face cu o mutare de accent ca în lat. *proféssor—professóres*. La început *mijloáce* și *devéruri* erau pluralele lui *mijlóc* și *devér*, și au fost raportate numai ulterior la singularele *mijloc* și *déver*.

Unele din cazurile de accent schimbat sau de șovăire de accent în împrumuturi din limbi străine —și chiar în exemplele latine—citate în nota paragrafului precedent se explică prin faptul că aceste cuvinte s-au orientat după derivate cu sufixe accentuate. Astfel sîrb. *bábura* a pătruns la noi cu accentuarea *báburǎ* și *babúră*, rut. *bénket* cu accentuarea *bénchet* și *benchét*, grecescul ὄρφανος a dat *orfán* . . .

Toate limbile romanice cunosc un sufix *-ia*, care derivă abstracte (*tăríe*, *veselíe*, *bucuríe* . . .), provenind, în latina vulgară, din grecescul *-ία*. La derivatele cu sufixele de origine slavă *-iță* și *-iște*, accentul se găsește cînd pe tulpină, cînd pe sufixe, diferit în diferite derivate

şi regiuni. Astfel avem *bivoliță* şi *bivoliță, liniște* şi regional *liniște, nojiță* şi în unele regiuni *noájiță, péliță* şi, prin unele părţi, *peliță, răzmiriță* şi *răzmiriță* . . .

Cele mai importante schimbări de accent s-au întîmplat la verbe, care erau de două tipuri : *adún—adună* şi *víndec—vindecá*, adică infinitivelor accentuate pe desinenţă le corespundea în unele cazuri un prezent oxiton, şi în altele paroxiton. Analogia a produs de regulă accentuări paroxitone în loc de oxitone : de la lat. *mensúra, presúra, gýros* sînt derivate verbele *mă'sur, împrésur, încúnjur*, deşi ne-am aştepta să avem *măsúr* (cf. totuşi : *Nici calul să ți-l încuri, Nici statul să ți-l măsúri* PĂSCULESCU, *Literatura populară*), *împresúr, încunjúr*. Accentul din *scárpin* nu corespunde latinescului *scarpīno*, cu *i* lung accentuat (a cărui urmă se cunoaşte în aromînescul *scárk'in*). *Déger* ar trebui să fie accentuat *degér*, iar *u* din *abúrc, cúfur* (în *ALR*, I, 1633/75 *mă cufór*), *culc, mústru* arată că avem a face la origine cu un *o* neaccentuat (**arboricare* > *aburcá, conforire* > *cufurí, collocare* > *culcá, monstrare* > *mustrá*), pe care accentul s-a mutat ulterior. Mai adesea avem amîndouă accentuările, cea veche, pe silaba finală, şi cea nouă pe silaba primă a tulpinei (uneori şi în limba literară, alteori numai regional), de ex. *amenínț* şi *aménínț, blestém* şi *bléstem, căşún* şi *că'şun, dumíc* şi *dúmic, împrăştíu* (*Risipite se-mprăştíe a duşmanilor şiraguri* EMINESCU), alături de obişnuitul *împră'ştiu, împreún* şi *împréun* (după *îngréun*), *încumét* şi *încúmet, înfiríp* şi *înfírip, leşín* şi *léşin, întîrzíu* şi *întî'rziu, mîngî'i* şi *mî'ngîi, mîníu* şi *mî'niu, mirós* şi *míros, sumét* şi *súmet, strecór* şi *strécur, țesă'l* şi *țésăl*. . . Prin Ardeal se aude şi *fră'mînt, mă'rit*. . . ; în *DR*, IX, p. 407 se mai citează, după *ALR*, I, *mă fúrnică, mă-nśéur* (= *mă înfior*), *pițig*. . . ; la megleniţi se accentuează *mínçiun, bátiz* (= botez). Uneori mutarea accentului se face după ce în forma infinitivului fusese sincopată vocala din silaba neaccentuată, ca în citatele *abúrc şi cúlc* (din **arburcáre, *culucáre*), astfel în arom. *cúmnic* „cuminec" şi în formele dialectale *usc*, în loc de *usúc, mînc* în loc de *mănî'nc*. În *darm, întárt* şi *sfarm* (în loc de *dărî'm, întărî't, sfărî'm*) *a* în loc de *ă* se datoreşte analogiei (cf. *lăsăm—las* : *dărmăm—darm*). Mutarea accentului se întîlneşte mai ales la variantele fără *-esc* şi *-ez* ale verbelor de conj. IV şi I, de ex. *îmbárbăt* = *îmbărbătez, îmbróbod* (alături de *îmbrobód*) = = *îmbrobodesc, înnă'buş* (rar *înnăbúş*) = *înnăbuşesc, înnă'duş* = *înnădușesc, isprăie* (la Bran) = = *isprăveşte, léşie* (la Braşov) = *leşiază, scî'nteie* = *scînteiază*. . . , apoi *ócole* = *ocoleşte, priponi* = = *priponeşti, primene* = *premeneşte, pómene* = *pomeneşte*, forme atestate de V. VÎRCOL din Vîlcea. Aici aparţin multele verbe în *-ăi* şi *-ui*, care în prezent apar şi fără aceste sufixe (*tî'rîie* = = *tîrîieşte, húruie* = *huruieşte*. . .) şi cu accentul pe prima silabă a tulpinei. Că această accentuare e mai recentă se vede din *ă* şi *î* care corespund lui *e* şi *a* unguresc, motivate fonologiceşte numai în formele accentuate pe terminaţiune la *îngă'duie, mî'ntuie, bî'ntuie* (scurtate din formele mai vechi *îngăduieşte, mîntuieşte, bîntuieşte*, din ung. *engedni, menteni, bántani*). Şovăirea de accent apare şi în neologisme ca *execút* şi *exécut, precipít* şi *precípit, ofér* şi *ófer*...

Cazul invers, de orientare a accentului după modele ca *adunáre—adún*, e mai rar. Îl putem constata aproape regulat la verbele derivate cu prefixe : *apléc, alég, culég, dezlég, detún, împút* (cf. şi *dreg, zbor*). *Înțeleg* arată că în aceste verbe mutarea accentului nu trebuie numai decît să dateze din epoca latină vulgară, căci *ț* se explică în romîneşte numai printr-o accentuare originară *intélligo*. S-a păstrat pînă azi accentuarea pe preverb în *îndémn* < *inde-mino* (a cărui legătură etimologică cu *mîn* < *mino(r)* nu se mai simte). Avem, deşi mai rar, o schimbare de accent spre sfîrşitul cuvintelor şi în verbe ca cele citate mai sus ; *împrésur, încúnjur, mă'sur* au şi variantele *împresór, încunjór, măsór*, al căror *o* nu poate fi originar, ci s-a născut din *u* după ce s-a mutat accentul pe el, după modelul unor verbe ca *însór—însurá*, cf. şi *înfă'şur* alături de *înfăşór, jupói* din **júpui*. Accentuarea *încovói* este secundară, cea mai veche fiind *încóvăi* (din slav. *kovalj* „fierar"). . . Tot astfel *refréc* (din **refrec*) s-a orientat după *frec*. La megleniţi găsim şi *luréc*, pentru *lúnec* al nostru, iar în *DA* se atestă accentuările *încopcíu*, în loc de *încópciu* (*încopciéz*), chiar şi *clătáre* = *clătăréşte* şi *cățáră* = *cățără*. Alte exemple de

accent schimbat după modelul lui *adună—adún* sînt : *întărî't* din **intérrito*, *sfîrléc* alături de *sfî'rlic*, *buric* alături de *abúrc*, arom. *disic* din *dissĭco* și *ridic* din **rédic* (din **rig(I)dico*). Tot astfel trebuie explicat prezentul *lumin* (alături de *luminez*) ca refăcut din infinitivul *luminá* (lat. *lumĭnare*). Substantivul *lumină* e un postverbal plăsmuit pe teren romînesc de la verbul *a lumina* și nu poate fi redus nici la **lumīna*, precum presupuneam în *EW* și admitea și TIKTIN în *DRG*, nici la **luminina* (CANDREA-DENSUSIANU, *DE*, Nr. 1016), inexplicabile din punct de vedere al derivației latinești. — Ca la verbele de felul lui *mă'sur—măsór* găsim o mutare de accent, împreunată cu prefacerea lui *u* neaccentuat în *o* accentuat, la substantivele *fiór* din **fiéure* (arom. *h'ávră* < lat. *fĕbris*) și *preót* din *préut* (lat. *pre(s)bĭter*), precum și în adjectivul *viór* (în *apă vioară*) din **viur* < lat. **vivulus*.

Și în sistemul de conjugare s-au produs unele analogii și uniformizări. Dacă din lat. *éram, éras*. . . avem *erám, erái*. . . și nu *eáram, eárai*. . . (precum se mai accentuează pe alocuri la aromîni), cauza e analogia celorlalte imperfecte, accentuate, toate, pe desinență. După analogia aoristelor în *-ái* și *-íi* (*adunái, dormii*, cu participiile *adunát, dormít*. . .), s-a reconstruit din participiul *bătút*. . . aoristul *bătúi* (în loc de *bátui*). Tot după participiile în *-ut* s-a orientat *lăút* în loc de *láut* (din lat. *lautus*). Dacă în unele regiuni se zice *spunéți, făcéți*. . . de vină e analogia verbelor de alte conjugări decît a treia, accentuate, toate, pe terminație, înainte de toate verbe ca *ședéți, vedéți*. . ., care au o mulțime de forme comune cu verbele de conj. III. În limbile romanice de vest această mutare a accentului pe desinență e regulă generală (it. *vendiámo, vendéte*, fr. *vendóns, vendéz*, span. și port. *vendimos, vendéis*). Dar în romînește tot atît de des se găsește] și cazul invers, accentuarea *ținéți* după *spúneți, fáceți*. . . Pe scenă se aude mai adesea *spúneți, crédeți*, dar *spunéți-mi, credéți-mă*. Pe o doamnă din Sibiu, care pronunță totdeauna *ádu*, am auzit-o zicînd regulat *adú-mi*. În Oltenia e obișnuită accentuarea *cerére*.

harta 16

În dialectul istroromîn accentul apare generalizat pe terminațiune la verbele de conj. III : *cunostén* „cunoaștem", *trazéț* „trageți". . . Asemenea cazuri se găsesc și la aromîni și megleniți, precum se poate vedea la CAPIDAN, *Aromînii*, § 277—278 și *Meglenoromînii*, § 105—106.

Tendința de a menține accentul în același loc a făcut ca la mai mult ca perfect, după *cîntásem, cîntáseși, cîntáse*, să accentuăm, la plural, *cîntásem, cîntáseți*, deși în lat. aveam *-assēmus*. Tot din această tendință de simetrie se explică, ca în italienește, conjugarea *înflorésc, înflorésti*. . . , *înflorim, înfloriți*, cu generalizarea accentuării oxitone (în limba veche paroxitonă).

42. Afară de accentul tradițional, există, în cuvinte de mai multe silabe, și un **accent secundar**, de natură prozodică. Accentul secundar nu este prea distinct în limba romînă. Aceasta e cauza că nici n-a fost studiat îndeajuns. TIKTIN (*Elementarbuch*, p. 15) stabilește regula că atunci cînd un cuvînt are mai mult de o silabă neaccentuată, cea care nu e în imediata vecinătate a celei accentuate primește un accent secundar, deci : *mìnunát, culègătór, pásărè*. . .

La rolul de accent secundar scade cel din primul cuvînt al vorbelor compuse : din *coáte* și *goále* avem *coàte-goále*, din *tî'rîie* și *brî'u* avem *tìrîie-brî'u*, tot așa *bàrbă-látă, pàpă-lápte, ùntdelémn*. . . La numeralele compuse —cînd ele nu sînt puse în opoziție unul cu altul— poziția accentului nu e fixată. Eu am impresia că pronunț *dòuăzéci, șàptezéci*, dar *dóuăzeci de únghii, șáptezeci de mii*.

În combinații de cuvinte care formează expresii stereotipe, două silabe accentuate nu se prea sufăr una imediat după alta. *Sărút mînúța* dă un ritm agreabil urechii noastre, dar *sărút mî'na* ne supără ; de aceea îl prefacem mai des în *sàru(t) mí'na.* La aromîni articolul proclitic *ali*, neaccentuat, primește un accent secundar în combinații ca *dă' alì mul'ári* „dă muierii''.

Abia în versificație iese la iveală importanța accentului secundar romîn, care poate marca apăsarea ritmică în același fel ca și accentul principal. De aceea rima eminesciană *trimíte-vòi* : *pè la nói* din *Scrisoarea a III-a* este perfectă, deși accentul principal și cel secundar alternează. În *luceáfărùlui mă'rilòr* accentul secundar nu este în primul cuvînt pe silaba desinenței de genitiv-dativ ca în cuvîntul al doilea ; în *víno-n códru là izvórul* prepoziția poartă accent secundar, pe cînd în *trémură pe prúnd* ea e lipsită de accent. *Locul accentului secundar nu este deci condiționat de funcțiunea morfologică sau sintactică, ci de cadența dată de urmarea cuvintelor.*

Accentul secundar nu are la noi un rol funcțional, ca în limba germană, unde există o deosebire semantică între *übersétzen* „a traduce'' și *ü'bersètzen* „a trece peste o apă''.

43. Accentul tradițional scoate în relief silaba cu care se asociază de obicei ideea cuprinsă în corpul sonor al unui cuvînt. Pentru copilul care învață limba maternă accentul este —împreună cu pauzele— oarecum călăuza care-i arată cum trebuie analizat un complex mare de sunete în cuvinte cu înțeles propriu. Dar accentul mai poate avea și alt rol : să scoată în relief morfemul, să apese asupra nuanței de înțeles pe care elementele morfologice sau derivative o împrumută cuvintelor. În acest caz am putea vorbi de un **accent morfologic,** care poate deveni accent secundar, dar nu trebuie confundat cu acesta. Cînd morfemul are un accent tradițional (ca în *iubeám, iubínd, iubitór...*) lucrul e simplu. Cînd însă accentul tradițional și cel morfologic nu coincid, atunci se nasc șovăiri, care permit două feluri de accentuări sau explică unele fenomene curioase.

Șovăirea pe care o întîlnim adesea în accentuarea pronumelor și adverbelor nehotărîte sau a celor compuse cu elemente emfatice se explică din dubla tendință care există în limbă de a scoate în relief, pe de o parte, silaba de care e asociată ideea cuprinsă în cuvînt, iar pe de altă parte de a marca prin mijloace mecanice elementul distinctiv din punct de vedere morfologic sau derivativ. Alături de *cinevá, cevá,* se găsește accentuarea *cíneva* și, prin Ardeal, și *céva* ; *acoló, încoló* se aud accentuate de obicei *acólo, încólo* (poate și după analogia lui *încoáce)* ; tot așa : *aldátă* și *áldată* (cf. HERZOG - GHERASIM, *Marginea*, p. 16), *célălalt* și *celălált.* Avem chiar trei feluri de accentuări : *áltcumva, altcúmva* și *altcumvá.* În compuse cu

o particolă negativă, care atrage, precum vom vedea, accentul asupra sa, avem *númai*, *néște*, dar *nécum* și *necúm*, și numai *neștíne*. Pentru șovăire de accent se pot cita exemple din literatura populară ca :

Cîntă cucu-n par de vie,
Și-*acoló* este-o chilie
Cu mușcată și tămîie,
Dragu meu *acólo* scrie...

Și articolul, atît cel enclitic cît și cel proclitic, avea odinioară un accent. Numai așa se explică pentru ce finalul *-a* în *casa, mama*... nu s-a prefăcut în *ă*, ca orice *a* neaccentuat, și de ce *-u* din genitivele și dativele dialectale *omulu, capulu* (în loc de *omului, capului*)..., al căror *-lu* vine din lat. *(il)lo*, n-a amuțit la sfîrșitul cuvintelor. Și *-a* din *acela* și *aicea*, care derivă din *(il)lac* și *hac*, nu s-a prefăcut în *-ă*, fiindcă accentuarea veche era *acel-lá* (ca în fr. *celui-là*) și *aici-á*. Acest accent e și cauza pentru care n-avem *aceála* (cu metafonia lui *e* accentuat înaintea unui *a* din silaba următoare). La fel se explică *acólea* — și nu *acoálea* — dintr-un mai vechi *acoleá*. În genitivele și dativele *că'rui, că'rei, că'ror*, *ă* nu se poate explica decît dintr-o accentuare mai veche *cărúi, căréi, cărór*, care se mai aude pînă astăzi prin Bucovina, prin Țara Hațegului (*cutărúia* la DENSUSIANU, *Țara Hațegului*, XXI) și prin alte părți. GOGA, în poezia sa *Plugarul*, rimează *tuturóra* cu *hóra*. În limba veche genitive ca *umbre ei, case ei*..., scrise despărțit, erau notate de obicei cu un accent pe articolul *ei*.

Pentru strînsa legătură ce există în simțul limbii între accent și morfem, trebuie citat cazul alterării seriei dentalelor romîne înaintea desinenței *-i (bărbați, pași, auzi, proști...)*, întocmai ca și cînd *ĭ* ar fi fost accentuat.

44. Alături de accentul tradițional, avem, ca în cele mai multe limbi, și un **accent ocazional**, care apare atunci cînd voim, printr-o mutare voită a accentului, să producem anumite efecte stilistice. Acest accent ocazional, cînd e des întrebuințat, poate deveni obișnuit, să se schimbe deci în accent tradițional. Astfel din vechiul *de cí*, cu sensul de „de aici", s-a putut naște *déci* (mai întîi bisilab, apoi monosilab), care e azi o conjuncție. Tot astfel a rezultat din *de*+*súper* un **désupre*, de unde prepoziția *déspre*. Alteori — și acesta e bunăoară cazul lui *decît*, despre care va fi vorba mai jos — amîndouă accentuările se păstrează, însă pentru a exprima două lucruri diferite.

Iată cîteva cazuri mai obişnuite de asemenea mutări de accent :

a) Accentul trece pe silaba care marchează o antiteză : alături de accentuarea *celălált, douăzéci*... se aude adesea *célălalt, dóuăzeci*..., cînd vorbitorul vrea să le pună în opoziție — sau se gîndește numai la asemenea opoziție — cu *céstălalt, tréizeci*. Deoarece mutarea accentului se face în asemenea cazuri pe întîiul element de compoziție, s-a putut naște și accentuarea *díncolo* (în opoziție cu *díncoace)* și *dínsus* (în opoziție cu *dínjos)*, deşi elementul care marchează antiteza în cazurile acestea nu este prepoziția, ci *colo* și *jos*. Acelaşi proces psihologic trebuie să se fi petrecut în mintea tovarăşului meu de drum care deunăzi mi-a zis : *să trecem pe ástă parte*, deşi intenția lui era să traversăm drumul, să trecem pe c e e a parte. Accentul însuşi deplasat spre înainte exprima pentru el ideea de „poziție opusă". Aşa se explică de ce accentuăm *ástăzi* (în loc de *astăzí*), care stă pe alocuri în opoziție cu *mî'nezi* (trisilab), și de ce accentul nu e pe substantiv în compuse ca *amiázăzi* (lat. *ad médiam diem*) și *deúnăzi*. Amîndouă felurile de accentuare le întîlnim în *áiminteri* și *aimíntre*.

În cuvintele derivate cu prefixul *ne-* (mai rar și în neologismele derivate cu *in-*) se aude accentuarea pe prefix. Se zice *névinovat, néfăcut, ínvoluntar*... sau *nevinovát, nefăcút, involuntár*, după cum vorbitorul le simte în opoziție cu *vinovat, făcut, voluntar*... sau nu. În Ardeal, asemenea accentuări antitetice se întîlnesc mai des decît în Țara veche, cel puțin la intelectualii din generația mai veche, probabil subt influența limbii germane, unde sînt cu mult mai uzuale. Astfel se aude, după germ. *nách-mittag* (în opoziție cu *vórmittag*), *dúpă prînz* (în opoziție cu *înaínte de prînz*). Incidental se aude și accentuarea *cóautor*, prin care voim să arătăm că cineva nu este singurul autor al unei lucrări. Medicii cer pacienților pe care-i examinează să nu *ínspire*, ci să *éxpire* aerul.

Tot aşa se explică accentuarea *viginti*, în opoziție cu *triginta* etc., uzuală — după cum dovedesc formele romanice corespunzătoare — în latina vulgară, de unde arom. *yingiț* „douăzeci".

b) În porunci accentul trece uneori pe silaba dintîi : *ádu* e imperativul lui *adúce*. Lombard (*Prononciation*, p. 47=147) arată că și conjuncția *să*, cînd conjunctivul următor e poruncitor, poate avea accent : *să' mergem*.

c) Prin mutarea accentului pe întîia silabă reliefăm sensul unor adverbe (care de altfel au un rol secundar în propoziție). Pe lîngă exemplele citate în *LR*, I, § 26 se mai pot adăuga altele : În unele regiuni se zice *ám* (*Jb.* XIII, p. 92), cu accent schimbat din *amú*. Prin Ardeal se aude și *déja* în loc de *dejá*, neologism împrumutat din franțuzește și, deci, cu accent

oxiton. Prin Brașov —și probabil și aiurea— *decî't* devine *décît* cînd are sensul „dar, însă, numai": *Tot făgăduiește că face. Décît nu se prea ține de vorbă.* Tot așa s-a întîmplat cu *că cé* (în limba veche), devenit, după mutarea accentului, *căci* (monosilab). În *ádecă* nu știm —fiindcă etimologia cuvîntului nu e sigură— dacă avem a face cu o mutare de accent din *adécă* (cum se accentuează în unele părți) sau nu. Aromînii fac distincție între *țivá* „ceva" și *țíva* „nimic", accentuat astfel în conformitate cu regula după care negația atrage în romînește accentul. Tot prin afect se explică, probabil, *básama* din *bag seáma*.

Mutarea accentului poate împlini aceeași funcțiune de reliefare a unui cuvînt ca și lungirea vocalei accentuate. În § 35 am citat un exemplu din C. PETRESCU, în care *nițel*, fiind accentuat în frază, devine *nițeeel*. Același efect îl producem prin accentuarea *nițel*.

În gara din București am auzit pe un vînzător strigînd *cóvrigi* în loc de *covrígi*, iar pe altul, tocmai dimpotrivă, *strugurii-strugurii*. Amîndoi vînzătorii au urmărit, prin mutarea accentului, același scop: să atragă în măsură mai mare atenția cumpărătorilor. Cel dintîi a trecut cu accentul către începutul cuvîntului, cum fac de obicei francezii (*vígoureux, chármant*...); cel de-al doilea a dat o amploare neobișnuită accentului secundar (*strúgurìi*), pentru ca silabele finale să nu piardă, ca în rostirea nereliefată, din valoarea lor sonică.

Schimbarea de accent în *mă'-sa, mé-si* (și *mă'-si*), din *mámă-sa* (cu pierderea silabei rămasă fără accent; la DOSOFTEI găsim și scrierea *îmă'-sa*) și *múme-si (múmă-si)*, s-a petrecut, probabil, mai întîi în înjurături, în care elementul afectiv predomină.

45. În afect se poate întîmpla ca un cuvînt să primească un accent stilistic păstrînd și accentul natural. Asemenea cuvinte se rostesc cu **două accente principale.** Așa e acel *mínunát*, pe care-l rostim în afect, întocmai precum nemții îl pronunță pe *wúnderbár* și francezii pe *admírable* al lor. Două accente deopotrivă de apăsate are și exclamația *háidadé*, prin care arătăm cuiva că nu prea credem ce ne-a spus. În înjurături se aude *dúmnezéul lui, dúminéca lui*. În cazul din urmă accentul tradițional se mută, din cauze ritmice, cu o silabă mai înainte.

46. După cum rostul accentului în cuvînt este să scoată în relief silaba principală, tot astfel el poate apăsa și asupra unui cuvînt dintr-o frază. **Accentul frazei** sau **intonația,** care are —precum am arătat cu exemple în *LR*, I, § 25— un rol sintactic foarte important, are un caracter r e l a t i v. Ceea ce importă nu e tăria accentului în sine, ci tăria raportată la cea întrebuințată în silabele accentuate ale celorlalte cuvinte din pro-

poziție. Despre rolul accentului în frază își dă seama oricine. „*Dumnezeu* știe ce se va întîmpla" înseamnă că nimeni, afară doar de dumnezeu, nu poate ști ce se va întîmpla. „Dumnezeu *știe* ce se va întîmpla" vrea să zică că tot ce se întîmplă se face cu știrea domnului. La masă soție-mea m-a întrebat : „vrei v i n ?" Dar s-a corectat imediat : „v r e i vin ?" Cînd a pus întrebarea, nu și-a dat seama că se terminase vinul. În cazul că aș fi dorit să beau, ar fi trebuit să trimeată la prăvălie, ca să cumpere vin. Așa se explică al doilea fel de accentuare.

În romînește accentul poate scoate în relief aproape orice cuvînt al propoziției.

Ca și accentul cuvintelor —și în măsură mai mare decît acesta— accentul frazei subliniază contrastele : „Cotește la *stînga* (nu la dreapta)". „Mergi *încet* (și-ajungi *departe*) !" „Nu știu, *ploaie* e, sau *ninsoare*". (În cazul din urmă pot accentua însă și : „Nu știu, ploaie *é*, nisoare *é*", întocmai ca franțuzește „*est-ce* la pluie", sau nemțește : „*ist* es der Regen ?").

După cum există o mutare a accentului pe silaba dintîi a cuvîntului, tot așa accentul frazei poate trece, cînd urmărim anumite scopuri s t i l i s t i c e, pe un cuvînt anterior, care în mod normal nu are accent. Asemenea cazuri se întîmplă mai ales :

a) La n e g a t i v u l *nu* sau la e x c l a m a t i v e l e *da*, *ba* și *ia(n)* :

Nú vine ! *Bá să mai zici* ! *Iá(n) vezi* ! Cînd aceste cuvințele își pierd elementul vocalic prin contopire cu cuvîntul următor, accentul se mută pe vocala inițială a acestui cuvînt : *ascúltă*, dar *n-ásculta* ; *avéți*, dar *ce-áveți* ? (citește *cáveți*) ; *apói*, dar *d-ápoi* ? ; *aúzi*, dar *i-áuzi*, *măi leneșule* (CREANGĂ).

Așa se explică mutarea accentului în *aúd* în loc de *áud* (din *áudio*) și megl. *úd* (din *aúd*) față de arom. *ávdu*, istror. *ǎ'vdu* și *áud* pe Valea Cernei și în cîteva comune pe lîngă Someș. După analogia lui *n-ásculta—ascúlt*, s-a făcut din *n-áud*, *aúd* și cînd nu mai era precedat de negație. În multe limbi cele două feluri de „nu", cel accentuat (fr. *non*) și cel neaccentuat (fr. *ne*), se exprimă prin două cuvinte diferite.

Din *nu* și *mai* s-a născut *númai*, cu înțelesul nemțescului „nur". Cînd aceste două cuvințele înseamnează „nicht mehr", se rostesc neaccentuate : *nu mai fáce* (sau cu accent secundar : *nù mai fáce*).

b) Cînd *cel* formează superlativul, primește adesea un accent de intensitate : *cél mai bun*, *ceá mai bună*... Același lucru se întîmplă cu *mai*, cînd acesta nu formează comparativul, ci superlativul : *N-a venit. Mái mult, nici nu va mai veni. El va vorbi mái la urmă* (= cel din urmă). Și cînd răspundem sau confirmăm ceva cu *mai* în dialog, această particolă e puternic accentuată : *E mai bine acasă decît în străini ? — Mái* (= da). *E mai mare decît mine ? — Mái* (= da).

Deosebirea între *mai* accentuat, cu sensul de „mài că, aproape **că**" (ca în : *mài că nu-mi vine să cred* !) și cel neaccentuat —care din **cauza** aceasta se rostește pe alocuri *măi*— se cunoaște bine în următoarea **frază :** *Stă el, își face măsuri : m à i mă cumpăn să mă m ă i duc o dată* (*Șez.* **II**, p. 101/13).

c) Particolele întrebătoare au mai adesea un accent de intensitate puternic : *Cé vrea ? Cî'nd vine ? Cúm să fac ?* (față de răspunsul : *așá cum îți spuséi*). De asemenea e intonat interogativul *dar (da)* : *Dár el ce face ?*

d) Și n e s i g u r a n ț a, n e î n c r e d e r e a sau alte sentimente analoge pot fi subliniate printr-o mutare a accentului : ***Párcă l-am văzut !***

e) Prepozițiile pot fi intonate cînd primesc un sens o p o z i t i v sau a n t i t e t i c : *a venit dúpă mine* (nu î n a i n t e a mea). Astfel intonarea are același rol ca mutarea accentului (§ 44, a).

f) În sfîrșit, prin intonarea unui cuvințel lipsit de altfel de accent putem face și distincții s e m a n t i c e. Astfel, alături de copulativul *și* neaccentuat *(mama și tata, am venit și am văzut)*, există un *și* accentuat, care se traduce în latinește prin „etiam" sau „iam" : *a venit șí el. A șí venit ?*

Exclamația *vai de mine și de mine* am auzit-o rostită cu *și* intonat, deși el e copulativ.

Prin intonarea negației și a particolelor interogative, silabele următoare au putut pierde atît de mult din intensitate, încît în regiunile cu preferință pentru sincopă (§ 88) vocala din asemenea silabe a putut amuți cu totul. Astfel, din *nú sînt* s-a născut *nú-st*, iar din *n-ái văzut ?* s-a putut naște *n-ái văzt (văst) ?* Forma *văst* s-a generalizat apoi și în propoziții afirmative : *am văst* ! Același fenomen s-a petrecut în graiul „trocarilor" din Brașov, care, în loc de *unde te duci*, zic *únteci*, și răspund *mă-c în ceate* (= mă duc în cetate).

47. După cum silabele neaccentuate dintr-un cuvînt pot fi lipsite cu totul de presiune sau să aibă un accent secundar, tot astfel cuvintele care în general nu sînt scoase în relief în propoziție — de obicei i n s t r u - m e n t e l e g r a m a t i c a l e— pot și ele avea un fel de **accent secundar în frază.** Gradul de accentuare îl putem recunoaște uneori după modificările fonetice suferite.

Astfel *tot*, din latinescul *totus*, păstrează pe *o* nealterat, ca în silabele accentuate, cînd corespunde germanului „ganz" sau „alles" : „șterge *tot* de pe tablă !" În compoziția *tustrei* (din *toți + trei*), *o*, pierzînd accentul, a devenit *u*, ca orice *o* neaccentuat. În dialectalul *tăt omul* (cu sensul de „fiecare om") *o* s-a schimbat în *ă* ca în alte cazuri în care *o* se găsea în cuvinte rostite în frază cu accent scăzut, de ex. *lîngă* (din *lăngă*) din lat.

longum (care, ca adjectiv, a dat *lung*), *vă* (în *vă văd*) din *vos* (faţă de accentuatul *voi*), *mio, to, so* (în *frate-mio, -to, -so*) faţă de accentuatul *(al) mieu, tău, său*; tot astfel: *către* din *contra*, *că* din *quod*...

48. În toate cazurile tratate pînă acum am vorbit de accentul dinamic. De fapt, acest accent de intensitate e în acelaşi timp împreunat şi cu o înălţare a tonului. Cazurile cînd avem în romîneşte numai **accent muzical**, sau cînd accentul muzical nu se acoperă cu cel dinamic, sînt mai rare. Astfel în acel *décît*, cu înţeles adversativ, de care am vorbit mai sus, accentul dinamic s-a mutat pe silaba dintîi, dar silaba *-cît*, care purta mai înainte accentul de intensitate, continuă să fie rostită cu o înălţare de ton mai mare. Vocativul *dómnule* are accentul dinamic tradiţional pe silaba dintîi, dar mai are adesea şi un accent muzical pe silaba de la sfîrşit, încît ar fi de cercetat dacă accentuarea *domnulè* notată de O. DENSUSIANU în Ţara Haţegului (*Ţara Haţegului*, p. 19) reproduce de fapt un accent secundar, cum se spune acolo, sau accentul muzical, care se aude şi prin alte regiuni.

Acest accent muzical în *domnulé* se găseşte mai ales în cazul cînd chemăm pe cineva al cărui nume nu-l ştim (nevoind însă ca el să observe că nu ştim cum îl cheamă). De aceea înălţăm tonul, ca în cazurile cînd avem intenţia de a continua vorba. Într-adevăr, tonul îl coborîm obişnuit în propoziţii afirmative şi atunci cînd propoziţia se termină (de ex. în afirmativul *vine*). Dimpotrivă, tonul se înalţă cînd întrebăm (de ex. *vine mîne?*) sau cînd nu mai continuăm, însă nu fiindcă am fi terminat fraza, ci fiindcă am fost opriţi din vreo cauză oarecare s-o terminăm. Prin ridicarea tonului vrem să indicăm tocmai că comunicarea noastră e numai suspendată, nu terminată. Aşa, de ex., cînd jucăm biliard şi facem o „serie", numărînd *una, două, trei*... şi avem credinţa că vom face şi al patrulea carambol, tonul nu coboară. Tot astfel unii jucători de bridge mai puţin scrupuloşi, cînd vor să indice partenerului că au cărţi bune, nu vor anunţa *două pici*, coborînd tonul (căci asta ar însemna „şi nimic mai mult"), ci înălţîndu-l (şi deci îndemnînd pe tovarăşul de joc să liciteze şi el, ca să-i arate culoarea în care e „tare").

Melodia frazei ţine tot atît de mult de fonetică cît şi de sintaxă. De aceea se vorbeşte şi de un **accent sintactic**. Posibilităţile de modificare a acestui accent, melodic totdeauna, fiind foarte variate, studiile referitoare la el sînt extrem de delicate. Ele lipsesc în ceea ce priveşte limba romînă.

Fiecare limbă are melodia ei mai uşor de imitat decît de definit, fiecare neam, vorbind, „cîntă" în felul lui. K. ETTMAYER, în studiul său *Zur Intonation der Romanen* (în omagiul Karl Luick, Marburg, 1925), găseşte că intonaţia romînească este în general romanică, dar e înrudită şi cu cea slavă, în special cu cea bulgară. El deosebeşte în intonaţia romanică t o n u l i n i ţ i a l („Einsatzton"), cu care începe propoziţia, t o n u l d e t e n s i u n e

(„Spannungston"), cel mai înalt, şi tonul final, de destindere („Lösungston"), cînd vocea, mai ales la sfîrşitul propoziţiunii, coboară. În grupurile de limbi cu accent final, cum e cea franceză, intonaţia e suitoare (ascendentă), în cele cu silaba finală neaccentuată, cum e italiana, spaniola şi în parte romîna, coborîtoare (descendentă). În cele dintîi melodia sintactică e fixă, în cele din urmă ea e variabilă (cf. N. DRĂGANU, *DR*, VII, p. 286, unde se dă bibliografia mai nouă). Cînd cineva nu reuşeşte să imite bine intonaţia unei limbi străine, zicem că vorbeşte „cu accent", adică cu accentul muzical al limbii sale materne.

Arta recitării şi a declamării nu e alta decît întregirea unei bucăţi literare cu gestul, mimica şi modulaţiunile melodice pe care scriitorul le avea în urechi în momentul cînd îşi aşternea gîndurile pe hîrtie, fără să aibă mijloacele de a le însemna în scris. Marele fonetician german E. SIEVERS ajunsese către sfîrşitul vieţii sale să scoată cele mai subtile deducţii din curbele de intonaţie, întemeind chiar o nouă disciplină, **analiza sunetelor** (Schallanalyse). După el, „vorbirea organizată, curgînd, stă în legătură cu anumite acte de tensiune şi relaxare petrecute în creier şi cu anumite mişcări ale musculaturii toracelui". Analiza sunetelor se bazează pe principiul că fiecare om are o structură specială corporală şi mintală, şi deci graiul lui trădează pînă la un punct însăşi constituţia lui. (Cf. K. MEYER, *Réponse au questionnaire*, p. 43).

SONORITATEA

49. *Din punct de vedere fonetic, este mai sonor acel sunet care, în împrejurări egale, se aude mai departe şi mai distinct decît altele.* Sonoritatea este deci relativă; ea se precizează prin comparaţie cu **plenitudinea sonoră** a altor sunete rostite de acelaşi individ, cu glas tot atît de tare şi de înalt, în acelaşi timp şi loc şi în aceleaşi condiţii atmosferice şi de rezonanţă. Se citează adesea experienţa lui O. WOLF (*Sprache und Ohr*, 1871, p. 58 urm. şi p. 71), care „punînd pe cineva să rostească în liniştea unei nopţi, într-o alee, la o distanţă din ce în ce mai mare, cuvintele *mama* şi *nana*, a făcut următoarele constatări : mai întîi a deosebit, se-nţelege, foarte bine cele două cuvinte, apoi, la distanţă mai mare, nu mai putu distinge pe *m* de *n*, deşi sunetele acestea n-au dispărut încă cu totul din imaginea impresiunii auditive, iar la urmă nu se mai auzeau decît cei doi *a*. Prin urmare, *a* este mai sonor decît *m* şi *n*" (A. PROCOPOVICI, *DR*, IV, p. 18, după JESPERSEN). Condiţiile care determină sonoritatea înţeleasă în sens fonetic nu sînt deci nici debitul mai mare de aer (presiunea), nici înălţimea şi nici măcar tensiunea musculară. Un *i* este mai înalt cu o octavă decît *e* şi e rostit cu o încordare mai mare a muşchilor, şi cu toate acestea e mai puţin sonor.

Fireşte că în cuvîntul *bine*, *i* din silaba accentuată va fi mai uşor de distins decît *e* din silaba neaccentuată. Dar, repetăm, din punctul de vedere care ne preocupă în acest capitol nu importă care sunete se aud, în mod absolut, mai distinct şi mai departe, ci numai relativ, deci, în cazul de faţă, în aceeaşi silabă în complexul de sunete rostit cu aceeaşi presiune.

Nu cunoaștem încă elementele care promovează sonoritatea. În general *se poate constata că ea crește în raport cu mărimea aperturii și că sunetele fonice sînt mai sonore decît cele afonice.* Plusul rezonanței pe care-l produc în laringe și în regiunile învecinate coardele vocale cînd vibrează, joacă un rol important. Cînd șoptim, deci cînd vrem să nu fim auziți decît de vecinul nostru din nemijlocită apropiere, cînd rostim deci fără voce, luăm sunetelor caracterul lor sonor.

JESPERSEN distinge, pentru cele mai obișnuite sunete, următoarele opt grade de sonoritate :

1. a)	ocluzive	*p, t, k,*	consonante afonice
b)	fricative	*f, s, h,* χ	
2.	ocluzive	*b, d, g*	consonante fonice
3.	fricative	*v, z,* γ	
4. a)	nazale	*m, n,* ŋ	
b)	laterale	*l*	
5.	vibrante	*r*	
6.	vocale cu artic. înaltă	*ü, u, i*	vocale
7.	,, ,, ,, medie	*ö, o, e*	
8.	,, ,, ,, joasă	*ǫ ä, a*	

După cum vom vedea în capitolul despre silabă, sonoritatea are rolul principal la gruparea sunetelor în unitățile de rang mai înalt, silabele. Așa se explică de ce atunci cînd un *i* final se afonizează, cînd pierde deci unul din elementele esențiale ale sonorității, el nu mai poate forma sîmburele unei silabe : cuvintele *lupi, mori* sînt monosilabe, ca și *lup, mor*...

Termenul *sonoritate* nu este prea potrivit, dar l-am adoptat, pentru germanul „Klangfülle" sau „Schallfülle", în lipsa altuia mai bun. *Saturație* (germ. „Sättigung") — un termen împrumutat de la pictori — nu exprimă exact același lucru. În orice caz însă nu e voie să se confunde *sonoritatea* cu *fonia*, cum o fac unii dintre lingviștii romîni, care împrumută de la francezi termeni improprii, ca „surd" și „sonor" pentru „afonic" și „fonic" (cf. § 3).

Cu *principiul sonorității în limba romînă* s-a ocupat A. PROCOPOVICI, în *DR* IV, p. 12—37. În concepția lui un sunet este cu atît mai sonor, cu cît răsună mai tare. Între componentele sonorității el socotește și presiunea, durata și înălțimea, pe care le crede hotărîtoare și la organizarea sunetelor în silabe. Desonorizarea este, după el, împreunată și cu o scădere a duratei, presiunii și înălțimii.

COARTICULAȚIA

50. Sunetele, așa cum le-am descris în capitolul precedent, se pot compara cu vopselele pe marginea paletei. Întocmai precum pictorul, cînd începe să picteze, nu ia colorile așa cum le-a stors din tuburi, ci le

amestecă pe paletă, tot astfel și noi, cînd vorbim, nu înșirăm unul după altul sunetele, ci le îmbinăm și le întrețesem unul într-altul. Aparatele de înregistrat arată o linie neîntreruptă pentru cuvîntul sau fraza pe care le-am rostit. Și după cum violonistul, cînd începe să cînte, apasă degetele de la mîna stîngă pe coarde înainte chiar de a trage pe ele cu arcușul, ținut în mîna dreaptă, tot astfel omul anticipează adesea articulația sunetului următor. Pregătirea articulației care are să urmeze este înainte de toate o chestie de tehnică a rostirii; dar ea este și un mijloc de a înlesni comunicarea de la rostitor la ascultător. Cînd în loc de lat. *theca* strămoșii noștri au început să zică *teaca*, anticipînd pe *a* din silaba următoare, ei au ridicat, conducînd vehicolul vorbirii, săgeata roșie care arată ascultătorilor, o clipă înainte de schimbarea direcției, încotro se va îndrepta vehicolul.

Această anticipare a articulației următoare și suprapunerea parțială a mișcărilor pentru realizarea ei peste articulația anterioară este ceea ce P. MENZERATH a numit coarticulație (cf. *LR*, I, § 37). Cînd zic *du*, înainte chiar ca urechea să prindă sunetul *d* de la începutul cuvîntului, ochiul vede cum buzele celui ce vrea să rostească acest cuvînt se rotunjesc, pregătind astfel pe *u* următor. Aceeași mișcare pregătitoare se întîmplă și în laringe. Roentgenogramele și filmul vorbitor arată că, înainte de a începe rostirea lui *d* din *du*, coardele vocale se apropie luînd poziția fonațiunii necesară la articularea lui *d*. Pregătirea aceasta a organului nostru rostitor pentru rostirea ce va urma este tot atît de importantă ca încordarea tuturor mușchilor înainte de a se da semnalul de plecare pentru alergătorii ce vor să cîștige cursa de 60 m.

Din recunoașterea acestor mișcări, esențiale pentru rostire, rezultă cîteva considerații de ordin general de cea mai mare importanță:

1) Cînd vorbim, *tendința noastră e de a face ca rostirea sunetelor să se realizeze cu* ***maximul de economii în mișcări.*** Cînd pronunț cuvîntul *dragă*, nu fac pentru fiecare sunet în parte mișcările necesare spre a produce fonia și rezonanța orală, ci coardele vocale se apropie de la început atît cît e necesar spre a articula un sunet fonic și rămîn în poziția aceasta pînă la sfîrșit, iar vălul palatin, ridicat înainte de a articula pe *d* inițial, rămîne lipit de peretele faringian pentru articulația orală, pînă ce încetează de a mai răsuna *ă* final. E cazul cel mai simplu de economisire de mișcări.

Cînd am pronunțat cuvîntul *timp*, coardele vocale, deschise pentru *t*, iau poziția fonațiunii pentru *i* și *m*, pentru ca să se deschidă iar pentru *p*, iar vălul palatin, ridicat pentru *t* și *i*, coboară pentru *m*, spre a se ridica iar pentru *p*. Economia în mișcări s-a putut produce deci numai parțial, pentru *i* și *m*, cu privire la fonie și pentru *t* și *i*, cu privire la rezonanța

orală. În schimb însă, în cuvîntul *timp* s-a realizat o altă economie de mişcări. Consonantele *m* şi *p* fiind amîndouă ocluzive labiale, se articulează cu o singură ocluziune. Buzele, care se închid pentru *m*, stau închise pînă ce rostim și pe *p*, rămînînd ca distincția între aceste două sunete să fie marcată numai prin deschiderea coardelor vocale și ridicarea vălului palatin la trecerea de la *m* la *p*.

Cînd avem să rostim cuvîntul *pustnic* (derivat din *pustă* și sufixul *-nic*), de obicei „mîncăm" sau „înghițim" pe *t*, căci grupul dentalelor ocluzive *tn*, urmînd după altă dentală, *s*, a fost rostit astfel, ca aerul, după ce s-a scurs prin strîmtoarea dentală a fricativei *s*, să iasă pe nas chiar din momentul cînd muchea limbii a format o ocluziune în regiunea dinților superiori. Cazul invers îl avem la turcescul *damla*, devenit ***dambla***. Canalul nazal, deschis pentru articularea lui *m*, a fost închis înainte de vreme, adică înainte de a începe articularea lui *l* oral. Rezultatul a fost că urechea a prins și articulația unui *m* oral, identificîndu-l cu un *b*.

În cele următoare vom cunoaște și alte cazuri de a d ă u g ă r i și d i s p a r i ț i i de sunete (§§ 77—79), mai ales prin p r o p a g a r e (§§ 80—81) și s i n c o p ă (§§ 84—88), sau prin d i s o c i e r e a (§ 73) și d e s p i c a r e a (§§ 71—72) sunetelor, sau prin î n m u g u r i r e a sonantelor (§§ 74—76), fenomene care vor forma obiectul unor cercetări amănunțite.

2) *În măsura în care am siguranța că pot fi încă înțeles, articulez incomplet, ca să economisesc unele mișcări, sau deplasez locul de articulație, pentru ca să pot forma mai repede și mai ușor articularea sunetului următor.* Această necontenită grijă de adaptare la sunetele învecinate produce adesea o **contagiune** de la sunet la sunet. Astfel se explică de ce grupurile latine *t*+*i̯* și *d*+*i̯* dau *ţ* și *ḑ (z)* înaintea unui *a* accentuat următor, dar se prefac în *ĉ* și *ĝ (j)* înaintea unui *o* sau *u* accentuat următor : *altiare*> *înălțare*, *Diana*> *zînă*, dar *titionem*> *tăciune*, *deo(r)sum*> *jos*. Pentru rostirea unui *o* și *u* buzele se rotunjesc, mai ales cînd ele se găsesc în silabă accentuată; dacă această rotunjire se suprapune peste consonantele dentale sau alveolare *s* și *z*, acestea pot fi înlocuite prin consonantele alveolar-palatale corespunzătoare, *ș* și *j*, în a căror articulare intră și componenta buzelor țuguiate (§ 17). Din cazurile multiple și foarte variate de contagiune, vom scoate în evidență, ca mai caracteristice, a c o m o d a r e a (§§ 53—59) și a s i m i l a r e a (§§ 60—62), două fenomene cu care ne vom ocupa în două capitole următoare.

Cînd rostesc un *m*, care e o consonantă fonică, nazală și labială, sînt necesare anumite mișcări ale organului meu articulator : apropierea coardelor vocale, coborîrea vălului palatin și închiderea buzelor (în afară

de alte momente mai puțin importante în cazul de față, precum presiunea, durata, sonoritatea, încordarea mușchilor ș.a.). Cînd pronunț un *m* singur, toate aceste mișcări se fac cu exactitatea și sincronismul necesar. Dar în cursul rostirii, un *m* poate să se găsească în nenumărate combinații de sunete, care cer anumite coarticulații; în diferite poziții în cuvînt sincronismul poate fi neglijat, fiindcă rostitorul știe că va fi înțeles de cel care-l ascultă și cînd articulația nu este completă și ireproșabilă, ci păstrează numai cîteva din elementele distinctive ale fiecărui sunet. În § § 51 și 52 ne vom ocupa cu două cazuri caracteristice de **neglijare a sincronismului**, cu n a z a l i z a r e a și a f o n i z a r e a în limba romînă.

3) *Economia de mișcări poate duce la ivirea unor sunete nouă*, fie că acestea se nasc prin faptul că una din mișcările componente devine autonomă, fie că sunetul nou se găsește la punctul de întîlnire al celor două sunete învecinate. Pentru cazul dintîi am citat mai sus exemplul lui *dambla*; cazul al doilea îl avem la prefacerea grupurilor *cl* și *gl* în *cl'* și *gl'*. Din figurile 8 și 24, reproduse la p. 13 și 30, se cunoaște locul de articulare a velarelor *c* și *g* și a alveolarei *l*; precum se poate vedea în figura 22, un *l* poate ușor deveni *l'* dacă punctul lui de articulare se deplasează spre *c* sau *g*. Avînd să coarticulez pe *l* împreună cu *c* sau *g*, pot să economisesc mișcarea limbii spre vălul palatin, ridicînd-o în regiunea mai apropiată de alveolara *l*, spre palatul dur.

Pentru ca să rostesc *aia*, așa cum e scris, e necesar să trec de la vocala cea mai deschisă, *a*, la vocala cea mai închisă, *i*, și să ajung apoi iar la *a*, articulat cu apertura cea mai mare. Rostirea obișnuită este *aea*, cu o strîmtare a aperturii în regiunea palatului dur numai atît cît e necesar pentru ca sunetul produs să poată fi identificat cu o vocală palatală. Din aceeași cauză forma articulată de la *luni* nu e *lunia*, ci *lunea*, și imperfectul de la *iubi* nu mai este *iubiam* (sau chiar *iubiiam*, cum se rostea odinioară), ci *iubeam*. Că de fapt rostim *aea*, deși ni se pare că pronunțăm *aia*, se poate controla printr-un experiment foarte simplu. Între dinții de sus și cei de jos introducem două degete. Cu această apertură de doi centimetri putem zice *aia*, dar nu putem rosti pe *i*, ci numai pe *e*. Ceea ce dovedește că nu rostim *aia*, ci *aea*.

4) Din acest experiment rezultă că adesea ni se pare că auzim alte sunete decît cele ce au fost rostite și că *urechea noastră nu prinde toate modificările produse de coarticulație*.

Deși în *du*, precum am arătat mai sus, dentala inițială *d* este labializată, noi nu auzim alt sunet decît în *dă* sau *de*.

Un bucureștean auzind pe un bănățean cum rostește *bine* sau *soare*, observă imediat că între rostirea sa, cu *n* și *r* dental, și rostirea bănățenească,

cu *n* şi *r* muiat, e o deosebire. Dar bucureşteanul nu-şi dă seama că atunci cînd rosteşte *plopii* sau *rarii* (pluralul articulat de la masculinul *rar*), el pronunţă două feluri de *p* şi *r*, precum se poate vedea uşor din figurile pe care le reproducem.

Cea dintîi arată regiunea cerului gurii atinsă de limbă cînd rostim pe *r* în singularul *par* şi în pluralul *parii* (sau *pari*). În cazul dintîi — după

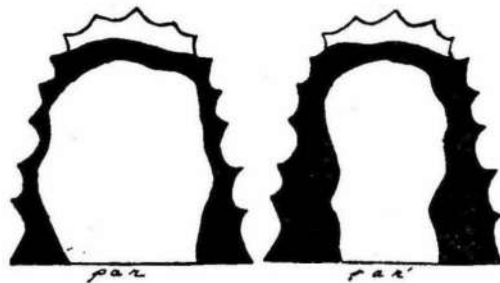

Fig. 44. — *r* în *par* şi *pari*.

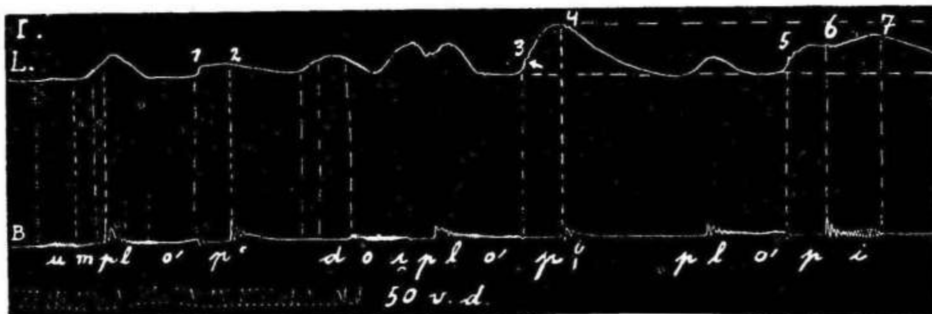

Fig. 45. — Rostirea cuvintelor *plop-plopi-plopii*.

cum se poate vedea în palatograma din stînga — regiunea atinsă de părţile laterale ale limbii este aceeaşi ca la un *r* rostit singur ; în cazul celui de-al doilea *r*, din *rarii*, sau al lui *r* din *parii*, limba atinge la dreapta şi la stînga cerului gurii o porţiune aproape tot atît de mare ca atunci cînd rostim un *i* (cf. fig. 33). Cauza acestei deosebiri este coarticularea : pe cînd rostesc pe *r* din *parii* sau *rarii*, pregătesc şi rostirea lui *i* următor, suprapunînd peste articulaţia lui *r* o mişcare a limbii necesară la articularea acestuia.

Şi mai clar se recunoaşte acest lucru în fig. 45, reprodusă după un studiu al lui E. Petrovici publicat în *BL*, II, p. 91. Deşi noi avem impresia că în *plopii* (pluralul lui *plop*) rostim pe al doilea *p* la fel cu cel

de la începutul cuvîntului, de fapt rostim primul *p* cu o ridicătură mult mai mică a limbii decît la al doilea *p*. Aceasta se vede lămurit pe linia de sus din fig. 45 —arătată cu L (= limbă) — care în punctul 2 (*p* inițial din *plop*) e cu mult mai coborîtă decît în punctele 4 și 6. Cînd, adică, după *p* urmează un *i* —afonizat sau plin— dosul limbii, pregătit de articulația acestuia, se ridică spre palatul dur încă înainte de a se fi produs explozia lui *p*.

Ca și al doilea *r* din ***rarii***, al doilea *p* din ***plopii*** nu este pentru urechea noastră un *r* palatalizat, ca în bănățenescul *soaŕe*, sau un *p* palatalizat, ca în rusescul *pjalka* (rostit *p'alka*) „încordare", ci numai *p* și *r* coarticulați cu *i* următor și identificați, din punct de vedere acustic, cu primul *r* și primul *p* din *rarii* și *plopii*. Pe cînd în rusește *pjalka* „încordare" are alt sens decît *palka* „băț", la noi nu există o opoziție fonologică între *p* nepalatalizat și *p* palatalizat, iar opoziția între singularul *plop* și pluralul *plopi* (nearticulat) e cea între consonanta *p* și grupul mixt $p + i$ afonizat (cf. § § 23 și 34 b). În dialectul istroromîn, în care *i* final a amuțit, din *tu rupi* a rezultat *tu rup*, cu același fel de *p* ca în *i̯o rup*.

5) Lămuriți asupra acestui punct, vom înțelege mai ușor care e *procesul de modificare a unor sunete în urma coarticulării*.

Din lat. *vinea* (sau *veniat*) s-a născut forma *vińe*, precum se mai rostește în dialectul aromîn. Prin coarticulare, coborîrea vălului palatin necesară pentru articularea consonantei nazale *n* s-a făcut încă pe vremea articulării lui *i*, încît a rezultat forma *vĩńe*, întrebuințată încă în Banat. Din cauza celor două vocale între care se afla, *ń*, acomodîndu-se sunetelor deschise următoare, s-a pronunțat cu o strictură în loc de ocluziune. În faza *vĩi̯e*, păstrată încă prin Țara Oașului, nazalitatea lui *i* este componenta care, pentru cei ce rostesc astfel, făcea încă impresia unui *ń*. Dacă mai tîrziu a dispărut și această nazalizare, este fiindcă în limba comună romînească nu sînt obișnuite vocalele nazale dacă nu sînt urmate de un *n*, *m* sau *ŋ*.

P. MENZERATH, care are meritul de a fi relevat marele rol pe care-l are coarticulația sunetelor, observă cu drept cuvînt că elementul stă la sfîrșitul, nu la începutul examinării. Nu articulația întregului constă din articulații parțiale, ci articulația fiecărui sunet în parte e condiționată de articulația întregului (*Die Sprachartikulation als Struktur*, în *Forschungen und Fortschritte*, XIII (1937), p. 366).

NAZALIZAREA

51. Într-o zi stăteam de vorbă cu o săsoaică, care vorbea perfect romînește și pronunța ca o romîncă așa-numitele sunete „grele" *ă*, *î* și pe *i* final afonizat. Cu toate acestea se cunoștea că nu e romîncă. Abia

într-un tîrziu, cînd din întîmplare a rostit cuvîntul *cinci*, am observat care era cauza. Acest cuvînt, pe care romînul îl pronunță *čĩnč* sau *čĩč*, ea îl pronunța *činč*, cu *i* oral urmat de un *n*. **Nazalizarea vocalelor** după, şi mai ales înainte de consonante nazale, e una din cele mai caracteristice trăsături ale limbii noastre.

Vocalele noastre nazalizate se deosebesc de vocalele nazale franceze. Francezul are patru vocale nazale : *ã, õ, ẽ, ȫ*. Pe acestea le rosteşte însă foarte precis. Vălul palatin coboară de tot, lăsînd drumul cu desăvîrşire liber aerului, ca să străbată prin nas; această mişcare a vălului începe exact în momentul cînd începe articularea vocalei nazale şi sfîrşeşte deodată cu ea. În franţuzeşte există deci un perfect sincronism între mişcarea vălului şi între celelalte mişcări necesare pentru articularea celor patru vocale; această mişcare a vălului e precisă, exactă.

O asemenea articulaţie nu se obişnuieşte la noi. *În romîneşte* ***toate*** *vocalele urmate de consonante nazale se rostesc mai mult sau mai puţin nazalizate.*

Nazalizarea la noi e urmarea lipsei de coordonare între organe, a unei articulări neglijente, nesincronice : vălul nu coboară de tot, încît prin deschizătura nazală nu pătrunde destul aer; astfel vocala nu e adevărat nazală, ci are numai o infecţiune nazală, timbrul nazal, ea este numai nazalizată. Pe de altă parte coborîrea vălului întîrzie sau începe prea devreme, încît nazalitatea sunetului nazal precedent sau următor se transmite în parte şi vocalei învecinate.

După studiile temeinice ale lui E. PETROVICI, nazalitatea vocalelor romîneşti e de mai multe grade :

Nazalizare completă avem mai des între două consonante nazale : în *m-ãm dus* (*a* are aceeaşi rostire ca *e* în fr. *je m'ennuie*); apoi la vocalele iniţiale urmate de *n, m* + consonantă : *ĩnsă, õ-nlătur, ũŋǵie* „unghie" (în Ardealul central şi nordic, cu regiunile vestice) *ALR*, I, h. 12 ; în fine, la sfîrşitul cuvintelor după consonantă nazală : *mînã, acnũ* < <*acnu* „acum" (*Jb.* III, p. 312). Nazalizarea e incompletă între o consonantă nazală şi una orală : *dĩnsa, mãsa* (cf. în *ALR*, I : *nãs* 1961/592, *nãri* 51/09, *nĩgel*, pentru *ningel* „negel" I, h. 51, pct. 305, 320 etc.).

Din felul cum rosteşte vocalele înainte de *n* şi *m* îl recunoşti imediat pe un romîn, cînd vorbeşte limbi străine. Numai puţini pronunţă în franţuzeşte corect *une seule femme* (*ün söl fam*); cei mai mulţi rostesc, ca în romîneşte, *ũ söl fãm*. Pe un romîn care soseşte la Berlin îl recunoşti imediat că nu e german cînd spune că s-a dat jos din tren la *ãhaltăr bãhof* (= Anhalter Bahnhof, în nemţeşte cu *a* oral).

Nazalizarea vocalelor nu este de acelaşi grad în toate regiunile romîneşti. Ea e mai răspîndită prin Țara Oaşului, unde apar încă nazalizate vocalele după care odinioară urma un *n* sau *ń*, dispărut mai tîrziu din grai. I. A. CANDREA (*Țara Oaşului*, p. 45—46) dă asemenea exemple: ***rĩie*** (*<aranea*), ***cũį*** (*<cuneus*), ***purõi, bubõi, clãie*** (în Banat *claňe*); ***rămĩi, zĩi*** (=vii), apoi ***grĩu*** şi ***frĩu***, care în Bicsad se rostesc ***grîu*** şi ***frîũ*** (din lat. *granum, frenum*). În *ALR*, I găsim de exemplu ***încuįãt*** 176/343, 345, în *ALRM*, I, 2163 : ***rĩie*** „rîie" (în Banat *rîňe*), iar în *ALR*, I, 127/09, la aromîni, un exemplu de nazalizare între două consonante nazale : ***plămũnî***. În regiunile rotacizante, astfel la istroromîni şi la moți, se întîlnesc forme ca : ***lĩră, ĩr o...***, pentru ***lînă, în o...***, chiar şi ***lînră, înr o...*** Şi în vechile texte cu rotacism alternează scrierile cu *r* şi *nr*. În multe părți un *n*, devenit intervocalic prin fonetică sintactică, a dispărut după ce a nazalizat vocala precedentă : ***un om, un ac, un an, în urmă, din ocol*** se rostesc de obicei ***ũ om, ũ ac, ũ an, ĩ urmă, dĩ ocol*** (*Jb*. III, p. 224, IV, p. 279, VI, p. 27, VII, p. 42, VIII, p. 269, IX, p. 175, 180). Cu asemenea rostiri se potrivesc scrieri ca : ***u omu, u ostrovu, u anu***, în *Cod. Vor*. 69/4, 87/6, 7/12—13. Mai tîrziu a putut dispărea şi nazalizarea : ***u om, u ac***. Aşa se explică dispariția lui ***n*** în ***grîu, frîu, brîu*** (la plural ***grîne, frîne, brîne***) şi în ***una***, care la dacoromîni şi istroromîni a devenit ***o***, trecînd prin stadiile ***ună*** > ***ũă*** > ***uă*** (sau ***oă***, *Jb*. IV, p. 279) > ***uo*** (*Cod. Vor.*) > ***oo*** > ***o***. Nazalitatea poate dispărea după ce s-a transmis asupra vocalei următoare, ca în ***î ĩarbă*** din ***ĩ iarbă*** „în iarbă" (*DR*, X, p. 550—551).

Nu toate vocalele se nazalizează la fel de uşor. Cel mai mult se nazalizează ***î*** (care se găseşte mai des înainte de consonante nazale). Şi diftongii şi semivocalele pot fi nazalizate : ***gẽãntă, Baba Clõãnța***; ***ẽų̃-ncalec...***

E. PETROVICI a arătat că avem, mai rar, şi unele **consonante nazalizate** : ***r, l*** şi ***h*** pot fi nazalizate : ***o-(n)l̃ătur, u(n)r̃omîn, î(n)h̃ămat***. Un ***h*** rostit cu buzele închise este în mod firesc nazal. Astfel e interjecția scrisă ***hm***, prin care exprimăm îndoială sau rezervă, sau bisilabul ***mh̃***, scris ***îhî***, întrebuințat în limbajul familiar ca interjecție afirmativă.

Fenomenul nazalizării a fost mai întîi observat şi studiat de G. WEIGAND în studiile sale dialectale, în special în *Der Schwund von **n** durch Nasalierung*, în *Jb*. XI, p. 188—192. WEIGAND (*Bukowina und Bessarabien*, p. 44) a auzit rostirea *un om* (cu *n*) într-o singură comună din estul şi nordul Moldovei, însă pretutindeni *un inel* (*Jb*. XI, p. 191). Asupra tratamentului lui *n* + consonantă în limba romînă a scris Al. ROSETTI în *GS*, III, p. 413—415. Un studiu aprofundat, întemeiat pe numeroase înregistrări, a dat E. PETROVICI, *De la nasalité en roumain*, Cluj, 1930. Observații interesante cu privire la nazalitate în rostirea bucureşteană, la LOMBARD, *Prononciation*, p. 33—36 (= 133—136).

După WEIGAND, BYHAN şi A. PROCOPOVICI (cf. în urmă *DR*, IV, p. 55—56) semnul chirilic ѧ ar fi însemnat nazalitate. E. PETROVICI (*De la nasalité*, p. 86—94) a combătut această părere.

Despre deznazalizarea lui *ã* în cuvinte rotacizate, ca la albanezii gheghi, sînt a se vedea cele ce le-am scris în *DR*, III, p. 389, unde am explicat pe istrorom. *arel* „inel" dintr-un mai vechi *ãrel* din *ã̃rel*. În texte vechi adesea lipsește *n* în cuvinte ca *fiid* = *fiind*, *într-u* = *într-un*. . ., ceea ce nu e numai o neglijență grafică.

Avem, firește, și ivirea unui *n* după o vocală nazală. Astfel propagarea unui *n*, în cazuri ca *genunche*, se explică printr-o fază anterioară *genũche*.

Pe scena Teatrului Național, la actorii mai bătrîni, se aude adesea *romãtic*, *tolerãță*, *uzãță*. . . E o rostire influențată de limba franceză, extinsă uneori și asupra altor cuvinte decît neologismele împrumutate din franțuzește. Am auzit o dată pînă și *lãț* pentru *lanț*.

Despre redarea vocalelor nazale în împrumuturi e a se vedea § 121.

AFONIZAREA

52. Cînd terminăm vorba, coardele vocale se deschid ca să putem inspira aerul (fig. 2). Dacă această deschidere a coardelor vocale se face înainte de a fi terminat articularea, vibrația coardelor încetează înainte de vreme și **sunetul fonic de la sfîrșitul cuvîntului se afonizează.**

Toate consonantele fonice la sfîrșitul cuvintelor își pierd în limba romînă fonia în stadiul de destindere. Urechea romînului distinge deosebirea între *fag* și *fac*, *cînd* și *cînt*, *raz* și *ras*. . ., fiindcă *g*, *d*, *z* au încă la început, în stadiul de tensiune, voce. Deosebirea mai provine și din faptul că *b*, *d*, *z* se rostesc lin și după ce și-au pierdut vocea, iar vocala precedentă e de obicei mai lungă : *drāgc* față de *drac*. Cu toate acestea, deosebirea rămîne mică și chiar cei mai scrupuloși versificatori rimează *rog* cu *soroc*, *talaz* cu *glas* (la EMINESCU) etc ; CREANGĂ, care avea în graiul său pe *dz*, rimează *ie(d)zi* cu *cucuieți*. Între cele două forme : *ovăz* și *ovăs*, limba literară șovăie încă. Chiar și consonantele care de obicei se rostesc în limba romînă fonic, cum sînt sonorele *r*, *l*, *n* și mai ales *m*, pierd vocea la sfîrșitul cuvintelor, înainte de pauză sau cînd sînt rostite singure : *pesimism*. . .

Dacă pierderea foniei, la consonante, este cunoscută și din alte limbi (de ex. din limba germană, albaneză, limbile slave ș.a.), afonizarea vocalelor finale este un fenomen caracteristic al limbii romîne. De aceea va trebui să ne ocupăm mai amănunțit cu ea. O vom face completînd partea descriptivă cu considerații de ordin istoric și spațial, căci numai acestea ne dau posibilitatea să privim fenomenul în toată complexitatea lui.

Înainte de toate constatăm că prima condiție a afonizării vocalelor finale este lipsa de accent : în *basmá*, *aflá*, *ceferé* (CFR), *vení*, *dominó*, *făcú*, *lucră'*, *urî'*. . . vocalele finale, fiind accentuate, își păstrează fonia pînă la sfîrșitul articulației.

În al doilea rînd constatăm că, la vocalele finale neaccentuate, tendința afonizării datează din epoca străromînă. Dar în aceste vremuri vechi afonizarea n-a cuprins decît cele două vocale extreme *u* și *i*.

Dintre acestea două, cea care a progresat mai mult pe calea devocalizării este *u*. În limba literară *u* final neaccentuat nu s-a mai păstrat decît cînd era precedat de consonantă ÷ *r* sau *l* (*socru*, *aflu*...) ; de scris îl scriem și după *k'*, *ǵ* și *i̯* (*unchiu*, *unghiu*, *teiu*...), dar rostirea *uŋk'*$^{\underline{u}}$, *uŋǵ*$^{\underline{u}}$, *tei̯*$^{\underline{u}}$ e numai regională. În textele vechi, scrise cu chirilice, el se scria aproape totdeauna, în cele mai vechi cu ȣ sau оу, în cele mai nouă cu ъ sau ь, sau numai cu un „paieric" la umărul consonantei finale. Deoarece în grafia cu chirilice avem a face în mare parte cu păstrarea acestor semne prin tradiție, e greu să știm care era în diferitele epoci și în diferitele regiuni valoarea lor sonică. E neîndoios că și în veacurile trecute, ca și în zilele noastre, graiurile din unele părți ale țării erau în privința păstrării lui *u* final mai conservative decît în alte părți. Cu ajutorul *Atlasului lingvistic* —din care reproducem și noi hărțile pentru cuvintele *război*, *buboi*, *cap*, *om* și *văr*— putem stabili azi că *u* final n-a dispărut cu totul în dialectul dacoromîn, ci s-a păstrat pe o fâșie care străbate țara de la nord-vest spre sud-est. Aici se găsește —mai rar— un *u* final rostit plin (și subliniat de obicei de anchetatorii *Atlasului* sau scos în relief prin adăugarea unui „sna", adică „formă de singular nearticulat"). În unele puncte —bunăoară în Arpașul de Jos, jud. Făgăraș— se rostește un *u* final redus, care e atît de scurt încît nu mai poate forma silabă, dar care este încă fonic. E. PETROVICI l-a notat cu un *u* mic la umărul consonantei finale, pe care l-a subliniat însă (de ex. în volumul de *Texte dialectale*, p. 82–84 : *hotar*$^{\underline{u}}$, *car*$^{\underline{u}}$, *plug*$^{\underline{u}}$, *trifu̯oi̯*$^{\underline{u}}$, *nebun*$^{\underline{u}}$ ...). Cînd acest *u* final e ultrascurt, asilabic și afonizat, el e notat la umăr cu o liniuță piezișă dedesubt : *om*^{u}. Cînd perceptibilitatea lui e slabă, acest *u* pus la umăr e despărțit de consonanta finală prin arcul prim al unei paranteze : *om*$^{(u}$, iar cînd perceptibilitatea e extrem de slabă, acest arc e barat : *om*$^{(u}$. S. POP mai întrebuințează uneori și o dublă barare sau închiderea lui *u* într-un cerc. Dacă urechea nu mai poate distinge totdeauna aceste relicte ale lui *u* final, ochii le observă, căci, precum am arătat în § 19, consonantele precedente au o articulație labializată.

hărțile 9 — 13

Vechimea afonizării lui *u* final o cunoaștem din faptul că o întîlnim în cîteșipatru dialectele principale. Mai progresată este la istroromîni, unde *u* final —cînd nu avea funcție de morfem— a dispărut cu totul. La aromîni el s-a păstrat în măsură mai mare decît la dacoromîni, întrucît

u e plenison după cele mai multe grupuri consonantice (de ex. *dormu*, *căntu*...), nu numai după consonantă + *r*, *l*.

Și *i* final a început să se pronunțe afonizat încă în epoca străromînă. La meglenoromîni și la istroromîni —întrucît nu are funcție de morfem (cf. *LR*, I, § 94)— el a dispărut cu totul, încît la ei *ficior* e singular *(ficior)* și plural *(ficiori)*, iar *rup* corespunde lui *(eu) rup* și *(tu) rupi*. La noi evoluția lui spre desonorizare și dispariție totală a progresat mai încet decît la *u*. „În secolul al XVI-lea, de exemplu în tipăriturile lui Coresi, -*i* continuă să fie ortografiat cu semnul cirilic corespunzător lui *i*, dar în locul lui -*u* apare peste tot *ŭ* (cirilic ъ)" (A. Procopovici, *DR*, IX, p. 74). Plenison îl avem pînă azi în limba literară după consonantă + *r*, *l* (*socri*, *afli*...); el se mai rostește plin ici și colo și în unele graiuri locale (subliniat de obicei sau reliefat prin adăugarea unui „sna" sau „pna" —adică „pluralul nearticulat"— de anchetatorii *Atlasului*). În comuna Breaza din jud. Făgăraș (pct. 174) bunăoară, se rostește *fini* (pluralul lui *fin*) în forma nearticulată, cu *n* nepalatalizat și cu *i* plin. *Natura lui este, în graiul actual, condiționată de sunetele precedente.*

Mai bine s-a păstrat, cu valoarea asilabică de *i* afonizat, după labiale și după dentale : *vulpi*, *slabi*, *zarafi*, *otrăvi*, *adormi*, *bivoli*, *miercuri*, *aduni*, *Ploiești*, *nădejdi*, *căsi* (=case), *auzi* (aceste două din urmă numai în regiunile care nu prefac, după *s* și *z*, pe *i* în *î*).

În fig. 45 se vede foarte bine cum linia de jos arată oscilațiile laringelui la *i* final din forma articulată *plopi* (în ortografia oficială : *plopii*), dar cum la *i* final din forma nearticulată *plop*ⁱ (în ortografia oficială : *plopi*) abia apare un început de oscilații, după care urmează o linie dreaptă, ca la consonanta afonică *p*.

După unele din aceste sunete apertura lui *i* afonic micșorîndu-se, s-a putut ivi, în locul lui, un *h'* foarte scurt : *plop*$^{h'}$, *hor*$^{h'}$ (=*hori*, pluralul de la *horă*)... (De aceea, dacă vrem să învățăm pe un german să pronunțe „aproximativ" pe *i* din *hori*, îi vom spune să-l rostească ca pe *ch* din germanul *horch* — imperativul de la *horchen* „a asculta"— dar mai scurt). Același fenomen s-a petrecut și cu *i* final ca parte slabă a unui diftong, care de asemenea se rostește uneori afonizat și cu apertură strîmtorată : *boi*$^{h'}$ în loc de *boi̯*.

După *h'*, *k'* și *ǵ* —de exemplu în pluralele *monahi*, *urechi*... — nu se mai aude nici o urmă de *i* afonizat. Tot astfel, în regiunile vestice, *i* final afonizat a fost „înghițit" de *ń* (care corespunde lui -*ni* din limba literară). Totuși, precum se poate vedea din harta pentru *fini* (pluralul lui *fin*), în cîteva insule conservatoare din Maramureș, Munții Apuseni și la romînii din Iugoslavia se mai rostește *fiń*ⁱ (sau *fiṅ*ⁱ).

harta 17

Tot astfel a dispărut *i* pe cea mai mare parte a teritoriului dacoromîn în cuvinte ca *faci, legi*... Numai în Muntenia există —precum se poate

hărțile 7 și 1

vedea pe harta *tu mănînci*— o arie compactă cu *i* afonizat păstrat după *č*. E regiunea în care și *ș* se rostește uneori *ș*[i] sau *ś*[i].

Tot în Muntenia, însă pe o arie ceva mai mare, care cuprinde și sud-estul transilvan, s-a păstrat *i* afonizat și după *ț*, precum se poate vedea din harta *frați*. În tot restul țării se rostește *fraț*, încît EMINESCU putea

hărțile 18 și 19

împreuna, în *Luceafărul*, în aceeași rimă pe *bolți* și *colț*. Pe alocuri—de exemplu în rostirea mea (cf. *DR*, VII, p. 5), *i* final a dispărut după *ț*, însă numai după ce l-a palatalizat, încît pluralul de la *hoț* (cu *ț* nepalatalizat) se deosebește de singular prin opoziția *ț'—ț*; tot astfel *tu înalț'* de *eu înalț* (cf. § 50). Rostirea cu *-i* final —sau cu *ț'*— trebuie să fi fost odinioară generală la dacoromîni, căci la persoana a doua *ț*, în cuvinte ca *înveți*, formează poziție moale, în opoziție cu *ă* din *eu învăț*. Același caz îl observăm la *tu apeși*. Rostirea cu *ś* și *j'* este singura urmă ce a mai rămas din *i* final după șuierătoare, încît opoziția *ș—ś* sau *j—j'* distinge pe *un moș* de *doi moși, un ghiuj* de *doi ghiuji* sau pe *eu îngroș* de *tu îngroși*...

Spre deosebire de celelalte dialecte, cel dacoromîn afonizează uneori și vocalele mijlocii *e, o* și *ă*. Ca *ă* se poate rosti afonizat și *î* (*â*) dezvoltat din el. *În cazurile acestea, măsura în care vocalele se afonizează nu este în funcție de natura sunetelor precedente, ci desonorizarea e cu atît mai progresată, cu cît silabele finale sînt rostite mai neglijent, mai repede* (cf. WEIGAND, *Jb.* VI, p. 31, VII, p. 37—48, VIII, p. 269...) *sau sînt mai în umbră.* Tot așa se poate observa cum, în regiunile care mai păstrează pe *u* final, acesta scade, uneori la același individ, de la *u* ultrascurt și afonizat la *u* mimat. Notațiile anchetatorilor *Atlasului* nu redau totdeauna rostirea locală, ci pe cea momentană observată la subiectul anchetat.

Acest lucru se cunoaște mai ales la *-ă* (*î*). Dispariția lui o constatăm în forme cu accent sporit, precum sînt imperativele ca *las'* !, *cat'* !, *pas'* ! sau exclamări ca *afar'* !, *îndat'* !, *degrab'* ! în loc de *lasă* !, *cată* !, *afară* !, *pasă* ! (în *pasămite*), *îndată* ! *degrabă* ! (la istroromîni și *scol* ! „scoală", *råt* ! „arată"). Și *acas'* în loc de *acasă* poate să-l fi pierdut pe *-ă* mai întîi în exclamația *acas'—acas'* ! cu care femeile mînă seara găinile spre coteț. Tot așa se rostește *pač* în loc de *pace* în exclamația: *lasă-mă-n pač* ! Formele *ad* și *vin* s-au putut naște din *adă* și *vină*, sau din *ado* și *vino* (unul din puținele cazuri cînd avem în limba romînă un *o* final neaccentuat).

Hărțile *Atlasului* ne dau un număr mare de exemple cu *ă* și *e* afonizați, care uneori sînt rostiți atît de imperceptibili, încît pot dispărea

cu totul. Impresia ce ne-o lasă harta pentru cuvîntul *soacră* este că formele afonizate cu *ă* (şi *î* dezvoltat din el), răspîndite în mod inegal şi fără să fi izbutit a forma arii compacte, sînt mai mult individuale şi ocazionale decît uzuale şi colective. Acelaşi lucru îl observăm dacă comparăm hărţile *vînă* cu *geană* (*sprînceană*). *Vînă* (*ALRM*, I, h.6) e notat cu *ă* afonizat în punctele 302, 308, 247, 45, 772, 370, 518 şi 437 şi cu *î* afonizat în 665 şi 387, pe cînd în *geană* (*sprînceană*) *ă* e afonizat numai în punctele 302 şi 45, iar în punctele 308, 247, 370 şi 772 el e fonic. Dimpotrivă, răspîndirea lui *î* afonizat e mai mare la acest cuvînt.

harta 20

Întocmai cum un *ă* final afonizat tinde să se închidă şi să se rostească ca *î*, tot astfel *e* afonizat —mai ales după *ĉ* şi *ĝ*— poate da impresia unui *i*. După cum se vede din harta care arată rostirea lui *e* final în pluralul *fete*, acest *e*, rostit închis, este notat cu *i* afonizat, asilabic şi abia perceptibil. Aşa se explică, probabil, în limba literară, şovăirea între rostirea *încoace* şi *încoaci* şi actualul *aici*, *atunci*, din mai vechiul *aicе*, *atuncе*. Probabil că tot cu un astfel de *e* afonizat avem a face în *nimeni*, *poimîni*... în loc de *nimene*, *poimîne*... În loc de *mine*, *tine*, *bine*, *iute* se aud şi rostiri cu un *e* final aproape imperceptibil, notat în scris cu un apostrof (*min'*, *tin'*, *bin'*, *iut'*). În *ALR*, I, se atestă forme ca *pleuap*ị h. 44/856, *mar*ị „mari" h. 60/300...

harta 21

Afonizarea vocalelor finale nu este deopotrivă de răspîndită în diferitele ţinuturi romîneşti. WEIGAND (*Jb.* IV, p. 284) a atras atenţia asupra regiunii Crişului Repede, unde se rostesc afonizate vocalele finale în cuvinte ca : *biserică*, *casă*, *frate*, *verde*, *nevastă*... A auzit şi *galbăn*, *jureapăn*, „jneapăn", *nu ştiu*, cu două sunete afonizate la sfîrşitul cuvintelor. Pe de altă parte, afonizarea n-a progresat pretutindeni deopotrivă, ci se găseşte în diferite faze.

În regiunile care păstrează pe *u* final, dar în care *ă* final afonizat amuţeşte cu totul, de exemplu în comuna Roşia din jud. Bihor (punctul 310 din *ALR*, II), masculinul *bun* nu se deosebeşte de femininul *bună* prin opoziţia zero—*ă*, ci prin opoziţia *u*—zero, căci lui *bun*—*bună* din limba literară îi corespunde acolo *bunu*—*bun* (E. PETROVICI).

Vocala cea mai deschisă — şi în acelaşi timp cea mai sonoră — *a* este mai ferită de afonizare. LOMBARD (*Prononciation*, p. 37—42 (= 137—142) susţine totuşi că şi *a* din *capra*, *dînsa* sau din diftongul *cartea*, cînd aceste cuvinte sînt rostite singure sau la sfîrşitul frazei, e afonizat. El stabileşte (în capitolul intitulat „dévocalisation") ca factori care produc devocalizarea următorii patru :

1) Devocalizarea se face mai uşor după un sunet afonic (*e* din *vulpe*, *face*) decît după unul fonic (*e* din *mare*, *crede*).

2) O vocală tonică afonizată e o raritate.

3) Cu cît un membru al frazei e mai parentetic și rostit deci cu o forță mai diminuată, cu atît e mai expus devocalizării finale.

4) Cu cît pauza următoare e mai marcată, cu atît devocalizarea finală e mai frecventă : *a* din *piatra*, cînd cuvîntul e pronunțat singur, e pe jumătate afonizat, dar *a* din *Piatra Neamț* e fonic.

Lombard mai arată că afonizarea atinge de obicei numai sunetul final, nu și pe cel precedent : deci *l* din *alb* rămîne fonic și după afonizarea lui *b*. Față de *ņșticaḑ*^{i} „înspică" *ALR*, I, 12/401, găsim însă și *înģisăț*^{i} „visez", *ALR*, I, 162/590. Un *să-ncapă* la sfîrșitul frazei și-a pierdut fonia începînd cu *c*, deși silaba afonizată avea accent. Weigand a auzit cuvîntul *unsprece* rostit cu *r* și cu cei doi *e* afonici. În *șapte[zeci]șișapte*, *i* e afonic, deși se află în interiorul cuvîntului. În *ALR*, II găsim numeroase exemple de sunete finale —vocale și consonante— afonizate, de ex. la p. 112 : *ḑîșim* „zicem" 2835/365, *rusál'i* 2838/431, *praznicului* 2838/228, la p. 113 : *paștilui* 2839/723..., în interiorul cuvîntului *marțișor* „mărțișor", p. 112, 2833/646. În aceste cazuri însă devocalizarea **nu este de obicei atît de înaintată** încît cuvintele respective să piardă o silabă.

Uneori anchetatorii nu erau siguri dacă vocala finală auzită era un *ĭ* sau un *u* final afonizat. E. Petrovici relatează că la chestiunea 6801 („dau din cap") „forma *cap*^{i} am auzit-o fără să privesc pe informator. Acesta a repetat fraza pe cînd îl priveam ; de data aceasta, văzînd rotunjirea buzelor după *p*, am distins *cap*^{u}".

Cînd, în afect, un *ă* sau *ĭ* final e prelungit, atunci el e rostit cu voce și formează culmea sonoră a unei silabe, cu toate că la origine era afonizat. R. Tudoran, descriind în romanul său *Anotimpuri* (ed. 2, p. 218) o înmormîntare la București, pune în gura unei babe jelitoare următoarele cuvinte : *Doamne, Ionicîît, ți-o fi frig*^{iii} *acolo jos*^{iii}.

Hărțile *Atlasului* nu dau totdeauna un material sigur pentru afonizarea vocalelor finale, pentru că din răspunsuri nu reiese întotdeauna sigur dacă, de exemplu, forma *capu* este o formă articulată, deci cu *u* final păstrat cu valoare plenisonă, sau nearticulată. Astfel în harta 108, în punctul 289 din *ALR*, I, deși după forma *doftori* s-a notat „pna" (adică „pluralul nearticulat"), avem a face cu o interpretare greșită a anchetatorului ; în *DR*, IX, p. 68—69 am arătat că acest *doftori* e formă articulată.

Ceea ce se petrece la sfîrșitul cuvintelor, se poate întîmpla și la începutul lor : cînd cuvîntul începe cu un sunet fonic, coardele vocale, care în faza de odihnă sînt deschise, nu se apropie destul de prompt pentru poziția vocii imediat la începutul articulației, ci mai zăbovesc puțin în poziția deschisă. Urmarea e un început de rostire afonică. Înregistrările lui E. Petrovici (*De la nasalité*, p. 19), arată că la rostirea cuvîntului *dînsa*, *d* era lipsit de voce în partea dintîi a articulării. Urechea noastră însă nu distinge această deosebire, precum o aude la sfîrșitul cuvîntului, căci ceea ce se întîmplă în faza tensiunii nu izbește urechea în aceeași măsură ca ceea ce se petrece în faza destinderii. (Pentru nazalele afonizate la începutul cuvintelor, în limba romînă și polonă, cf. *DR*, X, p. 549).

Cel ce a atras mai întîi atenția asupra vocalelor finale afonizate a fost Weigand în *Aromunen*, II, p. XV, 352—353 și 360, apoi în *Jb.* III (1896), p. 208—209, numindu-le „șoptite"

(„geflüsterte Vokale"). Unele din cele expuse mai nainte le-am arătat în *DR*, VII, p. 2—5 (= *ELR*, p. 204—208). Despre afonizarea în interiorul cuvintelor are un studiu I. O. ȘTEFANOVICI-SVENSK în *DR*, VI, p. 369—374.

Pentru rostirea lui *i* final după labiale, a se vedea AL. ROSETTI, *Remarques sur la détente des occlusives roumaines en fin de mot*, în *BL*, I (1933), p. 58—84 (pentru bibliografia chestiunii, nota de la p. 75—76) și mai ales studiul întemeiat pe înregistrări al lui E. PETROVICI, *Le pseudo -i final du roumain*, în *BL*, II (1934), p. 86—97.

E cunoscută lupta pasionată pe care au dat-o tradiționaliștii pentru conservarea lui „*u* mut" în ortografia noastră cu litere latine. Foarte clară era însemnarea lui *i* afonizat prin *ĭ* în ortografia dinainte de 1904. Acest *ĭ* însemna însă și „iot", deși întîiul *i* din *ieri* (scris mai demult *ĭerĭ*) e alt sunet (semivocală) decît *i* final (vocală afonizată ultrascurtă). Tot astfel se deosebește semivocala *u* din *bou* de *u* amuțit din *ochiu* (însemnate în vechea ortografie la fel: *boŭ, ochiŭ*).

ACOMODAREA

53. Un *n* are articulație dentală (sau alveolară) cînd îl pronunț înainte de consonante dentale (*dinte*). Cînd însă după un *n* urmează o consonantă velară, atunci ocluziunea nu se mai face în regiunea dinților, ci a vălului palatin (*lung* se rostește *luŋg*); cînd urmează o consonantă palatală, ocluziunea se face la palatul tare (*unchi* se rostește *uńk'*). În toate aceste cazuri limba nu a mai format mai întîi un *n* cu ocluziune dentală pentru ca să treacă apoi la ocluziunea velară sau palatală, ci, economisind o mișcare, a articulat o ocluziune omorgană cu a consonantei următoare.

Cînd, din cauza economisirii de mișcări, un sunet își modifică unul sau mai multe din elementele componente, **potrivindu-le unui sunet învecinat,** *păstrînd totuși din celelalte elemente atîtea, ca să fie recunoscut, atunci avem a face cu fenomenul numit* *a c o m o d a r e*. Deși pentru *n* din *dinte, lung, unchi*. . ., locul de articulație s-a schimbat, sunetul *n* e de recunoscut, căci i-au rămas celelalte elemente ce-l caracterizează: fonia, ocluziunea și mai ales timbrul nazal. Acesta din urmă e un element esențial, care mă va face să recunosc pe *n* ca atare, chiar dacă îi lipsește și al doilea element, ocluziunea, ceea ce e cazul cînd se acomodează unui *v* următor și devine o fricativă labio-dentală: *îm̦văț*. Tot astfel recunosc pe *n* și atunci cînd, printr-o economisire și mai mare de mișcări, el s-a contopit cu un „iot" următor, după cum s-a întîmplat în rostirea dialectală *bińe* < *bini̯e*.

Ca un exemplu tipic de a c o m o d a r e   v o c a l i c ă se poate cita rostirea ***p-ormă*** în loc de *pe urmă*: *ă* din *pă*, cum se rostește *pe* prin Muntenia, s-a acomodat la caracterul labial al lui *u* următor, pronunțîndu-se ***po***; *u* din *urmă* a fost asimilat apoi lui *o* precedent și din ***po ormă*** s-a născut, prin contracție, *p-**ormă***.

Dacă pentru nazala labială avem alt grafem, *m*, cauza e că ea nu e un sunet lingual, ca celelalte nazale; dar deosebirea ce se face și în scris între *n* și *m* este și de natură optică: ochii nu văd articulația velară, palatală sau dentală a lui *n*, citeșitrele produse în interiorul gurii, dar disting închiderea buzelor la rostirea nazalei bilabiale, ceea ce explică întrebuințarea unui alt semn grafic.

54. În cazurile citate (*dinte, lung, unchi, învăț*) avem a face cu o **acomodare a locului de articulație**; sunetul următor a modificat pe cel precedent.

După cum *n* se preface în *m* înaintea unei labiale (*în + parte> împart*), se poate schimba și un *m* în *n* înaintea unei dentale, africate dentale sau a unei șuierătoare. N. DRĂGANU a arătat că *cince* din expresia ***sătul cince***, care se aude în unele regiuni dacoromîne, spre a arăta un stadiu de saturație completă, vine din lat. ***cim***(*i*)*cem* (de la *cimex*) „ploșniță" (deci „sătul ca o ploșniță"). Numele de localitate ***Cînșor*** s-a născut din ***Cîmșor***, iar acesta din ***Cîmpșor***, diminutivul lui ***cîmp***, cu dispariția lui ***p*** între două consonante. Tot astfel ***ăracandimine*** s-a născut, după I. IORDAN (*ZRPh*, XLIX, p. 354), din ***săraca-mi-de-mine***. În *DR*, VII, p. 16 se citează *ĉ-aŋcă* pentru ***ziceam că***. . .

Se poate întîmpla însă ca acomodarea să schimbe însuși **caracterul** unui sunet. Acesta e mai ales cazul la vocale. Dacă în loc de *văpsi* se zice mai des *vopsi*, avem a face cu o modificare a caracterului central al lui *ă* într-un caracter labial (*o*) din cauza celor două labiale învecinate. Tot astfel din lat. *baptizare* avem ***boteza*** în loc de ***băteza***. Din cauza labialei următoare, ***î*** din ***Sîmedru*** se pronunță pe alocuri ***u*** (***Sumedru***).

Pe cînd acomodarea $n + b,\ p > m + b,\ p$ apare consecvent în limba romînă, un *m* urmat de dentală poate rămîne cu articulația labială. Acesta e bunăoară cazul lui *frumsețe*, născut din *frumusețe* după sincoparea lui *u* între *m* și *s*. Despre fenomenul opus, al diferențierii lui *mp, mb > np, nb* și a lui *ns > ms*, cf. § 69.

55. Foarte des găsim, ca în cele mai multe limbi, și în romînește o **acomodare a vocii.** Cazul cel mai cunoscut, urmat cu mare consecvență, e al prefacerii lui *s* în *z* înaintea consonantelor fonice, mai ales a ocluzivelor *b, d, g*. Deși scriem *desbrac, desdăunez, desgolesc, sgomot, sdruncin*. . ., pronunțăm *dezbrac, dezdăunez, dezgolesc, zgomot, zdruncin*. . . Coardele vocale se apropie spre a produce vibrațiile caracteristice pentru fonie încă înainte de începerea articulării lui *s* (care e o consonantă afonică). Așa se explică și rostirea ***obzeci*** în loc de ***op(t)zeci***, numai că în acest cuvînt influența a plecat de la un *z* următor spre un *p* precedent (nu de la un *b* spre un *s*). Tot astfel din ***chipzui*** (precum apare scris cuvîntul în texte vechi), din ung. ***képezni***, s-a născut ***chibzui***. Cazul invers, de

acomodare a unei consonante fonice la consonanta afonică următoare, s-a întîmplat în ***văst*** < *văzt* (din *văzut*), în ***deşt*** din *dejt* (din *dejet*, *deget*), în arom. *preftu* < *prevtu* „preot", în *ieftin* < grec. ʾευδηνός (sîrb., bulg. *jevtin*) etc.

Un caz special prezintă cuvîntul *doară*, care credem că a fost despărțit greșit din *aud vară* (cf. § 113), iar acesta s-a născut din construcția *aut vero*, ca it. *ovvero*, cu același sens. Grupul consonantic *tv* nefiind obișnuit în romînește, afonica *t* s-a acomodat lui *v* următor în privința foniei, iar mai tîrziu acest *dv* s-a prefăcut în *du*, ca în *l(e)vare* devenit *luare*. Din *auduară* a rezultat cu timpul *audoară*, despărțit în *au doară* (și în urmă numai *doară*).

Avem totuși și cazuri cînd o afonizare prin acomodare, din cauza afonicei următoare, nu s-a produs. Astfel în *ALR*, I, h. 54 întîlnim, alături de *supțioară*, și *subțioară* și, curent, *subsuoară*. Înainte de sonante uzul șovăie după regiuni și chiar după indivizi : *casnă* și *caznă*, *smeură* și *zmeură*, *Israel* și *Izrael*. . . Într-o regiune destul de mare se aude, precum se poate vedea din harta 62 a *ALR*, I, *zlab* în loc de *slab*. Șovăirea aceasta o avem și la cuvinte compuse cu prefixul *s-* (lat. *ex*) adăugat la tulpine începătoare cu o sonantă, precum *smulg* și *zmulg*. . .

Grupul *sm* e pronunțat de unii *zm* și la mijlocul și la sfîrșitul cuvîntului : *bazm*, *cataplazmă*, *pesimizm* în locul literarului *basm*, *cataplasmă*, *pesimism*. Același lucru îl observăm și la grupul *sv* ; alături de *svînta* < lat. *exventare* există și rostirea *zvînta*. În unele regiuni se zice și *svînt*, *svert* în loc de obișnuitul *sfînt*, *sfert*, fără acomodare a vocii.

Pe cînd aromînii rostesc *preft*, din *prevt* „preot", *caft* „caut", cu *ft* < *vt*, istroromînii zic *prevt*, dar vocativul de la *rebăț* e la ei, ca la croați, *repțe* (cf. *SI*, II, § 101).

56. O **acomodare** privitoare la **camera de rezonanță** o avem la prefacerea grupului *bn* și *vn* în *mn*, de ex. în ***rîbnic*** (derivat din slav *ryba* „pește") > ***rîmnic***, sau în ***pivniță*** (derivat din slav. *pivo* „băutură") > > ***pimniță***. Bilabiala orală *b* și labio-dentala orală *v* s-au schimbat în bilabială nazală (*m*) din cauza nazalei următoare. Ceva analog s-a întîmplat la istroromîni, care prefac —ca și albanezii— grupul *nv* în *nm* : *nveț* „învăț" > ***nmeț***, *ăn+visa* > ***nmisă*** „visa" . . . Tot astfel s-a acomodat, la istroromîni, *l* în *ń* după un *m* : *ml'åre* „miere" > *mńåre*, *ml'e* „miel" > > *mńe*, iar grupul *mbl*, asimilat la *ml*, a devenit *mn*: lat. *amb(u)lare* > *imnå*.

57. Cînd **acomodarea** privește **apertura**, mărită sau micșorată din cauza mărimii deschizăturii cu care se rostesc sunetele învecinate, avem cazuri de v o c a l i z a r e sau c o n s o n a n t i z a r e. Aceasta din urmă se poate mărgini la o s p i r a n t i z a r e, sau ajunge pînă la î n c h i d e r e a c o m p l e t ă a a p e r t u r i i.

Un caz de prefacere a unui sunet închis într-unul deschis îl avem la *l'* > *i̯* : lat. *leporem* > *l'epure* (păstrat în dialectele transdanubiene)> > ***iepure***, *glacia* (= glacies) > *gl'ață* > ***gheață*** (= *ǵ(i̯)ață*). Apertura laterală a lui *l'* s-a mărit, încît limba nu s-a mai lipit de palatul dur, ci s-a

apropiat numai de el. Tot astfel s-a dezlipit limba de palatul dur la *ń*, lăsînd numai strîmtoarea necesară pentru *i̯* în *cuneus* > *cuni̯u* > *cuńu* (în dialectele transdanubiene şi în Banat) > *cui̯*. (În acest caz a dispărut cu timpul şi rezonanţa nazală).

Într-o epocă străveche s-a vocalizat *v* (din lat. *v* şi *b* între vocale) şi *ll* din grupul *élla*. Deschizătura mare, necesară la rostirea vocalelor învecinate — mai ales a unui *a* — , a fost cauza pentru care *v* a devenit mai întîi semiconsonantă (*w*), apoi semivocală *u̯* : *novem* > *nouă*. *Caballus* a trecut, prin fazele *cavalu*, *cawalu*, *cau̯alu*, *caalu*, *căalu*, la *cal*. Tot astfel *stella*, rostit cu *ł* (*l* velar), a devenit *steu̯a*, apoi *steau̯ă*. În Banat a notat WEIGAND (*Jb.* III, p. 223) forma *laolawtă* pentru „laolaltă", cu *l* prefăcut în *w* (care n-a mai progresat pînă la *u̯*); din Ţara Oaşului se dau formele *gau̯băn* „galben" (*GS*, III, p. 251) şi *au̯b* „alb" (*Arh. Folk.* I, p. 215), iar din Maramureş relevă N. DRĂGANU (*DR*, IV, p. 1074) —care a studiat acest fenomen pe larg în *Omagiu lui Ion Bianu* (1927), p. 137—157— formele *bodărie* (derivat din *bold*) şi *somţă* din *solniţă*. La istroromîni s-a vocalizat, după model serbo-croat, orice *l* cînd se găsea a sfîrşitul cuvîntului sau înainte de consonantă nemuiată : *cal* > *cał* > > *cău̯* > *că* ; *altu* > *au̯tu* (ca fr. *autre*) > *ăt*. Şi înaintea unei sonante, *b* şi *m* precedate de vocale s-au putut vocaliza în *u* : *fabrum* > *faur*, *stab(u)lum* > *staul*, *scamnum* > *scaun*.

Şi prefacerea grupului *agm* în *aum* în latina vulgară (cf. MEYER—LÜBKE, *Einführung*[5], § 156) se poate explica tot ca o acomodare, căci *u* are comun cu *g* caracterul velar, iar cu *m* cel labial. Formele *fraumentum* în loc de *fragmentum*, *aumento* în loc de *augmento*, *saumarius* în loc de *sagmarius* explică reflexele romîneşti *frămînt* şi arom. *amintu* şi *sămar*.

Pentru cazul de spirantizare a unei (semi)vocale se poate cita ca exemplu prefacerea lui *vi̯erme* în *vyerme* (de unde a rezultat *yerme*). În mod analog *fi̯er* a devenit mai întîi *fyer* apoi, printr-o acomodare a vocii faţă de afonica precedentă, *fh'er*. În *pk'ept*, pentru *pi̯ept* acomodarea a fost întreită : a aperturii (*pyept*), a vocii (*ph'ept*) şi din nou a aperturii (*pk'ept*), fricativa *h'*, devenind ocluzivă (*k'*) subt influenţa ocluzivei precedente. Tot astfel se poate naşte *plop$^{h'}$* şi *viner$^{h'}$* în loc de *plop^{i}* şi *viner^{i}* (cu *i* final afonizat). WEIGAND a auzit la aromîni (*Aromunen*, II, p. 361), în loc de *urut* „urît" forma *γrut*, cu spiranta velară fonică γ în loc de *u*, prin acomodare la *r* (velar) următor.

Apertura unei semivocale se poate închide cu totul. Astfel din *pi̯erd*, *mi̯ere* . . . se naşte — după modelul slav — la istroromîni *pl'erd*, *ml'åre*, prin lipirea unei părţi a dosului limbii de palatul dur. Tot astfel

mįere poate deveni, în unele regiuni dacoromîne, *mńere*. Avem deci tocmai fenomenul opus celui arătat mai sus, de vocalizare a lui *l'* şi *ń*.

Pentru spirantizarea ocluzivelor se poate cita cazul prefacerii latine vulgare a lui *b* intervocalic în *v*. În limbile romanice apusene spirantizarea ocluzivelor fonice între vocale s-a întîmplat —spre deosebire de limba romînă— în măsură mare. Deşi mai rar, avem însă şi noi ocluzive spirantizate. Acesta e bunăoară cazul lui *n* din ***dînsa***: înregistrările făcute arată că muchea lįmbii nu mai atinge dosul dinţilor (sau alveola), ci se ridică numai spre el. Urmarea e de mai multe ori dispariţia lui *n*. (Această dispariţie nu tulbură însă înţelegerea, deoarece vocala precedentă, fiind nazalizată, dădea impresia existenţei unui *m*).

Neologismul *dens* se deosebeşte de dubletul lui, vechiul *des*, prin faptul că *e* este rostit nazal. Această rostire *ẽs* e o repetare a stadiului prin care *densus* clasic latin a trecut *(dẽsus)* înainte de a ajunge la forma latină vulgară *desu*.

Despre *n* constrictiv, cf. E. PETROVICI, *De la nasalité*, p. 38 şi 44. Acelaşi cercetător a constatat existenţa unui *r* constrictiv („un *r* foarte scurt, fără vibraţiuni distincte ale limbii" *DR*, VIII, p. 154; cf. şi § 143) la romînii rotacizanţi. Cf. şi Al. ROSETTI, *Sur l'n spirant des parlers dacoroumains actuels*, în *BL*, II (1934), p. 98—107.

58. În cele mai multe din exemplele citate **acomodarea** a fost **regresivă**, adică una din mişcările sunetului următor a fost împrumutată de sunetul precedent. Cazurile acestea, de anticipare asupra articulării următoare, sînt cele mai obişnuite, cel puţin în limba romînă. Avem totuşi şi cazuri de zăbovire, de păstrare mai mult decît trebuie a unei articulaţii anterioare, deci de o **acomodare progresivă**. Asemenea cazuri am putut constata la *mńere*, *ḟh'er*, *pk'ept*, *plopḱ'*... Cînd le întîlnim în romîneşte, ele sînt uneori imitate după străini şi nu se găsesc decît în regiuni influenţate de limbi străine. Acesta e bunăoară cazul de transpunere a foniei asupra sunetului afonic următor în grupele *mp* şi *nt* (*nĉ*), devenite, după model neogrecesc, *mb* şi *nd* (*nĝ*) în dialectul aromîn (în ţinuturile sudice, din Grecia), de ex. *mpiducl'at* „împăducheat" devenit ***mb**iducl'at*, *minte* devenit *min**de***; *nĉinuşari* „încenuşare" e dat de DALAMETRA sub forma *nĝinuşari* etc. Tot astfel e rostirea lui *ns* şi *rs*, *ls*, în neologisme de origine latină, subt influenţa rostirii germane, ca *nz*, *rz*, *lz*, deci cu acomodarea progresivă a vocii: *recenzie*, *cenzură* (din ce în ce mai des şi în Ţara veche)..., *impulziv*, *perzistent* *univerzitate*, (des prin Transilvania şi Bucovina).

Asemenea acomodări pot fi vocalice sau consonantice: din lat. *nubilus* şi *bubalus* au rezultat mai întîi *nuăr* şi *buăr*, apoi, cu acomodarea lui *ă* faţă de vocala labio-velară precedentă, *nu**o**r*, *bu**o**r*. În pluralul

mînl'e, la megleniți, în loc de ***mîńle*** (CAPIDAN, *Meglenoromînii*, § 30), *l* a fost muiat prin acomodare față de *ń* precedent.

59. În rostirea ***împart*** (din *în+parte*) acomodarea lui *n* față de labiala ce urmează nemijlocit e evidentă și de nimeni contestată. În ***bucium*** din lat. *buccinum* avem a face cu același fenomen, ivit însă la distanță. Dacă unii lingviști nu pot crede că prefacerea lui *n* în *m* în cazul acesta se datorește influenței lui *b* de la începutul cuvîntului, este pentru că ei nu-și dau seama de marele rol pe care-l joacă acomodarea cu ocazia coarticulării. Deoarece organul nostru articulator se pregătește dinainte pentru toate sunetele ce au să urmeze, o **acomodare la distanță** nu trebuie să ne mire de loc. *Mulg* devine, din cauza lui *m* precedent, ***mung*** la istroromîni, care zic și ***maimund*** în loc de *mai mult* (cf. și lat. vulg. ***muntu***, *CIL*, IV, 1539, pentru *multum*), cu acomodarea lui *l* față de *m* precedent (și apoi cu acomodarea imediată a lui *t* față de fonica precedentă *n*). Ca ***bucium*** trebuie explicat regionalul ***frasim*** în loc de *frasin*. Rostirea destul de răspîndită ***minos***, în loc de *miros* (*ARL*, I, 53/347, 362 etc.) se explică prin faptul că vibranta dentală (*r*) a devenit nazală dentală (*n*) din cauza nazalei labiale precedente. Foarte veche —înainte de dispariția lui *b* între vocale— trebuie să fie acomodarea labialei orale *b* la nazala următoare *n* în *praebenda* > **praemenda* > ***premîndă***. Tot astfel se pare că din **cătăpîńu* (metatezat din *căpătîńu*) s-a născut ***cătămîńu*** > ***cătămîi***. Cuvîntul ***cîlmoi*** „cartaboș" pare să fie rezultat din **cîlbońu*, cu rostirea labialei orale *b* față de nazala următoare, pe vremea cînd *ń* nu se prefăcuse încă în *į* (*DR*, I, p. 313). În ***molin*** (în Banat) și ***smirnă***, pentru *molid* și *smirdă*, avem potrivirea lui *d* față de nazala precedentă (*DR*, III, p. 690), iar în ***cimpońu*** (în Banat) în loc de *cim-pol'u* (din lat. **centipollium* = *centipellium*, după etimologia lui G. GIUGLEA), prefacerea lui *l'* în *ń* se explică prin influența nazalei precedente (*DR*, III, p. 667). În aromînescul ***l'opur***, ***ńoldzuc***, ***ń-o*** *foame* . . ., care corespunde lui *iepure*, *mijloc*, *mi-e foame* dacoromîn, *e* a devenit *o* prin potrivire la caracterul labio-velar al lui *u* sau *o* următor (și în cazul din urmă, probabil, și la caracterul labial al consonantelor următoare). O potrivire față de palatala următoare o întîlnim în ***piușchiul***, din turc. *puskjul*, în ***ghenunche*** din *genunche* și în ***ghiunghiu*** în loc de *džuńǵ* „junghi" (CANDREA, *Țara Oașului*, p. 48).

Adesea avem cazuri de potriviri la caracterul șuierător al unui *ș*, *j* sau *ĉ*, *ĝ* următor. Astfel **soarece* (din lat. *soricem*), **sorici* (derivat, după G. GIUGLEA, din *sol* < *solum*) au devenit ***șoarece***, ***șorici***; în loc de *dzice* (= zice) avem, în nord forma ***ǧiče***; din lat. *petiginem* ar trebui să avem

peţigine, dar avem *pecingiņe* (*petšindžine*); lui *cenuşă* şi *ce ştiu care* ar trebui să le corespundă, la aromîni, formele *ţinuşă* şi *ţi ştiu care*; avem însă *činuşă* şi *čuştiucare*; rostirea originară a plantei *coşaci* trebuie să fi fost *cosaci*; la DOSOFTEI găsim pluralul *coşnice* în loc de *coşniţe*...

În *Dicţionarul etimologic* al lui CANDREA - DENSUSIANU (Nr. 168) se explică forma aromînească ***biducl'u*** în loc de *piducl'u* „păduche" prin influenţa lui *d* următor. Deşi în cazul acesta *b* în loc de *p* se datoreşte, după toată probabilitatea, verbului *mbiducl'edzu* „păduchez" (unde transformarea lui *mp* în *mb* este un fenomen frecvent în regiunile de miazăzi), o asemenea a c o m o d a r e a v o c i i l a d i s t a n ţ ă, oricît ar părea de neobişnuită, se întîlneşte totuşi destul de des. Astfel e ***ghindisi***, ca variantă a lui *chindisi*, sau formele citate în *DR*, IX, p. 413 din *ALR*, I: ***goblizan*** pentru *coblizan*, ***vindricel*** pentru *vintricel* (în care cuvînt acomodarea vocii a putut fi provocată şi de fonicele *n* şi *r* învecinate), ***labădă*** pentru *lapădă*, cf. şi ***betejug*** *ALR*, I, 1370/69 pentru *beteşug*. Tot aşa se explică ***beregată***, din cauza lui *b* precedent, în loc de *berecată* (*DR*, IX, p. 440), şi mai apoi şi ***beregadă*** (*DR*, IX, p. 413). Tot acolo se dau probe de pierderea foniei din cauza unei consonante afonice: ***tupă*** pentru *după* şi ***scrăpunţă*** pentru *zgrăbunţă*.

O deosebită importanţă are în fonologia romînă aşa-numita poziţie m o a l e, adică un *e* sau *i* în silaba următoare (uneori numai o consonantă palatală următoare). Jocul între *făt—feţi, fată—fete, cuvînt—cuvinte* se explică prin influenţa vocalelor palatale următoare asupra celor precedente. Aceeaşi cauză explică schimbările ce le vedem în *dojeni* < < *dojăni* faţă de *dojană*, *uricios* faţă de *urît*..., în *inel*, *înainte*... în loc de *înel*, *înaînte*..., în *călchiiu* din *călcîńu* (*Jb.* IV, p. 246; cf. şi h. 41) sau în *boier* din *boiar*...

Termenul de a c o m o d a r e nu este general în lingvistică, ci mulţi zic a s i m i l a r e (i n c o m p l e t ă).

ASIMILAREA

60. Cînd potrivirea suņetelor învecinate sau îndepărtate nu priveşte numai una din mişcările componente sau nu se face numai parţial, ci cuprinde articulaţia întreagă, atunci avem a face cu o a s i m i l a r e. Aceasta poate fi v o c a l i c ă sau c o n s o n a n t i c ă, r e g r e s i v ă sau p r o g r e s i v ă, i m e d i a t ă sau î n d e p ă r t a t ă.

Asimilarea vocalică e de obicei **imediată**. Astfel, după ce din *nuăr* s-a născut prin acomodare *nuor*, din forma aceasta a rezultat, prin asimilarea lui *u* faţă de *o* următor, *noor* (care a putut da, prin contracţie,

nor). Din *casă* s-a născut, prin adăugarea articolului *a*, ***casăa*** (ca *vulpea* din *vulpe*+*a*), iar din aceasta, prin asimilare, ***casaa***, apoi, prin contracţie, ***casa***. Tot astfel din ***că*** *am dat* s-a născut *c-**am** dat*. Probabil că **şi** **caal*, din care a rezultat *cal*, derivă dintr-o formă mai veche ****căal***, **iar** nu direct din lat. *ca(b)allus*. Din lat. *c(e)rebrum* am avut mai întîi *creur*, apoi *creer* (şi chiar *crer*), din lat. *tribulo*, mai întîi *treur*, apoi *treer*.

Cum în romîneşte nu avem consonante lungi, **asimilarea consonantică imediată** n-o mai recunoaştem decît în puţine cazuri. Astfel din *în*+*mult* sau din *un* şi *mare* se naşte *î**mm**ulţi*, *u**m** mare*... La aromînii din Albania întîlnim, după model albanez, asimilarea lui *rn* şi *rl* în ***rr***: *fu**rr**u*, *ficio**rr**u* . . . din *furnu* „cuptor", *ficior-lu* „ficiorul" . . . În cazuri ca *arăta* (din lat. **arrectare*) . . . apariţia unui *ă* (în loc de *e*) e dovada existenţei de odinioară a unui *rr*.

Pentru *gînd*, *cînd*, *fiind*, *bolund*, *unde*. . . , apoi pentru gerundiile terminate în *nd*, întîlnim în unele regiuni ale teritoriului dacoromîn ***gîn*** (şi verbul *gîni*), ***cîn*** (şi megl. *co̤n*), *fiincă*, ***une*** (*uńe* şi ***un***), ***bolun***, ***făcîn***, *tremurîn* *ARL*, I, 1648/795, *curîn* (şi megl. *curo̤n*). Găsim şi *cărun* „cărunt" *ALR*, I, 12/445. Tot astfel forme scurtate ca *ta-so*, *cumna-so* au rezultat din ***tasso***, ***cumnasso***, iar acestea, prin acomodare, din ***tat-so***, ***cumnat-so***. Dacă din *adauctum* avem, la aromîni, *adaptu*, acesta s-a născut, prin asimilarea lui *v* la *p* următor, dintr-un mai vechi ****adavptu***. Tot astfel forma *ibonic* s-a născut, prin asimilarea lui *m* la *n* următor, din ***ibomnic*** (iar acesta din *ibovnic*). Cazul invers, de asimilare a grupului *dn* în *n*, îl avem la aromîni, care în loc de *aduna* zic ***ana*** (P. PAPAHAGI, *Basme*, p. 32/33) < **adna*. Regional se aude la noi rostirea ***vrenic*** pentru *vrednic*. Şi cuvîntul *claie*, dintr-un mai vechi *clańe* (< sîrb. *kladnja*), are un *ń* asimilat din *dń*. Prefixul *des-* îşi „pierde" pe *s* cînd se leagă de tulpine care încep cu *s*, *ş*, *z* şi *j* : ***desmînta*** (din *des-* + *smîntă*), ***deşira*** (din *des-* şi *şir*), ***dezice*** (şi *deszice*, din *des-* + *zice*), ***dejuga*** (şi *desjuga*, din *des-* +*jug*). . . Grupul *bv* devenise încă în latina vulgară *bb* în **in-obvio* > megl. *nui̯b* „întîmpin" (cf. dacor. *în uibul locului*).

BARTOLI citează un istrorom. *cale* în loc de *carle*, al cărui stadiu anterior trebuie să fi fost *calle*. Tot astfel megl. *uneac*, din *un leac*, va fi fost mai înainte *unneac*.

Dacă *deorsum* sau *sursum* apar în romîneşte ca *jos*, *sus*, e fiindcă *rs* devenise *ss* prin asimilaţie în latina vulgară. E posibil că şi *byrsa* devenise *bussa*, precum dovedesc unele corespondente romanice, ca sard *bussa* şi rom. *boaşă* < **bussea* (cf. § 72). Atestată pentru latina vorbită e şi asimilarea grupului *sti̯* în *ssi̯* : cuvinte ca *păşune* sînt urmaşele rostirii **passi̯onem* în loc de *pastionem*. Deşi nu se poate dovedi, e probabil că forme ca *arăta*, *lăsa* vin din **arretta*, **lassa* (din lat. **arrectare*, *laxare*).

Pentru numele lunei septembrie există numele popular *vinimer(iu)*, pe care V. BOGREA (*DR*, III, p. 739) îl explica dintr-un lat. vulg. **vin(n)emiarius* pentru *vindemiarius (mensis)*.

61. **Asimilarea îndepărtată a vocalelor** e un fenomen pe care-l întîlnim adesea și în alte limbi. Din latinește ne sînt cunoscute cazuri ca *gagantem* în loc de *gigantem*, *Dalmatia* din *Delmatia*, *passar*, *ansar*, în *Appendix Probi*, în loc de *passer*, *anser*, *carcarem* în loc de *carcerem*, *ladanum* în loc de *ledanum* etc., dintre care unele ca *salvaticus* pentru *silvaticus*, *cucuta* pentru *cicuta* s-au păstrat și în romînește (*sălbatec*, *cucută*). Probabil că și pentru *fîntînă* trebuie să presupunem o formă **fantana* în loc de *fontana*.

Asimilarea poate fi r e g r e s i v ă (*nisip* din *năsip*, *grindină* dintr-un mai vechi **grîndină*, arom. *mirmintu* din *mormintu*. . .) sau p r o g r e s i v ă (*acadea* din turc. *akyde*, *fișic* din turc. *fišek*, arom. *sk'inirat* din *sk'inărat*, derivat de la *sk'inare* . . .). Cazurile cînd vocala accentuată influențează pe cea neaccentuată (ca în *mulțemésc* din *mulțămesc*, *nimurúi* în loc de *nimănui* . . .) nu sînt mai dese decît cele în care vocala accentuată e cea influențată (*uiúm* din *uiem*, *testemél* din turc. *destimal*, *ínimă* din *înimă*, arom. *urút* din *urît*, istror. *lúngură* din *lingură* . . .); în *ALR*, I mai întîlnim și *rămăs* „rămas" h. 61/80, *rărăńk'* „rărunchi" h. 48/592, *plumún* „plămîn" h. 45/815. Avem și cazuri în care atît vocala influențată cît și cea care a influențat erau neaccentuate (*mulțumésc* din *mulțămesc*...).

În general se poate spune că vocalele care prezintă cele mai multe cazuri de asimilări sînt cele centrale, iar din acestea, cu deosebire *ă*. Unele din aceste asimilări s-au generalizat. Așa e prefacerea lui *ă* și *a* în *e* după labiale înainte de un *e* următor (*măr—mere*, *vatră—vetre*), prefacerea diftongului *ea* în *e* înaintea unui *e* următor (vechiul *leage* devine *lege*), prefacerea lui *in* în *en* înaintea unui *e* din silaba următoare în texte vechi (în exemple ca *mene*, *cuvente*. . . în loc de *mine*, *cuvinte*. . . , cf. *DR*, I, p. 389), prefacerea lui *ă* proton în *a* în cazuri ca *barbat*, *pacat*. . . (cf. § 194), sau cazul lui *umplu*, *umflu* din limba literară (regional se aude și *untru*), din mai vechiul *împlu*, *îmflu* (*întru*), păstrate în Moldova și prin unele părți ale Ardealului. O mare întindere are și asimilația lui *î* față de *i* următor, în cazuri ca *intri* din *întri*.

Asimilarea poate atinge și diftongii : *ieși* > *iiși* > *iși* (*Jb.* VIII, p. 279), *piele—împilit* (*DR*, VI, p. 290).

Cuvintele împrumutate din alte limbi prezintă mai multe cazuri de asimilare decît elementele latine ; cele mai multe cazuri le găsim la neologismele pătrunse în straturile sociale de jos (*cinemotograf*, *gramafon*, *cotrodanț* „contradans", *napaleon* „napoleon"), căci asemenea cuvinte neavînd „rude" în limba tradițională, valoarea exactă a sunetelor nu se fixează în memoria subiectelor vorbitoare. Uneori asimilația originară nu se mai recunoaște ușor din cauza schimbărilor ulterioare. Astfel

din *nunaș*, diminutivul lui *nun*, s-a născut ***nanaș*** în care întîiul ***a*** s-a prefăcut mai tîrziu, în poziție neaccentuată, în ***ă*** (cf. însă § 100). În sfîrșit mai amintim că unele din formele cu vocalele asimilate au pătruns în limba literară (de ex. ***nisip*** din ***năsip***, ***noroc*** din ***năroc***. . .), altele sînt dialectale (***roscoli*** din ***răscoli***, ***să lese*** din ***să lase***. . .), la altele uzul e șovăitor (***să blasteme*** și ***să blésteme***, ***părete*** și ***perete***. . .).

Iată cîteva exemple în afară de cele citate mai sus :

ă — e > e — e : ***ademeni***, ***blestema***, ***nedejdui*** (VARLAAM, *Cazania*, 138/II...), ***segeți***, ***sémențele*** (VARLAAM, *Cazania*, 323 v/12), ***tremete*** (ib. 220/19), ***uité-te***. . . (Aici aparțin numeroasele exemple cu ***ă*** > ***e*** în poziție moale după labiale, ca ***perete***, ***pereche***, ***mesteca***. . .).

ă—i > i—i : arom. ***mușitic*** (*DR*, VI, p. 226 = ***mușătic***), ***năsilie***, ***nimiezi***, arom. ***nkl'iniciune*** „închinăciune", ***pirinți*** (= părinți *DR*, III, p. 936), ***richită***, ***ridiche***, ***richiu*** (*Jb.* VIII, p. 31) „răchiu", ***risipi***. . .

ă—o > o—o : ***Bozovici*** (< *Băzovici* *DR*, VIII, p. 177), ***blogodori*** < *blago-*), ***mozoc*** (< *măzoc* *DR*, VII, p. 517), ***mormoiesc***, ***noroc***, ***norod***, ***noroi***, ***oroșan***, ***sporovoiesc***, ***încotro***. . .

î — i > i — i : ***Sinicoară***, ***Sintilie***. . .
ă — u > ă — ă : ***rărănchi*** pentru „rărunchi" *ALR*, I, 129/592.
e — a > a — a : turc. *mușemma* > ***mușama***. . .
e — ă > ă — ă : ***cărămidă***. . .
e — ă > e — e : ***chefelui***. . .
e — i > e — e : ***coperemînt***. . .
e — i > i — i : ***nimica***. . .
e — u > u — u : ***jului***, ***trubui***, arom. ***cutrumuru***. . .
e — u > e — e : **verucata* > ***beregată*** (*DR*, IX, p. 440).
i — a > a — a : ***panachidă***. . .
i — o > o — o : ***cotrobuție*** (=contribuție)... ***ańorosi*** „mirosi" *ALR*, I, 53/454, 464.
i — u > u — u : ***mușuroi*** (cf. *mișuna*), ***sudui*** (< ung. *szidni*), ***țumburuș***. . .
o — ă > o — o : ***brohoi***, ***foroi***. . .
o — e > o — o : ***întortochea*** (< lat. **torticulare*), ***topsoca*** (din *topseca* < lat. *toxicare*) .
u — ă > u — u : ***umur*** *ALR*, I, 56/720, ***zurui***. . .
u — î > u — u : ***curund***, ***îngurlui***, ***jupun*** (*Jb.* VIII, p. 85), arom. ***cuțut***.
u — e > e — e : ***rebedenie***. . .
u — i > i — i : ***limbric*** (arom. *lumbric*). . .

O bogată colecţie de exemple de asimilaţie vocalică — uneori însă interpretate greşit — se găseşte la A. STORCH, *Vokalharmonie im Rumänischen* (*Jb.* VII, p. 93—175). Termenul de a r m o n i e v o c a l i c ă e ales greşit, el fiind întrebuinţat în lingvistică, alături de termenul s i n a r m o n i e, pentru tendinţa care există în anumite limbi, precum e cea ungurească sau în limbile turce, de a avea în limitele aceluiaşi cuvînt numai vocale — chiar şi consonante — dure sau numai moi, sau de a nu admite în elementele derivative decît vocala dură ori moale din tulpină, de ex. turc. *aga-lar* „hoţii", *asa-lar* „urșii", ung. *négy-szer* „de patru ori", *öt-ször* „de cinci ori", *három-szor* „de trei ori". În cuvinte de origine turcească, ca *bragagiu, tinichigiu,* sufixul *-giu* apare şi în romîneşte precedat de vocala *a* sau *i*, după cum tulpina conţinea una din aceste vocale. Dimpotrivă, la derivatele împrumutate din ungureşte (*hitlenség, mesterség*) armonia vocalică nu e păstrată: *vicleşug, meşteşug.*

62. Cele mai dese cazuri de **asimilaţie consonantică îndepărtată** privesc sonantele. Astfel avem:

r — n > n — n : ***anină*** „nisip" (< lat. *arena*), ***cunună*** (< lat. *corona*), ***funingine*** (arom. *furidzină* < lat. *fuliginem*), ***minune*** (din *mira*), ***senin*** (< lat. *serenus*). . .

r — n > r — r : ***Frăsira*** pentru ***Frosina*** (*DR*, VIII, p. 314). . .

r — l > r — r : ***groşter*** (din ***groştel*** < lat. ****grossicellus***), ***zarzăr*** (< turc. *zerdeli*). . .

r — l > l — l : ***plimb*** < ****plimblu*** < ***preumblu.***

l — r > r — r : ***arişveriş, gronţuros,*** (munţi) ***hormuroşi*** (CANTEMIR, *Istoria*, p. 87), arom. ***frutur*** „flutur". (Cf. lat. *flagrare* > *fragrare REW*, Nr. 3476).

l — r > l — l : ***lăclăma*** (*Cod. Vor.* 129/3). . .

l — n > n — n : ***anantu*** (= *alaltu*), ***nant*** (= *înalt*, în Mold.), arom. ***nîngă*** „lîngă".

n — r > n — n : ***aimintenea, adineaunea*** (Sălişte în Transilvania), ***jneapăn.***

n — r > r — r : lat. *fenestra* > ***fereastră, spirare*** „spinare" *DR*, IX, p. 407.

n — l > n — n : ***întornoca*** din ***întorloca***, derivat din *într-un loc.*

Asimilarea se face şi faţă de o consonantă muiată, sau atinge o asemenea consonantă: din *lature* şi *ustura*, la care s-a adăugat sufixul ***-ońu*** (devenit mai tîrziu *-oi*), s-au născut ***lăturońu, usturońu***, apoi ***lătunońu, ustunońu*** şi, în fine, ***lătunoi, ustunoi*** (alături de *lăturoi, usturoi*), aromînescului *ml'oară* (din *mil'oară*) îi corespunde în Banat ***mirioară.*** Uneori asimilaţia se produce în anumite forme de declinare sau conjugare, din care se generalizează asupra altora. Nepoată-mea, cînd avea doi ani şi opt luni, zicea ***fereastră***, dar ***felestrile.*** Forma ***plăsea*** în loc de ***prăsea*** se explică la pluralul ***prăsele.*** În forma articulată *căpisterele* s-a putut produce asimilaţia ***căpistelele*** cu noul singular (articulat) ***căpistelea.*** Tot

astfel forma ***castale*** în loc de *castane* se explică prin asimilația *casta**le**le*, în forma articulată.

Asimilația se face adesea între fonica și afonica corespunzătoare, mai des astfel că afonica devine fonică decît invers : în limba latină vulgară *taeda* devenise ***d**aeda*, de unde al nostru *zadă* ; în romînește avem : ***b**obotează* (din *apăbotează*), ***g**rîng* (din mai obișnuitul *crîng*), ***b**oloboc* (din *poloboc*), *vi**v**orit* (din *viforit*), ***f**îrfoi* (din *vîrf + -oi*). Din ung. *gyolcs* avem *giolci* și, mai des, *giol**g**i* ; după ce *ntreațiri* a devenit, la aromîni, *andreațiri* (cu acomodarea lui *t* la fonia lui *n* precedent, § 55), acesta a devenit *andre**dz**iri* „întrecere" (*DMR*). În *îm**b**ierbîntat* (*DR*, VI, p. 474), asimilația s-a extins și asupra locului de articulație — labio-dentala *f* devenind bilabială fonică — , pe cînd în *bi**b**ol*, ***b**agabont*, *bidi**b**iu*, ***b**rabie* (*Jb.* IV, p. 258), pentru *bivol*, *vagabont*, *bidiviu*, *vrabie*, un *b* apare în loc de *v*. Invers avem și *vra**v**ie* (*Jb.* IV, p. 258) pentru *vrabie*. Asimilarea ***m—b*** în *b—b* o avem în istrorom. ***b**orebit* < *morebiti* (*SI*, II, § 62).

Și ocluzivele se asimilează unele față de altele :

g — b > b — b : ***b**ubău* (< ung. *guba*), ***b**umb* (< ung. *gomb*) ;
g — b > g — g : *gîr**g**oveană* din *gîrboveană* ;
g — d > g — g : *gor**g**an* din *gordan* ;
p — c > c — c : ***c**ocnesc* (Pamfile, *Agricultura*) în loc de *pocnesc*, ***c**ocîltesc* în loc de *pocîltesc* și poate și în ***c**ocîrni* pentru *pocîrni* (*DA*) ;
p — c > p — p : *pos**p**oniță* pentru *posconiță* (Com. *Hereclean*) ;
p — t > t — t : lat. vulg. **as**t**ectare* (> rom. *aștepta*) în loc de *aspectare*.

Prin Maramureș se zice ***c**agodi* în sens de „aștepta", care e rus. *pogoditi*, cu asimilarea **p—g > c—g** ; în acest caz asimilarea privește numai locul de articulație, nu și fonia. O asimilație **t—c > t—t** se pare că avem în adjectivul ***c**erta**t*** „bou cu un corn", care presupune un slav. **čirtakŭ* din *čirtą* „tai".

Pentru asimilările altor consonante, mai puțin obișnuite, mai cităm cazurile :

d — r > d — d : *hudu**d**oi* din *huduroi*, *dîr**d**oc* din *dîrlog* (Viciu, *Colinde* U. XXXIX, 88) ;
h — b > b — b : ***b**ulboacă* din *hulboacă* ;
v — b > v — v : *vor**v**ă ALR*, I, 93/359, 595 ;
h — s > h — h : *hur**h**uz* din *hursuz* ;
p — f > p — p : *pros**p**ăt* din grec. πρόσφατος (dacă acest cuvînt nu e cumva un împrumut străvechi, în care φ grecesc să fi avut valoare de *ph*) ;

t—f > f—f : *ferfeli* în loc de *terfeli*;
v—l > l—l : *colilie* presupune o formă **covilie*, din slav. *kovylĭ*;
p—c > p—p : *pipingină* „coş pe faţă" în loc de *pecingină*;
s—ţ > ţ—ţ : *frîmţeţe* pentru *frîmseţe* (*GS*, I, p. 112).

Din Ţara Haţegului dă DENSUSIANU, forma *popti*, în care am putea avea asimilarea **p—f > p—p** (dacă trebuie să plecăm de la *pofti*) *sau* **p—h > p—p** (dacă avem de plecat de la forma mai veche *pohti*).

Asimilări faţă de o şuierătoare avem în incultul *cercificat* (*certificat*), *cicior* din dialectul *k'ićor*, *geger* şi *geget* în loc de *deger* şi *deget*, în popularul *şoşea* în loc de *şosea* şi în *şoşoni* (numai aşa, deşi cuvîntul vine din fr. *chaussons*; cf. şi fr. *chercher* din **cercher*, din lat. *circare*), apoi în *cearceaf* în loc de *cearşaf* şi *ciurcea* (*Şez.* I, 56/23) în loc de *surcea*.

Pentru asimilări faţă de palatale, ar fi de citat cazul sărbătoarei *chilichi* în loc de *h'ilichi* (= Filipi), *chercheli* în loc de **corcheli* (*DR*, VI, p. 269), *chiurechi* (ꙋ кюрєкюрї) la DOSOFTEI (*Viaţa sfinţilor*, p. 68) în loc de „curechi" şi arom. *ǵinǵiţ* din *yinǵiţ* (din lat. *viginti*).

Faţă de africata *ĉ* s-a asimilat *ţ* următor în arom. *ĉerniĉe* „dud", din bulg. *černica*.

Asemenea asimilări faţă de caracterul palatal al unui sunet din altă silabă sînt şi cazuri ca: *ineamează̆zi* (*Biblia* din 1688, II/2), sau: *mult e inimioarea rea* într-o poezie populară publicată în *Şez.* III, p. 64. Aceste asimilări ar putea fi şi grafice, precum se pare că e în cazul lui *crirosul* la DOSOFTEI (*Viaţa sfinţilor*, p. 57) sau *corunca* din *Mineiul* de la 1776 (p. 6), în loc de *clirosul*, *porunca*.

În graiul copiilor se găsesc şi alte asimilaţii, din care unele au trecut şi în graiul părinţilor, dar numai cînd vorbesc cu copiii, de ex. *mumos* pentru *frumos*, *găgălaş* pentru *drăgălaş*, *fufla* pentru *sufla*. Asimilări (şi disimilări) frecvente a observat E. PETROVICI şi la ţiganii romînizaţi din Iugoslavia (cf. *DR*, IX, p. 224—236).

Fenomenul acomodării şi asimilării e studiat —împreună— de M. GRAMMONT, în marele capitol „*L'Assimilation*" din *Traité de phonétique*, după ce se ocupase cu această problemă în 1895, în *La dissimilation consonantique*, iar în 1923 în *Notes de phonétique générale*. El vrea să demonstreze că şi asimilaţia —ca şi disimilaţia— e supusă unor l e g i, şi anume legilor forţei. Fonemul cel mai tare —ca rezistenţă, stabilitate sau favoare— e cel care comandă; cel mai slab e cel care ascultă totdeauna. Raportul de forţă este însă extrem de variabil în diferite limbi.

Precum avem disimilări prin fonetică sintactică (§ 66), se poate ca asimilarea să se întîmple faţă de consoanta cuvîntului următor, dacă combinaţia de cuvinte este destul de deasă. În loc de *vro* (pentru *vreo*) se aude foarte des *vo*, disimilat din *vreo trei*, *patru*... Dar pe o întindere destul de mare în Muntenia (cf. *LR*, I, § 101) se aude forma *f(r)o*, cu prefacerea cu totul neobişnuită şi neexplicată — exasperant de neregulată pentru cei obişnuiţi cu schimbările fonetice fără excepţii — a lui *v* iniţial

în *f*. Noi credem că avem a face cu o asimilare față de un *f* următor prin fonetică sintactică, în niște construcții la origine glumețe. Dacă avem asimilarea puțin obișnuită a lui *v* în *f* în cuvîntul *fîrfoi* e pentru că expresii ca *minciună cu fîrfoi*, adică „minciună mare (sufixul augmentativ *-oi*), cu vîrf", sînt întrebuințate într-un ton glumeț. Tot astfel vor fi spus în șagă flăcăii picanterii despre *fo fată* (sau *femeie*) și vor fi glumit și fetele despre *fun fecior*. Chiar asimilarea neobișnuită a lui *v* față de *f* următor era un mijloc de a sublinia gluma.

DISIMILAREA

63. Disimilarea este tocmai fenomenul opus *asimilării*. Tendința de a articula mai ușor silește uneori pe vorbitor să repete o articulație anterioară sau să anticipeze o articulație următoare, făcînd astfel ca sunete deosebite la origine să devină identice. Dar repetarea aceluiași sunet la intervale scurte nu este dorită de organul nostru fonator, obișnuit să producă cele mai variate mișcări și compensații de mișcări. Deprins cu varietatea aproape infinită a mișcărilor, el se simte la largul lui atunci cînd trece cu abilitate de la o articulație la alta; repetarea aceluiași sunet îi devine nesuferită. Și asupra urechii asemenea repetări fac o impresie cacofonică. Copiii știu prea bine lucrul acesta și fac exerciții de „frămîntări de limbă" (cf. PAMFILE, *Jocuri*, II, p. 373 ș.u.):

Capra neagră calcă-n piatră;
Cum o calcă-n patru crapă;
Crepe capu caprii-n patru
Cum a crăpat piatra-n patru.

Din cauza repetării prea dese a sunetelor *c*, *p* și *r* (acesta în unire cu o ocluzivă), e foarte greu să rostim repede asemenea cuvinte. Alte asemenea „cuvinte grele de a se da cu limba iute" (*Șez.* VI, p. 157) sînt: „*Merge pîrciul puntea-n brînci, pîrciul pute-a pîrciu*"... „*Cupă cu capac, capac cu cupă*"... Spre a evita articularea repetată la intervale scurte, limba modifică unul din cele două sunete, îl d i s i m i l e a z ă față de același sunet din apropiere.

Cazurile de **disimilare vocalică** sînt mai rare. Încă în epoca latină vulgară *vīcīnus* devenise *vecīnus*, precum dovedesc formele romanice: rom. *vecin*, fr. *voisin*, span. *vezin*... Tot astfel *rădăcină* a rezultat din **radecīna* în loc de *radīcīna*. În *sorores*, pluralul lui *soror*, cei doi *o* apar disimilați în mai multe limbi romanice; la noi alături de dacorom. *surori* (din **sorori*), avem, la istroromîni și la unii aromîni, forma disimilată *surări* (din **sorări*). În loc de *flutur* se găsește la aromîni *flitur*.

64. Cu mult mai frecventă e **disimilarea consonantică**, iar dintre consonante cea mai expusă disimilării e consonanta cea mai greu de pronunțat, vibranta *r*. Ea apare înlocuită de obicei prin *l*, prin *n* sau, mai rar, prin *d*. Uneori, ca în cazul lui *tulpină* în loc de *trupină*, a lui *cloncan* (*Jb.* VIII, p. 256) în loc de *croncan* sau al lui *salțină*, la aromînii olimpioți, în loc de *sarcină*, *r* se disimilează în *l* chiar față de un *n* următor. Invers, găsim pe *l* prefăcut în *n* (*m*) prin disimilare față de *r* precedent în *castron* în loc de *castrol* (fr. *casserole*), în *canapăr* în loc de *calapăr* și în *ceampara* (*geampara*) < turc. *čal-para*. Avem și un caz de disimilare a lui *l—r* în *r—d* în arom. *arudic*, pentru *aluric* „alunec", poate după ce acesta ajunsese, prin asimilare, **aruric* (cf. toscan *mirolla* < **merulla* = *medulla* *REW*, Nr. 5463). Se pare chiar că și ocluzivele afonice *c* și *t* se pot disimila, apărînd în loc de ocluziva afonică velară (*c*) cea labială (*p*). Într-adevăr, ***potîrniche*** presupune o formă latină vulgară ****poturnicula*** în loc de **coturnicula*, derivat din *coturnix*.

În majoritatea cazurilor disimilarea e regresivă. Ea se poate extinde asupra unui *r* în cele mai variate poziții și adică: la începutul cuvîntului: ***Luxandra***; inițial în grupuri consonantice: *Gligore* (forma cu *gl* se găsește și la slavi), în grupuri consonantice la sfîrșitul silabei: *tulbure*, sau, mai des, între vocale: *tutulor*. În loc de *vătrar* se aude prin Muscel, cu metateză, *vlătar* (tot așa arom. *flevar* din **fevrar* < lat. *Februarius*). În aceste cazuri forma nedisimilată (***Ruxandra***, *Grigore*, *turbure*, *vătrar*, *tuturor*...) coexistă. Mai rare sînt cazurile cînd forma nedisimilată a dispărut cu totul, ca în arom. *flevar* sau în dacorom. *măselar* „august" din **măsurar* (lat. *messorius* + *-ar*). De remarcat este că omonimia nu e o piedică pentru disimilare: în loc de *ramură* se zice pe alocuri ***lamură***, deși *lamura* are de obicei alt sens. Uneori disimilarea se produce chiar în momentul cînd împrumutăm un cuvînt străin: sîrb. *brbore* > ***bolbore***. Comună tuturor cazurilor citate pînă acum e poziția protonică a lui *r* disimilat.

Cînd disimilarea e progresivă, *r* schimbat în *l* se găsește de obicei după accent: ***cireșél*** în loc de *cireșér* (= *cireșar*) „iunie" (ca și cînd am avea a face cu un diminutiv în *-el* de la *cireașă*), ***daravélă*** pentru *daravéră*, megl. ***dîrdărál*** (= dîrdărár) „flecar"; proton, prin metateză, în arom. ***căpărleáță*** din *căprăreáță* (< lat. *capraricia*).

Pentru disimilarea lui *r* în *n* se pot cita exemple ca ***răscrăcănat***, ***gutunar*** (lat. *guttur*+*-arium*) și ***brăcinar*** (față de ***brăciri***, din lat. **bracile*). ***Felinar*** presupune o formă **fenerar* (din turc. *fener* + *-ar*). Și un *ŕ* se poate disimila față de un *r* anterior, prefăcîndu-se în *ń*. Acest caz îl întîlnim în dialectul aromîn, unde sufixul *-toriu* se schimbă în *-tońu* cînd

în tulpină se găsește un *r*: *ansăritoańă* (= *săritoare*) „minge”, *lucrătońu* „lucrător”, *țiritońu* „cerător”...

Înainte de labiale, un *n* născut din *r* disimilat devine *m*: fr. *par plaisir* > *pamplezir*.

Pentru disimilarea lui *r* în *d* față de un *r* următor sau precedent — precum o putem constata în ital. *rado* din lat. *rarus* sau în lat. **prudire* în loc de *prurire* (*REW*, Nr. 6802) — se poate cita cazul lui *grumudeu* (alături de *grumuleu*) din Țara Hațegului, pe care O. Densusianu îl explică din **grumureu*, din lat. *grumulus* (deși nu e exclusă și influența lui *grămadă*, cu un sens apropiat), apoi *paparadă* (prin părțile Sibiului) din *păpară*+-*ară* (*DR*, V, p. 410). Poate și adjectivul *fraged* să se fi născut din **frager* < lat. *fragilis* (influențat și de derivate cu sufixul -*ed* < lat. -*ĭdus*).

Un *r* apare, prin disimilare, în loc de *n*, fie progresiv: *sîngeros* din lat. *sanguinosus*, sau regresiv: *mărunt*. Ca exemplul din urmă mai avem și altele (*cărunt*, *jurincă*, *părinc*...), care au disimilat pe *n—n* în *r—n* după ce, prin propagare, s-a ivit al doilea *n*: *mănunt*, **cănunt*, *junincă*, **pčninc*, din lat. *minutus*, *canutus*, *junicem*, *panicum*.

Pentru schimbarea unui *n* în *l* față de un *n* următor se pot cita exemplele: *alivanta* (din fr. *en avant*), *alinar* (= *aninar*), *amelința* (= *amenința*) și istror. *gloįnę* „gunoi” < slav. *gnojina*.

Mai dese sînt cazurile de disimilare a unui *l* față de alt *l*, în locul căruia apare *r*, ca în lat. vulg. *ur(u)lare* în loc de *ululare* (rom. *urla*). Astfel în Săcele, lîngă Brașov, pluralul de la *ou* e *ouălele* sau *ouărele*. Din lat. *galgulus* se pare că s-a născut mai întîi o formă **gargulus*, din care se explică *grangur* al nostru. Un *n* în loc de *l* apare în *celalant* pentru *celalalt*, la aromîni și *an cîtelea*, *an treilea* în loc de *al cîtelea*, *al treilea*. Cf. și lat. **cuntellus* pentru *cultellus* (*REW*, Nr. 2381) și it. *pollonare* alături de *pollolare* < lat. *pullulare*.

Disimilarea lui *m—m* în *m—n* o avem în *tymiamum* (din grec.) devenit **tymianum* — precum se vede din paleosl. *tĭmijanŭ* și din rom. *tămîie* (din *tămîńe*) —, în *mornăi* pentru *mormăi* și în arom. *mană* (P. Papahagi, *Basme*, 484/28, 485/10) în loc de *mamă*. Și forma *năframă* se explică din *năhramă*, iar aceasta din *mahramă* „maramă” < turc. *mahrama*. Înainte de alt *m*, *m* se poate preface prin disimilare în labiala *b*: *balamuc*, din *Malamuc*.

Uneori disimilarea, motivată în anumite forme de declinare sau conjugare, se generalizează și într-altele, sau dă naștere la forme analoge. Astfel *n* din *suspina* sau din *luneca* (lat. *suspirare*, *lubricare*) se explică numai printr-o disimilare la infinitivul întreg: *suspinare*, *lunecare*; pluralul *șelele* a devenit *șenele*, din care s-a desprins forma nearticulată *șene*

în loc de *șele*; *harare*, pluralul de la *harar*, s-a disimilat în ***harale***; acesta a fost considerat ca un plural, iar din *harale* s-a format noul singular ***hara***.

Cîteodată trebuie să ținem seama de formele mai vechi pentru ca să putem explica disimilarea. Astfel, dacă moldovenii zic ***rîlă*** în loc de *rînă*, avem, după GIUGLEA, a face cu o disimilare în regiuni odinioară rotacizante, care rosteau *rîră* (dar disimilarea s-a putut produce, ca în exemplele citate la începutul acestui paragraf, și între sonantele *r* și *n* > *r*—*l*).

Foarte rare sînt cazurile de disimilare a altor consonante. Se pare că ***cleoapă*** în loc de *pleoapă* (cf. *DR*, IX, p. 408) și istror. ***kl'ept*** în loc de *pl'ept* s-au născut prin disimilarea lui *p*—*p* în *k*—*p*. Dacă ***p(r)este*** s-a născut din *prespre*, am avea un caz de disimilare a lui *p*—*p* în *p*—*t*, precum îl găsim, invers, în numele local ***Potfalău*** din *Popfalău*. Disimilarea lui *f*—*f* în *f*—*t* o găsim în arom. *foartică* „foarfecă" (în alte limbi romanice găsim forme disimilate care încep cu *forb-*, *forv-* *form-*).

Alte exemple pentru disimilarea lui *r*—*r* în *l*—*r*: ***almar*** alături de *armar* (și ung. *almá-iom*, germ. *Almer*, ceh. *almara*, pol. *almarya*, față de ital. *armadio*), ***alior*** alături de *arior* lat. *aureolus*, după I. A. CANDREA), arom. ***alăstorn*** „răstorn" și ***alăndură*** (la dacoromîni și *rîndulică* *Jb.* VIII, p. 256) din **rândură* „rîndunică" (din lat. *hirundula*), arom. ***călpitură*** „crăpătură", ***călare*** „cărare" (în Banat *Jb.* III, p. 318), ***căplar*** „căprar", ***calacatîr*** din *caracatîr*, ***calagroș*** (și *caragroș*) din turc. *karag(u)ruș*, ***clenguros*** (*crenguros*), ***clieri*** „creieri" *ALR*, I, 8/339, ***glonțuros*** (= *gronțuros*), arom. ***picular*** (< lat. *pecorarius*), istrorom. ***lumer*** din *rumer* „număr", ***Țaligrad*** alături de *Țarigrad*, ***uldoare*** *ALR*, I, 39/164... în loc de *urdoare*, ***vlîșor*** (DENSUSIANU, *Țara Hațegului*, p. 41) în loc de *vîrfcior*... Cf. și lat. ***meletrix*** pentru *meretrix* (*REW*, Nr. 5523), și ***plurire*** în loc de *prurire* (*REW*, Nr. 6802).

Pentru disimilarea lui *n* se mai pot cita: ***amerinț***, ***coropișniță***, ***nimerea***, ***numere*** și ***număra*** (<lat. *nomina* și *nominare*), ***pingăresc*** (arom. *păngănesc*), ***pretutindere***... Disimilarea lui *n* față de un *ń* o avem în ***burdurońu*** < ung. *bödöny*, ***mușurońu*** (cf. *mișuna*) și ***urloi*** din *hornońu* (derivat din *horn*).

Dacă față de arom. *Arusal'ii*, dezvoltat regulat din lat. *rosalia*, noi avem *Rusalii*, forma aceasta se poate explica ca rezultînd din **Rusarii*, din lat. (atestat) *rosaria* (*DR*, VI, p. 393). Moldovenescul ***brățea*** e un singular nou din *brățale*, în loc de *brățare*, pluralul lui *brățară* (*DE*, Nr. 180).

65. Disimilarea nu trebuie să fie integrală, ca în cazurile citate mai sus, în care avem a face cu două sunete identice, dintre care unul a fost înlocuit de tot prin alt sunet, ci ea poate privi numai unul din elementele componente ale unei articulații.

Cele mai cunoscute cazuri de astfel de **disimilări parțiale** sînt, ca și în alte limbi, cele de disimilare a lui *m* (nazală labială) în *n* (nazală dentală) față de o altă labială — deși orală — din același cuvînt: din lat. ***malva*** avem ***nalbă***, din *formica* avem ***furnică***, din **posmă* avem ***posnă***, în

loc de *vătămare* avem la aromîni *vătănari*. Cazul invers, cînd dintre două labiale orale se schimbă, prin disimilare, înainte de accent, una în labială nazală, îl avem la *vrăjmaş*, derivat din *vrajbă*. Nazala labială *m* se disimilează în labio-dentala orală *v* faţă de nazala următoare în *alivăni* pentru *alimăni*. La aromîni, în loc de *v—m* apare *δ—m* în *δimtu* „vînt". Dacă prin Bucovina (de ex. în Vicovul de sus) se aude *clumb* în loc de *plumb*, avem a face cu o disimilare la distanţă a lui *p* faţă de labiala *b*. Şi *n* în vecinătatea unui *m* se poate schimba în *r* sau *l*: în loc de *acnuma* „acum" întîlnim şi forma *acruma*; în loc de *nume* şi *număra* se zice în unele regiuni *lume* *ALR*, I, 24/690, 900 etc. (deşi *lume* are de obicei alt înţeles) şi *lumăra*; în loc de *scormoni* se aude şi *scormoli*. Găsim şi disimilarea lui *n—r* în *l—r*: *lăzărit* „năzărit" *ALR*, I, 364/820.

Pentru asemenea disimilări pe teritoriu romanic, cf. **nappa* pentru *mappa* (*REW*, Nr. 5324), **nespilus* pentru *mespilus* (*REW*, Nr. 5540), în Grado *nalbore* pentru *marmore* „marmoră" (*REW*, Nr. 5368). Din limbile slave a dat exemple P. SKOK în *Romania*, L (1924), p. 214 şi în *Slavia*, I, p. 489.

Ajunge ca două sunete învecinate să aibă numai o notă comună pentru ca ele să se disimileze. Astfel, dintre două palatale una îşi pierde caracterul muiat: lat. *vĕclus* (= *vetulus*) trebuia să dea *v́ekl'u* (sau *vịekl'u*), dar caracterul muiat al lui *v́* s-a pierdut şi a rămas *vechi* (ca şi cînd *e* ar fi fost închis); tot astfel *radīc(u)la* ar fi dat *rid'icl'e*; forma de azi *ridiche* dovedeşte că primul *d'* s-a despalatalizat de timpuriu subt influenţa lui *cl'* următor.

La aromîni găsim *oclil'i* (*Lumina*, II, p. 108—110) în loc de *ocl'il'i* şi *yinglă* în loc de *yingl'ă* (metatezat din *cl'ingă* „chingă"). S-ar putea ca una din cauzele care a făcut ca „verbele iotacizate" să aibă, la persoana întîi, *d*, *t* şi *n* în loc de *z*, *ţ* şi *ń* (*văd*, *ascut*, *ţin*. . . în loc de *văz*, *ascuţ*, *ţiń*...) să fie şi pierderea caracterului muiat prin disimilare în exemple ca *sĕdeo* > *şed'u* > *şed*, *tĕneo* > *t'eńo* > *ţin*. . .

Cînd se urmează două şuierătoare, una îşi poate pierde elementul palatal. Astfel *şieşi* devine *sieşi*, *veşteji* (din **veştezi*) devine *vesteji*, în loc de *încrucişa* eu rostesc în vorbirea neîngrijită *încruţişa*. Cînd două africate se găsesc în acelaşi cuvînt, găsim disimilări din cele mai variate: *tŝ—ŝ* dă **ts—ŝ** în *încruţişare* în loc de *încrucişare*; *ts—ts* dă **t—ts** în *albatariţă* în loc de **albaţariţă* (derivat din *alb(e)aţă*), **c—ts** în *donicuţă* (= *doniţă*+ -*uţă*) sau **ţ—tŝ** în *învăţăcel* (în loc de **învăţăţel*, derivat, ca *însurăţel*, din *învăţat* cu sufixul -*el*); *dz—dz* dă **dz—d** sau **d—dz** în arom. *dzeadit*, în loc de *dzeadzit* „deget" şi în arom. *lăndidzescu* în loc de *lăndzidzescu* (din *lăndzid* „bolnav"); *ts—tŝ* dă **ts—t** în *puţintel* în loc de **puţincel* (*puţin* + sufixul diminutiv -*cel*, cf. *DR*, I, p. 326).

66. Repetarea supărătoare a aceluiaşi sunet poate fi evitată şi prin **disimilare completă** sau **totală**, adică prin nerostirea unuia din cele două sunete.

Dintre disimilările complete v o c a l i c e (sau semivocalice), destul de rare, cităm cazul diftongului *au* devenit *a* înaintea unui *u* accentuat din silaba următoare încă în latina vulgară: *augustus, auguro* au pierdut pe *u*, precum se vede din limbile romanice şi din rom. *agust, agur*. În unele regiuni diftongul *oi̯* a pierdut pe *i̯* înainte de un *i* următor: slav. *dojnica, vojnikŭ*. . . a dat pretutindeni *doniță* şi pe alocuri *vonic*. Forma **kinque*, disimilată în latina vulgară din *quinque*, e, probabil, şi la baza romînescului *cinci* (care ar putea veni însă şi din lat. *quinque*). Din *jejuno* (*jajuno*), s-a născut prin disimilare completă, **ejuno*, din care al nostru *ajun*.

Dintre c o n s o n a n t e, cea care a dispărut mai uşor e *r*; ceva mai rar *l*, *n* şi *m*; rar de tot altele. Disimilarea completă poate fi p r o g r e s i v ă (*fereastră* > *fereastă*) sau r e g r e s i v ă (*urdoare* > *udoare*). În cele mai multe cazuri dispare consonanta dintr-un grup consonantic (ca în exemplele date); mai rar între două vocale (dînd naştere unui diftong): *cărăuşă* (în Transilvania) < *cărăruşă*, *arăescu* (la aromîni) < *răresc*, *făină* < *fănină*, poate şi *rouă* < lat. *rorem*. La megleniţi găsim şi forma *zẹi̯ĕt* „deget" *ALR*, I, 50/013 în loc de *zẹi̯zet*. Uneori disimilarea s-a produs într-un stadiu mai vechi de dezvoltare, despre care nu avem alte dovezi decît disimilarea însăşi. Astfel trecerea lui *ct*, *cs* în *pt* şi *ps* se pare că s-a făcut prin stadiul intermediar *ft* şi *fs*; în acest stadiu s-a produs disimilarea primului *f* din **frafsin* (din lat. *fraxinus*) şi din **faft* (din lat. *factum*), care au devenit *frasin* şi megl. *fat*. Avem şi cazuri de disimilare prin f o n e t i c ă s i n t a c t i c ă. Precum *pretrece* (lat. *pertraicere*) s-a disimilat în *petrece*, tot astfel *pre trepte* sau *vreți trece* a dat *pe trepte, veți trece*, regional şi *pin* (*trestii*) în loc de *prin* (*trestii*), *pintre* (*pietre*) în loc *de printre* (*pietre*), *cătă* (*cruce*) în loc de *către* (*cruce*), *vo* (*trei*) în loc de *vr(e)o* (*trei*); la Cluj am auzit şi *pę* (*tare*) în loc de *prea* (*tare*). La N. Costin cetim încă: *Pe turci îi purta tot legați pre uliță* (*Let*. II, 112/3). Dacă în *alt*, din lat. *alterum*, *r* a dispărut, aceasta s-a întîmplat prin disimilarea completă mai întîi în gen. - dat. plural *altror* > > *altor*. Tot astfel, dacă în unele regiuni se zice *cîşmă* în loc de *crîşmă*, cauza e derivatul *cîşmar*, disimilat din *crîşmar*. Formele disimilate (*pe, veți*. . ., *alt*) s-au generalizat mai tîrziu şi în cazurile cînd nu mai urma un cuvînt cu *r*.

La Weigand (*Aromunen*, II, p. 14), găsim forma arom. *basanlu* „balsamul", cu disimilarea completă a lui *l* înainte de *l* din articolul *-lu*.

Pentru alte consonante decît *r*, *l* și *n* nu avem exemple sigure. Găsim totuși *șitoare*, ca variantă a lui *șiștoare*, iar în *ALR*, I, 165/315 *supin* în loc de *suspin*.

Alte exemple de disimilări complete : **r** : *aburc* < **arburc* (< lat. **arborico*), *colorosi* < < *cortorosi*, *ciur* < lat. *cribrum* (disimilarea apare și în alte limbi romanice), *fașanguri* < *farșanguri*, *firetic* < **friretic* < lat. *phreneticus* (*DR*, IV, p. 1377, VII, p. 186), *pintru* < *printru*, *țuțur* < *țurțur*. . . ; *apistrui* < *apristrui*, arom. *aratu* „plug” < lat. *aratrum* (și ital. *arato*, sard *arado*), *fereastă* < *fereastră*., *preste* < *prestre*.

l : *alcam* < ung. *alkalom*, *plehupă* „pleoapă” < **plehlupă* * < **prehlupă* (*GS*, I, p. 145), *plimb* < **plimblu* (< *preumblu*). . . ; *șodolan* < *șoldolan*, *tăpălagă* < *tălpălagă* ;

n : *gingav* sau *gignav* (Coresi, *Evangheliar*, 525/25) < **gingnav* (slav. *gągnavĭ*), *pătlagine* < lat. *plantaginem* . . . ; *viezuină* < *viezunină* (din *viezure* + *-ină*) și, poate, și *păcuină* < **păcunină* (lat. *pecorina*, dacă nu avem a face cu continuarea latinescului *pecuina*).

Exemple mai puțin sigure, sau care pot fi explicate și altfel decît prin disimilare : *frate* < **fratre* (dacă avem să plecăm de la acuzativul *fratrem*, iar nu de la nominativul *frater*) și *rătutit* „beat”, care pare a sta în legătură cu *turtit*. Probabil că **clinga*, din care vine al nostru *chingă*, nu s-a născut prin metateză din *cing(u)la*, ci prin disimilare din **clingla* (cu *l* propagat, cf. *cavicla* = *clavic(u)la* *REW*, Nr. 1979). Dacă la megleniți și la istoromîni *l'* dispare în forma articulată din pluralele masculine, s-ar putea să nu avem a face cu același fenomen de „iotacizare” a lui *l'* ca în dialectul dacoromîn, ci cu o disimilare completă generalizată din cazuri ca *fil'il'*, *cal'il'*. . . (*DR*, III, p. 390).

În grupurile consonantice *tst* și *ștș*, primul *t* sau al doilea *ș* a fost disimilat complet (întocmai ca la slavi) : *negustor* < *neguț(ă)tor*, *tustrei* < < *toți trei*. . . , *pește* < *peștșe*, *broaște* < *broașce*. . .

Dispariția unui sunet prin disimilare completă se întîmplă uneori și față de un sunet care nu e identic cu cel dispărut, ci are cu el numai o notă comună. Acesta e cazul cu *n* și *m*, de ex. în arom. *frimitu*, *mărmitu*, *simiț*, alături de *frimintu* „frămînt”, *mirmintu* „mormînt”, *siminț* „semințe”.

Tot așa se explică, probabil, dispariția lui *n* în *Muscel* din **munscel* (< **montiscellus*, cf. *DR*, III, p. 819). Dacă *buștean* vine din nemțescul *Baumstamm* (*DR*, III, p. 658), faza intermediară a fost **bumștean*. . .

Ca și asimilării, M. Grammont a dat în al său *Traité* o deosebită atenție diferențierii, și mai ales disimilării (p. 269—336). Pentru el asimilarea, diferențierea și interversiunea se fac în contact nemijlocit de sunete ; dilațiunea, disimilația și metateza privesc sunetele la distanță (cf. p. 251).

67. Dar disimilația se poate ivi și în mod preventiv, spre a evita, cînd e vorba de un derivat sau de o lege fonologică, forma în care același sunet ar trebui să se repete. În asemenea cazuri vorbim despre o **disimilare prohibitivă** (Brugmann) sau **preventivă** (Grammont).

În latinește e cunoscut cazul sufixelor *-alis* și *-aris* care au aceeași funcțiune și dau derivatelor lor același sens ; deosebirea dintre ele stă

numai în aceea că *-aris* în loc de *-alis* se leagă de tulpine care conțin un *l* (*militaris*, *familiaris*. . ., față de *dotalis*, *natalis*. . .), spre a împiedeca ivirea a doi *l* în corpul aceluiași cuvînt. Ceva analog vedem la noi. Dacă tulpina conține un *n*, numirile topice și cele de locuitori nu se derivă cu sufixul *-(e)an*, ca de obicei (*abrudean*, *bucureștean*, *vidican*. . .), ci și cu sufixul *-ar*, cu mult mai rar în această funcțiune : *buștenari*, *comănar*, *cătunar*, *poienar*. . . (chiar și *beclerean* „locuitor din Beclean", *peștenar* „din Peștera", *vlădărean* „din Vlădeni", *mărginărean* „din Marginea"..., unde disimilația nu e prohibitivă, ci efectivă). Deși *l* simplu între vocale a devenit *r* în elementele latine (*mola* > *moară*. . .), avem *sălămîndră* (*sălămîzdră*) din lat. *salamandra*, zicem *colastră* (cf. lat. *colostrum*) alături de *corast(r)ă* și regional găsim forma *doloare* în loc de *duroare*, din lat. *dolorem* ; aromînii au alături de *căroare*, din lat. *calorem*, mai des *căloare*. Păstrarea lui *l* se datorește lui *r* din silaba următoare. Tot astfel, atît în dialectul istroromîn, cît și la moți și în textele noastre vechi rotacizante, un *r* în același cuvînt poate opri rotacizarea lui *n* intervocalic : *cărbune* (alături de *cărbure*), *sarcină* (alături de *sarcură*), *Crăciun*. . . (cf. în urmă *DR*, VIII, p. 314–315). Și păstrarea lui *d* în vechiul *dediu* (= =dădui) se explică prin disimilare prohibitivă, spre a se evita forma *d'ed'i* (din lat. *dĕdī*).

Mai nainte am văzut că două africate nu se suportă totdeauna în corpul aceluiași cuvînt. Spre a evita asemenea repetări de articulație, cînd sufixul *-iță* se leagă de tulpine terminate în *c*, nu-l preface pe acesta în *ĉ* (ca atunci cînd urmează alte sufixe începătoare cu *i* sau *e*, de ex. *adînĉ-ime*, *purĉ-el*. . .), ci *c* de la sfîrșitul tulpinei se rostește *k'* (palatal) : *furchiță*, *broschiță*, *măciuchiță*, *ploschiță*. . .

Prin disimilare prohibitivă explica MEYER-LÜBKE (cf. *DR*, VIII, p. 317) și menținerea lui *e* protonic (care ar fi trebuit să se prefacă în *i*) în exemple ca *peți*, *cuceri*. . ., cf. *ceti*, *veni*. . .

Un caz interesant este menținerea lui *v* intervocalic în verbul *avea* din lat. *habere*, contrar legii fonologice despre dispariția lui *b* și *v* între vocale. BARTOLI crede că vecinătatea celor doi *v* în *aveva* (= *habebam*) a făcut ca unul din ei să dispară, prin disimilare completă, ca în italiană (*avea*) și franceză (*avais* etc.), sau, ca la romîni (*aveam*) și la veglioți (*avaja*), să se conserve în radical, spre a se evita dispariția lui *v* în ambele silabe. Același fenomen nu s-a produs însă la *bibebat*—unde aveam chiar trei *b* —, în care cei doi *b* intervocalici au dispărut : *bea*.

Pentru disimilare, ca și pentru asimilare și metateză, se poate consulta cu folos E. SCHOPF, *Die konsonantischen Fernwirkungen : Fern-Dissimilation, Fern-Assimilation und Metathesis* Göttingen, 1919. O lucrare specială despre disimilare a publicat M. GRAMMONT, *La dissimilation consonantique dans les langues indoeuropéennes et dans les langues romanes*, Dijon, 1895, în care a încercat — după părerea noastră fără un rezultat sigur — să stabilească principiul că dacă într-un cuvînt se repetă aceeași mișcare articulatorie, se suprimă în general mișcarea produsă cu o intensitate mai mică, care atrage mai puțin atenția.

DIFERENȚIEREA

68. Disimilarea prohibitivă nu mai este un act mecanic, ci și psihic: cînd s-ar putea produce o rostire supărătoare, o evit cu anticipație. Tot astfel **diferențierea** pune stavilă acomodării sau asimilării atunci cînd acestea ar putea produce alterarea unui sunet dincolo de limita impusă de claritatea expresiei. Existînd primejdia ca prin acomodare sau asimilare să fie alterat caracterul unui sunet, voi căuta, printr-un fel de exagerare, să subliniez d i f e r e n ț a între două sunete învecinate. Diferențierea este deci un fel de reacțiune împotriva tendinței organului nostru fonator de a duce economia mișcărilor dincolo de limita la care se poate distinge sau ghici un sunet. Ea poate izvorî însă și numai din tendința de a face ca două sunete învecinate să aibă cît mai multe elemente componente deosebitoare.

Precum disimilarea este fenomenul opus asimilării, tot astfel diferențierea este în opoziție cu acomodarea.

O întîlnim mai ales la două **vocale** învecinate, unde primejdia contracției, după asimilare, e foarte mare. Lat. *nubĭlus* a dat în romînește *nuăr*, apoi, prin acomodarea lui *ă* la vocala labio-velară precedentă, *nuor*, din care a rezultat, prin asimilarea lui *u* la *o* următor, *noor*. Forma aceasta, cu cei doi *o* învecinați, a ajuns la o contracție a lor într-unul singur: *nor*. Dar în mintea noastră cuvintele nu sînt fixate numai prin sunetele care le compun, ci adesea și prin numărul de silabe și prin ritmul lor. Spre a evita ca prin contracția celor doi *o* din *noor* caracterul bisilab și ritmul trohaic al cuvîntului să se piardă, s-a produs diferențierea unuia din cei doi *o*: *nour*. Tot astfel se prefăcuse *tuus* și *suus* în latina vulgară în **tous* și **sous* (de unde se explică *tău* și *său* romînesc), spre a se evita contracția lor în **tus* și **sus*. Dacă în loc de *vîjiitură* sau *fîșiitură* întîlnim formele *vîjietură* și *fîșietură*, cauza e tot diferențierea vocalică.

Cînd un *e* accentuat era urmat de alt *e* în silaba următoare, s-a născut, prin propagare, *ee*. Acest *ee* era amenințat să se contragă într-un singur *e*. Spre a evita această contracțiune, al doilea *e* a fost rostit cu o apertură exagerată, ceea ce a dus la *a*. Astfel **peește* a devenit *peaște* (precum se rostea mai demult și se mai rostește în unele părți și astăzi).

Într-o regiune destul de extinsă din nord-vest, în loc de *u̯om* „om”, *u̯ok'* „ochi”. . . găsim *u̯ăm*, *u̯ăk'*. Cele două labio-velare *u̯* și *o* se deosebesc prea puțin una de alta, de aceea una din ele (*o*) a fost înlocuită printr-o vocală centrală *(ă)*. Același lucru s-a întîmplat cu *oo*, din ung. *ó* (= o lung) sau din țigănescul $\bar{o}$: ung. *biró* (rostit chiar de unguri în unele părți

biroụ) a dat ***birău***, iar țigănescul ***kalō-a*** dat ***călău***. Tot astfel se poate explica redarea lui *á* (*a* lung) unguresc prin *ea*, în exemple ca *világ* > > *vileag*, ca o diferențiere a lui *aa* în *ea*.

Dacă — precum se vede din hărțile pentru cuvintele *leagăn*, *mireasă* și *mă doare* — pe o mare întindere a teritoriului dacoromîn diftongii *ea* și *oa* au devenit *ịa* și *ụa*, aceasta se explică prin faptul că vocalele extreme *i* și *u* se deosebesc mai mult de *a* decît *e* și *o*, care, în scara vocalică, sînt vecinele lui *a*. Tot astfel **cîene*, **pîene*... (cu *e* propagat din silaba următoare) au devenit, prin micșorarea aperturii vocalei palatale, *cîịne*, *pîịne*. . . Între *î* și *ị* diferența e mai mare decît între *î* și *e*.

hărțile 22 – 24

O consonantă se poate acomoda atît de mult unei vocale învecinate, încît să se rostească cu o apertură din ce în ce mai mare, pînă se vocalizează de tot. Astfel un *l* velar devine în multe limbi (de ex. în franțuzește și în dialectul istroromîn) *u* (§ 57). Cazul contrariu — **de prefacere a unei (semi)vocale în consonantă** — se întîmplă uneori în limba romînă : în diftongul *au*, *u* se diferențiază față de *a* precedent prin reducerea aperturii, devenind *l* : *caut* devine *calt* (*Jb.* IV, p. 287). Tot astfel *u* lung devine mai întîi *uu*, apoi, prin diferențiere, *îụ* și *îl*. Astfel cuvîntul ***bîlci*** vine din ung. *búcsú* (pronunțat regional chiar în ungurește și *bolcsú*). Ung. *bőség* a fost redat prin *beụșug*, din care s-au născut formele diferențiate prin consonantizare : *belșug*, *bivșug* sau *birșug*.

Alte cazuri de **prefacere a unei semivocale în consonantă** prin diferențiere sînt următoarele : În dialectul istroromîn *ụ* a devenit *v* (rostit mai ales bilabial : *w*) cînd era elementul slab al unui diftong : *av* „au", *mev* „meu", *dåvu* „dau", *ove* „ouă", *vo* < *uă* < lat. *illam*, *vutå* < *ụuta* < < *ulta* „uita" (*SI*, II, § 54). Tot astfel diftongii *aụ* și *eụ* se pronunță la aromîni, însă numai înainte de consonante, *av* sau *af* și *ev* sau *ef* : *alavdu* „laud", *caftu* „caut", *preftu* „preut". În unele regiuni apusene se găsește și la dacoromîni *aụ* devenit *ab* sau *ap* : *labd* „laud" (*Arh. Folk.* III, p. 150), *capt* „caut" (*Jb.* III, p. 222—223).

E greu de stabilit dacă prefacerea lui *gm* în *um*, a lui *mn* în *un* și a lui *br* și *bl* în *ur* și *ul*, care pot fi considerate ca acomodări față de vocala precedentă, nu sînt rezultatele unei diferențieri — sau și ale unei diferențieri — a lui *g*, *m* și *b* față de sonanta următoare.

69. Un caz ilustrativ pentru **diferențierea consonantică** ca mijloc de evitare a asimilării îl avem în cunoscutul fenomen al prefacerii lui *d* în *r* înainte de labiale. Prin compunerea lui *flare* cu prefixul *ad-* s-a născut *adflare*, asimilat în *afflare* (rom. *aflare*). Alături de această formă a latinității clasice întîlnim însă în unele limbi romanice forme care se reduc la

o formă **arflare* (*REW*, Nr. 261). Deoarece ocluziva dentală putea fi ușor asimilată, în limba latină, cu labiala următoare, ea a fost înlocuită prin vibranta dentală *r*, mai rezistentă. Gramaticii latini (KEIL, *Grammatici latini*, I, p. 452, 29 și SCHUCHARDT, *Vokalismus*, I, p. 141) citează formele *arvenire* în loc de *advenire*, *arfuerunt* în loc de *adfuerunt*, iar în *REW* se găsesc la n-rele 183, 214 și 218 forme romanice care se reduc la **armorire* pentru *admorire*, **arvelare* pentru *advelare* și *arventare* pentru *adventare*. În romînește avem, afară de *armăsar* < lat. pop. *armessarius* (pentru *admissarius*), și forma recentă dialectală *arvocat* pentru *advocat*. Dacă în toate celelalte exemple prefacerea lui *d* în *r* s-ar putea explica la rigoare prin asimilare față de *r* următor, în cuvîntul din urmă această explicare nu poate fi dată.

Diferențiere consonantică avem și la reflexul grupului latin *gn* în romînește. Prin acomodarea ocluzivei velare (*g*) la nazala următoare (*n*), din lat. *lĭgnum* s-a născut mai întîi forma *leŋn*. Cele două nazale învecinate *ŋ* și *n* erau însă prea asemănătoare, și deci prea expuse să se contragă într-una singură. Atunci a intervenit principiul diferențierii, nazala velară (*ŋ*) fiind înlocuită prin nazala labială (*m*), cu mult mai deosebită: ***lemn***. (În dialecte meridionale din Italia diferențierea a progresat și mai mult, și în locul nazalei labiale *m* apare labiodentala orală *v*: *livẹnẹ* „lemn"). Tot astfel se explică dialectalul ***tomna*** din *toŋna*, iar acesta din *togma* (*tocma*), numai că în acest cuvînt, simultan cu diferențierea lui *ŋ* față de *n* următor s-a diferențiat și *n* față de *ŋ* precedent, schimbîndu-se în *m*.

Și grupul *mn* se cere uneori diferențiat. În loc de *pumn*, aromînii zic ***pulmu*** (poate prin influența lui ***palmă***); din lat. *scamnum* avem în unele dialecte ***scand***. Cuvîntul *semn* s-a prefăcut în ***semd***, rostit apoi ***semt***, în dialectul meglenit.

Alte diferențieri consonantice sînt: **ml** > **bl** în numirea locală ***În Blăci*** (Mățău, jud. Muscel) în loc de *În Mlăci* (dacă nu avem a face cu o asimilare, prin fonetică sintactică, a lui *nb* în *nm*) și **sn** > **sm**: slav. *jasna* > > ***iasmă*** (*DA*), slav. *basnĭ* > *basn(ă)* și ***basm***, croat. *kasno* > istror. ***casmo***. (Cazul contrar, de acomodare a lui *sm* în *sn*, îl avem în ***posnă***, cf. *posmĕti*).

Un caz puțin banal de diferențiere îl prezintă cuvîntul ***sălămîzdră***, din lat. *salamandra*. Precum dovedește prefacerea lui *a* accentuat în *î*, forma mai veche, care se aude prin Moldova (Nicorești) și e atestată în *Lexiconul Budan*, era ***sălămîndră***. În grupul *nd*, cele două dentale ocluzive *n* și *d* se rostesc cu o singură ocluziune, deosebirea între ele existînd numai în ridicarea vălului palatin în momentul cînd începe rostirea lui *d*. Economia de mișcări poate face însă ca această ridicare a vălului să fie omisă

și astfel grupul *nd* să devină, prin asimilare, *nn*, ca în *cîn* < *cînd* . . . Spre a evita această asimilare, **nd** apare diferențiat în **zd.** O diferențiere a lui **nd** în **jd** apare în arom. *șamijdol'i* alături de *șamindol'i* „amîndoi", iar **dn** poate deveni **ln** sau **rn** : *aduna* > **adna* > arom. *alna*; *logodnă* se rostește la Brașov *logornă.*

Uneori diferențierea apare ca o măsură preventivă, tocmai în grupele consonantice care se acomodează mai ușor. Astfel, spre deosebire de *n*, care înainte de labială devine *m*, și de *m*, care înainte de dentale sau africate dentale devine *n*, avem la istroromîni, sub influența dialectului venețian, **np, nb** și **nf, nv** în loc de **mp, mb** și **mf, mv** : *cunpară, bunbâc, io-n fost* „eu am fost", *l-an vezut* „l-am văzut" (cf. BARTOLI, în *SI*, II, § 62 a), iar la noi *simt* < lat. *sentio* (în texte vechi și dialectal și pentru „sînt" *Jb* . III, p. 40); aromînii au și *frîmte* „frunte", *vimtu* „vînt" (*Jb.* XIII, p. 67), *atumțea* „atunci" (WEIGAND, *Aromunen*, II, p. 360), *numtă* „nuntă", chiar și **nimsoare* „ninsoare", din care s-a dezvoltat forma *nimusorismă* (cu *u* înmugurit, cf. CAPIDAN, *Aromînii*, § 228). Fenomenul e cunoscut și din limba latină. În loc de **nǧ** (: *ndž*) avem **mg** în *hamger* alături de *hanger.*

Precum a observat foarte just MILLARDET (în *RLR*, LXI (1921–1922), p. 329–330) dacă din *scamnum* avem *scaun* (ca în vechea gasconă : *escaun*), dar din *somnum* avem *somn*, cauza este că o formă *soun* ar fi fost prea primejduită de asimilarea celor două vocale labiovelare *o* și *u* (cf. *nuor* > *noor* > *nor*).

70. **Diferențierea consonantelor lungi** sau **geminate** joacă un rol destul de important în unele limbi. Astfel, în loc de lat. *reddere*, sau *gibbus*, avem în limbile romanice și forme care presupun în latina vulgară **rendere* (it. *rendere*, fr. *rendre*, span. *rendir*. . . *REW*, Nr. 7141) și **gimbus* (arom. *giumbă DR*, VIII, p. 114–116, neap. *ǧimme*, calabr. *yimbru*, genovez *dᶻembu*, cf. și lat. *gimbosus REW*, Nr. 3755).

Ocluzivele dentale și labiale *d* și *b* au fost înlocuite prin ocluzivele nazale corespunzătoare *n* și *m*. Forma *sambatum*, continuată în rom. *sîmbătă*, fr. *samedi*, engad. *samda* și germ. *Samstag*, s-a născut, prin diferențiere, din *sabbatum*, păstrat subt această formă în celelalte limbi romanice (it. *sabato*, sard log. *sapadu*, span. port. *sabado*... *REW*, Nr. 7479). În sens invers s-a produs diferențierea la **cambarus* (it. *gambero*, sard log. *cambaru*, fr. meridional *gambre*, span. *gambaro REW*, Nr. 1551), din lat. *cammarus* (din grec.).

Alte exemple din limba romînă, afară de arom. *giumbă* și de *sîmbătă*, sînt mai puțin sigure. H. BARIĆ (*Arhiv za arbanasky stariny*, I (1923), fasc. 1–2) a propus pentru cuvintele romînești *mînz* și *pînză* etimologiile

mand**-*eus* în loc de *mannus* „cal mic" și **pand***ea* în loc de *pannea* (forma feminină a lui *panneus* „zdrențuit"), iar I. A. CANDREA (*DE*, Nr. 1317), atrăgînd atenția asupra formei *pin***d***ae* în loc de *pinnae*, atestată în *CGL*, VII, 90, explică, ca și P. PAPAHAGI, pe arom. *pen***d***ură* alături de *penură* „cui, pană (de despicat)", ca și pe alb. *pen***d***ull* „pană" din lat. **pin***d***ula* alături de *pinnula*.

Forma cu *nd* se găsește și în dialecte italiene (veronez, vicentin *pen***d***ola* „bietta, conio", care n-au nimic a face cu *pendulus* „spînzurător", cf. *REW*, Nr. 6388).

O diferențiere a lui *nn* în ***ln*** presupune P. SKOK (*Slavia*, I, p. 494), în sufixul romînesc -*e***l***nic*. El crede că *pome***l***nic* și *vreme***l***nic* derivă din slav. *pomenĭnikŭ*, *vremenĭnikŭ* — după ce *ĭ* a încetat să se mai pronunțe între cei doi *n*.

Tot ca o diferențiere — și nu ca o orientare după compusele cu prefixul *in*- (cum s-a crezut pînă acum, cf. G. ASCOLI, în *Arch. glott. ital.* III, p. 442—452; A. MUSSAFIA, *Beitrag*, p. 26; *ZRPh*, XXII, p. 473) — ar putea fi considerată apariția unui ***n****s* în loc de *ss*. Astfel în loc de *isse* (născut prin asimilație din *ipse*) întîlnim în unele limbi romanice forme care presupun *i***n***se* (*i***n***su*), precum rom. *î***n***s*, sard camp. *i***n***soru*, v.-sard log. *ne***n***siun*, valtell. *i***n***ziss*, v.-fr. *e***n***sement*; de asemenea din **essire* (= *exire*) avem în romînește, pe lîngă forma obișnuită *ieși* (> *iși*), la aromîni și la dacoromîni (prin Bucovina) și *i***n***și*, întocmai precum *i***n***sir* se găsește și în cele mai multe dialecte din nordul Italiei și în Provența. S-ar putea ca și *n* din *î***n***sura* (ca și în formele corespunzătoare din dialectele italiene meridionale: *nzura*, *ndzura* etc. cf. *EW*, Nr. 874) să nu provină din prefixul *in*- (căci un derivat **in-uxorare* nu prea e de înțeles), ci să se fi diferențiat din forma **ussorare* (cf. *m'assore* „mă însor" în Alatri). **U***n***sura* a putut deveni apoi (*î*)*nsura* sub influența verbelor derivate cu prefixul (*î*)*n*- (la noi și în Italia de Sud). Tot astfel avem prov. *e***n***sugar*, span. *e***n***jugar*, port. *e***n***xugar* din lat. *exsucare*.

Formelor citate li s-au dat și alte explicări. Astfel, după MEYER-LÜBKE, *REW*, Nr. 7141, forma **rendere* s-a născut din *reddere* prin influența lui *pre(h)endere*. Cuvîntul *mînz* se aduce în legătură cu mesapicul *Menzana* (ca numire a lui Jupiter, căruia i se jertfea un cal) și e considerat de origine ilirică; aria lui de răspîndire ajunge prin Albania, Sardinia și Italia, pînă în dialecte franceze, retoromane și germane (cf. PUȘCARIU, *EW*, Nr. 1092, și *LR*, I, § 93). Cît despre *pînză*, se crede că acest cuvînt ar sta în legătură cu *pandere* (*vela*) „a întinde (pînzele)". Dacă admitem pentru *mînz*, *pînză* și arom. *pendură* un *nd* dezvoltat din *nn*, atunci între aceste trei cuvinte există o nepotrivire în tratamentul vocalei accentuate, întrucît în *pînză* și *mînz* avem *î* din *a*, ca înainte de orice *n*+consonantă, iar în arom. *pendură e* rămîne neschimbat ca înainte de *nn*, fără să se prefacă în *i*, ca înainte de *n*+cons. S-ar putea deci ca numai arom. *penură* să fie urmașul lat. *pinnula*, iar *pendură* să aibă *d* de la alb. *pendull*.

Pentru prefacerea lui *nn* în *nd* găsim exemple și în alte limbi. Astfel e ital. ***bandire*** *(bandilo)* față de fr. *bannir* < germ. *bannen*. BARIĆ *(l. c.)* citează alb. *pendë* < lat. *penna* și trevis. ***candola*** < lat. *cannula*, P. SKOK (*Arhiv za arbanasky stariny*, I (1923), p. 15) din dialecte slave: ***dundo*** (în Ragusa) < lat. ***nonnus*** și ***pandil*** < lat. *pannellus*. Invers avem în Corsica ***nunda*** „nimic" în loc de *nudda* (din lat. *nulla*). Aromînii au *flamburǎ* din ngr. φλάμπουρον, mgr. φλάμμουρον,-λον < lat. *flammula*.

Pentru *sălămîzdră* nu mai e, deci, nevoie de explicarea pe care am dat-o în *DR*, III, p. 819–820.

Termenul de d i f e r e n ț i e r e l-a introdus în lingvistică A. MEILLET, în memorabilul său studiu *De la différenciation des phonèmes*, publicat în *Mémoires de la Société de linguistique*, vol. XII (1903), p. 14–34, arătînd cel dintîi deosebirea esențială ce există între diferențiere și disimilare. Termenul a fost apoi adoptat și de M. GRAMMONT în al său *Traité de Phonétique*, Paris, 1933.

Un studiu amănunțit și ilustrat prin multe și variate exemple din diferite limbi, dar mai cu seamă din limba greacă, despre despărțirea geminatelor în două elemente diferite a dat E. SCHWYZER în *Zeitschrift f. vergl. Sprachforschung*, 61, p. 222–252, cf. recenzia, cu completări din domeniul romanic, a lui G. ROHLFS, în *Archiv f. d. Studium d. neuren Sprachen*, 165 (1934), p. 311. S-au mai ocupat cu această chestiune, afară de MEILLET, în studiul citat (p. 26–27), M. GRAMMONT, *La dissimilation consonantique*, p. 136 ș.u.; P. KRETSCHMER, *Der heutige lesbische Dialekt* (1905), p. 170; H. SCHUCHARDT, în *ZRPh*, 32 (1908), p. 475; H. LAUSBERG, *Die Mundarten Südlukaniens* (1939), p. 133, ș.a.

DESPICAREA

71. Diftongii și poliftongii se nasc adesea prin **despicarea unei vocale** în două sau mai multe elemente. Aceste elemente egale (sau aproape egale) la început se diferențiază cu timpul, de obicei astfel, că unul din ele se închide, ajungînd astfel într-o situație de inferioritate sonoră față de celălalt.

De obicei această despicare se face în poziție inițială sau, la mijlocul cuvîntului, în silaba accentuată, și mai ales atunci cînd vocalele sînt lungi. Romînul avînd obiceiul de a masa la începutul cuvîntului energia rostirii (cf. *LR*, I § 39), vocalele inițiale au putut deveni diftongi: în loc de *i* și *u* întîlnim în unele regiuni *i̯i* și *u̯u*: rostirea *i̯inimă* în loc de *inimă*

harta 25

este — precum reiese din harta nr. 25 — cea obișnuită în cele mai multe părți ale țării vechi (cf. *ALRM*, I, h. 171) și o întîlnim și la istroromîni (*i̯irimę*); rostirea *u̯unghie* e destul de răspîndită în estul teritoriului dacoromîn (cf. *ALR*, I, h. 52). Diftongarea lui *e* inițial în *ee*, care, prin diferențiere, a devenit la noi și la slavi, *i̯e*, este obișnuită în romînește. Răspîndită e și diftongarea lui *o* inițial în *u̯o*: *u̯om* „om" *u̯os* „os"... chiar și *u̯o-njund'i* „on-junghi" *ALR*, I, 1991/333.

Mai sus (§ 68) am citat cazul lui *ō* unguresc, care a dat *oo*, apoi *ou̯* și *ău̯*: ung. *biró* > *birău*. Am mai arătat că acest proces de diferențiere

poate duce pînă la consonantizarea elementului slab al diftongului: ung. *bőség* (cu ö lung) a devenit *beușug* și apoi *belșug*. Dar vocala care suferă asemenea schimbări nu trebuie să fie lungă. Din ung. *zsufa* (cu *u* scurt) avem în romînește formele *jufă* și *julfă*, ca și cînd stadiul anterior ar fi fost **juufă*. *În foarte multe cazuri de diftongare a vocalelor nu avem nici un indiciu că ele ar fi fost rostite cu o durată mai mare.* Diftongul *ie* a rezultat dintr-un *e* latin scurt (rostit deschis în latina vulgară), dar accentuat: *pĕctus* > *piept*, *pĕreo* > *pier* ... De asemenea diftongarea mai nouă, „țărănească", în cazuri ca *duomn*, *buriete*, *mîare*, *ovîăs*, s-a întîmplat prin despicarea lui *o*, *e*, *a* și *ă*, fără ca aceste vocale să se fi rostit vreodată, după cît știm, mai lungi decît se rostesc de obicei vocalele romînești. Lucrul acesta nu trebuie să ne mire prea mult, dacă ne dăm seama că „vocale tipice, care să se repete în limbă, nu există" (GEMELLI, *Variations*, p. 317–318) și că apertura vocalelor fiind mare și forma ei puțin precisă, vocalele nu sînt identice cu sine înseși nici chiar în tot cursul articulării lor, indiferent dacă durata lor este mare sau nu, dacă sînt lungi sau scurte. Înălțimea, intensitatea și timbrul vocalelor variază. Cînd variația timbrului e foarte mică, ni se pare că distingem niște sunete unitare; cînd variația e mare la începutul sau la sfîrșitul articulației, atunci acest început sau sfîrșit se identifică cu alte vocale cu timbru definit: vocala astfel constituită ne face impresia unui diftong (cf. ROUSSELOT, *Modifications phonétiques*, p. 251 ș.u.), mai ales fiindcă se adaugă și tendința de diferențiere, care face ca deosebirea dintre elementele constitutive ale unei vocale să devină și mai accentuată.

Sînt unele limbi sau dialecte în care această fluctuație de timbru este atît de mare, încît în locul unei vocale ni se pare că auzim un poliftong compus din trei, patru sau chiar cinci elemente. Asemenea cazuri sînt frecvente mai ales în graiul sașilor din Ardeal; ele au fost adesea notate de E. PETROVICI în *ALR*, II.

Despre despicarea vocalei accentuate în două vocale identice, repartizate pe două silabe, cf. § 98.

72. Și **despicarea unei consonante simple** o vom înțelege ușor dacă ne dăm seama că în articularea consonantelor avem mai multe faze care se urmează, și că fiecare din aceste faze poate să dezvolte un caracter autonom. Cînd se adaugă și aici elementul diferențierii, dintr-o singură consonantă se poate naște un grup consonantic. Cazurile acestea, o dată recunoscute, ne apar cu mult mai numeroase și mai variate decît cazurile de diferențiere a geminatelor. Aproape tot materialul aruncat laolaltă, în monografiile dialectale, în capitolul consonantelor „epentetice", intră în vreuna din grupele pe care vom încerca să le stabilim în cele următoare

pentru limba romînă. Comun tuturor cazurilor —dovedind că avem a face de fapt cu un fenomen unitar— este faptul că *unul din elementele grupului consonantic rezultat prin despicare este totdeauna o sonantă și că elementul nou ce apare este o m o r g a n cu cel despicat.*

Am avut și pînă acum ocazia să cunoaștem cazuri de asemenea despicare consonantică, cînd am vorbit despre economia mișcărilor organului nostru fonator, care are uneori ca urmare neglijarea sincronismului (cf. § 50). Am citat acolo exemplul lui *damla*, care devine *dambla* în urma faptului că, în stadiul de destindere, articularea lui *m* nu se mai produce sincronic cu coborîrea vălului palatin; aerul nemaiscurgîndu-se pe nas, auzim un *m* denazalizat, pe care-l identificăm cu un *b*. Vedem din acest exemplu că și un *b* simplu, nu numai un *bb*, poate fi despicat în *mb*. Într-adevăr, alături de *sambatum* pentru *sabbatum*, găsim în latinește și în limbile romanice *lambrusca* (it. *lambrusca*, fr. *lambris*) și *labrusca* (rom. *lăuruscă*, sard log. *agrustu* *REW*, Nr. 4814); *strambus* (rom. *strîmb*, it. *strambo*, port. *estrambo*... *REW*, Nr. 8281) e forma romanică în locul clasicului *strabus*; alături de *sabucus* (atestat în glose și păstrat în rom. *soc*, port. *sabugo* etc.) avem, la PLINIUS, *sambucus*, păstrat și el în unele limbi romanice (cf. *REW*, Nr. 7561). Tot astfel avem *mb* în loc de *m* și în alt element latin din limba romînă, în forma *trem**b**ur* în loc de *tremur*, care se găsește în punctele 107, 112, 249 și 337 din *ALR*, I, chestiunea 92, precum și la aromîni (în punctele 06, 08, 09). La aromîni mai întîlnim (în *ALR*, I, 153/08) și *am**b**urți* „amorți" și *șcl'im**b**ura* (CAPIDAN, *Aromînii*, § 228) în loc de *șcl'imura* „a plînge", din lat. **exclamorare*. Este probabil că și cuvîntul nostru *carîm**b***, dacă nu-i un element preroman cum presupune TH. CAPIDAN (*LL*, II, p. 226), ar putea fi o variantă — cu accent schimbat— a lui *carăm* < lat. *calamus*. Și arom. *tîm**b**ariu* are aceeași origine ca alb. *tabarr* și it. *tabarro* (*DR*, IV, p. 263). Din lat. *tumulus* derivă it. *tom**b**olo* (*REW*, Nr. 8982). Albanezii au, afară de *trëm**p*** (< *trëm**b***) < lat. *tremo* și *ram**b**i* < lat. *aramen*, *rem**b**ë* < lat. *remus*, *shëm**b**ëloj* < lat. *similare* și *krim**p*** (< *krim**b***) „vierme" < indoeur. **krmis*. În cuvinte de origine străină avem destul de des (precum se poate constata din atestările în *DA*) forme cu *mb* în loc de *b* sau *m*, de obicei însă numai ca variante regionale, astfel *bam**b**e* „bame" (< turc. *bamia*), *cataram**b**ă* „cataramă", *chihlim**b**ar* „chihlibar" (< turc. *kehlibar*), *chilom**b*** (și la secui: *külöm**p***) „chilom" (cf. sîrb. *ćulum*), *cram**b*** (FRÎNCU-CANDREA, *Romînii din Munții Apuseni*, p. 41) „cram" (< sîrb. *kram* < germ. *Kram*), *cum**b**ea* „cubea" (< turc. *kube*), *glum**b**ă* (la moți) „glumă" (< paleosl. *glumŭ*), *hadîm**b*** „hadîm" (< turc. *hadym*), *holum**b*** (în Hidiș, jud. Turda) „holum" (< ung. *halom*), *mum**b**aia* „mubaia"

(< turc. *mübaja*), *primbură* (VICIU, *Glosar*), *plimbură* (*Conv. lit.* 24, p. 923), „primură", *tărîmb* „tărîm" (< ung. *terem*, în Măţău, jud. Muscel), *scroambă* „scroabă", *ţînterimb* (Hidiş, jud Turda) „ţinterim". Aromînii au *distimbel'ă* „testemel" şi *cucumbişe* „un fel de plăcintă" în loc de *cucumişe*. Uneori avem, la sfîrşitul cuvîntului, şi *mp* în loc de *mb* din *m*, astfel în chestionarul „Casa" 95/79 : *salcîmp* în loc de *salcîm*. Cazul invers, *mp* din *p*, e ceva mai des : *ciumpag* „ciupag", *climpeşte* „clipeşte" (*DR*, IX, p. 412), *jampiţă* „japiţă"... Avem şi exemple cu *mf* din despicarea unui *f* sau *m*, împrumutate însă de-a dreptul ; aşa : *calomfir* (dar şi bulg. *karamfil*) alături de *calofir* (bulg. *kalofer*), *zamfir* „safir" (< paleosl. *samfirŭ*). Pentru *v* despicat în *mv* (cu *m* labiodental), ca în it. *inverno* (surs. *unviern*, span. *invierno* *REW*, Nr. 4126), avem cazul lui *imvi* (POPOVICI, *Rumänische Dialekte*, p. 165) în loc de *ivi*.

Pentru unele din formele citate mai sus s-au dat şi alte explicări. Astfel MEYE -LÜBKE (în *Grundriss*, p. 1050), după care am citat exemplele albaneze, crede că *b* din alb. *shëmbëloj* s-a ivit în forma sincopată *simlare* în loc de *similare* ; tot astfel A. BYHAN era de părere (*Jb.* III, p. 4—5) că din *tremulare* s-a născut *tremurare* şi, la aromîni, cu sincopare, *trembrare*, iar apoi, prin generalizarea formei cu *mb*, şi *tremburare* în loc de *tremurare*. Cum variantele cu *mb* se găsesc şi la dacoromîni şi la albanezi, trebuie să renunţăm la asemenea explicări. După cele de mai sus, vom considera deci şi în cuvinte italiene (toscane) ca *gombito*, *stombaco*, *cimbere*, că *m* a fost despicat în *mb*, fără să presupunem mai întîi o lungire a lui *m* în proparoxitonele *gómito*, *stómaco*, *címece*, căci avem şi *remboláre* care nu e accentuat pe silaba a treia de la sfîrşit.

În altă parte (§ 70) am arătat că un *nn* poate deveni *nd* ; tot astfel se poate despica *n* în *nd* şi cînd nu este lung. Într-adevăr, M. POMPILIU a atestat din Bihor (*Conv. lit.* 20, p. 1004) forma *arinde* în loc de *arin(e)*, iar în *ALR*, I, h. 45 se dă din diferite puncte forma *plămînd* (cu pluralul *plămînzi*, pentru *plămîn*). În *ALR*, II, h. 81/833 întîlnim şi forma *spînz* în loc de *spîn*, care e desigur un singular refăcut din pluralul *spînzi*, care, la rîndul său, presupune un singular *spînd* în loc de *spîn*. În *ALR*, II, chestiunea 2715, pct. 858 e atestat *rămînde* pentru *rămîne*. La albanezi întîlnim *ndëmëroj* din lat. *numerare*.

Şi un *d* apare despicat în *nd*. CAPIDAN, *Aromînii*, § 228 citează din dialectul aromîn următoarele cazuri de *n* „epentetic" : *iţindo* „orice" şi *carţindo* „oricare" pentru *iţido* şi *careţido*, *minduo* pentru *miduo* „măduvă" şi *Sînmendru* „Sîmedru" (în care *n* ar putea fi explicat însă şi prin propagare). În *păntată* în loc de *pătată* (*ALR*, II, h. 57/289) şi în *mărgărint* alături de *mărgărit* (< grec. μαργαρίτης) avem despicarea lui *t* în *nt* (dar în acest cuvînt *n* poate fi şi propagat (§ 81) din cauza lui *m* precedent).

Şi pentru *plămînd* s-ar putea admite, la rigoare, o lungire anterioară a lui *n*, dat fiind că acest cuvînt are şi pluralul *plămîi*, în care *n* dispare înainte de *i* ca în *ai*<*anni*. Etimologia lui

căscăund, cu varianta *căscăun*, nefiind sigură, nu ştim dacă avem a face cu o despicare a lui *n* în *nd* sau cu o asimilare a lui *nd* în *n* (ceea ce ar fi cazul dacă etimologia din **cascabundus*, dată de I. A. CANDREA, ar fi adevărată).

Că un *d* se poate despica în *nd* ne-o dovedeşte particola afirmativă *da*, care devine *nda* atunci cînd nu sîntem chiar convinşi că putem răspunde afirmativ. Vălul palatin, coborît cînd tăcem (şi răsuflăm pe nas), nu se ridică prompt pentru articularea lui *d* iniţial, deoarece şovăim încă dacă trebuie sau nu să răspundem cu *da* !

Nu numai *nn*, ci şi *n* simplu se poate despica în *ln*. Într-adevăr cuvintelor ***stelniță***, ***găselniță***, ***medelniță*** le corespunde în slavă ***stěnica*** (de la *stěna* „perete”), ***medenica***, ***gasenica***... Tot astfel e ***vîrtelniță*** (la aromîni ***vîrteniță***), din bulg. ***vărtenica***.

P. SKOK (*Slavia*, I, p. 494) presupunea şi pentru aceasta, ca pentru *vremelnic* < *vrěmenĭnikŭ* (§ 70), un *nn*, deci un slav **stěnĭnica* etc., ceea ce e neprobabil. S-ar putea însă ca sufixele *-elniță* şi *-elnic*, să se fi născut, prin analogie, pe teren romînesc, după modele ca *urechelniță*, *prisoselnic* etc. Cel dintîi e disimilat din *urecherniță*, fiind un derivat cu sufixul *-niță* de la **urechere* < lat. *auricularia* (= **oriclaria*) ; cel de-al doilea pare a fi derivat cu sufixul *-nic* din *prisoseală*.

Dentalele *t* şi *d* apar uneori despicate în *tr* şi *dr*. Latinescul ***ante*** (păstrat în *înainte*) a dat (în limba veche şi dialectal, cf. *DA*) ***între***; alături de ***agest*** < lat. ***aggestum*** avem şi forma ***agestru***; din lat. ****mixticius*** avem ***mistreț***, ***sihastru*** vine din grec. ἡσυχαστής; în loc de ***salată*** şi ***gumilastic*** găsim ***salatră*** (*Jb.* VIII, p. 317) şi ***gumilastru*** (*Jb.* III, p. 316); pentru ***colindă*** găsim şi forma ***colindră***, pentru ***goandă*** şi ***goandră*** (*DA*); alături de ***(h)ăsta*** întîlnim la moţi forma ***hăstra***; DENSUSIANU citează din ţara Haţegului ***zadră*** şi ***bundră*** în loc de ***zadă*** şi ***bundă***; în loc de ***stafidă*** < ngr. σταφίδα, moldovenii zic ***strafidă***.

Formele cu *str* în loc de *st* ar putea fi şi analoge după ***fereastră*** cu varianta *fereastă* (născută prin disimilare completă), sau ***nost***, ***vost*** alături de ***nostru***, ***vostru***. Le întîlnim însă şi în alte limbi romanice, cf. v.-ven. *bissestro*, fr. *bissetre*, astur. *besestre*, v.-span. *bisiestre*, din *bissextus* (*REW*, Nr. 1131). Pentru *t* > *tr* în limbile romanice avem cazul cunoscut al lui *anitra* (it. *anatra*, *anitra*) în loc de *anas*, *-atis* (*REW*, Nr. 439).

În *samurastră* avem, probabil, o asimiliare a lui *l* din *samuraslă* faţă de *r* precedent şi intercalarea unui *t* în grupul *sr*. S-ar putea ca *str-* în loc de *st-* din *strămurare* < lat. *stimularia* să nu se explice prin orientarea după prefixul *stră-* din *străpung*, *străbat* etc. (cf. MUSSAFIA, *Vokalisation*, p. 147 şi PUŞCARIU, *EW*, Nr. 1652, unde se citează şi forme sarde cu *str*), ci prin despicarea lui *t* în *tr*.

Un *r* apare despicat din *ş* în unele cuvinte de origine turcească sau ungurească, ca ***arşic*** (alături de mai rarul *aşic*) < turc. ***ašyk***, ***arşeu***, ca variantă a lui *aşău* < ung. *ásó*, ***harşa***, mai de mult ***haşa*** < turc. ***haša***. Dacă alături de ***boaşe*** întîlnim şi forma ***boarşe*** (*DR*, V, p. 312 şi ***ALR***, II, Supl. 4875/349) nu avem a face cu păstrarea formei latine ***byrsa*** (§ 60), ci cu despicarea, pe teren romînesc, a lui *ş* în *rş*.

Arslan alături de *aslan* se găsește în graiul popular și la turci, de la care am împrumutat cuvîntul. Despicarea lui *ș* în *rș* în cuvinte de origine turcească o întîlnim și la sîrbi : *a(r)slama*.

Avem și două exemple pentru despicarea unui *j* în *rj* : *arjun (DA)* pentru *ajun* și *coarjă* alături de *coajă*. S-ar putea însă ca în întîiul cuvînt, atestat în Moldova, să avem a face cu o diferențiere a formei *adjun*, iar în al doilea caz cu o contaminare între *coajă* și slavul *kora*, care însemnează tot „coajă" (*LR*, I, § 7).

Despicarea unui *s* în *ns*, ca în exemplele cu *ss* citate în altă parte, o avem în două cuvinte de origine slavă, în *vînslă* (și *vînsli*) (atestate în *Codicele Voronețean*) alături de *vîslă* (*vîsli*), din slav. *veslo*, și în *cinste* din paleoslavul *čistĭ* (*čĭstĭ*).

Dacă pentru *cinste* am putea să admitem în vreun dialect slav o formă nazalizată **čęstĭ*, sprijiniți pe macedo-bulgarul *čenstĭ* și slavul transilvan *pocsentzt* (A. BYHAN, *Jb.* V, p. 308—309), un paleosl. **vęslo* presupus de TIKTIN, *DRG*, e greu de admis. Se pare că forma *vîslă* s-a dezvoltat din *vînslă* și nu invers, căci slav. *veslo* ar fi dat **vaslă*. — Pentru despicarea lui *s* în *ns*, și cînd era urmat de *t*, cf. v.-veron. *enstesso*=it. *stesso*.

Și un *r* poate fi despicat în *rl*. Alături de *dălog* avem *dîrlog*; *mocirlă* e același cuvînt cu ung. *mocsila* și derivă dintr-un slav. **močilo* (din **močidlo*, cf. pol. *moczydlo*). Aromînii zic *anvărliga* „împrejur" în loc de *anvăriga*. Despicarea lui *r* în *rl* o avem în *șorlic* pentru *șoric* (*șorici*) și în *scăfîrlie*, alături de mai puțin obișnuitul *scăfălie* (*ALR*, I, h. 7/79) derivat din *scafă*.

Poate și sufixul *-irlă*, în *codirlă (codîrlă)* să fie născut din *-ilă*. Cuvinte cu etimologie obscură, precum *cîrlan, cîrlig, ciocîrlan (ciocîrlie), modîrlan, șopîrlă, țopîrlan* etc. ar putea avea și ele un *rl* despicat din *r* sau *l*. În *DR*, III, p. 832—833 credeam că *rl* în *dîrlog* și *mocirlă* s-a născut prin diferențiere din *dl* pe vremea cînd acest grup nu se asimilase încă la slavii de sud în *l*. Pentru sufixul *-erl*, în loc de *-el* la germanii austrieci, cf. diminutive ca *Lamperl, Tchaperl* etc.

Destul de numeroase sînt cazurile de despicare a unui *c*, *g*, *k'* și *ģ* în *ŋc*, *ŋg* (scrise *nc*, *ng*) și *ŋ́k'*, *ŋ́ģ* (scrise *nch*, *ngh*) : *anglicel* „aglicel" (sîrb. *jaglika*), *angarlîc* „agărlîc" (turc. *agyrlyk*), (rar) *astrunc* „astruc", mai des *barangă* decît *baragă*, *cioflingar* și *ciofligar*, *grangur* (arom. *galgur*) din lat. *galgulus*, *junghia* (arom. *-ğungl'ari*, megl. *žungl'u*) din lat. *jugulare*, *junghetură* < lat. **jungulatura* (forme cu *ng* în glose latine și în dialecte romanice în *EW*, Nr. 922 și în *DE*, Nr. 918), *zbenguiesc* „zbeguiesc", cf. și sufixele *-incă*, *-ingă*, *-oancă*, *-oangă* ca variante ale lui *-ică*, *-igă*, *-oacă*, *-oagă*; apoi *fleac*, dar *treanca-fleanca*... La aromîni avem (cf. CAPIDAN, *Aromînii*, § 228) *arănk'esc* pentru obișnuitul *arăk'esc* „răpesc", *afrangă* „fragă", *alangu* pentru *alag* „alerg", *țangaδe* „oaie căreia i-a murit mielul" < alb. *cagaδë*, *lăngută* „puțin" < alb. *ljagëtë*, *urincl'at* „urecheat" (*DR*, II, p. 452).

Intenţionat n-am citat exemple ca *cătingan, înfing, lengăna, junincă*... în care *n* poate fi propagat (§ 81). Pentru despicări analoge în limba albaneză, cf MEYER-LÜBKE, în *Grundriss*, p. 1050. SCHUCHARDT a atras atenţia asupra apariţiei unui *n* înaintea velarelor într-un studiu intitulat *Zum Nasaleinschub*, publicat în *ZRPh*, XXXV (1911), p. 71 ş.u. În dialectele greceşti se întîlnesc forme ca σπάγγος<it. *spago*, la albanezi *pengë* „piedică" < lat. *pedica* etc.

Şi în *ţ, dz, č* şi *ğ* elementul dental *t* şi *d* apare uneori despicat într-un element nazal şi oral, încît în locul acestor africate întîlnim ***nţ, ndz, nč, nğ***, mai rar ***lţ*** : ***zdruncin*** alături de *zdrucin, florincea* cu sensul de „măzăriche" (ziarul ***Dreptatea*** din 1897, nr. 65), bulg. ***gleč > glenci, pianţă*** „piaţă" (*Jb.* VIII, p. 317); germ. *Sitz > jeţ (jiţ)* şi *jelţ (jilţ)*. Mai numeroase sînt cazurile aromîneşti (cf. CAPIDAN, ***Aromînii***, § 228) : ***alinčescu*** pentru *aličescu* (*DR*, III, p. 753), ***astăndză*** şi ***andzî*** „astăzi" şi „azi", ***tunğu*** „bronz"< turc. *tuč* „tuci", ***minğilişă*** „adunare"< turc. ***miğlişe***; găsim ***lč*** în loc de *č* la aromîni în ***angîlčitoare*** „ghicitoare".

Sufixul *-enci* în loc de *-eci* poate avea *n* propagat din exemple ca *scăunenci* (§ 81). Tot astfel sufixul *-angiu* în *basmangiu* (< turc. *basmağy*), *boiangiu* (<turc. *boyağy*), *calangiu* (<turc. *kalaiğy*)... s-a putut orienta după *bostan-giu, toptan-giu*... Şi la aromîni găsim *hălvăngiu* „halvagiu". În alte limbi găsim de asemenea exemple, ca paleosl. *topanldzič* < grec. τοπάξιον, în dialecte greceşti *papahandzis* faţă de *Papahagi* aromînesc.

Pe cînd diferenţierea consonantelor geminate e admisă de mulţi lingvişti, d e s p i c a r e a consonantelor simple în două elemente omorgane n-a fost, pe cît ştiu, studiată în nici o limbă. Exemplele romîneşti sînt atît de numeroase şi variate, încît fenomenul nu poate fi negat numai fiindcă e surprinzător. Cei ce nu-l admit, neputîndu-l explica, se aseamănă medicilor care neagă efectele tămăduitoare ale unor ape minerale fiindcă nu-şi pot da seama de procesul pe care-l dezlănţuie în organismul omenesc.

Reducînd, ca MEYER-LÜBKE sau ŞANDRU (*plămînd < plămîn* după *cînd = cîn*), despicarea la analogie, rămîn neexplicate cele mai multe cazuri. Nici lungirea din cauza accentului proparoxiton în italieneşte nu se potriveşte, precum am văzut, în toate cazurile. Asemenea încercări de explicare sînt de preferat însă termenilor tehnici „epenteză", „sunet parazitar", „Nasaleinschub", care constată fenomenul, dar nu-l explică. SCHWYZER admite lungirea consonantelor simple prin „geminaţie expresivă" pentru ca să explice „disimilarea" lor, dar nu ştie ce să facă cu forme dialectale greceşti ca : *mboi* „boi" < turc. *boj*, *nderti* „dor" < turc. *derd, o mbaporiaris* < it. *vapore*. Aceste exemple din dialectele neogreceşti ne dau dreptul să ne întrebăm dacă într-un cuvînt ca *împărătuş* în loc de *părătuş*, cum se zice încă în foarte multe locuri „omuşorului" (şi care e un diminutiv derivat cu sufixul *-uş* din **părat* < lat. *palatum*), avem a face dintru început cu o etimologie populară („lueta" fiind asemănată cu un „împărat mic" sau, mai probabil, cu „împărăţelul", pasărea mică şi foarte sprintenă numită franţuzeşte „roitelet"), sau dacă această apropiere etimologică este secundară, fenomenul primar fiind despicarea lui *p* iniţial în *mp*. Dacă admitem această despicare la *împărătuş* (dezvoltat din *mpărătuş*, cf. § 76), o putem presupune şi la unele din acele verbe compuse cu prefixul *în- (îm-)* la care acest prefix nu are nici o valoare funcţională, precum *îmbîrfi = bîrfi, îmbrăzda = brăzda, împaienjeni = paienjeni, împrăji = prăji, încăpăta = căpăta, încîştiga = cîştiga* etc. (cf. *DR*, IV, p. 696). S-ar putea deci ca răspîndirea atît de mare a prefixului *în-* în limba romînă să fie numai în aparenţă un fenomen derivativ şi — cel puţin în unele cazuri — cauza ei să fie de natură fonetică.

Tot astfel ne putem întreba dacă alternanța tulpinelor prezentice cu „infix nazal" cu tulpinile perfectului (urmași și ale participiului) fără acest infix, în limba latină, nu este și ea cauzată de despicarea lui *b, p* în *mb, mp* (*accumbo, accubui, accubitum, accumbere..., rumpo, rupi, ruptum, rumpere...*) și a lui *d, g, qu* în *nd, ng, nqu* (*fundo—fudi, scindo—scidi..., frango—fregi, linquo—liqui...*)? Am avea în acest caz un exemplu de întrebuințare a unui fenomen fonetic pentru distincții morfologice, deci cu valoare funcțională.

DISOCIEREA

73. Tendința de coarticulare face ca un sunet să fie oarecum impregnat de sunetul următor. Voind să potrivesc organul meu articulator pentru sunetul pe care vreau să-l produc, dar în același timp și pentru sunetul ce-i urmează, fac ca sunetul pe care-l articulez să fie — după expresia lui GRAMMONT — plin de sunetul următor și ca acesta să „răsune" înainte de vreme. Avem deci a face în definitiv cu un fenomen de propagare regresivă.

Acesta e, de exemplu, cazul lui **iot epentetic** în rostirile dialectale (mai ales prin Muntenia) *oi̯chi, urei̯che, perei̯che, Tai̯che...*, chiar și *genui̯chi* (*DR*, V, p. 297)... Sunetul *k'* e atît de impregnat de „iot", încît acesta devine un sunet de sine stătător, deslușit de ureche, fie în urmă (de ex. *k'i̯el, k'i̯atră...*), fie înainte (de ex. *oi̯k'*). Avem și rostiri ca *ui̯ńǵe* (= unghie) *ALR*, I, 52/820, cu degajarea unui *i̯* din *ń* următor. Ceva analog s-a întîmplat cu grupul labială + *i̯* care a dat în romînește *i̯* + labială. Metateza aparentă pe care o constatăm în dezvoltarea lui *habeat* >**abi̯a*> > *ai̯bă* trebuie înțeleasă astfel, că limba, care e în poziție de ohihnă cînd articulăm pe *a* și pe *b* singuri, ia cu anticipație, cînd pregătește rostirea *abi̯a*, poziția palatală, necesară pentru *i̯* următor.

Prin natura palatală a lui *ș* și *j* din unele regiuni se explică disocierea lor în *ș*^{i} și *j*^{i}, despre care s-a vorbit la § 17, și nu numai în rostiri ca *aș*^{e}*a, deranj*^{e}*a* (cum se aud pe la București), ci și în grupele consonantice *șt* și *jd*; în loc de *deșt* (< *deĝt* < *deget*) se aude *dești*, în loc de *grajd* se aude și *grajd*^{i}, din turc. *pușt* avem *puști*, iar *cîști* e un singular nou de la pluralul *cîști*, care s-a dezvoltat dintr-un singular dispărut **cîst*, din turc. *kyst*. Cazul invers îl avem în *fleică*, un singular nou de la *fleichi* (cum se rostește pe la Brașov), iar acesta din *flek'*, împrumutat din germ. *Flecken*.

ÎNMUGURIREA SONANTELOR

74. În sistemul consonantic, sonantele ocupă un loc deosebit prin faptul că, deși ocluzive, ele sînt sunete continue. Coarticularea lor cu alte sunete întîmpină oarecare dificultăți, fiindcă ridicarea și cobo-

rîrea vălului palatin la nazale nu se face totdeauna destul de prompt și sincronic ; de asemenea deschizătura laterală prin care se scurge aerul la *l* nu se poate îmbina ușor cu altă articulare ; în sfîrșit, pentru că vibrațiile necesare pentru *r* cer o sforțare mai mare a organului nostru articulator decît pentru alte consonante. De aceea vedem că cele mai multe „accidente generale", precum disimilarea, propagarea, metateza ș.a., privesc mai ales un *r* și (în măsură ceva mai mică) un *n* (*m*) și *l*.

Spre a evita greutățile coarticulării, limba romînă are diferite mijloace. Astfel vom vedea în altă parte (§ 78) că în grupurile consonantice greu de rostit la începutul cuvîntului se e l i m i n ă pur și simplu consonanta inițială : ***D**nistru* > *Nistru*.

Dar un grup inițial „greu" devine „ușor" de pronunțat mai ales atunci cînd între consonante intercalăm o vocală. Hotarul silabic iese mai lămurit în evidență cînd această vocală adăugată poate atrage întîia consonantă, îndepărtînd de la sine consonanta a doua, care devine satelitul vocalei următoare : în *g**u**noi* (din slav. *gnoj*) și *f**i**ligean* (din turc. *filǧan*) despărțirea silabelor e *gu-noi*, *fi-li-gean*. După cum mlădița de salcie produce primăvara muguri, tot astfel sonantele au proprietatea de a î n m u g u r i, emițînd vocale. Această **înmugurire a sonantelor** au observat-o de mult gramaticii inzi, care au numit asemenea vocale **svarabhakti**, adică „fragmente de vocale".

Cazul dintîi, cînd o vocală „epentetică" înlesnește rostirea unui grup consonantic inițial, îl avem, în afară de citatul *g**u**noi*, în exemple ca *h**ă**rană* (în Transilvania) alături de obișnuitul *hrană* < slav. *chrana*, *h**e**rean*, *h**i**rean* sau *h**ă**rean* (*DA*) alături de obișnuitul *hrean* < slav. *hrĕnŭ*, *h**i**rișcă* (prin Transilvania) alături de *hrișcă* < rut. *hrička*... Dar întîlnim o astfel de „înmugurire" și în grupuri consonantice inițiale destul de frecvente, cum e de ex. *tr* în *t**ă**răgăna* pentru *trăgăna*, *vint**i**rea* *ALR*, I, 101/418, 424, 600 pentru *vintrea*, sau *t**ă**rîțe* < slav. *trice*.

Mai frecvente sînt exemplele aromînești. CAPIDAN (*Aromînii*, § 228) citează : *h**o**noată* „miros" < grec. χνότος, *ag**u**nós* < slav. *gnos*. O asemenea vocală „parazitară" apare la aromîni și în grupuri consonantice destul de obișnuite, ca *cr* și *gr* : *c**u**ruesc* în loc de *cruesc* „croiesc", *d**a**rac* în loc de *drac*, *g**u**ruńŭ* pentru *gruńŭ* „bărbie".

La mijlocul cuvîntului, în afară de *fil**i**gean* (care are forma de *filiǧane* și la aromîni), mai găsim germinarea unei vocale, în Transilvania, în cuvinte ca : *ar**i**neu* pentru *arneu* „coviltir" (< ung. *ernyő*), *fel**e**herț* „crucea carului" (din ung. *felhérc*) și *Sil**i**vestru* pentru *Silvestru*. Cu atît mai frecvent e fenomenul la aromîni, mai ales la cei din regiunea Monastirului și Ohridei (cf. WEIGAND, *Aromunen*, II, p. 347, *Jb.* XIII, p. 70,

CAPIDAN, *Aromînii*, § 228), de ex. ***sufără*** pentru *sufră* „masa", ***umbără*** pentru *umbră*; ***aguru*** pentru *agru* „ogor", ***culupan*** pentru *culpan* „scutec", ***căpesturu*** „căpăstru", ***cumpuru*** pentru *cumpru* „cumpăr", ***cuscuru*** „cuscru", ***ehtūru*** pentru *ehtru* „inamic" (< grec. ἐχθρός), ***lucuru*** pentru *lucru* și ***lugurie*** pentru *lugrie* „lucru", ***paturu*** „patru", ***șombură*** pentru *șombră* „pietroi" (din alb.)...

Precum se vede din toate aceste exemple, vocala înmugurită este identică cu cea dintr-una din silabele învecinate, în majoritatea cazurilor cu cea din silaba următoare, sau cel puțin are același caracter (palatal în ***arineu***, ***hirean***..., velar în ***gunoi***, ***șombură***..., central în ***tărîțe***...), încît aceste cazuri s-ar putea explica și ca un fel de propagare vocalică, mai ales regresivă, precum o avem cu regularitatea unei legi în limbi ca cea ungurească. La rigoare am putea admite chiar că avem a face cu un fel de disociere și că *r* în *darac* era oarecum „impregnat" de *a* următor, sau *l* în *feleherț* de *e* următor, încît aceste vocale au „răsunat" și înainte.

Avem —mai rar— și cîteva cazuri de înmugurire cu altă vocală decît cea din silabele învecinate sau de înmugurire ivită în grupuri consonantice fără sonante. Dacă neologismul „pluș" apare, la aromîni, sub forma *piluș*, cauza trebuie căutată în redarea francezului *ü* (din *peluche*) prin *iu*, al cărui *i* a răsunat între *p* și *l*. În arom. *mureană* pentru *mreană* va fi fost hotărîtor caracterului labial al lui *m*. Nu văd însă de ce aromînii zic *măturiță* în loc de *mătriță* „oaie cu lapte".

Cazul al doilea, ca un *u* din silaba următoare să se întîlnească și într-un grup în care nici una din consonante nu e o sonantă, trebuie considerat de fapt ca o propagare vocalică nu ca o înmugurire: în loc de *psusescu* „crăp" (despre vite) și **csurafe* < grec. ξουράφι, aromînii au ***pususescu*** și ***cusurafe*** „brici".

Asemenea cazuri sînt cu atît mai remarcabile la aromîni, cu cît la ei —adevărat, mai ales la cei din sud— se întîlnește tocmai fenomenul opus, al sincopei.

În unele cuvinte intercalarea nu s-a produs pe teren romînesc, ci ele au fost împrumutate așa, cu vocală intercalată. Astfel *nărav* al nostru nu corespunde paleoslavului *nravŭ*, ci unui *naravŭ*, cum îl pronunță sîrbii (*narav*) și bulgarii (*nărav*). Deși al nostru *Caraș* derivă din slavul *kras-*, noi îl avem de la unguri (*karas*). Probabil că și verbul *a se gunosi* „a se scîrbi", din Psaltirea Scheiană, nu e împrumutat din slavonescul *gnąsiti sę* (*gnusiti-sę*) — ca *agunos* al aromînilor — ci ne-a venit prin mijlocire ungurească (*gonoszúlni*). Tot astfel, dacă alături de *hrăbor*, din paleosl. *hrabŭrŭ*, avem și forma ***hărăbor***, aceasta ar putea fi de origine rusească (vechi *chorobrŭ*, nou *chorobryj*), în care limbă redarea grupelor consonantice cu *r* și *l* prin despărțire în două silabe e de asemenea un fenomen caracteristic.

Dacă în texte vechi întîlnim exemple ca *sinige* în loc de *singe* (*sînge*), avem a face cu grafeme care nu corespundeau rostirii adevărate.

75. Adesea întîlnim înmugurirea unei vocale centrale la o sonantă, chiar cînd nu se găsește în silaba următoare — ca în cazul lui ***tărîțe*** — o altă vocală centrală: ***hărană*** pentru *hrană*, ***hărean*** pentru *hrean*, ***sîlab***

ALR, I, 1937/07 pentru *slab*, *iescăle* (în Țara Hațegului, cf. *DA*) în loc de „iesle”, iar la aromîni *căρuțe* pentru *cruțe* „cruce”, *cărină* „coș” < < bulg. *krina*, *aγăre* și *lucăre*, pluralul de la *aγru* „ogor” și *lucru*, *arsălan* și *arăsălan* pentru *arslan* „leu”.

Cînd un romîn nu-și amintește un cuvînt sau trebuie să oprească fluxul vorbirii, el umple pauza cu un *ă* sau *î* prelungit. Acest **sonus vicarius** se aude mai ales la copiii de școală cînd nu-și știu lecția. Tot un *ă* sau un *î* întrebuințăm atunci cînd despărțim în mod intenționat un grup de consonante, care, rostite coarticulat, ar putea da prilej la neînțelegeri. Am arătat în *LR*, I, § 38 că rostirea *optîsprezece* în loc de *optsprezece* evită nașterea unui *ț* din combinația *t* + *s*, făcînd ca elementul *opt* și *spre* să fie destul de net delimitate. Francezii întrebuințează în asemenea cazuri pe *e* „mut” și rostesc în vorbirea curentă *vingtetrois*, deși acest *e* nu este îndreptățit etimologicește. Același caz îl avem în rostirea *altăcine* sau atunci cînd din *cumnat-to* facem *cumnată-to*, fiind astfel exclusă o confuzie cu *cumnato*, vocativul de la *cumnată*. Un astfel de *ă* sau *î* a putut fi întrebuințat deci ca element despărțitor de consonante, nu numai spre a evita echivocul produs de coarticulație, ci și spre a înlesni rostirea unor grupuri consonantice greu de coarticulat, precum este în romînește, spre deosebire de limba greacă, un *cs* la începutul cuvîntului. De aceea aromînii fac din *csen* „străin” *căsen*, deși nici *c*, nici *s* nu este o sonantă.

76. În materialul de sunete moștenite de romîni de la romani lipseau **sonantele silabice**. Cînd, prin contactul cu slavii, strămoșii noștri au împrumutat cuvinte care conțineau asemenea sunete, ei le-au redat prin sonante înmugurite, înlocuind pe *l̥* și *r̥* prin *îl* și *îr*: din slavul *pl̥k*, *kr̥n* (scrise **плъкъ** și **кръиъ**) au făcut *pîlc*, *cîrn* (ortografiate cu litere chirilice tot **плъкъ** și **кръиъ**, după model slav).

Pe cînd la sîrbi *r̥*, *l̥* e monofonematic, la bulgari este, ca la noi, polifonematic (cf. TRUBETZKOY, *Grundzüge*, p. 56–59).

Cu timpul însă am învățat să rostim și noi sonantele așa ca ele să poată forma singure, fără adaosul unei vocale, culmea sonoră a unei silabe, în jurul căreia s-au putut grupa consonantele mai puțin sonore. Cazul acesta s-a ivit atunci cînd, după afonizarea sau amuțirea lui *u* și *i* final, din lat. *i*] *llum*, *i*] *lī* și *mī* s-au născut în romînește *l*, *l'* și *mi* (cu *i* afonic, nesilabic). Cînd aceste pronume nu se puteau lega în mod enclitic de vocala finală a cuvîntului precedent (ca în *nu-l văd*, *să-l'* (> *să-i*) *fac*, *dîndu-mi...*) și nici în mod proclitic de vocala inițială a cuvîntului următor (ca în

l-am văzut, *-l'-a* (> *i-a*) *dat*, *mi-a spus*...), ci se găseau la începutul frazei sau în vecinătatea unor cuvinte care se terminau sau începeau cu consonante, atunci rostirea lor devenea silabică : *cînd ḽ văd*, *cum ḽ' spun*, *m̥(i) dă mîna*...

Această rostire nu este totuși prea obișnuită în romînește, ci în asemenea cazuri sonanta silabică a înmugurit, dezvoltînd un *î* (în dialecte și *ă*). Zicem de obicei *cînd îl văd*, *cum îi* (din *îl'*) *spun*, *îmi dă mîna*... Mai mult decît atît. Un asemenea *î* s-a extins și asupra pronumelor *ți* și *și* ajunse în aceeași situație (*îți spune*, *cînd își drege glasul*...), și chiar și asupra formei verbale *s* „sînt" legat și el adesea enclitic (*nu-s bani*) : *îs bani*.

La istroromîni găsim un astfel de *ă* „sprijinitor" și în alte cazuri, de ex. *ăspălavę* „spală (mereu)", *ăsno* „sîntem" etc. (Cf. *SI*, II, p. 18).

Același fenomen s-a petrecut cu prepoziția și prefixul *n* din lat *in*. Spre a-l înțelege însă, trebuie să facem o scurtă excursie istorică. Lat. *ĭn* și *ĭntro*, *ĭnter*, rostite *en* și *entro*, *entre*, și-au pierdut în unele regiuni ale Romaniei, precum în Italia meridională și în Imperiul de est, prin fonetică sintactică, pe *e* inițial (cf. *DR*, III, p. 391—392.) În cazuri ca *verde-nchis*, *cale-ntoarsă*, *merge-n sat*, *se-mparte*... *i* inițial (rostit *e*) din *ĭnclusum*, *ĭntorqueo*, *ĭn*, *ĭmpartire* s-a contopit cu *e* final din *vir*(*i*)*de*, *calle*(*m*) *mergĭ*(*t*), *se*.... Cum cu *e* se terminau toate substantivele și adjectivele de declinarea a III-a, pluralele ambigene și cele mai multe plurale feminine, persoana a III-a din prezentul indicativ la verbele de conj. II—IV și din prezentul conjunctiv la cele de conj. I, mai ales însă cîteva prepoziții din cele mai des întrebuințate, ca *de*, *pe*, *peste*, *spre* și pronume ca *me*, *te*, *se*, *mine*, *tine*, *sine*, cazurile de „eliziune" a lui *e* din *en* (= *in*) și *entro* (= *intro*) după *e* de la sfîrșitul cuvîntului precedent erau foarte multe. Mai tîrziu, dar tot într-o epocă veche (însă după ce *a* devenise *î* în poziție nazală), *e* inițial neaccentuat s-a prefăcut în *a*, încît și *en* trebuia să devină *an*. În dialectul meglenit găsim încă acest stadiu : ***ancl'id*** < < *includo*, ***anflu*** < *inflo*, ***ampirat*** < *imperator*..., pe cînd celelalte dialecte abia dacă mai păstrează cîteva urme ale acestei transformări. În urma aceasta, prepoziția și prefixul *an*, din lat. *en* (= *in*), a devenit, prin fonetică sintactică, *n* după toate femininele în *a*, după persoana 3 singular și plural la indicativul prezent și la imperfectul verbelor de conj. I, la conjunctivul prezent al celor de conj. II—IV, și mai ales după particole, ca *la*, *ca* și verbul ajutător *a* : *masa-**n**tinsă*, *cîntă-**n** frunză*, *la-**n**chisoare*, *ca-**ntr**-o casă*, *a-**n**vins*... Din nenumăratele cazuri de asemenea eliziuni, prepoziția și prefixul *n* și prepozițiile *ntru*, *ntre* s-au putut extinde și după alte vocale : *vino-**n**coace*, *nu-**n**treba*, *cu-**m**păratul*, *ca-**ntr**-o carte* etc.

În vremile vechi, după amuțirea consonantelor finale, toate cuvintele romînești se terminau — ca în italiană — cu vocale; mai tîrziu însă, după amuțirea lui *u* final, o mare parte a cuvintelor ajunseseră să se sfîrșească cu consonante. Prefixul și prepozițiile *n* (*m*) și *ntru*, *ntre* se găseau deci în aceeași alternativă ca pronumele *l*, *l'* și *mi*: sau se legau mai departe de vocala finală a cuvîntului precedent, sau, cînd acest cuvînt se termina cu o consonantă, *n* devenea silabic: *port ṇ spate, cînd ṃbrac copilul*. Dar precum *ḷ* s-a rostit mai ales *îl*, au început și *n* și *m* să se pronunțe de obicei *în* (*îm*): *port în spate, cînd îmbrac copilul.*

Această obișnuință face ca rostirea cu *î* înmugurit s-o întîlnim și în vecinătatea unei vocale: *nu încep, o îmbrac, să înălbesc*...

Un caz interesant îl prezintă slavul *mŭšelŭ*, devenit *ṃšel* și, cu acomodare consonantică, *ṇšel*. Azi zicem *nu-nșel*, dar *cînd înșel*. Despre *n* va mai fi vorba și în capitolul despre silabă (§ 96).

După A. PROCOPOVICI (*DR*, IX, p. 86) „oricine își dă seama că *î* din *îl văd* nu este un sunet de o plenitudine vocalică egală cu aceea a lui *î* din *cîne, tîrg, rîdeam, îngust*". Spre deosebire de PROCOPOVICI, eu nu fac nici o deosebire în rostirea lui *î* din *îngust* (< lat. *angustus*) și *îngîn* (< lat. *inganno*) și mă îndoiesc că o asemenea deosebire se face în limba romînă.

În măsură mai mare decît la alte consonante fonice, durata vocalică care premerge vibrațiilor este mare la *r*, fiind în medie, după măsurătorile făcute de Șt. LELESCU (*Cercetări experimentale asupra consonantei romînești* ***r***, Sibiu, 1944), de 4,14 sutimi pe secundă (din totalul de 13,14 sutimi, cît durează articularea lui *r* inițial). În *ALR*, II această durată vocalică e însemnată uneori cu un *ă* mic scris înaintea lui *r* inițial, de ex. în ^{ă}*rî̯os* 4194/64. Dar vocala care „sprijinește" pe *r̄* inițial poate fi, ca și în alte limbi și dialecte (de ex. în Spania, Italia de sud, în limba bască și neogreacă), un *a*, precum apare regulat în dialectul aromîn: ***arîd*** „rîd", ***ardățină*** „rădăcină"..., cf. însăși numirea de ***aromîn*** pentru „romîn".

În dacor. ***hrăpi*** în loc de *răpi* se pare că efortul făcut pentru rostirea lui *r̄* inițial a fost întovărășit de deschiderea coardelor vocale în poziția unui *h*.

SUNETE DISPĂRUTE ȘI ADĂUGATE

77. De obicei se zice că limba se u z e a z ă prin întrebuințare; este un mod figurat de a exprima un fenomen, care foneticește se dovedește de cele mai multe ori ca o economie de mișcări în cursul coarticulației. Așa se explică cele mai multe cazuri cunoscute pînă acum de dispariție a unor sunete: *n* în *grîu*< lat. *granum*, în urma nazalizării vocalei precedente (§ 51); *u* final din *om*< *omu*< lat. *homo*, în urma afonizării vocalelor la sfîrșitul cuvintelor (§ 52); *t* din *pusnic*< *pustnic*,

ca urmare a economisirii ocluziunii dentale (§ 50); *cîn* în loc de *cînd*, prin asimilarea lui *d* la *n* precedent (§ 60); *vie* din lat. *viva*, prin dispariția lui *v* ca urmare a unei acomodări la articulația deschisă a vocalelor învecinate (§ 57); *petrece* < **pretrece* < lat. *pertraicere*, prin disimilarea completă a primului *r* (§ 66) etc. Afară de cazul din urmă, în care dispariția sunetului se explică prin faptul că repetarea aceleiași articulări e incomodă, în celelalte exemple dispariția unui sunet este urmarea unei evoluții întregi, prin **faze intermediare**, care se pot atesta sau reconstrui. Dacă bunăoară istroromînii zic *flore* în loc de *floare*, nu avem a face cu dispariția pur și simplu a lui *a*, ci acest *flore* s-a dezvoltat din *flǫre*, o rostire care se aude foarte des prin Ardeal și care, la rîndul ei, s-a născut din *floare* printr-o economisire de mișcări: în loc de a rosti unul după altul un *o* și un *a*, a fost coarticulat, adică s-a rostit dintr-o dată, un singur sunet intermediar, un *ǫ* (= *o* deschis), care din punct de vedere acustic aduce și cu *o*, și cu *a*, încît le poate înlocui pe amîndouă. Dacă din *mă am dus* se naște *m-am dus*, acest rezultat nu se explică prin dispariția lui *ă*, ci stadiul premergător a fost *mām dus* (cum se rostește încă în unele părți), al cărui *a* lung a rezultat, prin contracțiune, din *ma am dus*, iar aceasta, prin asimilare, din *mă am dus*. Tot astfel din *con* + *locare* s-a născut, prin asimilare, în latinește, *collocare*, din care derivă romînescul *culcare*, prin scurtarea lui *ll* originar; din *n* latinesc n-a mai rămas în acest cuvînt în romînește nici o urmă.

Căile pe care evoluează un sunet pînă dispare sînt nenumărate și foarte variate. În istror. *flore* (în loc de *floare*) avem a face cu o monoftonghizare. Tot astfel în *șase* în loc de *șease* sau în *nor* în loc de *noor* (din *nuor*). Numai că în cazul dintîi *e* din diftongul *ea* a fost „înghițit" de *ș* precedent (adică nu s-a mai făcut în regiunea palatală o apertură pentru *e* și o constricțiune pentru *ș*, ci numai o constricțiune pentru amîndouă), iar în cazul din urmă cei doi *o* s-au „contras" într-unul singur (adică cuvîntul bisilab a fost rostit monosilab).

Adesea se întrebuințează, pentru dispariția unei vocale de la sfîrșitul unui cuvînt înainte de începutul vocalic al altui cuvînt, termenul de **eliziune**. În grafie eliziunea se arată de obicei prin apostrof. De fapt termenul acesta, care înseamnează „scoatere afară", datează din vremea cînd filologii operau cu litere, nu cu sunete. Noi am văzut că în *m-am dus*, dispariția lui *ă* — căci asemenea cazuri se numesc eliziuni — se datorește unei serii întregi de transformări. În gramaticile practice, care mai adesea etichetează fenomenele în loc să le explice, se dau exemple de eliziune ca: *numa* = *numai*, *las* = *lasă* ... a căror vocală finală a dispărut în fiecare caz din alte cauze.

78. Examinînd cauzele dispariției unor sunete în limba romînă, ne convingem ușor că ele sînt în general aceleași ca și în alte limbi, căci

economia de mișcări este pretutindeni la temelia acestui fenomen. Totuși în romînește dispar unele sunete care în alte limbi se păstrează, sau, dimpotrivă, în romînește rămîn sunete care în alte limbi amuțesc. De asemenea și condițiile în care dispar sunetele în romînește sînt adesea altele decît în limbile străine. Astfel poziția intervocalică a dus în romînește numai la dispariția lui *v*, pe cînd în franțuzește a dispărut și *d* și *g* între vocale. Această diferență se explică prin faptul că în diferite limbi sau dialecte cei ce le vorbesc își însușesc anumite feluri de a coarticula sunetele, care nu sînt aceleași ca la cei ce vorbesc alte limbi sau alte dialecte. *Coarticulația este deci ușoară sau grea prin obișnuință.* De aceea anumite combinații de sunete, în anumite poziții în cuvînt, care în alte limbi par ușoare, romînilor li se par grele și invers. Mai mult decît atît. Ceea ce în anumite timpuri sau în anumite regiuni trece ca o rostire lesnicioasă, apare în alte vremuri sau în alte părți ca o pronunțare anevoioasă.

Sistemul de organizare a sunetelor (despre care va fi vorba cînd vom cunoaște felul cum ele se încadrează în cuvînt și cum se grupează în silabe) face ca la începutul cuvîntului să nu se poată pronunța ușor — sau chiar de loc — anumite combinații de sunete, foarte obișnuite la sfîrșitul cuvîntului. Astfel vedem că o consonantă mai sonoră nu poate „sări" peste o consonantă de un grad inferior de sonoritate spre a se grupa în jurul aceleiași culmi sonore. De aceea grupuri consonantice ca *bd*, *ct*, *dn*, *dv*, *fs*, *hf*, *ps*... —dintre care unele se rostesc fără greutate la sfîrșitul cuvintelor (*rabd*, *exact* etc.) — sînt neobișnuite la **începutul cuvîntului** Limba își ajută de obicei astfel că nu mai rostește prima din cele două consonante: *bdenie* a devenit *denie*, *ctitor* se rostește de obicei *titor*, din *Dnistru* a rămas *Nistru*, *dvornic* a dat *vornic*, vechiul *fsat* (atestat în Psaltirea Scheiană), din lat. *fossatum*, are azi forma *sat*, din paleoslavul *hvala*, trecut prin faza *hfala*, a rămas (ca și în unele limbi slave moderne) numai *fală*, în loc de *psalm*, poporul rostește de obicei *salm*... Tot astfel a fost „înghițit" *p* înainte de *k'* în rostirea dialectală *pk'atră* pentru *piatră* : grupul *pk'* a fost rostit cu o singură ocluziune, cea palatală, iar înaintea ei, ocluziunea labială a fost la început abia marcată printr-o apropiere a buzelor; mai tîrziu a fost economisită și această mișcare. Forme cu un *p* abia marcat printr-o mișcare a buzelor sînt atestate în *ALR*, I la cuvinte ca : *p)k'ele*, *p)k'icor*, *p)k'eptine*... cf. D. MACREA, *DR*, IX, p. 151. Grupul *sf* e curent în romînește (*sfîrșesc*, *sfîșiu*...); dar în cazurile cînd *s* s-a prefăcut, prin asimilare față de un *ș* următor, în *ș*, noul grup consonantic *șf* a fost redus —probabil și prin disimilare completă față de *ș* următor— la *f*. Se zice deci *sfeșnic*, *sfiștoc*, *sfeștanie*, dar regional *feșnic*, *fiștoc*, *feștanie* (din *șfeșnic*, *șfiștoc*, *șfeștanie*) și numai *feștilă* < bulg. *svěštilo*.

Mai rar e cazul ca dintr-un grup consonantic neobișnuit la începutul unui cuvînt să fie eliminată consonanta a doua. Germ. *Gewind* a dat *ghivent*, dar același cuvînt, rostit de unii germani *gvint*, apare subt forma *ghint* în derivatul *ghintui*. Din slav. *svirěpŭ* avem în romînește *sirep*.

La **mijlocul cuvîntului** anumite grupuri consonantice neobișnuite în cuvinte împrumutate de la slavi se simplifică tot prin eliminarea uneia din consonante : *v* dispare între *r* și *n* în *bîrnă* < *brŭvĭno* ; *b* între *m* și *ț* : paleosl. *ząbĭcĭ* > *zimți* ; *d* între *z* și *n* în *beznă* < *bezdŭna* ; regional și *d* între *j* și *n* : *dajnic* din *dajdnic* ; de asemenea *t* între *r* și *f* sau între *s* și *n* : *jerfă* < *jertfă*, paleosl. *lĭstĭnŭ* > *lesne* (cu *sn* și în bulg. *lesno*, din care poate fi împrumutat cuvîntul romînesc). Tot astfel vedem că amuțesc unele consonante atunci cînd, prin legarea unor desinențe sau sufixe, ori în urma sincopării, se nasc grupuri consonantice neobișnuite : *cîrcă* + *șoară* trebuia să dea *cîrcșoară* ; *cîrpă* + *șoară* trebuia să dea *cîrpșoară* ; în locul acestor derivate apare forma *cîrșoară*, care însemnează și „cîrcă mică", și „cîrpă mică". Din *cîmp* + *șor* a rezultat numele localității *Cînșor* (§ 54). Forma articulată de la arom. *greț* „greci", *soț* „soți" este, la aromîni, *gresl'i*, *sosl'i* (WEIGAND, *Aromunen*, II, p. 358) în loc de *gretsl'i*, *sotsl'i* ; după sincoparea lui *u* s-a născut, la aromîni, *psin* „puțin" în loc de *ptsin*. Din grupele consonantice *ĉc*, *ĉn*, *ĝm* a rezultat *șc*, *șn*, *șm* : *brișcă* < < slav. *brička*, *pașnic* < *paĉ-nic*, *hașmă* < *hadjmă* < ung. *hagyma*.

La **sfîrșitul cuvintelor** asemenea simplificări ale grupurilor consonantice sînt mai rare. Un astfel de caz ar fi forma *moliv* (VÎRCOL, *Vîlcea*, p. 11) în loc de *molivd*.

Cînd se ivesc sau ar putea să se ivească — la sfîrșitul cuvintelor — grupuri consonantice greu de coarticulat, limba își ajută astfel că nu lasă să se afonizeze și să dispară vocala finală. Pe cînd un cuvînt poate începe cu *bl* (*blestem*, *blană*. . .), *br* (*brumă*, *brînză*. . .), *cr* (*cruce*, *craniu*. . .), *dr* (*drag*, *dreg*. . .), *fl* (*fluier*, *flamură*. . .), *gr* (*gras*, *greu*. . .) etc., aceste grupuri consonantice nu pot fi rostite la sfîrșitul cuvîntului din motivele arătate în § 96. De aceea în cuvintele care ar trebui să se termine cu grupurile *bl*, *br*, *cr*, *dr*, *fl*, *gr*. . . *u* și *i* finali nu s-au afonizat ci se păstrează, formînd, la rîndul lor, o culme sonoră care atrage spre sine pe *r* sau *l* precedent (împreună cu consonanta mai puțin sonoră care îi premerge) : ***oblu***, ***umbli***, ***timbru***, ***socru***, ***socri***, ***codru***, ***codri***, ***aflu***, ***afli***, ***agru***, ***agri***. . . (cf. A. PROCOPOVICI, *DR*, IV, p. 29). Un alt mijloc — mai rar — de a evita ca vreunul din asemenea grupuri consonantice să formeze sfîrșitul unui cuvînt, este adăugarea acelui sonus vicarius despre care a fost vorba în § 75. Într-adevăr, alături de *primblu* și de *plimb* (cu dispariția lui *l*, ca în exemplele ce vor urma), găsim în *ALR*, I, p. 365, în punctele

402, 406, 414, 428, 476, 502, 504, 647 şi 658, forma ***mă primbî***. Ceva analog s-a întîmplat cu grupurile ***str***, ***ștr*** (atît de frecvente la începutul cuvîntului : ***strîng, strugure, ștreang...***). În acest caz nu avem numai soluția păstrării lui *u* și *i* final (***nostru, pedestru, voștri, albaștri...***), ci — mai rar, adevărat — şi o soluţie ce aminteşte simplificările consonantice întrebuințate la începutul cuvintelor : eliminarea lui *r* : ***nost, vost*** (în loc de **nostr*, **vostr*) şi ***rost*** (din vechiul ***rostru***, unde a intervenit şi disimilarea completă a lui *r* din cauza lui *r* precedent), căci ***st*** e un grup consonantic obişnuit la sfîrşitul cuvintelor (***fost, adăpost...***). Tot astfel ung. ***hatalom*** apare ca ***hatalm*** sau ca ***hatal*** (*DA*).

Uzul şovăie la grupul *rl* : rostim ***url*** şi ***urlu***, ***azvîrl*** şi ***avzîrlu*** (tot astfel la persoana a doua ***urli***, ***azvîrli***, cu *i* afonizat sau plenison).

Mn, lm şi *rn* se rostesc uşor la sfîrşitul cuvintelor : *lemn, semn, pumn...* ; *ulm, calm, pielm...* ; *atîrn, cîrn* ; dimpotrivă, nu există cuvinte terminate cu *nm, ml* şi *nr* şi nici începătoare cu aceste grupuri consonantice. Cf. şi § 95.

79. Înțelepciunea poporului spune că drumul bătut este cel mai scurt. Adevărat că el nu duce totdeauna drept la ţintă, ci face ocoluri, dar prin faptul că e tare şi uşor de recunoscut şi deoarece evită urcuşurile prea repezi, e mai puţin obositor şi te scoate mai repede şi mai sigur acolo unde voiai să ajungi. Uneori însă un accident — o surpare de teren, o ploaie torențială — produce şi în drumul bătut un obstacol încît călătorul, dacă vrea să treacă mai repede, va trebui să sară peste obstacol, iar dacă are mai mult răgaz va încerca să astupe cu pămînt groapa, sau să aşeze o punte peste pîrîiaşul ce-i apare în cale. Aşa e şi cu rostirea. Prin transformarea sunetelor şi prin împrumuturi din alte limbi sîntem nevoiţi să articulăm sunete sau să facem coarticulări cu care nu sîntem deprinşi ; prin accidente generale, precum e sincopa, sau prin legarea unor elemente derivative la tulpina cuvîntului, se nasc de asemenea combinaţii neobişnuite de sunete. Cînd din *din+potrivă* se naşte ***dimpotrivă***, sau dacă *s* din prefixul ***des*** se rosteşte *z* în cuvinte ca ***desgolesc***, avem a face cu un fel de dregere a drumului în care un accident a produs un obstacol ce ar putea împiedica scurgerea lesnicioasă a comunicaţiei. Vorbind despre acomodare (§§ 54—55) am văzut însă că uneori asemenea nivelări de teren nu se produc şi că sincoparea lui *u* din ***frumuseţe*** sau compoziţia lui ***sub*** cu ***suară*** n-a avut drept urmare prefacerea labialei *m* în *n* înainte de dentala *s* (***frumseţe***) sau pierderea vocii la *b* din cauza afonicei următoare *s* (***subsuară***). Dînd de o groapă în cale, am sărit pur şi simplu peste ea şi n-am mai stat să luăm pămînt din apropiere, s-o astupăm. Vom vedea mai tîrziu că un sunet cu a cărui articulare nu sîntem obişnuiţi,

poate fi chiar înlocuit printr-unul mai ușor de articulat (§ 120). Am mai văzut că rostirea unui grup greu de coarticulat poate fi înlesnită **prin** eliminarea elementului care face greutăți (§ 78). Am cunoscut, cînd am vorbit de înmugurirea sonantelor (§§ 74–76), și cazuri de **adăugare a unui sunet** prin care se înlocuiește pronunțarea unui sunet greu de rostit (cum este *r* inițial) sau neobișnuit (cum erau într-o vreme sonantele silabice) sau a unui grup greu de coarticulat. Limba alege uneori unul, alteori celălalt mijloc. Astfel spre a evita rostirea grupului inițial neobișnuit *cs*, aromînii au făcut din **csurafe* (< grec. ξουράφι) „brici", sau *cusurafe* (§ 75) sau *surafe*.

Ca atunci cînd așezăm o punte peste pîrîiașul care s-a ivit în drum după o rupere de nori, întrebuințăm și în rostire unele **consonante de tranziție** între cele două consonante care formează un grup greu de rostit. Acest caz se ivește mai ales atunci cînd, între două vocale, o sonantă vine în legătură nemijlocită cu o consonantă continuă, granița silabică devenind astfel nestabilă. Spre a face o delimitare mai tranșantă, se intercalează o ocluzivă. Astfel vedem cum un *t* apare între *s* și *r* în *năs**t**rapă* < turc. *masrapa* (și *mastrapa*; cu *t* intercalat și la aromîni: *măstrăpă*, la bulgari *maštrapa* și la sîrbi *maštrap*), *cas**t**rol* și *cas**t**ron* < fr. *casserole* (cu *t* dialectal și la francezi *cas**t**role*, la germani *Kastrol*, la poloni *kastrol*, la bulgari *kastrolă* și la sîrbi *kastrole*); din dacosl. *Srěmĭcĭ* (= sat fundat cu oameni veniți din *Srěmŭ* = Sirmium) avem, în jud. Alba, *S**t**remți* (E. PETROVICI, DR, X/II, p. 257); *samuras**t**ră* < **samurasră* < *samuraslă*, *Nas**t**ratin*. Paralel avem un *d* între *z* și *r* în *Iz**d**rail* (cu *d* și la slavi), *măz**d**rac* e o variantă a lui *măzrac* (din turc. *mizrak*, cf. și bulg., alb. *maz**d**rak*) și în *j**d**reală* din *j(ă)reală* (*Jb.* VII, p. 88). Tot *t* apare între *r* și *s* în *boșcîrță* (= *boșcîr**t**să*) < ung. *bacskorszíj* și a apărut în latinește între *s* și *l* în **as**t**la* (> rom. *așchie*) < *ass(u)la* (diminutivul lui *assis*). Între *n* și *s* apare un *t* în numele de batjocură care se dă prin Ardeal sașilor: *Honț* < germ. *Hans* sau *bomboanțe* (= *bomboan**t**se*) „bomboane", în Brașov, din germ. *Bonbons* (fr. *bonbons*; cf. germ. *Gans* rostit *gan**t**s*). Meglenitii zic în loc de *mi se făcu*: *ań ți fęsi ALR*, I, 364/013. Între *z* și *n* apare un *d* în *groz**d**nic* (*DA*) „groaznic". Între *m* și *l* s-a intercalat un *g* în arom. *m**g**l'are* < **ml'are*, sincopat din *mul'are* „muiere" (CAPIDAN, *Aromînii*, p. 361). Despre apariția unui *b* între *m* și *l* în *dam**b**la* a fost vorba în § 50; tot așa se explică *îm**b**lăti* < slav. *mlatiti* și numele propriu *Im**b**roane*, în care recunoaștem ușor numele unguresc *Imre*. Ceva mai complicat e cazul slavului *mrěna*, care a dat în romînește *mreană* și *breană*. În unele regiuni grupul *mr* neputînd fi rostit la începutul cuvîntului, s-a adăugat, ca în cazurile de mai sus, între *m* și *r* un *b*: *m**b**reană*.

Aici însă n-a intervenit fenomenul „înmuguririi" lui *m* inițial în *îm* (§ 76), ci cuvîntul a rămas de două silabe prin sacrificarea lui *m* inițial. Astfel s-a născut forma *breană*, care e ușor de rostit, căci cu grupul inițial *br* romînii erau deprinși din cuvinte străvechi, ca: *brîncă, brînză, brîu, broască*... Un *b* apare — rar — intercalat și între *r* și *l*: *codîr**b**lă* pentru *codîrlă* (*DA*).

Un caz special îl prezintă grupul *sl*, care în mai multe regiuni se rostește — precum se vede în hărțile 26 și 27, în care forma *sclab* (*stlab*) e dată după *ALR*, I și II — *scl*: *masclu, iescle*... în loc de *maslu, iesle*. Tot așa inițial: *sclab, sclănină*... în loc de *slab, slănină*... Același fenomen s-a întîmplat într-o epocă veche, cînd *Slavus* a devenit, în rostire medio-grecească (cf. VASMER, *Zeitschrift f. deutsche Wortforschung*, IX, p. 21 și 315) Σκλάβος, de unde al nostru *șchiau*. De asemenea aromînii au făcut din **slufure* (metatezat din *sulfurem*) mai întîi **sclufure*, din care a rezultat *școl'ifur* „pucioasă" și *vîscl'e* din grec. βασιλεύς (CAPIDAN, cf. *DR*, IX, p. 273). Forma *sclab* (*sclăbescu*) se găsește și la aromîni; de asemenea *asclăğescu* din *s(ă)lăğescu* „dau drumul" (CAPIDAN, *Aromînii*, § 228). În mod paralel s-a intercalat un *g* între *z* și *l* în *z**g**lobiu* < slav. *zlobivŭ* (ca la poloni *zglawiby*) și în *z**g**limburuș* din *limburuș*, cu *s* protetic. Într-o epocă cînd în romînește nu existau grupele *cl* și *gl*, ci numai *cl'* și *gl'*, a fost împrumutat slavul *žlěbŭ*, care s-a rostit **jl'eab*, apoi *j**g**l'eab*, de unde a rezultat *jgheab* (§ 125).

hărțile 26 și 27

Cazurile de intercalare a unei consonante între alte consonante decît sonante și continue sînt rare. Astfel apare un *t* între *p* și *s* în *fraptîn* (*Jb.* III, p. 218, IV, p. 270, VI, p. 20) pentru *frapsîn* (= *frasin*), apoi în *lipță* (IORGA, *Studii și documente*, XII, p. 31), pentru *lipsă*, întocmai cum alături de vechiul *op să*... apare și *opță*. *Lipțcan* e o variantă a lui *lipscan*, cu intercalarea unui *t* între *s* și *c*. Dacă un *p* apare între *m* și *t* în exemple ca arom. *frîmpte* „frunte", *numptă* „nuntă" (CAPIDAN, *Aromînii*, II, § 228), avem a face, probabil, cu un caz de analogie după participiile cu *nct* > *mpt*.

Alte cazuri de sunete adăugate am cunoscut în cele precedente, cînd am vorbit despre ivirea unui *l'* între labiale și *i̯* la istroromîni (*pl'erd* „pierd", § 57), a unui *i̯* prin disociere (*urei̯che*, § 73) și prin diferențierea vocalelor lungi în diftongi (ung. *tó* > *tău*) și a consonantelor geminate (lat. *sabbatum* > *sîmbătă*, § 70), dar mai ales prin despicarea vocalelor (lat. *pĕctus* > *pi̯ept*, § 71) și a consonantelor (*plămînă* > *plămîndă*, § 72). Mai tîrziu vom vedea că un *e* se ivește la sfîrșitul unor monosilabe (*mel* > *miere*, § 99). O atenție specială se cuvine să se dea la trei fenomene de adăugare sau amuțire de sunete — și o vom face în cele următoare —, propagării, adăugării de sunete în tulpinele onomatopeice și sincopei.

Gramaticile practice și cele descriptive amestecă de obicei, etichetîndu-le sub aceleași titluri, sunetele fără îndreptățire etimologică, indiferent de cauza care le-a produs, făcînd în schimb deosebiri de natură pur formală. Astfel, dacă plusul unui sunet e la începutul cuvîntului, se vorbește de **proteză**; dacă el se găsește la sfîrșitul cuvîntului, de **epiteză** (numită și **paragogă**, cînd adăugarea unui sunet la sfîrșitul cuvîntului urmărește scopuri de eufemie); în sfîrșit de

epenteză, cînd sunetul neetimologic apare la mijlocul cuvîntului. Sunetele parazitare se numesc cu un singur termen: **anaptictice**.

Am evitat termenul **apocopă**, căci subt această numire se înțeleg de obicei fenomene foarte deosebite, care n-au comun decît faptul — cu totul exterior — că sunetele dispărute se găseau la sfîrșitul cuvintelor. Subt apocopă se înțelege și dispariția din cauza energiei scăzute a sunetelor, cît și scurtările mai mult sau mai puțin arbitrare de care va fi vorba în nota paragrafului 107.

Tot numai o etichetă, care nu explică nimic și îngrămădește la un loc lucruri esențial deosebite, e termenul de **afereză**, cum se numește dispariția unui sunet la începutul cuvintelor, confundîndu-se cazuri de amuțire din cauze fonetice, cum ar fi bunăoară simplificarea grupurilor consonantice neobișnuite, cu fenomene de natură fonemică, ca amuțirea unui *a* inițial în exemple ca *miel* < *agnellus*, *rîie* < *aranea*...

Pentru toate acestea cf. și § 179.

PROPAGAREA

80. Fenomenul opus disimilării complete este propagarea: ideea că am să articulez un sunet ce urmează, mă face să îl produc înainte de vreme, fără ca să încetez de a-l produce și la locul care i se cuvine. **O propagare vocalică** o avem în cazurile de **metafonie**. Din lat. *mola* sau *coma* s-a născut în romînește mai întîi *mora*, *coma*... Sunetul *a* din silaba finală a fost însă coarticulat împreună cu *o* din silaba inițială, dînd naștere formei metafonizate *moară*, *coamă*. Tot astfel vedem că masculinului *negru* îi corespunde femininul *neagră*, din *negra*. În loc de *pîne*, *mîne*, *cîne*... apare prin Muntenia *mîine*, *pîine*, *cîine* (diferențiat dintr-un mai vechi **mîene*, **pîene*, **cîene*...); în unele texte vechi găsim această metafonie și în exemple ca: *maire*, *minuine*... pentru *mare*, *minune*...; iar prin unele regiuni vestice femininul plural de la *tăt* (=tot) e *tăit'e*.

Metafonia romînă se deosebește de metafonia din alte limbi romanice, unde vocalele extreme *i* și *u* schimbă pe *e* din silaba precedentă în *i*, prefăcîndu-l deci în vocală extremă: lat. *fecī* > neap. *fice*, milanez *fise*, fr. *fis*, prov. *fis*, span. *hize*, port. *fiz*. Nu este exclus ca urma unei astfel de metafonii să se fi păstrat și la noi în forma *ist*, cu pluralul *iști* (în dialectul moldovean), în loc de *est*, *ești* (devenit *ăst*, *ăști* în alte regiuni) < lat. *ĭstum* (= *ĭste*). În limbile germanice avem și o metafonie asemănătoare cu cea romînească: *berga* > v.-nordic *bearga*, *herot* > anglo-saxon *heorot* (cf. *DR*, I, p. 380) și una asemănătoare cu cea romanică: *halfu* > *hilfu*...

81. Dintre **consonante**, cea care se **propagă** mai ușor este *n*. Cînd propagarea e progresivă, ea se explică prin menținerea mai mult decît e necesar a canalului nazal deschis. Nazalitatea se extinde astfel asupra vocalei și asupra consonantei ocluzive următoare, a cărei imploziune devine nazală: *genuche* devine *genũk'e* și apoi *genunche*. În cazuri de propagare regresivă, avem a face cu o anticipație de rostire în

graba coarticulării. Un *n* propagat se găsește mai ales la dacoromîni, dialectul în care nazalizarea joacă un rol important. Un astfel de *n* se poate ivi și din cauza unui *m*: turc. *amade* > *amandea*. Fenomenul cuprinde cuvinte vechi și nouă, căci el s-a putut ivi în toate timpurile: ceea ce s-a întîmplat mai de mult cu lat. *minutus*, devenit *mănunt* (și apoi *mărunt*) se repetă în vremile noastre cu neologismul *minut*, rostit prin Moldova *minunt*. Străveche trebuie să fie propagarea lui *n* în lat. *minacio*, căci numai dintr-o formă **minancio* se explică al nostru *ameninț*, cu prefacerea lui *an* în *în* și apoi în *in*. Ariile de răspîndire a formelor cu *n* propagat sînt foarte diferite. Astfel în regiuni în care se zice *genuche* întîlnim forma *juninc*ă etc. Mai rar, ca la *păgîn* și *pîngăni* (disimilat în *pîngări*), a urmat o diferențiere de sens pentru forma fără consonantă propagată și cea cu această consonantă. Din exemple ca *scăunenci* (= *scaun* + sufixul *-eci*) sau *basmangiu* (= *basma* + *-agiu*), *moftangiu* (= *moft* + *-agiu*, cf. sîrb. *moftağija*) s-au putut dezlipi sufixele *-enci* și *-angiu*, cu care s-au derivat cuvinte ca *popenci*, *täurenci*; *chiulangiu*...

Alte exemple cu *n* propagat: *ancoňu* (*Rev. Crit.* III, p. 68) „acoi" (= ac mare), **ambi duī* > *amîndoi* (it. *amendue*, engad. *amendous*, v.-fr. *andui*), turc. *arzi mahzar* > *arzmanzar*, *canutus* > **cănunt* (arom. *cănut*) > *cărunt*, *cătigan* > *cătingan* (*DR*, III, p. 666), *fuliginem* > * *furigine* (arom. *furidzine*) > *funigine* (dial. *fuňiziňe*) > *funingine*, turc. *ğamadan* > *geamantan* (și arom. *ğimăndane*, ngr. τζαμαντάνι, dar megl. *ğibădan*), **granucium* (> arom., megl. *gărnuț*) > dacor. **grănunț* > *grăunț*, *înfig* și (rar) *înfing*, *legăna* și *lengăna*, *junicem* > (rar) *junice* și (de obicei) *junincă*, *manuc(u)lus* > *mănuchi* și (mai ales) *mănunchi*, *meridies*, *meridiare* (> *meriză*, *merizare*, arom. *amiridz* și *amiridzare*) > megl. *mirindz*, *mirindzari*, *negel* > *ningel* (*ALR*, I, 137/63 etc.), *neque unus* (> *nici un*, megl. *nițiun*, istrorom. *nițur*) > arom. *ninți un* (cf. prov. *nengun*, span. *ninguno*, port. *nengun*), *nuptiae* > *nuntă* (arom. *numptă*, megl. *nuntă*, istrorom. *nunț*, cf. sard *nuntas*, al cărui *n* îl explică unii prin influența lui *nuntiare*), *panicum* > > *păninc* (> *părinc*), *petiginem* > *pecingine*, *renuc(u)lus* > **rănuchiu* > **rănunchiu* > *rărunchi* (cf. romagnol *naroncal*, engad. *nirunkel*) etc. Veche e propagarea lui *n* și în lat. vulg. **vinginti* în loc de *viginti* (*Indog. Forsch.* 38 (1920), p. 211) > arom. *yingi(n)ț* și în *mănînc* (lat. *manduco*).

Destul de numeroase sînt și cazurile de propagare a unui *r*. Iată cîteva exemple: arom. *aňurzescu* „miros" și *arňurzescu*, *bărbăreasă* (*DA*) pentru *băbăreasă*, *bezărău* și *brizărău* (*DR*, IV, p. 719), *căpăstru* = arom. *căprestru*, *checheriță* și *chercheriță*, *ciovîrtă* și *ciorvîrtă* (*DR*, VI, p. 313), *descotorosi* și *descortorosi*, slav. *krastavec* > *crastavete* și *castravete*, mai rar *crastravete*, *cruscru* (*ALR*, I/II, h. 265/578) din *cuscru*, *fierăstău* și *fierăstrău*, *pirostrii* și *prirostrii*, *păstură* și arom. *prăstură*, *porumbrel* pentru *porumbel*, *projar* (*ALR*, I/II, 1616/839, 850, 856) alături de obișnuitul *pojar*, *stejar* și (în Banat) *străjar*, lat. *squamula* > *scramura* (*DR*, V, p. 410), *tustrei*, *tuspatru* și *trustrei*, *truspatru*, paleosl. *věverica* > *veveriță*, dar arom. *virviriță* (ca bulg. *ververica*, ngr. βερβερίτσα). În neologisme

încetățenite la țară: ***turberculos*** (*ALR*, I, 1637/960, probabil și prin apropiere de *turba*) în loc de *tuberculos*. (Cf. și fr. *trésor* < *thesaurus*).

Propagarea lui *l* o avem în *blalț* *ALR*, I, 95/278 pentru *balț* și am avut-o în lat. vulg. **flacula* (în loc de *facula*), precum arată rom. *flacără*, it. *fiacola* și sard *afflakilai* (poate ca această propagare să fi fost promovată de influența lui *flamma* sau a verbului *flagrare*). Probabil că și **clinga*, din care derivă al nostru *chingă*, nu e o metateză din *cing*(*u*)-*la*, ci o formă disimilată din **clingla*. Judecînd după *flușturа* al nostru, se pare că în latina vulgară a existat și o formă **flusculare*, derivat din *fuscula* (*DR*, IV, p. 683). Un exemplu puțin banal de propagare a unui *l'* îl avem în istrorom. *dopel'el'* pentru *dopel'ei̯* < slov. *odpaljati* (*SI*, II, § 88).

Pentru alte consonante decît sonantele, exemplele de propagare sînt foarte rare. Totuși, dacă alături de *obloji* găsim și forma ***bloboji***, nu avem a face numai cu un caz de metateză, ci și de repetare a rostirii lui *b*. Prin jud. Alba și Hunedoara, se aude *aspăs* în loc de *apăs* (*ALR*, II, 2172/102, 105), iar în loc de *glesnă* întîlnim pe alocuri forma ***sglesnă*** (*ALR*, I, 147/285).

Alte exemple romînești (și din alte limbi) de propagare a unui *n* și *r* am mai dat în *DR*, IV, p. 717–720.

Propagarea, adică „transportarea unui sunet la distanță", o numește GRAMMONT (*Traité*, p. 251) **dilațiune** și o explică astfel: „un fonem atrage în mod particular, pentru un motiv oarecare, atențiunea musculară, încît unele din mișcările articulatoare se extind, prin anticipație, la un fonem anterior sau, prin inerție, la unul posterior".

CONSONANTE ADĂUGATE ȘI REDUPLICĂRI ÎN TULPINI ONOMATOPEICE

82. Tulpinile onomatopeice apar uneori dezvoltate prin adăugarea unor consonante. În studiul meu *Despre onomatopee în limba romînă* (*DR*, I, p. 73–108 = *EL*, p. 319–351) am arătat trei asemenea cazuri:

a) „Cînd sîntem la teatru și în mijlocul reprezentației se produce un zgomot tulburător, putem auzi un *pss!* general și prelung. Cînd însă nu se iscă o astfel de tulburare a reprezentației, ci îndărătul nostru șoptesc doi inși, atunci ne întoarcem indignați cu un *pst!* scurt dar apăsat. Tot cu această exclamare atragem atenția unuia care merge, pe stradă, înaintea noastră.

Deosebirea între *pss* și *pst* este deci lungimea duratei lor, motivată perfect și din punct de vedere fonetic: după *p* urmează o consonantă continuă pe care pot s-o țin cît timp voiesc: *pssss*... Dacă doresc ca exclamația mea să fie scurtă, n-aș avea decît să pronunț un *s* scurt: *ps*. Impresia acustică în cazul acesta e într-adevăr scurtă, dar îi lipsește sfîr-

şitul net şi tranşant. De aceea în loc să întrerup sunetul *s* prin depărtarea limbii de alveolă, deschizînd strîmtoarea necesară pentru articularea sunetului *s*, îl întrerup în mod cu mult mai eficace dacă închid mai întîi această strîmtoare cu totul, ridicînd limba şi lipind-o de alveolă. Astfel după *s* se naşte dentala omorgană, de durată momentană : *t*. De fapt *pst* e mai scurt — sau cel puţin face impresia acustică de a fi mai scurt — decît *ps*, cu un *s* oricît de puţin ţinut" (*DR*, I, p. 88).

Alte exemple de **adăugare a unei ocluzive** citate acolo (p. 89) sînt : ***brt*** pentru o senzaţie scurtă (=un singur fior) de frig, în loc de ***brr***, care exprimă o senzaţie continuă de frig ; ***fiut***, care imită o fluierătură scurtă ; ***fost***, prin care se imită foşnetul frunzelor, ***şft*** şi verbul ***buftui*** faţă de interjecţie *buf*, ***chift*** (cf. *chifti*). Cînd consonanta precedentă e palatală, în loc de *t* apare un *t* palatalizat (*t'*), transcris cu ortografia curentă prin *ti* sau *chi* : ***bîşti*** (***bîşchi***), de unde verbul *bîşti* şi ***ţîşti***, ***ţuşti***... Tot aşa se explică, probabil, ***hait***(***i***) alături de ***hai!***

Mai rar apar alte consonante ocluzive la sfîrşitul unor tulpine onomatopeice, de exemplu *p* în ***horp*** pentru zgomotul ce-l faci cînd sorbi dintr-o dată şi repede (alături de *hor*) ; *c* în *ghiorc*, pentru sunetul produs de apa care înghite un corp. Interjecţia care imită strigătul cloştei este *clon-clonc* (HERZOG-GHERASIM, *Marginea*, IV, p. 233). Un astfel de *c*, final, însă după o vocală, apare în multe interjecţii care exprimă o mişcare sau cădere repede : ***bîldîbîc***, ***bîltîc***, ***bîzdîc***, ***berbeleac***, ***huştuluc***, ***popîc***, ***şontîc*** (cf. ung. *sánta* „şchiop"), ***tîlbîc***, ***ţopîc***, ***tronc***, ***trosc*** . . .

b) O seamă de onomatopee imită un zgomot din jurul nostru care se naşte printr-o mişcare repede. Dintre toate sunetele produse de organul nostru vocal, acela care se caracterizează tocmai prin vibrarea ritmică a unei părţi a organului nostru articulator este *r*. E deci firesc ca o parte însemnată a tulpinelor imitative să fie formate cu ajutorul acestei consonante. Dar ea apare adesea, ca un plus, chiar şi în tulpine care, la origine, nu conţineau un *r*. *Bz* e o tulpină prin care se imită zgomotul produs de zborul albinelor. Alături de această tulpină, de la care derivă verbul a *bîzîi*, întîlnim o tulpină ***brz***, în ***bîrzăun***, ***bîrzoi*** (alături de *bîzoi*) etc.

Cum s-a născut această variantă rotacizată? Zgomotul produs de zborul albinei face asupra urechii noastre impresia unui ton continuu şi muzical. La *bîrzăun*, nu numai că tonul acesta este mai profund, dar el nu e atît de continuu. Astfel, pe lîngă *bz* se mai adaugă plusul unui *r*, care voieşte să redea tocmai nota intermitentă în sunetul produs de zborul acestei insecte.

Asemenea **variante rotacizate** nu sînt rare în limba romînă, de ex. *dudui*—***durdui***, *fîţîi*—***fîrţîi***, *fişcă*—***frişcă***, *gîgîi*—***gîrgîi*** . . . ; ele se întîlnesc şi în alte limbi, de exemplu germ. *pusten*—***prusten***, *ziepen*—***zierpen***,

it. *bulicare—brulicare* (*REW*, Nr. 1388), it. *buf(f)are—brufolo* (*REW*, Nr. 1021), fr. *dorloter* (*REW*, Nr. 2713) etc. (Cf. *DR*, I, p. 90).

c) Zborul bîrzăunului însă poate produce şi altă impresie asupra urechii noastre, pe care, cercînd s-o imităm, credem c-o nimerim mai bine dînd vocii noastre un timbru nazal (precum bunăoară imitatorii de instrumente muzicale dau acest timbru vocii lor cînd imită sunetul violoncelului sau al unor trîmbiţe). Într-adevăr, **nazalizarea tulpinei onomatopeice** este un fenomen destul de des în limba noastră : alături de *bîrdăun*, care cuprinde aceeaşi tulpină imitativă ca fr. *bourdon*, it. *bordone*, span. *bordon*..., avem în romîneşte forma *bon**d**ar*. Tot astfel, alături de *ţţ* (şoarecele *ţîţîie*) avem *ţînţ-* în *ţîn**ţ**ar*, alături de *bţ*, care a dat naştere la *bîţan* (un fel de ţînţar), avem *bnţ* în varianta *bîn**ţ**an*, şi chiar alături de *bîz-îi*, *bîrz-ăun* avem *bon**z**-ălău* (cf. *bîzălău*) etc. Nu ştiu dacă şi *clă**m**pănitul* berzei (alături de a *clăpăni*) trebuie socotit între aceste exemple.

83. Adăugarea unei consonante la sfîrşitul tulpinelor onomatopeice s-a putut produce însă şi pe altă cale. Ca în cele mai multe limbi, avem şi fenomenul **reduplicării imitative**, şi nu numai în exemple ca *bubui* „a face bu-bu'', *tutui* „a face tu-tu'' (ca germ. *tuten*), ci şi în exemple ca *bănănăi*, *bălălăi*, *chelălăi*, *dănănăi* ... De obicei însă nu se repetă o silabă întreagă, ci numai consonanta cu care începe silaba, încît noua tulpină onomatopeică apare cu consonanta iniţială repetată la sfîrşit. Astfel, în loc de *Hagiul ia binişor o maslină, o duce la gură ş-o strecoară pintre gingii* : fol, fol, *o mestecă* (DELAVRANCEA, *Hagi Tudose*), se poate zice *Hagiul folfăie o maslină*. La fel s-a născut *bîl**b**îi* din *bîl-b(îl)*, *bîj**b**îi* din *bîj-b(îj)*, *bom**b**ăni* din *bom-b(om)*, *dîr**d**îi* din *dîr-d(îr)*, *fîl**f**îi* din *fîl-f(îl)*, *fos**f**ăi*, din *foş-f(oş)*, *gîl**g**îi* din *gîl-g(îl)*, *mor**m**ăi* din *mor-m(or)* ... Tot aşa se explică *guz**g**an* din *guz* < (ung. *güzü*), simţit ca onomatopee şi repetat *guz-g(uz)*.

Acest fenomen al **reduplicării trunchiate** e cunoscut şi din alte limbi. Exemple din limba latină se găsesc la STOLZ-SCHMALZ, *Lateinische Grammatik*, p. 216. Al nostru *bom**b**ăni* corespunde lui *bom**b**-us* latin (grec. βόμβος), *bîl**b**îi* lui *bal**b**-us* latin (cf. şi *bau**b**-or*) ; poate şi *bul**b**uc* al nostru să stea în legătură cu *bula* latin, a cărui tulpină apare cu o asemenea reduplicare trunchiată în sardul *bur**b**uḍḍa* „băşică'', span. *bor**b**ollar* „gîlgîi'', *bor**b**olla* „băşică'', fr. *bar**b**ouiller* (*REW*, Nr. 1385—86). Pe de altă parte, al nostru *gîl**g**îi* corespunde unei tulpine onomatopeice slave *glg* în slov. *glg* „înghiţitură'', *glgat'* „a murmura''... (*SEW*, p. 310).

SINCOPA

84. Cînd o silabă este lipsită de accent, vocala acestei silabe poate să fie rostită atît de scurt sau cu atît de puţină sonoritate, încît să nu se mai audă. În cazul acesta vorbim de s i n c o p ă, adică de „cădere''.

Sincoparea unei vocale este de cele mai multe ori în funcție de **grija cu care vorbim.** În vorbirea îngrijită, solemnă, apăsată, controlată, nu trecem prea ușor nici asupra silabelor neaccentuate. Dimpotrivă, în vorbirea repede, familiară, necontrolată, „înghițim" adesea vocala din asemenea silabe. Eu însumi am observat că în familie și în vorbirea de toate zilele rostesc *iepurle, cazurle, unle . . .*, în loc de *iepurele, cazurile, unele. Dom'le* în loc de *domnule, tat-to* în loc de *tată-tău* se aud foarte des; *cellalt* în loc de *celălalt* se și scrie adesea; *mittel* în loc de *mititel* e de multe ori atestat în *Atlasul Lingvistic* I, de unde se mai pot cita forme sincopate ca *moalle* (= *moalele*) *capului* 5/776, *creștu* (*creștetul*) *capului* 5/590, *nărle* (= *nările*) *nasului* 52/782, 795 . . ., *captu* (= *capătul*) 101/556, *callui* (= *calului*) 68/600, *umerle* (= *umerele*) = 56/118, *soarlui* (= *soarelui*) 68/885, *băierle* (= *băierile*) 123/700, 805 . . ., *rumînlui* (= *romînului*) 4/490, *proń* (= *puroi*) 58/05 (arom.), *sprîncenle* (= *sprîncenele*) 43/803, *mînle* (= *mînile*) 361/600, *pînce* (= *pîntece*) 100/470 . . . Forme ca *horle* „horile", *legăturle* „legăturile" . . . sînt curente și la aromîni. Istroromînii sincopează, după *r*, regulat pe *e* sau *i* din articolul *-ele* (*-ile*): *căpurle* „capurile", *cårle* „carele", *pițorle* „picioarele" . . .

85. Desigur că în toate aceste cazuri sincoparea depinde și de **natura sunetelor înconjurătoare.** Grupurile consonantice care s-au născut după căderea vocalei neaccentuate sînt toate obișnuite în limba romînă și ușor de pronunțat. Una din consonantele componente ale acestor grupuri e de obicei o sonantă. Adesea se sincopează o vocală și între două consonante identice sau de același fel. De asemenea se poate constata că nu toate vocalele se sincopează la fel de ușor. Cea mai rezistentă e cea mai sonoră, *a*, urmează *o* și *ă* (*î*); cele mai expuse sînt *e*, *i* și *u*.

86. Sincoparea mai depinde de **tempo** în care vorbim. Formele sincopate, obișnuite în vorbirea „allegro", se generalizează uneori și în vorbirea „lento", devin forme uzuale și literare. Așa s-a întîmplat cu multe cuvinte latine, care apar în limbile romanice sincopate. Unele din ele, precum *caldus* (= *calidus*) > *cald*, *lardum* (= *laridum*) > *lard*, *virdis* (= *viridis*) > *verde*, *domnus* (= *dominus*) > *domn*, *soldus* (= *solidus*), de unde pluralul rom. *solzi*, *postus* (= *positus*), păstrat în rom. *adăpost* . . . sînt atestate chiar la scriitorii latini clasici și nu s-au păstrat în limbile romanice decît în această formă sincopată. Tot așa, sincopat, apare la noi *vet*(*e*)*ranus* > *bătrîn*, *carr*(*i*)*care* > *încărca*, *coll*(*o*)*care* > *culcare*. . , și un număr destul de mare de derivate cu sufixele *-ulus*, *-ulo*, precum: *plop* < *pop*(*u*)*lus*, *mușchi* < *musc*(*u*)*lus*, *cheag* < **clagum* < *coag*(*u*)*lum* ...

față de formele nesincopate *lingură* < *lingula*, *mascur* < *masculus*, *tremur* < *tremulo* . . . Chiar același cuvînt apare, după cum s-a conservat în pături sociale diferite, nesincopat sau sincopat : *buiestru* < **ambulester*, față de *umblu* < *amb(u)lo*, *staur* < *stabulum*, față de *staul* < *stab(u)lum* (cf. *LR*, I, § 96). Tendința latină de a sincopa vocală neaccentuată după vocală accentuată urmată de *v* (*b*) (de exemplu *claudo* < *clavido*, *faustus* < < *favestus* . . .) s-a continuat în limbile romanice (*auca* < *avica*, *gauta* < < *gabata* . . .) și în romînește : *caut* < ** cauto* < *cavito*, *greutate* < ** grev(i)tatem*, *noutate* < *nov(i)tatem*, *băút* din *bă'ut*, iar acesta din lat. *bib(i)tus*...

În opoziție cu cele mai multe limbi romanice apusene, limba romînă a păstrat un număr mare de proparoxitone nesincopate, precum : *bunătate* < *bonĭtatem*, *oameni* < *homĭnes*, *deget* < *digĭtus*, *iederă* < *hedera*, *neted* < *nitĭdus*, *arbore* < *arbŏrem*, *cumpărare* < *compărare*, *încălecare* < < *caballĭcare* . . .

87. Afară de g r i j a și de t e m p o (allegro, lento) cu care vorbim și de natura sunetelor înconjurătoare, elementul decisiv pentru sincoparea vocalelor e **lipsa** lor **de accent**. Cele mai multe cazuri le întîlnim în poziție i n t e r t o n i c ă, adică între accentul principal și cel secundar, indiferent dacă accentul principal este în urmă sau înainte și dacă cuvîntul mai conține și alte silabe neaccentuate.

Dăm în cele următoare exemple pentru cîteva din cele mai frecvente tipuri :

⟍(—)⟋ : *amănar* (și *amînar*) > *amnar*, *amănat* (*amînat*) > arom. *amnat*, istrorom. *mnåt*, *de* ÷ *sătul* > *destul* ; lat. *carricare* > *încărcare*, lat. *montĭcellus* > *muncel*, lat. *ollĭcella* > *ulcea*, lat. *vallĭcella* > *vălcea* ; slav. *otrinąti* > > *urni*, slav. *porinąti* > *porni*, *răzimat* > *răzmat* ; lat. *collocare* > *culcare*, *vorovi* > *vorbi* ; lat. *eccum modo* > *acmu*, lat. *manducare* > *mîncare* . . .

⟋(—)⟍ : *azimă* și *azmă*, *irimă* (= *inimă*) și *irmă* (*Jb.* IV, p. 16), *carele* și *carle* (istrorom. *cårle*), *pare că* > *parcă*, *pune-te* și *punte* (deși se naște omonimie cu substantivul *punte*), lat. *sal(i) cem* > *salce*, lat. *oc(u)lus* > *ochi*, lat. *ung(u)la* > *unghe* . . .

⟍(—)— ⟋ — e mai rar : *conăcărie* > *concărie* (CREANGĂ), *dărîmătură* > *dărmătură* (EMINESCU), arom. *arădățină* > *ardățină* „rădăcină", poate și *ascuțire*, dacă vine din **exacutire* (CANDREA-DENSUSIANU, *DE*, Nr. 99) ; lat. *cooperitorium* > *curpător*, **suffolicare* > *suflecare* și *sufulcare*, **indeminare* > *îndemnare* . . .

Sincopa în silabă inițială protonă e mai rară, dar se găsește totuși : *păsat* > istror. *psåt*, arom. *găl'inat* și *gl'inat*, megl. *crui* < *cărúi*, *jdreală* (*Jb.* VII, p. 88) < *jăreală*, ung. *kalap* > *clop*, lat. *sancta Maria* > *stă-*

mărie; derept > *drept*; * *curum* > *scrum*, *hurubă* > *hrubă*, *juneapăn* > > *jneapăn*, **vurem* (din lat. *volemus*) > *vrem*... Cf. și *Crăciun* din **cărăciun* < lat. *calationem*, *levare* > **lvare* > *luare*.

În unele din exemplele cu sincopă în poziție protonă ne putem imagina că sincoparea s-a produs prin fonetică sintactică, astfel în exemple ca: *ùn *colóp* > *un clop*, *în derépt* > *în drept*, *nòi *vurém* > *noi vrem*... Forma sincopată s-a putut apoi generaliza și cînd lipsea *un*, *în*, *noi* etc. înainte de cuvînt. Asemenea **generalizări ale formelor sincopate** găsim la verbe ca: *usc*, *mînc* (prin Ardeal) în loc de *usuc*, *mănînc*, după formele accentuate pe terminație: *uscát*, *mîncát*... Căderea lui *e* din *levamus*... *(luăm* < **lvăm)* se explică mai ușor în legătură cu un *nos*, *quod* sau alte asemenea monosilabe precedente. Forma *marne*, care se aude prin Muntenia în loc de *margine*, presupune o sincopă foarte veche, încă de pe timpul cînd *marginem* se rostea cu *g* velar, căci *marne* se explică mai ușor prin fazele **marmne* < **margne*, decît prin prefacerea lui *gi* în iot ca în *magis* și *magister* > *mai*, *măiestru*. Lipsa de metafonie în *mierlă* — am aștepta **miarlă* — o explică I. IORDAN prin rostirea trisilabă *(me-ru-la)* a acestui cuvînt, care trebuie să fi dăinuit la noi cel puțin un timp oarecare.

Cazurile în care se sincopează vocala accentuată sînt extrem de rare. În § 46 am văzut că în loc de *văzút*, *duc* și *sînt* întîlnim forme ca *am văst* (din *văzt*), *măc* (din *mă duc*) și *st*, născute mai întîi în legătură cu *nu* sau cu un adverb care atrage accentul. În rostirea repede se aude și *ó stă* (=sută) *de lei* (în opoziție cu *dóuă s(u)te*). Tot astfel *băță* în loc de *bădiță* (*BL*, I, p. 94) sau *lelța* în loc de *lelița*, prin părțile Sibiului, se explică prin faptul că acest cuvînt se întrebuințează, de obicei, înaintea unor nume care, ele, poartă accentul: *lelța A'na*, *băța Ión*. Atunci cînd, în exclamații, accentul e mai apăsat, vocala din silaba neaccentuată e mai expusă sincopării. Astfel, din *de sătul* se va fi sincopat *ă* mai întîi în poruncitorul *destul*! Amuțirea lui a putut fi promovată și prin faptul că prin dezvoltarea lui semantică acest cuvînt (germ. „bis zur Sättigung" — „ganz") nu se mai simțea compus din elementele *de* și *sătul*.

88. Nu toate ținuturile romînești sincopează în aceeași măsură și nu în toate timpurile s-a sincopat la fel. La dacoromîni se poate constata o **preferință pentru sincopă** în Moldova, unde se aude obișnuit *purce* în loc de *purice*, *ce s fac* în loc de *ce să fac*, *taie cuțitu* în loc de *taie cu cuțitul*.

Una din deosebirile esențiale între cele două grupuri de aromîni este că la grupul sudic se întîlnește în măsură neasemănat mai mare sincopa decît la cel nordic. Din cauza aceasta aromînii de miazănoapte nici nu-i înțeleg totdeauna pe cei de la miazăzi. Cum și la greci sincopa e un fenomen frecvent, s-ar putea ca dispariția vocalelor intertonice și a celor protonice să fie, la acești aromîni, urmarea unei accentuări mai energice, după model grecesc.

Forma articolului masculin e la aromîni *-lu* față de *-ul* al nostru. Din *omulu* noi am făcut *omul* prin amuțirea lui *u* final, iar aromînii *omlu*, prin sincoparea lui *u* intertonic. Alte exemple de vocale sincopate la toți aromînii sînt: *arcoare* din *arăcoare* „răcoare", *călgăriță* „călugăriță", *dimneața* „dimineața", *armîn* „aromîn"; *arpă* „aripă", *scîndră* „scîndură";

čor pentru *čičor* (= picior), *murțină* din *murtuțină* „mortăcină" . . . Incomparabil mai numeroase sînt exemplele de sincopă la aromînii din Pind: *niptut* „bolnav" (în nord *niputut*), *sălǵesc*, „slobod" (în nord *sălăǵesc*), *mtrescu* „privesc" (în nord *mutrescu*), *crundu* „curînd" (în nord *curundu*) . . . În conjugare avem forme ca *adár—adrăm* (din *adărăm*), *análțu—alță'm* (din *anălțăm*), *adúc—ațém* (din *aduțém*), *scol—sclăm* (din *sculăm*) . . . Uneori, după sincopă, se nasc grupuri consonantice în care cu greu se recunosc sunetele originare: *psin* din *pușin*, *vzim* din *fudzim*, *mgl'arle* din *mul'arle*, *ińoară* din *inimioară*, *fiĉoru* din *fiĉor-lu*, iar acesta din *ficiorulu*. Alte exemple aromînești la CAPIDAN, *Aromînii*, p. 365—370.

Unii înțeleg subt sincopă și „căderea" unei consonante în mijlocul cuvîntului, pentru care alții întrebuințează termenul **ecthlipsă**.

METATEZA

89. Cînd sunetele nu apar la locul tradițional, avem a face cu m e t a t e z e. **Cauzele acestei schimbări de loc** pot fi mai multe. Adesea metateza se reduce la un defect de memorie. Acest caz îl întîlnim mai ales la cuvinte străine care, auzite întîia oară, nu pot fi încă asociate cu cuvintele vechi. Același lucru se întîmplă cu unele nume proprii mai lungi, care și ele trebuie să se imprime izolate în memoria noastră, fără legătură cu alte cuvinte apropiate ca formă sau sens (multă vreme nu eram sigur dacă eroilor din vestitul roman al lui Dostoievski trebuia să le zic Frații *Caramazov* sau *Camarazov*). Uneori metateza e pricinuită — sau cel puțin promovată — de o asociație de idei greșită. Astfel GRAMMONT (*Traité*, p. 356) crede că dacă limba romînă (*pădure*) și alte limbi sau dialecte romanice (toscan *padule*, milanez *padu*, sard. *paule*, v.-span. și v.-port. *paul*) pleacă de la forma metatezată *padulem* în loc de *paludem* (*palus*), cauza ar fi o orientare, întîmplată în latinește, după alte cuvinte terminate in *-ulem*, ca *tribulem*, *idulem*, *pedulem*. Tot astfel, dacă auzim vorbindu-se de un *nas bocîrnat*, în loc de *borcănat* (= ca un borcan), pricina e apropierea ce s-a făcut cu *cîrn*. În unele regiuni etimologia populară a făcut *lăcrămație* din neologismul *reclamație*.

Metateza se explică prin faptul că un sunet — de cele mai multe ori greu de rostit sau făcînd parte dintr-un grup de sunete incomode în ceea ce privește coarticulația — ne ațintește atenția în măsură atît de mare, încît pierdem noțiunea exactă a locului ce i se cuvine în cuvînt și îl anticipăm (GRAMMONT, *Traité*, p. 340) sau îl așezăm într-un loc mai ușor de combinat cu alte sunete. O nepoată a mea, care la vîrsta de patru ani

nu putea încă să rostească pe *r*, era mereu cicălită de cei din jurul ei pentru acest defect, de care ar fi voit bucuros să se dezbare. Atunci am început să fac cu ea exerciții de rostire, recomandîndu-i să spună după mine cuvinte în care *r* urma după *d*. După oarecare sforțări izbuti să zică deodată : *rrrdag* (în loc de *drag*, cu un *r* lung și anticipat).

Metateza poate fi și rezultatul unor p r o p a g ă r i și d i s i m i l ă r i succesive. Astfel, dacă în loc de *crastavete* se aude și *castravete* sau în loc de *poclon* și *plocon*, s-ar putea ca aceste două forme (ce ne apar rezultate prin mutarea locului lui *r* sau *l*) să se fi născut prin disimilare totală din *crastravete* (atestat în forma aceasta) sau **ploclon*, cu *r* sau *l* propagat. A căuta legi diriguitoare pentru metateză mi se pare o încercare zadarnică. Totuși vom încerca în cele următoare să cunoaștem cele mai obișnuite tipuri de metateză din limba romînă, întemeiați pe un număr mai mare de exemple.

Există fără îndoială limbi în care metateza e un fenomen rar, și altele în care ea e foarte frecventă. Între acestea se numără, afară de limba romînă, albaneza și dialectele sud-italiene, cu care limba romînă are, după cum se știe, și alte note comune. De pe hărțile *Atlasului* se pot culege o mulțime de exemple pe lîngă cele date de noi, căci metateza este, în mod firesc, un fenomen mai rar în graiul claselor culte, cu o vădită tendință de a întrebuința formele tradiționale, decît în graiul spontan și mai puțin controlat de la țară.

„Greu" de rostit nu este pentru oricine același grup de sunete, ci pentru unele persoane sînt grele anumite urmări de sunete, uneori numai în anumite cuvinte. Astfel aveam un profesor în liceu care n-a izbutit în toată viața lui să zică *angajat*, ci zicea totdeauna *aganjat*. Eu însumi am oarecare dificultăți să pronunț *apocopă*, avînd tendința să încep cuvîntul cu *acopo*..., deci cu anticiparea lui *c* dintre cele două vocale egale.

Dacă în textele noastre vechi se scrie *brănă, vrăstă, crăd, plăc*... în loc de *bîrnă, vîrstă, cîrd, pîlc*..., această metateză e numai g r a f i c ă, imitînd felul de scriere slavon. De rostit, se rostea totdeauna *bîrnă*..., precum se vede lămurit din cuvinte de origine latină ca *vîrtos*, scris *vrătos*... Totuși uneori această grafie a influențat și rostirea. Astfel numele propriu *Blăgaru* corespunde ortografiei slave блъгаринъ „bulgar".

În cuvinte de origine slavă ca *crîșmă* și *cîrciumă* (slav. *krŭčima*), *cristei* și *cîrstei*, *hîrb* și *hribuit, învîrtesc* și *răzvrătesc*... nu avem propriu-zis a face cu metateză, ci cu redarea lui *r* silabic cînd prin *îr*, cînd prin *rî*. Un caz cu mult mai complicat e al cuvintelor *baltă, daltă, gard, scovardă* față de *blato, dlato, grad, skovrada* la slavii meridionali; despre acest fenomen e a se vedea în urmă studiul lui GR. NANDRIȘ, *Despre metateza lichidelor în elementele slave din limba romînă*, în *DR*, VI, p. 350–357 și *LR*, I, § 120.

Dacă alături de *gînsac* găsim *gîsnac*, avem a face cu o metateză; în *gîscan* însă sufixul *-an* s-a adăugat tulpinei *gîsc-* (cf. *gîscă*) fără *n*.

În cuvinte ca (vechiul) *fuglu* „prizonier", *modru* „chip", *Șandru*... din ungurescul *fogoly, modor, Sándor*... nu avem propriu-zis a face cu metateze, ci cu încadrarea acestor cuvinte străine în categorii existente, după modele ca *socru, codru* ... Dimpotrivă dacă în loc de *codru, negru, soacră-sa* avem la aromîni *codur, negur, soacăr-sa*..., aceste forme par a se fi născut din *coduru, neguru, soacără-sa* prin svarabhakti, ca în exemplele citate în § 74.

90. Metateza simplă atinge în marea majoritate a cazurilor consonantele *r* și *l*, sau, cel puțin, consonante care formau un grup cu sonantele

(de lîngă care fug în altă silabă), ca în _bălmăji_ din _*băljămi_ derivat din ung. _balzsam_. Dintre numeroasele exemple vom căuta să deslușim cîteva tipuri mai obișnuite.

a) În tipul _crapă_ în loc de _capră_, _plocon_ în loc de _poclon_ . . ., metateza e regresivă, alcătuind cu consonanta inițială un grup consonantic frecvent.

Acest tip e obișnuit și în latina vulgară, unde în loc de _per_, _inter_, _super_ se zicea _*pre_, _*intre_, _*supre_ (rom. _p(r)e_, _între_, _spre_). Așa și în compusele _pricepe_ (< _percipere_), _primbla_ (< _per-ambulare_), _întreba_ (< _interrogare_) . . . Tot latină vulgară e metateza în _quatro_ (în loc de _quatuor_) > > _patru_, _intregum_ (= _integer_) > _întreg_; străveche e metateza și în _pigritare_ > _pregeta_ (cu _g_ + _e_ > _ĝ_), în _strănuta_ din _sternutare_ (forme începătoare cu _stra-_ se găsesc și în Italia de nord și în Friaul), și probabil și în _formosus_ > _frumos_, _*curtiare_ > _cruța_, căci nu avem nici o urmă de forme nemetatezate în romînește. Pentru metateza lui _l_ în aceleași condiții avem _*clagum_ (din _c(o)ag(u)lum_) > _cheag_, _clinga_ (din _cing(u)la_ sau _*cling(u)la_ § 81) > _chingă_, _*plop(p)us_ > _plop_, _*glibbus_ (din _*gibb(u)lus_) > _gheb_, _sughița_ din _subgluttiare_ (în loc de _singultiare_). Veche e metateza și în _flămînd_, care stă în legătură cu lat. _*famulentus_, în _plămîni_ din _pulmones_, în arom. _șcl'ifur_ „pucioasă", care s-a dezvoltat din _*sclufurem_ în loc de _*sulfurem_ (din _sulfur_).

Alte exemple latine vulgare sau romanice: _*clapare_ (din _cap(u)lare_) > milanez _ćapa_ „pigliare", _*cloma_ (din _*com(u)la_) > _ćomma_ „criniera", _*clonfare (conflare)_ > _ćonfa_ „gonfiare" (SALVIONI), _*cloppa_ (din _copula_) _REW_, Nr. 2209, _*flunda (*fund(u)la)_ > it. _fionda_ _(Arch. glott. ital._ II, p. 56 n.), _*spluma (spum(u)la)_ > it. _spiuma_, _*clepu_ (din _tep(u)lus)_ > > friulan _clipp_ (NIGRA)...

Exemple romînești: sîrb. _bagrena_ > _bagrin_ și _braghin_, ung. _bárson_ > _barșon_ și _brașon_, slav. _bebrŭ_ > _breb_ „castor", _bedreag_ și _bredeag_, _căpăstru_ și _căprăst_ (prin Bihor) și arom. _căprestu_ (cf. port. _cobreste_) alături de arom. _căpestru_, _castron_ (_castrol_) și _craston_ (_crastol_), lat. _fimbria_ > _fringhie_, _furnică_, dar istrorom. _frunigę_ (cf. sard _froniza_...), _*gargur_ > _grangur_, _ingurzi_ și _ingruzi_, _inturna_ și _intruna_, _jugastru_ și _jugrast(u)_, _persecutor_ și _presecutor_ „agent fiscal" (în era ungurească, prin Bihor), _pervaz_ (din turc. _pervaz_) și _prevaz_, megl. _ștărb_ și _ștrăb_ „știrb", _stirpesc_ dar arom. _străk'escu_, _turbat_ dar arom. _trubat_... ; arom. _blugur_ pentru _bulgur_, _bucluc_ și _blucug_, _flăcie_ (în Rășinari) în loc de _făclie_, bulg. _gugla_ > _glugă_ (de unde _gluga_ în ungurește), _haldan_ și _hlădan_, _potlog_ și _plotog_, _pantlică_ și _plantică_, chiar și _sflecă_ în loc de _sfeclă_, deși grupul consonantic _sfl_ e puțin obișnuit.

b) Mai rar e tipul _curpător_ (_cîrpător_) din lat. _coop(e)r(i)torium_, _curcubetă_ alături de _cucurbetă_ din lat. _cucurbita_, _miljoc_ (arom. _ńoldzuc_) = _mijloc_ . . . Metateza e tot regresivă. _R_ sau _l_ formează partea primă a unui grup consonantic care se împarte pe două silabe.

Alte asemenea exemple: _benevreci_ și _berneveci_, _ciurbălău_ din ung. _csoborló_, _corciovă_ din _cociorvă_, _curpușeu_ (Bihor) din _copîrșeu_ „sicriu"

(ung. *koporsó*), ung. *hazsárt* > *hîrjate*, *tărgîță* din *tăgîrță*, *Soldomeni* din *Sodomleni* (*DR*, IV, p. 836)...

c) Mult mai des e tipul *borboană*, *Culcer* ... din *broboană*, *Clucer* ... Cazul e același ca subt *b*, numai că metateza e p r o g r e s i v ă. Vechi sînt : *purced* din *procedo*, *paltin* din *platanus* (și la aromîni *paltin*, și la albanezi *palńe*, dar la megleniți *platăn*), *păstra* din **parsĭtare*, poate și *bătărn* (în sudul Munteniei, la aromîni *bitărn*, la megleniți *bitǫrn*) alături de *bătrîn* (istrorom. *betăr* e disimilat din *betrăr*) din *vet(e)ranus*. (*Bătîrn* nu poate veni din *veternus*, care are *e* scurt și ar fi alterat pe *t* precedent).

Pentru *(ex)piclare* în loc de *(ex)plicare*, cf. *REW*, Nr. 3052 și 6601 ; milanezul *pombi* presupune **pumblum* în loc de *plumbum* (SALVIONI).

Alte exemple romînești (mai frecvente în dialectul aromîn) : *brădaci* > *bărdaci*, *brăcinar* > > *bărcinar*, *crăciun* > m gl. *cărciun* (aromînii au amîndouă formele), *căprăreață* > arom. *capărleață* (din *căprăleață*), *crăpătură* > arom. *cărpitură*, *curcubeu* și *cucurbeu*, *de pre apoi* > arom. *dipărpoia*, *frămînt* > arom. *firmintu*, *frîu* (din **frînu*) > arom. *firnu*, *grîu* (din **grînu*) > arom. *gărnu*, *grăunț* (din **grănuț*) > arom. *gărnuț*, *grădină* > arom. (în Perivoli) *gărdină*, *greșesc* > > arom. *agîrșescu*, *grumaz* și *gurmaz*, *hrănesc* > arom· *hărnescu*, *împrumut* > arom. *împărmătedzu*, arom. *ncurțilat* pentru *ncruțilat* „încrucișat", *îngrășare* > arom. *ngărșare*, *într-un loc*—*întorloca*, v.-bulg. *dražiti* > *îndîrji*, *lacrămă*, *lăcrămare* > arom. *lacărmă*, *lăcărmare*, *lucrătoare* > arom. *lucărtoare*, arom. *pri ģos* „pe jos" > *pirģos*, *prăjesc* dar *pîrjoală* (arom. *pîrjescu*, alb. *perzhos*, ung. *perzsel*), *prun* > arom. *purnu*, *șandrama*—arom. *șandărmae* „lemnărie", *sfredel*—megl. *fărdil*... ; *aldămaș* și *adălmaș*, *clocot* și *colcot*, *clobanț* și *colbanț*, arom. *păltare* din *plătare*, *plătesc*—arom. *mpăltescu*...

d) Nu prea dese sînt exemplele de tipul *crastavete* > *castravete*, **prătund* (din lat. *pertondo*) > *pătrund*; *clăpăug* > *căplăug* (și în rutenește *klapo-uchyi* și *kaplo uchy*) ..., adică același caz ca și subt *a*, dar în sens p r o g r e s i v.

Tot astfel : *împrotivă* și *împotrivă*, *protykalo* > *potricală*, *protocol* și *potrocol*, *traistă* și arom. *tastru* ..., *clapon* și *caplon*, lat. *plantaginem* > > *pătlagine* ...

e) Destul de rare sînt cazurile de i n t e r v e r t i r e a unui grup consonantic al cărui prim sau al doilea element e un *r* sau *l* : *apreg* vine, probabil, din lat. **harpagus* (*harpago*), *coțobrea* din rut. *kocjurba*, arom. *dirtă* e în loc de *ditră*, din bulg. *garvan* derivă arom. *gavran*, din **subventrare* vine *suvrinta* ... ; în loc de *duhluită* avem și forma *dulhuită*. Remarcabilă e metateza *aulat* (la istroromîni *avlåt*) din *aluat*. La istroromîni mai găsim și *preịzi* în loc de *pierzi*, iar verbul *ănịurbå* „a întîlni" e metatezat din **ănruịbå*, din *in* + *obviare*. Interesant e mai ales cazul de intervertire a grupului consonantic *lr* în *rl* in acest dialect, cînd, prin fonetică sintactică, pronumele *l* „îl" e urmat de verbul ajutător *rę* : *se-l rę då* „dacă l-ar da" devine *serle då*. Invers, din *nu-l ren hiti* „nu-l vom arunca" sau *nu-l*

rẹi dă „nu i-ai da", avem și : ***nurlen** hiti, **nurlẹi** dă* (*SI*, II, p. 134). MEYER-LÜBKE admitea o metateză **interguare* din *interrogare* spre a explica pe al nostru *întrebare*.

f) Remarcabile sînt cazurile de trecere a unui *r* înaintea vocalei inițiale a unui cuvînt : în loc de *argăsit* meglenitii zic ***rugăsit***, pentru ***hîrb*** meglenitii zic ***răb***, *argint* e la megleniți ***răzint***, alături de *arvună* se găsește ***ravună***. Avem și cazul invers, că un cuvînt începător cu o consonantă o trece pe aceasta după vocala ce-i urmează : în loc de ***h'icat*** „ficat" se aude la aromîni și forma ***ih'cat*** și în loc de *lienea* „lighian", ***ilenea*** ; sîrb. ***latica*** a dat la noi ***altiță***, slavul *rylici* a dat ***hîrleț*** (alături de *ruleț*, PAMFILE, *Industria casnică*, p. 145), în loc de *rușune* „rușine" se întîlnește la aromîni ***urșine***. Nu lipsesc nici cazurile de mutare a unui *r* între vocale : *croiesc* devine la aromîni ***curescu***, iar *hăire* „pricopseală" devine ***hărie*** ; în Țara Oașului *lăurușca* e *lărăușcă* (CANDREA, *Țara Oașului*, p. 48).

Dacă în loc de *rîd, rîpă* întîlnim la istroromîni ***ărd, ărpẹ***, nu avem a face cu o simplă intervertire a ordinii tradiționale, ci lucrul se explică astfel : istroromînii deprinși cu *r* silabic, ca și croații, rostesc uneori *r̥de, r̥pẹ*, în loc de „rîde", „rîpă". Tot astfel „dracul" se numește *r̥vu* (de două silabe), din *răvu* „răul". Cum ei redau pe *r* silabic și prin *ăr* (de exemplu *ărt, ăriau*, din croatul *rt, rjav*), au adăugat un *ă* sprijinitor înaintea lui *r* și în *ărde, ărpẹ*. (Despre cazuri analoge la albanezi, serbo-croați și în dialectele italiene, cf. *DR*, III, p. 394). Mai greu e de spus dacă în *ardica* în loc de *rădica* avem a face cu un caz ca cele de mai sus, sau cu un *a* adăugat, ca în *aluneca* (= luneca) și sincoparea lui *i* din *ar(i)dica*. Tot astfel arom. *nărăescu, năvălescu* în loc de *(î)nrăescu, (î)nvălescu* pot avea un *ă* înmugurit în formele *n̥răescu, n̥vălescu*, iar arom. *năs* „ins" poate fi de aceeași origine ca *nusu* din textele noastre vechi.

Exemplele pentru dialectul aromîn au fost date în cea mai mare parte din CAPIDAN, *Aromînii*, p. 362—364, unde se mai citează și alte cazuri.

Năuntru nu s-a născut prin metateză din *înuntru*, ci prin asimilare din *lăuntru*.

Dacă examinăm mai de aproape exemplele de metateză de mai sus, precum și altele, vedem că *r* și *l* se mută adesea din silaba neaccentuată în cea accentuată (*căpréstru, pătlágină . . .*) sau în direcția accentului (*purcéd, adălmáș . . .*) ; de asemenea se observă o preferință a lui *r* și *l* de a-și alege locul lîngă o consonantă omorgană (dentală sau africată dentală) : *întreg, încurțilat* . . . Metateza nu e împiedicată de simțul nostru etimologic (sau, mai exact zis, în formele metatezate simțul nostru etimologic recunoaște încă legătura cu familia unui cuvînt). Astfel raportul etimologic între *frate* și *fîrtat* sau între *braț* și arom. *bărțat* „atît cît poți cuprinde cu brațele" rămîne viu în simțul limbii ; înțelesul lui *bîrneț* sau *bîrnaș* menține legătura lui etimologică cu *brîu* și nu le lasă să fie considerate ca derivate de la *bîrnă*. Nici omonimia cu *cloțan* „șobolan" nu împiedică metateza în ***cloțan*** „colț mare (de stîncă)" din *colțan*. Mai greu e de recunoscut raportul

etimologic atunci cînd — ceea ce se întîmplă adesea — pe lîngă metateză se mai ivesc și alte accidente generale. Astfel e ***vlătar*** în loc de *vătrar*, în care cu greu se mai simte tema *vatră*, și ***călpitură*** „crăpătură", cu disimilarea lui *r* metatezat față de *r* următor. Greu de recunoscut e și verbul arom. *andoapir* în adjectivul *an**dr**upat*, în care, afară de metateză, mai avem și sincopa atît de obișnuită la aromîni. Cît de capricioasă e metateza, se vede din exemple ca: *gă**rd**ioară* (din *gărdinioară), diminutivul lui *grădină*, într-o regiune în care se zice *grădinar*.

Nazala *n* își schimbă mai rar locul. Avem totuși cîteva cazuri de metateză simplă: din *ciornoglav* avem *cioro**n**glav*, din *îmbufna* avem *îmbu**n**fa*, iar la aromîni găsim ***an**dăca* și *sfăr**n**uțel* în loc de *adînca* și *furuncel*. Pentru mutarea unui *m* la începutul cuvintelor avem, la aromîni, exemplul ***m**utură* în loc de *umtură* „untură". Prin Muntenia se aude ***m**oușor* în loc de *omușor*.

Un *s* fuge de la locul lui tradițional în ***s**cărtăveți* în loc *căstrăveți*, în ***s**traiță* în loc de *traistă* (ca la albanezi, cf. *DR*, III, p. 823) și în ***s**pîrnel* în loc de *prîsnel*. Forma dialectală *armăc**s**ar* în loc de *armăsar* o explică GAMILLSCHEG (*Oltenische Mundarten*, p. 73) din *armăhsar*, metatezat din *harmăsar*.

Destul de dese sînt cazurile de intervertire a unor grupuri consonantice care nu sînt formate cu sonante: sîrb. *britva* > *bri**ft**ă*, turc. *kešf* > > *cheșf* și *che**fș***, *clucsă* > *clu**sc**ă*, *disc* > *di**cs*** (*GS*, I, p. 112), băn. *frafsăn* „frasin" > *fra**sf**ăn*, ung. *gacsiba* > *ga**bj**ă*, *letcă* > *le**ct**ă*, *litvă* și *li**ft**ă*, *molitvă* și *moli**ft**ă*, *molidv* și *moli**ft***, *logodnă* > *logo**nd**ă* (*DR*, VI, p. 225), germ. *Pakfong* > *pa**fh**on*, istrorom. *pu**cs**ę* „pușcă" (și la serbo-croați *pukša* alături de *puška*), *rînji* și *rî**jn**i*, *rîvni* și *rî**nv**i* (*GS*, I, p. 112), *su**ps**ina* *ALR*, I,165/85 în loc de *suspina*, *tigvă* și *ti**vg**ă*, *vespe* și *zia**ps**ă* (*GS*, I, p. 191). E greu de spus de ce unele din aceste grupuri consonantice prezintă mai multă ușurință de pronunțare subt forma metatezată decît subt cea tradițională. Se pare că pentru un aromîn *rl'* e mai ușor de rostit decît *țr*, căci *uțrăl'i* devine *uță**rl'**i*. Pentru un dacoromîn *rcn* e greu de rostit, de aceea am făcut *c**r**îcni* din *cîrcni*, dar deși grupul *șc* la sfîrșitul cuvintelor e destul de frecvent (*mișc*, *mușc*, *împușc*...), am făcut *în**șf**ac* din *înfașc* (*DR*, III, p. 381).

Ca și in alte limbi (cf. alb. *sterink* din *tshernik*, *shtimoj* din *tshimoj*, ngr. τσόμαχος ⟨ στόμαχος), găsim și la noi, mai rar, metateza lui *ț* (= *ts*) în *st* sau a lui *st* în *ț*: *stupă* apare la aromîni ca ***ț**upă*, iar *nu ți le dau* ca *nu-**st** lă dau*.

91. Alături de această fugă de la locul tradițional (metateza simplă) avem și o **metateză reciprocă**, cînd două sunete schimbă între sine locurile lor în cuvînt.

Şi în cazul acesta cele mai multe metateze privesc sonantele ***r*** şi ***l***. Dintre tipurile foarte variate relevăm următoarele :

a) Două consonante simple (***liră*** > ***rilă***) îşi schimbă locul, sau dintr-un grup de consonante una se mută în locul altei consonante simple (***raclă*** > ***lacră***, ***barilcă*** > ***balircă***), sau grupul întreg de consonante trece în locul unei consonante simple (sîrb. ***gloginja*** > ***goglină***). Uneori dintr-un grup consonantic o consonantă trece în alt grup, în care ordinea consonantelor poate fi intervertită : turc. ***meneške*** > ***micşunea***, ***ciosvîrtă*** > ***ciovîstră***. Întîlnim şi cazuri cu schimb de loc între trei consonante sau grupuri de consonante : ***Dobrogostea*** şi ***Drogobostea*** (*DR*, III, p. 380).

Exemple aparţinătoare la acest tip sînt numeroase : *belterie* şi *berlelie*, în loc de ***birighiţi*** (= beregăţi) se atestă, la romînii din Serbia, ***ghiribiţi*** (*DR*, IV, p. 817), în loc de **bogodănesc* avem *bodogănesc*, în loc de *Cîrţoşorean* (cu asimilaţie din *Cîrţişorean*) avem *Cîrţoroşan*, sîrb. *sačma* > *ceasmă*, *cetină* şi *tecină* (*DR*, VI, p. 469), *clarinet* > *claranet* > *clanaret*, în loc de *colotoci* (= *colătăci*) avem *încotoloci*, *clavir* şi *gvalir* (PAŞCA, *Glosar*), *creolin* şi *cliorin*, în loc de *de-anumirea* aromînii zic *de-arumirea*, în loc de *năfătescu* „satur" aromînii au *fănătescu*, *ferdelă* şi *felderă*, în loc de *flecuşteţ* se aude *clefuşteţ* (în Sîngeorz-Băi), de la *fronim* „cuminte" e derivat arom. *frumineaţă*, în loc de *Gabrovete* avem *Dragobete* (după *drag*), *gogolan* şi *gogoloţ* apar ca *gologan* şi *gologoţ*, alături de *gulerat* întîlnim şi *gurelat*, *Hereclean* şi *Helecrean*, *horelcă* şi *holercă*, ung. *idézés* > *izădiş*, *ienuper* şi *ierupen*, *înfrumseţat* şi *înfrumţesat* (CANTEMIR), *măciucă* şi megl. *ĉamugă* (tot aşa la sîrbi : *mačuga* şi *čamuga*), *gămar* (din *gumar*) şi *măgar*, *mascătă* în loc de *mastăcă* (Sălişte), *minei* şi *nimei* ; *rapanghel* e în loc de *parangel* (ngr. παραγγελία *DR*, III, p. 735), *pîrcălab* şi *cîrpălab* ; istroromînii zic *pl'ir* „plin" şi *pril* ; se zice *poreclă*, *polecră* şi *protecă* (Răşinari), din *povară* aromînii au făcut *puravă*, din *raliţă* meglenitii *lariţă*, *recăl* şi *lecăr* (Răşinari), *relaţie* şi *leraţie* (Muscel), *regulat* şi *lăgurat* (*Şez.* IX, p. 142), *revolver* şi *răvorvel* (Muscel), *sfredel* şi *sfledăr* (Muscel), *schilod* şi *schidol*, *scociorî* şi *scoroci*, *smintînă* şi *mistînă* (Sălişte), *tăciune* şi *ĉătune* (tot aşa la istroromîni : *čaturiću*) ; *Zăvideni* şi *Vizădeni* (*DR*, VI, p. 473).

Cîteva din cazurile aparţinătoare acestui tip merită o atenţiune deosebită : MEYER-LÜBKE avea dreptate să derive pe *apuca* din lat. *aucupare* > **acupare* ; alături de *cocean* se găseşte (ca şi la bulgari : *kočan* şi *čokan*) forma *ciocan*, cu toată omonimia ce o prezintă. După DENSUSIANU, *comanac* vine din *calama(n)cum* ; istroromînii păstrează încă forma apropiată de etimologie : *coromâc* (alături de *comorâc*). Verbul *întrumpica* e metatezat, precum a arătat N. DRĂGANU (*DR*, III, p. 380), din *întru(n)chipa*. Dacă în loc de *jegărai* întîlnim *jerăgai*, desigur că metateza a fost promovată — dacă nu provocată — de legătura semantică cu *jar*. Uneori metateza distruge legătura etimologică, de exemplu în *lidoroşan* „locuitor din *Lidişoara*" (dintr-o formă **lidoşorean*, cu asimilaţie din *lidişorean*) şi în *Stălineşti*, care pare a fi metatezat din *Stănileşti*. Spre a explica pierderea lui *c* din *metaxa* (care în mod normal ar fi dat *mătapsă*, cf. alb. *mendafshe*) GIUGLEA admite o metateză timpurie **mectasa* (care—*ct* fiind înainte de accent—nu putea da decît *mătasă*) ; tot aşa am presupus o metateză în vremuri străvechi în **keptinem* (în loc de *pectinem*), din care se explică istroromînul *ćâptir*. Foarte veche pare a fi şi metateza în *ruguma* (alături de *rumega*), căci o găsim şi în italieneşte *rugumare* (şi în Sicilia şi Corsica, *REW*, Nr. 7440) ; străveche e şi metateza *renem* > **rine* (dacor. *rînă*), arom. *nire*. Pentru latina vulgară, cf. şi **colurus* = *corylus* *REW*, Nr. 2271, **falliva* = *favilla* *REW*, Nr. 3226, **instetina* = *intestina* *REW*, Nr. 4501, **iluna* = *inula* *REW*, Nr. 4522, **litiga* = *ligita* *REW*, Nr. 5029,

varma* = *malva* *REW*, Nr. 5274, **cerqua*=*quercus*, *REW*. Nr. 6951, **usitilia*=*utensilia* *REW*, Nr. 9100. Neclară e legătura etimologică a lui ***stupi* cu lat. ***sputum***; în romînește acest verb are și forma *scuipa*, cu altă urmare a sunetelor (cf. și ung. *köpni* și *töpni*, cu același sens) și *scupia* *ALR*, II/I, 53/27, 836, 833, 130, 102, 141, 010, 012. E. PETROVICI a arătat că ***sumedenie*** e metatezat din ***sudumenie*** (din *sudum* „mulțime de oameni"=*Sodom(a)*). Dacă ***vorovi*** s-a născut din slav. ***govoriti***, cu același sens, trebuie să presupunem, alături de o asimilație (**vovori*), o metateză reciprocă între *v* și *r*.

Un caz în care metateza produce un grup de sunete neobișnuit (deci nu servește spre a înlesni rostirea) e arom. ***psusescu*** „crăp (despre animale)", care înlocuiește pe ***supsescu*** (CAPIDAN, *Aromînii*, p. 366).

Între exemplele date, o parte mare e formată din neologisme intrate la țară și întrebuințate încă cu o oarecare nesiguranță, atît în ceea ce privește sensul cît și forma lor (de ex. *regula*, *revolver* etc.). Uneori cei ce dau cazuri de metateză adaugă că ele sînt întrebuințate numai în glumă sau de indivizi puțin inteligenți. Dar ceea ce pe alocuri e o glumă, în alte părți e o formă obișnuită. Astfel în copilăria mea de multe ori rosteam, anume ca să producem haz, forme ca ***imenă***, ***împlinta***, ***mistină***, *pîncete*, ***plintă***, în loc de *inimă*, *întîmpla*, *smîntînă*, *pîntece*, *tîmplă*. În *ALR* asemenea forme metatezate se dovedesc a fi foarte răspîndite, fiind întrebuințate fără nici o nuanță glumeață.

Că în urma metatezei se fac fel de fel de acomodări, asimilări etc., e de la sine înțeles, cf. *bongoș* din *gomboș* (ung. *gombos*)...

b) Rare sînt cazurile în care consonanta de la începutul și sfîrșitul unui cuvînt monosilab își schimbă locul: paleosl. *borŭ* > **rob* > arom. *arob* (CAPIDAN), *buș* > *șub* (*DR*, III, p. 380), *puț* > arom. *țup*.

c) Adesea consonantele care își schimbă locul reciproc se găsesc așezate lîngă sau între aceleași vocale: ***blogodori*** > ***blodogori***, ung. ***kábolas*** > > ***călăbaș***, ***cesela*** > ***secela***, ***civilizat*** > ***cilivizat*** (Vîlcea), ***copos*** (din ung. *kopasz*) și ***pocos*** *ARL*, I, 14/343, ***cămătîi*** și ***cătămîi***, ***cobiliță*** > ***colibiță*** (Muscel), ***flocotos*** și ***flotocos*** (*DR*, VI, p. 225), ***gămălie*** și ***măgălie***, ***golomoz*** și ***gomoloz***, ***gogoloț*** și ***gologoț***, ***hamal*** și ***mahal***, ***livinți*** și ***velinți***, ***șomoiag*** și ***moșoiag*** *ALR*, I, 15/229, ***tăvălug*** și ***vălătug***, ***tiriplic*** și ***tilipric***, ***tovărășie*** și ***torăvășie*** (Bran), ***văgăună*** și ***găvăună*** . . .

d) În exemplul din urmă (și în altele din exemplele date, precum ***măgălie*** etc.), am putea admite cu aceeași îndreptățire o metateză reciprocă a unor silabe întregi. Acest caz e destul de frecvent: ***cătelin*** devine ***cătinel*** (probabil și subt influența lui *încetinel*), ***ciupercă*** vine (ca și ung. *cseperke*) din bulgărescul ***čepurka***, o formă metatezată din ***pečurka***. Latin vulgar e **cytola* (de unde it. *ciotola* și al nostru *ciutură*) din grec. κότολος ; κοτύλη.

Alte exemple: *măhăi* > *hămăi* (*DR*, V, p. 208), *moduli* pentru *domoli*, arom. *mușuroń* și *șumuroń*, *bărzăun* și *bărnăuz*, *dăgîli* pentru *gîdili* (Uioara), *hándur* și *durhán*, *neläut* > *lănăut* „murdar" (Banat), *nicăiri* și *nicări*, *pătăranie* și *tăpăranie*, *pitula* și *tupila*, *pohoi* și *hopoi*, *dirică* în loc de *ridică*, *prichindel* și *chiprindel* (PAMFILE, *Jocuri*, II), *siripi* în loc de *risipi* (Bran, Muscel),

țăcălie și *cățălie, tichie* și *chitie*, slav. *vagan* > *găvan*, arom. *găvană* (CAPIDAN), *văgăună* și *găvă(d)ună, vîrcolac* și *covîrlac, zăbăuc* și *băzăuc* (CIAUȘANU, *Glosar*)...

Asemenea metateze se aud adesea în graiul copiilor, mai ales la cuvinte de mai multe silabe. Astfel *cămașă* era rostit de unii copii mici din familia mea *măcașe*, de alții *mășecă*.

Există și un fel de metateză s i n t a c t i c ă. În loc de a zice: „poftiră pe cinstiții boieri cu tot, cu cai și slujitori" (precum scrie SADOVEANU, *Frații Jderi*, I, p. 402), se aude foarte des: „poftiră... cu slujitori *cu tot*". Tot astfel: *deocamdată* pentru *cam deodată, iatămă* și *iatăcă* devin *mă iată* (CRETZEANU) și *iacătă*, avem *adaugemu-ne* și *adaugenemu* (CORESI), *credeți-mă* și *crede-mă-ți* (KONAKI), *duceți-vă* și *duce-vă-ți* (ȘT. O. IOSIF), *faceți-vă* și *face-vă-ți* (PĂCALĂ, *Rășinari*, p. 129), *puneți-vă* și *pune-vă-ți* (Bihor)... (cf. span. *decir-te-ai* „îți voi spune", cu intercalarea pronumelui înaintea desinenței).

e) Metateza reciprocă privește uneori numai una din mișcările necesare la articularea sunetelor. Astfel avem o metateză a f o n i e i în cazuri ca ***boșog*** și ***bojoc***, lat. ****buccidus*** > ***buced*** și ***buget***; în loc de ***intrigă*** se aude la țară ***indrică***; aromînii au ***ńġetic*** în loc de ***nk'edic*** „împiedec" și ***prudit*** în loc de ***putrid*** „putred". Un caz interesant pentru schimbul reciproc al consonantelor și menținerea foniei la locul tradițional îl avem la ***pogor*** = ***cobor*** (la CANTEMIR ***gobor***). Tot așa e bulg. ***granka*** > ***cr***(*e*)***angă***, ***îmbroc*** din ***încrop***, arom. ***cătîndoraș*** < ***căndăntoraș*** < ***căntătoraș***. P. PAPAHAGI (*Anal. Dobr.* IV (1923), p. 64—65) explică pe ***Sîmedru*** dintr-o formă metatezată *Sanctus* ****Temedrius*** în loc de ***Demetrius***. Cuvîntul nostru ***gutui*** presupune o rostire anterioară ****cuduiu*** < *cydonium*. (Pentru un lat. vulg. ****vecedus*** în loc de ***vegetus***, cf. *REW*, Nr. 9175).

f) Exemple de metateză a caracterului muiat și nemuiat al consonantelor: ***chindie*** și ***tinghie***, ***tindeche*** și ***chindete*** (PAMFILE, *Agricultura*, p. 37); la aromîni: *ave**gl'u*** și *avle**ġu***, *avi**gl'**itor* și *avli**ġ**itor*, *caloti**hl'i*** și *calo**h'**tili*, *ve**cl'**u* și *vle**k'**u* (CAPIDAN, *Aromînii*, p. 362).

g) Pentru schimbul de loc între o dentală și o africată avem exemplul arom. *apă**dză**tină* în loc de *ară**dăț**ină* (*DR*, VI, p. 187).

92. Toate cuvintele cu metateză arătate pînă acum cuprindeau consonante schimbate de la locul lor. Avem, deși mai rar, și exemple de **metateză vocalică.** În mai toate cazurile metateza e r e c i p r o c ă: ***cărțulie*** și ***cărțăluie***, fr. ***cotignac*** > ***chitonag***, ***devlote*** și ***dovlete*** „dovleac", ***enuper*** din cărturărescul ***juniperus***, ***dromader*** (din fr.) și ***dromedar*** (din germ.), arom. ***hărisire*** și ***h'irăsire***, ***Mahomed*** și ***Mohamed***. Metateza a două vocale î n v e c i n a t e e extrem de rară: în *Let.* I, 196/34 cetim o dată ***pusteitate*** în loc de ***pustietate***. Forma dialectală *crei̯ că* (= cred că *BL*, V, p. 141) a rezultat, probabil, prin metateză din *cri̯e(d)că*...

CAPIDAN (*Aromînii*, p. 364) dă o formă arom. *șiur* în loc de *șuir*, încît, invers, și al nostru *șuiera* ar putea fi metatezat în **șiurare*, iar acesta născut prin asimilare din **siulare* < lat. **sīblare* (= *sibilare*).

Mai dese sînt exemplele în care sunetul care-și schimbă locul e un iot. Astfel în loc de *rodie* întîlnim la aromîni *aróidă* (DANIIL), turc. *bayramlyk* a fost împrumutat ca *bairamlîc* și *bariamlîc*, la *găinaț* i se zice și *găniaț*, prin Săliște se aude *mamuiță* în loc de *maimuță*, iar *traivan* în loc de *tramvai* e destul de obișnuit prin Brașov.

În moldovenescul *cuptior* pentru *cuptoriu* poate fi și altceva decît metateza lui *i*. S-ar putea, adică, să avem a face cu o anticipație prin asimilare: *cupt*ⁱ*or*ⁱ, și apoi cu dispariția lui *i* final afonic prin disimilare.

Alte exemple de metateză, culese din *ALR*, I—între ele și cazuri mai puțin obișnuite ca *bonlav* „bolnav", *vopăială* „povăială", arom. *k'ipur* „picur", *migilociu* „minigoci" și *pănarizat* „paralizat"— am dat în *DR*, IX, p. 409. Nume de persoane cu metateză la ȘT. PAȘCA, *Nume de persoane și nume de animale*, p. 116.

În loc de a se *rățoi*, de la *rățoi*, am auzit a se *roțăi*. Pentru *nibulus* în loc de *nubilus*, cf. *REW*, Nr. 5975; un *gramoda* în loc de *gromada* presupune BERNEKER, *SEW*, p. 345.

Tămîie nu se poate explica decît dintr-o formă lat. vulg. **tymanea* în loc de *tymiamum*; *întîi* ar putea fi un **antaneus* în loc de *anteanus* (*DR*, III, p. 387). În neologisme din franțuzește, *l'* e redat uneori prin *li*, alte ori prin *il*: *mitralieră* și *mitrailеră*, *detaliu* și *detail*... În asemenea cazuri n-avem a face cu o metateză, precum nu avem metateză nici în cazuri ca *roib* < *rubeus*, *coif* < *cufea*, istrorom. *roįs* din *roșiu*, *oichi*, *ureichi*..., despre care cf. § 73.

Despre metateză, cf. E. SCHOPF, *Die konsonantischen Fernwirkungen*, p. 178—203.

Exemple romînești de metateză am dat în *DR*, III, p. 379—381.

ORGANIZAREA SUNETELOR

SILABA

93. Învățații n-au ajuns, nici cu ajutorul aparatelor din ce în ce mai perfecționate de înregistrare și măsurare, să definească silaba din punct de vedere f i z i o l o g i c. A nega din cauza aceasta existența ei, este o greșeală, căci din punct de vedere a c u s t i c silaba este o realitate. Urechea noastră distinge atît de ușor culmile sonore ale unui cuvînt polisilab, încît învățătorul poate face cu ușurință, chiar în clasa întîi primară, exerciții simple de silabisire, iar una din cele mai elementare reguli ortografice, pe care ne-o însușim tot în copilărie, este despărțirea cuvintelor în silabe la sfîrșitul rîndului. Chiar și analfabeții au simțul pentru silabă. Un vers căruia îi lipsește o silabă —un „picior"— sau are o silabă prea mult, supără chiar și urechea unui profan în ale versificației. În § 107 vom cita niște împerecheri de cuvinte prin care unii romîni își bat joc de cei ce vorbesc un grai cu foarte multe scurtări. Felul cum sînt omise sunetele finale ale acestor cuvinte dovedește că și neștiutorii de carte își dau seama cum se desparte cuvîntul în silabe. Față de *mozáic* avem *mozaíc*, față de *rața* avem *țara*. Deosebirea de sens între aceste perechi de cuvinte constătătoare din

aceleaşi sunete e dată numai prin reliefarea, cu ajutorul accentului, o dată *a* silabei *za*, altădată *a* silabei *ic*, sau prin locul ce-l ocupă în cuvînt silabele *ra* şi *ța*.

În capitolul prim, vorbind despre articulaţie, am arătat care părţi ale aparatului nostru fonator funcţionează cînd producem diferitele sunete. În capitolul următor, despre coarticulaţie, am cunoscut mecanismul aparatului fonator în funcţiune, arătînd cum diferitele lui rotiţe se îmbucă una într-alta pentru ca rostirea să se poată face cu cea mai mare economie posibilă de mişcări. Cele ce vom spune despre silabă ne vor introduce în organizaţia părţii sonice a graiului nostru. Ca în orice uzină importantă, munca nu poate fi rodnică decît atunci cînd este rînduită. Principiul care stă la temelia organizaţiei rostirii noastre este cel de ierarhie. Anumite sunete au o sonoritate mai mare decît altele. Aceste sunete superioare în ceea ce priveşte potenţialul lor sonor formează **culmile sonore,** în jurul cărora se grupează, ca în jurul unui sîmbure, sunetele mai puţin sonore. *O asemenea culme sonoră, împreună cu sateliţii ei mai puţin sonori, formează o silabă.* Dacă am căuta o analogie în regnul animal, am putea asemăna sunetele grupate în silabe cu cîrdul de ciute ce însoţesc pe cerb.

Raportul de sonoritate nu este absolut şi fix, ci relativ şi fluctuant. De aceea, matca sonoră a unei silabe nu trebuie să fie numaidecît o vocală, ci poate fi şi o consonantă, cînd aceasta are o sonoritate mai mare decît a consonantelor înconjurătoare. Cînd nu avem a face cu cuvinte propriu-zise, ci cu interjecţii, precum exclamaţia *pst* ! (cu care poruncim cuiva să tacă) sau onomatopeea *bz* (prin care imităm zborul unei insecte), culmea sonoră o formează fricativele *s* şi *z*, de o sonoritate superioară ocluzivelor vecine *p*, *t* şi *b*. Numai cînd aceste interjecţii devin tulpinile unor cuvinte rînduite, atunci ele primesc o vocală care devine matca sonoră a silabei : din exclamativul *bz* se naşte verbul *bîzîi*, cu acel sonus vicarius despre care am vorbit în § 75.

Vocala care marchează matca sonoră la tulpinile onomatopeice, cînd se formează din ele cuvinte, nu trebuie să fie sonus vicarius *î*, ci poate fi şi *i* sau *o (u)*. Astfel natura palatală a lui *ş* face ca în *pş* vocala să fie *i (pişa)*, iar natura labială a lui *ş* în africata *č*, ca în tulpina *čr* să se ivească vocala *o* : *cior* (de unde verbul *a ciurui*).

Numărul sunetelor cu sonorităţi minore care se strîng în jurul matcei sonore poate fi mai mare sau mai mic. TRUBETZKOY (*Grundzüge*, p.229) citează cuvîntul *gvçrtvnis* care, în limba georgiană, e monosilab.

Faptul că nu în toate limbile silaba se organizează la fel nu se datoreşte numai unor norme convenţionale. Chiar la aceeaşi comunitate lingvistică putem constata, în diferite timpuri sau la anumiţi indivizi, grupări dife-

rite în jurul culmilor sonore. În cuvîntul *cap* consonantele ocluzive și afonice *c* și *p*, care sînt —în tabloul lui JESPERSEN (§ 49) — cele mai puțin sonore, se strîng în jurul sunetului celui mai sonor, *a*, formînd împreună cu el o singură silabă. În forma articulată *capul*, îndată ce se ivește o a doua culme sonoră, *u*, *p* se depărtează de *a* și se grupează, împreună cu *l* următor, în jurul lui *u*, încît cuvîntul are două silabe : *ca-pul*. Tot astfel *trist* formează o singură silabă, cu consonantele *t*, *r*, *s* și *t* grupate în jurul lui *i*. În *tristă* avem două silabe, pe care ortografia actuală le desparte, la sfîrșitul rîndului, *tris-tă* (desigur sub influența ortografiei franceze). Nu toți romînii silabisesc însă astfel, ci unii despart cuvîntul în silabele *tri-stă*. Și mai greu se poate preciza unde e granița silabică în *domnul* : după *m*, cum ne spun regulile ortografice (căci scriem *dom-*, la sfîrșitul rîndului, și *nul* la începutul celui nou), sau după *o*, cum ni se pare unora din noi. De fapt în acest cuvînt granița silabelor trece prin mijlocul lui *m* și stadiul lui de tensiune (§ 7) aparține primei, iar stadiul de destindere, silabei a doua : $do^{m}/^{m}nul$.

Pe cît de sigură e despărțirea cuvîntului în silabe, cînd avem a face cu consonante simple așezate între două vocale —căci consonanta intervocalică se leagă totdeauna de vocala a doua (*ca-pul*) — pe atît e ea de nesigură la cele mai multe grupuri consonantice între două vocale. Aceasta nu va să zică însă că urechea noastră n-ar distinge cele două culmi sonore *i* și *ă* din *tristă* sau *o* și *u* din *domnul* și că am avea cea mai mică îndoială asupra caracterului bisilab al acestor cuvinte. Nesiguranța se raportează numai cu privire la locul unde, între cele două culmi sonore, e cea mai mare depresiune a sonorității. JESPERSEN avea dreptate cînd susținea că granița între două silabe e adesea tot atît de greu de găsit ca, într-o vale, linia despărțitoare dintre două dealuri. Lucrul acesta e explicabil după cele arătate în *LR*, I, § § 37 și 38. Acolo am văzut că principiul economiei maxime, realizat prin coarticulație, e condiționat de păstrarea caracterului esențial al unui sunet. Pot articula incomplet, economisind unele mișcări sau deplasînd locul de articulație, pot chiar suprapune un sunet peste altul, însă numai în măsura în care am siguranța că cel ce mă ascultă mă va înțelege. Tot astfel despărțirea cuvintelor în silabe se realizează numai în măsura în care nu se opune coarticulația. *Anumite sunete nu se pot grupa în jurul altor sunete mai sonore atunci cînd coarticulația lor este anevoioasă sau neobișnuită.* Dimpotrivă, avem grupuri de sunete pe care principiul economiei ne silește să le rostim coarticulat, chiar atunci cînd, după ierarhia sonoră, ele se grupează pe două silabe. Cînd voim să silabisim asemenea cuvinte, trebuie să dismembrăm ceea ce unise coarticularea, să introducem în mod artificial o graniță între silabe legate prin coarticulare.

Silabisirea, adică dismembrarea în silabe cu hotar limitat net, este un procedeu artificial și excepțional în graiul obișnuit.

În § 110 vom reveni asupra felului cum anumite grupuri consonantice se repartizează pe silabe în limba romînă. La acest loc voim să scoatem în evidență numai două observații de caracter general.

Cea dintîi e următoarea : *Între două sunete de sonoritate superioară —cum sînt vocalele și sonantele— nu se pot întrepune sunete de o sonoritate inferioară.* De aceea grupul consonantic *rd* poate sfîrși un cuvînt monosilab : *ard, surd . . .* , căci potențialul sonor scade de la *a* la *r* și de la *r* la *d*, dar grupul **rda* la începutul cuvintelor nu e posibil în romînește, căci între sonora *r* și vocala *a* nu se poate intercala, în aceeași silabă, oclusiva *d*. Dimpotrivă, *dra* poate începe un cuvînt (*drag . . .*), căci potențialul sonor crește de la *d* la *r* și de la *r* la *a*, dar nu poate sfîrși un cuvînt monosilab, căci la un **adr*, între vocala *a* și sonanta *r* nu se poate intercala, în aceeași silabă, ocluziva *d*.

În al doilea rînd trebuie să ne dăm seama că *un factor foarte important la silabisire este obișnuința cu anumite coarticulări.*

A. Graur și A. Rosetti au dat în *BL*, VI (1938), p. 17—25 patru tablouri în care sînt cuprinse toate „grupurile consonantice" posibile în limba romînă. Pentru cel ce nu se mulțumește să știe numai care consonante au ajuns —prin moștenire, prin evoluție, prin compoziție sau prin împrumuturi lexicale— în nemijlocită apropiere unele de altele, ci și cum a organizat limba romînă aceste consonante învecinate, grupîndu-le prin coarticulare în silabe, au importanță mai ales cele două tablouri cu grupurile inițiale și finale. Cît despre tablourile cu consonantele mediale, acestea devin utilizabile pentru scopul urmărit de noi abia dacă le confruntăm cu listele de exemple ce urmează. Silabisind aceste exemple ne convingem că adevărate „grupuri" consonantice sînt, la mijlocul cuvintelor, numai cele care se grupează, la începutul sau sfîrșitul cuvintelor, în jurul unei matce sonore. În *abces, absent, obtuz, subțire, cobză . . .* nu putem vorbi de „grupuri consonantice" organizate, căci în toate aceste (și în alte asemenea) exemple *b* aparține silabei prime, iar *ĉ, s, t, ț, z* silabei următoare. Nu există în limba romînă nici un cuvînt care să înceapă cu *bĉ, bs, bt, bț* sau *bz*. Tot astfel silabisim *ohab-nic, veci-nic, ud-mă, vred-nic, buf-ni-ță, tag-mă, hagi-mă, Neaj-lov, dij-mă, Vij-ni-ța, toc-mai, gîl-mă, în-tîl-ni, puș-la-ma, păt-lă-gea, hat-man, plat-nic*, fiindcă nu avem cuvinte începătoare cu *bn, ĉn, dm, dn, fn, gm, ĝm, jl, jm, jn, cm, lm, ln, șl, tl, tm* și *tn*... Dimpotrivă, silabisim *ra-blă, o-braz, ra-clă, a-cru, a-fla, su-fra-ge-ri-e, ți-glă, ti-gru, ha-plea, le-pră, co-ra-slă, ba-sme*... fiindcă grupurile consonantice *bl* (*blană, blid*...), *br* (*brînză, brumă . . .*), *cl* (*claie, cloșcă . . .*), *cr* (*crai, cruce . . .*),

fl (*floare, fluture*...), *fr* (*fragă, fruct*...), *gl* (*glas, glumă*...), *gr* (*gras, greu*...), *pl* (*plai, plin*. . .), *pr* (*prind, prună*. . .), *sl* (*slănină, slugă*. . .) şi *sm* (*smîntînă, smoală* . . .) sînt foarte obişnuite la începutul cuvîntului. Dacă am vrea să stabilim o paralelă cu grupurile vocalice, ar trebui să asemănăm combinaţiile *bč, bs, bt, bţ, bz* cu vocalele în hiat : *abces* se silabiseşte *ab-ces*, după cum *aud* se desparte în silabele *a-ud*. Combinaţia *-cru* (ocluzivă + sonantă + vocală) din *acru* se poate asemăna cu triftongul *i̯oa* din *Ioan*. După cum la combinaţiile vocalice avem şovăiri între rostirea cu diftongi sau cu hiat (*t͡ea-tru* sau *te-a-tru*, cf. § 34a), tot astfel există şovăiri în gruparea consonantelor în silabe. Deşi *t* + *l* + *o* sau *d* + *l* + *ă* formează grupuri de sunete cu sonoritate ascendentă şi ar trebui, deci, să despărţim *co-tlon, po-vi-dlă*, cei mai mulţi preferăm silabisirea *cot-lon, po-vid-lă*, neexistînd cuvinte romîneşti începătoare cu *tl* şi *dl*. Chiar cînd, în împrumuturi din limbi străine şi în neologisme, avem uneori, la începutul cuvintelor, combinaţii consonantice „grele", în interiorul cuvintelor asemenea combinaţii se repartizează pe două silabe. Astfel, deşi avem —sau aveam— în graiul orăşănesc sau în tezaurul lexical al cărturarilor cuvinte ca *gnom, hlamidă, cneaz, şmecher, şniţel, znamenie*..., *ftori, jgheab*..., silabisim *jig-ni, ceh-lă, poc-ni, cuş-mă, coş-ni-ţă, glez-nă* . . , *lif-tă, tej-ghea* . . . Nu trebuie mai ales să uităm că *obişnuinţa cu anumite coarticulări variază în diferite timpuri şi chiar la diferiţi indivizi* şi că *motive de ordin intelectual pot lucra în altă direcţie decît cele de ordin mecanic*. Astfel, deşi avem cuvinte începătoare cu grupurile *zb, zd, zg* (*zbier, zdruncin, zgomot* . . .), silabisim *dez-bate, dez-dăuna, dez-goli*, fiindcă analizăm aceste verbe într-un prefix *des-* unit cu *bate, daună, goli*.

Cercetările lui A. Graur şi A. Rosetti au fost completate de D. Macrea, care a cercetat toate cuvintele cu „grupuri consonantice" întrebuinţate de Eminescu în poeziile din vol. I al ediţiei îngrijite de Perpessicius. Din listele lui Macrea —nepublicate încă— se poate vedea f r e c v e n ţ a anumitor grupuri şi r a r i t a t e a altora, dar dat fiind simţul deosebit de dezvoltat pentru eufonie al poetului Eminescu. mai putem cunoaşte şi grupurile consonantice care „sună bine" pentru urechea romînului. Cele mai frecvente grupuri de consonante formînd sateliţi silabici ai unei vocale-matcă sînt cele ce constau din consonante —ocluzive sau fricative— şi sonante. Sonanta cu elementul imediat antevocalic la începutul silabei este mai ales *r* (493 de cazuri), şi în măsură mai mică, *l*(141 de cazuri) ; pentru *m* avem numai grupul *sm* (8 cazuri), iar pentru *n*, o singură dată grupul *sn*. Ca element postvocalic, *r* urmat de consonantă se întîlneşte de 37 de ori, *l* de 18 ori, *m* de 6 şi *n* de 31 de ori. Dintre grupurile consonantice formate fără sonante, cele mai multe (166) au ca al

doilea, şi mai ales ca prim element, un *s*, *z* sau *ș*. Toate celelalte grupuri împreună sînt numai trei, şi adică cîte o dată *cv-*, *-bt* şi *-ct*.

Iată lista tuturor grupurilor consonantice numărate de D. MACREA la EMINESCU (cifra primă din paranteză arată, la grupurile prevocalice, cazurile cînd ele se găsesc la începutul cuvintelor, iar cifra a doua, după semnul „plus", cele ce se găsesc, în interiorul cuvintelor, la începutul silabelor):

1. Grupuri consonantice cu sonante:

a) Prevocalice: *br-*(10+7), *cr-*(40+10), *dr-*(13+5), *fr-*(26+4), *gr-*(30+15), *hr-*(1+0), *mr-*(1+0), *nr-*(0+1), *pr-*(85+14), *tr-*(52+37), *vr-*(10+2); *sbr-*(2+0), *scr-*(9+1), *sfr-*(0+4), *spr-*(2+2), *str-*(32+27), *zdr-*(4+2); *m-br-*(13), *n-cr-*(7), *n-dr-*(16), *n-fr-*(1), *n-gr-*(7), *n-tr-*(32), *n-vr-*(1), *p-tr-*(3); *c-spr-*(1), *n-spr-*(1), *n-str-*(1), *n-ștr-*(1);

bl-(10+6), *cl-*(16+10), *fl-*(15+8), *gl-*(7+2), *hl-*(0+1), *ml-*(3), *pl-*(36+8), *sl-*(2+2); *scl-*(4+1), *spl-*(2+4); *n-gl-*(2), *n-ml-*(1), *c-spl-*(1);

sm-(8+0);

sn-(1+0);

b) Postvocalice: *-rb* (5), *-rc* (3), *-rk'* (1), *-rd* (3), *-rf* (1), *-rg* (6), *-rj* (1), *-rm* (3), *-rs* (5), *-rt* (8), *-rv* (1);

-lb (2), *-lc* (1), *-ld* (4), *-ls* (1), *-lt* (7), *-lț* (3);

-mb (2), *-mn* (2), *-mp* (2);

-nc (2), *-nĉ* (1), *-ng* (4), *-ns* (3), *-nt*(18), *-nț* (3).

2. Grupuri consonantice fără sonante:

a) la începutul cuvîntului sau silabei: *cv-*(1), *sc-*(4), *sf-*(21), *sg-*(4), *sl-*(2), *sm-*(8), *sp-*(35), *st-*(41), *șt-*(8), *zg-*(4); *n-sĉ-*(1); *n-sp-*(8), *n-st-*(3);

b) la sfîrşitul cuvîntului sau silabei: *-bt* (1), *-ct* (1), *-cs* (1), *-sc* (29), *-st* (7); *n-ct* (1), *n-cs* (1), *st-ț* (1).

Pentru grupul final *-sm* (12) şi *st-m* (1) cf. § 95.

O bibliografie bogată privitoare la mult discutata chestiune a silabei, la TRUBETZKOY, *Grundzüge*, p. 85. Cf. şi Al. Rosetti, *Sur la théorie de la syllabe*, în *BL*, III (1935), p. 5–14.

94. Cînd sateliţii unui sunet mai sonor nu sînt consonante, ci vocale, atunci gruparea lor în jurul vocalei mai sonore dă diftongi sau poliftongi, cu care ne-am ocupat în § 34. Dar se poate ivi şi cazul ca între două sau mai multe vocale învecinate să nu se nască un raport de superioritate sau inferioritate sonoră ci ele să-şi păstreze independenţa lor silabică. Precum am accentuat în § 34a, în rostirea obişnuită cuvîntul *teatru* e la noi de două silabe: *tea-tru*, căci *e*, mai puţin sonor decît *a*, a devenit satelitul acestuia. În versul lui EMINESCU: *În cuplete de teatru s-o desfaci ca pe o marfă*, cuvîntul *teatru* are trei silabe: *te-a-tru*. Acest fel de grupare a vocalelor urmăreşte mai ales anumite efecte de eufonie prozodică (cf. *LR*, I, p. 48). Dar pe cînd alte limbi, ca cea germană, au posibilitatea de a marca graniţa silabică între două vocale învecinate prin atacul dur (*Theˀater* § 16), noi nu întrebuinţăm decît în mod excepţional acest mijloc (*ˀaˀa* § 16). Din cauza aceasta vocalele învecinate sînt expuse să devină diftongi sau, cînd sînt

identice, să se contragă : *priimi*, de trei silabe în limba veche, a devenit *primi*, de două silabe. Tot astfel latinescul **filianus* a trecut prin stadiile *fil'in* (precum se rosteşte încă la aromîni) şi **fiin* (bisilab), ca să ajungă la *fin* (monosilab). Rostirea *fiįcă* e din ce în ce mai rară şi *fică* îi ia locul ; adesea se aude chiar *fin(d)că* şi *vitor* în loc de *fiindcă*, *viitor*.

Limba romînă dispune totuşi de un mijloc prin care poate accentua caracterul de culme sonoră pentru fiecare din cele două vocale învecinate : între ele se introduce o semivocală. Prin strîmtarea aperturii se produce astfel o depresiune a sonorităţii şi deci **o delimitare silabică între cele două vocale.** Semivocala obişnuit întrebuinţată ca hotar silabic între vocale este, în limba romînă, *i̯*: *ai̯a*, *chei̯e*, *oai̯e*, *nui̯a*, *noroi̯ul*, mai rar, şi numai după vocalele labio-velare (*o* şi *u*), se găseşte *u̯* : *cureau̯a*. Pe cînd *ovem* a dat *oai̯e*, *novem* a dat *nou̯ă* şi tot astfel **roe* (disimilat din *rorem* § 66) a dat *rou̯ă*, fără ca să ştim de ce în cazul dintîi semivocala intercalată are caracterul palatal al lui *e* următor, iar în cazul din urmă caracterul labio-velar al lui *o* precedent. Aceeaşi şovăire o observăm la conjunctivul verbului *a ploua*, care, în limba literară, e *să plouă* (din *să *ploue*), dar în graiul din multe regiuni e *să ploaie*.

Ca în limbile slave, semivocala se leagă de vocala următoare, formînd cu ea un diftong. Deci despărţim : *ne-vo-i̯aş*, *nu-i̯a-u̯a* ; germanii despart, dimpotrivă : *Lei̯-er*, *blau̯-e*, *miss-trau̯-isch* (cf. TRUBETZKOY, *Grundzüge*, p. 57).

Semivocala nu e totdeauna atît de distinct perceptibilă ca *i̯* şi *u̯* în *nui̯au̯a*. Avem în limba romînă o serie de cuvinte, precum *aer*, *fluer*, *vuet*, *noembre*. . ., care se scriu şi se rostesc de obicei fără *i̯* sau cu un *i̯* atît de scurt şi de puţin distinct, încît abia se percepe. Faptul că *creeri* s-a contras în *crēri* (*ALR*, I, 9/748) e o dovadă că cei doi *e* nu erau despărţiţi prin *i̯*. Pe de altă parte, neologismele, care n-ar trebui să aibă *i̯*, tind a fi asimilate din ce în ce mai mult cuvintelor vechi : *azalei̯e*, *alei̯e*... în loc de *azalee*, *alee* . . . Cuvinte ca *lua*, *luînd* . . . se rostesc în limbajul îngrijit fără *u̯* ; în unele regiuni se aude însă şi rostirea *luu̯a*, *luu̯înd*, care poate ajunge la *luwa*, *luwînd*. Acest *w* despărţitor de silabe poate evolua, printr-o strîmtorare şi mai mare a aperturii, pînă la *v*. Aşa s-au născut formele *luva*, *luvînd* ; tot astfel lat. *vidua* a dat mai întîi *văduu̯ă*, apoi *văduwă* şi, în sfîrşit, *văduvă*, iar lat. *medulla*, prin fazele *măduu̯ă* şi *măduwă*, forma *măduvă*. În acest cuvînt strîmtorarea aperturii a putut progresa pînă la ocluziune : *mădubă* (GAMILLSCHEG, *Oltenische Mundarten*, p. 73). În loc de *piuă* se aude în multe regiuni *pivă*.

Alături de aceste forme există însă şi *măduhă*, variantă atestată încă la 1688 în Biblia de la Bucureşti şi care, ca şi forma bănăţeană *nuᶜăr*

(alături de *nuwăr* *Jb.* III, p. 219), ne arată că hotarul silabic poate fi marcat și prin spiranta laringiană (spiritul aspru).

Despre o rostire *buʿăr* în loc de *buăr* „bour" face dovadă împrumutul bulgar *buhăir* (*DR*, III, p. 181). WEIGAND (*Jb.* IV, p. 49) a auzit forma *deʿelos* < *deelos* < *deălos* „deluros", derivat din *deal*. El credea că și numirea *Dehelean*, dată locuitorilor dintre Lipova și Timișoara, este și ea un derivat de la *deal*. Tot un *h* —însă rostit ca fricativă velară— desparte, în interjecțiile *aha* ! și *îhî* !, pe *a* și *î* scindat în două silabe. Dacă pronumele *al*, *ăla*, *ăsta* etc. se rostesc pe o întindere atît de mare cu un *h* inițial, e cazul să ne întrebăm dacă acest *h* nu avea la origine să marcheze hotarul silabic după prepoziții, deci în combinații de fonetică sintactică de felul lui *ca aia*, *ca ăla*, *cu ăsta* etc. (cf. *GS*, III, p. 241).

Spiranta velară *h* acomodîndu-se, în ceea ce privește fonia, vocalelor învecinate, a devenit *ḫ*, iar acesta a putut progresa pînă la ocluziva *g* : *mădugă* (I. A. CANDREA, *Bul. Soc. Fil.* I, p. 40). Tot ca în această formă bănățenească se explică *g* în *fag* și *fagur* din lat. *favus*, *favulus*, în *neg* (cu diminutivul *negel*) < *naevus*, în *negură* < *nebula* (și în limba albaneză cu *g* : *njegull*) și în *uger* < *uberem*.

Cînd francezii vorbesc nemțește, ei înlocuiesc uneori ocluziva glotală ca hotar silabic prin spiranta laringiană : *teʾater* prin *teʿater*. O franțuzoaică, care trăia de mulți ani în Viena zicea *Freihund*, în loc de *Freiung*.

Spre a evita contracția spre care, în limba romînă, duce în mod aproape fatal urmarea a două vocale identice în **hiat** (adică la sfîrșitul unui cuvînt și la începutul celui următor), limba mai are și alte mijloace, între care poate fi socotită și **topica.** Dacă din *illum habet factum* avem *l-a făcut*, dar din *illam habet factum* avem *a făcut-o*, cauza este că *illam*, în poziție proclitică, trebuia să dea *a*, iar în *a a făcut* cei doi *a* nu se puteau menține fără să se contragă, încît *illam habet factum* devenea omonim cu *habet factum* (> *a făcut*).

Foarte instructiv ar fi un studiu amănunțit, după hărțile *Atlasului*, asupra repartiției lui *i̯* și *u̯* ca element de demarcație a silabelor. De asemenea ar trebui studiat faptul, neelucidat încă, de ce, în dezvoltarea istorică, după amuțirea lui *b* și *v* intervocalic, cele două vocale, ajunse vecine, s-au contras uneori, ca în *caballus* > **caal* > *cal* (tot așa alb. *kal*), alteori au dat diftongi, ca în *timebat* > *temea*, și iarăși în alte cuvinte a fost păstrată repartiția silabică originară : *clavem* > *cheie*, *ovem* > *oaie*... Avem chiar în interiorul conjugării aceluiași verb, cazuri ca *lĕvat* > *ia* (monosilab), dar *levet* > (să) *ieie* (din *iaie*, de două silabe).

95. Sonoritatea fiind dependentă de apertura cu care se articulează un sunet, strîmtorarea aperturii pentru rostirea unei semivocale ajunge spre a produce o **delimitare** silabică între două vocale învecinate. Cînd sunetele invecinate sînt **consonante** continue, și nu vrem să le coarticulăm, ci vrem ca ele să se repartizeze pe două silabe, atunci hotarul silabic poate fi marcat printr-o ocluziune. Cazul lui *damla* care a devenit *dambla* l-am explicat în § 50 prin lipsa de sincronism între articulația nazală (la *m*)

şi orală (la *l*). Dar acest asincronism, care explică naşterea ocluzivei *b* între cele două sonante (*m* şi *l*), nu e numai o rostire neglijentă ci are şi un rost funcţional, cel de a marca o graniţă mai precisă între cele două silabe ale cuvîntului. Aceeaşi funcţiune o au şi ocluzivele citate in § 79, care formează „punte" între două consonante continue dintre care una este o sonantă.

Dar sonoritatea depinde şi de locul pe care un sunet îl ocupă în cuvînt. Ştim că în poziţie finală consonantele romîneşti se afonizează în măsură mai mare atunci cînd înaintea lor se găseşte un sunet afonic (§ 52). După regula stabilită în § 93, ar urma ca într-un cuvînt ca *basmu*, *u* final să nu amuţească, după cum nu a amuţit nici în *codru* sau *aflu* (§ 78), căci între vocala *a* şi sonanta *m* nu se poate intercala, în aceeaşi silabă, un sunet de o sonoritate inferioară, *s*. De fapt rostirea *basmu* se poate atesta. Astfel în traducerea poeziei *Loreley* de H. HEINE, poetul ŞT. O. IOSIF scrie —din cauza ritmului— *un basmu din zilele vechi*. El, ca braşovean, trăit la Bucureşti, rostea însă de obicei *basm*, după cum de obicei se rosteşte şi *spasm*, *istm*, *ritm*..., adică monosilab. Această rostire e explicabilă fiindcă *m* în aceste cuvinte, fiind final şi urmînd şi după o consonantă afonică, a pierdut atît de mult din sonoritatea sa, încît a putut sări peste *s* sau *t*, ca să devină satelitul vocalei precedente (*a* sau *i*). S-a întîmplat deci acelaşi proces ca la *lupi*, care rostindu-se cu un *i* afonizat, acesta se grupează peste *p* precedent în aceeaşi silabă cu *u*.

Există însă şi a treia posibilitate de rostire a cuvîntului *basm*, precum se poate vedea din următoarele versuri populare (din colecţia TEODORESCU, p. 332):

Vai de mine-n ce-ncăpui . . .
Şi de *basm̥* [bisilab!] mă făcui.

În acest caz *m* final, păstrîndu-şi mai mult fonia, n-a mai intrat într-un raport de dependenţă faţă de *a* precedent, ci a devenit o s o n a n t ă s i l a b i c ă. S-a petrecut adică următorul proces: *s* şi *m* n-au mai fost coarticulate, ci fluxul rostirii a fost oprit pentru o frîntură de secundă după *s* şi înainte de *m*, încît ceea ce urechea percepe ca o pauză, a devenit graniţa între silaba *bas* şi silaba *m̥*. Acelaşi lucru se petrece, în sens invers, în rostirea *m̥brac* (§ 76).

96. Ceea ce e însă mai remarcabil, este faptul că o pauză poate deveni o **delimitare silabică** şi **între o sonantă şi o vocală** învecinată. Dacă examinăm harta 60 din *ALR*, I, vedem că alături de forma *nalt* (cu varianta *nant*), există şi o variantă *n̥alt*, dezvoltată dintr-un mai vechi *n̥altu* în care ritmul trisilab al latinescului *in alto* sau *in altum* s-a păstrat, astfel că *n* şi *a* următor

n-au fost rostite coarticulat, ci în două silabe despărțite printr-o frîntură de pauză. Această dismembrare e și mai distinctă cînd din *n̥* se naște prin înmugurirea unui *î*, forma *înalt*. Același efect se poate produce și prin alt mijloc : prin lungirea lui *n*, despre care am vorbit în § 36. Deosebirea între rostirea *n̥alt* și *nnalt* e numai că în primul caz se produce o pauză între *n* și *a*, iar în al doilea caz ea este umplută cu rostirea prelungită a lui *n*.

Am văzut că după analogia sonantelor silabice care produc un *ĭ* înmugurit (*ĭl*, *ĭn*, *ĭmi*, *ĭi* < *ĭl'* § 76), s-a putut adăuga un asemenea *ĭ* și înainte de *s* și *ț* (*ĭs*, *ĭți*). În mod analog găsim dar numai excepțional, și un *s* despărțit de consonanta următoare printr-o pauză care, ca în *ALR*, I, h. 60/632, 637, apare însemnat cu uu *s* silabic : *s̥ nanț* „îs (= sînt) înalți".

97. În urma transformărilor fonetice, numărul silabelor nu mai este în romînește totdeauna ca cel al cuvintelor latine. Mai ales a scăzut prin afonizarea lui *u* și a lui *i* final. Astfel s-au născut și în sistemul flexionar romînesc cuvinte **imparisilabe**, dar nu în aceleași condiții ca în latinește (*mons—montis*, *pes—pedis*, *imperator—imperatoris*. . .), ci mai ales la unele verbe ca *las*, *plîng* (monosilabe) din *lasu*, *plîngu* (bisilabe), *lași*, *plîngi* (monosilabe) din *lași*, *plîngi* (bisilabe), *lasă*, *plînge* (bisilabe), *lăsăm*, *plîngem* (bisilabe) din *lăsămu*, *plîngemu* (trisilabe) . . . și la femininele cu pluralele în -*i*. În *vulpe—vulpi*, *fabrică—fabrici*, *dulce—dulci*, *biserică—biserici*. . ., pluralul are o silabă mai puțin decît singularul.

Același raport îl găsim la marcarea genului, femininul avînd de obicei o silabă mai mult decît masculinul, atît la singular cît și la plural : *muritor—muritoare*, *buni—bune*. Lat. *calidus*, *calida*, *calidi*, *calidae* a pierdut mai întîi, prin sincopă, încă în latina vulgară, o silabă : *caldus*, *calda*, *caldi*, *caldae*, apoi a mai pierdut, în limba romînă, o silabă prin afonizarea lui *u* și *i* final, deci la genul masculin : *cald* (monosilab), *caldă* (bisilab), *calzi* (monosilab), *calde* (bisilab).

98. În § 26 din *LR*, I am arătat cum **scindarea vocalei** accentuate în două elemente identice, repartizate pe două silabe, are un rol funcțional, fiind un mijloc stilistic spre a insista asupra sensului cuprins în cuvînt. La exemplele citate acolo se mai pot adăuga cazuri ca : *s-a du-us* (= s-a tot dus) *și dus a fost* ! sau *te aștept, dar să vi-i* (= să vii de bună seamă !).

99. Dacă urmărim prefacerile limbii romîne, vedem că în monosilabe întîlnim uneori alte transformări decît în polisilabe. **Monosilabismul** este deci și el un factor fonetic de care trebuie să ținem seama.

Cîteva monosilabe au primit în latina vulgară, prin adăugarea unui *e* la sfîrșit, o silabă mai mult decît aveau în latina clasică. Cuvintele romînești *sare*, *fiere* și *miere* presupun formele **sale*, **fele* și **mele* (în loc de *sal*,

fel și *mel*); tot astfel se pare că a existat o formă **este*, care a dat în romînește *este* (alături de *est*, care a dat *e*, cu căderea obișnuită a consonantelor finale). Forma de acuzativ *quem* a devenit **quene* > *cine*, după care s-au luat acuzativele **mene*, **tene* și **sene* > *mine, tine, sine*, alături de neaccentuatele *me, te, se*, romînește *mă, te, se*.

Cît despre forma **quene* pentru *quem*, transformarea lui *m* în *n* se explică în modul următor. Pe cînd *m* final amuțea în graiul latin popular — și deci *casam, lupum...* deveneau *casa, lupu...* — în cuvinte monosilabe el s-a păstrat înainte de cuvinte începătoare cu o labială și a devenit *n* înainte de alte consonante sau înainte de vocale. Prepoziția *cum* a devenit ***cun*** în combinația *cum ipso illo* > *cu**n**usul* (§ 113) și acest *cun* a pierdut pe *n* în *cum toto* >**cun tótu* > *cu tot*, întocmai după cum *contrémulo* a dat *cutremur*. Tot așa *quem* a dat mai întîi **que**n*** (ca *rem* > fr. *rien*) și apoi **que**ne*** (ca *spem* > it. *spene*) > *ci**ne***. Toate trei fazele de dezvoltare le găsim la *quam*. Forma mai veche *cam* s-a păstrat înainte de labiale (*cam mult, cam puțin, cam bine*); forma cu *n*, ***can***, o întîlnim adesea în textele noastre vechi (cf. *DA*), dar ea a fost înlocuită în vremile mai nouă prin *cam* (după cum *îm* a înlocuit în unele regiuni pe *în* și cînd nu urmau cuvinte începătoare cu labiale, cf. § 114); în sfîrșit din **can tíne* s-a născut *ca tine*, cu amuțirea lui *n*, ca în *cu tot, cutremur* ...

În cuvintele accentuate pe silaba finală, sunetele au uneori aceeași soartă ca în monosilabe. Așa se explică de ce alături de imperfecte ca *eu lăuda*, atestate în textele noastre vechi și păstrate pe alocuri pînă azi, cu amuțirea regulată a lui *m* final, avem azi forma *eu lăudam* ... Spre a ne explica această anomalie, trebuie să plecăm de la *eram*. Alături de accentuarea pe tulpină, păstrată încă regional la aromîni, acest verb și-a mutat accentul pe *a* după analogia tuturor imperfectelor romîne (tu *lăudái*, el *lăudá*, noi *lăudám*, voi *lăudáți*, ei *lăudáu* ..., tu *făceái*, el *făceá*, noi *făceám*, voi *făceáți*, ei *făceáu* ...). În accentuarea oxitonă *erám*, *m* s-a păstrat ca în monosilabe, iar după acest verb primordial s-au orientat și celelalte, mai ales că un *m* exista la persoana întîi și la perfectul compus *lăudat-am*.

Unii cred că în *noi, voi, trei, dai, stai, s* final (lat. *nos, vos, tres, das, stas*) s-a prefăcut în *i*, ca în monosilabele italienești, în opoziție cu *s* final dispărut în polisilabe (ca *lupus* > *lupu* > *lup*)... Dar originea acestui *i* poate fi și alta (cf. *DR*, II, p. 56=*ELR*, p. 172—173).

În imperativele *da, sta, fac, a* s-a schimbat în *ă*: *dă, stă(i), fă* (forme trecute, la dacoromîni, de la imperativ și la persoana a treia a indicativului prezent) în opoziție cu menținerea — valabilă însă numai pentru polisilabe — a lui *a* neschimbat în silabă accentuată.

Pentru explicarea lui *este* putem pleca și de la o formă **estit*, născută prin adăugarea terminațiunii persoanei a treia a verbelor de conjugare a treia la *est*. *Fiere* și *miere*, cu *r*, iar nu cu *l*, dovedesc că nu putem pleca de la formele *fell-* și *mell-* (*fel—fellis*, *mel—mellis*) din celelalte cazuri de declinare.

Un *ă* în loc de *a* accentuat la sfîrșitul cuvintelor apare și în oxitonele de origine turcească aromînești *călfă'*, *pășă'*...

SILABE REPETATE ȘI SUPRIMATE

100. De mult a fost remarcată **repetarea** unor silabe **în graiul copiilor.** Din încercările copiilor de a articula ocluziva dentală *t* sau nazala bilabială *m* și de a repeta această încercare după ce gura a fost deschisă pînă la apertura maximă, a vocalei *a*, s-a născut acel *tata* și *mama*, exemple tipice ale „limbii-ecou" între copii și părinți : părinții, încîntați de primele încercări de vorbire ale copiilor lor, le împrumută un înțeles, pe care, la rîndul lor, îl învață copiii de la părinți. Acest gîngurit a putut mai tîrziu să înlocuiască în romanitatea estică pe *pater* și *mater* (păstrate în alte limbi romanice). Tot astfel de cuvinte —dintre care unele, precum *papa*, *caca*, *bibi*, *baubau*, își păstrează pînă azi caracterul lor copilăresc— sînt *baba*, *dada*, *nana*, *nene*, *lele*, *țața*, unele din ele împrumutate de la slavi.

Tocmai prin faptul că asemenea cuvinte nu au dintru început un sens propriu, ci sensul li se dă din partea adulților, prin interpretare ulterioară, se explică diferitele sensuri pe care ele le au în diferite limbi sau chiar în aceeași limbă. Astfel *baba* e la romîni și la slavi „femeie bătrînă", „bunică", „moașă" (la aromîni și megleniți), pe cînd la turci *babá* e „moș" (cf. *Baba Novac*), la italieni *babbo* și la sarzi *babu* e „tată", iar în unele părți ale Ardealului *babu* are sensul lui „nene" (cf. *DA*). *Papa* însemnează „mîncare" și —în unele limbi, ca cea franceză— „tată". Tot astfel *mama* poate însemna și „mîncare" (cf. derivatul nostru *mămăligă* și termenul anatomic *mamelă*). Alte exemple la I. IORDAN, în *BIFR*, IX (1942), p. 150—152.

101. Între **strigătele animalelor**, multe le aude romînul ca o repetare a aceleiași silabe : cucul face *cu-cu*, gîsca *ga-ga*, pupăza *pu-pu-pu*, rața *mac-mac* ; găina *codcodăcește*, fiindcă ni se pare că repetă silabele *cod-cod* ; oaia face *behehe*... Următorul citat din romanul *Sfînta Dreptate* (p. 75) de MANOLACHE e caracteristic pentru repetarea silabei *hu* și *hău* cu scop imitator : „Pe undeva, departe, printre vîrfuri, a *huit* din *hăuri* *huhuitul huhurezului*".

Ca un ecou al acestei repetiții, rostește și omul de două ori silabele cu care cheamă animalele (și care mai adesea sînt înseși numele animalului într-una din limbile învecinate, de exemplu ung. *tyúk* „găină", *liba* „gîscă", slav. *uti* „rață", cf. *DR*, I, p. 79) : *tiugu-tiugu-tiugu* și *piri-piri* pentru chemarea găinilor, *uti-uti* pentru chemarea rațelor, *cuțu-cuțu* a cîinilor, *țîgă-țîgă* a caprelor, *liba-liba* a gîștelor...

102. Și anumite **zgomote** din jurul nostru le auzim **repetate,** de aceea cînd se dezlănțuie o furtună spunem că *bubuie*, un rîs puternic e un *hohot* etc.

Dacă urmărim în *Dicționarul Academiei* onomatopeele, observăm că în cele mai multe exemple citate ele se întrebuințează repetate. Ghicitoarea pentru coasă e : „*fîș-fîș* prin păiș, *paci-paci* prin copaci". Cînd cineva bate la ușă, face *poc-poc*, apa care iese prin gura strîmtă a sticlei face *gîl-gîl* și —cu extinderea impresiei acustice asupra celei optice— vorbind despre o fetișcană care se mișcă repede încoace și încolo, exclamăm *fîța-fîța*.

Uneori repetarea aceasta a unei tulpini de natură imitativă este împreunată cu modificarea unuia din sunetele componente. Mai rar avem un joc vocalic, ca în fr. *ric-rac* sau în romînescul *hai-hui*. De obicei la noi se modifică întîia consonantă din cuvîntul repetat sau din cel ce se repetă : *cioc-**b**oc* (la Coșbuc : *cioc-**p**oc*), *ciuru-**b**uru* (imită sunetul cernutului), *fîța-**m**îța*, *hîr-**m**îr*, *hîra-**p**îra*, *hara-**p**ara* și *harta-**p**arta* sau *harcea-**p**arcea* (la bulgari *parča* „bucată", la turci *parča-parča* „bucată de bucată"), *serta-**f**erta*, *talmoș-**b**almoș*, *tanda-**m**anda*, *teanc-**b**eanc*, *techer-mecher*, *tercea-**b**ercea* și *tercea-**p**ercea* ; cf. și *balancă-**t**alancă*. . ., apoi cazuri ca *hodoronc-**tr**onc* sau *trosc-**pl**eosc*, *treanca-**fl**eanca*. . ., în care o explozivă afonică urmată de o lichidă alternează cu altă explozivă afonică urmată de altă lichidă.

Modelul unor asemenea formații trebuie căutat, poate, în locuțiunile care unesc două cuvinte ce rimează, precum *calea-valea* (cf. și *mură-n gură, luntre* și *punte, sfară-n țară, de silă-de milă*. . .).

La megleniți există și perechi de felul lui *cánă-mánă, carne-marne, fărină-mărină*, în care numai primul cuvînt are sens, iar al doilea e repetarea lui, însă cu consonanta inițială schimbată. Avem deci a face cu un simplu joc de rime de felul lui *stele-logostele* sau chiar *făt-logofăt*. . . la dacoromîni, combinații în care cuvîntul al doilea cuprinde în partea finală pe cel dintîi fără să aibă un sens sau nemaiavînd —ca în cazul lui *logofăt*— sensul său originar.

Despre repetarea cuvintelor spre a le sublinia în frază, cf. *LR*, I, § 28.

103. Asupra unui caz interesant de **reduplicare a primei silabe,** care a ajuns să primească o funcțiune lingvistică, am relatat în *DR*, II, p. 62 (=*ELR*, p. 179) : „Pentru a exprima ziua care urmează lui *poimîine*, se întrebuințează expresia *după poimîine* sau ***poi**poimîine* (are accentul principal pe primul *poi*), care trebuie să fie mai veche și să dateze din vremea cînd *poi*, din lat. *post*, era încă înțeles în sensul „după". Azi însă acest cuvînt nu mai are un înțeles autonom, încît în graiul copiilor mei s-a putut naște expresia *în anul **ví**viitor* pentru ideea „în anul care urmează după anul viitor". N-am cercetat anume această expresie a lor, pentru ca să văd la ce analogii nouă mai poate duce ; de fapt în curînd ea a produs și pe

în anul **trétrecut**. S-a născut deci o nouă categorie în graiul copiilor mei, care m-a făcut să înțeleg nașterea perfectelor reduplicate latine".

Un alt caz analog e următorul : Despre o femeie cu părul în șuvițe dezordonate se zice că „părul îi atîrnă *loațe-loațe*", precum despre un măr se spune să „îl tai *felii-felii*" sau „*bucăți-bucăți*"... După modelul onomatopeelor cu silabe repetate (§ 83) s-a creat din *loațe-loațe* un cuvînt nou *loloațe* : „îi atîrnă *loloațele* de păr".

Dacă la ALECSANDRI găsim *pupuică* în loc de *puică* (*Teatru*, p. 920), ca o formă mai dezmierdătoare, avem a face, probabil, cu o influență franceză, unde, în graiul familiar, se aud reduplicări ca *bébête* (în loc de *bête*) în înțelesul de „prostuț".

În exemple ca *Trandafire fire, Rău mai ești de fire* (MARIAN, *Înmormîntarea*, p. 439) avem a face cu repetarea silabelor finale din cuvîntul precedent pentru obținerea unor anumite efecte eufonice în vers.

104. Graiul copiilor, prin care se explică unele cuvinte constătătoare din silabe reduplicate, ne dă și explicarea **scurtării** cu una sau mai multe silabe a **numelor proprii.** Procesul de la baza acestor forme scurtate l-a arătat JESPERSEN (*Grundfragen*, § 150) : *Robert* devine în graiul copiilor germani *Bob* (prin asimilare din *Rob*) și *Giuseppe* devine *Beppo* în gura micuților italieni. Aceste stîlciri de nume le găsesc „nostime" părinții copiilor, care, în loc să le îndrepte, și le însușesc ei înșiși atunci cînd vor să dea un cuprins afectiv acestor nume.

Asemenea scurtări de nume proprii sînt și la noi foarte obișnuite, avînd —cel puțin la origine— un sens dezmierdător (**hipocoristice**), care însă se pierde de multe ori cu timpul : *Niță* din *Ioniță*, *Țica* din *Marițica*, *Chiva* din *Paraschiva*, *Ghiță* din *Gheorghiță*, *Nuța* din *Anuța* sau *Ilenuța* etc. Tot astfel se scurtează și unele cuvinte cu care ne adresăm rudelor sau unor persoane mai bătrîne sau de rang social mai înalt : *tușă* în loc de *mătușă* e foarte obișnuit în Muntenia ; *naș* în loc de *nănaș* (< *nunaș*) în cele mai multe regiuni și în limba literară ; pentru *unchi* (ca și pentru fr. *oncle*) trebuie să presupunem încă din epoca latină vulgară forma **unc(u)lus* scurtată din *avunculus* ; *coane* și *coană* în loc de *cocoane* și *cocoană* are un colorit familiar ; *nea Ion* în loc de *nenea Ion* se aude adesea ; ceva mai rar e *bușcă* în loc de *băbușcă* sau *biță* în loc de *bădiță*. Dragostea țăranului romîn față de vitele sale se cunoaște și din formele scurtate cu care le strigă *(celu* și *cică* în loc de *purcelu* și *purcică)*, precum și din scurtările tulpinelor în derivate ca *Vin-aia* pentru o vacă născută *vineri*, *Dum-ana* pentru o vacă născută *dumineca*. Și atunci cînd în loc de *mămăligă* sau *mămăliguță* zicem *măligă* sau *măliguță* exprimăm, tocmai prin scurtarea aceasta, cît de mult ținem la această mîncare.

Hipocoristicele romînești au fost studiate amănunțit de ȘT. PAȘCA, *Nume de persoane și nume de animale în Țara Oltului*, p. 117—133 (cu bibliografia chestiunii). Despre hipocoristicele de origine slavă păstrate în nume romînești cf. *LR*, I, § 124.

Unele din exemplele citate se pot explica și prin haplologie (§ 108) sau prin sincopă (§ 85). Acesta pare a fi cazul la *coană*, rostit pe alocuri cu *c* lung *(ccoană)*. I. IORDAN, *BIFR*, IX (1942), p. 203 crede că și *măligă* (rostit și *mmăligă*) și *naș(ă)* (rostit și *nnaș(ă)* cf. *ALR*, I/II, h. 217/590) rezultă din *mămăligă* și *nănaș(ă)* prin dispariția lui *ă* între cele două consonante identice.

Ne putem chiar întreba dacă etimologia lui *naș* și *nașă* este cea pe care am dat-o pe vremuri, considerîndu-le ca forme scurtate din *nănaș(ă)*, iar acestea născute, prin asimilare vocalică (*nanaș(ă)*) din *nunaș(ă)*, diminutiv din *nun*, sau dacă trebuie să considerăm pe *nănașă* ca un diminutiv de la *nană*, un cuvînt din graiul copiilor, ca cele citate în § 100, cu dublu înțeles, de „fată" (prin Banat) și de „nașă". Răspîndirea geografică restrînsă a lui *nan* „naș" și *nană* „nașă" —*ALR*, I/II, h. 217 atestă aceste cuvinte, cunoscute și lui I. IORDAN, *BIFR*, IX (1942), p. 203, numai în punctele 618, 632 și 637— ne face însă să nu prea credem că *nănaș(ă)* ar fi un diminutiv al lui *nan(ă)*.

105. Întrucîtva deosebite de acestea sînt **numele proprii** întrebuințate **la vocativ** cu forme **trunchiate**. WEIGAND a atras atenția în *Jb.* VIII, p. 315, 316, 318 și *Jb.* IX asupra formelor *Jo* și *Joa*, *Ni*, *To* și *Toa* în loc de *Ioane*, *Nicolae*, *Toadere* în Făgăraș, la Broșteni în Moldova, în Țara Oașului și în Maramureș. Din Ucea și Arpaș, în Țara Oltului, citează HANEȘ: *Ghió*, *Măriú*, pentru *Gheorghe* și *Măriuță*; din Țara Hațegului, O. DENSUSIANU (*Țara Hațegului*, p. 43) și *Mi*, *Ște* în loc de *Mihai*, *Ștefane*, numind aceste scurtări „afereze silabice". Instructivă e observația lui ȘT. PAȘCA (*Nume de persoane și nume de animale în Țara Oltului*, p. 118): „În comunele atît de răsfirate din Țara moților am observat această scurtare a numelor de botez numai atunci cînd individul numit într-acest fel e s t r i g a t d e l a o d e p ă r t a r e m a i m a r e. Astfel, în convorbirile dintre ei, se cheamă cu numele întreg: *Liță*, *Culă*, *Vetă*, *Marie*. Strigate de la distanță, asemenea nume iau forma de *Li*, *Cu*, *Ve*, *Ma*... De altfel cel strigat de la oarecare depărtare nici nu pricepe de cît partea accentuată a numelui său și prin pauza pe care o remarcă între interjecția *măi*! și partea accentuată a numelui —pe care o aude— întregește silabele neaccentuate". Avem, dar, a face cu economisirea a ceea ce poate fi ghicit din conținutul fonic al unui cuvînt. Această economie atinge silabele care se găsesc în umbră, adică pe cele ce urmează după silaba accentuată, sîmburele unui cuvînt, care mai adesea e identică cu tulpina cuvîntului sau reprezintă partea cea mai importantă a tulpinii.

106. Ca numele proprii se scurtează, deși mai rar și numai regional, vocativele unor nume de înrudire, ca *măi fra* (=frate), *măi ta* (=tată). Scurtarea *fa* pentru *fată*, cu varianta *fă* (după *mă*), este general romînească. Același fenomen se repetă la unele **imperative**, ce apar **scurtate**,

cînd sînt întrebuințate interjecțional. În loc de *uită-te* se aude prin Ardeal *ui*; tot astfel *coa* în loc de *coată* (=caută), iar prin Bihor, *au* în loc de *auzi* (*Conv. lit.* XX, p. 1004). Interjecția *hai* pare a fi scurtată din *haide!*

În toate dialectele romîne se găsesc imperative în *-ea* de la unele verbe în *-esc*: *fereá*, *grăbeá*, *loveá*, *opreá*, *păzeá* la dacoromîni, *greá* „grăiește", *mutreá* „privește", *urseá* la aromîni, *serbeá*, *măntreá*, *turceá*... la megleniți, *hitę* „aruncă", *cuhę* „fierbe", *zeiezdę-me* „încalecă-mă" la istroromîni. Trunchierea aceasta trebuie să fie veche, căci ea datează la dacoromîni din vremea cînd se rostea încă *ferească*, *grăbeaște* (§ 197). Formele acestea au putut trece apoi, la istroromîni, de la imperativ, și la indicativ: *hitę*, *cuhę* (iar nu *hitęște*, *cuhęște*) sînt formele actuale pentru persoana a treia a indicativului prezent (cf. *SI*, II, p. 174). Prin Țara Oașului și în Maramureș se întîlnesc, după I. A. CANDREA și T. PAPAHAGI, de asemenea multe indicative de acestea, precum: *boleá* „bolește", *clipeá* „clipește", *găseá* „găsește", *trăię* „trăiește", *lovę* „lovește"... În această regiune, cunoscută pentru cuvintele trunchiate care se întrebuințează pe acolo, se aude și *fa*, *mę*, *tręę*, *tra* pentru *face*, *męre* (= merge), *tręce*, *trage*... Din Țara Oașului citează C. BRĂILOIU (*GS*, VII, p. 78): *grăįé* „grăiește", *îmțetré* „împietrește", *locuįé* „locuiește", apoi *fa* „face", *mę* „merge", *tra* „trage" și *tre* „trece". În Mățău, jud. Muscel, se întrebuințează forma *alear* în loc de *aleargă*. Tot ca o scurtare din *este* (rostit *įęste* și *įaste*), întrebuințat ca particulă afirmativă, trebuie considerat acel *įe* și *įa* care se aude des prin Ardeal în loc de „*da*".

107. În general, diferitele regiuni sau comune se comportă diferit față de formele scurtate. În cîte unele din ele se pare că îndemînarea de a întregi în minte cuvintele rostite trunchiat este atît de mare, încît locuitorii simt chiar o plăcere în a le întrebuința. În ținuturile vestice se zice *o păre* (=pereche) *de hamuri*. Pe la Breaza se aude *le* (=lele) *hai în Brea* (=Breaza) (*Șez.* V, p. 120). De „trocarii" de la Brașov lumea își bate joc cînd zic „*Un* (=unde) *teci* (=te duci), *maichii?* — *Măc* (=mă duc) în *ceate* (=cetate)". T. PAPAHAGI (*Maramureș*, XLIV) citează următoarele versuri, pe care locuitorii județelor vecine le pun —exagerînd, firește— în gura maramureșenilor spre a-și bate joc de asemenea **scurtări regionale**:

Bu(nă) colea(șă) cu brîn(dză), cu la(pte)
Numa mă săgea(tă) la spa(te);
Bu(nă) colea(șă) cu la(pte), cu brîn(dză),
Numa mă săgea(tă) la rîn(dză).

După cum unele regiuni iubesc formele scurtate, tot astfel unele cuvinte sau împerecheri de cuvinte sînt mai potrivite ca să fie scurtate

decît altele. Cauza nu este atît „tocirea" lor printr-o prea deasă întrebuințare, cît faptul că cu ele se alcătuiesc anumite **formule stereotipe**, în care sensul originar nu mai e păstrat. Asemenea împreunări de cuvinte care împlinesc funcțiuni de ordin social sînt, de exemplu, politicosul *mata*, scurtat din *dumneata* (în care elementele componente *domnia* și *ta* nu se mai simt cu înțelesul lor obișnuit), salutul *neața*, scurtat din *bună dimineața*, sau *țam* în loc de *mulțam*, cu care exprimăm cuiva sentimentele de gratitudine, fără să ne mai evoce adjectivul *mulți* și substantivul *ani*, din care cuvîntul e compus. Tocmai fiindcă asemenea cuvinte nu mai au propriu-zis un „sens", ele n-au nici o tulpină evocatoare a acestui sens, încît scurtarea s-a putut face pe socoteala silabelor premergătoare celei accentuate, împotriva obiceiului de a lăsa neexprimate numai silabele de după accent, la sfîrșitul cuvîntului, rostit de obicei cu afonizarea sunetelor și deci cu o depresiune mai mare a sonorității. Anchetatorii *Atlasului* vorbesc adesea de neclaritatea cu care e exprimat sfîrșitul cuvîntului. De multe ori urechea lor abia distingea sunetele ce urmau după silaba accentuată, încît au fost siliți să introducă chiar un semn diacritic —o linie tremurată dedesubt— prin care arătau această rostire nedistinctă.

În *DR*, IX, p. 109 am citat, după *ALR*, I, și alte cazuri de scurtări, precum: *pu̯a* „poate", *o li̯a* „o leacă", *ruịcă* „pestruică" etc.

Despre afonizarea vocalelor finale în imperative sau la cuvinte rostite cu accent sporit cf. § 52.

Unele cuvinte le-am moștenit scurtate de la latini. Astfel *modo* a devenit *mo* în latina vulgară. Așa se explică *cum* și *acum* (mai de mult *cumu, acumu*) din *quomo(do)* și *eccumo(do)*.

Dar nu toate scurtările de cuvinte se explică printr-o neglijare a articulației în silabele neaccentuate. Așa bunăoară în englezește scurtările se explică prin faptul că în urma transformărilor fonetice foarte multe cuvinte au devenit monosilabe. Englezul s-a deprins deci să asocieze o idee cu o singură silabă. Simțul lui înnăscut de economie îl face ca să sacrifice silabele neaccentuate în cuvinte prea lungi. Astfel *choc* îi e englezului de ajuns spre a-i evoca ideea exprimată prin *chocolate.* Asemenea scurtări —probabil sub influența englezească— sînt din ce în ce mai uzuale și în alte limbi europene. Ele nu se fac însă în toate limbile la fel. În limba germană, *Depositenkassa* a dat *Depka.* Francezii nu mai zic în graiul de toate zilele *métropolitain,* ci *métro,* tot astfel *auto* „automobil", *photo* „fotografie", iar „laboratorului" îi zic cei ce lucrează în el *labo* (în Germania : *Labor*). În romanul *Les Thibault* de R. MARTIN DU GARD cetim : *secs* (= secondes) și *fortifs* (= fortifications). Tot astfel *apéro* (= aperitif FOUCHARDIÈRE, *La chienne*, p. 203), *mélanco(lique)* (H. DUVERNOIS, *Crapotte*, p. 82), *convalo* (= convalescence R. BENJAMIN, *Gaspard*, p. 148), *bénef* (= bénéfice). Profesorului Racoviță îi zic colegii lui francezi *Raco.* Așa sînt și la noi cuvintele ca *cinemá* (împrumutate de la francezi, care azi au ajuns cu scurtarea acestui cuvînt pînă la *ciné*), *préfă* = preferans, *prota* = protopopul, probabil și *pol* (= napoleon), apoi în limbajul liceenilor : *júxtă* (din *traducere juxtalineară*). *Celo,* în loc de *violoncelo* și *piano,* în loc de *pianoforte,* sînt împrumutate gata scurtate. *Onor. Consiliu* nu se scrie numai, ci se și citește așa scurtat.

Începînd cu secolul al XVI-lea, documentele noastre scurtau în scris *vel* în loc de *velij* sau *velikij* „mare". Această formă scurtată a trecut și în grai : *vel logofăt*. E. PETROVICI a arătat că și numirile județelor *Dolj* și *Gorj* se datoresc tot unei scrieri scurtate din *Dolnii Jilî* „Jiul de jos" și *Gornii Jilî* „Jiul de sus". Abreviații ca *CFR* (= Căile Ferate Romîne), *AGIR* (= Asociația generală a inginerilor din Romînia)... sînt imitate după franțuzește, avînd și accentul franțuzesc, pe silaba finală (*ceferé, agír*).

108. Asemănîndu-se și cu sincopa, și cu disimilația completă, dar explicîndu-se, din punct de vedere psihologic, altminteri, **haplologia** aparține și ea la cazurile de dispariție a unei silabe. Cînd în loc de *mititel* rostesc *mittel* sau în loc de *celalalt* rostesc *cellalt*... avem cazuri de sincopare a vocalei intertonice. Exemplele acestea se deosebesc totuși de cele mai multe cazuri de sincopă obișnuită prin faptul că vocala care „a căzut" este a c e e a ș i cu vocala precedentă (*i* în *mititel*) sau următoare (*a* în *celalalt*), deci am putea să presupunem că avem a face cu disimilări complete (progresivă în cazul lui *mititel*, regresivă în *celalalt*). Ceea ce caracterizează aceste cazuri este și faptul că vocala sincopată se găsește între două consonante identice (sau de același fel). Dacă cu toate aceste elemente deosebitoare am citat pe *mittel, cellalt*... între cazurile de sincopă, am făcut-o fiindcă consonantele l u n g i *tt* și *ll* dovedesc că avem de fapt a face cu „căderea" vocalei, și n u m a i a ei.

Dacă, dimpotrivă, în loc de a zice **stipipendium* latinii ziceau *stipendium*, cu un singur *p*, sau în loc de *idololatrie* zicem și noi de obicei *idolatrie* (cu un singur *l*), nu mai poate fi vorba nici de sincoparea lui *i* și *a* intertonic, nici de disimilarea completă față de *i* precedent sau *o* următor, ci de rostirea o s i n g u r ă d a t ă a silabei *pi* și a grupului *ol*. Cei care făceau la început —înainte ca această rostire să se fi generalizat— această e c o n o m i e de articulație aveau, probabil, impresia că ei rosteau de două ori grupul de sunete pe care de fapt îl pronunțau o singură dată, precum germanii au impresia că rostesc *feststellen* cu *st* de două ori, deși în vorbirea obișnuită ei zic : *festellen*.

Iată cîteva exemple de haplologie din limba romînă : *armurar* în loc de **armurărar* (=*armurare*+sufixul *-ar*), *armăsărit* în loc de **armăsărărit* (=*armăsar*+sufixul *-ărit*), *ceacă*... în loc de *gicea* (=zicea) *că*..., planta *chinișor* în loc de *chiminișor*, *cili* în loc de *cicili* „găti", *colie* din *colilie*, *lea Stana* din *lelea Stana*, *ńic* în loc de *ńińic* (=nimic), *păcuraș* (*DR*, VI, p. 474) din *păcurăraș* „ciobănel", *Văracean* (*DR*, VII, p. 157) în loc de *Văratecean* (=*Văratec*+sufixul *-ean*). În *ALR*, I, 1330/3 găsim și *apiịat* în loc de *apipăịat* „pipăit".

Străveche trebuie să fie haplologia în **direct(it)atem* > *dreptate*, **ment(it)ionem* > *minciună*, **virt(ut)osus* > *vîrtos*. Prin fonetică sintactică

se explică (*DE*, Nr. 1231) forma *nime*, în loc de *nimeni*, în combinații ca : *nimeni nefiind*... Tot așa din *jumătate de ceas* a rezultat *jumate de ceas* și chiar *juma de ceas*, din *o grămadă de lemne* avem *o grăma de lemne* și din *unde te duci*? s-a născut forma *unte duci*?

Există chiar și economisirea unei silabe —deci tot un fel de haplologie— la d i s t a n ț ă. Astfel fraza *să nu vie, care cumva*, unii o explică din *careva cumva*.

WEIGAND credea că și lipsa lui *de* în versuri populare ca *foaie verde lămîiță* (față de *foaie verde de cicoare*) se explică tot printr-un fel de haplologie din *verde de lămîiță*. Mai probabil însă construcția sintactică e alta (cf. *DR*, VI, p. 499).

Prin evitarea de a rosti de două ori una după alta silaba *re* s-ar putea explica forma *cîntare-aș* din *cîntare-reaș*.

Dacă în textele noastre vechi cuvinte începătoare cu *în* apar și fără acest prefix, de cele mai multe ori avem cazuri de haplologie prin fonetică sintactică : *în (în)tunerec, din (în)tîmplare, în (îm)părăție*... E foarte greu de spus dacă în exemple ca *ceaslov* din *ceasoslov* avem a face cu sincopă sau cu haplologie. Cele mai multe din exemplele de haplologie date de CAPIDAN, *Aromînii*, p. 370 sînt forme sincopate sau scurtări.

RITMUL

109. După cum sunetele se organizează grupîndu-se în silabe, după principiul acustic al sonorității, tot astfel silabele se organizează și ele în anumite **succesiuni ritmice**. Principiul care stă la baza acestei organizații este și el de natură acustică. Ritmul variază însă de la limbă la limbă, după cum se întemeiază pe contrastele de d u r a t ă, ca în limba elină (lung-scurt : r i t m c a n t i t a t i v) sau pe contraste de p r e s i u n e (accentuat-neaccentuat) ca în limba romînă.

Nu vom vorbi la acest loc de ritmul care stă la baza versificației (și care formează obiectul m e t r i c i i). Dar și în afară de considerații de natură prozodică, și avînd în vedere numai partea pur fonetică, ritmul joacă un rol important în vorbire. S-ar putea chiar spune că fiecare cuvînt nu se imprimă în memoria noastră numai cu sensul și volumul său sonic, ci și cu ritmul său. Fiecare din noi, neizbutind să ne amintim un cuvînt polisilab (mai ales un nume propriu, pe care memoria nu-l asociază în familii de cuvinte cunoscute), am avut uneori senzația că ne „joacă pe limbă". Ceea ce „ne joacă" pe limbă este ritmul său, care s-a întipărit în „urechea noastră" și care reînvie în memorie înainte chiar de a ne aminti sunetele din care cuvîntul era compus. Acest ritm —un apreciabil mijloc mnemotehnic— formează oarecum osatura cuvintelor mai lungi. Se întîmplă adesea că anumite cuvinte —mai ales cele care însemnează animale mici, cu mișcări repezi și periodice (ca fluturele, șopîrla, salamandra, coropișnița

etc.) — se modifică (prin etimologie populară, prin contaminări sau din alte cauze) atît de mult, încît nu mai rămîne din forma inițială decît ritmul originar. (Exemple la G. ROHLFS, *Griechen und Romanen*, p. 23 și 35 și la L. SPITZER, *Jahrbuch f. Phil. I*, p. 145).

Anumite cuvinte onomatopeice constau în diferite limbi din sunete diferite, dar au de multe ori același ritm, dat de felul cum percepem cu toții anumite combinații de sunete. Astfel prepelița face pentru romîn ***pít-pa-lác*** (sau ***pìc-pa-lác***), pentru neamț ***pìk-de-rík***, iar pentru un maghiar ***pít-pal-lot***. Chiar cînd pentru romîn prepelița strigă ***prìnd pădúchi***, cuvîntul (desfăcut printr-un fel de etimologie populară în elemente cu un conținut semantic) păstrează același ritm. Dacă pentru un german cocoșul „cîrîie" (= kräht) ***ki-ki-ri-ki***, iar pentru un romîn el „cîntă" ***cu-cu-ri-gu***, vocalele sînt altele, dar numărul silabelor și ritmul e același.

Anumite cadențe ritmice sînt mai prețuite decît altele. Astfel admirăm cu toții, în poezia lui Eminescu, bogăția rimelor dactile (conținînd cuvinte polisilabe sau grupuri de cuvinte) în care, după silaba accentuată, urmează două sau chiar trei silabe neaccentuate ***(codrúțule—drăgúțule, mî'ntuie—bî'ntuie...)*** sau chiar în interiorul aceluiași vers cuvinte cu asemenea osatură ***(válurile, vî'nturile...)***. Dar, după cum am văzut în capitolul despre „accent", și în vorbirea curentă anumite succesiuni ritmice sînt mai plăcute urechii decît altele. Din această cauză accentul tradițional poate fi modificat, întocmai precum motive de ordin stilistic pot să mute accentul de la locul său normal. Păstrarea unei anumite cadențe ritmice obișnuite în limba noastră a produs accentuarea ***spúneți***, dar ***spunéți-mi***. Din trebuința de a avea un ritm iambic s-a născut din turc. ***ğed-bi-ğed*** forma romînească ***eget-beget***.

Deosebit de interesante sînt cazurile de d e c a l c u r i r i t m i c e. Astfel la intelectualii din Bucovina, deprinși să vorbească nemțește de pe vremea stăpînirii austriace, se întîlnește ritmul ◡ ⁄ ◡ ◡ la cuvîntul ***îndécomun*** (cu sensul de „în general"), tradus după germanul ***im állgemeinen*** (◡ ⁄ ◡ ◡ ◡) și accentuat ca el.

De ritmul coborîtor în paroxitone (´ ` —) din limba romînă, în opoziție cu celelalte limbi romanice (` — ´) s-a ocupat MEYER-LÜBKE în *Rumänisch, Romanisch, Albanesisch*, p. 5 și 39, explicînd astfel amuțirea lui *u* și *i* final mai întîi în proparoxitone *(lupulu > lupul)* și numai mai tîrziu în paroxitone *(lupu > lup)*, în opoziție cu limbile romanice apusene (unde *duódecim* a dat fr. *douze*, span. *doze*, dar *pacem* a dat fr. *paix*, span. *paz*). Cînd însă apăsăm pe silaba din urmă, atunci a treia silabă de la sfîrșit primește un accent secundar, iar cea mijlocie e amenințată să dispară, ca în celelalte limbi romanice: *mònticéllus > muncel* (cf. § 87). H. KUEN crede (*Südosteuropa-Handbuch*, articolul: „Rumänische Sprache") că chiar și encliza articolului *(domnul(u), cînele)* trebuie atribuită ritmului descendent al cuvintelor și al frazei romînești *(nitidus > neted, frate-meu)*.

POZIȚIA SUNETELOR ÎN CUVÎNT

110. În cele precedente am avut adesea prilejul să ne convingem că sunetele nu se rostesc la fel atunci cînd se găsesc la începutul, la mijlocul sau la sfîrșitul cuvintelor. Putem adăuga acum, cînd știm ce e o silabă, că aceleași greutăți de rostire se pot constata adesea și la începutul sau sfîrșitul silabei. Spre a fi evitate anumite coarticulații grele, unele consonante se îndepărtează de culmea sonoră următoare și devin sateliții celei precedente. Un exemplu instructiv ni-l oferă studiul lui D. MACREA asupra *Palatalizării labialelor în limba romînă*, publicat în *DR*, IX. În unele regiuni, în care se rostește *k'ele, k'ept, k'atră* pentru *piele, piept, piatră,* se zice *lupk'* și *aripk'* pentru *lupi* și *aripi* și *copk'il* pentru *copil*. Din cauza greutății de a rosti la începutul cuvîntului pe $p+k'$ cu o singură ocluziune, *p* a amuțit (ca *d* din *dvornic*, *b* din *bdenie* etc.); același grup consonantic nu prezintă însă nici o greutate de pronunțare cînd e final. Dacă îl întîlnim și între vocale, înseamnează că în acele regiuni el nu formează o silabă cu vocala a doua, că organizarea sunetelor nu este *co-pk'il*, ci că cele două consonante se grupează astfel că cea dintîi aparține vocalei precedente, iar cea de-a doua, vocalei următoare : *cop-k'il*.

Totuși găsim și forma *cok'il*, cu reducerea lui *pk'* la *k'*. Se pare că atunci cînd vocala e accentuată, crește și puterea ei de a atrage în aceeași silabă consonantele, că grupul întreg *pk'* a devenit în unele regiuni satelitul lui *i* din *co-pk'il* și că la începutul silabei *pk'* a fost tratat ca la începutul cuvîntului: *co-k'il* din *copk'il*, ca *k'ele* din *pk'ele*.

Aceste considerații ne permit unele deducții asupra **repartizării pe silabe a grupurilor de consonante mediale** în timpuri mai vechi. Dacă lat. *lucta, octo* și *directus* au dat ***luptă, opt*** și ***drept***, iar **arrectare* și *baptizare* au dat *ară**t**are* și *bo**t**ezare*, cauza va fi fost că vocala accentuată a atras ca satelit al său ocluziva *c* (sau ocluziva *p* rezultată din *c*). Organizarea silabică a fost deci *lúc-ta, óc-to,* | *di-réc-tus* (sau *lup-tă, op-tu, de-rep-tu*), însă **ar-re-ctá-re* (sau **a-ră-pta-re*), *ba-pti-zá-re*. Cum un grup *ct* sau *pt* era neobișnuit la începutul cuvîntului sau al silabei, el a fost simplificat (prin rostirea celor două ocluzive *c* și *t* numai cu o singură ocluziune, în regiunea dentală) în *t*, după cum din *ct* a rămas numai *t* și la începutul cuvîntului în *titor* în loc de *ctitor*. Același lucru s-a întîmplat cu grupul *cs* : avem *coa**p**-să*, din lat. *coxa*, dar *mă-**s**eá* (și nu **mă-psea*) din *maxilla*, întocmai cum adesea se zice *salm* în loc de *psalm*.

Poziția „liberă" și cea „încătușată" (fr. „entravé", germ. „gedeckt"), care în unele limbi e decisivă pentru transformările suferite de anumite vocale, joacă în romînește un rol numai la „poziția nazală", întrucît un *m* nu modifică pe *a, e, i* precedent în *ă, î, u* decît dacă era

urmat de o consonantă explozivă. Încolo însă vedem că *ĕ* latin a devenit *ie* subt accent, indiferent dacă era urmat de o consonantă simplă *(miere < *mĕle)* sau de un grup consonantic *(pĕctus > piept)*, în opoziție cu alte limbi romanice, ca cea italiană *(miele* dar *petto)*. Cauza este tot felul deosebit de repartizare a grupurilor consonantice asupra silabelor.

111. Dar dacă legile coarticulării fac ca în anumite poziții —cum e cea intervocalică— sunetele să sufere anumite transformări și ca anumite combinații de sunete să se grupeze în silabe altfel la începutul decît la sfîrșitul cuvîntului, dacă presiunea sau vorbirea allegro face ca vocalele să se sincopeze mai ales în poziție intertonică, există anumite obișnuințe de rostire, variind de la limbă la limbă, de a rosti sunetele cu o precizie mai mare sau mai mică, după locul pe care-l ocupă în cuvînt. În *LR*, I, p. 39 am relevat chiar ca o caracteristică a sistemului fonetic romîn obiceiul de a masa energia de rostire la **începutul cuvîntului.** Urechea nu poate distinge totdeauna deosebirea între un sunet rostit cu mai multă energie și precizie decît altul, dar aparatele o înregistrează, iar transformările sunetelor o dovedesc. Dacă ***a*** latin neaccentuat, care se preface în ***ă*** ori de cîte ori se găsește la mijlocul sau la sfîrșitul cuvîntului *(gallina >**găină**...)*, continuă să se rostească ***a*** la începutul cuvîntului, întocmai ca atunci cînd se găsește în silabă accentuată *(amarus >**amar**...)*, aceasta e o dovadă indirectă că el e rostit, în poziție inițială, cu aceeași energie ca atunci cînd are accent. Tot astfel dacă *r* inițial se rostește *r̄*, întocmai ca *r* dublu latin, e tot o dovadă indirectă că se articulează cu o energie sporită. De asemenea dacă în grupele *bl* și *br*, între vocale, *b* se acomodează, în privința aperturii, vocalei precedente și sonantei următoare, vocalizîndu-se *(fabrum> >**faur**, stab(u)lum >**staul**...)*, dar la începutul cuvîntului *b* se păstrează *(branca >**brîncă**, blandus >**blînd**...)*, însemnează că în această poziție ***b*** este articulat cu mai multă precizie. Excepțiile nu infirmă ci mai degrabă confirmă această observație. Astfel dacă *j* latin se păstrează între vocale *(majus>**mai**, *ploja (=pluvia)>**ploaie**...)*, dar se preface în *ĝ* sau *(d)z* în poziție inițială *(jugum >**jug**, jaceo >**zac**...)*, întocmai ca *di̯* *(deo(r) sum> >**jos**, Diana>**zînă**...)*, cauza este tocmai tendința de a articula, la începutul cuvintelor, sunetele mai energic. Prin această articulare mai apăsată, apertura palatală a lui *y* s-a strîmtat mai mult, pînă cînd limba a ajuns să atingă cerul gurii tare în regiunea în care se articulează și ***d'*** (născut din *di̯*).

112. Tocmai dimpotrivă, energia și precizia articulării scade, în limba romînă, la **sfîrșitul cuvîntului.** Rostirea neprecisă a silabelor care urmează după silabe accentuate și scurtările la sfîrșitul cuvintelor au fost relevate în cele precedente (§ 107). De asemenea am arătat cum depresiunea sonoră

scade la sfîrşitul cuvîntului, producînd afonizarea consonantelor fonice şi a vocalelor (§ 52).

Dar nu numai ceea ce putem prinde cu urechea ascultînd limba romînă vorbită, ci şi ceea ce ne învaţă istoria limbii dovedeşte că tendinţa de a rosti sfîrşitul cuvintelor cu mai puţină grijă este la noi o obişnuinţă străveche. Încă în epoca latină unele din consonantele finale începuseră să amuţească. Acest lucru îl ştim pozitiv despre *m* final, care, dacă nu se găsea în silabă accentuată, nu s-a păstrat în nici o limbă romanică. Foarte de timpuriu începuse să dispară şi *s* final, pe care nu-l menţinea, pe cît se pare, decît începutul vocalic al cuvintelor următoare (cf. *LR*, I, § 96). Pe cînd cele mai multe limbi romanice au restituit pe *s* —poate subt influenţa şcoalei şi a limbii greceşti— pretutindeni la sfîrşitul cuvintelor (unde avea mai ales o funcţiune morfologică), noi şi italienii am generalizat amuţirea lui *s* final. La noi această tendinţă existentă în latineşte a fost extinsă apoi asupra tuturor consonantelor finale, care, din cele mai vechi timpuri, au dispărut : *duc>du, aut>au, laudant >laudă...*, ca *lupus >lup, casam >casă...*

Fenomenul amuţirii unora din consonantele finale se repetă în zilele noastre în unele regiuni, fără să apară însă generalizat. Mai adesea îl întîlnim la *t* : *alcum* din *altcum*, *to mereu* din *tot mereu*, *nu po să...* pentru *nu pot să...* (*Jb.* VIII, p. 41), *(am) făcú şi i̯o* „(am) făcut şi eu", chiar şi *fo* (*Jb.* XIII, p. 92, VÎRCOL, *Vîlcea*, p. 13) în loc de *fost*. Şi formele *po̦ să facă* „poate să facă", *co̦ să merg* „caută (=trebuie) să merg", care se aud prin Ardeal, s-au născut din *po̦t' să facă, co̦t' să merg*, după ce *e* şi *ă* final (afonizat) s-au sincopat. Mai rară e dispariţia lui *d* în cazuri ca *cri̯e că* (ŞANDRU, *BL*, V, p. 141) pentru *cred că...* Avem şi cazuri de dispariţie a unui *r* în articolul enclitic *-lor* (la genitiv şi dativ din plural), de ex. în *ALR*, II : casa *bolunḑîlo* „casa bolînzilor (=casa de nebuni)", *mai̯monu dracilo* „Scaraoţchi" 2745/95, *rusalilo* „Rusaliilor" 2838/833.

FONETICA SINTACTICĂ

113. Cînd terminăm să scriem o frază, punem punct ; cînt terminăm să o vorbim, facem o **pauză.** Din punct de vedere fonetic, pauza este identică cu încetarea mişcărilor necesare pentru articulaţia sunetelor şi trecerea la starea de odihnă, cu coardele vocale deschise. Dacă terminarea frazei însemnează în acelaşi timp şi încheierea unei idei, pauza urmează după o coborîre a tonului, semnul prin care marcăm pentru ascultător această încheiere. Cînd pauza nu însemnează o încheiere, ci numai o suspendare în şirul gîndirii, această coborîre nu se face, iar în scris întrebuinţăm, în loc de punct, mai multe puncte (...).

Dar pauze, mai mici sau mai mari, se pot ivi și în mijlocul frazei, corespunzînd, în scris, virgulei, punctului și virgulei sau linioarei orizontale. Șirul vorbirii în cazurile acestea nu este nici terminat, nici suspendat, ci întrerupt pentru un fragment de secundă, cu scopul de a face o delimitare între o particolă auxiliară și un cuvînt sau între partea principală și cea secundară sau parentetică a unei fraze : *Fiind bolnav, m-am culcat. Un elev —altul decît vecinul meu— a făcut zgomot.* Frîntura de pauză ce urmează după *o* în versul lui EMINESCU *O mamă, dulce mamă...* este (împreună cu intonația) „semnul" care diferențiază această particolă a vocativului (corespunzînd lui *o* din *o tată*), de *o* din *o mamă și-a pierdut copilul* (corespunzînd lui *un tată și-a pierdut copilul*).

Acest rol delimitativ al pauzei este covîrșitor în sintaxă. Neglijarea pauzei sau mutarea ei la alt loc al frazei poate da loc la sintagme nouă. Așa s-a născut funcțiunea de conjuncție a lui *dass* german din cea de pronume demonstrativ (*LR*, I, § 70) și așa se explică de ce forma de dativ *matale* (din *dumitale*), cu diminutivul *mătăluță*, poate deveni subiectul unei fraze, ca orice nominativ. S-a zis la început : *ți-am spus matale, vino deseară*, cu pauză după „matale", care e un dativ (răspunzînd la întrebarea „cui ?"), dependent de „ți-am spus". Dintr-o deplasare a pauzei s-a născut: *ți-am spus : matale vino deseară.* După ce *matale* a luat funcțiunea nominativului *mata*, s-a putut construi și : *ți-am spus mata, să vii* (în loc de *ți-am spus, mata să vii*). Alt caz de neglijare a pauzei e cel arătat în *DR*, X, p. 286 : *mă duc la munte* s-a născut din *mă duc la a munte*, adică „acolo, la munte" (lat. *illac ad montem*). Prin faptul că frîntura de pauză care despărțea adverbul parentetic *la* de prepoziția *a* n-a mai fost ținută, s-a putut naște, prin contracție din *la a*, noua prepoziție *la*, care a înlocuit pe vechiul *a*. Tot așa s-a născut *acela* din *acel la* (lat. *ecce-ille illac*) „acel, acolo", care corespunde francezului *celui-là*.

Spre deosebire însă de părțile frazei, care pot fi despărțite unele de altele prin mijlocul fonetic al pauzei —corespunzînd mijlocului grafic al punctuației— *cuvintele, în mod normal, nu sînt delimitate în interiorul frazei.* În romînește noi nu despărțim un cuvînt de altul prin mijloace fonetice, după cum le despărțim în scris prin mici spații albe, ci, cînd vorbim, fluxul vorbirii curge fără întreruperi, așa după cum în cele mai vechi texte ale noastre cuvintele dintr-un rînd se scriau într-una. Aceasta nu va să zică însă că ne lipsesc mijloacele fonetice de a separa un cuvînt de altul. În *LR*, I, §§ 54—55 am arătat că în unele limbi există asemenea mijloace (precum apertura glotală, presiunea sau armonia vocalică) care pot marca începutul sau sfîrșitul cuvîntului în mod mai distinct decît în limba romînă, unde nu întrebuințăm decît diminuarea sonorității către sfîrșitul cuvîntului

și masarea energiei articulative la începutul lui (§ § 111—112). Dar *după cum sunetele se rostesc coarticulat, tot astfel cuvintele se întrepătrund prin ideile pe care le exprimă și prin anumite fenomene de natură fonetică iscate din faptul că între ele nu se întrerupe fluxul vorbirii. Desfacerea lor din această înlănțuire* —și pronunțarea cuvintelor așa cum se pronunță cînd le rostim singure sau la sfîrșitul frazei— *este ceva anormal și artificial, întocmai după cum e, atunci cînd silabisim, dezarticularea grupurilor de sunete* (§ 93 și *LR*, I, § 38).

Analiza frazei în cuvinte noi o facem după criterii semantice, care sînt mai puțin precise decît cele fonetice, căci sensul unui cuvînt variază de la individ la individ și e schimbător după tovărășia în care se găsește cu alte cuvinte. Așa se explică **analizele greșite.** La exemplele de asemenea false despărțiri de cuvinte citate în *LR*, I, § 55, se pot adăuga și alte cazuri. Despre *doară* am vorbit în § 55 : e despărțit din *au doară*, iar acesta e *aut vero.* Interjecția *blem* „haide" din regiunile nordice, întrebuințată de obicei în legătură cu exclamativul *ia* (cu varianta *ian*), s-a născut din *ia mblem* (< lat. *ambulemus*), analizat ca *ian blem.* MEYER-LÜBKE (*Romanische Grammatik*, II, § 566) a arătat că din *ad illum ipsum* s-a născut *adînsul* (cf. *adins*), despărțit în *a* (mai tîrziu *la*) *dînsul*, iar din *cum ipso illo* a rezultat vechiul *cunusul*, analizat : *cu nusul* (în loc de *cun usul*), deoarece forma obișnuită a prepozițiilor *ad* și *cum* era în romînește *a* (înlocuit mai tîrziu prin *la*) și *cu*. Și *lîngă* a fost înțeles ca o prepoziție compusă din *la* și un element *îngă*, cu care s-au format apoi, în unele părți ardelene, *dingă* și *pringă* din *de+îngă* și *pre+îngă* (*DR*, X, p. 287). Deoarece articolul proclitic la genitivul și dativul numelor proprii bărbătești era *lu* și *lui*, forma *lu Ionu* a putut fi analizată : *lui Onu* și, în urma acestei analize greșite, să se nască varianta *Onu*, cu derivate ca *Oana, Oancea, Onuț, Onicescu*... Din *măi* (din bulg. *moj*) *Ioane* s-a putut, dimpotrivă, naște deglutinarea *mă Ioane*. Inițialul *o* din ngr. ὀστράκινα a fost înțeles ca articol nehotărît și astfel s-a născut la noi *o strachină—două străchini*; dimpotrivă *o* din *omidă* (arom. *uńidă*) se crede că e articolul *o* aglutinat din grec. ὁ μῆδας. Prepozițiile *a* (lat. *ad*) și *n* (lat. *in*) apar aglutinate în toponimicele *Îndolea, Andolina* și *Andolea* din *a* (=la) **Îndolina* (*DR*, X, p. 335) și *a* **(Î)ndolea* (din paleosl. *ǫdolina* și *ǫdolŭ*); *Ampoi* din *a* **(Î)mpoiu* (*DR*, X, p. 335) și arom. *Narta* din *n Arta*. Din *a (î)mproor* s-a născut *amproor* (*DR*, III, p. 391). În loc de *corocheșniță*, înțeles *cu orocheșniță*, s-a deglutinat *orocheșniță* (*DR*, IX, p. 439). Articolul german *das*, cu rostire dialectală *'s*, apare aglutinat în *'s Obere* (cf. austriacul *Obers* = frișcă) în *sobră*, care în munții Apuseni însemnează „laptele de deasupra, mai gros".

Simțul analitic al subiectului vorbitor e mai treaz în unele împărecheri de cuvinte decît în altele. Astfel prefacerea diftongului *ia* în *ie* înaintea unui *e* următor, pe care o constatăm la *i̯ale* (din lat. *illae*), devenit *i̯ele* (scris *ele*), nu s-a întîmplat în *i̯a-le* (din lat. *leva illas*), care n-a devenit *i̯e-le*, fiindcă *ia* (ca în *ia-mă, ia-l*. . .) s-a simțit ca un cuvînt de sine stătător.

114. Hotarul între cuvinte este labil, mai ales atunci cînd avem a face cu particole lipsite de un sens precis și autonom, cum sînt prepozițiile, auxiliarele, pronumele conjuncte ș.a. Acestea, formînd un singur complex semantic cu cuvintele autonome cu care se unesc, sînt adesea supuse acelorași modificări formale ca silabele de la începutul sau sfîrșitul cuvintelor. În asemenea cazuri vorbim de fenomene de f o n e t i c ă s i n t a c t i c ă sau, cu un termen împrumutat de la gramaticii inzi, de fenomenul **sandhi** aplicat frazei.

În cele precedente am avut adesea prilejul să cităm cazuri de acest fel. Astfel am văzut (§ 66) că aceeași disimilare completă a lui *r* ca în **pretrece* >*petrece* s-a întîmplat în *pre trepte* >*pe trepte* sau în *vreți trece* >*veți trece*... După cum *ă*+*a* s-a transformat, prin asimilare, în *a*+*a* și apoi s-a contras în *a* în *feată* >*făată* >*faată* >*fată* sau în *lună*+*a* >*luna*, tot astfel s-a născut din *că am dat* forma *ca am dat* și apoi *c-am dat* (§ 60), sau după cum *nuor* a devenit *noor* și apoi *nor*, tot astfel din *nu o văd* s-a născut mai întîi *no o văd* și apoi *n-o văd*. Tot prin fonetică sintactică am explicat pierderea lui *n* în *u ac* pentru *un ac*, întocmai ca în *grîu*< lat. *granum* (§ 51) sau dimpotrivă, apariția unui *h* în *că hăla* din *că ăla* (§ 94), spre a se evita contracția dintre cei doi *ă* și a se marca mai precis hotarul silabic dintre ei. Însăși forma *ăl* rezultă din *el* (lat. *illum*) prin transformarea lui *e* în *ă* după *u* de la sfîrșitul cuvîntului precedent : *omulu elu bunu* > >*omul(u) ăl(u) bun(u)*. Dispariția lui *e* inițial din prefixul și prepoziția *in* am explicat-o (§ 76) tot prin fonetică sintactică și am văzut că avem și cazuri de metateză sintactică (§ 91) : *cam de-o dată* >*deocamdată*.

În § 112 am arătat că depresiunea sonorității la sfîrșitul cuvintelor poate avea ca urmare amuțirea anumitor sunete, citînd și cazul dispariției lui *t* final în unele regiuni dacoromîne. S-ar putea însă ca această dispariție să se fi întîmplat prin fonetică sintactică, în grupuri consonantice greu de rostit. Acesta pare a fi cazul în *sub(t)gard, săru(t) mîna, mor(t) de beat, al(t) cum*... (Tot așa va fi dispărut *t* final în latina vulgară de est, mai întîi în exemple ca *es(t) tempus*, ca în germ. *er is(t) dumm*). Și dispariția lui *d* final după *n* e posibil să se fi ivit mai întîi înaintea începutului consonantic al cuvintelor următoare. La început se va fi făcut distincție între *cînd eram, gînd amar, mergînd acasă* și între *cîn vorbeam, nici prin gîn nu-i*

trece, mergîn mereu... WEIGAND dă (*Jb.* IX, p. 181) următoarele exemple: ***a vini(t) la..., ieș(ti) fată, iej*** (din *ești*) ***bolnav, sîn(t) amorizat, măr(g) pîn-la..., vă găzduies(c) pă trei***... GAMILLSCHEG (*Oltenische Mundarten*, p. 68) a notat *să te găses sănătos* ! Asemenea cazuri ne fac să credem că și dispariția lui *c* final în sufixul *-esc*, care e regulă la megleniți (*sirbés*...) și se întîlnește și la istroromîni (*finés, domislés*...) să fie tot rezultatul unui fenomen de fonetică sintactică. La fel am explicat (*SI*, II, §§ 55 și 62 a) amuțirea lui *v* final în ***mev, tev, sev, bov*** (*me vę* „pe al meu îl avea", ***te lucru*** „fapta ta", ***se țățę*** „tatăl său", ***bo måre*** „bou mare"), iar prefacerea lui *m* final în *n* la persoana întîi din plural am atribuit-o asimilării față de *n* din *noį* următor: *lucråm noi* „noi lucrăm" >***lucrån noi*** (și apoi, prin generalizare, ***lucrån*** și cînd nu mai urma *noi*). Putem chiar să ne întrebăm dacă la dispariția lui *l* final în masculinele articulate n-a contribuit și haplologia, prin fonetică sintactică, în construcții ca: ***băiatu(lu) lu Petru***, care s-ar putea compara cu cazurile citate în § 108: ***nime(ne) nefiind, o grăma(dă) de lemne, ui(tă)-te***...

Exemple de transformări de sunete din cauza foneticii sintactice se pot da în număr mare. Precum ***aia*** se pronunță de obicei ***aea*** (§ 50), tot astfel ***ai avut*** se rostește ***ae avut***, fiindcă cel ce aude ***ae*** îl identifică cu ***ai*** din ***ai izbit, ai iubit***... După cum cuvîntul *unsoare* se rostește ***ũsoare***, tot astfel pronunțăm și combinația de cuvinte ***un soare***. După cum din ***veci+-nic*** se naște ***veșnic***, tot astfel ***nici nu vine*** se rostește de obicei ***niș nu vine*** (sau ***nij nu vine***). În *ALR* găsim nenumărate exemple de asemenea dispariții ale unui *n* după ce vocala precedentă fusese nazalizată. Același lucru se poate întîmpla și cu *m* din auxiliarul ***am*** și din ***eram***, de exemplu ***dacẵ*** (=dacă am) ***văst*** (*Jb.* VIII, p. 38—39), ***ã*** (=am) ***scăpat, ã*** (=am) ***lucrat, erẵ*** (=eram) ***tînăr*** (*Jb.* IX, p. 180), ***mẵ*** (=m-am) ***rugat, ã*** (=am) ***rămas*** (*Jb.* XI, p. 189)...

Acomodarea nazalei la caracterul labial, velar, dental sau palatal al consonantei următoare (§ 54) se întîlnește de obicei și în cazuri de fonetică sintactică. În special prefacerea lui *n* în *m* apare și în scris, mai ales în texte vechi, precum ***um părinte*** (*Cuv. d. bătr.* II, p. 82), ***dem pădure*** (*Psalt. Sch.* 3/5), ***îm bătrînețe*** (ib. 70/8), ***și-m bătăi, moarte-m feredeu, m pășune, țara-m pace*** (DOSOFTEI, cf. *Jb.* V, p. 65).

În ortografia curentă noi scriem ***împotrivă, împreună, împrejur***, dar ***în pădure, din pămînt***. Nazala velară *ŋ* și cea palatală *ή*, pe care o avem în combinații ca ***îŋ*** (=în) ***casă, uή*** (=un) ***chip***, apare tot atît de puțin în scris ca *m* și *ŋ* în it. *un poco* (rostit ***umpóco***), *un cane* (rostit ***uŋcane***) sau *ș* în fr. *je t'en prie* (rostit ***štãpri***). HASDEU citează, în al său ***Magnum Etymologicum*** (p. 984), comunicarea unui corespondent din comuna Băiceni

(jud. Iaşi), care-şi dădea perfect seama că rosteşte *am văzut* dar ***an dat,*** deşi acomodarea nazalei labiale la dentala (*d*) următoare se face mai rar decît a nazalei dentale *(n)* la labiala ce-i urmează. După cum am arătat în § 99, rostirea lui *cam* cu *m* s-a generalizat din combinaţii ca *cam mare, cam mult, cam puţin, cam bătrîn* etc. Acelaşi fenomen s-a întîmplat în unele părţi din Moldova de est şi din Bihor cu prepoziţiile *în* şi *din*, care se rostesc *îm* şi *dim* nu numai în combinaţii ca *îm pădure, dim bătrîni, dim pat,* deci înainte de labiale, ci, prin generalizare, şi în exemple ca *îm sat, dim scîndură, dim cenuşă, îm curte* (D. ŞANDRU, *BL*, I, p. 93 şi IV, p. 130), deci înainte de dentale şi velare.

În dialectul istroromîn orice *ă* final se preface în *ę* (*casă* > *câsę*...). Totuşi, de obicei nu se zice *pirę* „pînă" şi *cătrę* „către", ci *pira, cătra,* cu prefacerea lui *ă* în *a* în poziţie protonă (ca în *făcút* > *facút*...), fiindcă aceste prepoziţii sînt urmate de cuvinte accentuate, cu care împreună formează un singur grup semantic (*pira lúr* „pînă luni", *cătra míre* „către mine").

Acelaşi lucru s-a petrecut în dacoromînescul *către,* care s-a dezvoltat din *cătră*, la început numai cînd urma un cuvînt care forma poziţie moale (*către mine*, dar *cătră casă*). Tot aşa se va fi zis odinioară *pă masă*, dar *pe mese, me vede* (forma *me* e obişnuită în Codicele Voroneţean), dar *să mă vadă*, chiar şi *se vede*, dar *să vază* (căci altfel nu s-ar explica forma contrasă *s-a dus*=*să a dus* în regiuni unde azi se rosteşte *se*, bunăoară în Muntenia). În acelaşi fel se explică *ne, le, cîte* din vechiul *nă, lă,* **cîtă* (din lat. *nos, illos* şi *cata*) mai întîi în construcţii ca *ne vede, le crede, cîte feluri*... (faţă de *nă, lă face,* **cîtă lucruri*). Adesea se aude şi *îi voi da*, dar *ii vei da*. Precum odinioară *de+post* a dat *după*, tot astfel, în zilele noastre, prepoziţiile *de+ + pe (pă)* au devenit *după* : *a luat farfuria după masă.*

Avem şi cazuri de sincopă prin fonetică sintactică. În *ALR* sînt frecvente exemple de felul lui *p-la* I, 1964/805 „pe la", iar D. ŞANDRU atestă (*BL*, IV, p. 131) *s-face, s-duce* „se face", „se duce".

În grupurile mixte, *i* final ultrascurt şi afonizat dispare adesea prin fonetică sintactică, mai ales în cuvinte care nu se rostesc de obicei singure, ci urmate de alte cuvinte. Astfel *îmi* sau *ori* se pronunţă în graiul mai puţin îngrijit adesea *îm* şi *or* : *îm pare* (ca *împac*), *orcare* (ca *urcare*)...

Fenomenele de fonetică sintactică sînt de obicei regresive ; ele se pot produce însă şi în sens progresiv. Un caz interesant îl prezintă cuvîntul nostru *neaoş*, pe care WEIGAND l-a explicat din *deaoş* —formă existentă—, compus din *de* şi *auş*, adică „din moşi strămoşi" (*auş* e derivat cu sufixul *-uş* din **au* < lat. *avus* şi este termenul obişnuit la aromîni pentru noţiunea de „moş"). Cum acest adjectiv s-a întrebuinţat —şi se întrebuinţează

încă — mai ales în legătură cu cuvîntul *romîn*, din *romîn de auș* s-a născut *romîn neaoș*.

Avem și asimilări vocalice născute tot prin fonetică sintactică. Astfel în *Textele dialectale* publicate de E. PETROVICI, p. 129/1, se atestă *mai̯ imbracă*, cu prefacerea lui *î* în *i* din cauza lui *i̯* precedent. Dacă în *umblu, umplu, umflu* avem, în loc de *î* inițial, un *u*, cauza ar putea fi și alta decît influența asimilatoare a lui *-u* final (§ 61). S-ar putea ca *u* din *eu* sau *tu* (în *eu îmblu, tu îmbli*) să fi prefăcut, prin asimilare, pe *î* în *u*. Aceeași asimilare a putut-o produce *u* final din cuvîntul precedent pe vremea cînd se pronunța încă. Combinații ca *cumu împlu, cîndu îmflu, omulu îmblă, alergu îmblîndu...*, devenite, prin asimilare, *cumu umblu, cîndu umflu, omulu umblă, alergu umblîndu...*, au putut fi analizate, după ce *u* final a amuțit, *cum umplu, cînd umflu, omul umblă, alerg umblînd...*

S-ar putea ca diftongarea lui *e* în *i̯e* și —mai puțin consecvent— a lui *o* în *u̯o* la începutul cuvintelor să fi fost promovată, sau chiar provocată, de tendința de a evita hiatul prin intercalarea unei semivocale între sfîrșitul vocalic al unui cuvînt și *e* sau *u* cu care începea cuvîntul următor. Se va fi zis deci *în el, din os*, dar *vine i̯el, cu u̯osul...*

Deoarece *n* în articolul nehotărît *un* apare nerotacizat în textele vechi și la istroromîni, e de presupus că în construcții ca *unu calu*, *u* intertonic a fost sincopat prin fonetică sintactică înainte de rotacizarea lui *n*, încît, pe vremea rotacismului, *n* în *un* nu mai era intervocalic (ceea ce se confirmă și prin faptul că în textele noastre vechi *un* se scrie fără *ŭ* final).

Unii romaniști (ca WARTBURG) explică și dispariția lui *s* final în latinește prin fonetică sintactică. Tot astfel explica G. PARODI (*Romania*, XXVII, p. 178 ș.u.) apariția unui *b* inițial în loc de *v* în unele cuvinte din limbile romanice, prin faptul că *b* intervocalic devenise *v*, iar această transformare produsese simțul că în cuvinte ca *vesica, veteranus, vitta, vix, vox, volare, verres*, inițialul *v* este îndreptățit numai după sfîrșitul vocalic al cuvîntului precedent. Dacă cuvîntul dinainte se termina cu o consonantă, *v* inițial a fost înlocuit, printr-un fel de hiperurbanism, cu *b*. Aceste forme cu *b* s-au putut apoi generaliza în unele limbi romanice. De accea avem în romînește: *bășică, bătrîn, bată, abia, bocet, zbura, zbiera*.

De sfîrșitul consonantic al cuvîntului precedent depindea, după MEYER-LÜBKE (*Grundriss*, p. 470), ivirea unui *ĭ* sprijinitor în *istrata, illas ispatas*; tot așa după pauză: *istare*; dar *illa strata, tu stas*. Acest *ĭ* a dat în romînește *a*; urmele lui le recunoaștem în forme duble ca *astîmpăr* = *stîmpăr*.

În unele limbi fonetica sintactică a produs efecte interesante. Astfel e, în franțuzește, menținerea lui *e* „mut" cînd s-ar naște grupuri consonantice cu rostire anevoioasă: *la r(e)ligion*, dar *religion*; *le ch(e)val*, dar *le fort cheval*; *la f(e)nêtre*, dar *sept fenêtres*. Și așa-numitul „liaison", adică rostirea (ca *z*) a lui *s* final, formînd silabă cu vocala de la începutul cuvîntului următor, este un fenomen caracteristic al limbii franceze. La sarzi un *t* sau un *c* de la începutul cuvîntului se preface în *δ* sau *γ* cînd cuvîntul primește articolul proclitic *su*: *casu*, dar *su γasu*; *tazzu* dar *su δazzu*.

Un tratament ca în poziție intervocalică are în romînește compoziția *suară* (în *subsuară*) din lat. *sub ala*, deoarece cuvîntul *ala* nu s-a păstrat în limbă decît în această combinație. Tot astfel dispare *v*, ca în mijlocul cuvîntului între vocale, în auxiliarul enclitic *voi* : *lua-voi, face-voi, duce-voi* se pot rosti și fără *v*. *Face-oi* a putut da apoi și un *oi face*. Acest lucru ne surprinde cu atît mai mult cu cît în cuvinte compuse sau derivate, ale căror elemente sînt analizabile, *v* ajuns între vocale s-a păstrat ; *primăvară, adevăr, revărsa, priveghea* . . . În aceste cazuri avem dar a face cu același fenomen pe care-l observăm în derivate ca *înieptа* < *injectare*, în care $n + \underset{\frown}{i}$ n-a dat *ń*, căci simțul analitic a făcut ca în acest cuvînt $\underset{\frown}{i}$ să nu se coarticuleze cu *n*. (E deci eronată părerea lui D. CARACOSTEA, că *injectare* ar fi trebuit să dea **tiepta*. *Mitt.* p. 18.)

115. Pe cît de banale sînt cele mai multe cazuri de fonetică sintactică, pe atît de greu e de constatat în ce măsură au loc și de ce ele se ivesc în anumite cazuri și nu și în altele. Desigur că în graiul unui om cult, deprins să-și „măsoare cuvintele", fenomenele de fonetică sintactică vor fi mai rare decît la un om simplu, care nu e preocupat să se exprime prea limpede, sau la unul care vorbește foarte repede. Cu toate acestea și romînul cult rostește, fără să-și dea seama, ***îm pădure, săru'mîna*** . . . și scrie chiar ***împrejur, sub dulap*** (în loc de ***subt dulap***). . ., pe cînd forme ca ***ma face*** pentru ***mă face*** sau ***iau ceva după masă*** în loc de ***de pe masă*** trec de regionale sau inculte ; ***către*** e însă mai literar decît ***cătră***, iar prepozițiile ***pe*** și ***după*** (în ***după prînz*** etc.), precum și ***cîte***, au înlocuit de tot sau aproape de tot pe vechiul ***pre*** și, încă din vremuri străvechi, pe ***de pe*** și ***cîtă***. Pe cînd prepozițiile ***de, de la, pentru, peste***. . . păstrează pe ***e*** nealterat, cel puțin în limba literară, vechiul ***den*** și ***dentru*** au devenit ***din*** și ***dintru***, cu trecerea lui ***e*** proton în ***i***, ca în ***minciună***. . . Tot astfel prepoziția ***la*** păstrează pe ***a*** netransformat în ***ă*** (***la másă***), deși nu este accentuat. Ca ***la*** păstrează pe ***a*** netransformat în ***ă*** și conjuncția ***dacă***. Totuși prin nordul Ardealului se zice ***dăcă*** (*DA*). Pot să zic deopotrivă ***viu de acasă***,[1] ***nu o văd*** sau ***de-acasă, n-o văd***, dar rostesc mai totdeauna ***văzînd-o*** și numai excepțional ***văzîndu-o*** ; de asemenea ***e*** și ***a*** se repartizează pe două silabe în ***neascultare, neobosit***. . . (§ 34 a). Și faptul că între ***ne*** și cuvîntul cu care se leagă se pot intercala particole ca „mai", „cam", „prea" (***nemaifăcînd***. . .) dovedește că el nu face propriu-zis corp cu acel cuvînt.

Generalizarea uneia sau alteia dintre formele care au suferit schimbări prin fonetică sintactică sau au rămas neschimbate e foarte diferită. Astfel repartiția lui ***pe*** și ***pă*** este azi geografică, indiferent de cuvîntul următor.

De ce apar asemenea șovăiri sau chiar contraziceri ? Pentru că ivirea unor transformări prin fonetică sintactică și generalizarea lor la o colectivitate mai mare sau mai mică depinde de factori de natură psihică și subiectivă, schimbători de la om la om, și chiar la același individ în situații

diferite. Afara de aceea nici materialul pe care ni-l dau cercetătorii limbii vorbite nu este destul de exact. Chiar cei mai conştiincioşi dialectologi însemnează numai acele cazuri de fonetică sintactică ce le-au izbit urechea. Dacă anchetatorii *Atlasului lingvistic* unesc printr-o liniuţă sau printr-un arc cuvintele pronunţate împreună —şi care prezintă de obicei şi fenomene de fonetică sintactică— asta nu însemnează că acolo unde nu au fost puse aceste semne cuvintele ar fi fost rostite cu o pauză între ele. Scrierea în două cuvinte se datoreşte şi la ei numai unei deprinderi grafice, uneori, poate, şi lipsei de atenţie momentană.

Iată cîteva cazuri de fonetică sintactică notate de E. PETROVICI numai pe paginile 111—112 din *ALR*, II/I : ***Constantĩ‿şi** Ileana* 2815/36, 310, 574, 762 (faţă de *Constantin şi Ileana* 95); ***fag** (=fac) **bute*** 2829/141; ***hoţîi‿inaịinti*** 2829/531, ***ũm‿fịel*** „un fel" 2829/574, ***um‿pahar*** 2829/784, ***sĩ‿strĩş*** „sînt strînşi" 2829/826, ***ĩ‿zîụa*** 2829/886, ***făčéŋ‿gîlbaşi*** 2830/705, ***îm‿mîń*** 2830/836, ***naś‿in** mînă* 2830/987, ***pîn‿la*** 2834/872, ***sũ‿réle*** „sunt rele" 2834/987, ***dug** (=duc) **vo două*** 2839/235...

Cazurile de fonetică sintactică abundă mai ales în *Textele dialectale* ale lui E. PETROVICI, care le-a însemnat cu multă grijă. Reproduc numai cazurile din comuna Ciniştea, din jud. Vlaşca, unde se vorbeşte un grai foarte apropiat de al limbii literare (p. 303—306): *pune-**m‿p**utineị*; ***şă ăl** ia*; *tăịe**m‿v**ĭiţă*; *d**ĩ‿al‿**loc*; *ven**ĩ*** (=venim) *ş-o sădim*; ***as*** (=azi) *cu turte*; *la **ũ‿**loc*; *ca**m‿f**rọ* (=vreo) *čize**g‿d**ă an(ʻ*; ***îm‿p**ărete*; ***m‿p**ᵘod*; *o**r‿c**ă*; *trei búgă**r‿d**ă zar*; *c**ĩ‿s**ă*; *p**ĩ‿l**a*; *u**ŋ‿c**ovrig*; *i**ŋ‿c**ap*; *ş-a văz**ú‿d**ă drum*; *fače**ŋ‿c**olivă*; *ne ʻče**n‿l**a*; *p-u**n‿r**îmîn*; *ụo**r‿c**ă*..

Deoarece afonizarea consonantelor fonice la sfîrşitul cuvintelor e considerată ca normală în limba romînă, anchetatorii *Atlasului lingvistic* n-au însemnat-o. De aceea nu ştim dacă bunăoară *g* se afonizează în aceeaşi măsură în *fug repede* ca în *fug tare.* Asemenea distincţii nu se pot studia decît după plăci de gramofon sau după oscilograme.

În ceea ce priveşte gruparea particolelor fără sens autonom —şi deci lipsite de accent— în jurul cuvintelor accentuate, se poate observa o vădită tendinţă spre **encliză**: cuvîntul cu sens propriu, rostit cu o presiune mai mare, duce oarecum în cîrcă cuvintele care sînt particole auxiliare şi instrumente gramaticale. Se zice deci obişnuit: *ducî'ndu-te, nú-l vreau, páre-mi-se*..., dialectal si *cúmu-l văd*..., în limba veche şi *cî'ndu-va face*... Avem, fireşte, şi **procliză** după pauză sau după un cuvînt terminat cu consonantă: *(cînd) ţi-era somn*..., dar, cel puţin în limbajul îngrijit, preferăm să zicem: *îl aflai, îl întrebasem*, în loc de *l-aflai, l-întrebasem.* Cînd particola atonă se găseşte între sfîrşitul vocalic al cuvîntului precedent şi începutul vocalic al cuvîntului următor, regula e encliza: *nu-l întrebam,*

unde-l aflu, ori-ți dau. Totuși cînd cuvîntul următor e însuși un verb ajutător, învinge mai adesea principiul mecanic al silabisirii (după care consonanta intervocalică se leagă de vocala următoare): *nu l-am văzut, pe care l-oi prinde, unde mi-e locul.* Și formele scurte ale verbului „a fi", avînd funcțiunea de copulă, se leagă de obicei în mod enclitic: *acuma-i frig, dacă-s dus, nu-s coapte,* dialectal și *ți-i somn, cumu-i mai bine...* Procliza în asemenea cazuri e mai rară, iar combinații ca *s-bune, i-acasă* se rostesc mai adesea *îs bune, îi acasă.* Noi rostim la fel pe *altui a dat* (=a dat altuia), *altui i-a dat* (=i-a dat altuia) și pe *altu i-a dat* (=altul i-a dat): *altuįadat.*

Întrebuințarea proclitică sau enclitică este încă în parte și azi și era în măsură foarte mare dirijată în vremurile mai vechi de o regulă sintactică, care exclude de la începutul frazei particolele atone (afară de prepoziții și conjuncții). Precum sunetele se articulează la început cu maximul de energie, fraza cere la început cuvintele cu cel mai important rol sintactic. Într-adevăr, mai de mult nu se putea zice: *l-am văzut,* sau *ne vede,* ci numai *văzutu-l-am, vede-ne,* precum pînă astăzi nu putem zice decît *văzîndu-l* (nu și *îl văzînd*) și după cum întrebuințăm adesea așa-numite „chiasme", ca *luminează-te* și *vei fi, plînge-ne* și *ne miluiește* etc. Și întrebuințarea articolului enclitic în romînește e tot o urmare a imposibilității de a începe propoziția cu un cuvînt neaccentuat (cf. *LR*, I, § 91).

O frază cu *mură-n gură-i va pica* o silabisim *mu-răn gu-răį va pi-ca,* deci în mod mecanic, grupînd pe *n* și *į* la vocala precedentă, deși *n,* fiind prepoziție, face un grup semantic cu *gură,* iar *į* aparține verbului *va pica.* Întrebuințarea enclitică a acestor particole nu împiedică ca să simțim rima cuvintelor *gură* și *mură* chiar și în formele *murăn* și *gurăį.*

Cît de mult formează un singur grup cuvîntul și elementul proclitic sau enclitic ce i se adaugă se vede din grafii ca *acasă aminte,* scrise într-una (față de *merge a munte, calcă a popă*), și mai ales din greșeli de ortografie făcute chiar de oameni culți. Îmi aduc aminte că un tînăr licențiat al Falcultății de Litere din Cluj cerea scutirea de taxe pe motiv că trecuse la examene cu „magna cum laude". Petiția începea cu cuvintele: *vă rog să-mi acorda-ți scutirea de taxe...* Într-o scrisoare recentă (de la 12 iulie 1943) TH. CAPIDAN îmi scrie: „nu știi cîte greutăți avem din cauza culegătorilor de la tipografie! Într-un articol ce va apărea în august aproape toate perfectele simple erau culese *făcu-i, cînta-i* etc.".

SISTEMUL FONETIC INDIGEN ȘI ROSTIRILE STRĂINE

116. Dacă, după cele expuse, căutăm să ne dăm seama care sînt — în linii mari și făcînd abstracție de rostiri individuale sau prea regionale — **trăsăturile caracteristice ale fonetismului romînesc** constatăm urmă-

toarele particularități pe care urechea unui străin le distinge cînd aude vorbă romînească sau pe care el nu izbutește totdeauna să și le însușească, fiind deprins cu altă rostire:

a) La articulația labială avem ocluzive bilabiale (*p*, *b*, *m*) și fricative labio-dentale (*f*, *v*); dintre fricativele bilabiale întîlnim numai pe cea fonică (*w*), dar și aceasta rar și nu în limba literară. Țuguierea buzelor întovărășește vocalele *o* și *u* și consonantele *ș* și *j*. Pe alocuri avem și un *a* rostit astfel (*å*); nu avem însă *e* și *i* labializați (*ö* și *ü*).

b) Cu muchea sau vîrful limbii, deci dental sau alveolar rostim ocluzivele *t* și *d*, semiocluzivele *l* și *n* și fricativele cu apertură perpendiculară *s* și *z*; lipsesc fricativele cu apertură orizontală *ϑ* și *δ* (care se întîlnesc numai în dialectele sudice aromîne). Tot în regiunea dentală sau alveolară se articulează —cu vibrații mai puține sau mai multe— și *r*, însă cu vîrful limbii (apical). Dental e și elementul ocluziv al africatelor *ĉ* și *ĝ* și al lui *ț*, căruia numai dialectal îi corespunde fonica *ḑ*.

c) Predilecția pentru articulația dorsală a limbii are drept urmare, în vocalism, ivirea seriei de vocale centrale —redate în ortografia romînă prin *ă* și *â* (scris, în anumite cazuri, *î*), avînd însă în rostire și variante antero-centrale și postero-centrale (§ 30), — iar în consonantism seria consonantelor muiate (palatale și palatalizate), dintre care unele (*k'*, *g'* și *ŋ́*) sînt întrebuințate și în limba literară (*chem*, *ghem*, *unghi*...), cele mai multe numai în dialecte (*t'*, *d'*, *l'*, *ń*, *ś*, *ź*, mai rar *ŕ*). Dintre fricativele palatale limba literară cunoaște numai pe cea afonică, *h'* (*h* din *arhivă*...), dar dialectal se aude și fonica *y* (*yin* în loc de *vin*...). Muiate sînt în limba literară vorbită în capitala țării și șuierătoarele cu dublă articulație, alveolară și palatală, *ș* și *j*; de asemenea, pe aproape tot teritoriul dacoromîn (cu excepția Maramureșului), africatele *ĉ* și *ĝ*, pe alocuri și *ț'*.

d) Cu rădăcina limbii sînt rostite velarele ocluzive *k*, *g* și *ŋ* (scris *n*, de ex. în *lung*) și fricativa afonică *χ* (scrisă *h*, de exemplu în *duh*...); fonica corespunzătoare (*γ*) se întîlnește numai dialectal (de exemplu în istroromînul *roγu* „rog", aromînul *γramatică*); de asemenea numai dialectal se întîlnește lichida laterală *ł* (de exemplu în *łup* „lup" la meglenoromîni, *całd* „cald" prin regiunile nordice dacoromîne).

e) Un *r* faringian se aude la aromînii din Albania (fărșeroți).

f) Cu articulația glotală deschisă se produce *ᶜ* (*h* în exemple ca *ham*, *horă*...), căreia îi corespunde uneori și fonica *ɧ* (al doilea *h* din *hohot*...). Lipsesc în romînește consonantele aspirate. Ocluziva glotală nu se aude în romînește decît incidental. Vibranta

glotală —vocea— e un element esențial la vocale, semivocale și la sonante; ea este elementul distinctiv la cele mai multe perechi de consonante, la începutul și la mijlocul cuvîntului: *papă—babă, tată—dadă, șir—jir, rece—rege, chem—ghem, cît—gît*... Mai puțin distinctă e această deosebire la sfîrșitul cuvîntului. Totuși *corp, drac, rît*... se deosebesc de *corb, drag, rîd*...

g) Rezonanța nazală se aude limpede la *m, n, ŋ*. Ca urmare a asincronismului la ridicarea și coborîrea vălului palatin, vocalele (mai rar *l, r* și *h*) se nazalizează în vecinătatea lui *m, n* și *ŋ*: *ĩmbăt, ũnsoare, l̃ũng*...

h) Semivocalele *i̯* și *u̯* formează de obicei elementul slab al diftongilor; ele servesc spre marcarea graniței silabice între două vocale învecinate, unindu-se silabic cu vocala următoare: *che-i̯a, nu-i̯a-u̯a*... (cf. § 94). Mai rar servește spre acest scop spiranta laringiană *h*: *mu-du-hă*.

i) Caracteristici pentru limba romînă sînt diftongii cu accent flotant *ea, oa* și *eo* (*teamă, soare, aoleo*..., § 34).

j) De asemenea caracteristice sînt vocalele afonizate la sfîrșitul cuvintelor și grupurile mixte (§ 34 b) formate din consonantă și o astfel de vocală redusă (afonizată), de exemplu *-p^{i}* în *lupi*, *-chi^{u}*, în *ochiu*. În schimb noi nu cunoaștem „ieruri”, „vocale murmurate” și alte vocale reduse.

k) Accentul cuvîntului e dinamic, al frazei e muzical; el e în romînește monotonic și liber, putînd atinge oricare din cele șase silabe din urmă ale cuvîntului: *nóuăsprezecelea* (§ 40). Accentele secundare nu sînt prea distincte.

l) Deosebiri de durată există aproape numai la vocalele ultrascurte (§ 37), rostite afonic la sfîrșitul cuvîntului (§ 52) și care, din această cauză, nu pot forma culmi sonore, nu au deci caracter silabic (§ 49). Încolo vocalele lungi și scurte nu se deosebesc atît de mult încît să dea limbii romîne un ritm caracteristic. Dintre consonante, în anumite împrejurări (§ 36) apare un *n* lung. Lungirea sunetelor se poate întrebuința și ca mijloc stilistic.

m) Dintre diferitele poziții pe care sunetele le pot avea în cuvînt, cea inițială e cea mai fixă și cu rostirea cea mai îngrijită; cea finală e cea mai neglijată și împreunată cu o depresiune a sonorității (§ 49) sau cu scurtări (§ 107) și trunchieri de cuvinte. Poziția intervocalică n-a produs decît la *v* (și la *b* devenit *v*) și, condiționat, la *ll* o vocalizare.

n) Dintre grupurile consonantice care se întîlnesc în alte limbi, foarte multe lipsesc în limba romînă, mai ales la începutul

cuvîntului sau al silabei (§ 93). Ca urmare a acestei particularități constatăm intercalarea de vocale —mai ales a lui *ă* și *î* — sonus vicarius (§ 75)— în grupuri neobișnuite. Sonantele silabice (*l̥*, *r̥*, *n̥*, *m̥*) înmuguresc adesea, devenind polifonematice din monofonematice ce erau: *încep*, *îl*.. din *ncep*, *l*... (§ 76).

o) În privința coarticulării, constatăm o foarte pronunțată tendință de a anticipa o articulare viitoare, pe care o întîlnim cu deosebire la diferite fenomene de acomodare (mai ales la prefacerea lui *n* în *m* înainte de labiale și a lui *n* în *ŋ* înainte de velare, precum și la fonizarea lui *s* înaintea ocluzivelor fonice *b*, *d*, *g*) și de asimilare, metateză etc., apoi la deschiderea prea timpurie a coardelor vocale la sfîrșitul cuvintelor (producînd desonorizarea, § 52).

p) Fenomenele de fonetică sintactică se întîlnesc în mare măsură, din cauza lipsei unei delimitări de natură fonetică a cuvîntului în frază. Elementele auxiliare tind a se grupa în jurul elementelor autonome și cu sens pregnant, fie în mod proclitic, fie —mai ales— enclitic.

117. Între diferitele fenomene fonetice se poate constata o **interdependență.** Existența sau neexistența unor asemenea raporturi de dependență pot fi socotite și ele între trăsăturile caracteristice ale unei limbi. Iată cîteva exemple:

a) Între fonie și debitul de aer există în romînește un raport constant: fonicele sînt line, afonicele sînt tari. Excepție face uneori, pe cît se pare, *s* și *z* (§ 9);

b) în schimb nu există un raport de dependență între durată și apertură, ca în atîtea alte limbi (în care vocalele lungi sînt închise, iar cele scurte sînt deschise).

c) Metafonia, adică coarticularea vocalei din silaba următoare, e dependentă de accent: ***moară*** (din lat. ***móla***), ***deasă*** (din lat. ***dénsa***), ***cîine*** (din **ćiene*, din lat. *cánem*)...;

d) în schimb diftongarea lui *e* deschis accentuat în *i̯e* nu depinde în romînește, ca în unele din limbile romanice apusene, de repartizarea consonantelor următoare pe silabe (poziție „liberă" și „încătușată"): ***miere*** (= it. ***miele***), dar și ***piept*** (= it. *petto*)...

e) Între lipsa de presiune și apertură a existat mai de mult un raport constant: vocalele neaccentuate s-au rostit închise: ***casa*** > ***casă***, *latro* > ***latru***, *men*[*ti*]*tionem* > ***minciună***..., *castigo* > ***căștig*** > > ***cîștig***...

f) același raport a existat între poziția nazală și apertură, vocalele urmate de *n* sau *m*+consonantă fiind rostite închis : ***bene*** > > ***bine***, ***bonus*** > ***bun***, ***lana*** > ***lănă*** > ***lînă***...

În afară de „principiul interdependenței articulatorii a sunetelor și a componentelor articulatorii", trebuie ținut seama —după A. PROCOPOVICI, *DR*, IX, p. 62— de următoarele principii : al compensației, al relativității vocalice și al corelațiunii silabice.

118. Acestea —și alte— particularități caracteristice de rostire, în totalitatea și interdependența lor, precum și tendințele generale care se pot desluși în felul de a articula,coarticula și organiza sunetele, formează împreună **sistemul fonetic indigen al limbii romîne**, în parte moștenit, în parte agonisit în cursul timpului. Astăzi e foarte greu de spus ce e moștenit și ce e agonisit.

Graiul strămoșilor noștri —daci, geți și traci— îl cunoaștem prea puțin ca să știm ce ne-a fost transmis de la ei, din tată în fiu, în rostirea noastră. Unii cred că vocalele centrale, care se găsesc și la albanezi și, într-o măsură mai redusă, la bulgari, ar fi o rămășiță din graiul autohtonilor din regiunea carpato-balcanică. Cu oarecare probabilitate putem presupune că predilecția noastră pentru anumite sibilante, șuierătoare și africate este o moștenire de la strămoșii noștri preromani. În transcrierile cu litere grecești și latine ale unor nume de persoane sau de localități dace și trace le întîlnim sau le putem presupune adesea. Dacă pentru *s*, *t* și *d* noi —spre deosebire de celelalte limbi romanice— avem atît de des *ș*, *ț* și *z* (din *ḑ*), cauza ar putea fi obișnuința, la strămoșii noștri, cu rostirea acestor sunete.

E sigur că atunci cînd daco-geto-tracii au învățat limba latină, ei auzeau anumite sunete care le erau străine și cu care nu se puteau obișnui dintr-o dată. Precum romanizarea strămoșilor noștri nu s-a putut face fără ca în structura psihică și fizică a noului popor din regiunea carpato-balcanică să fi rămas elemente moștenite de la autohtoni, tot astfel e de presupus că și în rostirea limbii latine de guri daco-geto-trace, deprinse cu alte articulații și coarticulații, să se fi ivit unele potriviri la obiceiurile de rostire autohtone.

Astfel s-ar putea ca grupurile *ct* și *cs* să nu fi fost obișnuite în graiul populației băștinașe și ca acestea să fi fost înlocuite prin *ft* și *fs*, din care au rezultat apoi *pt* și *ps* (*octo* > *opt*, *coxa* > *coapsă*...). Faptul că această transformare se găsește și la albanezi și, în parte, în limba veche dalmată, face pe mulți lingviști să vadă în ea o relictă a substratului etnic din aceste regiuni.

Şi dublul tratament al grupelor *qua* şi *gua* în romîneşte (şi în limba sardă) se explică, probabil, tot prin influenţa substratului autohton (§ 121).

Toate aceste supoziţii, bazate pe analogia unor fenomene recente (despre care vom vorbi în cele următoare), rămîn însă numai ipoteze, cît timp nu cunoaştem fonetismul daco-geto-trac şi ilir. Chiar şi fonetismul latin, cu toate mărturiile gramaticilor şi cu toate deducţiile ce se pot face din cuvintele latine transcrise cu litere greceşti şi din coincidenţele fonetismului limbilor romanice, nu îl cunoaştem îndeajuns, ca să putem preciza tot ce e la noi moştenire latină. Să nu uităm că ceea ce noi numim „limbă latină" —clasică sau vulgară— se extindea departe în spaţiu şi cuprindea un timp de cîteva secole, că graiul vorbit în marele imperiu roman evolua şi că existau desigur deosebiri regionale mari. Cu totul necunoscută ne este mai ales măsura în care limba latină rostită în Dacia, de colonişti aduşi din toate părţile împărăţiei romane, era colorată cu rostiri regionale. Nu cunoaştem nici forţa cu care limba latină învăţată de strămoşii noştri daco-traco-geţi covîrşea anumite obişnuinţe de rostire moştenite, nici prestigiul social de care se bucurau anumite elemente colonizate, ca să poată impune traco-geto-dacilor, pe cale de a se romaniza, rostirea lor.

Desigur că romanii aveau mai multe sunete decît rezultă din grafemele întrebuinţate de ei. Astfel —cel puţin în interjecţii onomatopeice— ei întrebuinţau şi şuierătoarea *ş* şi africata *ţ*. Dacă faţă de francezul *pisser* avem în romîneşte *pişa* şi în italieneşte *pisciare* (rostit *pi—şa—re*), ar fi greşit să credem că tulpina onomatopeică era *piss* şi de la ea au fost derivate două verbe, unul în *-are* şi altul în *-iare*. De fapt, în limba vorbită a strămoşilor noştri latini au existat două tulpini onomatopeice, una cu *ps* (*piss-*) şi alta cu *pş* (*piş‑*), după cum admitea şi MEYER-LÜBKE (*REW*, Nr. 6544), care presupunea şi o tulpină *pitz-* (*REW*, Nr. 6545) pentru o întreagă familie de cuvinte romanice cu sensul fundamental de „ascuţit, înţepător".

În cele precedente am arătat incidental cîteva din inovaţiile latine vulgare faţă de latina clasică, inovaţii care s-au continuat şi în limba romînă. Astfel am vorbit despre asimilarea grupului *rs* în *ss* în cuvinte ca *deorsum* > *jos*, *sursum* > *sus*... şi a grupului *stį* în *ssį* în *pastionem* > *păşune*... (§ 60). De asemenea am arătat că *m* final în silabă neaccentuată dispăruse devreme (§§ 99 şi 112) şi ştim că şi *h* nu se mai rostea în limba latină vulgară. Dacă în romîneşte avem totuşi *h*, acesta este, precum vom vedea îndată, un sunet învăţat de la slavi. Concordanţa tuturor limbilor romanice ne dovedeşte că — cel puţin în poziţia iniţială — *v* latin era, în general, o fricativă labio-dentală. Confundarea lui *ē* lung şi a lui *ĭ* scurt latin în acelaşi sunet, *e* închis, cuprindea aproape întreg teritoriul imperiului roman. Şi în romîneşte *des* din *dēnsus* şi *negru* din *nĭger* au aceeaşi vocală accentuată. Dimpotrivă confundarea lui *o* lung şi a lui *u* scurt în sunetul *o* închis, comună limbilor romanice apusene —cu excepţia unor regiuni

izolate, ca unele părți din Sardinia și Italia de sud — nu a mai pătruns (decît în cîteva cuvinte izolate) în romanitatea estică, unde romînii fac distincție între *pōmum > pom* și *fŭrca > furcă*. *U* scurt a rămas *u* și în cuvintele latine pătrunse în limbile albaneză și neogreacă. Asemenea exemple ne arată cît de nepotrivit este de a considera ca generale în latina vulgară toate inovațiile pe care le găsim în mai multe limbi romanice. Dacă lui *clamo* și *glans* le corespund în romînește *chem* și *ghindă*, iar în italienește *chiamo* și *ghianda*, nu însemnează, desigur, că grupurile *cl* și *gl* deveniseră ocluzive prepalatale (sau chiar velare palatalizate) încă în limba latină vulgară. Nici chiar faza anterioară, *cl'* și *gl'*, păstrată în dialectele romîne transdanubiene, nu este —cum admit unii filologi de-ai noștri — o inovație latină vulgară, ci această acomodare atît de firească (§ 53) s-a întîmplat independent în limba romînă și în cea italiană.

Comparatismul și istorismul exagerat făcea pe lingviștii generației trecute să uite prea adesea rolul creator și inovator al limbii, important și activ în toate timpurile. Dacă cercetăm bunăoară geneza diftongilor noștri, ne convingem că ei sînt rezultatul unei metafonii născute pe teren romînesc și deosebită de metafonia cunoscută de alte limbi romanice, sau a necesității de a stabili o ierarhie a sonorității și o diferențiere între două vocale învecinate. Unele sunete romînești sînt rezultatul transformărilor de rostire născute prin fel de fel de acomodări sau diferențieri. Grupuri nouă consonantice s-au ivit după sincoparea vocalelor sau prin metateză. În sfîrșit, tendința veșnic activă de a face maximul de economie în mișcări a produs, pe teren romînesc, deprinderi nouă de a coarticula sunetele. Astfel, ca să nu citām decît un singur exemplu pentru multe altele, amintim că în limba latină nu exista fricativa dentală fonică *z* (care între vocale se rotacizase), că latinii rosteau *casa* cu *s*, cum rostim și noi. Dacă noi cunoaștem totuși un *z*, care e azi un sunet destul de frecvent în limba noastră, el se datorește în parte împrumuturilor din alte limbi (precum *zare* < sl. *zarĭ*, *obraz* < sl. *obrazŭ*..., *roză* < fr. *rose*...), dar și unor evoluții pe teritoriul romînesc, precum fonizarea lui *s* înainte de *b*, *d*, *g* (*zbor* < lat. *exvolo*...) sau reducerea, prin pierderea elementului ocluziv, a africatei *dz* la *z* : *zi* < *dzi* < lat. *dies*...

Problema transmiterii prin moștenire a unor particularități de rostire a preocupat și preocupă și astăzi în largă măsură pe lingviști, dintre care unii atribuie substratului un rol mai mare decît alții (cf. *LR*, I, § 94 și TH. CAPIDAN, *Limbă și cultură*, p. 205—209 și 421—422). Între adepții teoriei substratului, unii cred că ceea ce se moștenește este baza de articulație, pe cînd alții, ca MEILLET, cred că neamurile „își păstrează obiceiurile vechi de a articula și după ce primesc o limbă nouă" (*Caractères généraux des langues germaniques* (1930), p. 40, citat la TH. CAPIDAN, *Limbă și cultură*, p. 422). Termenul **bază de articulație** nu-l înțeleg toți la fel și nici măcar aceiași lingviști totdeauna în același

fel. La noi, AL. ROSETTI (*Curs*, p. 25) o defineşte ca „ansamblul t e n d i n ţ e l o r articulatorii ale unei limbi"; TH. CAPIDAN (*Limbă şi cultură*, p. 158 şi 206) înţelege subt bază de articulaţie „o b i ş n u i n ţ e l e [de rostire] din limba proprie", dar crede că ceea ce se moşteneşte sînt unele „p r e d i s p o z i ţ i i care se explică din anumite t e n d i n ţ e". Copilul învaţă mai uşor să vorbească o limbă străină fără „accent" decît omul adult, fiindcă mişcările organului lui rostitor nu sînt automatizate prin obişnuinţă. Deci nu m o ş t e n i r e a mişcărilor articulatorii, ci o b i ş n u i n ţ a cu ele, nu baza de articulaţie cu care ne-am născut, ci baza de articulaţie dobîndită prin deprindere la cei ce vorbim în acelaşi fel limba maternă e ceea ce contează în primul rînd. De aceea O. JESPERSEN (*Grundfragen*, § 184) combate cu drept cuvînt pe cei ce dau „bazei de articulaţie" un sens mistic (precum făcea WECHSLER, care explica „legile fonetice fără excepţie" tocmai prin păstrarea bazei de articulaţie tradiţională la cei ce-şi însuşeau o limbă nouă).

119. Pentru înțelegerea trecutului —și în special a celor ce s-au petrecut atunci cînd un neam a adoptat o limbă nouă— este de o mare importanță să știm ceea ce se întîmplă azi în cazuri de bilingvism, sau chiar numai cînd —fără să fim cu adevărat stăpîni pe două limbi— încercăm să vorbim sau să imităm o limbă străină.

Copilul învață să vorbească imitînd pe cei din jurul său. Această imitare o face, cînd e vorba de sunete „ușoare", cu o abilitate uimitoare. Numai sunetele „grele" îi fac dificultăți. Un exemplu tipic de sunet greu este *r* apical, care se articulează cu o mișcare puțin obișnuită la rostirea altor sunete, adică tragerea spre înapoi a mușchilor din vîrful limbii, spre a-l face mai elastic și astfel să poată produce vibrațiile caracteristice pentru acest sunet. Copiii învață, în general, mai tîrziu un astfel de *r*; un timp oarecare ei îl înlocuiesc cu *l*, *i̯* (*pădule* sau *păduie̯* pentru *pădure*), cu alte sunete sau cu zero (*Sandu*, *Mitu*... pentru (*Alec*)*sandru*, (*Du*)*mitru*); unii rămîn toată viața cu un *r* pronunțat cu partea dinapoi a limbii sau cu articulația labio-dentală (§ 22). Cînd însă un copil a izbutit să-l deprindă, *r* apical devine un sunet „ușor" prin **obișnuință** după cum pentru un acrobat „saltul mortal" nu mai e anevoios din momentul cînd a învățat să-l facă. *Cînd învățăm o limbă, ne învîrtim într-un cerc vițios: deprindem repede sunetele „ușoare" și ni se par ușoare sunetele pe care le-am deprins.* Pentru unul care a învățat în copilărie să articuleze pe *r* apical, devine „grea" orice vibrantă articulată cu partea dinapoi a limbii.

Sînt totuși indivizi care, atunci cînd vorbesc a doua limbă, izbutesc să rostească sunetele cu altă articulație decît în limba proprie. Aceștia sînt adevărații bilingvi, fără să aibă ceea ce în limbajul de toate zilele numim „accent străin". O romîncă de cinci ani a ajuns la Berlin; în curs de un an a învățat atît de bine limba germană, încît rostea întocmai ca berlinezii vocalele scurte și în același timp deschise (de ex. *i̯* în *Kind*, *u̯* (în *Durst*), vocalele reduse (de exemplu *ə* final în *Sache*) și mai ales pe *r*, pe care de

la început îl articula, în nemțește, cu partea dinapoi a limbii. Vorbind romînește, ea articula pe *r* cu vîrful, iar nemțește cu partea dinapoi a limbii, ca și cînd ar fi fost două sunete deosebite (după cum în romînescul *trist* rostea alt *i* decît în nemțescul *bist*). Mai mult decît atît. Chiar în cuvinte identice în amîndouă limbile, ca *parc* (*Park*), *grad* (*Grad* și *gerade*) ... ea rostea două feluri de *r*, după cum vorbea romînește sau nemțește.

La alți bilingvi vedem că această distincție nu se face. Cînd vorbesc eu nemțește, introduc în nemțeasca mea pe *r* apical romînesc. Dimpotrivă, cunosc romîni care au plecat în Franța cu *r* apical și s-au întors, după mai mulți ani petrecuți la Paris, „graseind", din deprindere sau din snobism. Această nouă obișnuință o păstrau unii numai cînd vorbeau franțuzește, alții însă o extindeau și asupra limbii lor materne.

Cazul din urmă nu-l întîlnim numai la indivizi, ci și la colectivități. Astfel aromînii din Grecia, deprinși să vorbească grecește și împrumutînd de la greci cuvinte cu ϑ, δ și γ, le-au luat împreună cu aceste fricative care nu-s cunoscute fonetismului curat romînesc: *ϑemel'u* „temelie", *ϑeatru* „teatru", *δascăl* „dascăl, *δemun* „demon", *γramatică* „gramatică". Dar greceasca fiind pentru ei o limbă de mare prestigiu —întocmai ca franceza pentru romînii care „graseiază"— aromînii de miazăzi au trecut dincolo de obișnuințele fonetismului tradițional și, printr-o **exagerare a rostirii**, care li se părea mai nobilă, uneori pronunță ϑ în loc de *f* și *h'*, δ în loc de *d* și *v*, mai rar γ în loc de *u* în cuvinte de origine latină sau slavă: *ϑeamin* din lat. **feminus* (la noi *famen*), *iϑcat* în loc de *ih'cat*, cu metateză din *h'icat* „ficat" (lat. *ficatum*); *arîδițină* „rădăcină" (din lat. **radicina*), *livaδi* „livadă" (din slav. *livada*), *δimtu* „vînt" (din *ventus*), *γrut* din *uruț* „urît" (participiul lui *urî*, din lat. **horrire* în loc de *horrere*). În cele două exemple din urmă, înlocuirea s-a făcut probabil și din cauza unei disimilări (§ 65) sau diferențieri.

După cum deprinderea cu sunete străine nu se găsește numai la indivizi izolați, ci și la colectivități, tot astfel vedem că nu sînt deprinse numai articulații, ci pot fi însușite și **coarticulațiile străine**. Astfel am văzut (§ 57) că istroromînii au învățat de la croați să rostească *l'* în loc de *i̯* după labiale: *pl'erd* în loc de *pi̯erd*... Această rostire cu consonantizarea lui *i̯* a devenit atît de firească la ei, încît în loc de *plir* „plin" ei zic și *pl'ir*. De asemenea am văzut (§ 58) că, după model grecesc, aromînii de miazăzi trec în mod progresiv fonia nazalelor *n* și *m* asupra unui *t* și *p* următor: *cîndic* „cîntec", *mbiducl'edu* „(îm)păduchez"... Probabil de la romîni au învățat sașii din Transilvania să rostească grupul consonantic ortografiat prin *ng* ca *ŋg*, iar nu ca *ŋ*, cum rostesc conaționalii lor din

Germania. Pentru cuvîntul scris *lang*, ei zic *laŋg* — după cum zicem şi noi *luŋg* — iar nu *laŋ*.

Citînd aceste cazuri de obişnuire cu sunete străine, trebuie să accentuăm un lucru care ni se pare important din punct de vedere metodic: după cum am văzut că nu toate sunetele limbii romîne sînt moştenite, ci unele din ele sînt agonisite (§ 118), tot astfel nu toate articulaţiile şi coarticulaţiile nouă sînt împrumutate, ci unele din ele se datoresc evoluţiei interne a limbii. Obişnuinţele de rostire se îngeamănă unele cu altele într-un sistem, care dirijează evoluţia fonetismului în anumite direcţii, creînd posibilităţi nouă de rostire şi limitîndu-i pe de altă parte evoluţia în anumite direcţii. Astfel am explicat în *LR*, I, § 39 nazalizarea vocalelor prin tendinţa generală de a anticipa articulaţia următoare, foarte pronunţată şi astăzi în limba romînă. Nu este deci nevoie ca geneza acestui fenomen de asincronism (§§ 50—51) să o căutăm într-o moştenire străveche în legătură cu nazalizarea albaneză, cum o susţine E. GAMILLSCHEG, după cum nici afonizarea consonantelor fonice la sfîrşitul cuvintelor, care se găseşte şi la albanezi, la unii slavi şi la germani, nu e împrumutată de la aceştia, ci se explică din obişnuinţa noastră de a rosti sunetele finale cu o depresiune a sonorităţii (§§ 52 şi 112).

Dacă în limbile slave moderne vocalele reduse —„ier"-urile atît de caracteristice pentru protoslavă şi pentru care paleoslava avea grafeme distincte (ъ şi ь)— au dispărut sau s-au transformat în vocale pline (cf. paleosl. *dĭnĭsĭ* > bulg. *dnes*...), aceasta nu s-a petrecut sub influenţa unor limbi străine, ci printr-o evoluţie internă în urma unei tendinţe valabile pentru toate popoarele slave.

În ceea ce priveşte influenţa limbii nouă asupra celei părinteşti la indivizii şi la colectivităţile bilingve, vedem cum uneori obişnuinţa cu articulaţiile străine e atît de puternică, încît poate duce la pierderea unor sunete din cele mai caracteristice ale limbii materne. Astfel, precum am arătat în *LR*, I, § 94 istroromînii, sub presiunea adstratului croat, au pierdut sau au înlocuit cu vocale pline vocalele afonizate de la sfîrşitul cuvintelor, încît ei zic *bur* şi pentru *bun*, şi pentru *buni*, cu o singură formă la singular şi la plural. Dacă meglenoromînii au pierdut subt accent vocalele centrale, înlocuindu-le cu ǫ (*dǫm* „dăm", *rǫu̯* „rău" şi „rîu"...), această pierdere se explică, după cum admit cei ce au studiat acest dialect, prin faptul că bulgarii cu care au venit ei în contact viu rostesc de asemenea ǫ pentru *ă* accentuat din limba lor.

120. De obicei atunci cînd căutăm să redăm un sunet străin, noi nu-l reproducem exact, ci îl **înlocuim** cu un sunet din limba noastră,

despre care „credem'' numai că e identic cu sunetul străin. Înainte de 1918, romînii din Ardeal, care făceau serviciu în armata austro-ungară, au împrumutat din limba germană cuvîntul *Führer* „sergent'', prefăcîndu-l în *filăr*. Cu toate că *i* labializat *(ü)* a fost înlocuit printr-un *i* rostit cu buzele nerotunjite, că vocala redusă *ə* a fost înlocuită prin vocala centrală romînească *ă*, iar *r* german a fost redat printr-un *r* apical romînesc și primul *r* a fost chiar disimilat în *l*, ca în cuvinte romînești, soldatul romîn care spunea *filăr* era înțeles de ofițerul german, care ghicea ce vrea să spună. *Sunetele străine nu sînt reproduse, ci înlocuite prin sunete mai mult sau mai puțin asemănătoare din fonetismul indigen, chiar și de indivizi care vorbesc curent a doua limbă.*

Același lucru se observă și la popoarele care, în urma unei simbioze îndelungate cu alt neam, învață limbi străine. Din examinarea atentă a cuvintelor împrumutate se poate vedea cum, înainte de însușirea rostirii străine, au precedat fel de fel de **încercări de înlocuire cu sunete indigene.** Un exemplu instructiv îl avem la *h*, care, precum știm, dispăruse în latina vulgară și era deci străin fonetismului moștenit. Este foarte probabil că rostirea lui am învățat-o de la slavi. Mai întîi și-au însușit-o cărturarii. Aceasta se poate deduce din faptul că îl găsim —ca fricativă velară sau palatală— mai ales în cuvinte intrate în limba noastră prin biserică, ca *duh, văzduh, patriarh, arhiereu, arhimandrit, arhiepiscop* etc... În cuvinte populare, intrate prin împrumut direct, vedem dimpotrivă că *h* apare de cele mai multe ori înlocuit, fie prin ocluziva omorganică sau printr-o fricativă asemănătoare din punct de vedere acustic.

Cazul întîi de înlocuire a fricativei velare afonice *h*, inexistentă în sistemul fonetic indigen, prin ocluziva velară afonică *c*, îl întîlnim în exemple ca slav. *ischoditi* și *kožuh*, devenite *iscodi* și *cojoc* (cu **c** și la meglenoromîni, neogreci : κοζόκα și la unguri : *kozsók*), pe cînd în slavul *chlŭmŭ* și *klapouchy* avem velara ocluzivă fonică *g* : *gîlmă* și *clăpăug*. Un *c* pentru *h* apare și în împrumuturi din grecește : πασχαλία și μετόχιον apar în romînește ca *păscălie* și *mitoc*. Și în cuvinte grecești intrate în timpuri mai vechi în latinitatea balcanică χ e înlocuit tot prin *c*, care *c* are aceeași soartă ca un *c* latin : βρόταχος (= βάτραχος), χάσκω și χόρος stau la baza cuvintelor romînești *broatec, casc și cor* „horă'' (*DA*), iar *cir*, dintr-un mai vechi **kir*, derivă, după etimologia convingătoare a lui E. PETROVICI (*DR*, X, p. 31), din grec. χύλος.

Alături de *mitoc* —în care formă, ca și la *cojoc* și *clăpăug*, vor fi avut vreo influență și sufixele *-oc* și *-ug*— se găsește și *Metoful* (numele unui sat), cu redarea lui χ prin *f*. Această înlocuire a spirantei velare *h* prin spiranta labio-dentală *f* este foarte frecventă. Ea ne arată că *urechea*

are, la astfel de înlocuitori, un rol tot atît de important ca şi gura, căci impresia acustică importă mai mult decît simţul tactil ce precizează locul unde se produce articulaţia. Exemplele de înlocuire a lui *h* prin *f* sau prin fonica *v* —rostită uneori bilabial (*w*) sau chiar ca semivocală *(u̯)*— sînt numeroase. O întîlnim în cuvinte populare imprumutate din diferite limbi adesea alături de forma cu *h*. Astfel slavul *prahŭ, greh* (bulg.), ***hrast*** (bulg.), *vrŭhŭ, žihalo* (rut.) apar în romîneşte cu ***praf*** (***prav***, ***prau̯***), ***gref***, ***vreasc*** (şi ***hreasc***, ***hreast***), ***vîrf*** (***vîrv***), ***jivală*** (şi ***jîhală*** *DR*, VIII, p. 125)...; ngr. κατάστιχον a dat ***catastif*** (şi ***catastih***)...; ung. *hitlen, hitvány* şi *marha* au dat ***viclean*** (şi ***hiclean*** *BL*, III, p. 128), ***vition*** (şi ***hition***), ***marfă*** (cu sens evoluat, alături de ***marhă***, cu sensul unguresc de „vită", deci împrumut mai nou)..., turc. *külah* apare cu *f* (***chiulaf***), ca şi la bulgari (***kiulaf***), sîrbi (*ćulaf*) şi albanezi (***külaf***)...; germanul *Blech* e redat prin ***pleu̯***. Şovăire între *h* şi *f* (*v*) mai avem în ***burduf*** mai des decît ***burduh*** (dar ***burduhan***), ***jaf*** mai răspîndit decît ***jah***, ***lanţuv*** alături de ***lănţuh*** şi ***lănţug***, *profodi* (*Let.* II, p. 306) alături de obişnuitul ***prohodi*** (intrat prin biserică), ***stuf*** mai des decît ***stuh***, ***vătaf*** mai des decît ***vătah*** (intrat prin administraţie)...

Această oscilare între mai multe rostiri, care dovedeşte că noul sunet a fost încorporat fonetismului nostru cu oarecare greutăţi, explică două fenomene de evoluţie fonetică neaşteptată. Vedem anume că sunetul străin *h*, intrat o dată în sistemul fonetic indigen, a fost întrebuinţat, prin exagerare, şi în cazuri în care nu era îndreptăţit din punct de vedere etimologic. Aceasta s-a întîmplat în două direcţii. Mai întîi îl întîlnim în loc de *f* sau *v* în cuvinte de origine latină. Astfel e ***buhă*** faţă de ***bufniţă***, care e derivat din ***bufune* < lat. *bufo, -onem*; DINU (*Ţara Oltului*, p. 111) citează o formă ***cuhunda*** în loc de ***cufunda***, care se găseşte în arom. ***ahîndos*** „afund"; alături de ***fărîmiţi*** se aude, în Vicovul de sus, ***haramiţi***; pe lîngă ***freamăt***, din lat. *fremitus*, întîlnim şi ***hreamăt***; destul de răspîndită e şi forma ***hulpe*** în loc de ***vulpe*** < lat. *vulpes*; istroromînii zic ***hlamund*** în loc de ***flămînd*** (poate şi prin disimilaţie parţială a celor două labiale *f* şi *m*); alături de ***învolba***, ***volbură***, ***vîltoare*** şi ***vultur***, ***vultan*** avem —la unele chiar mai des— variante cu *h*: ***înholba***, ***holbură***, ***hultoare***, ***hultur***, ***hultan***. În *ALR*, I, h.63/295 întîlnim chiar *o* ***ho*** (pentru *fo*[*st*]) *prost*. La cuvinte împrumutate din alte limbi găsim de asemenea forme sau variante cu *h* în loc de *f*, precum ***hirtă*** (alături de ***firtă***) < germ. *Viertel*, ***hiler*** (alături de ***filer***) < turc. *filer*, ***horbot*** (mai des decît ***forbot***) < pol. *forbot*.

În al doilea rînd, întîlnim în multe cuvinte şi pe un teritoriu destul de extins adaosul unui *h* la începutul cuvintelor înainte de vocale. WEIGAND a notat *ʿaripă* (*Jb.* III, p. 213), *ʿarc* (*Jb.* IV, p. 284), *ʿarmăsar*, *ʿarc*

(*Jb.* VII, p. 49), *ʿaripă*, *ʿarc*, *ʿarmură*, *ʿargat*, *ʿomăt* (*Jb.* VIII, p. 273), *ʿogeac* (*Bukowina und Bessarabien*, p. 49); VÎRCOL citează din Vîlcea (*Vîlcea*, p. 8 și 10) ***haripă***, ***hașchie***, ***huluit***...; D. ȘANDRU, din Bihor, ***harmăsar*** (*BL*, IV, p. 128) și din Lăpujul de sus (*BL*, III, p. 127) ***harc***. În limba literară avem *arap* și ***harap*** (bulg. *arap*), *armată* și ***harmată*** (în limba polonă *armata* și ***harmata***), *oină* și ***hoină*** < turc. *ojun*...

Foarte răspîndite sînt —precum se poate vedea pe hărțile *Atlasului lingvistic*— și forme ca ***hala***, ***hăsta***, ***hăl*** etc. în loc de *ala*, *ăsta*, *ăl*; dar în acestea, *h* s-a născut, probabil, prin fonetică sintactică, pentru evitarea hiatului (§ 94). Într-adevăr O. DENSUSIANU le-a găsit și în Țara Hațegului (*Țara Hațegului*, p. 41—42), unde forme ca ***harc***, ***harmăsar*** sînt necunoscute.

Apariția unui *h* pentru *f* o cunoștea A. MEILLET din atîtea limbi, încît o considera ca un exemplu tipic de „lege generală lingvistică" din domeniul foneticii (cf. *DR*, II, p. 692). Tot atît de des este și cazul invers: *f* (sau *v*) pentru *h*, necunoscut, pe cît se pare, învățatului francez. Îl întîlnim nu numai în limba romînă, ci și în alte limbi. Astfel BERNEKER (*SEW*, p. 234—235) citează, din dialecte rusești, forma ***vospódi*** (în loc de *hospod* (= *gospod*); LINDSAY (*Lateinische Sprache*, p. 336, 121) dă ca exemplu pe *hircus* > ***fircus***, (*h*)*arena* > sabelic ***fasena***, *haedus* > ***faedus***; P. SKOK (*Arh. rom.* VIII, 1/2, p. 159) adaugă pe *anhelare* > it. ***trofelare***, iar G. ROHLFS (*Griechen und Romanen*, p. 38) mai citează din Italia de sud exemplele grec. χαμόμωρον > catanz. ***famúmmeru***, arab. *h·annáka* > ***fannácca*** (în Bovi), grec. χάραγμα > monteleon ***farámba***...

În mod analog ca la *h* vedem cum fricativele dentale cu apertură orizontală ϑ și δ, străine fonetismului nostru, au fost înlocuite tot prin ocluzive omorgane (*t* și *d*) sau prin fricative asemănătoare din punct de vedere acustic. Acestea nu erau însă fricativele omorgane dentale cu apertură perpendiculară (*s* și *z*), ci fricativele articulate labio-dental, însă tot cu apertură orizontală (*f* și *v*). Cazul dintîi îl avem în *colimvitră*, *ieftin* (*jevtin* la sîrbi și bulgari), *patimă*, *spatie*, *temelie* (cu *t* și la iugoslavi: *temelije*)...; *aguridă*, *anapoda*, *cochinadă*, *fludă*, *lacherdă*... din ngr. κολυμβήθρα, εὐθηνός, πάθημα, σπαθί, θεμέλιον...; ἀγουρίδα, ἀνάποδα, κοκκινάδα, φλοῦδα, λακέρδα... Și într-un cuvînt vechi-german pătruns în epoca străveche în limba noastră avem *t* pentru ϑ: *cutropi*, derivat din expresia *cu tropul*, iar acesta din v.-germ. *thorp*, cu *t* și în limbile romanice apusene: it. *troppo*, fr. *trop*, *troupeau* etc. (*DR*, VIII, p. 292).

Cazul al doilea îl avem în *calțavetă*, *ivră* (*BL*, V, p. 68) și *firidă* < < ngr. καλτζοδέτα, ὕδρα și θυρίδιον (probabil prin mijlocire bulgară: *firida* și *hirida*).

La aceste sunete „grele" pentru un străin (după cum se vede din greutatea pe care o întîmpină romînul cînd învață englezește), încercările de redare cu sunete proprii s-au făcut și în alte direcții. Astfel slavii redau pe ϑ grecesc prin amîndouă consonantele *f* și *t* unite într-un grup. De la ei am împrumutat prin școală—în care chiar numele literei θῆτα se citea *ftita*— forme ca *acaftist* (alături de *acatist*) din grec. ἀκάθιστος,

Aftanase (alături de *Atanase*), ***Golgofta*** alături de ***Golgota***... Prin nord, romînii zic, ca rutenii, ***Marafta*** în loc de ***Marta***.

Numai aromînii din Grecia au izbutit să-şi însuşească sunetele ϑ şi δ, extinzîndu-le, prin exagerare după cum am văzut (§ 119), şi în cuvinte de altă origine decît cea grecească.

Dacă aromînii au *păradz* (ca plural de la *pără'*), acesta nu s-a născut din greceşte παράδες, prin înlocuirea lui δ prin *dz*, ci prin analogia cuvintelor terminate în *d*, care fac pluralul în *dz*. În *chichiță*, care, precum a arătat V. Bogrea (*DR*, I, p. 263), vine din ngr. ϑήκη „cutie", nu avem a face cu înlocuirea lui ϑ prin *ch*, ci cu o formă născută din **tichiță*, prin asimilarea lui *t—k'* în *k—k'*.

Dacă în elementele autohtone citate în *LR*, I, § 93 unui ϑ albanez îi corespunde în romîneşte cînd *s* (***s****îmbure*, *cur****s****ă*), cînd *f* (***f****ărîmă*) şi cînd *ț* (***ț****arc*, ***ț****eapă*, *grăp****ț****ăna*), unui δ albanez îi corespunde cînd (*d*)*z* (*ma****z****ăre*, *vie****z****ure*, ***z****ară*, *bar****z****ă*), cînd *d* (*bra****d***, *gar****d***), cînd *r* (*ma****r****e*), cînd *j* (***j****imb*) şi cînd *vd* (*moli****vd***, cf. alb. **molidh* — după etimologia lui N. JOKL, cf. *DR*, III, p. 818), avem a face probabil cu cuvinte de origine ilirică (păstrate de albanezi cu rostirea veche cu ϑ şi δ) împrumutate de traco-daci, care nu aveau aceste sunete în fonetismul lor şi încercau în fel şi chip să le înlocuiască cu consonante asemănătoare.

121. Străine sînt pentru un romîn şi vocalele nazale. Împrumutînd cuvinte franțuzeşti cu asemenea sunete, noi le-am **discompus** în vocală nazalizată + consonantă nazală: fr. *danse*, *ponton*, *bonbon*... le scriem şi le pronunțăm ***dans***, ***ponton***, ***bomboană***... Şi germanii discompun vocalele nazale franceze în vocală + consonantă nazală, numai că ei aleg consonanta nazală *ŋ*, articulată în regiunea vălului palatin (care se coboară spre a lăsa drumul liber aerului să se scurgă prin nas): ei rostesc *salonŋ* pentru francezul *salon* (= *salõ*). Mai rare sînt cazurile de înlocuire a vocalei nazale prin vocala orală corespunzătoare. Astfel fr. *maron* (= *marõ*), ca nume de culoare (mai ales de stofe), e rostit de obicei *maro*.

Acelaşi lucru s-a întîmplat cu vocalele nazale vechi-slave. Discompunerea lor în vocală + consonantă nazală s-a întîmplat însă pe alocuri chiar pe teren slav. Noi am împrumutat, probabil, ca şi ungurii (*szent* < < *svętŭ*...), albanezii (*kol'andë* < *kolęda*) şi neogrecii ((λεντίνη, λιαντινα < < *lędina*), această rostire discompusă. În loc de ѧ avem *in* (paleosl. *čębrŭ*, *grędŭ*, *gręda*, *oględati*, *žędati*... au devenit *c****imb****ru*, *gr****in****d*, *gr****in****dă*, *ogl****in****di*, *j****in****d*...), care după anumite sunete (precum *r* inițial, labiala în poziție tare, *st*, regional şi după *ț* şi *st*) a devenit, pe teren romînesc, *în* (paleosl. *rędŭ*, *svętŭ*, *sŭtęžiti*, *cęta*... au dat *r****în****d*, *sf****în****t*, *st****în****jin*, *ț****în****tă* pentru literarul *ț****in****tă*...). Paleosl. ѧ apare cînd ca *un*, cînd ca *în*. Th. Capidan (*Elementul slav în dialectul aromîn*, p. 35 ş.u.) crede că prima variantă corespunde tratamentului sîrbesc, iar a doua celui bulgar. S-ar putea însă ca şovăirea între *în* şi *un* să provină din faptul că vocala veche-slavă era

un *o* deschis (*ọ*) — sau un *å*, inexistente în sistemul nostru fonetic, iar înlocuirea lui aproximativă să se fi făcut cînd cu *u*, cînd cu *î*, vocalele romînești nepalatale care erau mai adesea urmate de *n*. Cele două reflexe se găsesc și la aromîni, dar și la neogreci și la albanezi (cf. ngr. ζοῦμπρος, στοῦμπος, Γλουμπουτσάριον..., dar și Γκλαμπατσίνοῦ din paleosl. *zǫbrŭ*, *stępŭ*, *glębokŭ*...; alb. *sundoj*, *dumbrejet*.... dar și *pëndar*, *ϑëngil*... din paleosl. *sǫditi*, *dǫbŭ*, *vǫglye*...). Ele se întîlnesc, precum a dovedit E. PETROVICI (*DR* X/II p. 235 ș.u.), și în împrumuturile din dacoslavă, căci *dǫga*, *grǫbŭ*, *skǫpŭ*, *skǫdŭ* ...; *dobǫda*, *gǫba*, *glǫbokŭ*, *mǫdrŭ*, *pǫditi*, *osǫditi*, *trǫba*... au devenit ***dungă***, ***grumb***, ***scump***, ***scund***...; ***dobîndă***, ***Gîmbuț***, ***Glîmboca***, ***mîndru***, ***pîndi***, ***osîndi***, ***trîmbă***... Amîndouă reflexele le întîlnim în toponimicele ***Halunga*** (jud. Alba) și ***Halîngă*** (jud. Hunedoara) din paleosl. *chalǫga* „desiș", sau în ***golumb*** și ***golîmb*** (*DA*) din slav. *golǫbŭ* precum și în ***porunci***, din paleosl. *porǫčiti*, alături de ***porînci***, care pare însă a avea *u* din *î*, în vecinătatea acelorași sunete ca elementul latin ***porumb*** și ***porîmb*** (< *palumbus*). Din *în* avem, după *i̯*, *in*: paleosl. *jǫdolŭ* „vale" e la baza toponimicului ***Indol*** (jud. Turda, *DR*, X, p. 236). Din *un* s-a dezvoltat, în cursul timpului, în sîrbește (ca și în rusește și rutenește), *u*, iar din *ăn* (păstrat în dialecte macedonene), bulgărescul *ă*. Dacă alături de ***golumb***, ***luncă***, ***muncă***, ***undiță***, ***ungur*** din paleosl. *golǫbŭ*, *lǫka*, *mǫka*, *ǫdica*, *ǫgr(in)ŭ*... avem ***hulub***, ***preluc***ă, ***mucenic***, ***Ugrovlahia*** și la istroromîni ***udica***, aceste forme sînt împrumutate din sîrbește sau rutenește, după cum ***gîscă*** și ***zăbale*** sînt împrumutate din bulg. *găska* și *zăb*, pe cînd ***gînsac*** șț ***zîmbi*** sînt reflexele paleosl. *gǫska* și *zǫbŭ* „dinte". Dublete cu *în* și *u*, după cum au fost împrumutate în epoca paleoslavă sau din limbi slave moderne, avem în ***crîng*** (paleosl. *krǫgŭ* „cerc") alături de ***crug*** < rus. *krugŭ* sau sîrb. *krug*. În cuvinte derivate din tulpini onomatopeice întîlnim și reflexul *on* (cu metafonie *oan*) în concurență cu *în*: paleoslavului **bǫkati* (> sîrb. *bukati*, ceh. *boncati*, pol. *buczeć* „a mugi") îi corespunde în romînește ***boncă(lu)i***; lui **gǫgati* (cf. *gǫgnanije* „murmur") și *gǫgnavŭ* „gîngav" îi corespunde ***gînganie***, ***gîngav***, ***gînguri*** și ***goangă*** „insectă"; lui **gǫdo-* (rus. *gudetь* „a scoate un sunet înăbușit", rut. *hudu* „a bîzîi", sîrb. *gudjati* „a cînta din vioară") îi corespunde ***gîndac*** și ***goandă*** „insectă", ***goande*** „gîngurit".

Pentru nazalele slave, cf. A. BYHAN, *Die alten Nasalvokale in den slavischen Elementen des Rumänischen*, in *Jb.* V, p. 298—370. El credea că cele două reflexe ale lui *ǫ* în romînește se explică prin diferențe cronologice.

Tot discompuse apar adesea vocalele *ü* și *ö*: simultaneitatea articulației palatale și labiale e redată printr-o succesiune dinapoi spre înainte.

În loc de *ü* avem *iu* în exemple ca turc. *külah, ĝündelyk, ĝüluš*..., ung. *gyülés*..., germ. *Stück*, redate în romînește prin *chiulaf, ghiundelic, ghiuluș*..., *ghiuliș*..., *știuc*. Mai rar e redat *ü* prin *io*: turc. *güzdan, ĝüm* apar la noi ca *ghiozdan* și *ghion* (alături de *ghium*), iar cuișoarelor mici numite franțuzește *punaises* li se zice în graiul școlăresc *pioneze* (cu *io* repartizat mai adesea pe două silabe). Mai des e redat însă *ü* printr-unul din elementele componente, *i* sau *u*, uneori și prin *i* plus *u*: ung. *külön, fürész, ülő*... apar în romînește ca *chilin, firez, ilău*..., dar ung. *üveg* ca *uiagă*, tot astfel turc. *dülger, müdir, mühürdar, müşir, müteveli*... ca *dulgher, mudir, muhurdar, mușir, muteveliu*..., fr. *peluche, suite* ca *pluș* (și pol. *plusz*), *suită*... Mai rar avem pentru *ü* un *o* sau forme cu *o* alături de *u*: turc. *müsafir* sau germ. *Büttner* apar ca *musafir* și *mosafir, butnar* și *botnar* (*bodnar*)... Și mai dese sînt cazurile în care greutatea de a găsi în limba noastră un echivalent al lui *ü* se recunoaște în variantele cu *iu* (*io*), *i*, *u*. Astfel lui *bureau* și *burocrate* din limba franceză le corespund *biurou, biurocrat* și *birou, birocrat*; pentru fr. *costume* zicem azi *costum*, dar pe vremea lui C. NEGRUZZI se zicea, ca în rusește, *costium*; turc. *ĝüveč* e *ghiveci* și *ghiuveci*, *hüküm* e *hochim*, *ĝüzlük* e *ghizluc* și *ghiosluc*, iar ung. *hegedüs* și *güzü* apar ca *highiduș* și *highidiș, guz* și *guziu*... Cele mai multe variante le are fr. *cuirasse*, care apare la noi sub formele *cuirasă* (rostit cu *ui* după cum e scris în franțuzește), *chirasă* (poate prin mijlocire rusească: *kirasŭ*), *chiurasă* și *chiuirasă* (= *chiurasă* + *chirasă*).

Același lucru ca la *ü* îl observăm la împrumuturile cu *ö*, redat fie prin diftongul *eo* (*io*), printr-unul din elementele componente *e* (*i*) sau *o*, sau și într-un fel și într-altul. Un *ö* lung (*ő*) unguresc apare și ca *ău*. Astfel cuvintele ungurești *ernyő, külön, elő, költeni, ülő*... apar ca *arneu* (*arńeu*), *chilin, alău, cheltui, ilău*..., fr. *controleur, moteur, souffleur* au fost asimilate derivatelor romînești cu sufixul *-or*: *controlor, motor, suflor*, dar *friseur* e *frizer* și *chauffeur, chaumeur* sînt pe cale să se generalizeze sub forma *șofer, șomer*... Numai neologisme ca *liqueur*, deși vechi de vreo sută de ani în limba noastră, n-au izbutit încă să se încadreze între cuvintele vechi nici ca *licheor*, nici ca *licher*, ci mulți rostesc acest cuvînt cu *ö* ca în franțuzește (ca de altminteri și pe *șoför*).

Și un *å* (*a* labializat) apare discompus în elementele *o* și *a*, fie că ele formează diftongul *oa* sau se rostesc singure. Astfel un *a* scurt, rostit în ungurește *å*, apare ca *oa* în *coardă* „sabie" (ung. *kard*), ca *a* în *gazdă, raită* (ung. *gazda, rajta*) și ca *o* în dialectalul *sopon* sau în numele topic *Homor*, din ung. *szappan, hamar* „repede". Și în cuvinte împrumutate de la sași, care au de asemenea un *a* labializat in graiul lor, întîlnim *lagăr* și *loagăr* etc., iar numele *honț*, dat sașilor în batjocură prin Ardeal,

corespunde rostirii săseşti *hânţ* pentru *Hans* (=*Johannes*). Şi în modernul *hol*, *o* redă pe *â* englezesc.

În aceeaşi situaţie grea în care se găsesc romînii împrumutînd cuvinte cu *ö* şi *ü*, se găseau latinii cînd primeau de la greci cuvinte cu *ü* (scrise cu „ypsilon"). Ca şi la noi, în latina vulgară reflexele lui υ grecesc —precum dovedesc înainte de toate limbile romanice şi în parte cuvintele şi numele de origine grecească trecute prin latina orientală la serbo-croaţi— erau *iu, i* şi *u*, dar şi *e*. Cuvintele romîneşti *ciumă, ciutură, jur*, probabil şi *Ciurcu*, presupun o rostire **ciuma, *ciutola, *giurus* şi **Ciuricus* (*DR*, VI, p. 526) din grec. κῦμα, *κύτολη (= κοτύλη), γῦρος şi κυρικός (pentru κυριακός; cf. şi it. *acciuga, Curzola* din grec. ἀφύη şi *Corcyra* P. SKOK, *Arch. rom.* VIII, 1/2, p. 153, serbo-croat *Čubr-otic, Čubran* < *Cyprianus*) ... Rostirea *u* o avem în cuvinte romîneşti ca *martur, papură, stur*, probabil şi *trufie* (*DR*, IV, p. 427, *Romania*, LIII, p. 513) ... din πάπυρος, μάρτυς, στύλος, τρυφή (şi chiar in κοινή: φύσκη > φούσκα, τρύπα > τροῦπα, καλλύρι > καλλούρα... HATZIDAKIS, *Einleitung in die neugriechische Grammatik*, p. 92). Prin *o* se pare că a fost redat υ din grec. βύρσα „piele" (lat. *byrsa*), precum rezultă din romînescul *boaşă* (cf. *martores CIL* III, 14877, it. *gobbo* P. SKOK, *Arch. rom.* VIII, 1/2, p. 153). În *gryllus* din grec. γρύλλος, care a dat în romîneşte **grile*, apoi *grier* (*DR*, III, p. 691), avem reflexul *i*, ca în *Nimpis, Quirinarice, Quiriace* (*CIL*, III, 8680, 2063 = 8581 etc.; it. *giro*, neap. *yimmẹ* = lat. clasic *gibbus*, P. SKOK, *Arch. rom.* VIII, 1/2, p. 153, it. *conchiglia* < κογχύλιον). Şi urme de rostirea *e* (ca în *presbeter CIL*, III, 9554, 128, 429, *Gerace* in Calabria, din κυριακή, *Genesio*, din Γένυσος, *Lecce* din *Lupiae* (*u* = *y*), it. *gesso* < grec. γύψος, *gheppio* SKOK, *Arch. rom.* VIII, 1/2, p. 153) avem în romînescul *tămîie*, care s-a dezvoltat dintr-o formă mai veche **temîie* din **tymanea* în loc de *tymianum* şi în *tîmpină*, cu varianta *tumpină* (*Buletinul Comisiei istorice*, I, p. 194), probabil cu *î* > *u* pe teren romînesc între dentală şi labială, din *tympanum*. Pentru diferitele reflexe ale lui *y* din grec. υ în limbile romanice, cf. şi MILLARDET, *RLR*, XLI, p. 282 (*synfonia*), în limbile slave P. SKOK, *ZslPh.* 1925, p. 398, în Italia de sud G. ROHLFS, *Griechen und Romanen*, p. 94, în latină H. LAUSBERG în *Archiv f.d. Studium d. neueren Sprachen*, vol. 169 (1936), p. 110—111.

S-ar putea ca şi în graiul dacilor să fi existat un *â*, ceea ce ar explica redarea lui prin *o* sau *a* în cîteva nume topice transcrise de latini: *Potaissa—Patavissa, Porolissum—civitas Paralisensium*. În acest caz scrieri ca *Marisius, Alutus, Samus* ar putea fi numai o redare grafică stîngace a rostirii cu *â*, iar în reflexele romîneşti *Mureş, Olt* şi *Someş* acest *â* să fi fost redat de populaţia romană prin *o* (*Cf.* E. PETROVICI, *DR*, VII, p. 344 şi revista *Transilvania*, a. 73 (1942), nr. 11, unde se compară şi *Argeşul* cu Ὀρδησσός atestat la Herodot).

Şi consonantele muiate *l'* şi *ń*, care nu mai fac parte din fonetismul actual dacoromîn —cel puţin în limba literară— apar discompuse în *l* + *i̯* şi *n* + *i̯*; în loc de *l'* avem *i̯l*. Astfel sînt neologisme din franţuzeşte şi italieneşte ca ***detaliu, evantaliu, fotoliu, mitralieră, portofoliu***..., alături de ***detail***... Din italienescul ***battaglione*** avem ***batalion***, iar din ***battaglia*** —probabil prin mijlocire neogrecească (μπατάλια)— ***bătălie***, cu ***i*** silabic şi accentuat. Neologisme ca ***vinietă, castanietă***... se rostesc de oamenii culţi de obicei cu *ń* şi se scriu de unii *vignetă, castagnetă*... Forma ***Huniedoara*** reproduce rostirea ***Huńedoara*** din părţile locului. Din ung. ***kajgonja*** avem ***căigaină***, cu *ń* redat prin *i̯n*.

Alături de asemenea forme întîlnim însă și redarea lui *l'*, și *ń* prin *l* și *n* nemuiat. Astfel avem, alături de exemplele citate, și : *fotel*, *portofel*, *Hunedoara*, *căigană*... Dacă se aude și *evantai*, *mitraieră*..., în aceste forme *l'* n-a fost redat prin *i̯*, ci *i̯* reproduce rostirea franceză cu *l'* prefăcut în *i̯*. Redarea lui *ń* și *l'* prin *n* și *l* este cea obișnuită în împrumuturile populare : din ung. *adomány*, *bársony*, *kormány*... avem *adămană* (de la care a derivat verbul *ademeni*), *barșon*, *cormană*..., din ung. *bulya*, *kályha* și din rut. *kahlja*... avem *bulă*, *cală* și *cahlă* ..., din sîrb. *Nedeljko* avem *Nedelcu*. Și în slavonisme literare s-a păstrat *l* (nemuiat), probabil prin influența scrierii, în cuvinte ca paleosl. *ključarĭ* > *clucer* sau în *libov* față de popularul *iubi* < *ljubiti*. Bănățenescul *Imbroańe* apare literarizat ca *Imbroane* (formă adoptată apoi și în rostire de purtătorii bănățeni ai acestui nume). În derivate ca *dorohoncean*, *săsoancă* (pe la Cluj, în loc de *săsoaică*), Valea *Lucăcioanca*... avem a face , la origine, tot cu sufixul *-ońu*, *-oańe* (*-oi*, *-oai̯e* și *-oaică* în limba literară). Interesante sînt versurile populare auzite în Dorna (Bucovina)

Ochii și sprincenele
Scrise cu *condenele*...,

în care forma *condenele* s-a născut prin disimilare din *condel'ele*. Probabil că pe vremuri acest cuvînt se rostea *condeńele*. *N* muiat a fost redat prin *n* și menținut în această formă în rimă. De asemenea întîlnim *l* și *n* în loc de *l'* și *ń* înainte de vocala palatală *i*, în *molie* < slav. *molĭ*, *golie* < ung. *golya*, apoi, prin Ardeal, în *inie* pentru *iie* < lat. *linea* („Cămeși numite și *inie*" MOLDOVAN, *Țara noastră*, p. 66) și *lii* = *ii* în loc de *il'*, într-o ghicitoare :

Am o vacă rostopască,
Pe la *lii*, băcălii,
Pe la șăli, cu dîrjăli

(*Mat. folk.* 1214/10).

Redarea lui *l'* și *ń* prin *l* și *n* dovedește —precum vom vedea cînd va fi vorba de cronologia transformărilor de sunete— că împrumutul cuvintelor respective este de dată recentă. În împrumuturile vechi, pe cînd *l'* și *ń* aparțineau fonetismului romînesc, cuvintele străine au intrat cu aceste consonante muiate în romînește, iar *l'* și *ń* s-au prefăcut mai tîrziu, ca în elementele latine, în *i̯*. Dacă alături de *sicriu* avem diminutivul *sicrinel*, aceasta înseamnă sau că forma *sicrinel* a fost împrumutată dintr-o regiune în care se rostea încă *ń* într-alta, care nu-l mai avea (ca *săsoancă* ... din *săsoańcă*...), sau că ungurescul *szekrény* a fost împrumutat mai întîi într-o epocă mai veche ca *sicrińu*, din care a rezultat *sicriu* (deodată cu *vińe*, din lat. *vinea*, devenit *vii̯e*), apoi el a mai fost împrumutat o dată, într-o epocă mai recentă, în care *ń*, nemaiexistînd în fonetismul romînesc, a fost înlocuit prin *n*.

Şi africatele inexistente în sistemul nostru fonetic au fost redate prin sunete simple. Astfel africata *pf* în împrumuturi din limba germană apare în romîneşte ca *f*: *Pfund* > *fund*, *Pfennig* > *finic*, *Kipfel* > > *chiflu*... Tot aşa au redat strămoşii noştri în latinitatea estică pe φ grecesc din φάρμακον şi τρυφή prin *f* (*farmec*, *trufie*), pe cînd, în alte cuvinte, din africata *pf* a rămas numai elementul ocluziv : φάλαγξ, στέριφος, πρόσφατος apar în romîneşte cu *p* : ***părîngă***, ***sterp***, ***proaspăt*** (cf. *LR*, I, § 114).

Interesantă e soarta consonantelor labio-velare *qu* şi *gu*, care, după toată probabilitatea, nu existau în sistemul fonetic autohton. La învăţarea limbii latine, traco-dacii au discompus aceste sunete în elementele lor componente, înlocuind elementul fricativ bilabial printr-o ocluzivă bilabială : *kp*, *gb* (cf. H. KUEN, în articolul „Rumänische Sprache" din *Südosteuropa-Handbuch*) şi simplificînd aceste grupuri neobişnuite prin eliminarea unuia din cele două elemente. Astfel în *quando*, *qualem* ... a învins elementul velar (***cînd***, ***care***), iar în *equa* şi *lingua* ... cel labial (***iapă***, ***limbă***). Acelaşi fenomen s-a petrecut în insula Sardinia la învăţarea limbii latine din partea autohtonilor sarzi : *qualem* a dat ***cale***, iar *equa* şi *lingua* au dat ***ebba*** şi ***limba***.

În limba romînă neexistînd deosebiri marcante de durată la vocalele lungi, asemenea vocale au fost redate de obicei, în cuvinte împrumutate din alte limbi, prin vocala corespunzătoare de durată medie din limba romînă. Astfel din ung. *áldomás*, *láb*... avem ***aldămaş***, ***labă***... Cînd însă lungimea unui *á* unguresc izbeşte urechea romînului, el a fost despicat în doi *a*, din care, prin diferenţiere, poate rezulta diftongul *ea* : ung. *világ* > > **vilaag* > ***vileag*** (§ § 68 şi 71). Aceasta s-a întîmplat mai ales cu ung. *ó* şi ţigănescul *ō*, care s-au despicat în *oo* şi apoi s-au diferenţiat în ***ău*** : ung. *tó* > ***tău*** „lac", ţig. *kalō* > ***călău***. Mai rar întîlnim *ea*, diferenţiat din *ee*, pentru ung. *é* : ung. *fillér*, *felhérc* ... apar, în romîneşte, ca *filer*, *feleherţ*... dar şi ca ***filear***, ***feleheart*** (cf. N. DRĂGANU, *DR*, VII, p. 211).

Întocmai după cum durata neobişnuită a unor sunete străine poate fi, la anumite cuvinte, remarcată în măsură atît de mare încît să se ceară şi ea înlocuită, la redarea acestor cuvinte în romîneşte, într-un fel corespunzător fonetismului nostru, şi apertura, exagerată pentru urechea romînului, a unor vocale străine poate produce înlocuirea lor prin diftongi. Cazul acesta îl avem la *e* deschis unguresc şi slav, mai ales cînd erau accentuaţi : ung. *beteg*, *nem*, *hitlen*... au dat ***beteag***, ***neam***, ***viclean*** ; slav. *dělŭ*, *lěkŭ*, *věkŭ*...au dat ***deal***, ***leac***, ***veac***... Şi la dacoslavi *ě* avea acelaşi caracter ca în limba bulgară, precum se vede din numiri topice ca *Predeal*, *Breaza* < < dacosl. *prědělŭ*, *brězŭ*. (Dacă în Banat avem şi reflexul *(i)e* în numiri topice ca *Prediel*, *Belerieca*, acestea sînt împrumutate din sîrbeşte,

în care limbă şi *běla* „albă" şi *rěka* „vale" se rostesc cu *e*, cf. E. PETROVICI, ***DR***, X, p. 255).

122. Tot *ea* avem în cuvinte de origine turcească în loc de *e* accentuat la sfîrşitul cuvîntului : *begzade* > ***beizadea***, *kahve* > ***cafea***, *kise* > ***chisea***... În acest caz nici durata, nici apertura acestui sunet n-a fost cauza înlocuirii lui printr-un diftong, ci inexistenţa unui asemenea sunet în această poziţie în cuvintele romîneşti. Asemenea **acomodări la sistemul fonetic indigen** pot fi observate în toate limbile şi se găsesc şi în romîneşte.

Ajunge ca acel ce vorbeşte o limbă sau un dialect să fie deprins să rostească, într-o anumită poziţie din cuvînt, un anumit sunet sau un anumit grup de sunete, pentru ca rostirea aceasta obişnuită să se transmită şi asupra împrumuturilor din limbi străine. Astfel un *e* final accentuat nu exista în nici un cuvînt romînesc pe vremea cînd am venit în atingere cu turcii. Dimpotrivă, diftongul *-ea*, rezultat din latinescul *-ella* sau *-eva*, era destul de frecvent : *stea* < *stella*, *viţea* < *vitella*, *temea* < *timebat*... Acestea au făcut *cafea*, *chisea* din *café*, *chisé*... Tot astfel *ie*, în loc de *e*, la începutul cuvintelor, a devenit, ca la slavi, prin obişnuinţă, o rostire generală romînească. Cînd au început să pătrundă în limbă neologisme ca *econom*, *Europa* ..., unii romîni, cu deosebire moldovenii, le-au potrivit rostirii lor, prefăcându-le în ***ieconom***, ***Ieuropa***...

Rostirea grupului consonantic *fl* la sfîrşitul cuvîntului nu cadrează cu gruparea obişnuită în romîneşte a sonantelor în silabe (§ 78). Cînd am luat de la germani pe *Kipfel* (pronunţat *kipfl̥*) noi am făcut din el ***chiflu*** (ca ***aflu***) sau ***chiflă*** (ca *află*), după cum ni se potrivea mai bine să-l încadrăm între substantivele ambigene sau între cele feminine. Tot astfel franţuzescul *cadre* (cu *e* „mut") s-a orientat după *socru*, devenind ***cadru***, sau după *soacră*, devenind ***cadră***. Aceeaşi observaţie o putem face la cuvintele împrumutate de la slavi : *chytrŭ*, *kedrŭ* (< grec. κέδρος), *mądrŭ*... au dat ***hîtru***, ***chedru***, ***mîndru***..., ca *socru*, *codru* etc., pe cînd *glezinŭ*, *kŭbŭlŭ*... au dat ***gleznă***, ***cîblă***..., fiind asimilate femininelor în *-ă* ; amîndouă formele le are slavul *basnŭ*, romînizat : ***basmu*** (şi *basm*, *basn*) şi ***basnă***. La aromîni, care rostesc pe *u* final plenison şi după alte grupuri consonantice decît după cons. + sonantă, găsim forma ***găvozdu*** pentru slavul *gvozdĭ*.

După o consonantă simplă, încadrarea ierurilor slave în fonetismul romînesc s-a făcut de obicei astfel că împrumuturile cu „ier mare" au fost clasate între cuvintele (masculine sau ambigene) terminate cu *u* afonizat (amuţit mai tîrziu) : slav. **бобъ**, **голъ** ... > ***bobŭ***, ***golŭ***... > *bob*, *gol*... ; iar cele cu „ier mic" au fost clasate sau între masculinele terminate în

palatale, ca la sufixul -арь devenit *-ař* (mai tîrziu *-ar*), sau între cele terminate în *-e* (de obicei feminine) : кобь, кремень, лѣнь, жалость, повѣсть ...> >*cobe*, *cremene*, *lene* (şi arom. *leane*, megl. *leani*, din *leane*), *jaloste*, *poveste*... Totuşi avem şi бътъ, милъ . . . clasate între feminine : *bîtă*, *milă* (la aromîni *ńilă*), pe cînd прѣлѣзъ apare sub amîndouă formele : *pîrleaz* şi *pîrlează*; боль, казнь au dat *boală*, *cazně*. . ., iar нѣмьць, пѣвьць . . . sînt în romîneşte masculine : *neamţ*, *peaveţ*. . . Chiar şi ы apare, după palatală, ca *e* în боукы > *buche*. . .

Cum la noi orice *o* neaccentuat se prefăcuse în *u*, nu avem substantive şi adjective terminate cu *o* neaccentuat în afară de cîteva vocative feminine *(Ano, soro)*, împrumutate din bulgăreşte şi de imperative ca *vino*, *ado*. Neutrele slave în *-o* au fost deci încadrate sau în clasa masculinelor şi ambigenelor *(maslo > maslu)*, sau —mai ales— a femininelor în *-ă (greblo > greblă, grŭlo > gîrlă, svěštilo >* (*s*)*feştilă*, *sŭto > sută*. . .), mai ales că pluralul acestor substantive era în *-e (greble, gîrle,* (*s*)*feştile, sute*. . .).

Pentru încadrarea cuvintelor variabile ce trec dintr-o limbă într-alta în categoriile existente, cf. şi E. PETROVICI, *DR*, X, p. 137—139.

Părerea că reflexul *ă* din *o* final slav, în exemple ca *sită, dealǎ* . . ., din slav. *sito, dělo* . . . în toate dialectele romîne, trebuie explicat ca o transformare fonetică, nu ca o înlocuire de sunete, susţinută mai recent de AL. PROCOPOVICI, *DR*, IX, p. 65 şi AL. ROSETTI, *Istoria limbii romîne*, III, p. 44 — 47, a fost combătută convingător de E. PETROVICI, *DR*, X, p. 137 ş. u., care atrage atenţia şi asupra faptului că forme ca *sită, greblă, slovă* „au putut fi refăcute din pluralele *site, greble, slove*".

123. Prin contactul cu alte popoare —şi îndeosebi cu slavii— romînii au împrumutat cuvinte cu **grupuri consonantice neobişnuite** sau inexistente în limba romînă în anumite poziţii din cuvînt. În astfel de cazuri am mers pe căi diferite.

Cea dintîi cale este deprinderea grupului consonantic străin. Astfel avem în limba romînă cuvinte începătoare cu grupurile *bd-(bdenie)*, *cn-(cneaz)*, *cv-*(*cvartir*), *dv-(dveară)*, *hl-(hlamidă)*, *hr-(hram)*, *gv-(gvardie)*, *ml-(mlădiţă)*, *ps-(psalm)*, *sl-(slănină)*, *sm-(smochină)*, *vl-(vlăstar)*, *vr-(vreasc)*. . ., care erau necunoscute sistemului fonetic moştenit. Adevărat că o mare parte din cuvintele începătoare cu asemenea grupuri consonantice au intrat în limbă pe cale bisericească, administrativă sau cărturărească, nu prin contact direct de la popor la popor. Oamenii culţi, care le-au introdus —uneori numai în scris— cunoscînd (sau vorbind chiar) şi limba străină, n-aveau prea multă greutate să le reproducă. De la ei, încetul cu încetul, au pătruns şi s-au putut încetăţeni în limbă.

Poporul însă a ales alte căi, dintre care cea mai simplă a fost eliminarea pur și simplu a unuia din elementele grupului. Astfel am văzut (§ 78) că la începutul cuvîntului, din *bdenie*, *dvornic*, *Dnistru*, *psalm*, *sfeșnic*, *svireap*, *vlăstar*... a rezultat *denie*, *vornic*, *Nistru*, *salm*, *feșnic*, *sireap*, *lăstar*..., iar la sfîrșitul cuvîntului, din *molivd*, slav. *trěsvŭ*, ung. *Erdöelv*... a mai rămas *molid*, *treaz* (dar *trezvie*, cu *zv* repartizat pe două silabe), *Ardeal*...

Rostirea unui grup neobișnuit a fost ușurată uneori prin înlocuirea printr-altul obișnuit. Astfel grupul *čk* a fost înlocuit prin *șc* în slav. *brička* > > *brișcă*..., și prin *sc* în sîrb. *čkalj* > *scai* (arom. *scal'u*); în loc de *čn* avem *șn* în *pașnic*, *veșnic*, *obișnui*... (din *pačnic*, *večnic*, *običnui*)...; în loc de *vč* avem *șč* în *coșciug* din paleosl. *covŭčegŭ* (la aromîni *cufčug* și *cușug* „dulap"); *vg* apare ca *gv* sau *dv* în *tigvă* sau *tivgă* alături de *tidvă*; *ld* e înlocuit prin *gd* în *smaragd* pentru *smarald*; *dl* apare ca *rl* în *Corlea* pentru *Codlea* și *povirlă* pentru *povidlă*; *dń* din croatul *božidńak* apare ca *gń* în istrorom. *božigńac*.

În *DR*, IX, p. 412 am citat după *ALR*, *I* forme ca *osfică* pentru *oftică* și *hetrică* (cu metateză: *hertică*) pentru *heftică (heptică)*, explicabile prin faptul că *sf* și *tr* sînt grupuri consonantice obișnuite în limba romînă. Aceasta nu mai e cazul însă la *vn* și *fn*; cu toate acestea, în loc de *grabnic* se zice în unele părți *gravnic* și *grafnic*.

Greutatea rostirii unui grup consonantic poate fi înlesnită și prin m e t a t e z ă. Astfel în loc de *odihni* (din slav. *otŭdŭhnąti*), care e un cuvînt literar, se aude de obicei *hodini*; slavul *plŭstĭ* —care trebuia să dea **pîlst*— devine *pîslă*; în loc de **înhvașt* din slav. *hvaštati* avem *înșfac*; în loc de *litfă* se zice de obicei *liftă*...

Foarte obișnuită este adăugarea unui sonus vicarius în grupuri consonantice inițiale neobișnuite. La exemplele citate în § 75 se mai pot adăuga: *ceti* < slav. *čĭtą*, *dîrî* < slav. *dĭrą*, *găvozd* < slav. *g(ŭ)vozdĭ*, *hamei* < slav. *chŭmelĭ*, *miji* < slav. *mĭžati*, *nărav* < slav. *nravŭ*, *zări* < slav. *zrěti*. În cele mai multe din aceste cazuri „ierurile" slave dispăruseră pe vremea cînd romînii au împrumutat cuvintele, încît nu este vorba de redarea lui *ŭ* și *ĭ* slav prin *ă*, ci de înlesnirea rostirii prin intercalarea unui *ă* în grupurile consonantice *čt*, *dr*, *gv*, *hm*, *mž*, *nr* și *zr*. Alteori chiar pe teren slav, cînd prin căderea ierurilor s-ar fi născut grupuri consonantice greu de rostit, el n-a amuțit. Astfel un grup *mh* la începutul cuvîntului era neobișnuit chiar pentru slavi. De aceea, în derivate de la *mŭchŭ* „mușchi" avem în bulgărește *măhav*, *măhovat*, în rusește *mochovoj*, *mochovatyj*, iar la noi *Măhaci* (E. PETROVICI, *DR*, X, p. 257).

Interesant e cuvîntul dialectal *ilizi* în loc de *hlizi* (*DA*). El s-a născut din *hilizi*, cu dispariția lui *h* inițial, iar acesta prin înmugurirea unui *i* în grupul *hl* (cf. § 74).

Pentru înlesnirea grupurilor de consonante prin intercalarea de consonante de tranziție s-au dat exemple în § 79.

Pentru felul cum romînii au reacționat față de grupurile consonantice neobișnuite din cuvintele împrumutate de la slavi, cf. și E. PETROVICI, *DR*, X, p. 348–350.

Înlocuirea grupului *hv* prin *f* în cuvinte ca *hvala* > *fală* s-a întîmplat chiar pe teritoriu slav. Ceva analog se găsește și în bretonă (cf. VENDRYES, *Langage*, p. 56). Ucrainenii redau lipsa de fonie a lui *f* prin grafia *chv*: *Filip* e redat de ei prin *Chvylyp* (TRUBETZKOY, *Grundzüge*, p. 58).

124. Cînd examinăm reflexele romînești ale unor sunete străine trebuie să ținem seama de **valoarea lor sonică** pe vremea și în regiunea împrumutului. Dacă germanelor *Bauer* și *Blech* le corespunde în romînește *paor* (în Banat) și *pleu*, nu avem a face cu redarea lui *b* prin *p*, căci chiar în graiul germanilor (șvabi sau austrieci) de la care am împrumutat cuvintele acestea, ocluzivele fonice se rostesc, la începutul cuvîntului, afonic.

În cele precedente (§ § 122 și 123) am văzut că ierurile finale și cele mediale, cînd erau neintense, au dispărut chiar la slavi. Dacă noi zicem *bolniță*, *clevetnic*, *colț*, *concenie*, *gornic*, *grivnă*, *temniță*, *zimț*, *Zlatna*..., este fiindcă *ŭ* și *ĭ* din formele paleoslave *bolĭnica*, *klevetĭnikŭ*, **kolĭcĭ*, *konĭčanije*, **gorĭnikŭ*, *grivĭna*, *tĭmĭnica* (bulg. *tămnica*, sîrb. *tamnica*), **ząbĭcĭ*, *Zlatĭna*... nu se mai rosteau în graiul slavilor de la care am împrumutat aceste și asemenea cuvinte (cf. paleosl. *mŭnogo* > rus. *mnogo*, paleosl. *dĭnĭsĭ* > bulg. *dnes*...).

Din studiile recente ale lui E. PETROVICI (cf. în special *Dacoslava*, în *DR*, X, p. 255–261; *Continuitatea dacoromînă și slavii*, în revista *Transilvania*, a. 73 (1942), p. 11; recenzie la *Istoria limbii romîne*, III, *Limbile slave meridionale* de A. ROSETTI, în *DR*, X, p. 137–139; *Note slavo-romîne* II, în *DR*, X, p. 338) reiese că în dacoslavă, din care am împrumutat cele mai multe cuvinte slave înainte de secolul al X-lea, orice ъ intens devenise *o*, iar ь intens devenise *e*. Astfel paleoslavelor **bŭzŭ*, *dobytŭkŭ*, *tŭkŭma*, *žrŭdĭ*...; *kotĭcĭ*, *kupĭcĭ*, *igrĭcĭ*, *lĭstĭnŭ*, *ošĭlĭnikŭ*, *ocĭtŭ*, *ovĭsŭ*, *rĭvĭnŭ*, *sŭdravĭnŭ* ... le corespund în romînește formele *boz* (ca rus., rut. *boz*(*ŭ*)), *dobitoc*, *tocma*, *joardă* (dintr-un mai vechi **jordă*)...; *coteț*, *cupeț* (ca rus. *kupecŭ*), *igreț* (ca bulg. și ung. *igrec*), *lesne*, *oșelnic*, *oțet*... Decisive sînt mai ales numiri de localități ca *Bozna*, *Goleț*, *Topleț*, care dovedesc că dacoslavii rosteau *o* și *e* în loc de *ŭ* intens și *ĭ* intens (**Bŭzĭna*, **Golĭcĭ*, **Toplĭcĭ*)...

Dacă în loc de *o* şi *e* avem uneori în romîneşte *ă* şi *î*, aceasta se explică prin faptul că în unele cuvinte *ă* şi *î* s-au dezvoltat pe teren romînesc din *e* după labiale sau după *r* iniţial. Acesta e bunăoară cazul lui *ovăs*, *păstrăv*, *rîvnă*, *zdravăn*... din *oves*, *pestrăv*, *revni*, *zdraven*..., care corespund în paleoslavă formelor *ovĭsĭ*, *pĭstrŭ*, *rĭvĭnŭ*, *sŭdravĭnŭ*...

Mai rar avem în romîneşte —ca şi în limba albaneză (cf. TREIMER, *AslPh.* 35, p. 601, JOKL, *Indogermanisches Jahrbuch*, XI, p. 236, *Indog. Forsch.* 35, p. 151—152, SKOK, *Slavia*, 4, p. 128 ş.u., 326 ş.u., VI, p. 786)— pentru *ĭ* un *i*, iar pentru *ŭ* un *u*. Astfel, alături de *steclă* (prin Bucovina), împrumutat dela ruteni, avem de obicei *sticlă* (paleosl. *stĭklo*); alături de *steblă* avem *stiblă* (paleosl. *stĭbla*); alături de *pestriţ* şi *păstrav* (din **pestrav*) avem *împistri* (dialectal *inchistri*), *pistriţ* şi *pistruie* (care ar putea să aibă un *i* dezvoltat din *e* neaccentuat); paleoslavului *tĭzŭ* îi corespunde la noi *tiz*. Pentru *ŭ* înlocuit cu *u* avem exemplele aromîneşti *krup* pentru *hîrb*-ul nostru (*bulg. hărb*) şi *arujescu* „nechez'', care corespunde bulg. *răž*, la dacoromîni, pe *smuci* pentru paleosl. *sŭmŭčati* şi, la toţi romînii, *sută* pentru paleosl. *sŭto*. Nu este probabil ca *u* în acest cuvînt să se fi născut pe teren romînesc din *o* în poziţia neaccentuată (*dóuă sute*; *o sută zéce*..., cf. *DR*, III, p. 822), ci vom admite că reflexele *i* şi *u* pentru cele două ieruri slave sînt nişte înlocuiri aproximative făcute într-o vreme sau în regiuni în care ele nu deveniseră, în graiul slavilor împrumutători, *e* şi *o*, ci erau încă —cel puţin în unele cuvinte— două vocale reduse, una cu caracter palatal, alta cu caracter labial.

Altă încercare de a le reda prin sunete romîneşti este cea de înlocuire a lui *ŭ* şi *ĭ* prin vocalele centrale romîneşti *î* şi *ă*. Astfel vedem cum paleoslavului *bŭtŭ* îi corespunde prin Ardeal, *botă* (şi *boată*), cu *o* ca şi în ungureşte, iar prin alte părţi *bîtă*; lui *klŭčiti* şi *drŭznąti* le corespund *încîlci*, *îndrăzni* (cf. şi *dîrz*); paleoslavului *mĭzda* şi *pĭklo* le corespund *mîzdă* şi *pîclă*. Aceste reflexe se găsesc însă şi la bulgari — pentru paleoslavul *mĭgla* ei zic *măglă*, ca şi noi *(mîglă)*— care discompun, ca şi noi, sonantele silabice *l̥* şi *r̥* în *ăl* şi *ăr* (§ 76) şi care au schimbat pe *ŭ* paleoslav în *ă*: lui *dobitoc* al nostru îi corespunde în bulgăreşte *dobităk*. Forme cu *ă* şi *î*, ca *gîrbă*, *gîlceavă*, *hîrb*... vor fi la noi împrumutate direct din bulgăreşte (*gărbă*, *gălĕava*, *hărb*...).

Rostirea lui *ă* ne-a fost transmisă nouă şi prin şcolile de slavonie, unde ierul mare paleoslav trebuie să fi fost citit ca la bulgari, *ă*. Aşa se explică că în cuvinte ca *sŭborŭ*, *sŭblaznŭ*, *sŭtĭnikŭ*, *sŭvrŭšiti*, *vŭzduchŭ*..., în care *ŭ*, nefiind intens, a dispărut din graiul slavilor, el a continuat să fie citit de preoţi în cărţile sfinte; din biserică aceste cuvinte au pătruns cu *ă* şi în graiul popular: *săbor* (prin asimilaţie vocalică: *sobor*) faţă de popularul

zbor (în Banat), ***săblazně***, ***sătnic*** (la CORESI, față de popularul *sută*), ***săvîrși*** (față de popularul *sfîrși*, ca bulg. *sfrăšja*), ***văzduh***...

Tot prin vocala centrală *ă*, dar și prin *e*, e redată vocala murmurată germană *ə* : din germ. *Koffer*, *Lager*, *Leibel*...avem ***cufăr***, ***lagăr***, ***laibăr***... ; germ. *Kellner* se rostește ***chelnăr*** și ***chelner***. Dimpotrivă, *e* „mut" francez e redat, în mijlocul cuvintelor, prin *e*, ca și *e* plin : ***repercusiune***, ***renegat***... < < *repercussion*, *renégate*...

Faptul că noi avem *î* (înainte de sonante) în cuvinte ca *gîlceavă*, *gîrbov*, *hîrb* pentru *ă* bulgăresc și că bulgarii au mai adesea *a* (*batut*, *kačula*, *kalušar*, *katun*, *malaj*...) decît *ă* (*kăpăcină*, *pupăză*...) pentru *ă* romînesc (TH. CAPIDAN, *DR*, III, p. 180 — 181) ne face să credem că *ă* bulgăresc este mai închis decît cel romînesc. Cît despre *ə* săsesc, romînii aud *maXăn*, *vagăn*... în cuvintele germane *machen*, *Wagen* rostite de sași. Dimpotrivă sașii, cînd vorbesc romînește, rostesc *o* și *u* pentru *ă* și *â*(*î*) după labiale, și *e* și *i* după alte consonante. Ei zic *botrin*, *pomunt*, *chine* pentru *bătrîn*, *pămînt*, *cîne*...

Pentru reflexele romînești ale ierurilor slave, E. PETROVICI stabilește (*DR*, X, p. 338) următoarea „lege" : „ierurile consecutive din silaba finală și penultimă —e vorba mai ales de sufixul *-ĭcĭ*— dispar de obicei în elementele slave mai vechi ale limbii romîne, dacă accentul cade pe una din silabele care preced penultima. Termenul *stáreț* „egumen" e mai nou, de origine savantă, bisericească... La fel *ágneț* din slavon bis. *ágnecŭ*".

După cum a arătat E. PETROVICI (*DR*, X, p. 244), paleosl. **ы** devenise în limba dacoslavilor, ca și la bulgari, *i* : *byvolŭ*, *bykŭ*, *byvŭ*, *bylije*, *dyba*, *dychanije*, *gyzdavŭ*, *ispytĭ*, *kyka*, *myto*, *obyčaj*, *pelynŭ*... apar la noi, în cuvinte populare și cărturărești, ca ***bivol***, ***bic*** (și arom. *bic*), ***biv***, ***bitie***, ***dibă***, ***dihanie***, ***ghizdav***, ***ispită***, ***chică*** (sîrb. *kika*, bulg. *kikă*), ***mită***, ***obicei***, ***pelin*** (la aromîni *piloñu*, după sufixul *-oñu*)... Tot așa în toponimice : ***Bistra***, ***Bistrița***, ***Ribița*** (paleosl. *bystrŭ* „repede, limpede", *ryba* „pește"). Dacă alături de ultimul nume topic avem, tot ca un derivat din *ryba*, toponimicul ***Rîmnic***, vocala *î* (*ă*) s-a dezvoltat pe teren romînesc din *i* după *r* inițial sau după *r* + consonantă, ca și în ***răcni***, ***rîgîi*** și ***rîs*** pentru paleosl. *ryknąti*, *rygati* și *rysŭ* sau în ***cîrjă*** (metatezat din **crîjă*, iar acesta din **crijă* = paleosl. *kryžĭ* < lat. *crux*).

Dacă în cîteva cuvinte avem totuși —uneori alături de variante cu *i*— reflexul *î* (mai rar *ă*) pentru paleosl. **ы**, acestea par a fi împrumutate de la slavii estici și nordici —ruși, ruteni, poloni— care rostesc și ei un fel de vocală centrală închisă, cu timbrul unui *î* romînesc : ***bîlie*** (rut. *byl'e*), ***barîșnic*** (rus. *baryšnikŭ*), ***cosîncă*** și ***cosincă*** (rus. *kosynka*), ***cobîlă*** și ***cobilă*** (rus. *kobyla*, paleosl. *kobyla* „iapă"), ***coromîslă*** (rus. *koromyslo*), ***dîră*** (cf. bulg. *dyrja*), ***fuzîie*** (pol. *fuzya* < *fr. fusil*), ***hîd*** (rut. *hyd*), ***pîj*** (rus. *pyžĭ*), ***rădvan*** (rus. *rydvanŭ*, pol. *rydwan*, din germ. *Reitwagen*), ***sîlță***

(rut. *sylce*)... Alături de acestea, avem şi reflexul *i* în cuvinte cu *y* polon, rutean sau rusesc: *bardiş(ă)* (pol. *bardysz*), *bruştin* (pol. *bursztyn*), *caterincă* (rut. *katerynka*), *crijac* (pol. *kryžak*), *orcic* (pol. *orczyk*), *prichici* (rut. *prypičok*), *vipuşcă* (rus. *vypuskŭ*)...

Şi *y* turcesc e redat de obicei prin *î* (mai rar prin *ă*): turc. *alym*, *babalyk*, *balyk*, *kadyn*, *kylavuz*, *kyrmyz*, *čakyr*, *hatyr*... au trecut în romîneşte ca *alîm*, *babalîc*, *balîc*, *cadînă*, *călăuz*, *cîrmîz*, *ceacîr*, *hatîr*... Avem însă adesea şi reflexul *i*, mai ales în vecinătatea altui *i* sau în sufixele *-iu*, *-liu*, *-gic*, *-giu*..., uneori alături de varianta *cu î*: turc. *alyşveriş*, *anterilyk*, *arpağyk*, *arkaly*, *arşyn*, *baldyr*, *başlyk*, *bezelyk*, *bogasy*, *bostanğy*, *kalabalyk*, *čakşyr*, *fystyk*, şi *fystyky*, *nazyr*... sînt în romîneşte *alişveriş*, *anterilic*, *arpagic*, *arcaliu*, *arşin*, *baldir* şi *baldîr*, *başlic* şi *başlîc*, *belezic* şi *belezîc*, *bogasiu*, *bostangiu*, *calabalîc* şi *calabalic*, *ceacşir*, *fistic* şi *fistichiu*, *nazir* şi *nazîr*... Amîndouă reflexele, *î* şi *i*, le avem în *altynğyk*, care a fost împrumutat sub forma *altîngic*. Mai rar —şi mai ales în vecinătatea labialelor, unde s-a putut dezvolta pe teren romînesc din *î*— avem *u*: turc. *kayş*, *dyşeme*, *hanym*, *hyzmet*... au fost împrumutate în forma *caiuş* (după sufixul *-uş*), *duşumea*, *hanumă* şi *hanîmă*, *huzmet*... Varianta *calup*, alături de *calîp* se găseşte şi la bulgari şi chiar la turci (*kalup* şi *kalyp*).

Reflexul cu *u*, care se găseşte însă şi la albanezi (cf. JOKL, *Indog. Forsch.* XXXVI, p. 152 şi *Linguistisch-kulturhistorische Untersuchungen*, p. 290 ş.u., SKOK, *Slavia*, IV, p. 135) pentru slavul **ы** îl avem, tot în vecinătatea labialelor, în *izbuti* (paleosl. *izŭbyti*).

Dacă în toponimice din regiunile vestice în locul ierului mic apare la noi *a* şi *ă*, de exemplu în *Glogovaţ* (jud. Arad), *Greovaţ* (jud. Caraş), *Dolaţ*, *Cruşovăţ* (jud. Severin)..., acest reflex corespunde unui *a* sîrbesc, dezvoltat din paleosl. *ĭ* (E. PETROVICI, *DR*, X, p. 259).

Prin asimilare vocalică, pe teren romînesc, se explică *anasani*, *caldarîm*, *cacealma*, *ceplac* (dintr-un mai vechi *ceaplac*) din turc. *anasyny*, *kaldyrym*, *kačyrma*, *čyplak*... sau *cozoroc* din rus. *cozyrjokŭ*.

125. În sfîrşit mai relevăm cîteva **cazuri speciale.**

După cum am văzut în § 22, *r* romînesc iniţial şi cel care provine din *rr* latin se pronunţa —şi se mai pronunţă în parte pînă azi— cu vibraţii sporite. Chiar cînd el a pierdut cu timpul acest caracter care-l distingea de *r* apical obişnuit, rostirea de odinioară se recunoaşte din transformarea unui *e* în *ă* şi a unui *i* în *î* după un astfel de *r*: *reus* > > *rău*, *currendo* > **curind* > *curînd*... Cuvintele străine intrate în romîneşte pe vremea cînd la începutul cuvintelor *r* era rostit cu vibraţii sporite, au fost şi ele rostite la fel ca cele de origine latină, ceea ce se recunoaşte din transformările suferite de un *e* şi *i* următor: paleosl. *rĭvn-*,

dacosl. *revn-* > *revni* > ***rîvni***; ung. *reszelni* > ***răzălui***; paleosl. *rysŭ* > > dacosl. *ris* > ***rîs***... Tot *r̄*, ca în cuvintele de origine latină cu *rr*, trebuie să se fi rostit un *r* la sfîrşitul tulpinii unui mare număr de cuvinte străine, căci altfel nu s-ar explica prefacerea lui *e* în *ă* şi a lui *i* în *î* în desinenţele adăugate la asemenea tulpini. Ca *fiar**ă*** şi *car**ă***, pluralele de la *fier* (< lat. *ferrum*) şi *car* (< lat. *carrum*) şi ca *ur**ă**sc*, *ur**î*** din lat. **horresco*, **horrire* (= *horrere*), s-au format pluralele *cocoar**ă***, *covoar**ă***, *izvoar**ă***, *topoar**ă***, *zăvoar**ă***..., apoi persoana a treia din indicativul prezent al unor verbe de conjugarea a patra ca *doboar**ă***, *omoar**ă***, *vîr**ă***..., *bor**ă**şte*, *izvor**ă**şte*..., care la infinitiv au *î* în loc de *i* : *dobor**î***, *omor**î***, *vîr**î***... *bor**î***, *izvor**î***...

După *l*, *r*, *n* şi *t* precedat de consonantă, *a* este redat adesea în romîneşte prin ***ea*** : *br**ea**slă* < paleosl. *bratĭsvo*, *cr**ea**ngă* < bulg. *granka*, *vr**ea**sc* < < bulg. *hrast*, *bl**ea**stur* < ngr. πλάστρι, *şl**ea**htă* < pol. *szlachta*, *şn**ea**ps* < < germ. *Schnaps*, *şt**ea**mp* < germ. *Stampfe*, *şt**rea**ng* < germ. *Strang* ...

Înlocuirea unui sunet printr-altul nu s-a făcut numai la cuvinte cu sunete străine împrumutate din alte limbi, ci şi în elementele moştenite subt influenţa unei rostiri străine. Astfel la aromînii din Albania se întîlnesc rostirile *brịaţ*, *frịate*, *grịas* în loc de *braţ*, *frate*, *gras* şi —în cuvinte de origine slavă— *grịai* şi *prịag* în loc de *grai* şi *prag*. Se pare că această rostire se datoreşte unei influenţe albaneze, căci redarea lui *a* prin *ea* e obişnuită după consonantă + *l'* în cuvinte de origine albaneză ca arom. *fl**ea**că*, *şupl**ea**că*, *pl**ea**gă*... din alb. *fl'akë*, *shupl'akë*, *pl'agë*...

Înlocuirea unui sunet prin altul se poate întîmpla şi atunci cînd o limbă pierde, în urma transformărilor fonetice, sunetul respectiv. Astfel, printr-o economie de mişcări (§ 50), grupurile latine *cl* şi *gl* au devenit la noi *cl'* şi *gl'*. După generalizarea acestei rostiri, un *cl* şi *gl* nu mai existau în romîneşte. Cînd, prin contactul din ce în ce mai viu cu slavii, am împrumutat de la ei cuvinte cu *cl* şi *gl*, ne-a trebuit un timp oarecare ca să ne obişnuim cu rostirea acestor grupuri consonantice inexistente în fonetismul nostru (deşi existaseră în fonetismul strămoşilor noştri latini). Primind de la slavi cuvîntul *klinŭ*, aromînii —care pînă azi rostesc pe *cl'* şi *gl'* în cuvinte ce *cl'em*, *gl'aţă*... — l-au potrivit felului lor de a articula şi l-au prefăcut în *cl'in*. Pe cînd şi noi rosteam *cl'em* şi *gl'aţă* a intrat în limba noastră slavul *žlěbŭ*. Noi am intercalat între *ž* şi *l* un *g* (§ 79), în conformitate cu un obicei romînesc de rostire : **žgleab*, care însă a fost asimilat cuvintelor vechi şi prefăcut în *jgl'ab* (de unde actualul *jgheab*). După ce ne-am deprins şi cu grupurile *cl* şi *gl*, am putut rosti *clin*, ca slavii, iar din slavul *zlobivŭ* am făcut *zglobiu*.

Dar nici nu este nevoie ca un sunet străin să ne fie transmis printr-o altă limbă. El ne poate veni dintr-un dialect al limbii proprii. În § 197

se va arăta că în Banat rostirea *cl'* și *gl'* a durat pînă prin secolul al XVIII-lea. Cuvîntul de origine sîrbească *klanac* (cu genitivul *klanca*) a pătruns în Banat și Oltenia, de unde se atestă azi sub forma *cleanț (DA)*. În unele părți bănățene grupul *cl* a fost acomodat indigenului *cl'*. Rostirea *cl'anț* se mai cunoaște din faptul că în jud. Mehedinți, apoi și în jud. Muscel și Buzău întîlnim cuvîntul cu forma *cheanț (DA)*. Evident că cuvîntul acesta de origine sîrbească, pătrunzînd de la vest spre est, a ajuns într-o regiune în care romînii rosteau *cheamă, gheață*... și nu mai rosteau *cl'amă* și *gl'ață* ca prin Banat. Învățînd de la bănățeni cuvîntul *cl'anț*, ei au substituit rostirea *cl'*, a străinilor, cu *k'*, întocmai ca în *k'em* = bănățenescul *kl'em*.

În regiunile în care vechiul *dzi, dzic* ... a devenit *zi, zic*..., și cuvintele slave cu *z* se rostesc cu acest sunet : *obraz, păzesc, zare*... Aromînii însă, care au *dzî, dzîțe*, au asimilat pe *z* slav cu *dz* din elementele latine și rostesc *pădzescu, dzare* ... ; tot așa fac unii bănățeni și maramureșeni (cf. §§ 192 și 199) rostind cu *ḑ* aceleași cuvinte ca aromînii.

Dacă examinăm cu atenție și în baza unui material bogat de forme dialectale felul cum intră în limbă cuvintele de origine străină, vedem că chiar sunete curente în fonetismul indigen sînt înlocuite uneori în asemenea împrumuturi. Fie că urechea nu le prinde exact sau memoria nu le reține decît cu aproximație, fie că se fac unele apropieri de sufixe și terminații uzuale, fie în sfîrșit că intră în acțiune unele tendințe asimilatoare, disimilatoare sau diferențiatoare, fapt este că nu sînt rare cazurile în care o explozivă e înlocuită prin altă explozivă, o sonantă prin altă sonantă etc. Dacă pentru turc. *tahtabik* „ploșniță" aromînii zic *tahtabit*, am putea avea un caz de asimilare a lui *k* față de cei doi *t* precedenți, însă dacă în loc de *dalac* se zice pe alocuri *dalap (DA)*, avem pur și simplu a face cu reproducerea aproximativă a unui sunet (explozivă afonică velară) prin altul (explozivă afonică labială). Asemenea schimb între *c* și *p* întîlnim mai ales înaintea unui *t* sau *s* : ȘANDRU (*BL*, IV, p. 131) citează din Bihor forme ca *doptor* (răspîndit și prin alte părți, cf. *ALR*, I), *optober* (și în Almăj *BL*, V, p. 141), *prefept* pentru *doctor, october, prefect*; invers găsim *sectemvre* în loc de *septemvre*; cînd eram copii vorbeam de *acțibildăre* < < germ. *Abziehbilder* (rostit *apț*...) ; în loc de *frapsin*, care e forma bănățeană pentru *frasin*, WEIGAND atestă și forma *fracsîn* (*Jb*. III, p. 218, IV, p. 270, VI, p. 20) ; prin Vîlcea se zice *lepțîie* în loc de *lecție (DA)* ; în *ALR*, I găsim și *iăpilecsii* (1635) în loc de *epilepsie*. Pe harta nr. 28 am însemnat diferitele combinații consonantice prin care țăranul romîn înlocuiește pe *ct* din cuvîntul *doctor*, învățat prin contactul cu clasele culte, și în cuvîntul *octomvre*, pătruns la țară prin calendare și administrație. Felul cum *ct* e înlocuit diferă la aceste două cuvinte atît

harta 28

de mult, încît ne putem uşor convinge din nou despre marele rol pe care-l are individul la înlocuirea sunetelor neobişnuite prin sunetele limbii tradiţionale. Interesantă e mai ales observaţia subiectului anchetat în punctul 772 (Fundata, jud. Braşov), care mărturiseşte că pe *octomvre* „nu-l poate zice cu gura asta care parcă e proastă"...

Dacă însă un asemenea „salt" („*Lautsprung*" la SIEVERS, *Phonetik*[5], § 729), de la *c* la *p* şi invers este posibil, atunci ne întrebăm dacă pentru transformarea lui *ct* şi *cs* latin în *pt* şi *ps* romîn, precum o avem în *octo* > *opt*, *coxa* > *coapsă*, trebuie să admitem, împreună cu P. NAERT (*Des mutations ct, cs > pt, ps ; gn > mn et mn > un en roumain*, în *Acta linguistica*, II, p. 247–257), o transformare lentă, prin fazele *c* > χ > *w* afonic > *f* bilabial afonic, în *p* —faze atestabile în limbile nordice— sau mai degrabă o serie de transformări şi înlocuiri, pe care le putem constata în alte limbi sau în alte vremi în romîneşte. În general se admite că, înainte de *t* şi *s*, *c* s-a prefăcut mai întîi în *h*, ca în alte limbi romanice, şi deci că mai întîi s-a zis **ohto* şi **cohsa*. În sprijinul acestei păreri se pot cita exemple ca turc. *baht* > *baftă*, paleosl. *pochotŭ* > bulg. *pofta*, rom. *poftă*, arom. *ahtare*, *ahtînd* din **actare*, **actînd*, sincopate din **acutare* şi **acutînd* < <lat. *eccutalem*, *eccutantum*. Această transformare a lui *ct*, *cs* în *ht* şi *hs* presupune însă că în graiul strămoşilor noştri daco-geto-traci exista un *h*, prin care au redat pe *c* neobişnuit în fonetismul lor înainte de *t* şi *s*. S-ar putea însă ca în grupurile *ct* şi *cs*, străine fonetismului autohton, *c* să fi fost înlocuit de-a dreptul prin *f*, după cum s-a întîmplat în Italia meridională, unde gr. νύκτα, ἀῖράκτυον, δάκτυλος, ὀκτώ au devenit *nífta*, *agráfti*, *δáftilo* şi *oftó* (ROHLFS, *Griechen und Romanen*, p. 76), şi ca din acest *f* să fi rezultat mai tîrziu *p*. Pentru o fază *ft* şi *fs* anterioară lui *pt* şi *ps*, avem, în afară de atestări din alte limbi (germ. dial. *lefsc* > *lepsc*, v.-nord. *ufs* > *ups*... SIEVERS, *Phonetik*[5], § 778 şi mai ales din limba albaneză), indicii cîştigate pe teren romînesc (§ 66) şi exemple ca slav. **Zdravĭcĭ* > > **zdrafţi* > *zdrapţi* (E. PETROVICI, *DR*, X, p. 257).

PARTEA A DOUA

FONEMICA

FONEMUL

126. Intrînd într-o expoziție de flori, doamna care mă întovărășea exclamă : „ce orgie de roșu !". Subt „roșu" ea înțelegea coloarea garoafelor, lalelelor, mușcatelor, azaleelor, a macilor și trandafirilor înfloriți. Tot „roșu" e focul, amurgul, purpurul, sîngele și stacojul, roșie e boiaua și cărămida, vișina și măceașa. Noțiunea „roșu" cuprinde toate nuanțele pe care le precizăm cu adjectivele „deschis" sau „închis", „palid" sau „saturat", „aprins", „intensiv", „viu", „orbitor" sau „stins" și „mohorît" și care, pentru un pictor, poate fi „cald" sau „rece". Cînd vrem să exprimăm un anumit fel de „roșu", întrebuințăm o comparație : ca focul, ca sîngele, ca macul..., sau un derivat cu sufixul *-iu*, care exprimă tot o astfel de asemănare : purpuriu, stacojiu, trandafiriu...

Ceva analog se întîmplă cu sunetele limbii. Un *o* poate fi mai „închis" sau mai „deschis", mai „înalt" sau mai „grav", mai „lung" sau mai „scurt", „accentuat" sau „neaccentuat", rostit cu o tensiune musculară mai mare sau mai mică, „oral" sau „nazal", mai „rotunjit" sau mai puțin „rotunjit", „sonor" sau „desonorizat", după vecinătatea în care se găsește cu alte sunete, după poziția lui în cuvînt, după rezonanța ce o primește în tubul rostitor, după tempo în care vorbim etc. Dar toate aceste diferite nuanțe de *o* se pot subsuma în abstracția *o*, pentru care avem și un simbol grafic, litera *o*. Cînd voim să precizăm diferitele feluri de *o*, facem ca și cu colorile, întrebuințăm o comparație : *o* ca în francezul *porc* (adică „deschis" și „scurt"), în francezul *pont* (adică „nazal"), în germanul *Sohn* (adică „lung" și „închis")...

Ca o reacție împotriva spiritului pozitivist, care domina lingvistica în a doua jumătate a veacului trecut, se născu, atunci cînd psihologia a intrat mai stăruitor în preocupările celor ce studiau limbile, trebuința de a face distincție între sunetul privit în mod obiectiv, ca

produs al organului nostru rostitor, şi între reprezentarea subiectivă ce ne-o facem despre el. Pentru această „idee'' ce ne-o facem despre sunet, BAUDOUIN de COURTENAY a creat termenul de fonem. După cum ochiul nu-i decît poarta prin care razele luminoase pătrund în creier, unde se naşte coloarea, tot astfel urechea e transmiţătorul vibraţiilor aerului, care sînt elaborate ca „foneme'' în creier. *Fonemul este deci* ***sunetul gîndit.***

Învăţatul polon s-a mulţumit să facă această distincţie —esenţială— între sunet şi fonem şi să creeze un termen tehnic —fericit— pentru ideea ce ne-o facem despre sunet, fără să gîndească însă acest gînd pînă la capăt. Deducţiile —deosebit de rodnice, precum vom vedea— ce pot fi scoase din această cunoaştere abia le-a întrezărit (cf. nota la § 127).

Comparaţia între sunete şi colori poate fi dusă mai departe.

„Roşu'' şi „o'' sînt abstracţii care, prin însuşi faptul că cuprind toate felurile şi nuanţele colorii sau sunetului respectiv, nu mai corespund unei anumite realităţi. Îndată ce voim să ne imaginăm „roşu'', trebuie să ne întoarcem iar la o singură nuanţă, pe care o alegem ca reprezentant tipic al noţiunii „roşu''. Pentru unii, acest „roşu'' este coloarea sîngelui, pentru alţii a macului sau a fructului măceşului etc. Acelaşi lucru se întîmplă cu sunetele. Cînd un romîn zice : „Olga se scrie cu *o* mare'', el rosteşte un *o* mijlociu, care nu e nici deschis, nici prea închis. El nu alege însă ca tip acest *o* fiindcă se găseşte la mijlocul diferitelor grade de *o*, ci *fiindcă acesta este, în limba romînă, cel mai obişnuit fel de „o''*. Cînd un polonez sau un rus spun, în limba lor, acelaşi lucru, ei vor rosti un *o* deschis.

Unele colori sînt mai greu de precizat şi de delimitat decît altele. Pentru diferite feluri de „verde'', romînul nu are numiri derivate cu sufixul *-iu*, ca pentru „roşu'', iar pentru coloarea pe care francezul o numeşte „bleu'' şi germanul „blau'', termenii romîneşti sînt destul de nepreciși. În copilărie întrebuinţam, ca la Braşov, pentru această coloare, cuvîntul *vînăt*. *Albastru* era un „vînăt deschis'', ca cerul sau ca floarea nu-mă-uita. (Chiar şi etimologia cuvîntului *albastru* indică nuanţa care-l apropie de alb). Mai tîrziu, sub influenţa limbii literare, am început să întrebuinţez pe *albastru* pentru „bleu-marin'' şi pe *vînăt* pentru o nuanţă închisă, spre „violet'', ca a fructului „(pătlăgele) vinete'' şi cum apare în expresia „cearcăne *vinete* subt ochi'' sau în derivatul *vînătaie*. Aceeaşi observaţie o putem face şi la sunete, dintre care unele sînt mai uşor de precizat decît altele. Ocluzivele orale nemuiate se deosebesc precis unele de altele : un *t* dental sau alveolar nu va fi confundat cu *c*, acesta din urmă cuprinzînd, ca fonem, toate nuanţele ocluzivei afonice velare : $k^{u,o}$ (post-velar, ca în *cum, cort*), k^{a} (medio-velar, ca în *car*) şi $k^{e,i}$ (prevelar, ca în *buchet, kilometru*, cf. § 6). Ocluzivele orale muiate trec, dimpotrivă, unele într-altele, fără că să putem preciza totdeauna dacă auzim un *k'* sau un *t'*. Dintre ocluzivele nazale romînul distinge, ca foneme deosebite, de obicei numai pe cele două, pentru care avem şi litere deosebite : pe *m*, a cărui articulaţie cu buzele o poate urmări şi cu ochii, şi seria întreagă a celorlalte nazale, pe care nu le mai vede, fiind articulate în interiorul gurii, înglobate, toate, în fonemul *n*. Siguranţa dacă avem a face cu un *n* sau cu un *m* încetează atunci cînd, din cauza labio-dentalei următoare, un *n* nu se mai rosteşte dental, ci cu articulaţie labio-dentală ($\underset{+}{m}$). Astfel prefixul *în-* devine *î*$\underset{+}{m}$*-* în legătură cu *f* şi *v* : *î*$\underset{+}{m}$*făşur, î*$\underset{+}{m}$*văţ* . . . Simţul etimologic ne face să credem că în cazuri ca acestea noi rostim tot un *n* dental şi scriem deci *înfăşur, învăţ* . . ., dar îndată ce acest simţ nu mai acţionează şi ne luăm după

ochi, însemnăm pe m̩ de obicei prin *m*: *umfla, tramvai*... şi credem că rostim acelaşi *m* ca în *mamă*. Uzul şovăie la neologisme (de ex. *camfor* şi *canfor*, *comfort* şi *confort*, *simfonie* şi *sinfonie*...), unde impresia acustică vine uneori în conflict cu imaginea scrisă în limba din care neologismul a fost împrumutat. Dintre nazalele muiate *ŋ* (*n* din *unchi*) e un sunet pe care cei mai mulţi romîni nu-l deosebesc de *n*, pe cînd *ń* (în rostirea dialectală *bińe* sau în neologisme ca *vińetă, castańetă*) e auzit ca ceva „deosebit". Cei ce voiesc incidental să redea şi în scris nuanţa palatală, întrebuinţează diferite feluri de transcriere: *binye, vignetă, castañetă* (cf. şi § 142). Pentru urechea unui grec, la *ŋ* prevală caracterul velar, pentru noi cel nazal. De aceea grecii scriau γγ pentru *ŋg* (ἄγγελος), iar noi scriem *ng* (*lingă*). Nici deosebirea între spiranta afonică palatală (*h'*), cea velară (χ) şi cea laringală (ʽ) nu izbeşte urechea romînului, care întrebuinţează pentru toate trei aceeaşi literă *h* (*arhivă, duh, hoț*) şi le înglobează în acelaşi fonem. Această confundare a lui χ cu *h'* o face la noi chiar un fonetist care însemnează cu χ atît pe *h'* din germ. *ich* cît şi pe χ din germ. *acht*, deşi, după cum vom vedea mai jos, opoziţia între χ şi *h'* are în limba romînă un rol funcţional distingînd singularul *monah* (pronunţat *mona*χ) de pluralul *monahi* (pronunţat *monah'*). Scrieri ca *architect, Moloch* sau chiar *duch* în loc de *arhitect, Moloh, duh* —cum cere Academia Romînă— dovedesc că mulţi romîni culţi îşi dau seama că în *arhitect* rostec altfel de *h* decît în *haină*, şi în *duh* alt sunet şi decît în *arhitect*, şi decît în *haină*.

Din exemplele citate, vedem că graniţele unui fonem faţă de alte foneme nu sînt totdeauna precise, că delimitarea fonemului este în mare parte i m p r e s i o n i s t ă. Aceasta fiindcă nu toţi avem o „ureche" la fel de fină, după cum nu toţi avem un „ochi" deopotrivă de ager pentru distingerea colorilor. După cum există pictori impresionişti, care redau colorile aşa cum le văd ei, tot astfel noi ne imaginăm sunetele aşa cum le auzim. Pe de altă parte, după cum colorile trebuie să fie în lumină pentru ca să poată fi distinse, tot astfel sunetele apar mai precis în anumite poziţii sau coarticulaţii decît în altele. Un *s* se deosebeşte precis de *z* în *sare* şi *zare*, dar cînd sînt urmate de *n, m* sau *l*, cele două sunete nu se mai disting uşor. Aşa se explică inconsecvenţe grafice ca *lesne* şi *praznic* sau îndoieli dacă rostim *smeură* sau *zmeură*. Foneme care în unele limbi sau dialecte sînt distincte, se confundă în alte limbi. La dacoromîni —cu excepţia cîtorva insule mici— *s* şi *ş* nu se confundă: *sine* e altceva decît *şine*, *pasă* altceva decît *paşă*. La mulţi istroromîni, dimpotrivă, persoana întîi şi a doua a verbului *lăsa* sau singularul şi pluralul substantivului *pas* se rostesc la fel (*lås, pås*), cu un fel de *s* care „seamănă" cu *ş*, sau cu un fel de *ş* care „seamănă" cu *s*.

127. Termenul f o n e m a intrat în circulaţie abia de vreun sfert de veac încoace. Între cei ce-l întrebuinţează sînt însă puţini care-l mai înţeleg numai în sensul psihologiştilor. Unul din aceştia e Ułaszyn, care-l defineşte: „reprezentarea unui sunet independent (dezbrăcat de orice valoare semantică sau morfologică), dobîndită, prin abstracţie, din combinaţii de sunete. Fonemele sînt t i p u r i d e s u n e t e, existînd ca atare în conştiinţa celui ce vorbeşte o limbă" (*TCLP*, IV, p. 53).

Am citat această definiţie nu pentru că este mai completă, ci fiindcă, prin paranteza intercalată în ea, ea se pune exclusiv pe punctul de vedere psihologist. Noutatea ideii a produs, ca de atîtea ori, o subliniere excesivă a unei singure laturi a problemei, cea care trebuia scoasă în evidenţă. În loc să zică, ca maestrul, „şi" sau „mai ales", discipolul a întrebuinţat,

prin exagerare, pe „numai". Dezbrăcînd fonemul de valoarea semantică şi morfologică pe care o poate avea, UŁASZYN stă într-o contrazicere directă cu F. DE SAUSSURE, pentru care sunetul cîştigă o valoare lingvistică abia în momentul cînd devine ceea ce el numeşte **semn**, cînd adică el începe să fie un element al comprehensiunii, un mijloc de expresie pentru gîndirea omenească.

Cînd zic „Olga se scrie cu *o* mare", *o* este un „sunet". El devine un „semn" în limba franceză cînd corespunde grafemei *eau*, căreia toţi francezii îi dau sensul de „apă". *O* (lung şi închis, scris *ó*) însemnează pentru unguri „vechi". De asemenea *o* este, pentru romîni, un „semn" în *o* (= una) *fată*, în *o* (= pe ea) *văd* sau în expresii ca *o soacră, poamă acră!*

De obicei cuvintele constau din mai multe semne. Cazul lui *o*, cînd adică un singur sunet cuprinde în sine sensul întreg al unui cuvînt, e rar. Cele trei sunete *f*, *o* şi *c* devin semne cînd, unite, însemnează, în limba romînă, ceea ce francezul exprimă prin unirea lui *f* cu *ö* următor (*feu*) şi germanul prin *f*, *o̧i̯*, *ə* şi *r* (*Feuer*). Acest exemplu ne arată că *fiecare limbă are diferite semne spre a exprima anumite idei şi în fiecare limbă anumite idei sînt exprimate de obicei prin alte semne.* (Excepţie fac doar exemple ca *atom* sau *anatom*, care în toate limbile care-şi simţ o comunitate culturală au nu numai acelaşi sens, ci se exprimă prin aceleaşi semne). *Patru* însemnează în romîneşte 4, deci $p+a+t+r+u$ sînt pentru romîni „semne", dar în această combinaţie sînt simple „sunete" pentru germani, pentru care $f+\bar{\imath}+r$ (scris *vier*) sînt semnele corespunzătoare. Acestea, dimpotrivă, pentru romîni reprezintă o simplă urmare de sunete fără sens.

Cînd romînul vrea să rîdă de un neamţ pe care-l vede tremurînd de frig, zice că e „cald nemţesc". Acest joc de cuvinte îl face fiindcă a observat că combinaţia de sunete $c+a+l+d$ (cu *d* afonizat către sfîrşitul articulaţiei şi deci uşor de identificat cu un *t*) are în limba lui tocmai sensul opus lui $c+a+l+t$ din limba germană. *Aceleaşi sunete devin alte semne în diferite limbi*, nu fiindcă ele ar fi rostite altminteri —*o* (scris *eau*) în franţuzeşte se rosteşte la fel cu *o* (= „una" şi „pe ea") în romîneşte— ci *fiindcă aceloraşi sunete sau combinaţii de sunete li se dau în diferite limbi* —sau chiar în cuprinsul aceleiaşi limbi în diferite regiuni (de ex. *moş* = „bunic" în Muntenia şi *moş* = „unchi" în Moldova)— *sensuri diferite printr-o convenţie acceptată, ca o necesitate socială* de prim ordin, de toţi cei ce vorbesc aceeaşi limbă (= fr. „langue") sau acelaşi dialect.

Dat fiind că în vorbire nu întrebuinţăm combinaţii de sunete lipsite de sens, fiecare sunet devine, în cadrul unei singure limbi, „semn" din momentul cînd e întrebuinţat în vorbire. De aceea F. DE SAUSSURE a putut

defini fonemul ca „première unité qu'on obtient en découpant la chaîne parlée" (*Cours de linguistique générale*, p. 65). Accentul trebuie pus pe cuvîntul „parlée". Diferența între sunet și fonem, în sens saussurian, ar fi că sunetul e produsul unei articulații a organului nostru rostitor, considerat numai ca impresie acustică, pe cînd fonemul este **sunetul utilizat în vorbire.** Și pentru unii fonologiști (despre care va fi vorba mai departe, în § 130), „valoarea de s e m n este factorul decisiv care deosebește fonemul de sunet" (E. SEIDEL, *Das Wesen der Phonologie*, p. 20). Să amintim, în sfîrșit, că BAUDOUIN DE COURTENAY recunoscuse și el că sunetele pot fi „semnele sonore întrebuințate în limbă ca mijloace de comprehensiune" (TRUBETZKOY, *Grundzüge*, p. 8). Dar pe psihologist îl interesa mai ales sunetul gîndit, nu cel întrebuințat ca mijloc de comunicare a gîndirii, ca pe sociolog.

Subt „première unité" în definiția lui F. DE SAUSSURE trebuie înțeles uneori mai mult, alteori mai puțin decît un sunet. *O* în *o soacră* este o parte dintr-un „șir vorbit" și atunci cînd se traduce în franțuzește prin „une belle-mère", și cînd este vocativul afectiv de la „belle-mère". Dar exclamativul *o* se deosebește în rostire de articolul nehotărît *o* prin lungime și prin înălțime. În limba germană, *Lamm* „miel", cu *a* scurt, are alt sens decît *lahm* „olog", cu *a* lung, după cum în limba latină *terrā*, cu *a* lung, însemna „cu pămînt" (ablativ), spre deosebire de *terra* „pămînt". În limba franceză *pont* „pod" se deosebește de *pot* „oală" numai prin caracterul nazal al lui *o*, în cuvîntul dintîi, iar *et* „și" și *est* „este" se deosebesc prin apertura lui *e*, întocmai cum, în seria vocalelor centrale, *dam*, cu *a* deschis, este în limba romînă altă formă verbală decît *dăm*, cu vocala centrală mai închisă și *răni* însemnează altceva decît *rîni*, cu o vocală centrală și mai închisă. *Acèle*, cu silaba a doua accentuată, e forma feminină corespunzătoare lui *acei*, pe cînd *ácele*, cu accentul pe silaba dintîi, e forma articulată a lui *ace*. Deci *nu numai sunetele în sine, ci și caracterul, timbrul și coloritul pe care li-l dăm prin plusul sau minusul unor elemente fonetice, ca înălțimea, durata, apertura, presiunea etc. pot contribui la prefacerea sunetelor în semne.*

128. Pentru un profesor de anatomie descriptivă, un „dinte" rămîne „dinte", indiferent dacă e în gura omului, în cleștele dentistului care l-a extras sau în preparatul pe care-l arată elevilor săi și cu ajutorul căruia aceștia vor distinge un incisiv lateral de un canin, un dinte de lapte de dintele omului adult etc. Tot astfel pe un fonetician sunetul *g* îl interesează întrucît se pronunță, în romînește, fonic în tot timpul articulației — ca în *fagul* — sau afonizat în partea finală a ei — ca în *fag* —, sau întrucît

punctul lui de articulație este în regiunea postvelară —ca în *gură*— sau medio-velară —ca în *gară*— etc.

Altfel se prezintă dinții pentru un medic, pentru care dintele scos din gură nu mai are nici un interes, căci el nu mai e un o r g a n necesar omului ca să muște și să mestece alimentele. Dimpotrivă, o bucată potrivită, de os, de aur sau de porțelan, introdusă în gura omului —„dintele fals" sau „proteza"— devine un „dinte" din momentul în care împlinește funcțiunea dintelui adevărat. Același lucru se poate spune despre sunete. *Ele cîștigă o valoare lingvistică din momentul în care împlinesc o funcțiune în limbă.* Comparația cu dintele poate fi dusă mai departe: la copiii care nu pot pronunța pe *r* și care-l înlocuiesc cu *l* sau *i̯*, acest „surogat de *r*" sau „*r* fals" primește valoarea de „semn" prin faptul că împlinește aceeași funcțiune ca *r* adevărat: un *male* sau *mai̯e* al copilului omul adult îl înțelege fără greutate, fiindcă îl identifică cu *mare* din graiul său.

Acest rol funcțional al fonemului este de cea mai mare importanță în e c o n o m i a l i m b i i. După funcțiunea pe care o îndeplinește, importanța fonemului poate fi mai mare sau mai redusă.

a) Cel mai banal caz îl avem atunci cînd fonemele servesc spre distincții s e m a n t i c e. Greșelile de tipar sînt atît de supărătoare tocmai fiindcă e de ajuns ca o literă într-un cuvînt să fie culeasă greșit —de ex. *p* în loc de *f* în cuvîntul *ceafă*— pentru ca sensul frazei întregi să se altereze. Printr-unul din cele mai economicoase mijloace, numai prin „semnele" *b*, *n* și *t*, se disting în romînește cele trei noțiuni *iarbă*, *iarnă* și *iartă*, pentru care în alte limbi se întrebuințează trei cuvinte cu totul diferite, de ex. în limba germană: „Gras", „Winter" și „er verzeiht". *Deosebirea între diferitele limbi constă în mare parte tocmai în faptul că ele ridică elemente fonetice diferite la rangul de semne.* Ideile exprimate în limba germană prin cuvintele „ich backe", „Schnabel", „Feuer", „Spiel" (și „Tanz"), „Platz", „Hollunder" și „ich hacke", romînul le exprimă prin *coc*, *cioc*, *foc*, *joc*, *loc*, *soc* și *toc*, o serie în care numai primul fonem se schimbă; dimpotrivă, pentru „os" (și „picior"), „al tău", „fin", „nici unul", „al meu", „nu", „mîhnire", „curat" și „vin", germanul are seria ***Bein***, ***dein***, ***fein***, ***kein***, ***mein***, ***nein***, ***Pein***, ***rein*** și ***Wein***.

Uneori distincția nu este propriu-zis semantică, ci ea se face numai între diferite variante de sens. Acesta e cazul în unele onomatopee ca ***cîrîi*** (despre găină), ***hîrîi*** (despre om cînd sumuță cînii), ***mîrîi*** (despre cîne), ***pîrîi*** (despre lemnul uscat)...

b) Utilitatea fonemului crește în economia limbii cînd se întrebuințează spre distincții m o r f o l o g i c e. În *latru*, *latri*, *latră*, *latre*, fonemele -*u*, -*i*, -*ă*, -*e* servesc, ca m o r f e m e, spre a distinge „persoanele" 1, 2

și 3, și „modurile" (indicativul *latră* de conjunctivul *latre* și, la persoana a doua, indicativul *latri* de imperativul *latră*). În *socru* față de *soacră* distincția de gen se face prin jocul între fonemele *o—oa* (morfonem) și *u—ă* (element derivativ). Schimbul între *u* și *ü* în mijlocul cuvîntului în germanul *Mutter* față de *Mütter* sau între ǫ̈ și ǫ̈ în francezul *bœuf* și *bœufs* au același rost morfologic —deosebirea singularului de plural— ca și schimbul între *ă* și *e* la sfîrșitul cuvîntului *mamă—mame* sau între u̯ și i̯ în *bou̯—boi̯*. Schimbului între *i* și *a* în germanul *gib* „dă" și *gab* „dădu" îi corespunde în romînește schimbul de accent în *áflă* (= germ. „er findet") și *află'* (= germ. „er fand"). În *departe* = germ. „weit" față de *depārte* = germ. „sehr weit" (superlativ), gradația e marcată prin deosebirea de durată în rostirea lui *a*.

În *LR*, I, § 47 a am arătat cum răspunsul *eu* la întrebarea „cine-i acolo?" n-ar avea nici un sens —căci „eu" poate fi Ion sau Gheorghe sau Ana ...— dacă în exprimarea acestui cuvînt nu s-ar adăuga „semnalul individual", acel plus de vibrații variind de la individ la individ, care singur mă face să recunosc pe Ion, pe Gheorghe sau pe Ana în cel sau cea care exprimă acest cuvînt. Elementul p s i h o f o n i c e cel ce preface triftongul i̯eu̯ într-un „semn", împlinind astfel o funcțiune destul de importantă în limbă.

Tot BAUDOUIN DE COURTENAY e cel ce a vorbit mai întîi despre „son" ca „unité f o n c t i o n n e l l e du langage" (cf. DOROSZEWSKI, *TCLP*, IV (1931), p. 66). Cei ce au accentuat cu deosebire rolul funcțional al fonemului sînt însă „fonologiștii". GROOT bunăoară definește fonemul ca „ein phonologisches Symbolmerkmal mit selbständiger Funktion" (*TCLP*, IV (1931), p. 124), iar în definiția oficială a Cercului lingvistic din Praga se precizează că „f o n o l o g i a este partea lingvisticii care tratează despre elementele fonice din punct de vedere al funcțiunii lor în limbă („langue")", pe cînd „f o n e t i c a e o disciplină auxiliară a lingvisticii, tratînd despre elementele fonetice ale limbii omenești („langage"), făcîndu-se abstracție de funcțiunile lor în limbă" (*TCLP*, IV, p. 309). Dar și în afară de ei, cei mai mulți lingviști moderni (de ex. GRÉGOIRE, *La Linguistique*, p. 168) vorbesc de „phénomènes phonétiques riches d'une valeur fonctionnelle".

129. *Păr* însemnează în limba romînă două lucruri diferite; tot astfel *pană* sau *toc*... Ceea ce mă face să disting *părul* din grădină de cel din cap, *pana* cu care scriu de *pana* de automobil, sau *toc*, care în franțuzește se traduce prin „étui", de *toc*, pe franțuzește „je hâche", nu sînt fonemele din care se compun, ci altceva. *Toc* e substantiv, cu pluralul *tocuri*, iar (*eu*) *toc* e verb cu forma *toci* la persoana a doua. Dar nici aceste variante gramaticale —care lipsesc la *păr*— nu-mi dau mijlocul principal de distingere, ci faptul că *pană* se întregește o dată prin „de scris" și a doua oară prin „de automobil", că *păr* se întregește prin „din grădină" sau

„din cap", că „golul" (cf. *LR*, I, § 80) dinaintea lui *toc* este *un* în înțelesul de „étui" și *eu* în înțelesul de „je hâche". *Limba trebuie considerată integral pentru ca să putem înțelege fiecare element al ei în parte.* Anul se împarte în luni, lunile în săptămîni, săptămîna în zile, ziua în ore, ora în minute și minuta în secunde. Această socoteală e o plăsmuire a minții noastre, practică cînd vrem să ne dăm seama despre distanțarea timpului. O putem aplica și atunci cînd socotim e t a t e a cuiva, care se măsoară și ea după ani. Dar această socoteală nu se poate aplica și la v i a ț a omenească, pentru care o clipă de fericire contează mai mult decît anii lipsiți de ea. Tot astfel fraza nu e compusă din cuvinte, ca un mozaic din pietricele fixate una lîngă alta, ci ea e mai mult decît cuvintele care o compun. În frază intră și toate raporturile de dependență ale cuvintelor unul de altul, ordinea lor, posibilitățile de nuanțare și de întregire prin întregul alai de gînduri rămase neexprimate și o mulțime de alte elemente, care, toate, î m p r e u n ă cu cuvintele, alcătuiesc c o n s t e l a ț i a frazei.

Acest principiu t o t a l i t a r nu e valabil numai pentru frază, ci și pentru cuvînt, care nu constă numai din sunete, ci din tot ceea ce alcătuiește „înfățișarea" („Gestalt") cuvîntului, care nu e condiționată numai de elementele fonetice din care e compus, ci și de locul pe care ele îl ocupă, de ordinea în care se urmează, de raportul ce există între ele și de alte elemente fonetice la care sînt raportate etc. După cum *părinții își bat copiii* însemnează altceva decît *copiii își bat părinții*, tot astfel *toc* exprimă altă idee decît *cot* și *soc* altceva decît *cos*; dacă inversăm ordinea sunetelor cuvîntului *amor* ajungem la *Roma*.

Pe lîngă elementul funcțional, lingviștii moderni așteaptă o „renaștere" a lingvisticii prin studiul ei din punct de vedere **structural**. În opoziție cu tendința i n d i v i d u a l i s t ă și a t o m i s t ă a foneticii, numită de germani „Lautlehre", V. MATHESIUS cere o disciplină întemeiată tot pe fonetică — f o n o l o g i a — care să se încadreze în directivele științelor moderne, tinzînd spre t o t a l i s m (*TCLP*, IV, p. 116). Aceleași preocupări le aflăm la TRUBETZKOY, care considera „fonemul în raport cu sistemul fonologic din care face parte și în care fiecare membru component este precizat prin corelație cu celelalte membre componente. Toate corelațiile împreună alcătuiesc sistemul unei limbi" (cf. SEIDEL, *Das Wesen der Phonologie*, p. 16). După ČYŽEVŚKYJ „nu e de ajuns nici istoria limbii, nici psihologia limbii, ci ne trebuie o disciplină nouă, desfăcută de acestea două, cu o compoziție interioară nouă: s t r u c t u r a, limba ca s i s t e m". (*ibid.*).

Reacția împotriva atomismului, la lingviștii moderni, se poate asemăna cu revenirea la medicul de casă, care te cunoaște de cînd ești mic, știe prin ce boale ai trecut și cum reacțio-

nează organismul față de influențele externe patogene. Este, în medicină, o reacție motivată împotriva specializării duse la extrem și care purta pe pacient din clinică în clinică, fără să se țină seamă că boala nu privește numai organul, ci și organismul întreg.

130. Cel ce conduce noaptea locomotiva știe, după coloarea verde sau roșie a semaforului, dacă linia e liberă sau nu. Însemnarea aceasta, valabilă în toate țările, e pur convențională. Faptul că au fost alese însă, ca să implinească funcțiunea de semnalizare, tocmai aceste două colori, nu este întîmplător, căci opoziția între „liber" și „ocupat" nu putea fi marcată mai bine decît prin contrastul mare ce există între aceste două colori ce nu pot fi confundate una cu alta (fiindcă nu au hotare comune în spectrul curcubeului).

Este tot meritul lui F. DE SAUSSURE de a fi accentuat importanța contrastului în limbă. Pentru el fonemele sînt „înainte de toate entități opozitive, relative și negative" (*Cours de linguistique générale*, p. 164). Pe cînd neogramaticii, istorici ai limbii, privesc limba cinetic, întocmai cum șoimul își zărește prada în momentul cînd aceasta face o mișcare, lingvistul modern are ochi pentru ceea ce e static, observă deosebirea ce există între două fenomene într-un moment dat, ca trecătorul pe lîngă un lan de grîu verde din care răsare floarea roșie a macului, atrăgîndu-i atenția prin contrast (cf. *LR*, I, p. 5). Lingvistica diacronică, care ajunsese la un punct mort, a făcut, de la F. DE SAUSSURE încoace, tot mai mult loc lingvisticii sincronice, a cărei adeptă convinsă e și școala „fonologică" întemeiată de N. TRUBETZKOY. Pentru acesta fonemul e „cea mai mică unitate fonologică", înțelegîndu-se subt **unitate fonologică** „orice parte a unei opoziții fonologice", iar subt **opoziție fonologică** „contrastul dintre sunetele unei limbi oarecare, capabil să diferențieze sensul cuvintelor" (SEIDEL, *Das Wesen der Phonologie*, p. 21). Opoziția între *i* și *a* face ca *mire* să însemneze altceva decît *mare*, să servească deci tot ca „semnul" unor distincții lexicale. Și plusul sau minusul unui sunet poate împlini aceeași funcțiune. Opoziția zero și *m* sau zero și *r* deosebește pe *soc* de *smoc*, sau pe *toc* de *torc*.

Opoziția poate fi chiar creatoare de elemente nouă lexicale. Jocul de șah îl cîștigi cînd faci pe adversar *șah mat*, cînd adică regele lui amenințat nu mai poate face nici o mișcare fără de a fi luat. Se poate întîmpla însă ca regele adversar, fără să fie amenințat prin „șah", să nu mai găsească în jurul lui nici un cîmp liber. Cel ce a adus pe adversar în situația aceasta pierde jocul, căci l-a făcut *pat*. Se crede că acest *pat* e un cuvînt nou, creat din *mat* prin înlocuirea labialei *m* prin labiala *p*.

„Ba nu!" — „ba da!" sînt expresiile prin care ne apărăm morțiș punctul de vedere în controverse. În loc de „ba da", obișnuiam în copilărie

să ripostăm lui „ba nu" prin „*ba u*", utilizînd pentru cuvîntul ce înlocuiește pe „da" opoziția între *n* și zero, care există în *n-am* față de *am*.

Unul din deziderațele de căpetenie ale fonologiștilor este de a se face, înainte de toate, pentru fiecare limbă, inventarierea tuturor opozițiilor posibile între foneme, încercare pe care în parte au făcut-o A. GRAUR și A. ROSETTI în *Esquisse d'une phonologie du roumain* (*BL*, VI (1938), p. 5 ș.u.).

Între opoziții fonologiștii fac diferite distincții. Cînd același fonem se repetă într-o serie de opoziții — ca bunăoară în *mînă—mînă*, *păr* și *par*, cînd adică vocalei centrale (*ă*) îi corespunde altă vocală (*i* sau *a*)— avem a face cu opoziții corelative. Bilaterale (dar și unidimensionale) sînt opoziții ca *tare—dare*, fiindcă stau față în față singurele ocluzive dentale orale, iar multilarterale (dar și polidimensionale) opozițiile de felul lui *tîrg—pîrg*, fiindcă ocluzive afonice orale nu sînt numai *t* și *p*, ci și *c*. Opoziția între *t* și *d* sau cea între *p* și *t* este directă, pentru că această opoziție (unidimensională sau polidimensională) e de ajuns spre a diferenția cuvintele. Dimpotrivă, opoziția între *h* și *ng* în limba germană e indirectă, fiindcă *h* și *ng* nu se găsesc niciodată în aceleași combinații de sunete, nota lor comună reducîndu-se la faptul că amîndouă sînt consonante. Mai departe se face distincția între opozițiile proporționale și cele izolate: opoziția *t—d* (*tare—dare*) e proporțională fiindcă conține o opoziție de fonie, care se repetă și la *p—b* (*pat—bat*); tot astfel se repetă opoziția *p—t* (*pîrg—tîrg*) la *b—d* (*bară—dară*), fiindcă își stau față în față — cu singura deosebire că o dată consonantele sînt fonice, a doua oară afonice — ocluziva orală labială și ocluziva orală dentală. Izolată e, dimpotrivă, opoziția *r—l* (*rînă—lînă*), fiindcă alte lichide decît *r* și *l* nu mai există, sau *f* și *z* (*facă—zacă*), care se deosebesc și prin fonie, și prin locul de articulație, și prin forma aperturii (orizontală—perpendiculară). Opoziții constante sînt cele de felul lui *mire—mare*, căci *i* și *a* pot forma opoziții în orice poziție; neutralizabilă e însă opoziția între *o* și *oa* (*dorm—doarme*), fiindcă raportul între aceste foneme depinde de vocala din silaba următoare: *u*, *i* sau zero pentru *o* (*domn—domni*, *socru*) și *ă*, *e* pentru *oa* (*doamnă—doamne*). În sfîrșit, se mai fac distincții între opoziții privative, graduale și ecuipolente.

Un manual al fonologiei, plin de observații deosebit de fine și adesea nouă asupra limbii, dar și foarte greu de urmărit din cauza pasiunii autorului de a crea o terminologie nouă și de a face distincții din cele mai subtile, a scris N. TRUBETZKOY înaintea morții sale premature: *Grundzüge der Phonologie*, Praga, 1932. Despre „Cercul lingvistic de la Praga" și „Lucrările" lui („Travaux du Cercle linguistique de Prague" = *TCLP*) am vorbit în repețite rînduri în *Dacoromania* (V, p. 777 ș.u., VI, p. 211, 485, VII, p. 437 ș.u.). O expunere limpede și cuprinzînd problemele esențiale ale fonologiei și o foarte bogată bibliografie a dat E. SEIDEL, *Das Wesen der Phonologie*, Kopenhagen - București, 1943.

131. K. BÜHLER (*TCLP*, IV, p. 26 ș.u.) condiționează fonemul **de principiul relevanței.** Opoziția care dă naștere fonemului trebuie să fie relevantă, adică să îndeplinească o slujbă, să fie însemnătoare. TRUBETZKOY elimină dintre foneme opozițiile irelevante, ilustrînd relevanța printr-un exemplu, devenit celebru, din limba adigheză, pe care l-am citat în *LR*, I, § 41. Alt caz, dat tot de el, este următorul: în multe dialecte germane și în unele limbi slave (precum ruseasca sau ceha), consonantele fonice pierd vocea cînd ajung finale: *bob*, *sad* se rostesc *bop*, *sat*... Dimpo-

trivă, în englezeşte sau franţuzeşte fonicele îşi păstrează vocea şi în poziţie finală. Deosebirea între consonanta fonică şi afonică este fără importanţă lingvistică —irelevantă— în cehă sau rusă, pe cînd în limba franceză ea poate să împlinească o funcţiune morfologică, precum e cazul adjectivului *vif*, la masculin, faţă de *viv* (scris *vive*), la feminin.

Un exemplu caracteristic din limba romînă îl prezintă seria consonantelor nazale. După cum reiese din §§ 2, 4 şi 6, foneticianul deosebeşte o ocluzivă nazală bilabială *m*, ca în *mamă*, una dentală (alveolară) *n*, ca în *nas*, *dinte* şi una velară, ca *n* în *lîngă*, *încă*. Aceste trei feluri de nazale sînt de regulă fonice, dar ele devin, în anumite poziţii sau în vecinătatea anumitor sunete, afonice sau afonizate (de ex. *m* final în *pesimism* sau *n* în *Rîşnov*). În unire cu anumite sunete, *n* nu mai e o ocluzivă, ci poate deveni o constrictivă (de ex. în *dîṇsa*), sau chiar să se deznazalizeze complet (cf. § 143), iar articulaţia lui *m* nu mai e bilabială, ci labio-dentală (de ex. în *îṃvăţ*). La aceste deosebiri se mai adaugă faptul că *n* dental şi cel velar pot fi şi palatalizate (de ex. în rostirea dialectală *bińe*, în loc de *bine*, şi în rostirea obişnuită în *uŋ́k'* = unchi).

În faţa acestor vreo zece feluri de consonante nazale, pe care le distinge fonetica, fonemica nu cunoaşte, în limba romînă literară, decît două foneme : pe *m* şi *n*, pentru care există şi două semne grafice deosebite în alfabetul nostru. Toate celelalte varietăţi sînt identificate cu vreunul din aceste două foneme. *Această identificare a fost posibilă fiindcă varietăţile acestea nu îndeplinesc o funcţiune în limba pe care romînii o consideră de limbă-model.* Pe cînd, bunăoară, în limba germană nazala ŋ (redată în scris prin *ng*) formează o opoziţie cu *n* şi cuvinte ca *dran* sau *drinnen* se deosebesc, ca sens, de *Drang* sau *dringen*, în romîneşte o asemenea opoziţie nu e posibilă, din cauză că noi cunoaştem un ŋ numai în legătură cu o velară următoare şi fiindcă atunci cînd urmează o velară, noi nu putem rosti altă ocluzivă nazală decît ŋ. Neexistînd la noi cuvinte cu ŋ intervocalic sau iniţial, nici cuvinte cu *n* dental înaintea velarelor, nu se pot ivi cuvinte ca **ŋas*, **paŋă* sau **diŋte*, care să poată fi opuse lui *nas*, *pană* sau *dinte*, nici *lîngă* (rostit *lîŋgă*) nu se deosebeşte de *lînă* prin opoziţia *ŋ*—*n*, ca germanul *bang* de *Bann*, ci prin opoziţia *ŋg*—*n*. Urmarea e că deşi în *se duce-n casă*, *prinde-n gheară*, prepoziţia *în* se rosteşte cu ŋ şi ŋ́, noi o identificăm cu *n* din *se duce-n sat*.

Tot astfel în limbi ca cea italiană sau spaniolă, *n* formează opoziţie cu *ń* (scris în italieneşte *gn* şi în spanioleşte *ñ*). La noi asemenea opoziţii se găsesc, ca morfoneme, bunăoară la aromîni, la care *buń* e pluralul de la *bun* sau *aduń* e persoana a doua de la *adun*. La dacoromîni, un *ń* nu există în limba literară, ci numai în dialecte.

La fel, locul pe care-l ocupă un sunet în cuvînt poate fi relevant sau irelevant. *Toc* se deosebeşte de *cot* sau *alcool* de *acolo*, dar *protivnic* sau *plocon* nu are alt sens decît *potrivnic* sau *polcon*. Metateza e deci irelevantă la aceste din urmă două cuvinte. Tot astfel locul accentului poate fi relevant cînd el marchează o deosebire semantică, ca în *módele* față de *modéle*, *sóții* față de *soții*, sau irelevant din punct de vedere al sensului, ca în *episcop*, ca variantă facultativă a lui *episcóp*. Deosebirile fonetice în două regiuni diferite nu formează o opoziție fonologică (TRUBETZKOY, *TCLP*, IV (1931), p. 230). Astfel opoziția *st* și *șt*, care în romîneşte serveşte spre distincții semantice (*peste—pește*), este irelevantă în nemțește, unde rostirea *st* e dialectală (de ex. în Hamburg) față de rostirea cu *șt* (pe scena teatrelor naționale germane), de ex. în *Stern*. Pe cînd în limba polonă opoziția între *ł* şi *l* e relevantă, căci *łata* e alt cuvînt decît *lata*, în romîneşte cuvîntul *całd*, rostit cu *ł* (= *l* velar) în Maramureș, nu însemnează altceva decît *cald* din limba literară.

Cînd într-o limbă sau într-un dialect două sunete nu pot fi coarticulate decît într-un singur fel, atunci ele își pierd, după cum văzurăm în cazul nazalelor, valoarea diacritică a relevanței. Rostirea velară sau palatală a lui *h* e dependentă de vocala precedentă atît în germanul *nicht* (rostit *nih't*) față de *Nacht* (rostit *naχht*), cît și în romînescul *odihnă* (cu *h'*) față de *duh* (cu χ). TRUBETZKOY (*Grundzüge*, p. 31) face distincție între foneme care pot fi schimbate unul cu altul („vertauschbar"), cum ar fi *i—a* în germ. *nicht—Nacht*, și care nu pot fi schimbate („unvertauschbar"), cum ar fi *ch* în aceleași două cuvinte.

132. Chiar și fonologiștii —sau măcar unii dintre ei— admit o relevanță stilistică pentru cazurile cînd omul simte nevoia de a ieși din banal și dă vorbirii sale, prin întrebuințarea unor opoziții, o valoare mai expresivă.

Exemple pentru acest fel de **opoziții evocative** sau **expresive** am citat adesea. Astfel am arătat în *LR*, I, § 25, cum cuvîntul *puțin* se traduce în limba germană prin „et'was" dacă el are numai accentul dinamic (*mi-a arătát puțină bunăvoínță* = ceva bunăvoință), dar trebuie redat prin „wenig" atunci cînd, în frază, e singurul cuvînt cu accent muzical (*mi-a arătát puțînă bunăvoínță* = nu multă bunăvoință). Tot astfel *și* neaccentuat se traduce în latinește prin „et", iar cel accentuat prin „etiam". Opoziția între intonat și neintonat sau accentuat și neaccentuat servește spre a da aceluiași complex de sunete două sensuri diferite.

În *LR*, I, § 44 am citat un exemplu din CEZAR PETRESCU, care în locul superlativului „foarte tare" întrebuințează forma *taaare*, iar în § 36

din acest volum, un exemplu din C. BRĂESCU, în care *alllb* înseamnează „alb de tot" sau „alb colilie". Opoziția între lung și scurt mărește valoarea expresivă a unui cuvînt. Tot astfel se aude adesea rostirea *r̄ău* (și în regiuni care de altfel nu mai au un *r* inițial rostit cu vibrații sporite) spre a exprima ideea de „foarte rău".

În privința aceasta este edificativ mai ales exemplul următor, care arată că o asemenea opoziție poate duce la crearea unui cuvînt nou. Pentru „extrem de urgent" se întrebuința într-o vreme termenul *ff* (citit *fefé*) *urgent*. Ce este acest *ff* cu înțeles de „extrem"? E o scurtare din *ffoarte urgent*. Un *f* lung avea în cazul acesta funcțiunea de formativ al superlativului.

133. Pășind mai departe pe această cale, va trebui să admitem și o **relevanță estetică.** Omul nu vorbește numai cînd vrea să comunice altora gîndurile sale, ci și atunci cînd simte nevoia să împărtășească semenilor săi sentimentele sale. El nu se va folosi deci numai de mijloace intelectuale —semnele care precizează înțelesul—, ci și de mijloace emotive, care să producă în ascultător rezonanța necesară pentru înțelegerea preocupărilor sale de natură sufletească. „Periem" și cu peria de parchete, și cu cea de haine, și cu cea de cap. Dar întrebuințăm diferite perii —mai mari sau mai mici, mai aspre sau mai moi— pentru pălării, pentru ghete' pentru unghii și pentru dinți. Tot astfel avem opoziții și opoziții. O opoziție irelevantă din punct de vedere semantic poate servi spre scopuri estetice, căci fonemul nu este numai un slujbaș al gîndului, rolul lui nu e numai semantic, ci —ca să întrebuințăm un joc de cuvinte al lui V. BOGREA— el are și o înfățișare simandicoasă.

Într-o hartă am arătat răspîndirea geografică a cuvîntului *bolnav*. În linii mari, Ardealul nu cunoaște acest cuvînt, ci pentru francezul „malade" zice *beteag*; în Țara veche, muntenii accentuează *bolnáv*, iar prin Moldova se accentuează și *bólnav*. Opoziția *bolnáv*—*bólnav* nu e relevantă din punct de vedere al sensului, cum ar fi de exemplu opoziția între accentuarea *mozaíc*—*mozáic*, deci nu interesează pe fonologi. Cuvîntul *bolnav* a pătruns însă, din limba literară, și în unele părți din Ardeal, mai ales în regiunile ce se mărginesc cu Țara veche. În *ALR* Brașovul (punctul 180) e cuprins în aria lui *beteag*; eu însumi, originar din Brașov, cunosc amîndouă cuvintele, pe cel popular (*beteag*)și pe cel pătruns pe cale literară (*bolnav*), pe care îl prefer. În Sibiu (punctul 125) *Atlasul* a notat forma *bolnáv*, cu accentuarea muntenească. Totuși O. GOGA, originar

harta 29

din părțile Sibiului, întrebuințează în minunata sa poezie „Dimineața" cealaltă accentuare:

> Luceafărul *bólnav* în lumea de-ngheț...
> Sfios fîlfîind din *arípă*...

Aceeași accentuare o găsim la alt poet din regiunea Sebeșului ardelean, L. BLAGA, în poezia „Mînzul":

> În noaptea aceasta-i *bólnav*. Simte ca o durere
> La spate, tainic la locul
> Unde purced să-i crească *arípele*,
> Zace în grajd, arde ca focul.

Astăzi, cînd critica literară caută tot mai insistent să deslușească contribuția eufoniei la ridicarea valorii poetice a unei opere literare, nu putem privi limba numai ca haina de toate zilele în care omul își îmbracă gîndurile, ci și sub aspectul ei de haină de sărbătoare, în care-și înveșmîntă viața sufletească. Eufonia în poezie e ceea ce e acompaniamentul instrumental la „lied"-uri: numai acesta scoate în relief melodia. După cum coloarea nu are numai o întrebuințare practică —servind la vopsitul lemnului, la spoitul pereților, la boitul stofei, la cănitul părului, la sulemenitul obrazului sau la roșitul ouălor de Paști— ci și la pictatul tablourilor, tot astfel sunetul nu e numai „semn", ci și mijloc artistic, de care lingvistul trebuie să țină seama tot atît de mult, precum istoricul artei va da coloarei o deosebită atenție. Nota băcanului nu se deosebește de psalmii proorocului numai prin felul rece și sec de a ni se arăta marfa cumpărată și prețul ei, în opoziție cu „stilul" poetic și avîntat al celui ce-și cîntă venerația față de puterea divină, ci și prin elementele sonice ale cuvintelor întrebuințate de băcan și de psalmist.

Nu trebuie să uităm că cei ce vorbesc aceeași limbă nu alcătuiesc o masă uniformă de indivizi cu o structură sufletească egală. Sînt oameni care preferă o mîncare frugală servită pe o față de masă albă de damasc, în farfurii de porțelan lucrate artistic și cu tacîmuri de argint, unor bucate copioase așezate pe o foaie de jurnal, pe care sînt trîntite cîteva tacîmuri desperecheate și farfurii țignite. Opoziția între *bólnav* și *bolnáv*, sau între *áripă* și *arípă*, irelevante pentru mulți romîni, este utilizată de GOGA și de BLAGA ca mijloc de a mări relieful poetic al acestor cuvinte. Tot astfel opoziția între un diftong și rostirea cu vocalele repartizate pe două silabe poate produce anumite efecte prozodice, scontate de poeți, după cum am arătat în *LR*, I, § 48. În limba de conversație *tea-tru* (de două silabe) și *te-a-tru* (de trei silabe) exprimă același lucru; pentru EMINESCU opoziția între *ea* și *e-a* capătă în vers o **relevanță estetică**.

Dacă GOGA şi BLAGA au ales pentru cuvîntul *bolnav*, învăţat (nu moştenit) de ei, accentuarea din Moldova, este fiindcă o cerea r i t m u l, care, precum de mult au recunoscut manualele de poetică, este unul dintre mijloacele cele mai potrivite de a pregăti sufleteşte pe ascultător, ritmul, cu opoziţia unor „picioare" lungi şi scurte sau accentuate şi lipsite de accent. Dar nu numai atîta. Este necesar ca aceste succesiuni periodice să se repete în anumite condiţii. *Relevanţa nu trebuie să se manifeste numaidecît printr-o opoziţie, ci ea poate fi şi produsul unei r e p e t i ţ i i.*

Dacă aceiaşi poeţi întrebuinţează, în aceleaşi poezii, accentuarea „neliterară" *arípă*, este fiindcă o cere r i m a. Rima se întemeiază însă, în primul rînd, pe repetare. *Opoziţia, la rimă, nu este între două sunete care diferenţiază sensurile a două cuvinte, ci, dimpotrivă, între două sensuri diferite pe care le au două cuvinte terminate cu aceleaşi sunete.*

Eufonia produsă de ritm şi de rimă justifică l i c e n ţ e l e p o e t i c e, cînd ele nu se opun spiritului limbii. Dacă la EMINESCU întîlnim *gene lunge* (în loc de *lungi*), el întrebuinţează o formă care nu exista pe vremea lui în nici o regiune şi pe care desigur n-a găsit-o nici în textelnoastre vechi. Prin instinctul lui lingvistic, el a simţit însă că acest arhaism anterior veechilor documente de limbă poate fi reînviat fără să supere urechea romînului. Tot astfel ŞT. O. IOSIF întrebuinţează, în rimă, forma populară de plural *cucoară* (în loc de *cucoare*).

D. CARACOSTEA a creat pentru fonemul cu valoare estetică termenul estem.

134. Un pictor care avea să deschidă o expoziţie îmi povestea odată că una dintre cele mai importante preocupări ale sale o forma încadrarea pînzelor. Numai aşezată în cadre potrivite pictura poate produce efectul dorit, căci numai izolînd-o de împrejurime opera de artă e în stare să concentreze asupra sa toată atenţiunea celui ce o priveşte. Chiar pagina pe care cetitorul acestor rînduri o ceteşte ar avea un aspect rebarbativ dacă n-ar fi încadrată într-un chenar alb. Ruinele în faţa cărora poeţii romantici îşi cîntau melancolia serveau de cadru pentru elegiile lor; încadrarea povestirii în descrieri este la autorii de romane unul din cele mai obişnuite mijloace de a crea atmosferă, după cum costumele sînt, într-o piesă de teatru sau într-un film, mijlocul de a resuscita epoca în care se petrece acţiunea.

O asemenea încadrare se face şi în limbă. Alegerea cuvintelor e unul din cele mai obişnuite mijloace spre a da o coloare locală sau de a caracteriza o epocă. FACA, ALECSANDRI şi CARAGIALE au zugrăvit societatea prin franţuzismele, grecismele sau mahalagismele presărate în dialog; SADOVEANU în romanele sale istorice întrebuinţează arhaisme şi cuvinte dialectale, evitînd neologismele, pe care CEZAR PETRESCU le crede necesare atunci cînd tratează un subiect modern şi orăşenesc (cf. *LR*, I, § 151). **Dar atmosfera şi încadrarea** nu se face numai prin preferinţa, între două

sinonime, a cuvîntului vechi sau a neologismului, ci şi prin alegerea, dintr-o opoziţie irelevantă, a sunetului dialectal sau a celui arhaizant. Toţi am auzit discursurile electorale ale cutărui demagog, care, vorbind ţăranilor, imita rostirea lor, voind astfel să demonstreze cît de apropiat e sufleteşte de ei.

În liceu, cînd spuneam tatăl nostru, ziceam: „Şi ne iartă nouă *greşalele* noastre...". Cîteva minute mai tîrziu, profesorul, dîndu-ne caietele cu extemporalul de limba romînă, ne arăta *greşelile* pe care le subliniase cu roşu. Opoziţia *a—e*, irelevantă în aceste forme din punct de vedere al sensului, avea totuşi un rost extrasemantic, varianta cu *a* cadrînd cu atmosfera de vechime a rugăciunii, iar cea nouă, cu *e*, corespunzînd vorbirii curente.

În graiul de toate zilele cei mai mulţi romîni întrebuinţăm forme ca: *omu*, *calu*, în loc de *omul*, *calul*, cum scriem sau cum rostim cînd ne adresăm, de la tribună, de pe amvon sau de pe catedră, unui public select. Opoziţia între *l* final şi zero devine deci relevantă în momentul cînd simţim nevoia să facem o distincţie —nu de sens, ci de grad— între două rostiri coexistente în graiul nostru. A nu ţine seama de necesitatea încadrării vorbei noastre în mediul căruia ne adresăm este ca şi cînd am apărea în sandale într-o sală de bal sau cu cravată roşie într-un cortegiu mortuar. De aceea, atunci cînd un filolog, adresîndu-se intelectualităţii ţării (şi cu deosebire profesorilor şi elevilor) îşi întitulează opera sa lexicală *Dicţionaru limbii romîneşti*, face ca cei ce scot statuile de piatră ale sfinţilor din firidele în care sculptorul le-a aşezat în faţada unui templu gotic şi le aşază de-a dreptul pe pămînt.

Nepoata mea îşi spunea sieşi *Manina* în loc de *Magdalena*. La această transformare foneticianul constată mai întîi că un complex de patru silabe e prea greu de rostit pentru un copil care abia începe să vorbească. De aceea din *Magdalena* au rămas numai iniţialul *ma* şi finalul *na*, mijlocul fiind înlocuit prin *ni*, în care recunoaştem pe *l* din *gdale* asimilat lui *n* următor şi vocala palatală *e* înlocuită prin palatala *i*, mai diferenţiată decît *e* faţă de *a* precedent şi următor. Dar interesul lingvistic depăşeşte aceste consideraţii de ordin fonetic. Pe lingvist îl interesează mai ales ce s-a întîmplat cu această încercare neizbutită deplin de a produce un cuvînt auzit după ce copila a crescut mai mare şi cum au reacţionat cei din jurul ei. Numele *Manina*, care „suna frumos", a fost primit şi de părinţi, ca o variantă eufonică şi afectivă a lui *Magdalena*, şi cu acest produs al graiului copilăresc o numesc şi colegele de şcoală. *Magdalena* îi spune numai profesoara în clasă şi-i va spune ofiţerul stării civile cînd se va mărita. *Manina* e nepoata mea pentru toţi cei ce o iubesc, *Magdalena* e sinonimul rece, ceremonios şi distant, întrebuinţat în „stilul" oficial.

135. În § 114 am arătat că raportul între cele două forme *se* și *să* era dependent de poziția moale sau dură următoare. Se zicea *se zice, se vede*, dar *să facă, să mută*. Printr-o **interpretare ulterioară** dată acestor două forme deosebite prin fonetică sintactică, s-a generalizat, în toate pozițiile, forma *se* cînd era pronume reflexiv, iar forma *să* cînd era conjuncție, zicîndu-se *se vede* dar și *se mută*, și *să facă* dar și *să zică*. Această interpretare —falsă din punct de vedere etimologic, căci și pronumele, și conjuncția vin dintr-un latin vulgar *se*— a fost desigur la început individuală. Ea era însă binevenită, fiindcă distingea și din punct de vedere formal două auxiliare cu funcții diferite. Astfel inovația individuală a devenit o regulă gramaticală impusă de școală și primită de toți cei ce își dau silința să vorbească „corect". Eu, personal, aparținînd unei regiuni care preface pe *e* în *ă* după *s*, rostesc *să să facă* de cîte ori vorbesc „neglijent", dar scriu și îmi dau silința să pronunț *să se facă*.

Pronumele conjunct este, la plural, identic la dativ și acuzativ: *ne dă* și *ne vede, vă dă* și *vă vede* și —la feminin— *le dă* și *le vede*. Numai în legătură cu pronumele *se* se zice la dativ, *ni se pare, vi se pare, li se pare* (după analogia singularului *mi se pare, ți se pare, i se pare*). N. IORGA, originar dintr-o regiune în care *e* final neaccentuat se rostește mai adesea ca *i*, în care deci *ne* și *le* se rostesc (la dativ și la acuzativ) *ni* și *li*, a generalizat formele *ni, vi* și *li* din *ni se pare, vi se pare, li se pare* la dativul plural, scriind consecvent și *ni dă, li dă*. Această distincție artificială între dativ și acuzativ a fost imitată pe de o parte de dascălii care ar vrea ca în gramatică să existe cît mai puține omomorfe, și pe de altă parte de admiratorii și elevii lui IORGA.

În *DR*, II, p. 43 am arătat că deosebirea între *acel* și *acela* era la origine cea dintre franțuzescul *celui* și *celui-là*. Cu timpul însă înțelesul pregnant de „acel aici" al lui *acela* (din lat. *eccu-illu illac*) s-a șters și el a devenit sinonim cu *acel*. Printr-o nouă interpretare s-a dat un nou rost celor două sinonime : *acel* se întrebuințează — cel puțin în limba literară — ca adjectiv înaintea substantivului (*acel om n-a venit*), iar *acela* ca substantiv (*acela n-a venit*) sau ca adjectiv după substantiv (*omul acela n-a venit*). În acest caz, opoziția între *a* și zero servește spre a face o distincție sintactică. *Împrejurarea că această opoziție a servit la o diferențiere arată că ea nu poate fi considerată ca irelevantă, iar* **a**, *în cazul acesta, prin însuși faptul că i s-a dat o nouă interpretare funcțională, nu mai poate fi considerat numai ca un element fonetic, ci ca un fonem.*

Între primele exerciții de articulare a sunetelor făcute de copii este acel *ma-ma* pe care mamele l-au interpretat ca o chemare a lor. Alături

de *ma-ma* copiii mici articulează şi *mu-ma*, cu o vocală acomodată, în silaba dintîi, celor două labiale înconjurătoare. Şi acestui *muma* i s-a dat tot sensul latinescului „mater", încît în limba romînă au existat două sinonime, *mamă* şi *mumă*, deosebite prin opoziţia *a—u*. Între cele două forme cu acelaşi sens s-a ivit o diferenţiere de întrebuinţare. Pentru mine — şi cred că şi pentru alţi romîni —*mamă* e corespondentul romînesc al franţuzescului *mère*. Numai în expresiile figurate *Muma Pădurii* sau *muma vinului* (sau a *oţetului*) întrebuinţez varianta cu *u*. De asemenea în legătură cu pronumele posesiv. Zic *te-a chemat mama*, dar *te-a chemat mumă-ta* sau *mă-ta* (forma scurtată din *mumă-ta*, în limba veche şi *îmă-ta*).

În *DR*, IX, p. 411—412 am arătat că în comuna Movila Ruptă din judeţul Botoşani, deci într-o regiune în care în locul labialelor se pronunţă, înainte de *e* şi *i*, palatale, se face deosebire între forma dialectală *luńină* şi cea literară *lumină*, cea dintîi întrebuinţîndu-se în expresia *luńina de a lampă*, cea de-a doua în expresia *lumina ochilor*. Tot astfel, în comuna Poiana din judeţul Ialomiţa, se zice *am ǵisat un vis*. În cazul dintîi vedem cît de nepotrivit este să condiţionezi fonemul de relevanţa semantică a unei opoziţii, căci opoziţia între forma literară şi cea dialectală, considerată de fonologi ca irelevantă, poate servi, prin interpretarea ulterioară a materialului lingvistic, pentru distincţii între două sensuri diferite. În cazul al doilea, opoziţia între *ǵ* şi *v* deosebeşte verbul de substantiv, are deci o valoare formativă, asemănătoare cu cea între *s* şi *z* în englezescul *use*, care, atunci cînd se rosteşte *i̯us*, e verb, iar cînd se rosteşte *i̯uz* e substantivul corespunzător şi care, după cum cu drept socoteşte MATHESIUS, e o opoziţie relevantă, fiindcă serveşte spre a face distincţii funcţionale (cf. SEIDEL, *Das Wesen der Phonologie*, p. 31).

Pentru alte cazuri de interpretare ulterioară a materialului lingvistic tradiţional, cf. şi *DR*, V, p. 777 ş.u.

136. Pe harta 30 am însemnat cu un punct violet localităţile în care subiectele anchetate făceau o diferenţă între formele cu labialele păstrate şi cele alterate. Ele se găsesc sau la intersecţia celor două isofone —ca punctele 122 şi 960— sau în plină regiune cu palatale în loc de labiale, în Moldova de nord. În cazul întîi avem a face cu împrumuturi între două dialecte geografice, în cazul al doilea între două dialecte sociale, formele cu labiale nealterate intrînd în limba de la ţară prin şcoală. E. PETROVICI şi S. POP au accentuat în diferite rînduri că şcoala şi oraşul trimit valuri puternice de rostiri „literare", cu labialele nealterate, în regiunile în care, la ţară, rostirea obişnuită e cea cu palatale, şi că această rostire locală e păstrată mai ales de copii înainte de a umbla la şcoală şi de femei,

harta 30

care nu umblă pe la oraş. În *DR*, IX, p. 411—412 am citat, după „legendele" hărţilor *Atlasului lingvistic romîn*, o seamă de exemple pentru dezechilibrul (cf. § 144) în care se găsesc unele regiuni în privinţa aceasta. Astfel în punctul 394 subiectul anchetat, care formase de la *barbă* pluralul *bărǵ*, l-a corectat în *bărbi*; tocmai dimpotrivă, în punctul 960, subiectul care zisese *bărbi* s-a corectat, după obişnuinţa localnică, în *bărǵ*; subiectul care, în punctul 378, spusese *st'inari*, ştia că pronunţarea „mai extra" era *spinare*; tot aşa, în punctul 370, *visăz* (cu *v* intact) e rostirea cea „după cărţi"; *fiarî* (=fiare) e, în punctul 516, „pe boiereşte", pe cînd rostirea ţărănească e *śárî*. Foarte dese sînt hiperurbanismele (§ 199), adică falsele înlocuiri ale rostirii considerate dialectală prin rostirea presupusă ca literară: în loc de *inimă* se zice, în punctul 122, *vinimă*, fiindcă „s-o mai politicat" oamenii; în punctul 190 se zice *subd'iţ* în loc de *sughiţ*, deşi *ǵ* provine în cazul acesta dintr-un *gl* latin şi nu din *b*, ca în *bd'et* (= biet).

Omul nu-şi îmbogăţeşte graiul numai prin mărirea tezaurului lexical şi învăţarea unor expresii nouă, ci şi confruntînd rostirea sa cu a altora, cumpănind şi apreciind deosebirile ce le observă, eliminînd din rostirea proprie ceea ce e greoi, uzat, banalizat sau i se pare urît, şi înlocuindu-l cu ceea ce are farmecul noutăţii şi prospeţimii, e actual, viu, mai frumos.

Calificative ca „mai extra", „după cărţi", „pe boiereşte" etc. dovedesc că cei ce cunosc amîndouă rostirile le cumpănesc după valoarea socială a celor ce le întrebuinţează. De altminteri încă de demult era cunoscută lui D. CANTEMIR distincţia de ordin social între rostirea *piept, piatră, picior*... şi *k'ept, k'atră, k'icôr*..., cum pronunţau, în Moldova lui, femeile. Bărbaţii care ziceau *k'ept*... erau porecliţi „ficiori de babe". *Din momentul în care un sunet e confruntat cu altul şi între cele două sunete opuse se stabileşte o* **ierarhizare**, *avem a face cu foneme.*

Societatea în care trăim nu este numai cea care dă, în fiecare limbă, combinaţiilor de sunete un înţeles convenţional, care preface deci, în sens saussurian, sunetul în „semn", ci tot ea impune vorbirii noastre anumite norme. F. DE SAUSSURE a fost cel ce a făcut o distincţie lămurită între vorbirea individuală (fr. „parole") şi limba colectivă (fr. „langue"), care trebuie privită ca o instituţie socială cu valori supraindividuale, acceptată de toţi cei ce alcătuiesc un neam. „Limba (în înţelesul lui F. DE SAUSSURE) este un sistem de valori normative, un sistem de „semne"... Ceea ce vorbeşte cineva e înţeles de interlocutorul său numai fiindcă vorbitorul întrebuinţează aceleaşi valori ca semne supraindividuale" (SEIDEL, *Das Wesen der Phonologie*, p. 24). *Dar colectivitatea nu impune normele sale numai în ceea ce priveşte caracterul de semn al sunetelor, ci şi în alegerea între două sunete, care, în graiul aceluiaşi individ, coexistă cu*

aceeași valoare semantică sau funcțională. Astfel subiectul din punctul 954 al *Atlasului lingvistic romîn* știa că *deget* e forma întrebuințată de „cei care umblă la școală" și deci mai corectă decît forma sincopată *deșt,* întrebuințată în partea locului. (Cf. *DR*, IX, p. 432, unde se dau și alte forme de ierarhizare a cuvintelor după „nobleța" sau „cinstea" lor).

După cum copiii din Ardealul central învață în școală să nu întrebuințeze forma *cășì*, ca plural de la *casă*, tot astfel li se spune să rostească *fete* în loc de *fęte* sau *ginere* în loc de *jinere.* Bucureșteanul nu învață în școală numai că trebuie să înlocuiască pe *picere* prin *picioare*, pe *ei face* prin *ei fac*, ci și că are să zică *pe*, iar nu *pă*. Precum pentru formele greșite din punct de vedere gramatical există, în școală, sancțiunea notelor rele, tot astfel pentru rostirile dialectale există în viața de toate zilele sancțiunea ridicolului. Tipul lui Chicoș creat de CARAGIALE pentru pedagogul ardelean cu graiul împestrițat de ardelenisme a devenit celebru. Celui ce întreabă de ce formele *case, picioare, ei fac*... și rostirile *fete, ginere, pe*... sînt preferabile formelor *cășì, picere, ei face*... și rostirilor *fęte, jinere, pă*..., li se răspunde „fiindcă așa se zice" sau „așa e corect". Acest răspuns cu impersonalul „se zice" sau cu dictatorialul „corect" rezumă toată tirania **normei colective**, care se cere respectată.

În ce măsură mare omul are tendința să-și corecteze rostirea individuală sau dialectală o dovedesc mai ales cazurile de **hiperzel** de adaptare la limba-model. Asemenea exemple de exces de purism le observăm la hiperurbanisme sau hiperdialectisme (§ 199) și, în afară de ele, mai ales la fenomenele de regresiune sau de inversiune. Dacă în loc de *inimă* (din lat. *anima*) se zice pe alocuri, după cum am arătat mai sus, *vinimă*, este fiindcă cel ce a reconstruit greșit această formă era conștient că rostirii sale *in* (din lat. *vinum*) îi corespunde în limba literară forma *vin*. Dacă prin regiunile mărginașe cu Munții Apuseni se zice *mazîne* în loc de *mazăre*, sau *luceafăn* în loc de *luceafăr*, avem a face cu dezrotacizări greșite la cei ce căutau cu tot dinadinsul să se dezbare de rotacism, adică de o rostire dialectală pentru care erau batjocoriți. În § 147 vom vedea că există și hiperalternanțe, precum e rostirea *jor*, reconstruită din *jura*, după modele ca *însor—însura*.

137. O. JESPERSEN povestește cum, cu ocazia unei vizite ce a făcut-o la Paris fraților PASSY, unul din acești foneticieni francezi i-a comunicat că în capitala Franței *l* final, în cuvinte ca *fusil, il*..., nu se mai rostește. Tatăl lor, mîndru de franțuzeasca ireproșabilă care se vorbea în capitala

țării și amărît de aberațiile fonetice ale fiilor lui, conjura pe oaspele danez să nu le dea crezare, căci „ils ne savent pas ce qu'ils disent". În amîndouă exemplele, ne asigură JESPERSEN, bătrînul PASSY a rostit *i* în loc de *il* (scris *ils*). Tot așa credea, după cum vom arăta în § 144, I. BRĂTESCU-VOINEȘTI, că în *lesne* el pronunță, după cum scrie, un *s*, pe cînd de fapt rostirea lui era cu *z*.

Asemenea prejudecăți, pricinuite de influența imaginii cuvîntului scris, se pot observa adesea. Dar e fundamental greșit de a trage, din cazul povestit de JESPERSEN, concluzia că omul nu-și dă seama de rostirea lui adevărată. Generalizarea este eronată, fiindcă nu există, în materie de introspecțiune, o masă omogenă „omul" —în cazul acesta *om* are același înțeles impersonal ca *on* francez sau *man* german— ci subiectele vorbitoare se deosebesc foarte mult în felul cum se observă pe sine și pe cei din jurul lor cînd vorbesc. Cînd, ca tînăr student, am plecat cu chestionarul lui WEIGAND să fac o anchetă dialectală în Țara Oltului, maestrul m-a sfătuit ca la alegerea punctelor de cercetat să mă orientez și după spusa oamenilor din partea locului, care își dau perfect seama de deosebirile de grai între diferitele comune și știu deci unde se vorbește un dialect diferit. De fapt, oltenii știau să-mi spună nu numai că în cutare sat se zice *boreasă* în loc de *nevastă* sau *drigană* în loc de *bivoliță*, ci și că se zice *den* în loc de *din* sau *ǵin* în loc de *in* (pentru *vin*).

În ce măsură subiectele vorbitoare sînt conștiente de ceea ce se abate, în rostirea altora, de la norma colectivă, ne-o dovedesc numeroase observații făcute de dialectologi. Astfel O. DENSUSIANU (*Țara Hațegului*, p. 38) povestește că „o bătrînă rostea *ǵană*, *ǵer* și auzind pe un băiat pronunțînd *źană*, i-a zis : nu să zice așa, nu vorbi ca buhanii (termen de batjocură pentru țăranii din partea de sus a Țării Hațegului)". Încercările de adaptare la ceea ce este admis de colectivitate ca „normal" și la ceea ce gramatica numește „corect" sînt însă la unii indivizi mai frecvente, mai conștiente și mai izbutite decît la alții. În privința aceasta tot O. JESPERSEN a arătat (*Grundfragen*, p. 150) că : „Întîiele încercări ale copilului de a înțelege și a imita vorba celor din jurul său sînt stîngace ; încetul cu încetul devin tot mai abile ; niciodată însă un om n-a izbutit să imite cu totul graiul altui om, nici în ceea ce privește sunetele, nici sensul legat de ele. Pretutindeni avem numai apropieri mai mari sau mai mici. De cele mai grosolane greșeli de pronunțare și de cele mai grave erori cu privire la înțelesul cuvintelor ne dezbărăm încetul cu încetul, fiindcă individul stă veșnic subt necesitatea socială de a fi înțeles de alții și de a-i înțelege. Cîteva urme de nesiguranța din trecut și de forme individuale rămîn totdeauna".

Deunăzi eram la teatru cu copiii mei. Zărind într-o lojă pe o doamnă, care pe vremuri fusese foarte frumoasă, le-am atras atenția copiilor : „Uitați-vă în loja a doua din dreapta, la doamna N., ce frumoasă e !" Dar în femeia trecută de cincizeci de ani, pe care o zăream întîia oară,

ei nu izbutiră să descopere frumusețea, pe care eu o vedeam încă la doamna N., fiindcă o priveam tot cu ochii mei din tinerețe. Abia a doua zi, cînd am întîlnit-o pe stradă, am observat, în lumina vie a soarelui de amiazi, crețele din jurul ochilor, pelița veștejită a obrazului și oboseala pe care vîrsta le-o imprimase privirilor.

Același lucru se întîmplă și cu rostirea noastră. *Noi auzim de obicei în sunetele rostite de alții sunetele pe care sîntem deprinși să le articulăm noi.* Aceasta e una din cauzele pentru care inovațiile de rostire nu se răspîndesc atît de mult precum ar fi firesc să se întîmple. Ajunge însă „să cadă o lumină" mai vie asupra unui sunet auzit, pentru ca să ne dăm seama că el e altul decît cel pe care îl rostim noi în mod obișnuit, să se ivească în mintea noastră o opoziție observată între cele două sunete.

În cazul acesta ni se poate întîmpla ca Rafilei Negrea, despre care va fi vorba în § 144, să nu izbutim să ne dezbărăm, în general sau numai în anumite cuvinte, de obișnuința noastră de a articula sunetele, sau să rămînem la pronunțarea veche, fiindcă cea nouă „ne intră pe o ureche și ne iese pe cealaltă". Cunoșteam un ardelean care a trăit patruzeci de ani la București, ca funcționar în Ministerul Instrucției, și care a păstrat pînă la moarte rostirea de acasă, cu dentalele înmuiate înainte de *e* și *i*. Prietenii lui îi ziceau, în glumă sau în bătaie de joc, „frachele Teofil" —deci nu putea să-i rămînă neobservată particularitatea sa de rostire— dar el nu se sinchisea de glumele sau batjocurile lor și continua să zică *frat'e, bińe*... ca părinții săi, țărani din Munții Apuseni.

Nici atunci cînd nepotrivirea ce există între rostirea proprie și a altora e observată și ne neliniștește, felul de a reacționa nu e același la toți și se schimbă chiar la același individ. Opoziția *ă—e* este numai rareori relevantă din punct de vedere al sensului, ca în *de* (prepoziție) față de *dă* (formă verbală de la *a da*). Dar *dă* este, pe o arie întinsă, rostirea dialectală și „urîtă" a prepoziției *de*. Tot *ă* în loc de *e* se rostește în colțul sud-estic al Ardealului (de unde sînt originar și eu) în cuvinte ca *pă, său, zăr, întrăma, galbăn, blăstăm, lăpăda, părechе, părete, învăli, spăriat, străin*... Pentru mine a existat, încă din copilărie, o opoziție *ă—e*, față de care a trebuit să iau o **atitudine.** Cele dintîi înlocuiri ale lui *ă* prin *e* le-am făcut —sau cel puțin mi-am dat silința să le fac— în *pe* și *galben*, cele din urmă în *întrema* și *blestem*; rostirile *pereche, perete, înveli, speria*, deși obișnuite în capitala țării, mi s-au părut totdeauna mai mult sau mai puțin „afectate"; pe *străin* l-am înlocuit într-o vreme prin *strein*, pentru ca să revin iar la *străin*. Această cumpănire continuă între formele unei opoziții dovedește că *omul cît trăiește e preocupat să-și îmbogățească limba cu elemente*

nouă, care nu privesc numai tezaurul lexical, formele flexionare şi construcţiile sintactice, ci şi rostirea.

138. Nu trebuie să pierdem din vedere nici aceea că, după cum există oameni cu talent pentru muzică sau pentru pictură sau cu talent pentru matematici, tot astfel există şi indivizi cu un **talent** mai mult sau mai puţin dezvoltat **pentru limbă.** *Şi nu ne gîndim numai la aptitudinea înnăscută de a învăţa o limbă străină, pe care unii din noi o au în grad mai mare decît alţii, ci şi la uşurinţa cu care unii oameni îşi organizează materialul lingvistic, descoperind raporturile de dependenţă între elementele lui, şi la darul de a diferenţia formele duble, utilizîndu-le în economia limbii.*

Talent pentru limbă au aşa-numiţii „imitatori", cărora le ajunge să observe că un bănăţean rosteşte *frace* şi *poace* pentru ca să recunoască raportul de dependenţă între *t* şi *e* următor şi să aplice această observaţie a lor asupra întregului material de limbă, rostind, de cîte ori imită pe bănăţeni, *ce* în toate cuvintele în care el are, în graiul său, *te* (cf. *LR*, I, § 42 şi notele la 10 şi 11). Antitalent dovedesc cei ce fac greşeli de identificare a sunetelor. T. FRÎNCU citează, în monografiile lui despre *Rotacismul în Munţii Apuseni* şi *Romînii din Munţii Apuseni*, forme ca *agorisi*, *cremere*, *doriţă*, *hairă*, *Huegyr* (Huedin), *nevirovat*; de asemenea G. ALEXICI (în *Texte din literatura poporană romînă*), din Albac, forme ca *bărat*, *grădira*, *nevirovat.* Dezechilibrul fonemic care există la ultimii rotacizanţi face ca *n* (la origine) intervocalic din cuvinte străine să fie identificat cu cel din cuvinte latine (singurul care s-a rostit *ṅ* şi deci s-a putut preface în *r*, cf. § 144). Şovăirile în înlocuirea sunetelor străine fonetismului indigen ca cele arătate în § 120 ş.u., se explică şi ele prin felul diferit de identificare la cei ce c r e d că recunosc în ele sunetele limbii proprii.

Talentul pentru limbă nu se manifestă numai în întrebuinţarea construcţiilor sintactice mai potrivite, în alegerea, între două sinonime, a cuvîntului mai expresiv, sau în interpretarea nouă a materialului lingvistic tradiţional —ca în cazurile arătate în *LR*, I, § 59— ci şi în utilizarea opoziţiilor spre diferenţieri nouă. În blocul inform de marmură din care un cioplitor obişnuit ar fi putut cel mult scoate o coloană, Michelangelo a întrevăzut pe David. Tot astfel EMINESCU sau poetul popular a ştiut utiliza anumite opoziţii sau repetări de sunete ca valori eufonice de mare efect poetic. După cum am văzut în § 135, chiar opoziţia între rostirea literară *lumină* şi cea dialectală *luṅină* a putut servi unui individ cu talent pentru limbă spre o diferenţiere semantică destul de subtilă.

În limba romînă există morfonemul *a—ă* care e facultativ la formarea pluralului *-i* de la feminine la origine de trei silabe. Se poate zice *strachini* sau *străchini*, *pasări* sau *păsări*, *vrabii* sau *vrăbii*..., fără ca să existe o deosebire de sens între aceste forme sau fără ca una să fie mai „corectă" decît alta, adică fără ca norma colectivă să se fi pronunțat pentru forma cu *a* sau cea cu *ă*. Totuși la unele cuvinte se face o diferență, după cuvîntul ce servește ca întregire a ideii sau după construcția în care se întrebuințează. Astfel pluralul de la *lature* este *laturi* în *laturile unui triunghi* și este *lături* în exclamația *în lături*! pe care T. MAIORESCU a întrebuințat-o odinioară ca titlu sugestiv al unui articol de critică literară. Ajunge ca un individ de talent să facă incidental o asemenea diferențiere între două sinonime pentru ca să fie primită și de alții și să se încetățenească apoi în limba colectivă.

139. După cum larva închisă în gogoașă își așteaptă momentul ca să se transforme în fluture, astfel o mulțime de forme duble coexistente în limbă își așteaptă clipa, pentru ca din **opoziții-crisalide** să devină opoziții însemnătoare, utilizate în economia limbii de subiecte cu talent.

Pe de altă parte, se poate observa destul de des și fenomenul opus: deosebirea ce există la origine între două cuvinte cu formă diferită se șterge cu timpul. Astfel opoziția între zero și *a*, care este însemnătoare în perechi de cuvinte ca *bat—abat*, *duc—aduc*, *prind—aprind*..., apoi în *casă—acasă* sau în *vulpe—vulpea*, nu mai are putere deosebitoare în *luneca—aluneca*, *coperi—acoperi*... sau în *acum—acuma*, *aici—aicea* (deși la origine se făcea o deosebire între aceste forme). Doar printr-o interpretare ulterioară, la unii indivizi cu talent pentru limbă, începe să se facă iarăși o deosebire (dar nu cea originară) între *mesteca* și *amesteca*, zicîndu-se *mestec mîncarea*, dar *amestec cărțile de joc*.

Mai ales cuvintele afective își pierd, prin deasa lor întrebuințare, nuanța sentimentală de care erau îmbibate la origine. Astfel s-a întîmplat la noi cu forma *Sandu*, care —după cum *Manina* e varianta stilistică, cu o pronunțată notă de intimitate, de la *Magdalena* (§ 134)— este o scurtare, ivită în gura unui copil care nu putea rosti pe *r*, de la *Alexandru*, cuvînt prea lung pentru cineva care abia începea să vorbească. Această formă, de fapt stîlcită, a fost apoi primită, pentru „drăgălășia" ei, și de părinți, care i-au împrumutat aceeași valoare afectivă pe care ar avea-o diminutivul *Alexăndrel*. După ce micul Alexandru a crescut mare, el a rămas tot *Sandu* pentru prietenii și rudele lui, iar cînd au început în romînește să se ivească numele de familie, născute mai ales din numele de botez, *Sandu* —lipsit de orice notă afectivă sau intimă— a devenit un

nume foarte răspîndit, încît nu sînt rare cazurile că cineva se numeşte *Alexandru Sandu*.

Ceva analog s-a petrecut cu unele nume de înrudire. *Naş* şi *naşă* sînt la origine variante fonetice (§ 104), născute în graiul copiilor, din *nănaş* şi *nănaşă*. Trecînd în limba adulţilor, acestor forme scurtate li s-a împrumutat o notă afectiv-dezmierdătoare. Dacă examinăm harta 31, vedem că teritoriul romînesc se împarte azi în două arii mari, una, în

harta 31

jumătatea nordică, unde se cunosc numai formele nescurtate *nănaş* şi *nănaşă* (sau formele din care s-au dezvoltat acestea: *nunaş* şi *nunaşă*), şi alta, în jumătatea sudică, în care se zice *naş* şi *naşă*. Aici *nănaş* şi *nănaşă*, care desigur au existat odinioară, s-au pierdut, devenind prisoselnice în momentul cînd simţul pentru diferenţa afectivă dintre *naş* şi *nănaş* (*naşă* şi *nănaşă*) s-a şters. Numai în punctele 144 şi 122, în Ardealul de sud, la intersecţia ariilor *nănaş* şi *naş*, se întrebuinţează amîndouă formele, fără ca să ni se spună dacă între ele există vreo deosebire. Pe aceeaşi hartă am însemnat cu altă coloare cele două arii, cu mult mai restrînse, în care pentru *mătuşă* se întrebuinţează —pe cît se pare fără nici o deosebire afectivă de sens— forma scurtată *tuşă*. (Numai la intersecţia celor două arii, în punctul 874, se dă, alături de forma *tuşă*, vocativul *mătuşo*).

140. În sfîrşit, mai pomenim, tot în materie de forme scurtate, un caz în care de la acelaşi nume avem două ipocoristice deosebite ca formă, dar diferite numai la aplicarea lor la diferite persoane. Din *Nicolae* avem pe de o parte, cu păstrarea sunetului iniţial şi a vocalelor finale, *Nae*, iar pe de altă parte, cu menţinerea silabei finale, *Lae*.

Nicolae, Lae chiorul

îi zice GOGA lăutarului celebru, *Nae* e numele lui Ipingescu în comedia lui CARAGIALE. Dar asta e şi singura diferenţă între cele două nume, care amîndouă se dau, în intimitate sau cu intenţii dezmierdătoare, unor indivizi cu numele *Nicolae*. Opoziţia *n—l*, care distinge pe *nas* de *las*, pe *neg* de *leg* sau pe *nume* de *lume*, nu are în cazul acesta valoarea de „semn", după cum nu are nici în *celălant* faţă de *celălalt* sau în moldovenescul *nant* faţă de muntenescul *(î)nalt*, **variante tolerate şi nediferenţiate** ale aceluiaşi cuvînt. Asemenea cazuri există multe în limba romînă, chiar în cea literară, care nu s-a pronunţat încă într-un număr mare de variante de ortoepie, precum *adaus—adaos*, *fascicolă—fasciculă*, *demisiona—dimisiona* etc.

141. Observînd cu atenție pe copiii mici cînd încep să vorbească, te convingi ușor că negația apare mai devreme în graiul lor decît afirmația ; în limba romînă *nu* e un element latin, pe cînd *da* e un cuvînt mai nou, împrumutat de la slavi ; între legile sociale și morale, „nu minți", „nu fura" și „nu omorî" sînt anterioare lui „iubește pe deaproapele tău". A fost firesc deci ca, voind să ne lămurim ce este un fonem, să procedăm și noi prin eliminarea a tot ceea ce nu e fonemic și să insistăm asupra contrastului între fonemic și fonetic. După această curățire și îngrădire a terenului de cercetat, e necesar însă să încercăm acum să dăm **definiția fonemului**. *Fonemul este un element de rostire recunoscut și utilizat de subiectul vorbitor spre scopuri lingvistice.*

Această definiție, pe care am căutat s-o dau în cît mai puține cuvinte, se cere întregită prin cîteva observații lămuritoare. Subt denumirea „element de rostire" înțelegem înainte de toate sunetele articulate de organul nostru rostitor. Mai înțelegem însă și durata, accentul dinamic și intonația, poziția sunetului în cuvînt și alte aspecte fonetice care —după cum am văzut în § 127— pot fi utilizate spre scopuri lingvistice.

Subiectul vorbitor „recunoaște" un element de rostire atunci cînd, în sensul lui BAUDOUIN DE COURTENAY, își face, prin abstracție, o idee despre el, și-l imaginează. Dar atît nu e de ajuns, ci e necesar ca subiectul vorbitor să-l confrunte cu alte elemente de rostire, identificîndu-l sau deosebindu-l de ele, cumpănindu-i și apreciindu-i valoarea expresivă și eufonică, ierarhizîndu-l din punct de vedere al ambianței în care e întrebuințat sau al normei colective, luînd o atitudine personală față de el și înglobîndu-l, adesea printr-o interpretare nouă, în sistemul fonemic, în structura limbii. *Această elaborare subiectivă, de natură psihică, care se adaugă la actul obiectiv, de natură fizico-fiziologică, al rostirii, constituie deosebirea esențială între elementul fonemic și cel fonetic.*

Nu ajunge însă nici ca un element de rostire să fie ridicat din domeniul inconștientului la cel al conștientului, să fie observat de subiectul rostitor, pentru ca el să devină un fonem, ci este necesar ca el să împlinească și o funcțiune în limbă, să fie „utilizat spre scopuri lingvistice". În felul în care se face această utilizare în diferite limbi —și, în marginile aceleiași limbi, din partea indivizilor cu talent de limbă— există deosebiri mari și adesea esențiale.

În definiția pe care am dat-o fonemului, noi ne apropiem mai mult de cea a lui F. DE SAUSSURE, citată în § 127. Dar definiția noastră e, după cum am arătat acolo, mai cuprinzătoare decît cea a învățatului elvețian. Pe de altă parte însă, după cum se poate vedea din cele expuse în § 139, noi am eliminat dintre foneme elementele

întrebuințate în vorbire fără să împlinească o funcțiune (cum ar fi cazul lui *a* din *alunec* = *lunec*).

E remarcabil faptul că termenul „fonem", care e atît de des întrebuințat în lingvistica modernă, încă n-a fost definit cu destulă precizie. Nici chiar de școala fonologiștilor, care lucrează atît de mult cu el, precum se vede din multele încercări de a-i preciza conținutul în citațiile din POLIVANOV, JAKOVLEV și MATHESIUS la JAKOBSON, *Remarques sur l'évolution phonologique du russe, comparée à celle des autres langues slaves*, p. 5. A. MEILLET (*Structure*, p. 4) numește foneme „elementele fonice particulare ale cutărei limbi", cu alte cuvinte, dintre multele elemente de rostire, pe cele care și-au găsit aplicare într-o limbă oarecare. Și mai largă e noțiunea de fonem la J. VENDRYES (*La phonologie de la langue poétique*), pentru care fonemul este „sunetul produs de aparatul fonator al omului". În sensul acesta îl întrebuințează mulți, identificîndu-l cu „sunetul". Ca orice cuvînt al limbii uzuale, „sunet" are și alte accepțiuni —fiind pus adesea în opoziție cu „zgomot"— și deci e mai puțin potrivit într-o scriere științifică decît un termen tehnic.

Dacă termenul „fonem" nu e înțeles la fel de toți cei care-l întrebuințează, cauza este că ei îl privesc dintr-un unghi de vedere cu totul deosebit. Psihologiștii au simțit nevoia să facă distincție între sunetul ca produs al organului nostru rostitor și între imaginea lui, după ce a trecut prin filtrul creierului nostru; sociologiștii s-au gîndit înainte de toate la valoarea pe care sunetul o dobîndește, prin convenție, ca „semn", la un anumit grup social; pe integraliști îi interesează numai sunetul ca parte integrantă din structura limbii; pe fonologiști, întrucît se găsește în opoziție funcțională cu alt sunet.

Un amănunt merită să mai fie subliniat. De cînd F. DE SAUSSURE a vorbit de „première unité d'une chaîne parlée", fonemul apare adesea definit ca „cea mai mică" sau „cea din urmă unitate". Aceasta chiar la fonologiștii totalitari, care au un dispreț atît de suveran pentru „atomiști", adică pentru cei ce sfărîmă „întregul" în părticele, mergînd în analiza lor pînă la atomul ce nu mai poate fi analizat, deci pînă la... „première unité".

OBIECTUL ȘI METODA FONEMICII

142. Cel ce a creat termenul de „fonem" —BAUDOUIN DE COURTENAY— n-a simțit nevoia să găsească o numire nouă și pentru acea parte a lingvisticii care se ocupă cu studiul lui. O asemenea numire —„fonemica"— nu este totuși greu de găsit. ***Obiectul fonemicii este studiul procesului de recunoaștere și al felului de utilizare lingvistică a elementelor de rostire.***

Recunoașterea fonemelor presupune o confruntare a elementelor de rostire observate de om. Această punere față în față a două sau mai multe elemente de rostire poate avea ca rezultat constatarea unei asemănări, a unui contrast, a unei repetări sau a unei interdependențe între ele.

Cînd două sau mai multe elemente de rostire asemănate prezintă note comune ce ne impresionează atît de mult încît facem abstracție de tot ce le deosebește, avem a face cu o identificare. Numai filtrînd

oarecum elementele de rostire observate şi curăţindu-le de tot ce poate fi considerat în anumite împrejurări drept cantităţi neglijabile, putem ajunge la acele abstracţii despre care am vorbit în § 126, şi care ne permit să lucrăm cu f o n e m e în loc de sunete şi variaţiuni nenumărate de sunete. Utilitatea acestei identificări este mare, mai ales în ceea ce priveşte întrebuinţarea limbii ca mijloc de comunicaţie de la distanţă între oameni, căci numai lucrînd cu foneme putem traduce limba vorbită în scris. Dacă pentru fiecare varietate de sunete am avea un semn grafic, scrisul nostru s-ar asemăna cu textele transcrise foneticeşte, pe care chiar filologul cu experienţă îndelungată le ceteşte cu greutate. Reducînd însă mulţimea de sunete întrebuinţate în vorbire la un număr redus de t i- p u r i, putem lucra cu vreo două duzini de l i t e r e, care —în linii mari— corespund fonemelor.

Cînd, **confruntînd** între sine elementele de rostire, ceea ce ne izbeşte nu e asemănarea, ci deosebirea între ele, atunci observatorul limbii e aplecat să facă abstracţie de notele comune şi să-şi concentreze atenţia asupra c o n t r a s t e l o r remarcate. Şi acest proces de filtrare a materialului sonor prin eliminarea a ceea ce în anumite împrejurări poate fi neglijat, este extrem de util, fiind unul din mijloacele de care omul face uz mai des în economia limbii.

Noi, care în această carte nu facem psihologie, ci lingvistică, nu vom urmări mai de aproape procesul ce se petrece în mintea noastră cînd identificăm sau stabilim contraste între elementele de rostire. În loc de a încerca să dăm cetitorului cu interes pentru faptele lingvistice explicări ce presupun cunoştinţe de specialitate psihologică, pe care nu sîntem în drept să i le presupunem —şi care, mărturisim, ne lipsesc şi nouă— preferim să facem ceea ce am mai făcut de repetate ori, să întrebuinţăm comparaţia sau metafora. De aceea am folosit mai sus termenul atît de puţin ştiinţific de „filtrare", asemănînd materialul sonor prins de ureche cu un lichid trecut prin alambicurile unei distilerii.

Tot printr-o comparaţie cunoscută cred că poate fi lămurit şi acel proces care se petrece în mintea omului atunci cînd nici nu se identifică, nici nu se stabilesc contraste între elementele de rostire confruntate, ci subiectul vorbitor observă nişte raporturi constante de interdependenţă între ele. Aleg o comparaţie cu jocurile de copii, pentru că cred nimerit să asemăn judecăţile ce se nasc pînă şi în mintea celui mai umil subiect vorbitor, cu judecăţile din mintea fragedă a unui copil.

Cînd eram copii ne jucam „de-a soţ sau forde" (= fără de soţ). Era unul din cele mai simple şi mai comode jocuri, putînd fi jucat, cu gesturi, pînă şi în bancă, în timpul lecţiilor, materialul întrebuinţat constînd din

sîmburi de roșcovă scoși de prin buzunare. Luai în pumn cîțiva sîmburi și făceai cu capul un semn întrebător. Vecinul răspundea arătînd un deget, ceea ce însemna „fără soț", sau două degete, adică „cu soț". Sîmburii din pumn erau apoi numărați doi cîte doi. Dacă după numărătoare nu mai rămînea nici un sîmbure și partenerul arătase „cu soț", sîmburii erau ai lui; dacă, dimpotrivă, rămînea un sîmbure, partenerul pierdea jocul și trebuia să dea atîtea perechi de sîmburi, plus unul, cîte fuseseră în pumnul tovarășului de joc care pusese întrebarea.

„Soț" este cel mai simplu și mai elementar element de clasificare a numerelor. El corespunde, în termeni artimetici, noțiunii „divizibilitate prin doi".

Mai tîrziu ne jucam „în nasturi". La acest joc materialul cu care ne jucam nu mai era uniform, ca sîmburii de roșcovă. Un nasture de sidef valora cît doi nasturi de os și cît trei de metal; pentru un nasture mare puteai lua mai mulți nasturi mici. Metal, os, sidef erau deci criterii care permiteau o categorisire după valoarea pe care o reprezentau nasturii. Se stabilea deci un raport de interdependență între material și valoarea lui. Un asemenea raport putea fi stabilit între mărimea nasturilor și valoarea lor, încît exista și un raport de corelație între material și mărime, factori determinanți pentru stabilirea valorii.

După cum sîmburii de roșcovă strînși în pumnul copilului puteau fi utilizați ca material de joc abia în momentul cînd erau grupați în „cu soț" și „fără soț", tot astfel elementele de rostire acumulate în memoria noastră pot fi puse în serviciul rostirii organizate numai după o prealabilă grupare și categorisire. „Divizibilitatea prin doi" e o abstracție care traduce în termeni aritmetici imaginea vizuală a unei repartizări posibile în perechi a masei de sîmburi.

Dar, după cum la jocul cu nasturi se stabilesc diferite raporturi între material, mărime și valoare, tot astfel omul e în stare să facă diverse legături de interdependență și corelație între diferite sunete organizate în serii, ca „labiale", „ocluzive" etc. și între diverse aspecte fonetice, ca „durată", „presiune" etc. Termeni tehnici ca „labiale" sau „poziție dură" nu sînt altceva decît exprimarea mai scurtă, mai precisă și mai comodă pentru niște categorii sau grupe în care subiectul vorbitor își organizează materialul sonor de care dispune.

Dacă n-ar fi așa, nu ne-am putea explica de ce *e* s-a transformat în *ă* după „labiale" —nu și după „dentale"— și numai în „poziție dură", nu și în „poziție moale". În nota de la sfîrșitul paragrafului 10 din *LR*, I, am arătat cum trebuie să ne imaginăm procesul de gîndire petrecut în mintea strămoșilor noștri cînd ei, în locul unui *e*, păstrat încă în cuvinte

ca *des*, *negru* —adică după „dentale"— şi în cuvinte ca *feţi*, *cumetre* —adică în „poziţie moale"— au început să generalizeze rostirea cu *ă*, să zică deci *făt*, *cumătru*, *bătrîn*, *văduvă*, *păr*..., în loc de *fet*, *cumetru*, *betrîn*, *veduvă*, *per*... Numai observînd că rostirea cu *ă* în loc de *e*, în opoziţiile din cuvinte ca *fet—făt*, *per—păr*..., se repetă şi în cuvintele *mer—măr*, *apes—apăs* etc., s-a putut naşte, în mintea înaintaşilor noştri, simţul pentru interdependenţa între *ă* în loc de *e* şi seria *p*, *b*, *f*, *v*, *m* — numită de filologi „labiale". Pe de altă parte a fost de ajuns ca repetarea aceluiaşi fenomen să fie observată în cîteva cazuri similare, pentru ca ea să ducă la extinderea inovaţiei asupra tuturor cuvintelor cu *e* după *p*, *b*, *f*, *v*, *m*, la generalizarea ei.

Repetarea în aceleaşi împrejurări a unui element de rostire observat este deci şi ea un mijloc de recunoaştere fonemică.

Dar chiar lăsînd la o parte consideraţiile ce privesc fonemica istorică —cu care ne vom ocupa mai de aproape în partea finală a acestei cărţi— şi examinînd în mod static raportul între *e* şi *ă* după labiale în poziţie dură, constatăm că opoziţia ce există între singularele *făt* şi *păr* faţă de pluralele *feţi* şi *peri*, între nominativul *cumătru* şi vocativul *cumetre* sau între persoana întîi *învăţ* şi persoana a doua *înveţi*... constituie un joc constant —o alternanţă— care se repetă într-o mulţime de alte cazuri analoge. ***Astfel izbutim ca fonemul —adică reprezentantul tipic al sunetelor identificate— să se fixeze în memoria noastră împreună cu tot cortegiul lui de alternanţe.***

Numai astfel se explică faptul —la aparenţă contradictoriu— că un *a* confruntat cu *ă* poate forma pe de o parte o opoziţie prin care se deosebeşte sensul cuvintelor *var* şi *văr* sau *par* şi *păr*, iar pe de altă parte prin alternanţa *a—ă* putem să recunoaştem în *fac* şi *făcut* acelaşi cuvînt sau în *văros* un derivat al lui *var*. Rolul cel mare al alternanţelor în sistemul nostru morfologic şi derivativ se va evidenţia mai ales atunci cînd vom vorbi despre morfoneme.

Despre identificare, contraste, corelaţii şi alternanţe e necesar să vorbim ceva mai insistent în cele următoare.

143. Deosebirea cea mare ce există între unghiul din care priveşte foneticianul limba şi cel din care ea e privită de fonemist iese mai bine la iveală cînd examinăm procesul **identificării.** Acest lucru l-am arătat în § 131, cînd am vorbit despre consonantele nazale romîneşti. Aceeaşi observaţie o putem face cînd examinăm vocalele nazalizate. Din punct de vedere fonetic, cuvintele *pară* şi *pană* prezintă un interes numai în ceea ce priveşte conţinutul lor sonic. În privinţa aceasta, ele se deosebesc o dată prin

deosebirea între *r* şi *n*, şi apoi prin deosebirea între *a* şi *ã*. Din punct de vedere fonemic, ceea ce ne interesează la aceste două cuvinte e numai opoziţia *r—n*, prin care se marchează deosebirea de sens între cele două cuvinte. O opoziţie *a—ã* e irelevantă din punct de vedere fonemic, pentru că noi nu putem rosti un *a* nenazalizat înainte de *n* şi nu avem un *a* nazalizat decît în vecinătatea consonantelor nazale. În privinţa aceasta ne deosebim mai ales de francezi, la care opoziţia *a—ã* joacă un rol fonemic important, fiindcă ei au pe de o parte vocale orale în vecinătatea consonantelor nazale (de ex. *a* din *femme*, *o* din *téléphone*, *ü* din *une* etc.), iar pe de altă parte au vocale nazale şi înainte de consonante orale. De aceea la ei pot exista opoziţii ca *o—õ* spre a distinge două cuvinte diferite, ca *po* (scris *pot*) „oală" de *põ* (scris *pont*) „pod", sau două forme deosebite, precum masculinul *bõ* (scris *bon*) „bun", diferit de femininul *bon* (scris *bonne*) „bună", cu *o* oral plus *n*. În franţuzeasca romînilor există de obicei *bo* = *beau* „frumos", *bǭ* = *bon* „bun" şi *bõn*, care ar vrea să fie *bonne* „bună". Din cauza acestei obişnuinţe de a rosti nazalizat toate vocalele înainte de *n*, CONSTANTIN MIHAIL, în poezia *Preludiu de Rachmaninov*, rimează *Gauguin* (*-gẽ̜*) cu *Verlaine* (*-lẹn*), ceea ce un francez n-ar face niciodată.

Într-un singur caz avem şi noi posibilitatea de a distinge două cuvinte prin opoziţia între oral şi nazal. Dar şi cazul acesta nu se găseşte în limba literară, ci în graiul din Ţara Oaşului, unde *pui*, omonim în limba literară, apare sub două forme: *pui̯*, cînd corespunde lui (*un*) *pui*, şi *pũi*, cînd corespunde lui (*eu*) *pui*. (În această regiune adică nazalitatea vocalelor produsă de un *n* muiat următor s-a menţinut şi după prefacerea acestui *ń* în *i̯*, încît se zice *cũi̯*, dintr-un mai vechi *cuń*, *i̯epurõi̯*, dintr-un mai vechi *i̯epuroń*... şi prin urmare şi *pũi̯*, dintr-un mai vechi *puń*).

După cum am văzut în § 29, afară de *a*, *ă* şi *î* unii romîni mai rostesc un *ą̆* (care e mai închis decît *a*, dar mai deschis decît *ă*) şi un *â* (mai închis decît *ă*, dar mai deschis decît *î*). În limba-model de pe scena Teatrului Naţional —pe care orice romîn cult tinde să şi-o însuşească— cele două variante de vocale centrale *ą̆* şi *â*, pentru care nu avem semne grafice deosebite, „se confundă" cu *ă* şi *î*. Aceasta înseamnează că romînul cult, cînd aude aceste sunete, face abstracţie de micile deosebiri de rostire şi reţine numai notele comune ce permit o identificare a lor cu *ă* şi *î*. În graiul celor mai mulţi romîni există însă, după cum văzurăm în § 30, şi variante „neliterare" antero-centrale. Şi la auzul acestora romînul care vorbeşte limba literară neglijează notele deosebitoare şi reţine numai pe cele ce-i permit să le identifice fie cu vocala centrală *ă* sau cu cea anterioară *e*. De aceea vedem, la unii culegători de material folcloric, care

vor să păstreze notele mai caracteristice ale graiului local (fără să întrebuințeze însă grafia fonetică), că scriu în culegeri de poezii populare din Banat *iău* (= *eu*) sau *foaiă* (= *foaįĕ*) și în cele din Moldova *șerpe, șese, rè, curè*... (în loc de *șĕrpe, șĕse, rĕ, curĕ*...).

Caracteristică în privința aceasta e șovăirea între scrierile *ușă* și *ușe, grijă* și *grije* etc. Academia Romînă a decretat că trebuie să scriem *ă* după *ș* și *j*, deci *ușă, mătușă, el îngrașă, grijă*... Doar în cazuri ca *cenușăreasă* și *cenușereasă, jeratic* și *jăratic* uzul șovăie, iar în *jelanie, jertfelnic*... scrierea cu *e* este cea obișnuită. Dacă aruncăm o privire pe harta nr. 32,

harta 32

ne dăm ușor seama de unde provine greutatea de identificare a vocalei finale din cuvinte ca *moașă*. Rostirea cu *e* curat (sau cu *i* dezvoltat din acesta) e restrînsă la trei teritorii relativ reduse, însemnate pe hartă cu albastru. În afară de aceste arii restrînse, se rostesc pe toată întinderea diferite nuanțe (*ą, â, î* și *ĕ*) de vocale centrale. Faptul că Bucureștii aparțin ariei cu *î* explică și el greutatea de a se normaliza rostirea în asemenea cazuri, în care identificarea e atît de anevoioasă.

În nota la § 126 am citat și alte cazuri despre felul „impresionist" în care se fac asemenea identificări și se extrage elementul de rostire-tip din marele număr de variante condiționate de vecinătatea în care se găsesc sunetele.

144. Următoarea întîmplare petrecută la Academia Romînă în timpul dezbaterilor cu privire la noua reglementare a ortografiei ilustrează cît de anevoioasă e identificarea sunetelor și găsirea unei grafeme adecvate. La un moment dat se încinsese o discuție destul de aprinsă, dacă trebuie să întrebuințăm litera *s* sau *z* în exemple ca *cizmă, smeură, caznă, lesne*... adică înainte de *n* și *m*. I. A. BRĂTESCU-VOINEȘTI, combătînd deopotrivă pe fonetiști și pe etimologiști, cerea ca să se dea preferință rostirii celei mai lesnicioase, care în cazul acesta special era, după părerea lui, cea cu *s*, „căci e mai lezne", zise el, „să rostești *casnă* decît *caznă*".

Greutatea de a identifica cu *s* sau cu *z* sunetul care se găsește înainte de *n* și *m* în cuvinte ca cele citate mai sus se explică prin faptul că avem a face cu un sunet neobișnuit în sistemul nostru fonetic. În § 9 am arătat că în limba noastră consonantele fonice se rostesc lin, iar afonicele tare. Cînd un *s* este urmat de *b, d, g,* el se acomodează acestor consonante fonice și line, devenind *z*: *dezbrac, dezdăunez, dezgolesc.* (Scrierea oficială *desbrac, desdăunez, desgolesc* nu corespunde rostirii). Cînd însă după *s* —și tot așa după *ș*— urmează un *n* sau *m*, acomodarea se face numai cu privire la voce, fie în sens progresiv, ca în *Rîșnov* (cu *n* afonizat), sau, mai ales, în sens regresiv, ca în *Rîjnov* (cu *j* și *n* fonic). Acomodarea nu se face însă și în ceea ce privește caracterul forte sau lin, ci *s* (*ș*) rămîne un

sunet forte și după ce a devenit fonic. O asemenea siflantă fonică, dar forte, care poate fi identificată cu *s* de cei ce disting înainte de toate caracterul forte, sau cu *z* de cei ce sînt izbiți de caracterul fonic, se găsește în cuvinte ca *smeură, crîșmă, lesne, șneapăn*...

De asemenea cazuri, cînd avem a face cu sunete nouă și inexistente în sistemul fonetic tradițional, născute în urma unor transformări de ordin fonetic, trebuie să țină seama mai ales fonemica istorică. Găsindu-se în fața unor asemenea sunete, limba are de ales între două căi : sau sistemul ei fonetic se îmbogățește cu sunete nouă, sau sunetele nouă se identifică cu vreunul din sunetele obișnuite, așa cum se întîmplă atunci cînd sunetele străine sînt înlocuite prin sunete indigene asemănătoare (§§ 120–123).

Întîiul caz s-a întîmplat de multe ori în istoria limbii romîne. Șuierătoarele *s, j*, fricativele *z, h', γ*, diftongii *oa, ea, uo* etc. sînt sunete necunoscute limbii latine clasice. Articularea lor ne-a devenit însă cu timpul familiară și ele s-au încadrat cu totul în sistemul nostru fonetic (literar sau dialectal).

Pentru al doilea caz am citat un exemplu în *LR*, I, § 42, unde am arătat că poziția intervocalică a făcut ca *l* latin scurt să nu se mai pronunțe cu vîrful limbii atingînd regiunea alveolar-dentală, ci numai cu o ușoară marcare a acestei ocluziuni. Rezultatul a fost un fel de *l*, așa cum îl rostesc japonezii, care seamănă mult cu un *r* apical. Pe cînd însă acest sunet intră în sistemul fonetic al japonezilor (care învață cu greu să facă, vorbind o limbă străină, distincție între *l* și *r*; cf. *TCLP*, IV, p. 85), el a fost simțit de majoritatea strămoșilor noștri ca ceva străin și a fost identificat cu *r*.

Că așa trebuie să se fi petrecut lucrurile odinioară la transformarea lui *l* intervocalic în *r* o putem bănui din observațiile pe care le-a făcut E. PETROVICI cu privire la transformarea lui *n* în *r* studiind graiul ultimilor rotacizanți de azi din comuna Arieșeni (Scărișoara) în Munții Apuseni (*DR*, VIII, p. 149–163).

La subiectul Rafila Negrea, de patruzeci și cinci de ani, PETROVICI a auzit un *n* „complet denazalizat", care nu e totuși un *d*, „deoarece forța, tensiunea musculară a articulației e ca a unui *n*, deci mult mai slabă ca la *d*". Totuși acest *n* —pe care-l însemnează cu un punct deasupra *(ṅ)* — nu se deosebește de un *n* obișnuit numai prin faptul că și-a pierdut nazalitatea, ci și prin scurtimea lui. La același subiect PETROVICI a auzit, în formele rotacizate, un *r* —pe care-l notează de asemenea cu un punct deasupra *(ṙ)* — foarte scurt și fără vibrații ale limbii, un *r* fricativ. „E clar că acest *ṙ* nu e altceva decît un *n* denazalizat și slăbit subt acțiunea asimilatoare a vocalelor între care se află. Curentul fonator, negăsind ieșire prin cavitățile nazale, produce în cavitatea gurii o presiune de aer

căreia ocluziunea alveolară slăbită nu-i poate rezista; aceasta din urmă cedează, dînd naştere lui *ṙ*. Deci acţiunea asimilatoare a vocalelor se exercită pe de o parte asupra vălului palatului, care nu se detaşează îndeajuns de peretele posterior al faringelui pe timpul articulării lui *n* intervocalic, ci rămîne ridicat ca pentru vocalele care-l încadrează pe *n*, pe de altă parte asupra tensiunii musculare a articulaţiei, slăbind-o şi scurtînd durata ocluziunii alveolare". Uneori PETROVICI a auzit şi un rest de nazalitate, pe care a notat-o cu *n(r)* —grafie care se întîlneşte şi în textele vechi rotacizante, care scriu кі҇ре sau бинре— sau care se poate deduce din rostirea nazalizată a vocalei precedente: *sũru* (= sun), *tũn(r)u* (= tun). Această nazalizare o aseamănă PETROVICI cu drept cuvînt cu vocalele rămase nazale —prin Ţara Oaşului şi la moţi— după prefacerea lui *ń* în *i̯* în cuvinte ca *iepuroãi̯e*, *cũi̯e* „cuie", *ãi̯* „ani" etc., despre care am vorbit mai sus.

Cazul Rafilei Negrea, care păstrează încă în graiul ei acel sunet străin sistemului nostru fonetic —şi care a fost identificat de unii romîni cu *n* şi de alţii cu *r*— e deosebit de instructiv şi din punct de vedere metodic.

De la B. P. HASDEU încoace ştim că „rotacismul" —adică rostirea ca *r* a lui *n* (simplu) în poziţie (la origine) intervocalică în elementele latine— era odinioară răspîndit şi în regiuni în care azi se rosteşte numai *n*. Cînd I. SBIERA a publicat *Codicele Voroneţean*, a dat la iveală un text în care rotacismul e păstrat cu aceeaşi rigurozitate ca în dialectul istroromîn. Au fost publicate apoi şi alte texte vechi „rotacizante", dintre care unele au rotacismul în măsură mai mare decît altele. Ca tip de text rotacizant în care rotacismul nu e întrebuinţat consecvent se poate cita *Psaltirea Scheiană*. Această neconsecvenţă trebuia să izbească pe cercetătorii limbii vechi. I. A. CANDREA a încercat —mai întîi într-un studiu publicat în *Noua revistă romînă*, III, p. 533—541 şi IV, p. 14—24 şi intitulat *Monumentele cele mai vechi de limbă romînească*, şi apoi în introducerea la *Psaltirea Scheiană* (1916, cf. cu deosebire § 7)— să explice această anomalie admiţînd că *Psaltirea Scheiană* e copiată de mai mulţi copişti după un text cu rotacism. Aceeaşi părere o exprimă cu multe precizări A. PROCOPOVICI într-o temeinică teză de doctorat *Despre nazalizare şi rotacism*, publicată în Analele Academiei Romîne (Mem. Secţ. Lit., Seria II, Tom. XXX). Într-adevăr, nimic nu e mai probabil decît presupunerea că originalul era rotacizant, dar că unii din copişti erau nerotacizanţi şi că aceştia reproduceau originalul cu mai multă sau mai puţină exactitate, strecurînd, fără să-şi dea seama, şi formele cu *n* pe care erau deprinşi să le rostească ei. O dovadă despre aceasta sînt mai ales formele cu *n* corectat în *r* şi cele reconstruite greşit. Astfel, găsind în original cuvîntul *păraţ*, care are un

r provenit din *l* latin intervocalic (*palatium*), copistul nerotacizant, care nu avea în graiul său acest cuvînt, l-a prefăcut în mod mecanic în *pănaț* (CXXXVI, 6 ed. Bianu), o formă, după toată probabilitatea, inexistentă.

Și totuși, dacă deschidem *ALR*, I la harta 33, vedem că în punctul 594, tocmai la intersecția ariei lui „omușor" cu aria „împărătuș", s-a notat din graiul actual forma cu *n*: *pănătuș*. Pe de altă parte, s-au găsit în timpul din urmă și texte vechi care nu sînt copii, și totuși nu întrebuințează consecvent rotacismul. Astfel sînt înainte de toate faimoasele scrisori din sec. XVI—XVII aflate în Arhivele Bistriței și provenind din Maramureș, din regiunea Bistriței ardelene și mai ales din Bucovina. Dintre acestea, cele mai multe întrebuințează consecvent *n*, altele consecvent *r*, altele însă conțin forme cu *n* alături de formele cu *r*, precum *sănătate, bună, sănătos*, alături de *verit, oameri* (de șapte ori), *nemăru(e)* (într-o scrisoare din Rădăuți, din primul deceniu al secolului al XVII-lea).

Spre a explica această inconsecvență, A. PROCOPOVICI (*Despre nazalizare și rotacism*, p. 302—304) admite că „limba rotacizată a devenit multă vreme limba bisericească și, prin urmare, oficială", imitată —cu mai multă sau mai puțină consecvență— și de pisarii cu grai nerotacizant din cancelariile vlădicilor și egumenilor (de unde emană o parte din scrisorile din Arhivele Bistriței) sau din alte oficii. El crede că „documentele din chestiune nu reproduc graiul contemporan al poporului din acele regiuni, unde au fost scrise. Actele acestea nu păstrează decît graiul oficios și bisericesc".

Această explicare nu o admite A. ROSETTI, care a publicat în 1924, la Paris, un studiu întitulat *Étude sur le rhotacisme en roumain*. Inconsecvențele în redarea formelor rotacizante el le crede —ca de altfel și I. A. CANDREA (*Psaltirea Scheiană*, p. CLXI)— de natură grafică. Grafiile *meₙre, menre, mene* și *mere* (pentru *mine*) din textele vechi ar indica că stadiul la care *n* intervocalic ajunsese pe vremea cînd s-au scris aceste texte —precum și scrisorile din Arhivele Bistriței— era un sunet care nu era propriu-zis nici *n*, nici *r*, ci un *r* nazal, greu de notat. Pisarii alegeau, după școala ortografică prin care trecuseră, una din cele două „grafii extreme", *n* sau *r*, încît „inconsecvențele din originalele rotacizante indică pentru rotacism un declin pe la sfîrșitul veacului al XVI-lea".

A. ROSETTI în studiul său (la p. 14—16) arată și faptul, atestat de toți cei ce au studiat acest fenomen în Munții Apuseni, unde el se mai păstrează, că *în satele cu urme de rotacism se întrebuințează forme cu n și r, adesea în graiul acelorași indivizi și chiar în aceleași cuvinte.* Astfel FRÎNCU și CANDREA, autorii monografiei despre *Munții Apuseni*, apărută în 1888,

au găsit în acelaşi sat formele *dimireață* şi *dimineață*, iar T. PAPAHAGI, care a făcut cercetări dialectale la moți în 1922, a auzit pe un țăran, care rostise *Galbăra*, corectîndu-se : *Galbăna*. Pe o femeie bătrînă a auzit-o întrebuințînd formele *găiri*, *săptămîri* şi imediat apoi *găini*, *săptămîni*. Aceleaşi forme duble le-au observat în Munții Apuseni şi anchetatorii *Atlasului lingvistic romîn*. S. POP a auzit la acelaşi individ *bire* şi *bine* sau *puri biñi* (= pune bine) şi a notat paradigme de conjugare ca : *d'apănu*, *d'ępiñ*, *d'apănă*, *d'apărăm*, *d'apanaț*, *d'apănă*, ori : *să spun*, *să spurem*, *să spuriț* (cf. *DR*, VIII, p. 181—184). E. PETROVICI (*DR*, VIII, p. 149—163) a auzit la baba Zamfira Negri din Arieşeni (Scărişoara) *bire*, *bur*, *ụămeri* alături de *bini*, *bun* şi *ǫameni*. Deosebit de interesante sînt observațiile acestei cercetări cu privire la graiul Rafilei Negrea, de care „băieții între 10 şi 14 ani şi flăcăii" făceau haz pentru formele cu rotacism pe care le întrebuința. Ea ştia că „bătrînii ziceau *d'iri*" în loc de *veni*, adăugînd că „eu mai tot aşa m ă s c a p, de zic *d'iriş*" în loc de *venişi*. Deşi îşi dădea silința să vorbească cu *n*, ca toată lumea, şi izbutea s-o şi facă atunci cînd îşi concentra atenția asupra rostirii sale, în unele cuvinte (precum *ir* pentru *in* sau *săptămîră* pentru *săptămînă*) ea rostea consecvent *r*, căci obişnuința agonisită în copilărie era mai puternică decît tendința de a-şi acomoda graiul la norma colectivă.

În comuna Arieşeni putem surprinde deci ultimele stadii ale procesului de dispariție a rotacismului. Ultimii rotacizanți, bărbați şi femei neumblate la şcoală, sînt luați în bătaie de joc de generația tînără, iar această sancțiune a ridicolului îi face să încerce, fără să reuşească totdeauna, să se dezbare de rostirea învățată în copilărie în casa părintească. Sîntem deci martorii unui **dezechilibru fonemic** din cele mai caracteristice, în care opoziția dintre formele moştenite, păstrate în graiuri individuale şi limba colectivă încetează de a mai fi tolerată şi duce la dispariția rostirii învechite. Cunoaşterea stadiului actual din Munții Apuseni, cu şovăirile şi inconsecvențele lui, ne dă posibilitatea să ne explicăm formele şovăitoare şi inconsecvențele ce le găsim în textele din Maramureş, nord-estul Ardealului şi nordul Moldovei în veacurile XVI—XVII.

Studenții în medicină trec mai întîi pe la medicina operatoare înainte de a ajunge la chirurgie. Pe cadavru, bisturiul poate fi purtat şi de mîni mai puțin deprinse cu tehnica operatoare. Cînd operația se face însă pe corpul viu, nu ajunge să ştii unde trebuie să aplici tăietura şi cum trebuie să legi vasele tăiate, ci trebuie să ții seama şi de inima pacientului, dacă suportă sau nu şocul operației. Cu medicina operatoare se pot asemăna metodele celor ce priveau limba păstrată în textele vechi cu ochii celor ce ridicaseră la rang de dogmă credința lor în „legi fonetice fără excepție"

și își agonisiseră o tehnică specială spre a explica cazurile refractare. Cel ce, dimpotrivă, pleacă de la starea actuală a limbii și caută să-i surprindă pe viu tainele, se aseamănă cu chirurgul care, pus în fața vieții ce palpită pe masa lui de operație, trebuie adesea să facă abstracție de rutina cîștigată în sala de disecții și, ținînd seama de ceea ce e imponderabil, să-și creeze o tehnică adaptată împrejurărilor în care operează.

De cînd m-am învățat să privesc limba în mod static, înainte de a încerca să-i lămuresc evoluția, nu mai am nevoie să admit, pentru a explica inconsecvențele în întrebuințarea formelor rotacizate, nici reguli ortografice la pisarii oficiali, nici stîngăcii în redarea grafică a unor sunete intermediare între *n* și *r*, ci pe ecranul trecutului proiectez ceea ce văd că se întîmplă sub ochii noștri la ultimii rotacizanți. Cei ce transcriau traducerea Psaltirii sau scriau, în sec. XVI—XVII, către bistrițeni, trăiau într-o regiune în care neconsecvențele în întrebuințarea rotacismului erau în graiul ce-l vorbeau întocmai ca azi în graiul Rafilei Negrea sau al Zamfirei Negri din Arieșeni. Ce ar zice aceste femei dacă cineva ar culege un text din gura lor și în loc să-l redea așa cum a fost rostit, ar înlocui formele cu *n* prin forma cu *r*, așa cum a făcut I. A. CANDREA reconstruind textul „original" al Psaltirilor?

Un dezechilibru asemănător se constată în unele texte vechi în întrebuințarea palatalelor în locul labialelor. Astfel VARLAAM are în *Cazania* sa, alături de *fimă* 54 v/8.... *fiecare* 155 v/2..., *fiece* 56/16..., *să himă* 22/3... (cf. și *hierbeai* 214/1, *hierbențeală* 325/5, *înhipsără* 105/7). Asemenea forme șovăitoare se întîlnesc și în documentele vechi, începînd cu secolul al XVI-lea, mai ales la *f* și în speță la verbul *a fi* (cf. *ELR*, p. 82—85, A. ROSETTI, *Limba romînă în sec. XVI-lea*, p. 63 și D. MACREA, *DR*, IX, p. 157—159). Ele nu pot fi considerate ca dovezi că textele respective sînt copii, ci reproduc o nesiguranță în întrebuințarea labialelor sau a palatalelor, cum o putem constata și în graiul de astăzi.

Alte exemple de dezechilibru fonemic am dat în *DR*, IX, p. 411.

F. DE SAUSSURE (*Cours de linguistique générale*, p. 207) explică și rotacizarea lui *s* intervocalic latin ca o înlocuire de sunete, nu ca o evoluție treptată. Devenind fonic din cauza vocalelor înconjurătoare, din *s* a rezultat un sunet (*z*) neobișnuit în limba latină, care a fost identificat cu dentala fonică *r*.

Ca în cele mai multe limbi, vocalele scurte s-au rostit, în latina vulgară, deschis, iar cele lungi închis : *pįlu*, *tęla*. După ce deosebirile de durată au dispărut, *ĭ* a fost identificat cu *ē*, vocalele extreme deschise (*į* și *ų*) nefiind obișnuite în sistemul fonetic al limbilor care nu mai fac distincții de durată. Cazul invers îl avem în grecește, unde caracterul închis al lui *e* lung a produs identificarea lui cu *i*, astfel că însăși litera cu care e însemnat nu se mai rostește azi *eta*, ci *ita*.

145. Cuvintele omonime se pot compara cu frații gemeni a căror asemănare e atît de mare, încît nu-i deosebești decît cînd îi întîlnești pe fiecare într-un mediu diferit —cel care e medic, în spital, cel care e negustor, în prăvălie— sau cînd le surprinzi o mișcare, un gest caracteristic. *Părul*

din grădină e altul decît *părul* de pe *cap* ; *somnul* cu pluralul *somni* e peşte, spre deosebire de *somnul,* cînd dormi, cu pluralul *soamne.*

Există însă şi cuvinte care se deosebesc numai prin cîte un sunet diferit. Acesta devine marca lui individuală şi serveşte de „semn". Seria *care, dare, mare, nare, pare, sare, tare, zare* se poate asemăna cu opt copii ai aceloraşi părinţi, avînd o izbitoare asemănare familiară. Ca să-i distingi, îi vei împărţi în grupuri stabilind **opoziţii** între băieţi şi fete, între blonzi şi oacheşi, între cei cu ochi albaştri sau cu ochi căprii, cu nas coroiat, turtit sau cîrn etc. Tot aşa se pot distinge opoziţii între sunetele deosebitoare ale celor opt cuvinte :

labiale : *mare, pare*
dentale : *dare, nare, sare, tare, zare*
velare : *care*
nazale : *mare, nare*
orale : *care, dare, pare, sare, tare, zare*
continue : *dare, mare, nare, sare, zare*
momentane : *care, pare, tare*
fonice : *dare, mare, nare, zare*
afonice : *care, pare, sare, tare*
ocluzive : *care, dare, mare, nare, tare*
fricative : *sare, zare.*

În interiorul acestor grupeuri se pot distinge grupuri mai restrînse, cu cîte două sau mai multe note comune, dar care se deosebesc în privinţa altora (cum ar fi fetele cu ochii albaştri pe de o parte şi băieţii cu ochii tot albaştri, pe de altă parte). Aşa avem opoziţii între sunete cu două şi trei note comune :

t — d (în *tare* şi *dare*) sînt amîndouă dentale orale ocluzive, dar una afonică şi alta fonică ;

s — z (în *sare* şi *zare*) sînt amîndouă dentale orale fricative, dar una afonică şi alta fonică ;

d — n (în *dare* şi *nare*) sînt amîndouă dentale fonice ocluzive, dar una orală şi alta nazală ;

m — n (în *mare* şi *nare*) sînt amîndouă nazale fonice ocluzive, dar una labială şi alta dentală ;

t — s (în *tare* şi *sare*) sînt amîndouă dentale orale afonice, dar una ocluzivă şi alta fricativă ;

c — p — t (în *care, pare* şi *tare*) sînt toate trei ocluzive orale afonice, dar una e velară, alta labială şi a treia dentală.

Spre deosebire de asemenea cazuri, avem opoziții între sunete cu mai puține note comune și cu mai multe note deosebitoare (cum ar fi băieți cu ochi albaștri și păr blond și fete cu ochi albaștri și păr negru). Astfel sînt opozițiile :

> ***t—z*** (în *tare—zare*), amîndouă orale dentale, dar una ocluzivă afonică și alta fricativă fonică ;
>
> ***c—m*** (în *care—mare*), amîndouă ocluzive, dar una velară afonică orală și alta labială fonică nazală etc.

Toate aceste varietăți de opoziții se referă la mărimea sau forma aperturii sau la locul unde ea se produce. Numărul unor asemenea opoziții crește, dacă considerăm și pe cele ce privesc apertura mai mare sau mai mică a sunetelor prin excelență deschise, vocalele. Astfel, în franțuzește bunăoară, între *e* închis *(ẹ)* și *e* deschis *(ę)* există o opoziție relevantă prin care se fac distincții lexicale ca *pré* față de *prêt* sau distincții morfologice ca în *allé* (și *allez*) față de *allait* (și *allais*). În romînește avem asemenea distincții lexicale și morfologice la vocalele centrale, unde *var* se deosebește ca sens de *văr* și de *vîr*, sau *țari* de *țări* și de *țîri*, iar imperfectul *lucram* se deosebește de prezentul *lucrăm*.

Mărimea și forma aperturii coardelor vocale produce, în romînește, opoziția între fonice și afonice, care marchează cuvinte cu sensuri diferite, ca *dare—tare*, *zare—sare*, în exemplele de mai sus. În unele limbi asemenea opoziții servesc și spre distincții morfologice, de ex. în fr. *vif* „viu” și *viv* (scris *vive*) „vie”, deosebind masculinul de feminin, sau în engl. *use* (cf. § 135), deosebind substantivul de verb. Vrednic de relevat e faptul că nu toate consonantele romînești pot forma asemenea opoziții. Ca în cele mai multe limbi, sonantele *l*, *r*, *n* și *m* nu au corespondente afonice, cu care să poată forma opoziții relevante ; în limba romînă literară nu există *y* și γ, adică corespondentele fonice ale fricativei palatale *h'* și a celei velare χ.

Sînt limbi în care opoziția între fonice și afonice nu este singura care rezultă din mărimea și forma aperturii coardelor vocale. Astfel în daneză există opoziții relevante între sunetele rostite cu sau fără atac dur (§ 6 a), iar în grecește ὥς „cum” se deosebește de ὦς „ureche” sau ἕξ „șase” de ἐξ „din” prin aspirația (spiritul aspru) sau ocluziunea glotală (spiritul lin) care se adaugă vocalei inițiale. Într-un număr mare de limbi se face deosebire și între consonantele aspirate și cele rostite fără aspirație.

După cum omușorul închide sau lasă liberă scurgerea aerului pe nas, avem un contrast de rezonanță orală sau nazală, care dă naștere la opoziții lexicale ca cea citată mai sus, între *dare* și *nare*, sau în germ. *doch*

„totuși” și *noch* „încă”. În franțuzește există și opoziții relevante între vocale orale și nazale, care disting cuvinte de felul lui *do* (scris *dos*) „dos” de *dõ* (scris *don* sau *dont*) „dar” și „din care”... La noi o asemenea opoziție se găsește rar și regional, ca în (*doi*) *puį* (pluralul lui (*un*) *pui*) față de (*tu*) *p͠uį* (persoana a doua a lui (*eu*) *pun*), în Țara Oașului (§ 143).

Și între sunetele rostite cu aceeași apertură, dar cu diferite puncte de articulație, se ivesc opoziții relevante. Astfel, la vocale avem opoziții între *e—o—ă* (*des—dos*; *mor—măr*...) sau între *u—i—î* (*mină—mînă; lună—lînă; lingă—lîngă*...), iar la consonante între ocluzive sau fricative labiale-dentale-palatale și velare, fie spre distincții lexicale, ca în *care—tare—pare, sine—șine*... sau spre distincții morfologice, ca în *pas* cu pluralul *pași*, *las* cu persoana a doua *lași*, *monarh* ($h = \chi$) cu pluralul *monarhi* ($hi = h'$) sau, la aromîni, prezentul *vine* „vine” față de aoristul *yine* „veni”.

În *LR*, I, § 26 am arătat rolul important pe care-l au contrastele în economia limbii. La cele spuse acolo se pot da unele compliniri. Astfel avem, înainte de toate, contraste între sunete simple și grupuri de sunete sau sunete combinate.

Contrastele între consonante simple și grupuri consonantice servesc în romînește numai spre distincții lexicale. Astfel e opoziția între *n* și *ŋg* (scris *ng*) în *lînă* și *lîngă*, între *r* și *fr* în *rate* și *frate* și o mulțime de alte asemenea opoziții.

Un contrast relevant între consonante simple și între consonante despicate nu mi-e cunoscut decît în opoziția care se găsește incidental și numai în unele regiuni (de ex. în punctele 531,
harta 27 605 și 682 din *ALR*, II) între *g* și *ng* în *strug* (din paleoslavul *strugŭ*) și derivatul *strungar*. Acest contrast joacă însă un rol important funcțional în limba latină, unde avem opoziții ca *p—mp* sau *g—ng* spre a distinge tulpina prezentică de cea a timpurilor trecute în verbe ca *rumpo, rupi, ruptum, rumpere* sau *frango, fregi, fractum, frangere* (cf. § 72).

Contrastele între vocale simple și diftongi servesc adesea la distingeri lexicale, precum *a—au* (*ladă—laudă*), *a—ea* (*lasă—leasă*), *a—ie* (*var—vier*), *a—oa* (*bale—boale*), *ă—ie* (*păr—pier*), *e—ie* (*mere—miere*), *o—oa* (*dor—doar*) etc. Distincții morfologice avem la *a—au* ca morfem în *el lăuda—ei lăudau*, la *o—oa* ca morfonem auxiliar în *frumos—frumoasă*, (*un*) *salon*—(*două*) *saloane*, (*eu*) *mor*—(*el*) *moare* ... sau la *e—ea* în (*eu*) *aleg*—(*să*) *aleagă*... În limba veche și opoziția între *a* și *ea* servea, la *face—feace* (= *făcu*), spre distincții morfologice.

Contrastul între consonante simple și consonante combinate îl constatăm mai ales la africatele puse în opoziție cu

consonantele ocluzive. Astfel e opoziția între *t* și *ț* sau *t* și *ĉ* spre distingeri lexicale, ca în *tină*, *ţină* și *cină*. În limba germană avem și o opoziție între *p* și *pf* în cazuri ca *Posten* „post" și *Pfosten* „scîndură groasă". Opozițiile *t—ț'* (scris *ţi*), *c—ĉ* (scris *ce*, *ci*) și *g—ĝ* (scris *ge*, *gi*) împlinesc, în romînește, funcțiuni importante morfonemice, ca în *bărbat* cu pluralul *bărbați*, *pot* cu persoana a doua *poți*, *mic* cu pluralul *mici*, *fac* cu persoana a doua *faci* și a treia *face*, *fug* cu persoana a doua *fugi* și a treia *fuge*.

Tot un rol morfonemic important —precum vom mai vedea— au contrastele între c o n s o n a n t e și g r u p u r i m i x t e (§ 34b). Astfel e opoziția *p—pⁱ* (scris *pi*) în *lup* cu pluralul *lupi* sau *surp* cu persoana a doua *surpi*, între *n* și *nⁱ* (scris *ni*) în *an* cu pluralul *ani* sau *adun* cu persoana a doua *aduni*, între *m* și *mⁱ* (scris *mi*) în (*mă*) *tem*—(*te*) *temi* etc.

Avem și contraste între consonante m u i a t e și n e m u i a t e, spre distingeri lexicale, precum *c—k'* (în *mușc* și *mușchi*), *g—ǵ* (*gol—ghiol*), sau împlinind funcțiuni morfologice, ca distingerea singularului de plural și a persoanei întîi de a doua prin opoziții de felul lui *ș—ș́* (scris *și*) în (*un*) *moș*—(*doi*) *moși*, (*eu*) *îngroș*—(*tu*) *îngroși*...

Contrastul între *n* și zero servește în anumite combinații spre a marca deosebirea între n e g a ț i e și a f i r m a ț i e: *n-am—am*, *n-oi face—oi face*. (Dacă în loc de *oi* întrebuințăm forma *voi*, contrastul acesta e format prin opoziția *n—v*: *n-oi face—voi face*). Contrastul între *l* și zero servește spre a preciza genul și spre a indica l e g ă t u r a î n t r e p ă r ț i l e f r a z e i. În *șaua nouă pentru calul alb **al** vecinului*, numai prin adăugarea unui *l* la pronumele *a* putem da ascultătorului nostru o indicație că e vorba despre calul, nu despre șaua vecinului.

Opoziția între f o r m a a r t i c u l a t ă și cea n e a r t i c u l a t ă e marcată, în graiul „neliterar", prin contrastul între diftongii *ei̯*, *eu̯*, *ou̯*, *ău̯*... și combinațiile vocalelor *e—i*, *e—u*, *o—u*, *ă—u*, repartizate pe două silabe, în cuvinte ca *cercei̯—cercei* (*cerceii*), *leu̯—leu* (*leul*), *bou̯—bou* (*boul*), *hău̯—hău* (*hăul*)...

Numărul opozițiilor crește în graiurile regionale. D e o s e b i r e a î n t r e s i n g u l a r ș i p l u r a l e marcată, prin unele părți ale Transilvaniei, prin opoziția *a—e*: lui *masă* nu-i corespunde pluralul *mese*, ci *mesă*.

La istroromîni opoziția între *ȩ* (corespunzînd unui *ă* final dacoromîn) și *e* marchează, la femininele de declinarea I, deosebirea între g e n i t i v și d a t i v: *lu nevęstę* (genitiv)—*lu nevęste* (dativ). Cf. *SI*, II, § 122

Regional avem și contraste între c a r a c t e r u l p a l a t a l și cel l a b i a l al unor consonante de la sfîrșitul cuvintelor. Deosebirea între singular și plural sau între persoana întîi și a doua e marcată la cuvinte ca (*un*) *ochiu*—(*doi*) *ochi*, (*un*) *unchiu*—(*doi*) *unchi*, (*un*) *ariciu*—(*doi*) *arici*,

(eu) deochiu—(tu) deochi, (un) mușchiu—(doi) mușchi etc. prin opozițiile *k'ᵘ—k', ŋ́ᵘ—ŋ́, ĉᵘ—ĉ*. În graiul celor mai mulți romîni distincția aceasta a dispărut și consonanta finală muiată nu se mai pronunță la masculin singular labializată.

Hărțile *Atlasului lingvistic romîn* ne dau acum posibilitatea să ne convingem că pe o fășie destul de întinsă, care străbate teritoriul dacoromîn de la nord-vest spre sud-est, *u* final în triftongii *-aiu, -ăiu, -îiu, -eiu, -oiu, -uiu* la sfîrșitul cuvintelor formează încă opoziții cu diftongii *-ai, -ăi, -îi, -ei, -oi, -ui* spre a deosebi cuvinte ca *cuiu* (substantiv) de *cui* (pronume întrebător) și mai ales spre a deosebi singulare ca *(un) puiu, (un) vulpoiu*... de plurale ca *(doi) pui, (doi) vulpoi*, sau persoana întîi a unor verbe ca *(eu) puiu, pipăiu, rămîiu, încovoiu*... de persoana a doua *(tu) pui, pipăi, rămîi, încovoi*... Tot astfel în unele regiuni nu se confundă persoana întîi cu a doua *(eu apropii, tu apropii)* la verbe ca *a apropia*, ci se conjugă *eu apropiu, tu apropii*. Pe hărțile 9, 10, 11, 12 și 13 se văd ariile —aproape identice— în care se mai rostește un *u* final în cuvintele *război* (de țesut), *cap, om* și *văr*. În cuvinte ca *(un) văr—(doi) veri*, deosebirea între singular și plural nu e marcată numai prin opoziția morfonemică *ă—e*, ci —în regiunea care păstrează urme „mimate" de *u* final— și între caracterul labializat și cel palatalizat prin coarticulare (§ 50) al lui *r* final.

hărțile 9—13

Deosebirea între caracterul labial și cel palatal pentru distingeri morfologice apare pe întreg teritoriul romîn în opozițiile dintre diftongi finali *au—ai, ău—ăi, îu—îi, eu—ei, ou—oi* în cazuri ca *stau—stai, său—săi leu—lei, bou—boi*...

146. Precum se vede din exemplele citate în § 145, contrastele nu privesc numai două sunete izolate, ci adesea o serie întreagă de sunete. Astfel opoziția *s—z*, care apare în *sare—zare*, se bazează pe un contrast de fonie, care apare și în *tare—dare* și în *pare—bare* (pluralul de la *bară*); opoziția *k'—ǵ* și *c—g* o avem în *chiară—gheară* și în *mac—mag*. Tot astfel contrastul între rezonanța orală și nazală care apare în opoziția *d—n* din *dare—nare* sau în *dor—nor* se găsește și în opoziția *b—m* din *bere—mere* sau în *babă—mamă*. Fonologiștii vorbesc într-un astfel de caz, întrebuințînd un termen introdus de R. JAKOBSON, de „corelații"; noi le vom numi **opoziții corelative** (spre deosebire de „alternanțele corelative" despre care va fi vorba în § 149).

În limba germană contrastele de durată joacă un rol fonemic important. Precum am mai spus, *Lamm* „miel" înseamnează altceva decît *lahm* „olog"; cele două cuvinte nu se pot confunda, fiindcă cel dintîi se pronunță cu *a* scurt, iar al doilea cu *a* lung. Tot astfel caracterul închis sau deschis

al unui *e* e semnul distinctiv care deosebește participiul *allé* de imperfectul *allais* în franțuzește. Se poate întîmpla însă ca între durată și apertură să existe o interdependență. Într-adevăr, în limba germană vocalele scurte sînt în același timp deschise, iar vocalele lungi sînt închise. Cuvîntul *bitte* „mă rog" se deosebește de *biete* „ofer" prin opoziția între *i* lung și închis, pe de o parte, și *i* scurt și deschis, pe de alta. În cazul acesta avem a face cu o **opoziție combinată**. Cum însă aceeași opoziție combinată se întîlnește și în cazuri ca *Wonne* „deliciu" (cu *o* scurt și deschis) față de *wohne* „locuiesc" (cu *o* lung și închis) și în alte cazuri, putem vorbi de **opoziții corelative combinate**.

Diferitele clasificări ale opozițiilor pe care le-am făcut în cele precedente izvorăsc din trebuința omului de știință să aducă o rînduială în materialul cu care lucrează. Aceste grupări, întemeiate pe criterii fonetice, nu sînt singurele care se pot face. Am văzut în nota de la sfîrșitul paragrafului 130 că fonologiștii împart opozițiile în alte grupuri. Distincțiile pe care le facem noi sau le fac fonologiștii nu corespund însă unor deosebiri pe care le face și subiectul vorbitor fără cunoștințe fonetice, cînd își organizează materialul lingvistic. De acest lucru trebuie să ținem seama, căci *dacă lingvistul trebuie să depășească hotarele de înțelegere ale subiectului vorbitor, el riscă să apuce pe căi greșite de cîte ori gîndește altfel decît acesta.*

Contrastele pe care în mod naiv le simte subiectul vorbitor sînt și ele condiționate de anumite împrejurări pe care n-avem voie să le ignorăm nici noi cînd facem fonemică. Astfel e incontestabil că în conștiința lingvistică a subiectului vorbitor contrastul între *o* și *oa* din perechi de cuvinte ca *mor—moare* e cu mult mai viu decît contrastul între *o* și *ă* din *mor* și *măr*. Aceasta, fiindcă opoziția *o—ă* servește numai spre distincții lexicale, pe cînd opoziția *o—oa* e o alternanță frecventă avînd funcția de morfonem auxiliar în conjugare și declinare. Asupra acestui lucru vom mai reveni cînd vom vorbi mai departe despre alternanțe și morfoneme. Ceea ce am vrea să accentuăm la acest loc este că lingvistul, ținînd seamă și de **simțul subiectului vorbitor pentru contrastele elementelor sale de rostire**, va trebui să dea o mai mare atenție opozițiilor care marchează deosebiri morfologice decît celor ce servesc numai spre distincții lexicale.

Dar chiar cînd e vorba numai de opozițiile de natură lexicală, sînt unele care contrastează mai mult decît altele. Pentru cel ce întocmește cartea de telefon, distincția ce trebuie făcută între doi abonați cu numele *Pînzaru* e dată prin deosebirea numelui de botez și a adresei lor. În sistemul de rînduire a materialului criteriul fiind ordinea alfabetică, el va da pe Pînzaru Ion înaintea lui Pînzaru Vasile, fără să-l intereseze că, dintre cei

doi Pînzaru, cel ce locuiește în Calea Victoriei e venit din Craiova, iar cel ce șade în Batiște e bucureștean. Pentru cel ce întrebuințează cartea de telefon, faptul că Păcuraru Ion și Păcuraru Vasile locuiesc amîndoi în Calea Rahovei 17 e un indiciu că ei fac parte din aceeași familie, avînd însă fiecare telefon propriu. Tot astfel, pentru filologul care-și rînduiește materialul după criterii fonetice, *las* se deosebește de *lac* întocmai ca *sare* de *care*, prin aceeași opoziție între fricativa dentală *s* și ocluziva velară *c*. Pentru simțul naiv al subiectului vorbitor însă, între *sare* și *care* există o înrudire care nu există între *las* și *lac*, r i m a. Deosebirea ce există între cuvintele cărora rima le dă un fel de asemănare familiară și cele ale căror elemente sonore comune nu sînt la sfîrșitul cuvîntului, se observă și mai bine la polisilabe și la opozițiile între un sunet și zero sau între un sunet și un grup de sunete. Astfel *măduvă* și *văduvă* formează, pentru simțul nostru, „o pereche" atît de intim legată prin corpul ei fonic identic în afară de sunetul inițial, încît *mădúvă* (din lat. *medulla*) a primit accentul lui *vă'duvă* (din lat. *vidua*), devenind *mă'duvă*. Chiar cînd rima nu-i decît aproximativă și cînd opoziția nu privește două sunete așezate la același loc în cuvînt, simțul subiectului vorbitor poate stabili un raport mai intim. Astfel *vitejie* și *vijelie* formează mai degrabă o pereche decît *mor* și *moț*, cu toate că opoziția *t—l* apare în două silabe diferite. La seria celor opt „frați" *care, dare, mare, nare, pare, sare, tare, zare* se mai poate adăuga și al nouălea —cu ochi albaștri și părul blond, dar știrb— *are*. Opoziția între zero și *c* nu ne împiedică să simțim ca o pereche de „frați" pe *are* și *care*. Tot astfel rima dă cuvintelor *ac, rac* și *drac* sau lui *cobor* și *dobor*, ori *ogor* și *pogor*... același „aer familiar", ceea ce nu se poate spune despre *la, lan* și *lanț*, care se deosebesc prin aceeași opoziție între zero și o sonantă sau un grup de consonante (dintre care una e sonantă), ori despre *cînta* și *cîntar*.

Asemănarea prin rimă între două cuvinte poate fi chiar o piedică a înțelegerii. În acest caz se întîmplă uneori că opoziția care marchează înțelesul e exagerată în mod voit. Acest caz se poate constata în diferite limbi, în timpul din urmă, de cînd telefonul (care nu redă limpede unele sunete) e întrebuințat tot mai des, la numele cifrelor. Ca să nu se confunde *zwei* cu *drei*, germanii zic pentru 2 tot mai mult *zwo*, și aceasta nu numai la telefon, ci și în prăvălii sau la diferite ghișee. Tot astfel în loc de *două*, care ar putea fi înțeles ca *nouă*, noi întrebuințăm *doi*, fără să ne sinchisim de acordul greșit cînd zicem *doizeci* în loc de *douăzeci*.

Invers, din cauza rimei uneori ne permitem să diformăm un cuvînt. Deoarece un proverb impresionează mai mult și se imprimă mai bine în memorie cînd e îmbrăcat în versuri ce rimează, germanul zice „Wie die Alten sungen, so zwitschern die Jungen". Acest *sungen* în loc de *singen*

nu schimbă nici înțelesul și nu marchează nici altă formă decît prezentul verbului *singen*, deși opoziția între *u* și *i* e de altminteri una din cele mai uzuale în limba germană pentru distincții semantice (*Wurst—wirst...*) și morfonemice (*binden—gebunden*).

Din cele expuse mai înainte ar urma ca fonemica să dea o deosebită atenție opozițiilor care servesc spre distingerea diferitelor morfeme. Într-adevăr, cînd opunem pe *aflu* lui *afli* sau *află*, opoziția *u—i—ă* marchează deosebirea între persoana 1, 2 și 3; tot astfel, opoziția între *ă* și *e* marchează deosebirea între indicativ (*el află*) și conjunctiv (*să afle*), opoziția între *u* și *ăm* deosebirea între singular (*eu aflu*) și plural (*noi aflăm*) etc. Dacă totuși eliminăm desinențele și elementele derivative din preocupările fonemicii, n-o facem numai din punct de vedere pedagogic, ca să nu încărcăm acest capitol, prea bogat, cu alte zeci de opoziții, mai ales între grupuri de sunete, ci fiindcă ținem seama și de ținuta subiectului vorbitor față de limba sa. Pe lîngă simțul pentru contraste, el are și un s i m ț a n a l i t i c, cu mult mai puternic. Cazuri ca *aflu—afli* el nu le alătură lui *jur—jir*, *fur—fir* etc., simțind opoziția *u—i*, ci lui *latru—latri*, despărțind aceste cuvinte în tulpină (*afl-*, *latr-*) și de inențele *u*, pentru persoana întîi, și *i* pentru persoana a doua. Locul morfemului e deci în morfologie.

Utilizarea unor contraste spre scopuri funcționale exclude întrebuințarea lor spre alte scopuri. De aceea în limbile în care contrastele de durată servesc spre deosebiri lexicale sau morfologice, ele nu se pretează la contraste stilistice. Astfel contrastul ce există în romînește între *mare* și *māre* (= foarte mare, cf. § 35) sau între *alb* și *allb* (= foarte alb, cf. § 36) n-ar fi posibil în limba latină, unde *rosa* e nominativ și *rosā* ablativ, sau în italienește, unde *moto* „mișcare" e altceva decît *motto* din fruntea unor capitole, sau între finlandezul *tuli* „foc" și *tulli* „vamă".

Nu toate contrastele sînt observate. Astfel opoziția între *k'* și *č* din *păduche* (< lat. *pediculus*) și *păducel* (< lat. **peducellus*), fiind singură de felul acesta, n-a fost remarcată și utilizată.

147. R e p e t a r e a periodică a acelorași contraste cantitative sau de accent pune în mișcare simțul nostru ritmic; repetarea acelorași sunete la începutul sau la sfîrșitul cuvintelor ne deșteaptă simțul pentru aliterație și pentru rimă; repetarea acelorași opoziții în aceleași condiții ne face să recunoaștem **alternanțele**. Opoziția *o—u* pe care o întîlnim în *mor—murim* se repetă în *port—purtați, porc—purcel, cos—cusut*... Serviciul pe care îl face această opoziție variază, căci în *mor—murim* și *port—purtați* avem a face cu un morfonem auxiliar pentru hipercaracterizarea deosebirilor de persoană, în *cos—cusut* spre a deosebi prezentul de participiul trecut, în *porc—purcel* spre a marca diminutivul etc. Comun tuturor acestor exemple este faptul că *o* apare în silabă accentuată, iar *u* în silabă neaccentuată. I n t e r d e p e n d e n ț a între accent și *o*, pe de o parte, și lipsa de accent și *u*, pe de altă parte, nu scapă subiectelor vorbitoare. Aceasta o dovedesc cazuri de aplicare greșită a alternanței, de ceea ce am putea numi **hiperalternanțe** (cf. § 136), un fenomen prin excelență fonemic. După *însurá—însór*, *purtá—port* s-a născut, în unele regiuni ale Ardealului, prezentul *jor*

(în loc de *jur*), opus lui ***jura*** (*jură'm, juráți, jurái, jurám, jurî'nd, jurát jurásem* etc.). Același lucru s-a întîmplat cu ***sculá—scol***, în loc de **scul* (cum trebuie să se fi zis odinioară, căci cuvîntul vine din lat. **excubulo*), numai cît în acest cuvînt forma analogică s-a răspîndit pretutindeni și n-a rămas restrînsă într-o regiune, ca la *jor* pentru *jur*. De la lat. *mensūra* avem *măsúră*, iar de la verbul *mensūro* ar trebui să avem *măsúr* : de fapt, în consonanță cu simțul ce-l avem pentru alternanța *o—u*, zicem sau *mă'sur* (cu *u* păstrat, dar cu schimbarea accentului), sau *măsór* (cu accentul păstrat, dar cu *u* prefăcut în *o* în silabă accentuată). Tot așa avem *jur*, dar *încunjór* alături de *încúnjur*, iar în *păcórniță* (din *pă'cură* + sufixul *-niță*), deodată cu mutarea accentului pe *u*, acesta a fost înlocuit prin *o*.

Tot condiționată de accent e alternanța între *a* în silabă accentuată și *ă* în silabă neaccentuată, care se repetă și la diftongul *au* în opoziție cu *ău* : *las—lăsa, laud—lăudăm, barbă—bărbat, taur—tăurenci.*

La aromîni găsim și alternanța *e* în silabă accentuată față de *i* în silabă neaccentuată : *dzem* „gem" dar *dzimúi̯* „gemui". Pe alocuri avem și la noi forme ca *neg*, dar *nigél.*

După șuierătoare, unui *a* (ortografiat și *ea*) din silabă accentuată îi corespunde un *e* în silabă neaccentuată : *așază—așezá, jale—jelí...* După *i̯* : *băiat—băiețél, iartă—iertáre, buruiană—buruienós...* Aceeași alternanță apare după *i̯* și cînd *a* e accentuat, dar corespondentul *e* este în acest caz legat de poziția moale următoare : *băiat—băieți, iartă—să ierte, Stoian—Stoiene, buruiană—buruiene.*

În sfîrșit găsim o alternanță, condiționată tot de accent, între diftongi și una din vocalele diftongului. Astfel lui *ea* accentuat îi corespunde *e* neaccentuat : *deasă—îndesá, deal—delușcán, steag—stegár, veac—vecíe*; lui *oa* îi corespunde *o̧* : *moară—morár, morișcă*; *moarte—morțiș, groază—grozáv.* Mai puține sînt exemplele pentru *oi—o* și *ai—ă* : *boier—boreásă* (pentru **boireasă*), *bair* (din *baier*)—*dezbărá*; în limba veche exista și *spământá* ca derivat din *spaimă.*

Alternanțele *ă—e, a—ea* și *în—in* sînt condiționate pe de o parte de consonanta precedentă, pe de altă parte de poziția următoare. Pentru ca aceste alternanțe să se ivească, e necesar ca să preceadă o labială și să urmeze, pentru *ă, a* și *în*, poziție dură, adică o vocală centrală, velară sau zero, iar pentru *e, ea* și *in*, poziție moale, adică o vocală palatală sau o consonantă cu caracter palatal, rezultată din contopirea ei cu un *i* final afonizat sau chiar dispărut. Exemple : *măr—mere, meri*; *văd—vezi, vede*; *apăr, apără, apărat...—aperi, să apere*; *fată—fetiță, fete*; *apasă—să apese, apeși...*; *vînă—vine, vinișoară*; *sfînt—sfinți, sfinție...* Uneori, ca în *tînăr—tineri*, alternanța *în—in* apare și după dentale, dar tot condiționată

de poziția dură și moale următoare. Tot astfel apare, mai ales regional, în poziție moale, alternanța *ă—e* după *r* și *l*: *lasă—să lese* (literar: *să lase*) *curăț—să curețe* (literar: *să curățe*). În derivație avem și în limba literară *răcoare* alături de *rece*.

De un *ă* sau *e* în silaba următoare depinde *oa* din silaba accentuată precedentă, în opoziție cu *o*, cînd în silaba ce urmează avem altă vocală sau zero: *mor—moare, să moară; socru, socri—soacră, soacre; domn, domni—doamnă, doamne...*

Același joc îl avem între *e* și *ea*, dar *ea* apare numai cînd urmează un *ă* (nu și *e*): *des, deși, dese—deasă; negru, negre, negri—neagră; seri—seară...* Aceeași alternanță o avem la *e*, cînd urmează un grup mixt cu caracter muiat, spre deosebire de *ea*, cînd grupul mixt următor are caracter nemuiat: *munteni—muntean, veac—veci...*

Unele din alternanțele limbii literare lipsesc în dialecte, care cunosc, la rîndul lor, alternanțe necunoscute limbii literare. Astfel alternanțele după labiale lipsesc aromînilor, care zic *fẹtă—fẹte* pentru *fată—fete* și conjugă *cumpăr, cumpări, cumpăre*. La dacoromîni găsim regional alternanța *e—ẹ* în cazuri ca *des—dẹse*, unde noi avem *e* în amîndouă formele. Tot aceeași alternanță întemeiată pe un contrast de apertură (*e—ẹ* și *o—ọ*) înlocuiește alternanțele din limba literară care se întemeiază pe un contrast între vocală simplă și diftong. În loc de *negru—neagră* sau *mor—moare* întîlnim rostirile *negru—nẹgră, mor—mọre*. Și alternanța *în—in* din *tînăr—tineri* sau *vînă—vine* lipsește prin regiunile sud-vestice dacoromîne, unde se zice *tinăr—tineri* și *vînă—vine*. În general poziția dură și moale nu condiționează în aceeași măsură alternanțele ca în limba literară, iar în dialectele transdanubiene simțul pentru acest contrast nu e dezvoltat. În schimb în dialectul istroromîn avem două alternanțe foarte caracteristice care lipsesc la dacoromîni. Cea dintîi e între *å* (subt accent) și *a* (neaccentuat): *fåc—facut, bårbẹ—barbåt...*; cea de a doua între *å* (subt accent) și zero (neaccentuat) în poziție inițială: *åflu—flåt* „aflu—aflat". Aceasta din urmă apare —ca *a* și zero— și la megleniți: *aflu—flat*.

În unele limbi există și alternanțe întemeiate pe contraste de durată, ca alternanța latină *ĕ—ē* din *sĕdeo—sēdes*, sau pe plusul și minusul unei vocale, ca în alternanța latină între *e* și zero, din *e-st* față de *s-unt*. Ele lipsesc în romînește.

Alternanța vocalică produsă de o vocală din silaba următoare, ca *e—ea* în *des—deasă* sau *o—oa* în *domn—doamnă*, se numește **metafonie** (germ. „Umlaut").

148. Dintre **alternanțele consonantice** cele mai multe sînt condiționate în limba romînă de vocalele palatale următoare. Influența acestora asupra consonantelor precedente nu se manifestă însă în aceeași măsură cînd avem a face cu *e* sau cu *i* următor, iar un *i* următor produce de obicei alte alternanțe cînd este desinența pluralului sau a persoanei a doua din singular decît atunci cînd este vocala începătoare a altor desinențe sau a unor sufixe. Dacă facem abstracție de cazurile de hipermorfeme, cu care ne vom ocupa în § 153, numai unele sufixe care pot începe și cu alte sunete decît vocale prepalatale mai produc alternanțe, altele însă decît un *e* sau *i* următor. Privind jocul constant în condiții egale între diferite consonante

din punct de vedere fonemic, putem face abstracție la acest loc de nuanțele mai mult sau mai puțin muiate ale șuierătoarelor și ale africatelor, atunci cînd caracterul muiat nu este însuși criteriul distinctiv al fonemului.

În cea mai mare măsură întîlnim alternanțe la o c l u z i v e l e v e l a r e *c* și *g*, care alternează cu *ĉ* și *ĝ* înainte de orice *e* sau *i*. Grupurile consonantice *sc* și *șc* alternează în aceleași condiții cu *șt*:

c—ĉ: *fac, făcut, făcînd—faci, face; drac, drăcos, drăcșor—draci, drăcesc, drăcie...;*

g—ĝ: *merg, mergînd—mergi, merge; doagă, dogar—doage, dogesc, dogind; larg—largi, lărgesc, lărgime, lărgind; fulg—fulgi...;*

sc—șt (ști): *nasc, născut, născînd—naști, naște; gîscă, gîscan, gîscoi—gîște; pescar—pește, pești...;*

șc—șt': *mușc, mușcătură—muști; ceașcă—cești...;*

V e l a r a f r i c a t i v ă χ alternează cu *h'* înainte de *i* al pluralului, rar și aproape numai în limba veche și cu *ș* (scris *și*);

χ—h': *monarh—monarhi*;

χ—ș: *patriarh—patriarși*; *leah—leși...*

D e n t a l e l e o c l u z i v e *t* și *d* apar regulat ca *ț* și *z* înainte de *i* al pluralului și al persoanei a doua și foarte des înainte de *i* al altor desinențe. Grupurile *st* și *jd* alternează cu *ști* și *jdi* înainte de *i* al pluralului. *Ț* și *z* apar în loc de *t* și *d* și înaintea unor sufixe începătoare cu *i* și *e*:

t—ț: *bărbat, b ă r b ă t e s c, bărbătuș—bărbați, bărbăție; băiat—băieți, b ă i e ț e s c, băiețel; sfînt, sfîntă—sfinți, s f i n ț e s c, sfințenie, sfințit, sfințire, sfinție; corect, corectitudine—corecți; rupt, ruptoare—rupți; cărunt, căruntă, cărunteţe—cărunți, căruntel...; mint—minți, mințit...*

d—z: *ud, udă, ude, udătură—uzi; surd, surdă—surzi, asurzit; neted, netedă, netede—netezi, netezind; repede—repezi, repezit...; aud—auzi, auzire;*

st—ști: *veste, vestim—vești;*

jd—jdi: *nădejde—nădejdi.*

D e n t a l a f r i c a t i v ă *s* alternează totdeauna cu *ș* înainte de *i* al pluralului și al persoanei a doua, chiar și cînd e despărțită de acesta prin *t* sau *tr*. Jocul între *s* și *ș* apare și înaintea altor desinențe începătoare cu *i* și înaintea unor sufixe începătoare cu *i* sau *e*. Corespondenta fonică *z* alternează cu *z'* înainte de *i* al persoanei a doua:

s—ș: *pas—pași, păși, pășind; des, dese, desime, desiș—deși; las, lasă, lase, lăsînd—lași; cuvios, cuvioasă—cuvioși, cuvioșenie...; ortodox, ortodoxă, ortodoxie—ortodocși...; prost, prostesc, prostit, prostie, prostime—proști; veste, vestire—vești; trist, tristă, tristețe—triști...; gros—groșcior* (scris *groscior*, dar se pronunță *groșĉor*); *os, oase—oșcior* (scris *oscior*)...

z—z' : *așez, așază, așezămînt—așezi...;*
z—j : *viteaz, viteze—viteji, vitejie...*

Șuierătoarele *ș* și *j* alternează cu *ș'* (scris *și*) și *j'* (scris *ji*) înainte de *i* al pluralului și al persoanei a doua :

ș—ș' : *moș, moașă, moșie, moșnean—moși ; îngraș, să îngrașe, îngrășat, îngrășăminte—îngrași...*
j—j' : *ghiuj—ghiuji ; paj—paji...*

În aceleași condiții alternează *ț* cu *ț*ⁱ (scris *ți*) sau *ț'* :

ț—țⁱ**(ț')** : *hoț, hoție—hoți ; înalț, înălțare, înălțînd, să înalțe—înalți.*

Dintre sonantele dentale, *l* alternează cu *i̯* înainte de *i* al pluralului, dar numai în cuvintele mai vechi ; în cuvinte de dată mai recentă și totdeauna înainte de *-i* din persoana a doua, alternează cu grupul mixt *l*ⁱ (scris *li*). Tot așa alternează *n* cu *n*ⁱ și numai în cîteva cazuri cu *i̯*, înainte de *i* al pluralului precum și al persoanei a doua. Alternanța *r—i̯* se găsește în cîteva verbe înainte de *-i* al persoanei a doua ; de obicei însă și înaintea acestui *-i*, ca și înainte de *-i* al pluralului, *r* alternează cu *r*ⁱ (scris *ri*) :

l—i̯ : *gol, goale, golesc, goli—goi ; cale, călișoară—căi ; cal, căluț—cai* (dar și *căiesc, căișori*)...
l—lⁱ : *dascăl, dăscăliță, dăscălime, dăscălesc—dascăli ; scol, sculat, scoală, să scoale—scoli...*
n—i̯ : *plămîn—plămîi* (și *plămîni*) *; an—ani* (vechi și dialectal *ai*) *; pun* (și *pui*), *punem, punînd, să pună—pui* (și să *puie*) *; vin* (și *viu*), *venim, venind—vii* (și să *vie, viitor*) *; rămîn* (și *rămîi*), *rămînem, rămînînd—rămîi* (și *rămîind, să rămîie*)...
n—nⁱ: *ban, bănișor—bani ; adun ,adunat, adunăm, adunînd, să adune—aduni...*
r—i̯ : *sar, sărim, săritor, să sară, sare—sai* (și *sari, să saie*) *; cer, cerînd, cerem, să ceară—cei* (și *ceri, să ceaie*)...
r—rⁱ : *țară, țărișoară, țăran—țări ; nor, noros—nori ; mor, moare, să moară, muritor—mori...*

Labialele alternează toate, în limba literară, cu grupurile mixte corespunzătoare atît înainte de *-i* al pluralului, cît și al persoanei a doua. Numai *f* alternează uneori cu *ș* înainte de *i* al pluralului și înaintea unor sufixe :

p—pⁱ : *lup, lupesc—lupi ; vulpe—vulpi ; surp, să surpe, surpat—surpi...*
b—bⁱ : *corb, corbișor—corbi ; plimb, plimbăm, plimbare, să plimbe—plimbi...*
m—mⁱ: *ulm—ulmi ; tem, temem, temînd, temut—temi...*
f—fⁱ : *zaraf, zărăfesc, zărăfime—zarafi ; pantof, pantofar—pantofi...*
f—ș : *vătaf—vătași* (alături de *vătafi*), *Vătășan ; Ghimbaf—Ghimbășan...*
v—vⁱ : *păstrăv—păstrăvi ; țeavă—țevi...*

Şi în privinţa alternanţelor consonantice putem face aceeaşi observaţie ca în privinţa celor vocalice. Astfel alternanţei *l—i̯* îi corespunde la aromîni *l—l'* (*cal—cal'*), iar la istroromîni zero—*l'* (*câ—câl', i̯e* „el"—*i̯el'* „ei", *ât* „alt"—*âl'ţ* „alţi"...). În locul alternanţei *n—i̯* avem la aromîni şi megleniţi *n—ń*, care apare şi pentru *n—n*ⁱ : *yin* „vin"—*yiń* „vii", *bun—buń, (a)dun—(a)duń*... Şi în unele părţi din Banat avem *n—ń* : *vin—viń*. La istroromîni şi în parte la meglenoromîni lipsesc alternanţele între consonantele simple şi grupurile mixte. Ei zic *bur, lup*, pentru *bun* şi *buni*, pentru *lup* şi *lupi*. La aromîni, în parte la megleniţi şi regional la dacoromîni, alternanţele între labiale şi grupurile mixte corespunzătoare apar ca alternanţe între labiale şi palatale (sau labială + palatală sau africată) : *lup—luk', alb—alǵ, ulm—ulń*...

Alternanţele consonantice se numesc şi **apofonii** (germ. „Ablaut"), dintre care fac parte şi **mutaţiunile consonantice** numite în limba germană „Lautverschiebung".

149. După cum există opoziții combinate, avem și **alternanțe combinate.** Astfel e jocul între *o—oa* și *u*, condiționat de un aspect fonetic —presiunea— și un aspect fonemic —poziția metafoniei— în cazuri ca *joc—joacă—jucăm, mor—moare—murim, domn—doamnă—dumneata* ... În alternanța combinată *ă—e—a* din *învăț—înveți, învețe—învață* sau *făt—feți, fete—fată*, activează trei aspecte : „poziția postlabială", „poziția moale" și „poziția metafoniei".

Tot astfel găsim —întocmai după cum avem contraste corelative— și **alternanțe corelative**, pe care le distinge mai mult lingvistul cu cunoștințe fonetice decît subiectul vorbitor cu simțul său naiv lingvistic. Alternanța între vocalele labio-velare *o* și *u* din *mór—murím*... se repetă la vocalele centrale *a—ă* în *fác—făcút*... Între „închiderea vocalelor" în diferite forme morfologice și derivative și „presiune" (accent) e o corelație constantă. Același lucru îl observăm la „despicarea" vocalelor în diftongi și aspectul fonemic al „poziției metafoniei", care se repetă la alternanța *o—oa* (*socru—soacră*) și *e—ea* (*negru—neagră*).

O specie particulară de alternanțe corelative e cea „inversă", cînd adică același fel de alternanțe nu se repetă în două serii diferite, ci cînd același aspect servește spre diferențierea a două forme morfologice diferite. Dacă jocul între un grup mixt și consonantă finală simplă din *an—ani, morar—morari, bivol—bivoli* —adică la seria sonantelor dentale— se repetă și la *lup—lupi, știrb—știrbi, pom—pomi, vătaf—vătafi, păstrăv—păstrăvi*— adică la seria labialelor— avem a face cu o alternanță corelativă. Cînd însă aceasta nu servește numai spre a distinge singularul de plural, ci și persoana întîi de persoana a doua, cînd conjugăm *adun—aduni, mor—mori, scol—scoli ; rup—rupi, sorb—sorbi, înham—înhami*... atunci avem o **alternanță corelativă inversă.**

Alternanțele pot fi, în sfîrșit, **de accent.** Astfel la verbele de conj. I, persoana 3 din prezent și cea din aorist se deosebesc numai prin accentuarea tulpinei sau a desinenței : *áflă—află', súrpă—surpă'*...

Alternanțe între formele întregi și cele sincopate avem în conjugări ca: *usuc—usca, mănînc—mînca...*

Despre interdependența irelevantă între anumite sunete și aspecte a fost vorba în § 117. Într-adevăr interdependența între „fonic" și „lin" sau între „afonic" și „tare" sau între „fonic" și „sonor" sau între vocale nazale și „poziția nazală" următoare, nefiind întrebuințată spre a diferenția forme de conjugare sau declinare, neavînd deci un rol funcțional în limbă, e de natură fonetică, nu fonemică.

150. Cînd opoziția între două sunete nu servește spre a distinge două cuvinte cu sensuri diferite sau două forme diferite ale aceluiași cuvînt, ci servește spre a înlesni clasificarea materialului brut de limbă, atunci avem a face cu fenomenul pe care l-am putea numi **concordanță.** Aceasta nu privește elementul tematic, ci cel morfemic al unui cuvînt.

Am văzut că alternanța între *ă* și *e* sau între *î* și *i* în *lăudăm* și *tăiem, adunătură* și *muietură*, între *hotărăsc* și *iubesc*, între *omoară* și *aude* sau între *omorît* și *zdrobit* nu împiedică ca să identificăm desinențele *-ăm* cu *-em* și *-ît* cu *-it*, terminația *-ăsc* cu *-esc* sau sufixul *-ătură* și *-etură*. Dar alături de *-ătură* și *-etură* mai avem și varianta *-utură* în exemple ca *umplutură, cusutură...* Pe lîngă jocul între *ă* și *e*, condiționat de elementul muiat sau nemuiat precedent, există și jocul între aceste două vocale pe de o parte, și vocala *u* pe de altă parte, care nu este legat de nici o corelație de ordin fonetic. Asemenea concordanțe mai există între:

a—i—u în participii ca *lăudat—auzit—temut* și în mai-mult-ca-perfecte ca *lăudasem—auzisem—temusem*
ai—ii—ui în aoriste ca *lăudai—auzii—temui*
a—i—e în infinitive ca *lăudare—auzire—tăcere*
a—ea în imperfecte ca *lăudam—auzeam, temeam.*

Puterea noastră de observație ne face să ne dăm imediat seama că există un raport constant între aceste forme, iar instinctul nostru înnăscut de organizare ne face să clasificăm verbele după conjugări, distingînd între conjugarea în *-are*, cea în *-ere* și cea în *-ire*. La verbele în *-ere* mai putem face o subîmpărțire, deosebind pe cele accentuate pe terminație: *tăcére, umplére...* de cele cu accentul pe tulpină: *témere, fácere...*

151. Cînd jocul constant între diferite foneme, pe care l-am cunoscut subt numirile de alternanță și concordanță, e utilizat spre distincții morfologice sau derivative, atunci avem de-a face cu **morfoneme**. Această numire, introdusă de N. TRUBETZKOY, nu este acceptată de cei mai mulți lingviști, care o găsesc de prisos, întrucît „alternanțele" se ivesc, după cum văzurăm, de cele mai multe ori tocmai în diferitele forme

de conjugare, declinare şi derivaţie, fiind condiţionate de cele mai multe ori de accentul schimbător sau de modificările fonetice produse prin unirea tulpinii cu morfemul. Totuşi, dacă morfonemul cuprinde de cele mai multe ori o alternanţă, cele două noţiuni nu se acoper deplin şi în toate cazurile, după cum vom vedea imediat.

Cazul cel mai simplu este cel în care opoziţia între două sunete marchează ca singură distincţia între două forme de conjugare, declinare sau derivaţie, fără ajutorul vreunui morfem. Acest caz apare în romîneşte, cu numeroase variante, enumerate în § 148, mai ales spre marcarea pluralului masculin (*bărbat—bărbaţi, cal—cai, ud—uzi, mic—mici, urs—urşi, pom—pomi*...) sau a persoanei a doua din singularul indicativului şi conjunctivului prezent (*caut—cauţi, pun—pui, aud—auzi, mănînc—mănînci, las—laşi, scurm—scurmi*...). Pe cînd în *socru—socri, aflu—afli* avem a face cu opoziţia între morfemul *-u* şi morfemul *-i*, în cazurile citate mai sus *i* e numai un semn grafic, care marchează caracterul muiat al consonantei precedente sau vocala palatală ultrascurtă care formează un grup mixt cu consonanta precedentă.

Aceleaşi alternanţe —fără vreun element morfemic— deosebesc uneori verbul de adjectivul din care e derivat sau de abstractul verbal derivat din el. Astfel avem adjectivul *înalt* faţă de verbul (*eu*) *înalţ* sau prezentul *(eu) aud*, *(eu) văd* faţă de abstractele *auz*, *văz* („are auz bun", „mi-a slăbit văzul").

Opoziţia *e—a* deosebeşte masculinul *aĉesta* de femininul *aĉasta* (scris *aceasta*), iar opoziţia între *v* şi *y*, în dialectul aromîn, *yine* „(el) vine" de aoristul *vine* „(el) veni". În limba veche opoziţia între *a* şi *ea* deosebea prezentul *face* de aoristul *feace* „făcu". Asemenea opoziţii negăsindu-se decît în cîteva exemple izolate, au rămas neproductive; subiectele vorbitoare nefiind în stare să recunoască condiţiile în care apăreau, ele n-au putut deveni alternanţe. Acesta e deci un caz unde putem constata un morfonem fără ca el să fie în acelaşi timp o alternanţă.

De obicei însă morfonemul nu este singur semnul distinctiv care marchează diferitele forme morfologice şi derivative, ci el este, alături de morfem, un element auxiliar. Asemenea **morfoneme auxiliare** le găsim bunăoară la pluralele feminine sau la persoana a treia a indicativului prezent, în cazuri ca *fac—faĉe* sau *vacă—vaĉ* (scris *vaci*)... În exemplul dintîi, afară de alternanţa *c—ĉ* mai avem opoziţia zero—*e*, în al doilea *ă*—zero, care serveşte ca morfem.

Mai adesea morfonemul nu apare, în asemenea cazuri, la sfîrşitul (sau n u m a i la sfîrşitul consonantic al) tulpinii, ci în silaba accentuată (sau şi în silaba accentuată) a tulpinii. Astfel afară de schimbul între morfemele zero—*e* şi de morfonemul *c—ĉ*, mai apare, în conjugarea

(eu) întorc—(tu) întorci—(el) întoarce, și morfonemul *o—oa*. Alături de alternanțele produse de metafonie, ca în cazul lui *întorc—întoarce* sau al lui *socru, socri—soacră, soacre, negru—neagră...*, mai avem, în măsură mare, alternanțele produse de accentul, variabil, din conjugare: *mor—murím, las—lăsát...*

Și în asemenea cazuri întîlnim uneori opoziții, care, din cauză că sînt puțin numeroase, n-au ajuns să dea alternanțe. Astfel e opoziția între *a* și *o* în *zăbavă—zăbovesc*, între *k'* și *ĉ* în *păduche—păducel* sau între *ț* și *t* în *ospăț—ospătez*. Izolată e și dubla opoziție *i—e* și *u—n* în *viu—veni*.

Imaginabil ar fi ca din perechile de cuvinte neologice, ca *Paris* dar *parizian*, *generos* dar *generozitate*, *des-* dar *dezarma, deziluziona...* (față de *descăleca, despleti...*), să se nască cu timpul o alternanță *s—z*, condiționată de poziția intervocalică. Un morfonem împrumutat din limbile slave este cel întemeiat pe alternanța *h* (și *f* sau *v* dezvoltat din *h*)—*ș*, mai ales în limba veche, în exemple ca *catastih—catastișe, leah—leși, burduh—burdușel, năduh—năduși, vătah—vătășel, Ghimbav* (din germ. *Weidenbach*)—*ghimbășean, Holbaf* (din germ. *Hohlbach*)—*holboșan...*

Ca și în limba rusă (cf. TRUBETZKOY, *TCLP*, IV (1931), p. 163), la noi alternanțele —și prin urmare și morfonemele— nu sînt totdeauna aceleași la nume și la verbe și mai ales diferă uneori în morfologie și în derivație. Pentru cazul dintîi ajunge să cităm cazul lui *l—i̯* la *cal—cai, vițel—viței...* față de *scol—scoli...* sau, invers, al lui *pun—pui, țin—ții* față de *bun—buni* (dar și *adun—aduni...*); pentru cazul al doilea vom da în § 152 numeroase exemple, pentru *ț—ĉ*, precum *pivniță—pivnicer, mustață—mustăcios* față de *braț—brațe, preț—prețuri, înalț—înalți*, sau pentru *d—j*: *neted—netejor, grămadă—grămăjoară* față de *ud—uzi...* Altul e morfemul la forma pluralului decît la derivate la *st* urmat de *i*: *prost—proști, veste — vești*, dar *prostie, vestit*. Chiar și în cuprinsul derivației, avem sufixe înaintea cărora —și numai înaintea lor— consonanta finală a tulpinii dispare. Astfel e sufixul *-șor*, cu derivate ca *cîrșoară* (din *cîrcă* sau *cîrpă* + *-șor*), *furșoară* (din *furcă* + *-șor*) și mai ales *-șug*, cu derivate ca *meșteșug* (de la *meșter*), *vicleșug* (de la *viclean*)...

152. Spre deosebire de alternanțe, al căror joc e condiționat totdeauna de o corelație între anumite sunete și anumite aspecte fonetice sau fonemice, morfonemele apar în legătură cu anumite desinențe sau sufixe, fără ca subiectul vorbitor să poată desluși —sau mai exact: să m a i poată desluși— motivul schimbării de rostire. Dacă participiul de la *fac* e *făcut*, cu jocul între *a* și *ă*, noi ne dăm seama că această alternanță e condiționată de accent și că lipsa accentului produce transformarea lui *a* în *ă*. Cînd

însă pluralul de la *scară* e *scări*, jocul între *a* și *ă* nu mai e motivat de accent, căci atît *a* de la singular cît și *ă* de la plural au accent. Nu e motivat nici de *i* următor, căci pluralul de la *morar* e *morari* și persoana a doua de la *scap* e *scapi*, cu *a* neprefăcut în *ă*.

Jocul între *a* și *ă* în exemple ca *scară—scări* nu mai e propriu-zis o alternanță, ci un morfonem, iar cel ce învață romînește va trebui să memoreze că „*a* accentuat din tulpina substantivelor bisilabe feminine îl preface pe acesta în *ă* înaintea desinenței *-i* a pluralului". În loc de elementele care îți dau explicarea fenomenului —cum ar fi mobilitatea accentului, poziție dură sau moale, un *i̯* sau o labială precedentă etc.— trebuie să ne mulțumim cu o „regulă", la aparență arbitrară, întemeiată numai pe convenție.

Asemenea **morfoneme fără corelații** întîlnim mai ales în derivație. Ele cuprind de obicei alte jocuri decît cele pe care le arată alternanțele. Iată cîteva din cele mai obișnuite:

t—ĉ înaintea sufixelor *-or*, *-os* și *-ună*: *fierbinte—fierbincior*, *cuminte—cumincior*, *cărunt—căruncior*; *put—putincios*, *urît—urîcios*, *răutate—răutăcios*; *mint—minciună*...

d—ĵ înaintea sufixelor *-or*, *-os* și *-uie*: *neted—netejor*, *rotund—rotunjor*, *oglindă—oglinjoară*, *flămînd—flămînjor*; *grămadă—grămăjuie* ...

d—ĝ înaintea sufixelor *-aș* și *-ai*: *ucid—ucigaș*; *muced—mucegai*, *putred—putregai*...

z—ĵ înaintea sufixului *-une*: *botez—botejune*...

n—i̯ înainte de sufixul *-(i)or* și *-(i)os*: *bătrîn—bătrîior*, *rumen—rumeior*; *cuvine—cuvios*...

ț—ĉ înaintea sufixelor *-or*, *-os* și *-er*: *uliță—ulicioară*; *mustață—mustăcios*, *cuviință—cuviincios*, *credință—credincios*; *jitniță—jitnicer*...

153. În privința morfologiei și derivației, limba romînă se aseamănă, în ceea ce privește rolul important al morfonemului, mai mult cu limbile slave decît cu cele romanice. Pe cînd gramaticianul latin, stabilind paradigma de conjugare a unui verb ca *porto*, poate scrie:

port-o
port-as
port-at
port-amus
port-atis
port-ant

—și exemplul lui poate fi urmat și de cel ce scrie gramatica limbii italiene și a celor mai multe limbi romanice— gramaticianul romîn **nu**

poate face decît foarte rar uz de această schematizare, prin care se scot în relief desinențele adăugate la tulpina neschimbată, căci el trebuie să scrie :

port
porți
poartă
purtăm
purtați
poartă

De aceea numărul verbelor „neregulate" este atît de mare în gramatica romînă.

Tendința pronunțată de hipercaracterizare ce există în limba romînă a produs și cu privire la morfonem diferite fenomene, din care relevăm următoarele patru :

1) *Cînd două forme coexistă, tendința generală este de a da preferință celei care, în afară de morfem, mai cuprinde și unul sau mai multe morfoneme.* Astfel se explică extinderea din ce în ce mai mare, la declinarea întîi, a pluralelor feminine în *-i*, care pe de o parte alterează sfîrșitul consonantic al tulpinii în măsură mai mare decît *e*, și pe de altă parte pe *a* din tulpină în *ă* și diftongul *oa* în *o*. Pluralele *voarte* sau *strade* se deosebesc de singularele *poartă* sau *stradă* numai prin opoziția morfemică *ă—e*, pe cînd *porți* și *străzi* prin morfonemele *t—ț'* și *d—ź* și prin morfonemele auxiliare *oa—o*, *a—ă*. Tendința aceasta de a marca pluralul printr-un morfonem a produs forme ca *ceasoarnice* de la *ceasornic* (deși nu urmează un *e*, ca să producă metafonia), *frățîni* (cu amestecul pluralului *frați*), *piepțini*, pentru *piepteni*, *frașini* în loc de *frasini*, și la aromîni și *k'ețiri* „pietre", deși prefacerea lui *t* în *ț* e motivată numai înaintea desinenței *-i* (cf. *DR*, I, p. 392).

2) Adesea constatăm **inversiuni morfonemice**, izvorîte și ele din tendința de a marca diferitele forme prin morfoneme. Astfel de la *copaciu* (din alb. *kopač*) sau **colaciu* (din slav. *kolač*) sau **melčiu*, ori de la *cîrnaț* (din lat. *carnaceus*), cu pluralele *copaci*, *colaci*, *melci*, *cîrnați*, s-au făcut —după modele ca *sac—saci*, *rac—raci*, *bărbat—bărbați*... — noile singulare *copac*, *colac*, *melc*, *cîrnat*..., forme terminate cu o consonantă precis deosebită de cea de la sfîrșitul tulpinii pluralului. Tot astfel se explică cele mai multe cazuri de metaplasmă ca *purec*, *berbec* etc., în loc de *purece*, *berbece*, singulare nouă din pluralele *pureci*, *berbeci*...

Aceeași alternanță între *c* și *ĉ* o întîlnim, aplicată însă în mod greșit, în unele derivate ca *ciorecuți* (*ciorecași*, *ciorecat*, *ĉucioreca*) de la *cioareci*, *cincar* „cal de cinci ani"; *pîntecare* „boală de pîntece"; *cinzeacă*

„măsură de c i n c i z e c i de grame"... sau între *șt* și *șc*, în *prășcar* (derivat din *praștie*). Modelul pentru asemenea inversiuni morfonemice existau în perechi de cuvinte ca *purece—pureca, pește—pescar.* Nu vedem modelul după care s-a luat *prepelicar* „cîne de vînat prepelițe".

3) Într-un studiu publicat în *Omagiul Menéndez Pidal* (III, p.265, cf. *ELR*, p. 297 ș.u.) m-am ocupat cu derivatele de la tulpina pluralului, arătînd că ele sînt explicabile în cazuri ca *îngîndurat* „plin de g î n d u r i", *năzuros* „care face n a z u r i", *dințar* „instrument de strîmbat d i n ț i i", *cărțaș* „jucător de c ă r ț i"..., dar nu sînt motivate în exemple ca *duioșenie* (în loc de **duiosenie*, derivat de la *duios*), *verzui* (în loc de **verdui*, derivat de la *verde*), *băiețaș, băiețoi, băiețandru* (în loc de **băietaș*, **băietoi*, **băietandru*, derivate de la *băiat*), *grămăjuie* (în loc de **grămăduie*, de la *grămadă*)... Jocul între *s* și *ș*, *d* și *z*, *t* și *ț* și *d* și *j*... nu apare în aceste —și alte asemenea— exemple în condiții normale, căci alternanța *s—ș* e motivată numai în *duios—duioșie*, alternanța *d—z* în *verde—verziu*, alternanța *t—ț* în *băiat—băiețel*, iar jocul între *d* și *j* în *grămadă—grămăjoară*... Extinderea acestui joc și cînd urmau sufixele *-enie, -ui, -aș, -oi, -andru, -uie*, care nu alterează dentalele precedente, se datorește unei tendințe de hipercaracterizare prin morfem, pe care am putea-o numi **hipermorfonem**: *duioșie, verziu* și *grămăjoară* au creat pe *duioșenie, verzui* și *grămăjuie*, prin substituirea sufixelor *-ie* și *-iu* prin sufixele cu aceeași funcțiune *-enie, -ui* și *-uie*, iar *băiețel* a împrumutat morfonemul său *ț* derivatului cu sens opus *băiețoi*.

4) Tot numai prin extinderea morfonemului cu scop de a cîștiga un mijloc în plus spre a caracteriza mai mult o formă morfologică sau un derivat se explică derivate ca *slăbiuță* (*DR*, V, p. 222, 324) de la *slăbină*, *prăjiuță* (*DR*, VI, p. 230) de la *prăjină* sau *sumăieș* (la SADOVEANU) de la *suman*, formate cu jocul între *n* și *i̯* extras din exemple cu acest joc înainte de sufixele *-(i)or* și *-(i)os* (§ 152); participii ca *văzut*, cu *z* de la aoristul *vidī*, la istoromîni și *pl'erzut* „pierdut"; gerundii ca *scoțînd*, cu *ț* din prezentul *scoț* (= scot), precum și derivate ca *arzător, răzătură, crezare, pierzare*... Hipermorfonem e și istrorominul *mușål'ț* în loc de *mușåț* (după *ål'ț—åt*) sau *mesuță, fețuiesc, petat* (pe la Sibiu) în loc de *măsuță, fățuiesc, pătat* (după *mese, fețe, pete*), deși la acestea *e* se găsește după labiale în poziție dură.

Întîiul studiu despre morfonemul romînesc l-am publicat, sub titlul *Morfonemul și economia limbii*, în *DR*, VI, p. 211—243 (= *ELR*, p. 260—290).

154. Fiecare limbă își are sistemul ei fonetic (§ 118), dependent de anumite obișnuințe de rostire și de interdependența anumitor mișcări

articulatorii. Cînd sistemul în care se încadrează sunetele unei limbi nu este numai o alcătuire pe care, pentru scopuri didactice sau din trebuințe metodice, o clădește omul de știință, voind să pună ordine în materialul sonic cu care subiectul vorbitor lucrează în mod inconștient, ci corespunde unui sistem în conștiința lingvistică a subiectelor vorbitoare însăși, atunci avem a face cu un **sistem fonemic**.

Dacă examinăm cuvintele care înseamnează „frumos'' în diferite limbi, vedem că frumusețea era pentru latini „puterea'' —căci *pulcher* însemna la origine „puternic''— sau „bunătatea'' —căci *bellus* e un diminutiv din *bonus*— ca și în limba maghiară, al cărei *szép* e înrudit cu finlandezul *hyvä*, care înseamnă „bun''. De altminteri și germanii spun despre o mîncare că e „frumoasă'' („es schmeckt schön'') sau, dacă le convine un lucru, nu zic „gut'', ci „schön'', cuvînt care la origine însemna „strălucitor'', „luminos'' (vgs. *scôni*). Și o zicală romînească zice „nu-i frumos ce e frumos, ci-i frumos ce-mi place mie'', arătînd astfel cît de subiectivă e noțiunea exprimată de acest cuvînt, care la romîni și la spanioli (*hermoso*) derivă din lat. *formosus*, se identifică deci cu armonia formei, pe cînd pentru ruși „frumos'' (*krasivyĭ*) se identifică cu „roșu'' (*krasnyĭ*), iar pentru albanezi (*bukurë*) cu ceea ce-ți procură „bucurie''. La fel este și cu sistemul fonemic : coordonatele care-l alcătuiesc nu se grupează și nu se încrucișează la fel. *Specificul fonemic al fiecărei limbi e dat prin diferențele de identificare a sunetelor, prin relevanța sau irelevanța opozițiilor și prin utilizarea în măsură mai mare sau mai mică a alternanțelor și morfonemelor.*

Spre a ilustra prin cîteva exemple deosebirile ce există între sistemul fonemic al limbii romîne și al altor limbi, cităm, după *DR*, VII, p. 38—39 (= *ELR*, p. 242) următoarele cazuri :

Închiderea vocalelor *e* și *o* din cauza lipsei de accent e o modificare de natură fonetică destul de frecventă în mai multe limbi. Ea a dat naștere la alternanțe și morfoneme de felul lui *mor—muri*, *fac—făcut*, arom. *dzem—dzimui*, care se întîlnesc —cel puțin în parte— și la bulgari, albanezi și neogreci.

Bulgarii mai au, ca noi, din cauza vocalei din silaba următoare, alternanța *ea—e*, care se reflectă în morfoneme ca *neagră—negre* (bulg. *vĕra—vere*). Numai noi însă, nu și bulgarii, avem și alternanța și morfonemul *o—oa : mor—moare—să moară*. În alte limbi și dialecte romanice, metafonia lui *o* și mai ales a lui *e*, cu alternanțele și morfonemele rezultînd din ea, s-a produs de obicei înainte de vocalele extreme *i* și *u*.

Alternanțele *c—ĉ* și *g—ĝ* înainte de vocalele palatale *e*, *i* și morfonemele întemeiate pe ele (*fac—faci—face*, *fag—fagi—făget*) sînt cunoscute și

în italieneşte, dar în cele două limbi avem alternanţe şi morfoneme diferite cînd *c* e precedat de *s* (în romîneşte şi de *ş*): *sc* (*şc*)—*şt* în romîneşte (faţă de *sc*—*š* în italieneşte): *muscă*—*muşte*; *muşc*—*muşti*, un joc care se găseşte şi în unele limbi slave.

Specifice romîneşti sînt alternanţele (şi morfonemele rezultate din ele) între consonantele finale şi grupurile mixte de care s-a vorbit în § 148.

Nici una din limbile înrudite sau învecinate cu cea romînă nu cunoaşte nici alternanţele între seria consonantelor dentale şi seria africatelor, a palatalelor sau a alveolar-palatalelor înainte de *i* (şi morfonemele rezultate din ele): *mult*—*mulţi*, *des*—*deşi*, *cal*—*cai*, *pun*—*pui*.

Acest joc nu este egal repartizat în toate dialectele, întrucît la aromîni avem *n*—*ń* unde la dacoromîni avem *n*—*n*ⁱ: *adun*—arom. *aduń* „aduni”, *bun*—arom. *buń* „buni”.

Specific dacoromîn e, dimpotrivă, aspectul fonemic al poziţiei moi sau dure, care condiţionează alternanţele *ă*—*e*, *a*—*e* şi *î*—*i* (şi morfonemele rezultînd din ele) în perechi de cuvinte ca: *făt*—*feţi*, *fată*—*fete*, *vînă*—*vine*... Ceea ce caracterizează îndeosebi sistemul fonemic romîn este utilizarea mare a morfonemului ca element hipercaracterizator.

În *DR*, VII, p. 1—55 (= *ELR*, p. 203—259) am publicat *Consideraţiuni asupra sistemului fonetic şi fonologic al limbii romîne.*

FONOLOGIA

155. În § 126, am arătat că BAUDOUIN DE COURTENAY, făcînd întîia oară distincţia între sunet ca impresie acustică şi între fonem, adică sunetul trecut prin filtrul creierului nostru, nu a gîndit pînă la capăt un gînd deosebit de fertil.

Fără să fi cunoscut lucrările învăţatului polon —scrise în mare parte într-o limbă inaccesibilă mie şi tratînd subiecte în afară de preocupările romaniştilor— şi înainte de ce faimosul „Curs de lingvistică” al lui F. DE SAUSSURE, editat în cursul primului război mondial de elevii săi, să fi ajuns, după încheierea păcii, la noi, publicam, cu nouă ani înainte de a începe să apară, la Praga, *Mélanges linguistiques dédiés au premier Congrès des Philologues slaves* (cu care începea seria de publicaţii a „Cercului lingvistic de la Praga” şi se punea pentru întîia oară problema „fonologiei”, ca metodă nouă în cercetările lingvistice), în primul volum al revistei clujene *Dacoromania* (1919—1920), o pagină în care formulam nişte gînduri ce mă preocupau de mult şi vorbeam întîia oară de *legi fonologice* în opoziţie cu *legile fonetice*. Un an mai tîrziu, după ce am

luat cunoștință de opera lui F. DE SAUSSURE, am revenit într-un studiu mai dezvoltat *Despre legile fonologice* (*DR*, II, p. 19 – 84 = *ELR*, p. 135 – 203) pe larg asupra celor schițate în *DR*, I, p. 386 și am adăugat unele precizări în *Phonetisch und Phonologisch* (în *Volkstum und Kultur der Romanen*, III (1930), p. 16 – 24 = *ELR*, p. 125 – 134) și în *DR*, V, p. 777 ș.u. și VI, p. 211, 485.

Într-un capitol viitor al acestei cărți vom reveni pe larg asupra acestei chestiuni, căreia îi acordăm o deosebită importanță. Aici țineam numai să precizăm că prin expunerile mele căutam să formulez mai precis unele păreri, care se accentuau din ce în ce mai des și să arăt că transformările sonice ale limbii nu sînt numai rezultatul unor deprinderi nouă de rostire, ci în mare parte al unor procese de natură psihică. Făcînd o deosebire esențială între „sunet" și „fonem", am simțit nevoia să opun și „foneticii", adică științei despre sunete ca produse mecanice ale organului nostru rostitor, o numire nouă pentru știința despre fonem, și i-am zis *fonologie*. Adevărat că preocupările mele în vremea aceea erau ațintite cu deosebire asupra evoluției rostirii, de aceea fonologia era pentru mine înainte de toate un capitol al gramaticii istorice, ca și morfologia istorică, adică studiul evoluției formelor de declinare și conjugare, sau sintaxa istorică. Făceam deci și în romînește o deosebire între ceea ce germanii numeau „Lautlehre" spre deosebire de „Phonetik", la fel după cum în englezește se obișnuiește a se face o distincție între „phonetics" și „phonology". Numai mai tîrziu, cu deosebire în cele două studii publicate în vol. VI și VII din *DR*, despre *Morfonemul și economia limbii* și *Considerațiuni asupra sistemului fonetic și fonologic al limbii romîne*, am trecut de la ceea ce azi aș numi fonemică istorică la fonemica statică.

În opoziție cu punctul de vedere istoric, pe care mă așezasem la 1920, este cel reprezentat de F. DE SAUSSURE, pentru care *fonologia* e o „știință statică, care studiază modificările fonetice ale limbii la un moment dat" (*Cours de linguistique générale*, p. 56 – 57). Pentru el obiectul fonologiei nu e deci fonemul, în opoziție cu sunetul, ci pe el îl interesează sunetele în faza de dezvoltare pe care au atins-o în momentul cînd le cercetăm, indiferent de ceea ce se petrece în sufletul vorbitorului. El exclude deci din fonologie istorismul. Evoluția sunetelor, „modificările fonetice în cursul timpului", le studiază, după el, fonetica, care e „o știință istorică".

Dacă în felul de a înțelege fonetica învățatul elvețian e izolat, punctul de vedere din care privește el fonologia este împărtășit și de „fonologiștii" Cercului lingvistic de la Praga. Caracteristic este faptul că aceștia

nu pleacă de la f o n e m ca să ajungă la f o n o l o g i e, ci drumul bătut de ei duce în direcție inversă. Recunoscînd rolul mare pe care îl joacă opozițiile în structura limbii, ei au creat o știință nouă, a opozițiilor lingvistice —întrucît ele au un rol funcțional— pe care au botezat-o *fonologie* („Lehre von den Funktionen der lautlichen Oppositionen"). Fonemul nu este decît „unitatea (cea mai mică) fonologică", o „parte a unei opoziții fonologice", sau, după definiția din urmă a lui TRUBETZKOY (*Grundzüge*, p. 35), „totalitatea însușirilor fonologice ale unui complex sonic" („Lautgebilde").

Prin noutatea ideilor, dar mai ales prin strălucirea expunerii și bogăția observațiilor fine puse în circulație, școala fonologică a găsit mulți adepți, mai cu seamă în generația tînără, nemulțumită cu cercetările diacronice, ajunse la un punct mort. Deși noua știință are și mulți adversari, termenii *fonologie* și *fonologic* s-au impus și se întrebuințează azi în sensul pentru care a militat cu atîta stăruință și talent mai ales N. TRUBETZKOY. Astfel s-a ivit o nepotrivire între „fonologia", cum o concepeam eu în 1920 și „fonologia" pe care a încercat, la 1929, s-o impună Cercul lingvistic din Praga. Deși prioritatea numirii, cel puțin la noi, îmi aparține, m-am hotărît totuși, spre a evita un echivoc supărător, să renunț la acest termen care începuse să se încetățenească în lingvistica romînă și pe care l-am întrebuințat încă și în primul volum al privirii sintetice despre limba romînă.

Deosebirea între mine și Cercul lingvistic de la Praga nu privește însă numai **terminologia**, ci, în parte cel puțin, însăși concepția ce ne-o facem despre studiul rostirii. De aceea o precizare se impune și ea trebuie să înceapă cu termenul tehnic. *Fonologia, așa cum o concepe Cercul lingvistic de la Praga și adepții lui, este numai un capitol din știința despre „fonem", pentru care noi am introdus acum numirea de „Fonemică".*

În *Lexique de la terminologie linguistique,* MAROUZEAU definește fonologia ca „studiul fonemelor constitutive ale vorbirii (= langage) articulate". Pentru GRAMMONT deosebirea între fonetică și fonologie consistă în aceea că cea dintîi se ocupă cu sunetele u n u i idiom, pe cînd fonologia e un fel de fonetică g e n e r a l ă, îmbrățișînd cît mai multe și mai variate limbi.

156. Am asistat o dată la o discuție asupra picturii și a calităților pe care trebuie să le aibă un pictor. „Pictura e desen", zicea un profesor de desen; „pictura e coloare" îi riposta un admirator al școalei impresioniste; „pictura e compoziție", își dădea cu părerea al treilea. Ca definiții, fiecare din aceste formule erau unilaterale, dar ca profesii de credință ele impresionau tocmai prin exagerare, prin scoaterea în relief a unei singure

note. Tot asfel exagera, pe vremea istorismului lingvistic, H. PAUL, teoreticianul școalei neogramatice, cînd decreta : „lingvistica e istoria limbii" („Sprachwissenschaft ist Sprachgeschichte"). Dar nu mai puțin unilaterală e profesia de credință formulată de fonologistul DOROSZEWSKY, care declară că „numai opoziția poate interesa pe lingvist" (*TCLP*, IV (1931), p. 74).

Obiectul fonologiei poate fi opoziția ; ea nu poate fi însă obiectul exclusiv al fonemicii — și cu atît mai puțin al lingvisticii. Opoziția este numai unul din mijloacele prin care putem recunoaște fonemul și să precizăm funcțiunea ce o îndeplinește în limbă. Nu e nici măcar singurul mijloc. Funcțiunea fonemică a unui element de rostire poate fi împlinită și prin r e p e t i ț i a lui. Nici pentru ca un sunet să aibă valoare de „semn" opoziția nu ajunge, ci trebuie ținut seama și de c o n s t e l a ț i a sunetelor, de i n t e g r a r e a în complexul de sunete din care e format cuvîntul : *sur* însemnează altceva decît *ciur* (*čur*), *dur*, *fur*, *jur*, *pur*, *tur*... dar altceva și decît *urs* sau *rus*, de care cuvinte nu se deosebește prin vreo opoziție între sunete diferite, ci prin locul pe care-l ocupă aceleași sunete în cuvintele respective (cf. § 129). Așezarea la locul potrivit poate impresiona chiar mai mult decît deosebirea între două sunete puse în opoziție.

Îmi amintesc că avînd să traduc, în clasa întîi de liceu, din latinește, pe *asinus magnas habet aures*, mă miram că redarea mea în romînește prin „măgarul mare are urechi" nu era pe placul profesorului. Pentru simțul meu de limbă, adjectivul *magnas* fiind așezat după substantiv și înainte de verb nu putea să fie decît atributul substantivului subiect ; opoziția între *u* și *a*, care distinge în latinește nominativul singular masculin (*magnus*) de acuzativul plural feminin (*magnas*) nu ajungea ca să mă orienteze asupra adevăratelor raporturi de dependență între membrii frazei latine citate.

Dar mai adesea valoarea de „semne" a sunetelor nu e condiționată de o opoziție, ci numai de c o n v e n ț i e sau de o r d i n e a în care se urmează și se repetă anumite sunete. Între *cară* și *gară*, între *lacună* și *lagună* sau între *chem* și *ghem* deosebirea de sens e dată prin opoziția între *c* și *g* sau între *k'* și *ǵ*. Dar aceeași opoziție e irelevantă la *acăța* și *agăța*, sau la *chitară* și *ghitară*, căci formele acestea sînt sinonime. Dacă *biserică* are în limba noastră sensul exprimat de francezi prin cuvîntul *église* și de germani prin cuvîntul *Kirche*, cauza este că unui *b* urmat de *i*, apoi de *s*, apoi de *e*, *r*, din nou de *i* și în sfîrșit de *c* și *ă* romînul a învățat să-i dea n u m a i acest conținut semantic. Același lucru se întîmplă cu *caracatiță*, *glicerină*, *veveriță*...și aproape toate cuvintele de

mai mult de trei silabe, care nu se deosebesc de alte cuvinte prin vreo opoziție între sunetele componente.

Şi în delimitarea obiectului ne deosebim de fonologişti. Pentru noi *fonemica*, ca şi *fonetica*, alcătuiesc două capitole ale studiului care are de obiect rostirea. Elementul *fono-* din compusul *fonologie* ar trebui să restrîngă şi el acest obiect. Dar ca orice ştiinţă tînără, fonologia a avut de la început tendinţa să nu se lase îngrădită. Pe cînd SEIDEL (*Das Wesen der Phonologie*) precizează că „fonologia este ştiinţa despre opoziţiile între sunete", alţii înţeleg s-o extindă la orice opoziţie între două fenomene lingvistice cu valoare funcţională şi admit şi o fonologie sintactică sau stilistică, declarînd ritos că „fonologia nu se ocupă numai de elemente fonologice, ci şi de elemente extrafonologice, considerate în funcţiunea lor" (R. JAKOBSON, *TCLP*, IV (1931), p. 310).

Pe de altă parte, graniţele fonemicii sînt cu mult mai largi decît ale fonologiei, întrucît noi nu privim limba numai subt aspectul ei de veşmînt al gîndului, ci ţinem seama şi de nevoia omului de a-şi exterioriza prin limbă viaţa sufletească. În tendinţa de a găsi forma cea mai expresivă şi adesea şi cea mai armonioasă pentru această exteriorizare, cel ce vorbeşte nu se mulţumeşte să-şi îmbrace preocupările lui intelectuale şi sufleteşti în uniforma normei gramaticale, ci, ţinînd seama pe de o parte de capriciile modei şi pe de altă parte de împrejurările şi mediul în care vorbeşte, întrebuinţează forme afective şi face uz de toată varietatea de expresii cu valoare stilistică, care se pot asemăna cu acele nimicuri pe care o femeie le adaugă la îmbrăcămintea convenţională şi care imprimă acesteia o notă personală şi trădează gustul celei ce o poartă. Îndată ce nu ne aşezăm numai pe punctul de vedere utilitarist şi nu considerăm fonemul numai ca pe un slujbaş al gîndului, servind ca „semn" pentru distincţii de natură intelectuală, devin relevante şi alte opoziţii decît cele admise de fonologişti (§ § 133—136). După cum în graiul nostru există cuvinte cu acelaşi sens —sinonimele— dar cu diferită valoare stilistică sau frazeologică, astfel subiectul vorbitor dispune de forme duble de rostire cu aceeaşi valoare intelectuală, dar deosebite ca expresivitate, eufonie etc. El e adesea pus în situaţia de a alege între rostirea locală şi cea a regiunilor învecinate sau între rostirea veche şi cea nouă, să admită sau nu împrumutul şi inovaţia. *Astfel ajungem în plină fonemică spaţială şi fonemică istorică.*

Nu numai confruntarea unui element de rostire dintr-un cuvînt cu alt element de rostire din alt cuvînt, ci şi confruntarea aceluiaşi element

de rostire cu sine însuși, dar subt două sau mai multe variante condiționate de spațiu sau de timp, poate deveni un mijloc de cunoaștere lingvistică.

157. Cînd țintesc cu pușca, închid un ochi, pentru ca atenția mea să nu fie atrasă de cîmpul dimprejur și să o pot concentra numai la linia care trece prin cătare spre țel. Cînd privesc cu aparatul Roentgen la o parte din corp, închid cîmpul vederii printr-un cadru negru, spre a evita să văd ceea ce nu-mi este folositor și pentru ca prin contrast să apară cîmpul de observat mai limpede. O astfel de diafragmare este și metoda fonologiștilor, care renunță la tot ce e diacronic, spre a vedea mai clar sincronicul. Acest fel rămîne însă planimetric și imaginea e lipsită de relief. Cel ce, dimpotrivă, privește cu amîndoi ochii, vede stereometric.

Important de reținut este faptul că în amîndouă cazurile o b i e c t u l studiului, elementul de rostire, rămîne neschimbat și numai unghiul nostru de privire diferă. S t a t i c ă sau c i n e t i c ă, s i n c r o n i c ă sau d i a c r o n i c ă poate fi numai **metoda de cercetare**, care nu trebuie confundată cu obiectul de cercetat. Această metodă poate fi aplicată deopotrivă foneticii ca și fonemicii, morfologiei, sintaxei etc.

Arătarea faptelor și constatarea raportului structural dintre ele, așa cum le face o disciplină descriptivă, sînt de o mare importanță pentru aflarea adevărului, dar nu pot îndestula complet dorința noastră de a cunoaște, curiozitatea noastră științifică. Copilul cînd deschide ochii asupra lumii nu încetează de a întreba „de ce?" E în firea omului să vrea să știe și cauzele care au produs faptul constatat și să se întrebe și: „cum?" „de unde?" „de cînd?" Prin cunoașterea genezei și urmărirea evoluției deslușim mai adesea și cauzele unui fenomen. Un medic, vizitînd un pacient, îl va cerceta cu de-amănuntul, pipăindu-l și percutîndu-l, examinîndu-i reacțiile, luîndu-i tensiunea și făcîndu-i radiografia, cardiograma și analizele etc. Dar el nu se mulțumește cu acest examen minuțios, ci se va informa și asupra antecedentelor, va întreba pe bolnav prin ce boale a trecut, în ce măsură a făcut abuz de alcool, nicotină sau alte toxice, care este partea ereditară și în ce mediu a trăit. Spre a diagnostica malaria, stetoscopul și termometrul spun mai puțin decît faptul că pacientul vine dintr-o regiune bîntuită de paludism.

Păr se deosebește, ca sens, de *măr* prin opoziția *p—m*, dar *părul* din grădină nu se deosebește de *părul* din cap prin nici un „semn", deși înțelesurile celor două cuvinte sînt atît de depărtate (mai depărtate chiar decît cele ale celor doi pomi, *părul* și *mărul*). E un fapt care

poate excita dorința noastră de a ști care e cauza deficienței unui semn distinctiv la omonimul *păr*. Răspunsul ni-l dă lingvistica istorică. Prin faptul că *l* între vocale a devenit, în cuvinte de origine latină, *r*, latinescul *pĭlum* „părul din cap" a devenit *păr*, întocmai ca *pĭrum* „părul din grădină".

Între alternanțele vocalice enumerate în § 147 este și cea marcată prin opoziția *a—e*, condiționată de poziția dură sau moale următoare și de labiala precedentă. În morfologia și derivația romînă avem un număr mare de cazuri în care se repetă morfonemul *a—e* : *fată—fete*, *masă—mese*, *pară—pere*, *învață—(să) învețe*, *apasă—(să)apese*... Avem însă cel puțin tot atîtea cazuri în care acest joc între *a* și *e* nu se ivește, deși condițiile —labiala precedentă și poziția dură și moale următoare— rămîn aceleași : *mamă—mame*, *(să) pară—pare*, *(să) bată—bate* etc. Gramatica descriptivă nu poate face în cazuri ca acestea decît să stabilească „regula" și să înșire „excepțiile"; gramatica istorică are și o explicație pentru această nepotrivire : în *fete* (lat. *foetae*), *mese* (lat. *mensae*), *pere* (lat. *pĭrae*), *învețe* (lat. **invitiet*), *apese* (lat. *appenset*) avem a face cu un *e* latin, care a suferit, înaintea unui *a* următor, metafonia devenind *ea*, iar acest *ea* s-a transformat în *a* după labiale, pe cînd în *mame*, *pare*, *bate* (lat. *mammae*, *parĭt*, *battuit*) avem a face cu păstrarea lui *a* accentuat latin, care pe cale fonetică nu se modifică nici din cauza labialelor precedente, nici a poziției moi următoare. (Cf. și § 183).

Ca în lumea ce ne înconjoară, putem constata și în limbă că unul din cele mai izbitoare principii structurale este cel al s i m e t r i e i. După cum omul are doi ochi, două urechi, două mîni și două picioare, așezate simetric în corpul lui, tot astfel cele mai multe opoziții se grupează în mod simetric în limbă. Opoziția între o ocluzivă velară și o africată, care deosebește singularul de plural sau persoana întîi din prezentul indicativ de persoana a doua, nu o observăm numai la ocluziva velară afonică, ci și la cea fonică : după cum de la *mic* pluralul e *mič* (scris *mici*) și de la *ridic* persoana a doua e *ridič* (scris *ridici*), tot astfel de la *drag* pluralul e *drağ* (scris *dragi*) și de la *rog* persoana a doua e *roğ* (scris *rogi*). Opoziția care diferențiază pe *drac* de *drag* se continuă și la pluralele *drač* (scris *draci*) și *drağ* (scris *dragi*). Pe de altă parte vedem că există iarăși o simetrie între ocluziva afonică dentală (*t*) și cea velară (*c*). Precum avem o opoziție între *t* afonic și *d* fonic în perechi de cuvinte ca *cot—cod*, *tare—dare*... avem, ca morfonem, opoziția între *t* și *ț*ʻ în *tot* cu pluralul *toț*ʻ (scris *toți*) și *pot* cu persoana a doua *poț*ʻ (scris *poți*). Acest paralelism încetează însă la ocluziva dentală fonică *d*, căci spre aceleași distincții morfonemice nu mai servește opoziția *d-ḑ*ʻ,

ci *d-z'*, deci dentalei explozive fonice nu-i mai corespunde grupul mixt cu o africată, ci fricativa fonică muiată *z'* : *surd—surz'* (scris *surzi*), *(eu)aud—(tu)auz'* (scris *auzi*). Anomalia, pe care fonologia ca disciplină statică se mulţumeşte s-o constate, fonemica istorică şi spaţială e în stare s-o şi explice. Într-adevăr, istoria limbii ne învaţă că pentru un *d* latin urmat de *ī* mai de mult romînii rosteau pretutindeni *ḑ*, care era fonica ce corespundea lui *ţ*. Textele noastre vechi aveau chiar cîte un semn grafic deosebit pentru amîndouă africatele: ѕ şi ц (precum aveau şi pentru africatele *ĉ* şi *ĝ* semnele ч şi џ). Pe de altă parte, *Atlasul lingvistic* ne arată că acest stadiu se păstrează pînă azi pe o arie întinsă a teritoriului dacoromîn, unde pluralul masculin al adjectivului *ud* şi persoana a doua a verbului *ud* este (ca la aromîni şi în cea mai mare parte la megleniţi) *uḑ(i)*. Asimetria nu este deci în cazul de faţă un defect structural moştenit, ci se datoreşte evoluţiei africatei fonice, care şi-a pierdut de la o vreme elementul ocluziv tocmai în regiunea care a imprimat limbii literare caracterul ei actual, în Muntenia. Dacă am vrea să facem o asemănare a acestei asimetrii structurale cu o lipsă de simetrie ce o constatăm în înfăţişarea unor oameni, nu am putea-o compara cu defectul oamenilor ceacîri, care s-au născut cu un ochi albastru şi altul căprui, ci cu cel al oamenilor care au făcut albeaţă la un ochi.

Nici fonologiştii nu exclud cu totul o fonologie istorică, dar ei o admit numai spre a compara unele cu altele două faze din istoria unei limbi, privită fiecare sincronic. Pe ei nu-i interesează deci tăietura perpendiculară, care relevează diferitele faze ale evoluţiei limbii —oarecum straturile ei geologice— ci numai tăieturile transversale făcute în diferite epoci, care ne permit să cunoaştem structura limbii la mai multe momente date (Cf. SEIDEL, *Das Wesen der Phonologie*, p. 39). Pentru ei urmărirea evoluţiei fiecărui sunet în parte şi „legile fonetice" fac parte din cercetările atomistice, pe care le repudiază din principiu.

Dar şi atomismul, în opoziţie cu privirea de ansamblu, integrală, ţine tot de metoda de cercetare şi nu de obiectul de cercetat. Dacă e adevărat că gramatica, spre a putea arăta cu mai multă precizie modificările de rostire suferite de limbă în cursul timpului, discompune fraza în cuvinte, cuvîntul în silabe, iar silaba în sunete, după cum chimia duce analiza pînă la atom, nu e mai puţin adevărat că nici fonologia nu a scăpat de o fărîmiţare asemănătoare a obiectului de cercetat. Atît că fonologiştii nu discompun prin analiză şirul sonic al limbii, ci printr-o clasificare, compartimentare şi inventariere dusă la extrem. După cum

neogramaticii, adepți ai istorismului, se complăceau să strîngă cît mai multe date de amănunt, care li se păreau că explică însăși ființa limbii, tot astfel unii dintre fonologiști se pasionează pentru distingerea celor mai subtile variațiuni de opoziții și cred că structura limbii se poate arăta prin tablouri statistice.

Ei nu au părere prea bună nici despre atlasele lingvistice, pe care le clasează de asemenea între lucrările atomistice, fiindcă ele înregistrează un număr mare de fapte de amănunt, fără să izbutească să dea o imagine totalitară despre structura limbii. La Congresul internațional de lingvistică de la Copenhaga, fonologiștii au propus alcătuirea unui a t l a s l i n g v i s t i c f o n o l o g i c, care să urmărească repartiția în spațiu a opozițiilor relevante. Desigur că îndrumarea lingvisticii spațiale în această direcție ar fi utilă și ar deschide orizonturi nouă. Din hărțile unui astfel de atlas s-ar recunoaște mai ales — precum s-a accentuat la acel congres — că în afară de f a m i l i i d e l i m b i, înrudite printr-o origine comună, există și m ă n u n c h i u r i d e l i m b i, compuse din limbi străine ca origine, dar apropiate prin întrebuințarea acelorași mijloace de expresie. Astfel există un mănunchi de limbi numite de obicei „balcanice'' sau, mai bine, „sud-est-europene'', care au cîteva trăsături comune din cele mai remarcabile. Între acestea sînt și cîteva opoziții între sunete, cum ar fi cea între *a* și *ă*, care diferențiază sensurile cuvintelor la romîni, albanezi și bulgari. Isofonele hărților unor asemenea atlase cuprind de cele mai multe ori un mănunchi de mai multe limbi — chiar cînd acestea nu-s învecinate — dar, în același timp, ele trec prin teritoriul unei limbi despărțindu-l în arii diferite. Astfel opoziția între vocalele nazale și cele orale e relevantă, în Europa, la francezi, portughezi și la poloni, iar dintre albanezi, la gheghi. Politonia e relevantă la suedezi, în unele dialecte norvegiene, în daneză și în germana de miazănoapte, la lituani, letoni, estoni ș.a.

Dacă atlasele lingvistice actuale, care se mărginesc la o singură limbă, nu permit urmărirea unui fenomen dincolo de hotarele acestei limbi, ele revelează celui ce le știe descifra cu mult mai mult decît o sumedenie de fapte de amănunt, iar liniile ce arată extensiunea unei rostiri n-au importanță numai pentru filologul care vrea să localizeze un text de proveniență necunoscută, ci și pentru lingvistică. Din felul cum isofonele — ca și isomorfele și isolexele — se ocolesc sau se întretaie, din insulele presărate în arii uniforme și mai ales din formele duble produse prin împrumut, lingvistul poate recunoaște b i o l o g i a și poate surprinde însuși p r o c e s u l d e o r g a n i z a r e al limbii (cf. *LR*, I, § 14).

Fonemica spațială, ca și cea istorică, ne permit deci să aplicăm studiului limbilor o metodă p l u r i d i m e n s i o n a l ă.

Dacă hărțile atlaselor lingvistice, așa cum ele sînt alcătuite azi, cuprind mai mult material fonetic decît fonemic, aceasta se explică prin faptul că pe ele sînt notate răspunsurile spontane primite de la subiectele anchetate. Pe anchetator l-a interesat cuvîntul, așa cum se ivește mai întîi în mintea subiectului anchetat, forma care e oarecum la s u p r a f a ț a memoriei lui lingvistice. Numai incidental, cînd subiectul însuși comunică acest lucru, se notează și al doilea cuvînt sau varianta formală care c o e x i s t ă în mintea lui. Din punct de vedere fonemic e însă interesant tocmai ceea ce se găsește în r e z e r v a lingvistică a omului, sinonimele și variantele, care pot fi puse în opoziție cu cuvîntul și forma ce se ivește spontan în mintea lui. Asemenea opoziții, care duc la diferențieri și interpretări din cele mai interesante, ar trebui să fie urmărite mai insistent de cei ce vor pregăti atlasele lingvistice viitoare sau de cei ce vor face studii dialectale de amănunt în baza atlaselor existente.

Într-o dare de seamă publicată în anul 1934 în *DR*, VII, p. 437—445 asupra primului volum din „Lucrările" Cercului lingvistic din Praga (*TCLP*), subliniam necesitatea de a nu confunda obiectul cu metoda cercetării. Același lucru îl spune cu alte cuvinte și J. VENDRYES care e președintele Societății fonologice fără să fie un adept fără rezerve al fonologiei. Deși noi înțelegem „fonetica" și „fonemul" altfel decît el, reproducem în original și în întregime din studiul său *La phonologie de la langue poétique* (în *Conférences de l'Institut de linguistique de l'Université de Paris*, II (1934), p. 39—51) următorul pasaj foarte judicios : „Alors que la phonétique étudie les sons en eux-mêmes, c'est-à-dire dans leur nature physique, physiologique, psychologique et dans les rapports qui unissent chacun d'eux aux autres sons du langage humain, la phonologie étudie les sons d'une langue en tant que, constituant un système, ils ont une valeur significative et servent à l'expression de la pensée. Toutes les distinctions que l'on s'ingénie à établir entre la phonologie et la phonétique découlent de cette opposition fondamentale, qui en fait deux disciplines jumelles, appliquées à un même objet, mais de deux points de vue différents. Ce même objet, c'est le phonème, le son produit par l'appareil phonateur de l'homme. On peut l'étudier phonétiquement en décrivant les propriétés pour elle-mêmes et, si l'on peut dire, de façon absolue. On l'etudie phonologiquement quand on le considère de façon relative d'apres la place qu'il occupe et le rôle qu'il joue à l'interieur du système d'une langue donnée. Il y a une phonologie statique qui étudie le système des phonèmes d'une langue sans tenir compte des changements auxquels il est exposé et une phonologie dynamique qui prend chaque système de phonèmes comme un ensemble de tendences, génératrices de transformations. L'une et l'autre sont essentiellement fonctionnelles".

(„În timp ce fonetica studiază sunetele în sine, adică în natura lor fizică, fiziologică, psihologică și subt raporturile care unesc pe fiecare din ele cu celelalte sunete ale vorbirii umane, fonologia studiază sunetele unei limbi în măsura în care —constituind un sistem— ele au o valoare semnificativă și servesc la exprimarea gîndirii. Toate deosebirile pe care ne străduim să le descoperim între fonologie și fonetică rezultă din această opoziție fundamentală, care face din ele două discipline gemene, aplicate la același obiect, dar din puncte de vedere diferite. Obiectul acesta este fonemul, sunetul produs de aparatul fonator al omului. Putem să-l studiem din punct de

vedere fonetic, descriindu-i însuşirile ca atare şi, aşa-zicînd, într-un mod absolut. Îl studiem din punct de vedere fonologic, cînd îl considerăm în mod relativ, după locul pe care-l ocupă şi după rolul pe care-l joacă în interiorul sistemului unei limbi date. Există o fonologie statică, care studiază sistemul fonemelor unei limbi fără a ţine seama de schimbările la care e supus, şi o fonologie dinamică, care priveşte fiecare sistem de foneme ca un ansamblu de tendinţe, generatoare de transformări. Atît una cît şi cealaltă sînt, în esenţa lor, funcţionale") (trad. edit.).

Cel ce, în timpul din urmă, a afirmat cu mai multă tărie necesitatea unei metode pluridimensionale, punînd-o cu mult talent în aplicare, este W. v. WARTBURG. El cere ca „lingvistica viitorului să se aşeze pe o platformă care să întrunească amîndouă felurile de a privi ştiinţa, cel istoric şi cel descriptiv". (Cf. *Literaturblatt f. germ. u. rom. Philologie*, LXV—LXVI (1944), col. 11).

PARTEA A TREIA

FONOCINETICA

TRANSFORMĂRI FONETICE

158. Cel dintîi cercetător ştiinţific al limbii romîne, călugărul SAMUIL CLAIN, ştia, acum o sută optzeci şi mai bine de ani, că unui *l* în cuvinte latine, cînd el se găsea după *c*, *g* sau înainte de *e*, *i*, îi corespunde, în cuvinte romîneşti, un *i*. El recunoscuse deci atît transformarea de rostire cit şi condiţiile în care ea se întîmpla. Această recunoaştere a fost pusă de el exclusiv în slujba unei teze dinainte stabilite: dovedirea latinităţii noastre şi prin ortografie. La eliminarea buchilor chirilice şi înlocuirea lor cu litere latine, CLAIN cerea ca în loc de *chema*, *gheaţă*, *ghindă*; *iepure*, *tăia*, *mei*... să scriem *clema*, *gleaţă*, *glindă*; *lepure*, *tălia*, *meliu*... pentru ca în aceste cuvinte oricine să poată recunoaşte pe *clamare*, *glacies*, *glans*, *lepus*, *taliare*, *milium*... latin.

Abia secolul al XIX-lea a utilizat şi din punct de vedere lingvistic recunoaşterea raporturilor constante ce există între sunetele unei limbi şi cele din limbile care derivă din ea. O comparaţie mai atentă şi mai minuţioasă a cuvintelor latine şi romîne de felul celor citate mai sus a dus înainte de toate la constatarea că *i* în loc de *l* se repetă în t o a t e cuvintele cu grupurile *cl*, *gl* şi în cele cu *l* + *i̯* (latin sau romîn), şi că această transformare se găseşte la t o ţ i cei ce vorbesc romîneşte. S-a stabilit deci caracterul g e n e r a l şi c o l e c t i v al fenomenului. Cunoaşterea dialectelor şi a limbii vechi înlesnea urmărirea evoluţiei de la stadiul latin pînă la cel romîn. Într-adevăr, în dialectul aromîn se rosteşte pînă astăzi *cl'em*, *ngl'eţ*, *l'epur*, *tăl'ari*... Această rostire cu *l'* (*l* muiat) a fost odinioară cea obişnuită şi la dacoromîni (cf. § 197). Transformarea lui *l* în *l'*, care se repeta cu o regularitate într-adevăr impresionantă la toţi romînii, în toate cuvintele cu acest sunet, a fost asemănată cu legile pe care le constată naturaliştii în studiul naturii. Astfel s-a născut credinţa în **legile fonetice**.

Descoperirea legilor fonetice a pus studiul lingvistic pe baze științifice solide, eliminînd diletantismul și impresionismul în materie de etimologie și dibuirea în necunoscut la stabilirea înrudirii și a filiațiunii limbilor. Un singur exemplu ajunge spre a ilustra acest lucru. Vechii noștri cronicari știau că „de la Rîm (= Roma) ne tragem" și că dovada acestei descendențe romane o dă limba noastră. GRIGORE URECHE cita și cîteva cuvinte din care se recunoaște romanitatea noastră. Între ele și *femeie* care se aseamănă, ca înțeles și formă, atît de mult cu *femina* latin, încît se impune oarecum să fie dat ca exemplu tipic. Și totuși cuvîntul *femeie* nu vine din *femina* latin, ci din *familia*. După legile fonetice, *femina* ar fi trebuit să dea în romînește **famănă*, după cum *seminat* a dat *samănă* (dintr-o formă mai veche *seamănă*). De fapt noi avem un cuvînt *famăn*, care însemna „eunuc" — întrebuințat încă de EMINESCU cu sensul „om afemeiat" — care derivă dintr-o formă masculină **feminus*. Textele vechi dovedesc că forma anterioară a lui *femeie* era *fămeaie*, dezvoltat din *fămeal'e*, care se găsește încă la aromîni și care rezultă, în consonanță cu legile fonetice, din lat. *famĭlia*. După cum se poate vedea în *Dicționarul Academiei*, *femeie* însemna pînă prin secolul al XVII-lea „familie" sau „neam", înțelegîndu-se toți membrii unei familii ori numai soția și copiii, ca pînă astăzi la aromîni. Astfel CORESI scria încă: „Cu muiarea ta și cu toată *fămeaia* ta pasă (= du-te) la beseareca". Deci și dezvoltarea semantică a acestui cuvînt confirmă etimologia din *familia*, în consonanță cu transformările normale fonetice. În opoziție cu modificările de sens, foarte labile și capricioase, transformările de rostire urmînd anumite legi rigide, pot servi deci de control pentru stabilirea originii cuvintelor.

159. În *LR*, I, § 108 am arătat care sînt **factorii activi** care au produs în cîteși patru dialectele principale ale limbii romîne cele mai importante transformări fonetice. Din tabloul dat acolo vedem că aceste modificări de rostire au fost pricinuite la noi de alți factori decît în alte limbi, sau de aceiași factori însă în altă măsură sau cu alte efecte. Așa bunăoară durata sunetelor nu a avut un rol distinctiv în sistemul fonetic și, spre deosebire de cele mai multe limbi romanice, *u* scurt și *u* lung sau *o* scurt și *o* lung s-au păstrat ca *u* (*crūdus* > *crud*, *fŭrca* > *furcă*) și *o* (*pōmum* > *pom*, *pŏrcus* > *porc* ...). Dimpotrivă accentul a avut o influență covîrșitoare, producînd, la vocale, diftongări (*péctus* > > *piept*, *dénsa* > *deasă*, *móla* > *moară*), iar la grupurile de consonante pricinuind alte efecte cînd le preceda (*cóxa* > *coapsă*) sau le urma (*laxáre* > > *lăsare*). Tot accentul a închis vocalele *e*, *a*, *o* cînd urma poziție nazală

(*bene* > ***bine***, *lana* > *lă**n**ă* > *lî**n**ă*, *bonus* > *bu**n**...*) și același efect l-a avut asupra lor poziția neaccentuată (*nemica* > *nimic*, *castigo* > *c**ă**știg* > > *c**î**știg*, *occido* > ***u**cid*...). Poziția încătușată, care joacă un rol atît de important în unele limbi romanice, la noi a fost hotărîtoare numai pentru *m* urmat de explozivă (*campus* > *c**î**mp*, dar *squama* > *sc**a**mă*, *tempus* > *t**i**mp*, dar *semino* > *s**(e)a**măn*...). Metafonia nu o produc la noi, ca în alte limbi și dialecte romanice, vocalele extreme *i* și *u*, ci *a* și *e* (*nĭgra* > *n**ea**gră*, *coma* > *c**oa**mă*, *panis* > *p**î**ine*...). La începutul cuvintelor sunetele s-au păstrat mai bine decît la sfîrșit (*amarus* > ***a**mar*, dar *casa* > *cas**ă***; *unctura* > ***u**ntură*, dar *lupus* > *lup*...), iar între vocale consonantele s-au păstrat toate afară de *b*, *v*, și *ll*; *l*, dialectal și *n*, intervocalic au devenit *r* (*se**b**um* > *seu*, *ste**ll**a* > > **steaa* > *stea*; *pu**l**icem* > *pu**r**ece*, *lana* > istrorom. *lă**r**ę*..., dar *ripa* > > *rî**p**ă*, *scrofa* > *scroa**f**ă*, *uda* > *u**d**ă*, *rogat* > *roa**g**ă*...). Cea mai mare influență a avut-o asupra consonantelor precedente *i̯*; în măsură mai mică *e* și *i* (care au alterat velarele); un *e* scurt accentuat și un *i* lung latin au prefăcut dentalele precedente în africate. Asupra vocalelor următoare cea mai mare înrîurire a avut-o *r* și, în legătură cu poziția dură următoare, labialele, dar numai în dialectul dacoromîn. Dintre grupurile consonantice au fost modificate *cs*, *ct* și *gn* (*coxa* > *coa**ps**ă*, *lucta* > *lu**pt**ă*, *lignum* > *le**mn***...), în poziție intervocalică și *br* și *bl* (*fabru* > *fa**u**r*, *stab(u)lum* > *sta**u**l*...), iar grupurile *qua* și *gua* au fost redate în anumite cuvinte prin *pa* și *ba* (*aqua* > ***a**p**ă***, *lingua* > *lim**b**ă*...).

160. În opoziție cu rolul activ modificator exercitat de anumite sunete sau aspecte fonetice asupra altor sunete, există și o comportare pasivă care merită a fi urmărită, căci limbile se deosebesc unele de altele și prin felul cum sunetele lor se adaptează altora, prin ceea ce A. GEMELLI numește plasticitatea lor.

În ceea ce privește **plasticitatea vocalelor**, constatăm că cele mai plastice sînt vocalele cu apertură medie, adică *ă*, *e* și *o*, tinzînd să se închidă în poziție nazală și în silabe neaccentuate și —cel puțin *e* și *o*— fiind expuse diftongării prin metafonie. Vocala cea mai deschisă, *a*, tinde și ea să se închidă în aceleași condiții, dar nu se diftonghează (cel puțin în limba literară). Mai puțin plastice sînt vocalele închise *î*, *i* și *u*, dintre care mai ales cele două din urmă sînt expuse, la sfîrșitul cuvintelor, într-o măsură mai mare decît celelalte vocale, afonizării, scurtării și chiar amuțirii totale.

Cercetînd fiecare vocală în parte, vedem că cea mai plastică e vocala ***e***, care are tendința să se închidă sau să se pronunțe central. Transformarea în *i* e regulată subt accent în poziție nazală (*bene* > ***bine***...), în ***a*** la începutul cuvintelor (*ericius* > ***arici***...) iar în ***ă*** după *r* și după labiale în poziție tare, uneori și după dentale, mai ales neaccentuat (*reus* > ***rău***, *melum* > ***măr***, *sebum* > *seu*, dial. ***său***, *bonitatem* > ***bunătate***, *civitatem* > *cetate*, în Maramureș ***čătate***...). El rezistă —încă din epoca latină— mai puțin sincopării (*cal(ĭ)dus* > *cald*...) și sufere cele mai multe diftongări, fie că a fost despicat — cînd era scurt și accentuat — în *ie* (*pĕctus* > ***piept***...) sau că, accentuat, a fost metafonizat înainte de *a* și *e* (*densa* > ***deasă***). Despicarea lui *e* în *ie* se găsește și în poziție inițială (*illu* > ***iel***, scris *el*) și în graiul țărănesc (*burete* > ***buriete***... cf. *LR*, I, § 94). În unire cu alte vocale, el are tendința de a se închide, devenind semivocală și astfel formînd diftong cu vocala mai sonoră. Încă din epoca latină vulgară datează transformări de felul lui *puteus* > > *puțiu* > *puț*..., iar din epocă mult mai recentă *treabă* > *triabă*...

Foarte plastică e și vocala ***ă***, care se închide în cele mai multe regiuni înainte de nazale (*septimana* > *săptămănă* > *săptămînă*...) și adesea și în poziție protonă (*carnaceus* > *cărnaț* > *cîrnaț*...). Și el e supus metafoniei și diftongării în graiul țărănesc (*panem* > ***pîine***, *ovăs* > > ***ovîăs***...). Palatalele precedente îl schimbă în *e* (*folia* > *foaiă* > ***foaie***, *chemi* < **cl'ămi*, *tăiem* < *tăiăm*...). Nu e tocmai rezistent față de sincopare (*amănar* > ***amnar***...), dar mai rezistent decît *e*.

Mai puțin plastic este *i*, care încă în latina vulgară devenise ***e*** cînd era scurt (*niger* > *nĭgru* > *negru*...), iar în romînește se preface în *ii* la începutul silabei și, în cele mai multe regiuni, și la începutul cuvîntului (*clavem* > **cl'eae* > **chee* > *cheie*, *inimă* > *iinimă*...). După *r* și în grupul *in*, și după labiale în poziție dură, se preface în *î* (*rivus* > ***rîu***, *ventus* > **vint* > ***vînt***...). Aceeași transformare o sufere, mai ales regional, după unele dentale, sibilante și africate dentale (*tinăr* > ***tînăr***, *sin* > ***sîn***, *țin* > ***țîn***, *și* > ***șî***...). Sincoparea lui în poziție intertonică este destul de frecventă în vorbirea repede și în unele regiuni (*horle* < *horile*, *mittel* < < *mititel*...). Afonizat, la sfîrșitul cuvintelor, el e „înghițit" de palatalele precedente și în cele mai multe părți și de *ț* (*ok'* pentru „ochi", ***mulț*** pentru „mulți") și dispare la istroromîni și megleniți. În legătură cu alte vocale, el devine — sau tinde să devină — elementul slab al diftongilor (*cai*, *lei*, *răi*, *oi*, *răzgîi*, *căprui*...). În schimb el nu e alterat în poziție nazală, nu sufere metafonie, nu se preface, medial, în diftong nici în graiul țărănesc și se păstrează — în faza afonizată — ca al doilea element al grupurilor mixte în legătură cu cele mai multe consonante.

Pe aceeaşi treaptă, ca plasticitate, stă *o*, care, spre deosebire de alte limbi romanice, e tratat la fel dacă e lung sau scurt (*pōmum* > ***pom***, *pŏrcus* > ***porc***...). El sufere însă metafonia (*dom(i)ne* > ***doamne***) şi apare ca *u̯o* la începutul silabei (**noe* > *nou̯ă*...), în multe regiuni şi la începutul cuvîntului (*om* > ***u̯om***...) şi în graiul ţărănesc (*du̯orm*...). Se închide în poziţie nazală şi în silabă neaccentuată (*carbonem* > *cărbune*, *orare* > > ***ura***...). Final se menţine numai în cazurile cînd n-a devenit *u* (***Ano***, ***vino***). Intertonic nu există (căci s-a prefăcut în *u*). În diftongi el e mai slab decît *a*, fără să devină desăvîrşit satelitul acestuia (*coamă*...), cînd nu a devenit *u̯* (*cu̯amă*) şi e mai tare decît *i* şi *u* (*oi̯*, *ou̯*).

Urmează vocala *a*, care-şi păstrează caracterul, indiferent de durată şi care, în unire cu alte vocale, este în diftongi totdeauna elementul tare al acestora. El nu-şi pierde fonia la sfîrşitul cuvintelor (***Safta***, ***acela***...). Apare numai rar, în unele texte vechi, metafonizat (*căraire* < *cărare*...) şi nu se despică decît în graiul ţărănesc, pe alocurea, în diftongul *îa* (*mîare* pentru *mare*...). Intertonic nu există în cuvinte vechi (căci s-a prefăcut în *ă*), iar în neologisme nu se sincopează (***aparat***...). În poziţie nazală şi în silabă neaccentuată el s-a închis, devenind *ă* sau *î* (*campus* > > ***cîmp***, *barbatus* > ***bărbat***...), iar după palatale el apare în anumite condiţii ca *e* (*clavis* > *cheie*, *boiar* > *boier*...).

Puţin plastic e *î*, care rămîne nealterat în silabe neaccentuate şi înainte de nazale. Numai palatalele precedente îl schimbă în *i* (*filianus* > **fil'în* > *fil'in* > *fiin* > *fin*...) şi uneori vecinătatea labialelor, în *u* (*Sîmedru* > ***Sumedru***). Nu se despică nici în graiul ţărănesc, decît în cazurile de metafonie (*cîine*, *pîine*...). Uneori se asimilează vocalei din silaba următoare (*îmblu* > ***umblu***, *întri* > ***intri***...). Apare adesea ca sonus vicarius.

Acelaşi grad de rezistenţă îl arată şi vocala *u*, care nu se modifică din cauza lungimii şi rămîne nealterată înainte de nazale şi în silabe neaccentuate. Numai uneori, cînd e lipsit de accent, dispare (*vrem* < < **vurem*...) şi dispărea încă în epoca latină vulgară (*musculus* > *musclus* > *muşchi*...), precum şi ca prim element al diftongului *ua* (*battualia* > *bătaie*, *nu am* > *n-am*...). De asemenea a dispărut în limba literară, după afonizare, cînd era final (*lupus* > ***lupu*** > *lup*...). Apare însă ca semivocală în diftongi şi triftongi (*iau̯*, *ieu̯*, *ou̯*, *rîu̯*...). După unele palatale se transformă în *i* (*includo* > *închid*), iar în textele vechi din regiunile nordice întîlnim şi metafonia lui (*minuine* pentru *minune*).

161. În ceea ce priveşte **plasticitatea consonantelor** romîne, constatăm cîteva transformări comune tuturor. Astfel e amuţirea lor de dată

străveche la sfîrșitul cuvintelor (*lupus* > *lupu* > *lup*, *casam* > *casă*, *duc* > *du*, *sub* > *su*, *laudat* și *laudant* > *laudă*...) cînd nu se găseau în silabă finală accentuată (*quem* > *cine*...). În epocă mai nouă și-au pierdut parțial fonia toate consonantele fonice ajunse finale (în măsură mai mică sonantele —care nu au corespondente afonice— decît celelalte). La începutul cuvintelor —uneori și la începutul silabelor— anumite grupuri consonantice fac greutăți romînilor și se aud aproape numai în gura celor deprinși cu această articulare din limbi străine (*hlamidă*, *mnemotehnică*...). De aceea ***Dnistru*** a devenit ***Nistru***, ***psaltire*** și ***ctitor*** se rostesc în graiul popular adesea ***saltire*** și ***titor*** (§ 78), iar *pk'*, *bǵ*, *mń*, *fh'* și *vy* se modifică pe o arie întinsă în *k'*, *ǵ*, *ń*, *h'*, *y* (***pk'ept*** > ***k'ept***, ***bǵet*** > ***ǵet***, ***mńie*** > ***ńie***, ***fh'er*** > ***h'er***, ***vyin*** > ***yin*** sau chiar *in*...). Veche e simplificarea lui *ps*, *pt* și *bd* în *s*, *t* și *d* înainte de accent (*arrectare* > **arăptare* > *arătare*, *laxare* > **lăpsare* > *lăsare*, **rig(i)dicare* > *răbdica* > *rădica* > *ridica*...).

Anumite grupuri consonantice a căror pronunțare face greutăți romînilor devin mai ușoare prin înmugurirea sonantelor (§ 74) și prin adăugarea unei vocale centrale cu rol de sonus vicarius (§ 75). La sfîrșitul cuvintelor avem de asemenea anumite grupuri consonantice greu de rostit. Ivirea acestora o evită romînul prin păstrarea vocalelor finale (*aflu*, *socru*, cf. § 78).

Cele mai plastice consonante sînt în limba romînă velarele, dintre labiale *b* și *v*, iar dintre sonante, *l*.

V e l a r e l e latine *c*, *g* au devenit africate dentale înainte de orice vocală palatală și adică, la dacoromîni, *ĉ* și *ĝ* (*cera* > *ceară*, *gingiva* > *gingie*...). Înaintea lui *i̯* ele au devenit *ț* sau, cînd erau urmate și de *o* și *u* accentuați, *ĉ* (*brachium* > *braț*, *disculciare* > *desculța*, *peciolus* > *picior*, *Sanctus Georgius* > *Sîngeorz*....). Grupul *sc* a devenit *șt* înainte de *ĕ* și *ī* (*Paschae* > *Paște*, *scīo* > *știu*...). Labiale în loc de velare apar în grupele *ct*, *cs*, *gn* și *qua*, *gua* (*octo* > *opt*, *coxa* > *coapsă*, *cognatus* > *cumnat*, *aqua* > *apă*, *lingua* > *limbă*...). Între vocale, in loc de *g* avem uneori *i̯* (*magis* > *mai*...) sau zero (*ego* > *eu*). Fricativa palatală *y* din limba latină vulgară a devenit, la începutul cuvintelor, *di̯* și a suferit aceleași transformări ca și acesta (*jocus* > *joc*, *jaceo* > *zac*...).

Cît despre *b* și *v*, care încă în epoca latină vulgară apar schimbate, *b* devenind *v* între vocale, iar *v* inițial, prin fonetică sintactică, uneori *b* (*sebum* > *sevu* > *seu*, *veteranus* > *betranus* > *bătrîn*...), ele sînt — alături de *l* și *n* — singurele consonante pe care poziția intervocalică le-a transformat, sfîrșind prin amuțirea lor (*rivus* > *rîu*, *caballus* > *cal*...). Urmat

de *r* sau *l*, *b* a devenit, între vocale, *u*; același rezultat l-a dat *v* în grupurile *ávi*, *évi*, *óvi* (*fabrum* > ***faur***, *sub(u)la* > ***suulă*** > ***sulă***; *cavito* > ***cauto*** > *caut*, **grevitatem* > ***greutate***, *novitatem* > ***noutate***...). Ca și celelalte labiale, *b* și *v* au suferit metateză înainte de *i̯* latin (*habeat* > > ***aibă***, *cavea* > istror. ***căibę***...) și au devenit, dialectal, *(b)ǵ* și *(v)y* înainte de *ĕ* și *ī* (*bene* > ***(b)ǵine***, *vinum* > ***(v)yin***...).

S o n a n t a *l* se înmoaie, devenind *l'* (și apoi *i̯* la dacoromîni) înainte de *i̯* (*milium* > ***mel'u*** > ***mei***...), înainte de *ĕ* și *ī* (*lĕporem* > ***l'epure*** > > ***iepure***, *gallīna* > ***găl'ină*** > ***găină***, *līnum* > ***l'in*** > ***iin*** > ***in***, *caballī* > > ***cal'i*** > ***cai***...) și după *c*, *g* (*clamo* > ***cl'em*** > ***chem***, *glacies* > ***gl'ață*** > > ***gheață***...). Între vocale, *ll* urmat de *a* și precedat de accent devine *ł*, apoi *u* și în urmă amuțește (*stella* > ****steła*** > ***steauă*** > ***stea***); aceeași soartă o au, în dialectul istroromîn, *l* final și *l* urmat de consonante nemuiate (*cal* > ***că***, *cald* > ***căd***...); ca articol el a dispărut în limba romînă curentă (*calu* < *calul*...); sub influență albaneză el dispare la aromînii sudici în grupul *rl*, prefăcînd pe *r* în *r̄* (***fiĉor̄u*** < *fiĉorlu* < *ficiorulu*). Între vocale, *l* (simplu) latin s-a transformat în vremuri vechi în *r* (*pulicem* > ***purece***, *felicem* > ***ferice***...). Ca și celelalte sonante, el e expus asimilării (*înalt* > ***nant***, în Moldova...), disimilării (*celalalt* > ***celalant***...), propagării (*facula* > **flacula* > ***flacără***...) și metatezei (*pop(u)lus* > ***plop***...).

Mai puțin plastice, totuși supuse unor transformări mari, sînt d e n t a l e l e, între care se numără și *n*. Urmate de *i̯*, *s* a devenit *ș* (*caseus* > > ***caș***...), iar *t* și *d* s-au transformat în africate, și adică în *ț*, *z* (*pretium* > > ***preț***, *prandium* > ***prînz***, *altiare* > ***înălțare***, *Diana* > ***zînă***...) sau — cînd era urmat și de *o* sau *u* accentuați — în *ĉ* și *j* (**fetiolus* > ***ficior***, *deo(r)sum* > ***jos***...). *Ț*, *z* pentru *t*, *d* și *ș* pentru *s* avem și atunci cînd aceste dentale erau urmate de un *ĕ* latin accentuat sau un *ī* (*tĕneo* > > ***țin***, *barbatī* > ***bărbați***, *sīc* > ***și***...). Grupul *st* a devenit *ș* înainte de *i̯* latin (*ustia* > ***ușă***...) și *șt* înainte de *ī* (*tristī* > ***triști***). Înainte de explozive fonice *s* se acomodează acestora în privința foniei devenind *z* (***dezbrac***, ***dezdăunez***, ***dezgolesc***, scris ***des-***, dar rostit ***dez-***...), iar înainte de *l*, *n*, *m*, *r*, *v* se rostește mai ales afonic, dar lin (***sloată***, ***casnă***, ***smeură***, ***Israil***, ***svînt***...). Subt influență grecească, *t* se rostește *d* la aromînii sudici (***căndic*** < *cîntec*...).

S o n a n t a *n* se transformă în *ń* și apoi în *i̯* la dacoromîni (afară de o regiune mică din Banat, în care *ń* e păstrat pînă azi) înainte de *i̯* (*cuneus* > ***cuńu*** > ***cui***...), dar se păstrează înainte de *ĕ* și *ī* accentuați (*naevus* > ***neg***, **coturnīc(u)la* > ***potîrniche***...). Înaintea desinenței *i*, *n* se păstrează la dacoromîni, dar se înmoaie la aromîni și la megleniți

(*boni* > *buni*, arom., megl. *buń*, tot așa *(a)duń* pentru *aduni*. . .); urmat de bilabiale, *n* se rostește *m* (*îmbrac*, *împart*. . .); urmat de labio-dentale, *m̟* (*îm̟văț* = *învăț*); urmat de velare ocluzive, *ŋ* (*încalec*, *îngraș*) și urmat de fricativa velară *h*, *ŋ̣* (*înham*. . .). Dispariția lui *n* înainte de *s* e latină vulgară (*densus* > *desus* > *des* . . .); o întîlnim apoi la dacoromîni și istroromîni în *granum* > *grîu* (tot așa *frîu* și *brîu*) și în *una* > **uă* > *o*; la aromînii vestici, subt influență albaneză, după *r* (care devine *r̄* : *carne* > *car̄ă*. . .) și la toți romînii în prefixul *con-* proton (*contrémulo* > > *cutremur*. . .). La istroromîni și, mai de mult, parțial și la dacoromîni, *n* intervocalic în elemente latine, cînd nu era lung (ca în *annus* > *an*. . .), s-a rotacizat (*bene* > *bire*. . .). Ca și celelalte sonante, *n* e expus asimilării (*fenestra* > *fereastră*. . .), disimilării (**sanguinosus* > *sîngeros*), metatezei (*îmbunfa* pentru *îmbufna*...) și mai ales propagării (*canutus* > *cănunt* > > *cărunt*. . .).

Mai puțin plastice sînt bilabialele, labio-dentala *f* și sonanta *r*. Un *i* următor trece înaintea labialei (*coif*, *îngăim*), iar un *e* și *i* preface — însă numai dialectal — pe *p*, *f* și *m* în *(p)k'*, *(f)h'*, *(m)ń* (*(p)k'atră* = *piatră*, *(f)h'er* = *fier*, *(m)ńie* = *mie*). Subt influența limbii grecești, *mp* devine *mb* la aromînii sudici (*mbiducl'u* < *mpiducl'u* = *păduchez*). În prefixul *com-*, *m* dispare cînd accentul urmează (*comprehendo* > > *cuprind*. . .).

Sonanta *r* nu se palatalizează înainte de *i̯* latin următor, sau sfîrșește prin a-l „înghiți", ca și pe *i̯* romînesc din *i̯e* (*morio(r)* > *moriu* > > *mor*, *reus* > **rieu* > **reu* > *rău*. . .). Plasticitatea lui *r* se manifestă însă în grad mare în asimilări (*corona* > *cunună*. . .), disimilări (*cribrum* > > **cibru* > *ciur*. . .), propagări (*fierăstău* > *fierăstrău*. . .) și metateze (*împrotivă* > *împotrivă* . . .).

Din consonantele născute pe teren romînesc, este mai puțin plastică africata *ț*, care-și pierde elementul ocluziv numai în grupuri consonantice greu de pronunțat (*neguțtor* > *negustor*, arom. *bărbațl'i* > *bărbasl'i*. . .). Dimpotrivă, fonica corespunzătoare, *ḑ*, nu se mai păstrează decît dialectal. În limba literară ea a devenit *z*, care înaintea unui *i* dezinențial se preface uneori în *j* (*viteaz-viteji* . . .).

Africatele *ĉ(č)* și *ĝ(ǧ)* n-au pierdut elementul ocluziv nici în aceeași măsură, nici în aceleași regiuni. La dacoromîni *ĉ*, indiferent de originea lui, a devenit *ś* sau *ŝ* pe de o parte în Banat (cu regiunile învecinate), pe de alta în mai toată Moldova, după cum se poate vedea din hărțile nr. 3, 5, 7 și 33. Cam în aceleași regiuni apar și *ź* sau *ẑ* pentru *ĝ*, dar

hărțile 3, 5, 7, 33
hărțile 4, 6, 34
harta 8

numai cînd acesta provine din *g* latin urmat de *e, i* (*gemo* > *ĝem* > *žem*, *žem* . . .). Dimpotrivă, cînd *ĝ* provine din *y*, *di̯* sau *gi̯*, acesta își pierde elementul ocluziv în limba literară (*jovis* > ***joi***, *deo(r)sum* > ***jos***, **giurus*> > ***jur*** . . .) și și-l menține prin Banat și Moldova, pe unde s-a menținut și *ḑ*.

A l v e o l a r - p a l a t a l e l e *ș* și *j* sînt foarte rezistente. Numai înainte de *i* dezinențial se înmoaie (***moș'***, ***ǵuj'*** ca plurale de la *moș, ghiuj*...). În aceleași condiții fricativa velară devine fricativă palatală (***monarh'*** ca plural al lui *monarχ*. . .). În cuvinte de origine slavă se întîlnește și ***ș*** pentru χ urmat de dezinența *i* (***duși*** e pluralul lui *duh*).

162. Din 1878 datează studiul lui PASTEUR asupra microbilor. În același an apar *Morphologische Untersuchungen* ale lui K. BRUGMANN și H. OSTHOFF, în care ei își formulează astfel credința în legile fonetice : „orice schimbare fonetică, întrucît ea se întîmplă în mod mecanic, se face după legi fără excepție, adică direcția evoluțiilor fonetice este totdeauna aceeași la toți membrii unei comunități lingvistice —în afară de cazul separațiunii dialectale— și toate cuvintele în care se găsește sunetul supus schimbării fonetice sînt atinse, fără excepție, de această direcție. Cazurile refractare, excepțiile aparente, au totdeauna o cauză bine determinată și se explică ca forme analogice". Coincidența aceasta nu este numai întîmplătoare, ci ea corespunde unei stări analoge de spirit la cei ce arătau căile nouă de urmat în două discipline științifice atît de deosebite ca medicina și lingvistica. Și de fapt, n-au lipsit nici lingviștii care au asemănat propagarea unei inovații fonetice cu molipsirea prin bacili; după cum omul nu este în stare să reziste contagiunii printr-un act de voință, ci devine un simplu transmițător de microorganisme, tot astfel el nu se poate deroba de la primirea și transmiterea inovațiilor de rostire. Dacă ici și colo, în mod excepțional, cîte un individ scapă neatins de molimă, înseamnă că e imun, că organismul lui dispune de antitoxinele necesare pentru combaterea boalei; dacă cutare cuvînt nu e cuprins de valul cel mare inovator al rostirii tradiționale, înseamnă că printr-un fenomen de natură a s o c i a t i v ă acest cuvînt a putut rămînea nemolipsit, că există un fel de imunitate și pentru cuvinte, căreia neogramaticii i-au zis a n a l o g i e. Ca și molima, care durează pînă ce se stinge și care se răspîndește pînă unde ajunge virulența ei, tot astfel inovațiile de rostire sînt mărginite în timp și în spațiu (§ 197).

Ceea ce interesa pe lingviști înainte de toate în această epocă stăpînită de pozitivism era stabilirea cît mai exactă a legilor fonetice. Cînd un învățat izbutea să formuleze o lege fonetică, faptul acesta era

considerat ca o descoperire de primul rang și adesea legea cea nouă se numea după descoperitorul ei, după cum în medicină anumite boale poartă numele celui ce le-a constatat. J. GRIMM fusese cel dintîi care izbutise, în a doua ediție a Gramaticii sale, să formuleze una din cele mai surprinzătoare coincidențe fonetice la compararea limbilor înrudite, așa-numita mutațiune consonantică. Punînd alături exemple latine ca *piscis, pellis, porcus, nepos*. . . cu germanul *Fisch* (engl. *fish*, v.-nord. *fiskr*), *Fell* (v.-engl. *fell*), *Ferk-el* (vgs. *farc*, v.-engl. *fearh*), *Neffe* (v.-engl. *neffa*, v.-nord. *nefi* . . .), apoi lat. *tu, tres, toga*. . . cu v.-nord. *thû* (v.-engl. *thū*), v.-nord. *thrir* (v.-engl. *thri*), v.-nord. *thak* (v.-engl. *thac*). . . ; în sfîrșit *caput, collum, cornu*. . . cu germ. *Haupt* (engl. *head*, v.-nord. *hofudh*), *Hals* (v.-engl. *heals*, v.-nord. *hals*), *Horn* (engl. *horn*, v.-nord *horn*). . . ne putem convinge de raportul constant ce există între ocluzivele afonice latine *p, t, c* și fricativele afonice germane *f, th* și *h*. Totuși alăturea de asemenea cazuri „regulate", existau și cîteva excepții supărătoare, precum goticul *fadar* (germ. *Vater*), *modar* (germ. *Mutter*) —cu *d* gotic și *t* german, dezvoltați din *th*— alături de goticul *brothar* și germ. *Bruder* —cu *th* în gotică și *d* german— deși în latinește *frater* are *t* ca și *pater* și *mater*. Tot astfel unui lat. *ducere* îi răspunde germ. *ziehen*, cu *h* (ca în *Haupt, Hals, Horn*), dar *gezogen*, cu *g*. Abia în 1877 învățatul danez K. VERNER a arătat că lui *pater, mater, frater* latinesc îi corespunde în limba veche indică *pitàr matàr*, dar *bràtar*, că deci, ca și în limba veche grecească, accentul era deosebit. Într-adevăr, cercetînd toate cazurile asemănătoare cunoscute lui, VERNER a constatat că legea lui GRIMM trebuie completată în modul următor : „orice *th* german neinițial s-a transformat în *dh dacă era urmat de accent*" (sau, mai exact, după SAUSSURE, *Cours de linguistique générale*, p. 207 : „orice *th* medial a devenit *dh*, cînd accentul așezat pe silaba ce-l preceda nu împiedeca această trecere"). Urmează deci că germ. *Bruder* nu este o excepție la legea lui GRIMM, ci că GRIMM nu formulase exact legea fonetică a mutațiunii consonantice.

Aceste „legi" rămîneau însă speculațiuni făcute în camera de studiu, unde cercetătorul limbii are dreptul să facă abstracție de particularitățile individuale sau locale ale celor ce o vorbesc și să adune numai cazurile din a căror confruntare se pot întrevedea condițiile comune în care apare o „lege". E un procedeu de simplificare asemănător cu cel al întrebuințării desenului sau schiței, care lasă la o parte tot ce e accesoriu sau nuanță, în locul fotografiei, exacte dar mai puțin demonstrative. Cu toții ne aducem însă aminte, din școală, că nu toate demonstrațiile profesorilor de fizică sau chimie reușeau, chiar cînd ele erau făcute în condițiile optime din laborator. Adevărat că profesorii aveau totdeauna o explicație : ba

atmosfera era prea umedă ori prea uscată, ba era prea cald sau prea frig, ba alambicurile nu fuseseră bine spălate..., dar, oricît de plauzibile erau aceste explicații, o urmă de îndoială rămînea totdeauna în sufletele elevilor.

Cînd neogramaticii au apărut, în veacul trecut, cu credința în legile fonetice, ei au adus cu sine și exagerarea necesară pentru ca o teorie nouă să se poată impune. Ceea ce i-a asigurat marșul triumfal a fost în parte — după cum cu drept cuvînt observa M. BRÉAL (*Sémantique*, p. 259) — și doza de paradox cuprinsă în însăși numirea și definirea legilor fonetice. „Dacă s-ar fi zis numai evoluție regulată sau mers constant, nimeni n-ar fi fost izbit de acești termeni. Dar legi oarbe și precizie astronomică erau numiri potrivite spre a înlănțui atenția generală".

Cînd, totuși, teoria nu se potrivea cu realitatea, înainte de a recurge la „analogie" — un fel de plastru bun de pus pe orice rană — adepții „legilor fără excepție" căutau să dea cazurilor refractare o explicație fără să părăsească domeniul foneticii.

Dacă lași o bucată de fier din mînă, ea cade la pămînt, ilustrînd astfel în mod cît se poate de limpede legea gravității. Dacă însă în apropierea acelei bucăți de fier se găsește un magnet, atunci forța de atracție a acestuia e mai mare decît forța de atracție a pămîntului, iar bucata de fier, în loc să cadă, face o mișcare în direcția magnetului. E. HERZOG (*Streitfragen der romanischen Philologie*, Halle, 1904, p. 5 ș.u.) explică astfel cazul francezului *cage* < lat. *cavea*, care a păstrat, înainte de *a* următor, pe *c* netransformat în *č*, cum ne-am aștepta după o bine cunoscută lege fonetică franceză, din cauza acțiunei disimilatorii a lui *ǧ* următor. Tot astfel *u* final, devenit ultrascurt și afonic, dispare în limba romînă. Există însă la noi o altă lege fonetică, mai puternică decît cea a afonizării și a scurtării în poziție finală, care nu tolerează ca o silabă să se sfîrșească cu consonantă urmată de *r* sau *l*. De aceea *socru*, *aflu* n-a devenit *socr*, *afl*, ci se rostește și astăzi cu *u* plin (§ 78).

După E. HERZOG, excepțiile ar trebui să se explice toate într-unul din aceste două feluri. Dacă rămîn totuși și excepții care nu pot fi explicate astfel, atunci vina nu este a legii fonetice, ci a noastră, cărora ne lipsesc mijloacele necesare ca să le recunoaștem în adevărata lor ființă.

Desigur că acest fel de a raționa este cît se poate de logic. Totuși el nu e convingător. Prin cercetări continue și înnoite în cele mai variate limbi și prin cîștigarea unei rutine din ce în ce mai perfecționate și verificate în baza unui bogat material de cercetări dialectale, lingviștii au ajuns la o adevărată virtuozitate în explicarea excepțiilor. Ceea ce li se

poate imputa e mai degrabă tendința lor de a găsi cu orice preț cîte o explicare, chiar pentru cele mai obscure cazuri, decît imperfecția mijloacelor de cercetare.

Afară de posibilitățile enumerate de E. HERZOG mai există însă una : se poate să avem a face cu o greșeală inițială de concepție sau de metodă. Chestiunea merită să fie urmărită de aproape, nu pentru a diminua printr-o critică ușor de făcut astăzi meritele neogramaticilor, ci pentru a ne abate de la un drum care trebuia în mod fatal să se înfunde. Vom căuta deci în cele următoare să scoatem la iveală, în baza cercetărilor mai nouă, mai ales a geografiei lingvistice, ceea ce rămîne ca un bun vrednic de păstrat în cercetările predecesorilor noștri și ce trebuie înlăturat sau rectificat.

Greșeala fundamentală a neogramaticilor este că, impresionați de elementul constant și repetat ce poate fi observat la modificările de rostire, și-au plăsmuit o teorie, care a devenit pentru ei o d o g m ă. Tot ce nu era în concordanță cu această dogmă, trebuia explicat printr-o dogmatică creată ad-hoc.

Împotriva dogmei s-a îndreptat mai ales și cu mai mult talent acel învățat contemporan al neogramaticilor, care totdeauna a scuturat orice cătușe ce stînjeneau libertatea ideii și care a fost un adversar al „școalelor" lingvistice, H. SCHUCHARDT. Simultan cu apariția studiului acestuia *Über die Lautgesetze* (Berlin, 1885), O. JESPERSEN ținea la Copenhaga, la o societate istorică-filologică, o conferință publicată în 1887 în *Internationale Zeitschrift für Sprachwissenschaft*, în care demonstra că în foarte multe cazuri legile neogramaticilor nu pot fi aplicate și că s-a făcut prea puțină observație pe teren. Remarcabil în acest studiu e faptul că un fonetician se arăta sceptic față de legile fonetice, al căror rol i se părea exagerat.

Pe la începutul acestui veac un mare medic a spus că nu există boale, ci numai bolnavi. Acest dicton ar putea fi parafrazat de lingviști în : nu există limbi, ci numai subiecte vorbitoare. „Boala" e o abstracție făcută de învățat, necesară pentru studiul medicinei ; medicul curant nu are voie însă să se lase indus în eroare de generalitățile extrase din cazurile speciale, ci, la patul bolnavului, trebuie să-l vadă numai pe acesta. Tot astfel lingvistul dispus la speculații în camera de lucru, trebuie să se identifice cu subiectul vorbitor dacă vrea să știe ce este cu adevărat limba.

După moartea lui G. PARIS, lingviștii francezi dau, în primele decenii ale acestui secol, tot mai multă atenție momentului social în lingvistică și, prin resurecțiunea psihologismului, în evoluția celui mai important instrument de înțelegere între oameni, limba, M. BRÉAL („organele vocii sînt servitorii, iar nu stăpînii limbii"), A. MEILLET („limba este eminamente un fapt social"), VENDRYES, MILLARDET ș.a. au adus în discuție o

mulțime de fapte care deschideau drumuri spre o nouă înțelegere a modificărilor de rostire.

În Germania, în parte subt influența lui B. CROCE, K. VOSSLER pornește cu mult talent lupta împotriva pozitivismului în lingvistică și, în legătură cu el, împotriva concepțiilor neogramatice.

Între altele el arată că punerea în opoziție a analogiei, fenomen psihic, cu legea fonetică, fenomen fiziologic, nu e fericită. Una dintre legile cele mai consecvente în limba franceză, accentuarea pe silaba din urmă, se datorește analogiei. Dacă francezul accentuează astăzi *il fait* și *fait-il, puissé-je, Wagnér, piccoló, albúm,* cauza este că tot materialul de limbă de care dispune e accentuat la fel și de aceea el potrivește și formele nouă și împrumuturile recente acestui tip de accentuare (*Sprache*, p. 118). „Cînd ceea ce e asemănător, scrie el, e strîns la un loc printr-o grupare analogică, observatorul superficial crede că are a face cu o „lege". Astfel s-a putut naște acea eroare..., că transformările de rostire sînt generale iar nu individuale, că ele nu sînt libere, ci urmează anumite legi. Ceea ce este asemănător a fost considerat ca identic" (*Sprache*, p. 119). Un elev al lui VOSSLER, R. LERCH, scrie : „A explica transformările de rostire și cele flexionare ca un fenomen mecanic-acustic e imposibil, neputîndu-se admite pur și simplu că sunetele și formele flexionare a l u n e c ă, precum cade bunăoară un corp în urma greutății sale spre pămînt, căci atunci ele ar trebui să alunece în toate limbile de pe pămînt, fără excepție și totdeauna în aceeași direcție, și am putea, în cazul acesta, să prevestim de pe acum încotro vor fi lunecat sunetele unei limbi, de ex. ale celei germane, în anul 2500" (*Germanisch-romanische Monatschrift*, VII (1915), p. 101).

Cercetarea istorică a limbii, ajunsă la un punct mort prin rutină și prin fărîmițarea liniilor mari de gîndire, nu mai mulțumea generația tînără de cercetători, setoasă de perspective nouă. De aceea a fost salutată cu mult entuziasm opera postumă a lui F. DE SAUSSURE, publicată și dusă mai departe de elevii săi de la Geneva, care, în locul diacronismului de pînă atunci, introduse s i n c r o n i s m u l în cercetările lingvistice.

În consonanță cu i n t e g r a l i s m u l filozofiei, ce-și făcea loc în toate domeniile științei, „Cercul lingvistic de la Praga", descinzînd de la BAUDOUIN DE COURTENAY și F. DE SAUSSURE, își îndrepta atenția spre partea s t r u c t u r a l ă și f u n c ț i o n a l ă a limbii actuale, considerînd fonetica istorică, cu puzderia de legi și legișoare fonetice, ca depășită prin atomismul metodei ei de cercetare.

Lovitura de grație a dat-o însă legilor fonetice, după părerea multora, g e o g r a f i a l i n g v i s t i c ă. Făcînd, în „Introducerea" la Atlasul său lingvistic, bilanțul observațiilor pe teren și căutînd să dea expresie cîtorva principii generale, WEIGAND scria : „fiecare cuvînt își are istoria lui" (*LAD*, p. 18). Deci tot un fel de „fiecare bolnav are boala lui". La același rezultat ajungea, în mod independent, GILLIÉRON. Hărțile atlaselor lingvistice revelau atît de numeroase și atît de surprinzătoare abateri de la legile fonetice, încît acesta, cu temperamentul său de luptător, a

decretat „la faillite de l'etymologie phonetique", punînd aceste cuvinte ca subtitlu al lucrării sale „*Étude sur la défectivité des verbes*" (Neuveville, 1919).

Cel ce urmărește cu atenție critica adusă școalei neogramatice va fi plin de admirație pentru ascuțimea argumentelor și finețea observațiilor, dar va rămînea cu impresia că *cei ce nu admit legile fonetice fără excepție continuă totuși nu numai să recunoască utilitatea lor, ci și să lucreze cu ele*. Iată, într-adevăr, ce credea despre ele M. BRÉAL : „Regulile foneticii nu pot fi privite cu destul respect. Ele sînt garanția oricărui progres, singura apărare împotriva capriciului și a fantaziei, odinioară atît de păgubitoare pentru studiile noastre. Toți avem datoria să muncim spre a le face zi de zi mai sigure și mai amănunțite" (*Sémantique*, p. 318). VENDRYES (*Langage*, p. 50—51) arată că asemănarea legilor fonetice cu legile naturii — la care raporturile între fenomene, descoperite de experiență, sînt constante — e falsă, căci, dacă am avea a face cu legi de felul celor fizice, ar trebui să știm apriori cum trebuie să evolueze sunetele. „Cu toate acestea", continuă el, „ca formule pentru schimbările de rostire realizate în trecut, legile fonetice au caracter absolut", iar etimologistul care n-ar ținea seama de aceste „formule ce rezumă procese și reguli de corespondențe, ar face o operă deșartă". Dintre lingviștii spațiali, WEIGAND scria : „Pentru mine nu există decît reguli fonetice. Numai experiența poate stabili dacă ele ajung sau nu să se cristalizeze ... Aceste reguli fonetice trebuie însă respectate în aceeași măsură ca și cînd ar fi legi fonetice" (*LAD*, p. 22).

Deci legile fonetice, care nu există, trebuie respectate ! Cei ce susțin acest lucru cred că pot scăpa din acest impas prin tangentă, evitînd termenul de „lege" —pentru caracterul imperativ pe care-l are acest cuvînt în sens juridic— și înlocuindu-l cu inofensivul „regulă" sau „formulă". Unii —de exemplu TH. CAPIDAN, la noi— preferă numirea „normă fonetică".

Trei studenți săraci, care cutreierau țara pe jos, au ajuns în ajunul Rusaliilor într-un oraș străin. Au descins la un hotel căutînd o cameră cu trei paturi. Portarul le-a cerut pentru ea treizeci de lei (căci lucrurile se petreceau pe vremea cînd acesta era prețul camerelor la hoteluri). Studenții au încercat să se tocmească, dar portarul le-a spus că el nu poate scădea prețul. Au plătit deci fiecare cîte zece lei și s-au culcat. A doua zi, portarul le-a înapoiat cinci lei, căci stăpînul hotelului le redusese prețul camerei la douăzeci și cinci de lei. Mulțumiți, studenții au luat fiecare cîte un leu, iar restul de doi lei l-au dat bacșiș portarului. „În felul acesta", zise unul din ei, „ne vine camera, pentru fiecare din noi, cîte nouă lei, căci

am dat ieri cîte zece şi am primit înapoi azi cîte un leu''. — ,,Nu se poate'', răspunse altul, ,,căci de trei ori nouă e douăzeci şi şapte, iar dacă adăugăm doi lei — bacşişul — la aceşti douăzeci şi şapte, face douăzeci şi nouă, nu treizeci, cît am dat noi aseară''. Şi s-a pornit o ceartă între ei, pe care n-au putut-o descurca nicidecum.

Cum se explică această nepotrivire? Printr-o ,,smintă'', cum s-ar zice prin Ardeal, adică printr-o greşeală de gîndire. Socoteala celor trei drumeţi aşeza pe acelaşi plan două lucruri care trebuiau să rămînă pe planuri diferite, şi anume socoteala din ajun cu cea din ziua de Rusalii. De fapt $\frac{25}{3}+\frac{3}{3}+\frac{2}{3}=\frac{30}{3}=10$.

Cam aşa e şi cu legile fonetice. ,,Sminta'' neogramaticilor, dar şi a adversarilor lor, este că amestecă două lucruri diferite, adică procese pur mecanice cu procese de ordin psihic, evoluţiile de ordin fonetic cu cele de natură fonemică.

În privinţa aceasta e caracteristic felul de a gîndi al lui WEIGAND —care a rămas în fond neogramatic şi după ce şi-a publicat Atlasul— şi GILLIÉRON, un precursor al concepţiilor nouă lingvistice. Preocupările lui WEIGAND la alcătuirea chestionarului pentru atlasul său erau exclusiv —sau aproape exclusiv— fonetice. Explicările pentru abaterile de la legile fonetice era fatal să le caute tot pe teren fonetic. Dacă în Banat se zice *fęte* şi *vęde*, cu *e* deschis (dintr-un mai vechi *ea*), dar *merge* şi *verde*, cu *e* mediu, cauza este grupul *r*+consonantă care urmează în cazurile din urmă. Tot astfel, dacă *a* din *şase* se rosteşte în unele regiuni altfel decît *a* din *şapte*, cauza e, în *şapte*, grupul următor sau în *şasă* (din *şase*), prefacerea lui *e* în *ă* după *s*. Grupul *in* din cuvîntul *din*, neaccentuat în frază, se rosteşte altfel decît *in* din *tinăr* > *tînăr*; transformarea lui *v* din verbul *vin* e alta decît cea din substantivul *vin*, fiindcă la verb există şi forme de conjugare accentuate pe tulpină. Deci: ,,chiar la identitatea sunetelor componente'', continuă el, ,,şi la omonime... evoluţia poate urma alte căi, fiindcă, aparţinînd unor cuvinte diferite, valoarea lor în frază e alta'' (*LAD*, p. 19).

Dimpotrivă GILLIÉRON, care studiază în primul rînd viaţa cuvintelor, nu numai a îmbrăcămintei lor sonice, ştie că influenţa mediului asupra cuvintelor are un rol tot atît de important ca asupra omului. În drumul pe care-l urmează cuvîntul, el se întîlneşte mereu cu alte cuvinte ale limbii, care-l răpesc cu sine şi-l poartă pe drumuri nouă, modificîndu-i sensul şi veşmîntul lui sonic, imprimîndu-i o vigoare nouă sau ucigîndu-l. Pe de altă parte, omul, în contact cu alţi oameni, îşi perfecţionează mereu limba, primind de la semenii săi cuvinte nouă sau alte rostiri decît cele

tradiționale și făcînd legături nouă între cuvinte cu un veșmînt sonic asemănător. Contaminarea, împrumutul și etimologia populară devin astfel, la GILLIÉRON, trei factori importanți care pot influența evoluția rostirii și să o abată din făgașul tradițional. Atît contaminarea, cît și împrumutul și etimologia populară sînt însă fenomene fonemice și ne duc, după cum vom vedea, pe alt plan decît al transformărilor mecanice de rostire.

După cum interesul neogramaticilor se concentra asupra a ceea ce era comun și constant —legea— pe care o explicau pe cale fonetică, căutînd să îndepărteze prin eliminare ceea ce era individual și schimbător —excepția—, tot astfel cauzele transformărilor colective și generale de rostire ei nu le căutau în sufletul subiectului vorbitor, ci în conformația urechii și a organului lui rostitor. Din multele teorii ce s-au făcut în privința aceasta, amintim numai cîteva.

E. RICHTER crede că la încetățenirea unei rostiri nouă joacă un rol important debitul de aer, care se mărește atunci cînd vorbim în afect. O rostire afectivă, din ocazională ce era, poate deveni, prin repetare, banală și obișnuită, producînd la cei ce o aud, generalizarea unei rostiri modificate. Abatele ROUSSELOT, studiind graiul din Charente în mai multe generații ale aceleiași familii, a făcut cîteva observații pline de învățăminte, observînd că evoluția unui sunet se găsește simultan la toți indivizii aceleiași generații. În același timp el a băgat de seamă că anumite particularități de rostire ale generației mai vechi dispar la generațiile următoare. El însuși, ROUSSELOT, care în copilărie vorbea dialectul din Cellefrouin (Charente) și pronunța la persoana a doua în singularul timpului trecut (passé défini) de la verbul *dire*, *di*, auzi, mai tîrziu, cînd a început să studieze dialectul mamei sale cu urechea fonetistului, pe aceasta pronunțînd *diré*, dar cu silaba *re* foarte slab rostită, ceea ce explică de ce el n-o auzise în copilăria sa (cf. DAUZAT, *La vie*, p. 19 și 32).

Tot pe teren fonetic se găsesc cei ce atribuie modificările de rostire climatului —un punct de vedere aproape părăsit, căci el n-a putut fi dovedit— sau substratului. În § 118 am văzut că unele particularități de rostire se pot explica la noi prin deprinderea, simultan cu învățarea unei limbi nouă, a unor articulații neobișnuite sau străine sistemului fonetic indigen, dar în *LR*, I, § 24 mi-am exprimat îndoiala că acest principiu se poate aplica în majoritatea cazurilor.

Greșeala celor ce au căutat să explice nașterea modificărilor de rostire fie prin reproducerea unui sunet inexact auzit, sau prin teoria generațiilor, a obișnuinței cu articulări ocazionale, a ecoului substratului sau a influenței adstratului și superstratului, este că au generalizat unele

observații juste, care au putut contribui la generalizarea unei rostiri nouă, dar nu pot fi privite drept cauza ei —care este, precum vom vedea, de cele mai multe ori psihică, nu mecanică (sau nu numai mecanică).

Copiii mei au observat că eu rostesc uneori *s* în loc de *t* în cuvinte ca *frate, burtă*. Aducîndu-mi aminte că eu însumi am auzit la tată-meu și la un văr o rostire asemănătoare, am început să mă observ și am constatat că acest „fel de *s*" era de fapt un ϑ, pe care copiii mei îl identificau cu fricativa lor dentală *s*. Mi-a fost ușor să constat mai departe că prefacerea lui *t* în ϑ și a lui *d* în δ în exemple ca *iaϑă, piaϑră* sau *uδă, vaδră* se întîmplă numai între vocale sau între o vocală și *r* (care și în alte limbi produce adesea același efect ca o vocală). Surprinzîndu-mă că zic și *da ϑu* în loc de *da* (= dar) *tu*, am constatat apariția fenomenului și în cazurile de fonetică sintactică. Cerînd copiilor să mă facă atent de cîte ori aud la mine această rostire, m-am convins că ea apărea mai ales seara, cînd eram obosit. Nimic n-ar fi mai ademenitor decît a clădi pe această observare o nouă teorie, care consideră oboseala ca generatoare a modificărilor de rostire. În loc de a face, prin generalizare pripită, o nouă teorie despre împrejurările în care se încheagă legile fonetice —în cazul acesta *t, d* intervocalic > ϑ, δ—, singurul lucru pe care l-am dedus din această observație este că în fiecare moment și pretutindeni se pot naște modificări de rostire și că generațiile următoare nu trebuie să și le însușească, chiar cînd cel la care le aud e un om cu prestigiu (pentru copii, tatăl, care mai era și profesor de limba romînă).

O bibliografie a autorilor și scrierilor care apără sau combat legile fonetice —oricît de instructivă ar fi urmărirea acestei chestiuni— nu poate fi dată la acest loc, căci ar depăși cadrele lucrării de față. Ne mulțumim deci să trimitem pe cititor la lucrarea lui E. WECHSLER, *Gibt es Lautgesetze*? Halle, 1900 (extras din *Festgabe für H. Suchier*), cu o bogată bibliografie la p. 181 ș.u. Rezumarea ideilor neogramaticilor la O. JESPERSEN, *Phonetische Grundfragen*, Leipzig und Berlin, 1904, p. 159 ș.u. La I. IORDAN, *Introducere în studiul limbilor romanice*, Iași, 1932, găsim, la p. 44—54, un scurt rezumat al părerilor —uneori foarte diferite— exprimate de diferiți lingviști cu privire la legile fonetice. Alături de capitolele respective din scriitori mai vechi, ca H. PAUL, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halle, 1909 (capitolul III); E. SIEVERS, *Grundzüge der Phonetik*[5], Leipzig, 1901, p. 267 ș.u.; W. WUNDT, *Völkerpsychologie*. I *Die Sprache*, Leipzig, 1904 (capitolul IV; cf. și critica lui DELBRÜCK în *Grundfragen der Sprachforschung*, Strassburg, 1901 și răspunsul lui WUNDT în *Sprachgeschichte und Sprachpsychologie*, Leipzig, 1901); pomenim din lucrările mai nouă: V. PORZEZINSKI, *Einleitung in die Sprachwissenschaft*, Leipzig, 1910, p. 142 ș.u.; J. VENDRYES, *Le langage*, Paris, 1921, p. 50—61 (cu notițe bibliografice utile în subsol); G. MILLARDET, *Linguistique et dialectologie romane*, în *RLR*, XLI (1921—1922), p. 1—160 și 193—368 (cf. recenzia din *DR*, III, p. 827—828) și W. v. WARTBURG, *Einführung in Problematik und Methodik der Sprachwissenschaft*, Halle a. S., 1943 (cunoscută mie numai din recenzia lui J. BRUCH, în *Litteraturblatt f. germ. u. rom. Phil.* LXV—LXVI (1944), coloana 1—15).

163. Rămînînd deocamdată pe **plan fonetic**, constatăm că în limba romînă de cîte ori o vocală e urmată de consonantă nazală, ea primește un timbru nazal; cînd o consonantă fonică se găsește la sfîrșitul cuvîntului, ea se afonizează; cînd un *s* e urmat de *b, d, g*, el devine *z*; cînd după un *n* urmează o consonantă bilabială, el devine *m*, iar cînd urmează *c* sau *g*, el se rostește *ŋ*. Noi nici nu putem pronunța o vocală înainte de consonantă nazală decît nazalizînd-o; nu putem rosti consonantele fonice la

sfîrşitul cuvintelor decît afonizîndu-le ; de cîte ori ajungem să pronunţăm un *s* urmat de *b*, *d*, *g*, îl prefacem în *z* (chiar în neologisme recente şi în nume proprii străine, ca *asbest*, *jurisdicţiune*, *Desdemona*, *transgresiune*. . ., pronunţate *azbest*, *jurizdicţiune*, *Dezdemona*, *tranzgresiune*. . .) ; consonanta nazală înainte de ocluzivele labiale e *m* şi înainte de cele velare e *ŋ*. Ca să rostesc *cinci* cu *i* oral sau *nod* cu *d* fonic în tot cursul articulaţiei lui, trebuie să fac un efort mare, iar pentru ca să rostesc *desbrac* sau *asbest* cu *s* şi *încap* cu *n* dental, trebuie să silabisesc aceste cuvinte, să d e z a r t i c u l e z (cf. *LR*, I, § 38) rostirea obişnuită a grupurilor consonantice *sb* şi *nc*. În mod normal, de cîte ori articulez automat şi deci inconştient, pronunţ, totdeauna, în cuvintele citate, *ĩ* nu *i*, *dt* nu *d*, *zb* nu *sb*, *ŋc* nu *nc*.

Dacă cuvîntul „lege" îl înţelegem în sens filozofic, „ca un raport constant ce se poate descoperi la o serie de fenomene" (M. BRÉAL, *Sémantique*, p. 9), aceste transformări de rostire, care apar regulat în toate cuvintele cu grupurile de sunete menţionate mai sus şi în graiul tuturor romînilor, pot fi denumite „legi".

Dacă în casa în care locuiesc am ascensor, voi intra în el cînd vreau să ajung la locuinţa din etajul al cincilea, ca să economisesc efortul de a urca cu picioarele o sută de trepte. Ca mine vor face toţi cei ce locuiesc în etajele de sus. Cînd în loc de *sb* pronunţ *zb*, sau în loc de *np* rostesc *mp*, fac acelaşi lucru : economisesc mişcări de care mă pot uşor dispensa, căci interlocutorul meu mă va înţelege fără greutate. La *zb*, coardele vocale nu trebuie să mai treacă de la poziţia deschisă la poziţia fonaţiunii, iar la *mp* în loc să fac două ocluziuni, una în regiunea dinţilor (*n*) şi alta în regiunea buzelor (*p*), fac o singură ocluziune, labială, pentru amîndouă sunetele, *m* şi *p*.

Însuşindu-ne o limbă, noi nu învăţăm numai mişcările articulatorii, ci şi toate „trucurile" prin care le putem produce cu maximul de înlesnire şi de economie de mişcări, iar aceste trucuri se transmit de la om la om cu o uimitoare repeziciune, aşa cum se transmite la cei ce exercită acelaşi lucru manual o „apucătură" mai economicoasă şi mai uşoară. În materie de dexteritate nu există monopol sau patente, ci invenţia care înlesneşte manipularea devine imediat un bun comun. Caracterul c o l e c t i v al rostirilor menţionate se explică deci prin imitaţie, care e la om instinctivă, iar caracterul g e n e r a l, prin faptul că ceea ce imit nu e rostirea fiecărui cuvînt, ci un mod nou de a articula sau coarticula, care face să rostesc la fel anumite grupuri de sunete de cîte ori se ivesc. Din moment ce m-am obişnuit cu acest nou mod de articulare sau coarticulare, mi-e greu să mă mai dezbar de el. Aceasta explică c o n s e c v e n ţ a cu care se repetă fenomenul, caracterul oarecum i m p e r a t i v al legii pe care am descoperit-o.

Dar obişnuinţa cu o rostire nouă nu trebuie nici măcar să izvorască din tendinţa noastră de a economisi mişcările articulatorii, ci se poate ivi numai din comoditate, dintr-un fel de lene de a articula precis. Nazalizarea vocalelor e rezultatul unei articulaţii lipsite de sincronismul mişcărilor, iar afonizarea consonantelor fonice finale se naşte printr-o deschidere prematură a coardelor vocale, care tind să ia poziţia de odihnă. Avem deci a face cu două articulări vicioase. Nimic nu se propagă însă mai uşor decît viciile, cu nimic nu ne deprindem mai uşor decît cu lenea !

Fiecare limbă se comportă în alt fel în ceea ce priveşte plasticitatea sau impermeabilitatea sunetelor şi, deci, alterările suferite de rostirea moştenită. Ceea ce deosebeşte fonetismul unei limbi sau unui dialect de al altora este tocmai faptul că diferitele aspecte fonetice sau întîlnirea cu anumite sunete nu produc pretutindeni aceleaşi transformări. Astfel, accentul lasă la dacoromîni pe *a* nealterat, dar îl preface în *e* în limba franceză şi în *å* la istroromîni. Latinescul *caput* continuă să se rostească la noi *cap*, dar la francezi a devenit *chef*, iar în dialectul istroromîn se rosteşte *cåp*.

Numai printr-o simbioză intensivă şi îndelungată o populaţie părăseşte o obişnuinţă de rostire spre a adopta pe cea a străinilor cu care convieţuieşte. E. PETROVICI a auzit în comuna Tuzla un *n* dental înainte de *c*, *g*, *k'*, *ǵ* şi a notat *unǵi*^{i}*i ALR*, II, p. 33, *mă ẑunǵi* p. 34, *vanǵeli*^{i}*i* p. 87, iar în *Texte dialectale* : *în* (cu *n* subliniat !) *colắŝ*, p. 226. Acest fel de rostire l-a auzit însă şi la populaţia ruteană de acolo, de la care romînii au învăţat-o. Tot astfel BARTOLI a auzit la unii istroromîni rostiri ca *bunbac*, cu *n*+*b* (cf. § 69), învăţate şi acestea de la străini.

164. Orice inovaţie de rostire e la origine i n d i v i d u a l ă. Aceasta nu înseamnează că ea nu se poate naşte simultan la mai mulţi indivizi şi în mai multe părţi, poligeneza fiind, în lingvistică, un fenomen foarte frecvent, şi nu înseamnează mai ales că în anumite epoci —cum ar fi epoca deznaţionalizării unui popor şi primirea unei limbi nouă— nu se pot crea anumite condiţii care promovează ivirea unor inovaţii de acelaşi fel la un număr mare de indivizi.

Dată fiind pornirea noastră firească de a imita pe alţii, precum şi nevoia de a ne integra în ritmul inovator şi de a ne adapta la stilul dominant al vremii, înţelegem de ce *orice inovaţie poartă în sine germenele propulsiunii.* Dar dacă o inovaţie de rostire poate deveni, prin obişnuinţă, după cum am văzut în cele precedente, automată, intrînd în sistemul fonetic al unei limbi, *nu urmează că orice fel nou de a articula sau coarticula sunetele să fie adoptat de o colectivitate şi să devină general.* Dacă, spre a evita ciocnirile, vehicolele ţin la noi dreapta (în alte ţări stînga) drumului,

această reglementare a circulației (devenită necesară mai ales după ivirea automobilelor) a izvorît din spiritul de organizare înnăscut omului și a fost urmată de obște în mod benevol, din motive de ordin social, chiar înainte de a fi formulată de legi sau impusă prin ordonanțe, înainte de a deveni deci imperativă.

Dar pe cînd vehicolele țin dreapta și înaintează ocolind stînga, pietonii, nevoiți de a intra în case și prăvălii, nu urmează cu rigurozitate, nici în orașele mari, scurgerea într-o singură direcție, preferînd să se strecoare, asemenea furnicilor pe un furnicar, cum pot prin mulțime. Tot așa este și cu unele inovații de rostire, care —mai ales cînd nu se nasc dintr-o tendință cu rădăcini în sistemul fonetic al unei limbi— nu se mai prefac într-un curent, urmat de mulțime, ci își urmează fiecare drumul propriu.

Trebuința de a fi înțeleși ne silește să reducem pe cît posibil la aceeași formă graiul prin care comunicăm cu alții, fie păstrînd nealterată limba tradițională cu normele ei convenționale, sau primind cu toții inovațiile observate în limba altora. Dacă n-ar exista această constrîngere de ordin social, am avea desigur, în limbă, aceeași varietate ca în port, unde uniformitatea e păstrată numai în liniile mari fixate prin nevoia de a găsi cel mai adecvat mijloc de luptă împotriva frigului, a ploii sau a arșiței, pe cînd în amănunte se lasă frîu liber fantaziei, gustului individual și setei după varietate. Necesitatea de a evita echivocul face, în limbă, dimpotrivă, ca din miile de abateri de la rostirea tradițională cele mai multe să aibă o durată efemeră fiind respinse de colectivitate sau pierind neobservate și părăsite adesea chiar de cel care le-a produs. Cînd însă cel ce inovează se bucură de prestigiu, cînd cel ce aude inovațiile descopere în mod instinctiv că sînt mai economicoase sau mai comode sau rămîne impresionat de noutatea și expresivitatea lor, atunci rostirea nouă se poate propaga în cercuri mai largi chiar atunci cînd inovația se întemeiază pe o rostire greșită.

În acest caz noi de obicei nu generalizăm noul fel de pronunțare asupra întregului material lingvistic, însușindu-ne și articulația sau coarticulația altora, ci ne mărginim să rostim numai anumite cuvinte altfel decît eram deprinși. Așa cum părinții, vorbind cu copiii, se obișnuiese să zică, ca aceștia, *papa* în loc de „mîncarea", tot astfel, vorbind cu cineva care întrebuințează forma *plocon* în loc de *poclon*, ne învățăm și noi cu această metateză, uneori numai atunci cînd vorbim cu acel individ, din dorința de a fi înțeleși de el, mai adesea însă dintr-un fel de snobism, din dorința de a ieși din banal, de a părăsi făgașul obișnuit și deci inexpresiv. Controlîndu-mă pe mine, am băgat de seamă că în loc să continui a zice *împotrivă*, cum se pronunța în casa părintească, am început de la

o vreme să zic —şi mai ales să scriu— *împrotivă*, formă întîlnită la unii scriitori favoriţi şi mai apropiată de etimologie.

În copilărie, cît timp aveam în jurul meu numai oameni care vorbeau ca mine, ziceam *năsip*. Azi rostesc şi scriu *nisip*, subt influenţa formei întrebuinţate în capitala ţării şi în literatură. De fapt, *năsip* e forma îndreptăţită etimologiceşte, iar *nisip* s-a născut printr-o „greşeală de limbă": cel ce a rostit mai întîi aşa, a pronunţat un *i* în loc de *ă* în silaba dintîi subt influenţa lui *i* următor, pe care l-a articulat cu anticipaţie. Un profesor bucovinean de limba romînă s-a refugiat, în cursul războiului din 1914—1918, în Ţara veche. Cînd s-a întors, el nu mai zicea, ca toţi bucovinenii, *pe* (sau *pi*), ci *pă*, după cum se rosteşte la Bucureşti.

Cu „prestigiu" şi deci vrednici de a fi imitaţi sînt de obicei părinţii pentru copii, fraţii mai mari pentru cei mai mici, profesorii pentru elevi, gradaţii pentru soldaţi, orăşenii şi cărturarii pentru ţărani, literaţii pentru clasa cultă etc. Dar adesea părinţii trec în ochii copiilor ca reprezentanţi ai unor forme învechite şi perimate, care pot fi tolerate, ca variante ale formelor nouă şi atractive, dar care nu trebuie imitate de ei.

Cînd inovaţiile de limbă găsesc imitatori numai într-un cerc restrîns şi rămîn limitate la anumite cuvinte, nu mai poate fi vorba de „legi", ci numai de **accidente fonetice**, *izolate şi individuale, nu generale şi colective, şi mai adesea facultative, nu imperative.* Cele mai multe cazuri de metateze, asimilări, disimilări, diferenţieri, propagări etc. sînt asemenea accidente fonetice. E o eroare principială să aştepţi ca ele să apară cu aceeaşi consecvenţă ca legile fonetice şi să respingi o etimologie la care se admite o metateză sau o disimilare, numai fiindcă în alte cuvinte cu structură analogă metateza sau disimilarea nu s-au produs. Cei ce confundă accidentul cu legea fonetică o păţesc ca cei ce pleacă la Monte Carlo, crezînd că hazardul poate fi încătuşat într-un sistem, spre a-şi pierde acolo paralele şi vremea.

După cum am văzut în § 66, în limba romînă e frecvent fenomenul disimilării unui *r* faţă de un alt *r* din acelaşi cuvînt sau —prin fonetică sintactică— din cuvîntul următor. Din lat. *pertraicere*, **arboricare*, *pigritare* s-a născut *petrecere*, *aburca*, *pregeta* (în loc de **pretrece*, **arburca*, **pregreta*). Tot astfel rostirea a fost „uşurată" prin dispariţia lui *r* în *pre trepte* sau în *vreţi trece*, devenite *pe trepte*, *veţi trece*. Coresi mai întrebuinţa la viitor auxiliarul *vreţi*, iar prepoziţia *pe* avea la el încă forma *pre*, care se găseşte şi azi, prin unele părţi, la aromîni, la megleniţi, şi, la dacoromîni, în Banatul sud-vestic (cf. harta 225 din *ALRM*, I). Dacă în întrebuinţarea lui *vreţi—veţi* şi *pre—pe* constatăm deosebiri cronologice şi spaţiale, la cuvinte ca *scorbură*, *presură*, *prepara* . . . vedem, dimpotrivă,

că cei doi *r* se tolerează pretutindeni, fără să se disimileze și s-au tolerat totdeauna la romîni.

Pe sulul care înregistrează rostirea nazală descoperim totdeauna linia nazalizării, de cîte ori un romîn pronunță o vocală urmată de consonantă nazală. Dacă asemănăm însă reflexele romînești ale cuvintelor latine *canutus*, *minutus* și *granuceum*, vedem că în *cărunt* primul *n* s-a propagat în silaba următoare (*cănunt*) și apoi s-a disimilat în *r* față de noul *n* propagat; același rezultat îl constatăm în *mărunt*, dar alături de această formă există și *amănunt*, cu *n* nedisimilat; în *grăunț* vedem, dimpotrivă, că primul *n* a dispărut prin disimilare completă față de *n* următor. Disimilarea e și ea un proces fonetic, care se întîmplă în mod mecanic și în afară de voința noastră, ca și nazalizarea vocalelor înainte de *n*. Și cei ce au început să zică *mănunt* în loc de **mănut* sau *grăunț* în loc de **grănunț* au făcut-o „pe negîndite" sau „luîndu-se după alții", dar această imitație a rămas redusă la cîteva cazuri, care nici ele nu sînt la fel. Pe cînd prefacerea lui *n* în *r* în *lună*>*lură* este în regiunile cu rotacism un fenomen general și colectiv, aceeași prefacere în *cărunt* e, în alte regiuni, un accident (cf. *DR*, VII, p. 46). Acomodarea vocii în *dezgolesc* (din *des* +*gol*) sau a locului de articulație în *împac* (din *în* + *pace*) e o lege fonetică, acomodarea caracterului central al vocalei *ă* la cel labial al lui *b* precedent în *botez* (din **bătez*<lat. *baptizo*) e un accident.

Mai mult decît atît. Ceea ce într-o limbă rămîne un accident, limitat la cîteva cazuri izolate și redus la cîteva mici arii, în alte limbi are caracter general, colectiv și imperativ. Astfel ușurarea rostirii prin intercalarea unui *b* între *m* și *l* sau *r*, sau a unui *s* între *t* și *r*, care se găsește incidental la noi în exemple ca *dambla* (din turc. *damla*), *Sîntimbru* (din ung. *Szent Imre*), *năstrapă* (din turc. *masrapa*), despre care a fost vorba în § 79, apare cu regularitatea unei legi fonetice la francezi, la care, în urma sincopării vocalei intertonice, deveniseră frecvente grupele consonantice *mr*, *ml* și *sr*, neobișnuite în sistemul fonetic francez: lat. *cam(e)ra*>*chambre*, *sim(i)lis*>*semble*, *ess(e)re*>*estre*>*être*.

Chiar în cuprinsul aceleiași limbi găsim fenomene care în unele regiuni au rămas accidentale, iar în altele au devenit legi fonetice. Astfel e cazul lui *r* uvular, care se întîlnește, ca un „defect" de rostire sau numai ca o particularitate de grai individual, mai frecvent sau mai rar, prin unele sate, dar care la aromînii fărșeroți este general și colectiv, fără ca să existe —după cum observă cu drept cuvînt WEIGAND (*LAD*, p. 20)— la nici un neam învecinat, de la care ar fi putut fi împrumutat.

Lingvistica n-a izbutit încă să explice de ce imitația nu apare totdeauna în aceeași măsură, precum nici etnografia n-a găsit încă o explicare generală pentru faptul îndeobște cunoscut că

anumite fenomene se găsesc răspîndite pe arii mai întinse decît altele. Dacă un ardelean —romîn sau străin— numără pe degete pînă la cinci, el va deschide pumnul în ordinea următoare: degetul mare, arătătorul, mijlociul, inelarul, degetul mic. Un romîn din Ţara veche închide pumnul, stringînd degetele în ordinea inversă, începînd cu degetul mic şi sfîrşind cu cel mare. Afirmaţia sau negaţia se poate exprima prin cuvinte („da" — „nu") sau prin gesturi cu capul. „Nu" se arată de obicei printr-o mişcare (o singură dată sau repetată) a capului de la dreapta spre stînga (sau de la stînga spre dreapta), iar „da" printr-o plecare a capului de sus în jos. Totuşi, în unele părţi din Ţara veche se face gestul pentru „nu" ridicîndu-se capul de jos în sus. Linia de demarcaţie pentru acest fel de a nega cuprinde o parte mare a Munteniei, dar în acelaşi timp şi regiuni din Peninsula Balcanică locuite de alte neamuri. Astfel avem un „mănunchi" deosebit de „mănunchiul" format din romîni, saşi şi unguri, care, la nord de această linie, întrebuinţează pentru negaţie mişcarea capului de la stînga spre dreapta (sau de la dreapta spre stînga).

Cînd zicem „snobism", „modă", „ritm inovator" sau „stil dominant" ne dăm seama că comparăm sau întrebuinţăm metafore, nu explicăm. Dar negăsind explicarea unui fenomen, uşor de constatat, trebuie să ne mulţumim şi cu citarea unor analogii. În nici un caz nu avem dreptul să-i negăm existenţa, căci dacă am proceda astfel, ne-am asemăna acelor medici care nu-şi trimit pacienţii la băi, deşi acestea sînt indicate, numai fiindcă ei nu-şi pot explica dece unele ape au efecte tămăduitoare.

EVOLUŢIE ŞI RĂSPÎNDIRE

165. Prin studiile de geografie lingvistică ne-au fost deschise orizonturi nouă. Dacă încercăm să verificăm descoperirile lingvisticii istorice —care a înflorit şi rodit în veacul trecut— cu datele lingvisticii spaţiale —copil al secolului nostru— vedem că aceasta din urmă, departe de a compromite legile fonetice, cum susţinea GILLIÉRON, confirmă pe teren deducţiile făcute în camera de studiu, dovedind că există de fapt unele inovaţii de rostire cu caracter colectiv, general şi oarecum imperativ.

Observaţiile izolate făcute de dialectologi se încadrează în nişte principii cu caracter general lingvistic atunci cînd unghiul nostru de vedere nu este limitat la unele spaţii restrînse şi la un material redus, ci cuprinde întreg teritoriul unei limbi, cu zonele lui conservatoare sau inovatoare. Pe hărţile atlaselor transcrise fonetic surprindem astăzi adesea diferitele faze de evoluţie a sunetelor pe care monumentele literare, cu sistemul lor grafic sărac şi întîrziat, nu le înregistrau de loc sau numai aproximativ. Mai ales la noi, unde pentru tot evul mediu lipsesc documente scrise romîneşti, acest ajutor pe care lingvistica spaţială îl dă celei istorice este de nepreţuit.

Nu-i mai puţin adevărat însă că şi lingvistica spaţială poate trage foloase din achiziţiile celei istorice. Îndeosebi cînd nu e vorba de modificări semantice şi înlocuiri lexicale sau de fenomene sintactice, ci de transformări de rostire, care pot fi sezisate şi redate cu mai multă exactitate

și permit, deci, o c o m p a r a b i l i t a t e mai precisă a ariilor de răspîndire. Vom vedea în cele următoare că urmărirea isofonelor ne permite unele completări sau rezerve la cîteva reflexii de ordin general. **Lingvistica istorică și cea spațială** se întregesc una pe alta, dîndu-ne astfel posibilitatea să rectificăm cunoștințele agonisite în mod unilateral sau să explicăm ceea ce rămînea obscur și nelămurit cît timp priveam lucrurile numai în evoluția nu și în răspîndirea lor, sau invers.

Dar hărțile atlaselor lingvistice mai au și meritul de a ne pune întrebări nouă. Căutînd să răspundem la ele ne perfecționăm metoda de cercetare.

Spre a ilustra toate acestea, vom cerceta mai de aproape cîteva din hărțile alăturate la acest volum.

166. Începem cu hărțile pentru sunetul *ĝ* din cuvintele *negi* (*negel*), *gingie* (pentru primul *ĝ*), din *ALR*, I și *geme* din *ALR*, II. Am ales anume

hărțile 34, 6, 4

aceste cuvinte, pentru că *ĝ* se găsește inițial în *gingie* și *geme*, medial și intervocalic în *negel* și este urmat de *e* în *geme*, *negel*, de *i* în *gingie* și de *i* afonizat în poziție finală în *negi*.

În unele regiuni dacoromîne —și anume pe o fășie lată care cuprinde Banatul cu Crișana, o parte mare din Ardeal și Moldova— africata *ĝ* și-a pierdut elementul ocluziv și se rostește *j* (cu variantele *ź* și *ẑ*). Dacă suprapunem ariile cu rostirea nouă, *j*, în cuvintele *gingie* și *negi (negel) vedem că ele se acopăr*. Această coincidență în răspîndirea unei inovații de rostire nu putea fi întîmplătoare. Aceeași înfățișare o are aria cu *j* și în *ALR*, II, pentru cuvîntul *geme*.

Pierderea elementului ocluziv s-a întîmplat și la africata afonică *ĉ*. Aria lui *ś (ŝ)* e ceva mai mică decît a lui *j*—căci nu cuprinde și Crișana— și apare întreruptă la mijloc prin județele Turda, Alba și Hunedoara. Acolo însă unde se zice *mănînci* cu *ś (ŝ)*, se zice și *piśor (piŝor)*. Același lucru îl vedem în hărțile din ALR, II pentru *ceafă* și

hărțile 7, 5, 3, 2
harta 35

cruce. Numai în cuvîntul *dulce* aria cu rostirea *ĉ (č)* este mai mare decît în *mănînci* și *picior*, desigur din pricina lui *l* precedent. Cum acest cuvînt se găsește și în chestionarul PETROVICI, am reprodus și harta lucrată după *ALRM*, II. E adevărat că lacuna între aria nord-estică și cea sud-vestică apare, în *ALR*, II, întreruptă numai printr-o insulă mică, iar în *ALR*, I prin două insule mai mari, dar aceasta se datorește faptului că POP lucra cu o rețea de puncte mult mai deasă decît PETROVICI. În *ALR*, I suprafața inundată de noua rostire o vedem din vîrful unui deal, de unde putem distinge mai bine micile ostroave neacoperite de apă, care dispar pentru ochi cînd

privești aceeași regiune din vîrful unui munte, ca PETROVICI. Dar dacă facem abstracție de această deosebire —care e numai de perspectivă— vedem că în linii mari cele două anchete făcute de doi cercetători în puncte diferite au dat rezultate asemănătoare. Trebuie să mai reținem și aici faptul că sunetul *ĉ* se găsește inițial, medial (intervocalic și după *n*) și final, înainte de *e*, *i* și *i* afonizat. În afară de aceea am ales anume, alături de cuvintele de origine latină (*mănînci*, *picior*, *cruce* și *dulce*), unul autohton (*ceafă*). Între cele dintîi, trei au un *ĉ* provenit din *c*+*e*, *i* latin (*mănînci*, *cruce*, *dulce*), iar unul din *c*+*i̯* (*picior*). În sfîrșit, trebuie ținut seama că aceste cuvinte nu se găseau în chestionare unul după altul, ci la intervale mari (*picior* 144, *mănînc* 78, *bube dulci* 1615 în *ALR*, I și *ceafă* 6803, *dulce* 6910, *cruce* 2736 în *ALR*, II), încît nu se poate admite că anchetatorul a continuat să scrie în mod mecanic și la cuvîntul următor semnul grafic întrebuințat la cel precedent.

Aceleași coincidențe de arii, pentru diferite inovații și conservări de rostiri vechi, la multe alte cuvinte, se pot urmări cu ușurință pe hărțile colorate din *ALRM*, I și II. Din ele vedem că aria în care se menține *ń* este, în Banat, aceeași la *călcîi* și la *rîie*, că *u* final afonizat se aude

hărțile 9, 10, 11, 12, 13

sau „se vede" pe o fâșie care merge de la nord-vest spre sud-est și care e aceeași în *ALR*, I, la cuvîntul *război* și în *ALR*, II, la cuvîntul *buboi* și că fâșia aceasta apare întreruptă în aceeași regiune din sud-estul Transilvaniei la *om*, *văr* și *cap*. Asemenea izofone identice —sau aproape identice— înconjoară și ariile lui *t* nealterat și a celui palatalizat în cuvintele *dinte* și *frate*. Mai mult

hărțile 1 și 32

decît atîta. Dacă comparăm harta pentru *ușă* cu cea pentru *moașă*, vedem că aria lui *e* (din *moașe*) prefăcut în *ă* (*moașă*) coincide —în linii mari— cu aria lui *ș* nemuiat sau nedisociat în *ș*[i]. Prin urmare sîntem îndreptățiți să stabilim un nex cauzal între rostirea cu vocală palatală la sfîrșitul cuvîntului și caracterul muiat al lui *ș* precedent.

Pe cînd pierderea elementului ocluziv al africatelor *ĉ* și *ĝ* sau transformarea lui *ń* în *i̯* sînt evoluții interne romînești, care nu se datoresc unei influențe venite din afară, palatalizarea dentalelor înainte de vocalele palatale *e*, *i* e pricinuită, precum a dovedit E. PETROVICI, de o articulație împrumutată de la o populație străină. Dacoslavii romînizați de la care au deprins romînii acest fel de rostire nu trăiau însă în toate regiunile unde azi se rostește *dinte* sau *frate* cu *t'*, ci numai în părțile nord-vestice, în apropierea slovacilor. Din acest nucleu de simbioză romînă-dacoslavă, rostirea cea nouă a trecut spre est, cuprinzînd regiunea Munților Apuseni

—unde avem dovezi că ea e relativ nouă (§ 197)— și a străbătut pînă în Moldova. Alt val s-a revărsat spre sud în Banat.

Cu această ocazie s-a petrecut un fenomen interesant, relevat de lingvistica spațială și în alte limbi. În tendința de a adopta forma nouă și neobișnuită de rostire, a urmat un fel de supralicitație, o depășire a limitelor —precum o putem observa adesea la neofiți—, o **hiperinovație**. Într-adevăr, Banatul nu s-a oprit la fazele *t'* sau *k'* (*frat'e* sau *frak'e*), ci a alunecat pe drumul cel nou pînă la africata *ć* (*fraće*). Asemenea forme se găsesc și în puncte foarte depărtate de nucleul palatalizării lui *t*, în regiunile nord-estice.

Lingvistica istorică admite de obicei că acolo unde se poate constata cel mai înaintat stadiu în evoluția unui sunet, transformarea de rostire este mai veche decît în regiunile unde ea apare într-o fază mai nouă, căci sunetul a avut vreme să evolueze mai mult, să „alunece" mai departe pe panta pe care a apucat. La palatalizarea dentalelor vedem de fapt cum forma *fiń*ⁱ se găsește tocmai la intersecția ariei *fiń* cu *fin*ⁱ. În studiul său despre *Palatalizarea labialelor*, D. MACREA susține (*DR*, IX, p. 149 ș.u.) că această palatalizare e mai veche în regiunile unde *p* a ajuns la faza *k'* —de exemplu în Moldova— decît în părțile în care mai găsim *pk'*, faza anterioară, din care a rezultat *k'*. Acest raționament e logic și el pare a fi confirmat prin fapte de geografie lingvistică.

harta 17

Dacă însă acest fel de a raționa poate fi just în cazul celor mai multe labiale palatalizate, el nu trebuie să fie adevărat și în alte cazuri. Astfel știm că în Banat rostirea lui *l'* s-a menținut mai mult decît în alte provincii romînești (§ 197). Acolo unde azi se zice *cuń* și *nemțoańe* în loc de de *cui* și *nemțoaie* (= *nemțoaică*), se spunea și *pal'e* și *cl'em* pe cînd în alte regiuni se zicea *paie* și *chem*. Totuși *k'* din cuvinte ca *ochi* a ajuns tocmai în Banat pînă la stadiul mai evoluat *ć*, precum se poate vedea în harta nr. 31 (unde se cunoaște că această hiperinovație se găsește și în părți din Crișana și din nordul Ardealului).

harta 31

167. Dar tot lingvistica spațială ne silește să mai facem o distincție. Dacă rostirea *oć* pentru *ochi* se întîlnește și în punctele 391 (Ciudei), 392 (Tereblecea) și 388 (Straja), acest *ć* nu trebuie să fie o hiperinovație, ci poate fi o **rostire importată** de coloniști veniți din regiunile ardelene pe unde ochiului i se zice tot *oć*, de exemplu în 218 (Murășenii Bărgăului). Același fenomen se observă în Scheia (punctul 381), pentru *părinĉe* și *fraĉe* în loc de *părinte* și *frate*, ca în Tîrlișua, jud. Someș (punctul 269) sau în Mociu și Feleac în jud. Cluj (punctele 247 și 251). I. PĂTRUȚ a arătat în *DR*, X, p. 302—303 că o astfel de rostire importată e și *ćept* (*ĉept*),

care în regiunea nordică face o arie compactă, iar D. MACREA a atras atenția (*DR*, IX, p. 152) asupra faptului că locuitorii din Tereblecea se trag dintr-o colonie pur ardeleană de 74 de familii, care au fost aduse la sfîrșitul secolului al XVIII-lea.

De cîte ori avem în fața noastră un fenomen de lingvistică spațială, *trebuie să ne dăm seama dacă răspîndirea lui a urmat „pe loc", prin transmitere de la om la om, deci fără ca cei ce și l-au însușit să-și fi părăsit așezările, sau prin deplasări de populație*, dacă ea a fost dusă „în traistă". O asemenea distincție e necesară mai ales la noi, romînii, care, siliți de împrejurări, ne-am mutat adesea din loc în loc și a trebuit să ne căutăm îndeletniciri legate de transhumanță.

Mișcările de populație romînească în vremurile mai vechi s-au petrecut în umbra istoriei, încît numai rareori sîntem în stare să le atestăm documentar. Se pune deci în mod firesc întrebarea : poate oare lingvistica spațială să înlocuiască documentele și să ne lămurească asupra acestor mișcări ? Vom răspunde : Hărțile lingvistice actuale ne pot da unele indicații, dar nu mai mult decît atît. E probabil că atunci cînd întregul *Atlas lingvistic romîn* va fi publicat și se vor fi făcut studii amănunțite în direcția aceasta, vom dibui mai puțin decît astăzi, cînd, în baza unui material incomplet, sîntem nevoiți să lucrăm mai mult cu impresii decît cu criterii sigure.

Dar chiar indicațiile ce reies dintr-o examinare impresionistă a hărților pot deveni prețioase, atunci cînd ele sînt confirmate prin argumente de alt soi decît cele deduse din rostiri deosebite sau cînd permit unele deducții de ordin general, controlabile și ele prin argumente de altă natură.

Dacă în Basarabia[1], unde n-au fost unguri, găsim cuvinte de origine maghiară și cînd capitala acestei provincii are un nume care ascunde tot un cuvînt unguresc, ca și o comună din jurul Aradului (*Chișinău*, ungurește *Kisjenö*), avem dreptul să presupunem că asemenea împrumuturi din limba maghiară s-au făcut în alte regiuni, în care exista o simbioză romîno-maghiară, bunăoară în Maramureș, de unde știm și din istorie că a pornit o importantă descălecare, peste munți, înspre sud-est. Dacă deci prin Basarabia întîlnim relicte de rotacism, ca cele relevate de TH. HOLBAN, în *Arhiva* din Iași, XXXV, p. 229, din Coșcodeni, jud. Bălți (*ghire, mai rainte, mai rapoi*, acesta din urmă întrebuințat și în Bălăceana, în Bucovina și în Fălticeni, cf. *ELR*, p. 89), sau de D. ȘANDRU, în *BL*, I, p. 93,

---

[1] Lucrarea fiind terminată în anul 1943, o serie de localități la care se referă autorul corespund organizării administrativ-politice de dinainte de anul 1944.

din Cornova, jud. Orhei (*ĩnrainte, mĩnră*), acestea trebuie privite tot ca rostiri importate de populația venită mai tîrziu de la vest și originară din patria rotacizantă a Maramureșului, de unde rotacismul a fost dus de păstori, în cuvinte ca *afira* „afină", și în Carpații nordici, în Slovacia și Polonia.

Coloniile revărsate —prin descălecări sau prin infiltrări masive— din Transilvania în șesul muntean sau în cel moldovean-basarabean au avut drept urmare un fenomen confirmat și prin observații făcute aiurea, adică *uniformizarea limbii în regiunile colonizate.* Despre acest fenomen am vorbit în *LR*, I, § 101, referindu-mă la studiile de geografie lingvistică ale lui K. JABERG.

H. KUEN arată în nota de la p. 251 a versiunii germane a *Limbii romîne* că stări analoge se pot observa în Peninsula Iberică, unde, față de varietatea dialectală a nordului spaniol și catalan, există o uniformitate relativ mare în Andaluzia și Valencia, provincii colonizate mai tîrziu.

168. Caracterul subiectiv al oricăror considerații impresioniste face ca în interpretarea hărților din punctul de vedere al rostirilor importate prin migrațiuni și colonizări, lingviștii să se deosebească mult. Caracteristic în privința aceasta e cazul cuvîntului *pîntece* (*ALR*, I, h. 42), cu o arie compactă în nord-vestul teritoriului romîn, în care se rostește *pîncete* și apoi o fășie îngustă de-a lungul hotarului nordic al țării, care duce de la Sighetul Marmației pînă dincolo de Hotin. GAMILLSCHEG a crezut că poate urmări de-a lungul acestei rostiri neobișnuite o mișcare a populației romînești. În *LR*, I, arătînd cu coloare roșie, pe harta nr. 5, aria acestei rostiri, am citat-o ca exemplu pentru felul cum un accident fonetic, o „înlesnire" sau chiar „greșeală" de limbă, la început desigur individuală, găsește imitatori și am întrebuințat (*LR*, I, § 14) comparația cu soldații care fac exerciții : „la comanda „dreapta", ici și colo cîte un soldat face mișcarea în direcție opusă ; uneori această mișcare e imitată de vecini și mișcarea spre „stînga" formează o arie".

Pentru învățatul german, expansiunea metatezei, care este un fenomen destul de neobișnuit în limba sa maternă, se explică prin mișcări de populație. După cele expuse în §§ 89—92, noi știm însă că schimbarea locului tradițional în cuvînt este pentru sunetele romînești unul din fenomenele atît de obișnuite, încît metateza este tolerată ca facultativă în graiul colectiv, fiind uneori chiar preferată (§ 164). De aceea răspîndirea formei *pîncete* eu am explicat-o printr-o simplă imitație de la om la om, după cum explicam și nașterea ariei *picere* în loc de *picioare* —notată cu violet pe aceeași hartă nr. 5 din *LR*, I— care se extinde de la București spre sud-est pînă la Călărași, iar spre sud-vest pînă la Turnu-Măgurele,

Slatina şi Piteşti, apucînd spre nord, prin trecătoarea de la Turnu-Roşu, spre Sibiu.

Pe aceeaşi hartă am ilustrat, cu alte exemple, apariţia simultană a unor accidente fonetice în mai multe puncte, distanţate unele de altele atît de mult, încît nu s-au format arii. Astfel e metateza *plîntă* în loc de *tîmplă* în două puncte din Basarabia şi într-unul din Muntenia, apoi curioasa confuzie ce se face între *strănuta* şi *strămuta* pe la Cluj, în trei puncte între Focşani şi Huşi în Moldova şi în patru puncte din jurul Tighinei. *Deci, geografia lingvistică confirmă şi cele ce le-am spus mai sus despre accidentele fonetice, individuale la origine, putînd însă în acelaşi timp apărea simultan în diferite puncte.* Pe cînd în cazul lui *picere* inovaţia accidentală a găsit imitatori, probabil, din cauza prestigiului capitalei, s-ar putea ca aria lui *pîncete* să se fi iscat prin umplerea golurilor între rostirea aceasta ivită simultan în mai multe puncte apropiate (cum sînt cele cu rostirea *strămut* în jurul Bîrladului şi al Tighinei).

Tot pe harta nr. 5 din *LR*, I am însemnat cu cîte un cerc roşu rostirea *trembur* în loc de *tremur* , care formează o arie compactă la aromîni, iar la dacoromîni se găseşte în patru puncte între Deva şi Turda, şi într-unul între Zălau şi Satu-Mare. Fireşte că şi în cazul acestei răspîndiri capricioase a unei rostiri neobişnuite am putea admite apariţia simultană în mai multe regiuni a unui accident fonetic. Avem însă anumite motive să presupunem că în acest caz s-au păstrat mai degrabă ultimele relicte ale unei rostiri străvechi. La această părere ne conduc următoarele consideraţii :

1) Despicarea lui *m* în *mb* e un fenomen comun limbii romîne şi celei albaneze (cf. § 72). S-ar putea deci ca ea să fie o rămăşiţă a sistemului fonetic autohton ;

2) cele două regiuni în care găsim despicarea sînt eminamente conservatoare în urma caracterului lor izolat, dialectul aromîn şi judeţele Turda, Alba şi Hunedoara (de care ne vom ocupa şi în cele următoare). Cît despre apariţia lui *trembur* în apropiere de Turda şi de Satu-Mare, această repartiţie se repetă bunăoară la păstrarea nazalităţii lui $\tilde{î}$ (din $î + \acute{n}$) în cuvîntul *r$\tilde{î}$ie* în punctul 93 (Arieşeni, jud. Turda) şi 343 (Cămărzana, jud. Satu-Mare).

Cînd nu avem a face cu un accident de rostire de origine recentă, atunci apariţia fenomenului în cîteva insule distanţate şi răspîndite pe o mare parte a teritoriului e de cele mai multe ori dovada vechimii lui. O astfel de relictă este, din motivele expuse de mine în *LL*, II (1943), p. 13 ş.u., accentuarea *cúmătră* care se aude, după *ALR*, I, în Fundata, sat aşezat la poalele Bucecilor, la o înălţime de 1000 m, în Carpaţii estic

transilvani, la Întorsura Buzăului, Arini, Mărtănuş şi Praid, apoi în jud. Vlaşca la Drăgăneşti şi Făteşti, în Ialomiţa la Ulmi, în Moldova estică la Stroieşti şi Jura, după *ALR*, II şi la Covasna. Tot aşa, cu accentul pe prima silabă, găsim cuvîntul şi în regiunea cea mai periferică, la romînii istrieni. Şi mai veche era accentuarea *cumátră*, care se mai aude în Braşov şi la Făcăeni în Ialomiţa, apoi, în regiune periferică, la Bregova în Bulgaria, şi iarăşi în regiune izolată, în Munţii Apuseni, la Arieşeni.

Acolo unde se zice *pîncete* pentru *pîntece*, urmarea silabelor *te* şi *ce* a rămas cea tradiţională în *scutece* sau *petece*, cu toate că şi acestea au ritmul dactilic, sau în *cîntece*, care se deosebeşte de *pîntece* numai prin opoziţia *c—p*. Tot astfel în regiunea pluralului *picere* în loc de *picioare* se face deosebirea între *cioare* şi *cere*. Acolo unde se zice *tremburi*, găsim forma *ghemuri* (deşi tocmai în acest cuvînt avem în dialecte italiene despicarea lui *m* în *mb* : *ǧemb* în Ferrara şi Mantua şi *grembulu* în Corsica), iar aromînii au, alături de *trimburare*, *scl'imurare* (din lat. vulg. **exclamorare*). Tot un accident —de astă dată fonemic (cf. § 191)— e accentul schimbat în *cúmătră*. Lui *commāter* latin îi corespunde *cumátră*, păstrat în unele puncte. După *cómpăter*, în societatea căruia se afla, s-a orientat accentuarea *cúmătră*, conservată şi ea pe alocurea (şi din care, printr-o nouă mutare de accent, s-a născut *cumắ'tră*, cu accentul pe silaba *-mă-*).

Dar asemenea insule care păstrează o rostire veche nu se întîlnesc numai la accidente, ci şi la rostiri de altmiteri generalizate. Astfel unele sate din Ţara Haţegului păstrează pe *e* după labiale în poziţie dură. WEIGAND (*Jb*. IV, p. 268) a atestat mai întîi, din Lăpujul-de-sus, forme ca *mer*, *per*, *ver* pentru *măr*, *păr*, *văr* (dar *pă*, *mă*, *păcurar*) şi de la Pădureni (*Jb*. IV, p. 289—290) *meru*, *per*, *ver*, *pedúce* „păduche" (dar *mă*, *pă*), unde I. POPOVICI (*Rumänische Dialekte*, p. 131) a mai auzit şi *metură* pentru *mătură*. Lista formelor cu *e* în Lăpujul-de-sus este la D. ŞANDRU (*BL*, III, p. 123) mult mai mare ca la WEIGAND, căci cuprinde şi cuvintele *adever*, *apesa*, *calo͡per*, *cape͡t*, *fet*, *fetare*, *înveţa*, *me*, *medu͡hă*, *menunt*, *mesaiu*, *mesură*, *metuşă*, *pestr͡av*, *pecat*, *semena*, *spela*, *veduv*, *vergat*, *ved*.

Regiunea care şi pe puţinele hărţi date în acest volum apare deosebit de conservativă este cea a Munţilor Apuseni (uneori cu ramificări în regiunile învecinate din jud. Hunedoara şi Alba) şi cîteodată

harta 6

Ţara Oaşului sau Murăşenii Bărgăului (punctul 218), în colţul nord-estic al Ardealului. Aşa vedem cum la *gingie* pata mare albastră, cu rostirea *j*, e întreruptă în punctele 93 (Arieşeni), 94 (Avram Iancu) şi 103 (După-Piatră, jud. Hunedoara) de o insulă roşie, cu ros-

tirea veche *ĝ*. (Pentru *sînge* insula roșie cuprinde numai punctele 93

harta 36
harta 38
hărțile 7, 5, 2, 3

și 94, iar pentru *negi (negei)* numai punctul 103). Tot în punctele 93 și 94 se păstrează *z* netransformat în *d* (ca în Muntenia) în (*eu*) *aud*. WEIGAND a auzit încă în deceniul din urmă al veacului trecut *ĝoi*, cu *ĝ* în comunele Ponorel și Călugări din Munții Apuseni. Petele albastre care marchează rostirea mai nouă *ś (ŝ)* pentru *ĉ* în cuvintele *mănînci*, *picior*, *cruce*, *ceafă* sînt întrerupte de o arie roșie, cu *ĉ* păstrat, în aceleași puncte, la care se mai adaugă și alte cîteva din județul Turda : 98 (Sălciua-de-jos) și 95 (Scărișoara); din Alba : 100 (Mogoș), 138 (Ciumbrud), 136 (Micești) și 102 (Feneș); din Hunedoara : 80 (Prăvăleni) și alte cîteva. În punctul 93 găsim, ca urmă a lui *ń*, timbrul nazal al vocalei precedente în cuvîntul *rĩi̯e*, iar în punctul

harta 18
harta 35

94 se pronunță *frați cu i* final afonizat deși aria acestei rostiri mai vechi se găsește la sute de kilometri depărtare. Tot în Munții Apuseni se păstrează *ĉ* în *dulĉe*, precum se vede din harta 35. Dacă la aceste constatări adăugăm faptul că în Arieșeni se mai păstrează pînă azi urmele vechiului rotacism, că în Munții Apuseni se aude, în graiul de la țară, *l* final păstrat în forme articulate ca *omul*, *calul*. . ., că tot aici se întrebuințează aoristul, cu desinența verbelor în *t* (în loc de *ți*) la persoana a doua din plural precum și un număr însemnat de elemente lexicale pierdute în graiul altor romîni, nu mai încape îndoială că Munții Apuseni formează o **insulă cu caracter** pronunțat **conservator** în dialectul dacoromîn.

Explicația cea mai plauzibilă a acestui fenomen ușor de constatat este caracterul izolat al acestui teritoriu muntos și în mare parte greu de străbătut. Chiar înainte de apariția atlaselor se știa, în lingvistică, că regiunile lipsite de comunicație păstrează mai bine formele vechi decît cele în legătură necontenită cu alte regiuni și expuse deci influențelor pornite de la acestea. Geografia lingvistică a confirmat această părere stabilind caracterul conservator și arhaic al **ariilor izolate**.

Lipsa de comunicație este însă desigur numai una din cauzele care explică menținerea formelor mai vechi în regiunile izolate. Dar tocmai la moții din Munții Apuseni, care cutreieră, precum știm, toată țara, vînzînd „cercuri și ciubare", contactul cu alte ținuturi romînești și deci posibilitățile de înnoire a limbii n-au lipsit. Desigur că există și alte motive care explică izolarea lingvistică a anumitor regiuni. Acestea ar putea fi de natură rasială, explicîndu-se prin ecoul substratului, sau de natură sufletească, cum ar fi un simț tradițional dezvoltat sau existența unei mari coeziuni regionale.

Ca și atunci cînd am constatat răspîndirea inovațiilor de rostire, va trebui și de astă dată să ne mulțumim cu o comparație, care nu explică, dar înlesnește înțelegerea fenomenului. În țara noastră, ca pretutindeni, există regiuni bîntuite de vînt și altele scutite de curenții violenți de aer. Vîntul care vine uneori din stepă, alteori de la baltă sau de la munte —ceea ce pentru

diferite provincii poate însemna de la nord sau de la sud, de la vest sau de la est— ocoleşte anumite ţinuturi. Medicii trimit pe bolnavi la Geoagiu sau la alte staţiuni cu climă dulce şi lasă în grija meteorologiei să explice cursul atît de capricios la aparenţă al vînturilor. Tot astfel lingvistul poate bănui unele din cauzele care nasc ostroavele pe care le ocolesc valurile inovatoare ale limbii, dar el n-are voie să facă generalizări pripite, crezînd că una din aceste cauze —cum ar fi lipsa de comunicaţie— poate explica totul, ci explicarea o va lăsa altor discipline —geografia, antropologia, biologia, etnografia, sociologia— mulţumindu-se să indice acestor ştiinţe prin constatările de fapt, căi nouă de cercetare. Astfel s-ar putea ca o examinare amănunţită a sîngelui în regiunea Munţilor Apuseni să confirme observaţiile provizorii, făcute pe un număr prea redus de cazuri, ale profesorului Dr. GH. POPOVICI, care a găsit la moţi un indice sanguin neobişnuit de ridicat (cf. revista *Cultura,* I (1924), p. 224 ş.u.). Cît timp nu avem asemenea cercetări, orice ipoteze sînt riscante, sau duc la contraziceri. GAMILLSCHEG consideră Munţii Apuseni ca nucleul dacoromînilor, regiunea în care s-a păstrat populaţia autohtonă mai puţin amestecată cu slavi şi alte neamuri, vatră din care a iradiat dacoromînismul şi în alte părţi. V. LEBZELTER, *La répartition des types raciaux romano-méditerranéens en Roumanie* (Extr. din *L'Anthropologie,* 45 (1935), p. 68) vede în moţi, din punctul de vedere antropologic, pe păstrătorii unui tip arhaic rasial, pe care-l numeşte „rasa dacică". Din punct de vedere etnografic, R. VUIA găseşte că în Munţii Apuseni se păstrează tipuri străvechi de aşezări, case şi ogoare în terase (*Le village roumain de Transylvanie et du Banat,* în *La Transylvanie,* Bucureşti, 1938, p. 7, 24, 25, 42, 63–65, 85 ale extrasului. Caracterul insular al ţinutului moţilor reiese mai ales din hărţile etnografice anexate acestei scrieri).

169. Tot anterioară geografiei lingvistice este recunoaşterea că **regiunile periferice şi marginale** păstrează adesea formele cele mai arhaice de limbă. Proba nu este greu de făcut nici pe hărţile anexate acestui volum. Dacă luăm în considerare şi hărţile de ansamblu („Übersichtskarten") din atlasul lingvistic al lui WEIGAND, cu ariile marcate prin diferite colori, materialul de care dispunem este destul de mare spre a putea trage din el concluzii de ordin general.

Întîia constatare ce o putem face este că asemenea regiuni conservatoare se găsesc în toate ţinuturile marginale ale ţării, iar a doua observare că isofonele pentru diferitele fenomene nu se acopăr, ci unele din ele cuprind arii mai restrînse, iar altele trec în regiunile marginale sau în cele centrale învecinate.

Pentru colţul sud-vestic —pe care-l putem numi cu un singur termen Banatul— dă WEIGAND (*LAD,* h. 65) trei trăsături de rostire arhaică:

a) Păstrarea grupului *mn* în *scamn* < lat. *scamnum* restrînsă la Banat

harta 37

şi colţul sud-vestic al Olteniei, fără însă să atingă, la nord, Mureşul şi în vest Făgetul, cu ţinutul Pădurenilor, Hunedoara şi Haţegul;

b) păstrarea lui *ń* în cuvinte ca *cuń* „cui" pe o arie restrînsă la Banat, fără să atingă însă în nord Mureşul, dar înglobînd, la vest, Făgetul cu ţinutul Pădurenilor, Hunedoara şi Haţegul;

c) păstrarea grupului *ḑ* (*dz*) pe o arie care nu ajunge în est pînă la

hărțile 38, 39, 40

Hațeg, Hunedoara, Deva și Aiud, dar trece, la nord, Mureșul și cuprinde Curticiul, Boroșineul și Vașcăul;

Pe hărțiile nr. 54, 52, 50 și 63 din *LAD* vedem că în Banat se mai păstrează următoarele două rostiri vechi :

d) labialele intacte înainte de *ĕ* și *ī* latin : aria lui *piatră* cuprinde, la est, și Oltenia și o parte a Munteniei vestice (cf. și harta nr. 6 din *LR*,I);

e) păstrarea lui *i* în cuvîntul *tiner*, pentru *tînăr*, cu o arie care depășește Banatul și trece în Oltenia și în sudul Transilvaniei pînă aproape de Brașov;

f) tot veche e și păstrarea formei ***steauă*** pentru ***stea***, caracteristică pentru sudul Banatului (cu Vîrșețul și Reșița) și nordul bănățean (cu

harta 37

Timișoara, Lugojul și Lipova), care trece spre nord Mureșul, ajungînd peste Arad și Oradea pînă la Șimleul Silvaniei și cuprinzînd în Transilvania ținutul Pădurenilor, Hațegul, Hunedoara și Deva, precum și Țara Moților cu Clujul;

g) rostirea mai veche cu ***ea*** în cuvinte ca ***seate***, ***feate*** etc. e caracteristică tot pentru Banat dar se extinde mult spre nord (cuprinzînd Crișana și Ardealul de vest), pînă dincolo de Aiud, Alba-Iulia și Sebeș, și trecînd, în direcție nord-estică, de Cluj și Dej în Maramureș și Bucovina.

Dacă mai adăugăm la aceste constatări de natură fonetică și faptul că în Banat se păstrează și forme ca *fripș*, *arș* (pentru *fripsei*, *arsei*), *reaș* și *vreaș face* (pentru *aș face*), apoi cuvinte pierdute pe aiurea ca *sînț*, din lat. *sancti* (pentru serbarea celor patruzeci de mucenici) etc., nu ne rămîne nici o îndoială că avem aici o regiune periferică cu caracter pronunțat conservativ.

Între Banat și Muntenia, cuprinzînd părți din Oltenia estică (cu ramificații în sudul Dunării) și jumătatea vestică a Munteniei (pînă la o linie ce trece prin Ploiești la București și Turtucaia), precum și un triunghi

harta 37

din Transilvania sud-estică (cu Făgărașul, Brașovul și Rupea), avem o altă arie marginală, care —între Banat și Muntenia estică— formează pe harta 53 din *LAD*, o mare pată roșie. E regiunea în care se păstrează vechiul *r* (din *l* intervocalic) nedisimilat in *n*, în cuvîntul *rîndurică* (din lat. *hirundula*).

Colțul sud-estic —cuprinzînd în linii mari Muntenia (fără Oltenia)— este, după WEIGAND (*LAD*, h. 65), caracterizat prin următoarele două rostiri arhaice :

a) conservarea lui *e* final în *șase* (cf. și h. 49 pentru *pasere* și *secară*);

b) conservarea lui *ea* în *seară*, pe o arie ceva mai restrînsă decît cea dintîi, rămînînd afară de ea, la vest, Sinaia, Găiești și Alexandria.

Dintre hărțile anexate la acest volum două cuprind de asemenea rostiri vechi păstrate în Muntenia :

c) rostirea *ĝ* în cuvinte ca *geme, gingie, negi* (lat. *gemere, gingiva, naevus...*) ;

hărțile 4, 6, 34
harta 36
hărțile 18 și 19

d) *auz* și *văz*, cu *z* din *di̯* (lat. *audio, video...*) ;

e) *i* nealterat după *ț* în *amuțit* și păstrat cu valoarea de *i* afonizat în pluralul *frați*. Tot astfel s-a păstrat *i* și după *z* în Muntenia estică, însă pe o arie ceva mai mică, căci nu ajunge, spre vest, dincolo de o linie ce trece prin Cîmpulung, Pitești și Giurgiu (cf. harta 59 din *LAD*) ;

hărțile 2, 5, 4, 6

f) păstrarea elementului ocluziv în africatele *ĉ* din cuvinte ca *cruce, picior* etc. și *ĝ* din cuvinte ca *geme, gingie* etc.

Pentru Moldova harta 65 din *LAD* cunoaște, ca element de rostire vechi numai :

a) păstrarea africatei *d̦* (*dz*) în cuvinte ca *dzic* pe o porțiune mare, cuprinzînd și nord-estul Transilvaniei (cu Rodna, Bistrița, Năsăudul), precum și Sighetul și Țara Oașului.

hărțile 38, 39, 40

În formă mai mult sau mai puțin insulară apar însă în aceste regiuni și alte rostiri vechi, precum :

harta 41

b) menținerea rostirii *ă* netransformat în *î* în cuvinte ca *grău* și *bătrăn* (*LAD*, h. 49) sau *călcăiu* ;

c) menținerea lui *a* la persoana întîi a pluralului indicativului prezent în unele puncte, unde se zice *noi dam* pentru *noi dăm* (cf. *LR*, I, §§ 110, 5).

Conservativ apare și n o r d u l cu regiunile periferice din Maramureș și Țara Oașului, unde găsim, pe arii compacte, sau în mici insule, rostiri vechi ca :

a) menținerea elementului ocluziv în africata *d̦* în cuvinte ca *d̦ic* ;

hărțile 38, 39, 40
hărțile 2, 3, 5
hărțile 4, 6, 8, 38

b) menținerea elementului ocluziv al africatei *č* (*ĉ*) în cuvinte ca *cruce, ceafă, picior* ;

c) menținerea elementului ocluziv al africatei *ǧ* (*ĝ*) nu numai în cuvinte ca *geme, gingie*, ci și în *gioi* pentru *joi* ;

d) păstrarea lui *î* netransformat în *i* în cuvîntul *înemă* pentru *inimă* în punctul 352 (Apșa, în Slovacia) ;

e) păstrarea caracterului nazal în diftongul *îi* (din lat. *-ane̯u, -ane̯a*) în cuvinte ca *rîĩe, călcîĩ* ;

f) păstrarea lui *i* netransformat în *î* după *r*, în cuvinte ca *riu* ;

g) păstrarea diftongului *ea* în cuvinte ca *feate, seate* (cf. *LAD*, h. 50).

În sfîrșit găsim rostiri vechi păstrate și în regiunile marginale din nord-vestul teritoriului dacoromîn, localizabile mai ales în Crișana, precum :

a) păstrarea elementului ocluziv în africata *č* (*ĉ*) în cuvinte ca *cruce, ceafă, picior*;

hărțile 2, 3, 5
harta 37
hărțile 42, 43

b) păstrarea formei *steauă* (cf. *LAD*, h. 63);

c) păstrarea lui *ă* netransformat în *î* în cuvinte ca *bătrăn, grău*, pentru *bătrîn, grîu*, între Oradea, Zălau și Baia Mare (cf. *LAD*, h. 49);

d) păstrarea lui *a* nemodificat în *ă* la pluralul feminin *nari* în loc de *nări*.

Precum vom vedea, regiunea aceasta se caracterizează și prin conservarea unui număr mare de elemente lexicale pierdute aiurea din grai.

170. Dacă regiunile marginale și periferice păstrează mai mult decît cele centrale stadiile mai vechi de limbă, aceasta nu înseamnează că ele nu pot fi în același timp și inovatoare. Înainte de toate constatăm în asemenea regiuni inovații prin î m p r u m u t de la vecini sau de la neamuri străine cu care, la periferie, conviețuirea este mai intimă. Asemenea inovații privesc mai ales lexicul și sintaxa, dar ele nu lipsesc —cînd simbioza a fost mai îndelungată și mai intensă— nici la elemente de rostire. Un astfel de caz este cel al palatalizării dentalelor, împrumutată de la dacoslavii cu care am locuit împreună în regiunile vestice. E. PETROVICI (revista *Transilvania* din 1941, nr. 2—3, p. 149 ş. u.), constatînd că palatalizarea dentalelor înainte de *e* şi *i* lipseşte slavilor balcanici și rutenilor, dar e caracteristică pentru slovaci, crede că aria acestui fenomen cuprindea și pe dacoslavii ce locuiau în regiunea Crişurilor împreună cu romînii și că de la ei au împrumutat-o strămoşii noştri din aceste regiuni.

Teoria aceasta e confirmată de V. PISANI, care arată (în *Geolinguistica e Indoeuropeo*, Roma 1940, p. 199—200 şi 203—204) că „limba romînă se întrepune între limba bulgară și dialectele slave care se vorbeau în nordul Transilvaniei înainte de invaziunea maghiară" și că ea a întrerupt continuitatea teritoriului slav.

Dar inovațiile de limbă nu trebuie să vină dinafară, căci inovatoare este limba în mod firesc pretutindeni, deci la margine ca și în centru, numai că inovațiile care pornesc de la centru —unde sînt de obicei orașele mari sau nodurile principale de comunicație— răspîndindu-se spre periferie, își pierd din ce în ce mai mult puterea de propulsiune, ca valurile mării ce se sting pe o plajă de nisip.

Iată cîteva i n o v a ț i i în aceleași regiuni marginale în care am constatat formele vechi:

a) În vest, cuprinzînd și Banatul cu Crișana, *i* din prepoziția *din* se pronunță *î*; același fenomen îl constatăm și în Muntenia;

b) Banatùl preface pe *ie* (din lat. *ĕ*) în *e* în cuvinte ca *fer*, *pept* pentru *fier*, *piept*;

c) în loc de *i̯* (sau *ń* din care s-a dezvoltat) întîlnim *n* la verbe ca *ţin* în toată regiunea vestică a ţării — adică în Banat şi Crişana — cu un intrînd adînc în Transilvania (în care se cuprinde Orăştia, Alba-Iulia, Teiuşul, Aiudul, Blajul şi Ocna Sibiului); aceeaşi inovaţie o găsim în Moldova şi în Maramureş;

d) tot pentru regiunile vestice e caracteristică şi înmuierea dentalelor care a cuprins apoi şi nordul Ardealului, pătrunzînd în parte pînă în Moldova;

hărţile 17 şi 14
harta 41
harta 20

e) în Crişana mai găsim, în cuvîntul *călchii* pentru *călcîi*, asimilarea lui *î* la *i̯* următor;

f) în harta 51 din *LAD* se vede prefacerea lui *ă* din *şasă* (iar acesta din *şase*) pe o suprafaţă întinsă din Moldova (ajungînd pînă la Cîmpulungul Moldovenesc din Bucovina, la Botoşani, Iaşi şi la Chişinău), iar pe harta noastră nr. 20 prefacerea lui *ă* final în *î* în *soacrî* pentru *soacră*;

g) în Moldova găsim şi *h* pentru *v* în cuvîntul *hulpe*, rostire care se extinde şi în nord-estul Ardealului (pe la Rodna) şi în Maramureş (pe la Borşa).

Faptul că găsim inovaţii şi în regiuni cu un caracter arhaic nu trebuie să ne surprindă, dat fiind veşnica evoluţie a rostirii pe tot întinsul unei limbi. Rămîne totuşi vrednic de atenţia noastră faptul că *asemenea inovaţii se prezintă în general cu aceleaşi arii de răspîndire ca formele vechi păstrate în regiunile marginale*. O asemănare a hărţilor dovedeşte acest lucru. WEIGAND, căutînd să delimiteze cît mai precis dialectele, înconjură dialectul bănăţean prin isofonele rostirilor vechi *scamn*, *cuń* şi *d̦ic* şi ale celor nouă *ţîn* (= *ţiu*) şi *śer* (= *cer*), iar cel muntenesc cu isofonele rostirilor vechi *şase* (cu *e*), *seară* (cu *ea*) şi *ţin* (cu *i*) şi ale celor nouă *vînz* şi *dîn* (*LAD*, h. 65).

Această extensiune mai mult sau mai puţin uniformă se reduce la un sentiment de **coeziune provincială sau regională**, care formează cheagul unei colectivităţi şi care se reflectează şi în limbă. Dezvoltare istorică sau structură socială asemănătoare, interese comune, dependenţă de aceleaşi centre politice, administrative, religioase, judecătoreşti, economice, comerciale etc., fac ca locuitorii unei provincii (sau unei regiuni) să se întîlnească mai des — şi să-şi transmită astfel inovaţiile de limbă — sau să aibă aceeaşi forma mentis — şi deci anumite preferinţe şi în ceea ce priveşte expresia gîndurilor şi sentimentelor lor. Adevărat că isofonele — ca şi isomorfele şi isolexele — au uneori o extindere mai mare iar alteori mai mică, dar în totalitatea lor privite, se pot recunoaşte — în linii mari — cîteva regiuni cu grai destul de bine conturat. În asemenea cazuri vorbim de **dialecte**, **subdialecte** sau numai de **graiuri regionale**.

La noi, cele patru dialecte principale se disting cu atît mai ușor, cu cît ele sînt despărțite unele de altele —în afară de cel aromîn și meglenit— prin teritorii vaste și aproape impenetrabile, locuite de populații aloglote în răstimpuri de secole.

În ceea ce privește dialectul dacoromîn, cercetările mai nouă au adus o precizare la împărțirea tradițională în subdialectele bănățean, muntean (cu Oltenia) și moldovean (cu Basarabia și Bucovina). WEIGAND însuși, care făcuse cu demonstrații din atlasul său lingvistic această împărțire, observase (cf. *Jb.* VI, p. 11) că în nord-vestul dacoromîn se găsesc cîteva particularități specifice de grai. K. JABERG, întemeiat pe hărțile din *ALR*, a atras din nou atenția asupra acestui fapt (*Vox Romanica*, V, p. 30 și 83), iar E. PETROVICI a stăruit asupra lui cu argumente nouă și puternice, scoțînd la iveală existența unui nou subdialect romîn în aceste regiuni. Dăm după revista *Transilvania* (anul 72, nr. 8), în reproducere mărită, două hărți publicate de el, în care sînt delimitate cu diferite linii cîteva particularități —fonetice și lexicale— caracteristice pentru acest colț nord-vestic al teritoriului romîn. Acestea, în totalitatea lor, ne dau dreptul să vorbim de al patrulea subdialect dacoromîn în regiunile Crișanei, cu ramificări spre nordul și centrul Ardealului sau spre Banat. Aceste particularități —al căror număr se poate înmulți nu numai cu forme ca *călchii* și *tung*, date de noi, ci și cu altele— sînt *nari* cu sensul de „nas", *abua*, care, la fel ca „nani" al altor regiuni, se spune copiilor cînd adorm, *corindători* în loc de „colindători", *cătătoare* (și *cotătoare*) în loc de „oglindă" și *mă caut* în loc de „mă uit" (în oglindă), *prunc* în loc de „copil", *a pițiga* pentru „a ciupi", *brîncă* în loc de „mînă", *horește* în loc de „cîntă", *tînerețe* pentru „tinerețe" și *jeme* pentru „geme".

hărțile 42 și 43

hărțile 41 și 44

Și în nordul extrem se pot constata cîteva trăsături caracteristice, care —după E. PETROVICI— ne-ar da dreptul în oarecare măsură să vorbim și de un subdialect maramureșean.

Întemeiat în parte și pe toponomastica romînă, E. PETROVICI a încercat să dea altă explicație decît cea curentă nașterii acestor subdialecte dacoromîne. În vremurile tulburi ale invaziilor și persecuțiilor, romînii s-au retras în munți, în Carpații sudici, vestici și estici, unde graiul a primit anumite trăsături caracteristice. Cu aceste particularități au coborît, în vremurile prielnice, din diferitele nuclee, la cîmpie, spre șesul bănățean, crișan, moldovean și muntean, în parte și în Maramureș. Varietatea mare a graiului romînesc din Transilvania, care se cunoaște pe aproape toate hărțile *Atlasului lingvistic romîn* și stă în opoziție cu uniformitatea graiului din Moldova și din Muntenia, s-ar explica prin

întîlnirea, în Ardeal, a tuturor acestor cuvinte, forme și feluri de rostire, aduse din munți din diferite vetre.

Numai o cercetare întemeiată pe multe hărți lingvistice, după apariția *Atlasului lingvistic romîn* întreg, va permite să vedem ce trebuie explicat în felul acesta sau în celălalt fel, schițat de noi în *LR*, I, adică prin revărsările de romîni din marele nucleu transilvan înspre șesurile și cîmpiile de la vest, sud și est. *Fapt este că în Transilvania însăși nu s-a dezvoltat un dialect cu anumite particularități specifice numai acestei regiuni, ci ariile rostirilor vechi, ca și ale celor inovatoare, se extind toate și dincolo de incinta Carpaților.* O simplă examinare a hărților anexate volumului de față ilustrează cu multe exemple această observație, despre care am tratat și în *LR*, I, § 103.

Fapt este —și din punct de vedere al lingvisticii spațiale aceasta importă mai ales— că regiunea centrală a Ardealului apare ca cea mai frămîntată de inovații ce-și fac drum în toate direcțiile.

Solidaritatea regională se cunoaște mai ales din grai, care e mai puțin expus schimbărilor cauzate de modă decît portul. La rîndul lui graiul regional promovează solidaritatea provincială sau regională. Pe un bănățean sau moldovean, chiar cînd poartă haine „nemțești", îl cunoști după particularitățile lui dialectale, și între acestea, după cele de rostire. Însuși faptul că pe locuitorii anumitor regiuni îi caracterizăm printr-o numire colectivă —adesea printr-o poreclă batjocoritoare— ca pădureni, moți, mocani, țuțuieni, bufani, cojani etc., dovedește că ei se disting între toți ceilalți conaționali ai lor.

171. Dacă regiunile periferice și marginale păstrează de obicei, ca și cele izolate, precum s-a recunoscut de mult de dialectologi, forme mai arhaice, geografia lingvistică, care cuprinde dintr-o privire tot spațiul unei limbi, a putut stabili și alt principiu, pe care Bartoli îl formulează în modul următor : „Dacă dintre două faze cronologice una se găsește —sau se găsea— în **arii laterale** și alta în arii mijlocii, faza ariilor laterale e de obicei mai veche". În *LR*, I, § 102 am dat și cîteva exemple —toate de ordin lexical— din limbile romanice. Principiul acesta poate fi ilustrat și pe teritoriul unei singure limbi și este valabil și pentru isofone, ca și pentru isolexe sau isomorfe.

După cum în limbile romanice Dacia și Peninsula Iberică formează arii laterale față de Franța și Italia —arii centrale— și după cum la romîni și la spanioli constatăm de multe ori faze cronologice mai vechi decît la francezi și italieni, tot astfel vedem pe hărțile noastre cum, față de cele două arii laterale, Banatul și Crișana pe de o parte și Moldova cu

harta 45 estul Munteniei pe de altă parte, unde găsim stadiul mai vechi *pier* (din lat. *pereo*), întîlnim și o fășie în centru, cu faza mai nouă *piei̯*.

Dar aria centrală nu trebuie să meargă de la nord spre sud şi cele laterale nu trebuie să fie la vest şi est. Faza mai veche, cu *ĝ* (*ğ*) în cu-

hărţile 5 şi 6

vinte ca *geme* şi *gingie*, se păstrează în două arii laterale, la nord şi la sud, despărţite de o făşie lată care trece prin mijlocul teritoriului romînesc, de la vest spre est şi în care găsim rostirea mai nouă cu *j*.

Atît la (*eu*) *pier* cît şi la *gingie* vedem că ***rostirea nouă, pornind din vreo regiune centrală, s-a răspîndit spre marginile ţării şi a atins, în direcţia expansiunii*** —spre sud şi nord la *pieį*, şi spre nord-est şi sud-vest la *jinjie*— ***periferia ţării.***

Tot în extremul nord, în Maramureş, şi în extremul sud, la aromîni, se mai păstrează africata *ğ* (*ĝ*) în cuvinte ca *ğoi*, pe cînd tot restul romî-

harta 8

nimii formează o arie centrală, cu faza mai nouă *joi*. De asemenea *a* pentru *ă* la persoana întîi din prezentul indicativ al verbelor în *-are* se păstrează în extremul vest, la istroromîni, şi în extremul est şi nord-est, la dacoromîni. ***Vedem deci că principiul pe care-l constatăm în hărţile atlaselor actuale e valabil şi pentru vremurile străvechi, cînd diferitele grupuri de romîni formau încă un singur complex lingvistic.*** Migraţiunile romînilor au mînat pe romînii apuseni pînă în Istria, iar pe romînii răsăriteni, din apropiere de Dunăre, pînă în Pind, dar ei formau şi în vremuri străromîne aripile vestice şi sudice ale neamului nostru.

Din punct de vedere romînesc, repartizarea spaţială a rămas una şi după întrepunerea unor neamuri aloglote între grupurile de romîni. Dacă considerăm şi elementul autohton şi stratul cel mai vechi al limbii romîne, vedem că tabloul spaţial e altul. Cronicari bizantini vorbesc de romîni aşezaţi la nordul Peninsulei Balcanice, lîngă Dunăre. Aici ei formau însă o arie centrală în spaţiul sud-estic al neamurilor sud-est-europene. Aripile laterale ale acestui spaţiu le formau limbile vorbite la periferia lui, în Dacia şi pe malul Mării Adriatice. Iată cum se explică faptul surprinzător că ***dacoromînii îndepărtaţi, nu aromînii învecinaţi*** au atîtea elemente comune cu albanezii. În *LR*, I, §§ 93 şi 115 am vorbit despre acest fenomen curios, care rămîne inexplicabil şi celor ce aduc pe dacoromîni din Peninsula Balcanică. Asemănările dintre limba romînă din Dacia şi cea albaneză nu vin dintr-un contact direct şi nu sînt împrumuturi directe, ci se explică ca forme arhaice conservate în arii laterale în timpuri străvechi.

Nu poate fi desigur o pură întîmplare că istroromînii prefac pe *că* proton în *ke* întocmai ca dacoromînii vestici şi zic ca aceştia *kimeșe* pentru *cămașă*. (Pentru alte asemănări între aceste două grupe cf. *SI*, II, §§ 313—314). De asemenea nu poate fi fortuită continuarea spaţială a unor

fenomene fonetice caracteristice dialectului aromîn în spațiul dacoromîn

hărțile 21, 30, 51

de est (Muntenia răsăriteană și Moldova), precum palatalizarea labialelor, închiderea lui *e* final sau prefacerea lui *a* în *ă* la femininele cu pluralul în *i*, precum reiese din hărțile pentru *fete, vis, albi, lacrimi* și din fig. 47.

Izolîndu-se de conaționalii lor, limba lor a continuat să păstreze formele vechi. De asemenea basarabenii și chiar maramurășenii sînt veniți din regiuni dacoromîne așezate în vremurile mai vechi mai spre sud și mai spre vest, dar tocmai așezările lor periferice de mai tîrziu au determinat conservatismul lor. Astfel caracterul izolat al aromînilor și istroromînilor și cel periferic al maramurășenilor și al moldovenilor din stînga Nistrului au făcut ca la aceste frînturi de romîni să se potrivească și azi principiul ariilor laterale.

Totuși principiul ariilor laterale păstrătoare ale unor faze cronologice mai vechi nu se potrivește totdeauna. Despre acest lucru își dădea și BARTOLI seama cînd, în formularea principiului, a introdus cuvintele „de obicei". După cum în unele arii marginale și periferice apar adesea, precum am văzut, și inovații de limbă, tot astfel limba, inovatoare prin excelență, poate produce asemenea modificări simultan în două arii marginale sau periferice, care, privite în raport cu aria centrală, devin arii laterale. Ajunge să cităm trei exemple, care ni se par mai caracteristice.

Din hărțile reproduse de noi, vedem că *u* final în cuvintele *buboiu* și *războiu* s-a păstrat —cu valoare de sunet plin, șoptit sau numai „mimat"—

hărțile 9 și 10

pe o fâșie care străbate teritoriul dacoromîn de la nord-vest spre sud-est. Fazele cronologicește mai vechi se conservă deci într-o arie centrală, iar faza mai nouă —amuțirea completă a lui *u* final— în două arii laterale, în nord-estul și sud-vestul țării. Dacă ținem seama de tendința generală ce domină limba romînă de la începuturile ei și pînă în zilele noastre, de a rosti sunetele finale cu un efort minim, înțelegem că amuțirea lui *u* final se putea ivi în orice moment și în orice regiune romînească. Cînd, bătînd un cui în perete, te lovești la unghie, se face o pată neagră, care se mută spre vîrful degetului pe măsură ce unghia crește, iar în cele din urmă se taie împreună cu ea. Cînd însă lovitura rănește rădăcina unghiei, unghia nouă nu va mai crește netedă, ci va purta totdeauna urmele acelei leziuni. Așa e și cu modificările de rostire care ating însuși sistemul fonetic al unei limbi : urmele lor apar mereu și pretudindeni. Nu este deci nici o mirare dacă amuțirea lui *u* final, ivită în diferite puncte ale țării, a putut pînă la urmă să formeze două arii compacte în nord-estul și sud-vestul țării.

Verbele de conjugarea a treia se deosebesc de cele de conjugarea a doua prin faptul că au la infinitiv și la persoanele 1 și 2 din pluralul indicativului prezent accentuare rizotonică (adică pe tulpină): *spúnere, spúnem, spúneți* față de *ținére, ținém, ținéți*. Spiritul nivelator al limbii tinde însă pretutindeni —și avea această tendință în toate timpurile— să facă să dispară această deosebire de accentuare (moștenită din limba latină), încît foarte adesea auzim accentuarea *ținere* (de exemplu în *ținere de minte*), *ținem, țineți* sau, invers, forme ca *cerére* (mai ales prin Oltenia), *spunėm, spunéți* (mai ales în *spunéți-mi*). Asemenea inovații de rostire pot rămînea individuale sau pot deveni colective, formînd arii care sînt diferite la diferite verbe. Accentuarea *spunėm, spunéți* o putem urmări și pe una din hărțile *Atlasului lingvistic romîn*, unde această inovație de

harta 16

rostire se găsește tocmai în două arii laterale, în nordul și în sudul țării, pe cînd faza cronologică mai veche, *spúnem, spúneți* se păstrează în aria centrală. E desigur o pură întîmplare.

În sfîrșit, din harta nr. 3 din *LR*, I se vede că faza cronologică mai veche *cură* (din lat. *currĭt*) se păstrează în două arii laterale, una în vestul și alta în estul țării, iar forma mai nouă *curge*, în aria centrală. Totuși această fază mai nouă se întîlnește și într-o insulă, între Sibiu și Alba-Iulia, în aria laterală de vest, precum și în două arii periferice, în Maramureș cu părți ale Bucovinei și în jurul orașului Soroca pe amîndouă malurile Nistrului. Și această repartizare geografică a unei forme nouă, de natură analogică, ne arată că, alături de principiul general al ariilor laterale păstrătoare a fazelor cronologice mai vechi, trebuie să ținem seama și de alt învățămînt pe care-l putem extrage din hărțile atlaselor lingvistice: că aceleași inovații se pot produce în cele mai îndepărtate puncte, simultan și în mod independent, și că fiecare din aceste inovații poartă în sine germenele propulsiunii.

În cazul particular al lui *curge* s-ar putea, precum a presupus K. JABERG (*Vox Romanica*, V, p. 79), ca în Maramureș să avem a face cu o importație modernă literară, prin școală.

172. Tot o arie centrală inovatoare, extinsă pînă la periferia nord-vestică și sud-estică a teritoriului dacoromîn, este cea cu rostirea *ịa* în cuvîntul *lịagăn*. Ea se extinde de astă dată de la nord-vest spre sud-est, pe cînd cele două arii laterale, care păstrează faza mai veche *leagăn*, ocupă

hărțile 22 și 23

triunghiul nord-estic și cel sud-vestic al țării. Dacă comparăm însă cu harta *leagăn* cea a cuvîntului *mireasă*, vedem că ariile cu rostirea mai veche *ea* nu mai sînt despărțite una de alta printr-o arie compactă centrală cu inovația *ia*, ci, dimpotrivă, faza mai nouă de rostire, *ia*, se găsește în două arii despărțite unele de altele

printr-o fâșie continuă, în care se rostește *ea*. Putem considera de astă dată fâșia cu *ea* ca o arie centrală și cele două suprafețe cu *ia* ca arii laterale și să deducem că această hartă dezminte principiul stabilit în § 171 despre ariile laterale?

Desigur că nu. Dacă, spre a ne lămuri, considerăm și hărțile care arată repartizarea rostirii vechi *ḍ*, observăm că *ariile compacte se rup adesea* în două sau în mai multe părți. **Ruptura** se întîmplă de obicei acolo **hărțile 39 și 40** unde —ca să întrebuințăm o vorbă populară— „ața e mai subțire", iar *acest loc de minoră rezistență se găsește sau spre unul din capetele, sau, mai ales, la mijlocul ariei.* În același timp observăm că *asemenea lacune se ivesc mai ales în ariile care conservă fazele mai vechi de rostire.* Uneori, ca în cazul rostirii cu *ĉ*, în cuvîntul *dulce* (h. 35), la mijlocul ariei cu o fază cronologică mai veche, întîlnim **harta 36** o insulă despărțită prin două rupturi de ariile laterale. Dacă asemănăm rostirea *eu auz* cu a lui *eu văz*, vedem cum în punctele 98 și 100, în care se zice *eu văz*, se rostește *eu aud*. E tocmai regiunea în care aria cu *z* apare strangulată, producîndu-se o ruptură între Munții Apuseni și Alba-Iulia. (Dacă în aria cu *ź*, precum am văzut în harta nr. 6 în **harta 6** punctele 93, 94 și 103, *gingie* se rostește cu *ĝ* în prima silabă, această arie mică nu poate fi considerată ca o ruptură, ci ca o insulă păstrătoare a unui stadiu mai vechi).

Dacă alăturăm cîteva din hărțile anexate la acest volum, putem face cîteva observații din cele mai interesante în privința aceasta. Com- **hărțile 5 și 35** parînd mai întîi harta pentru *picior* cu harta pentru *dulce*, vedem că la acest cuvînt (la care *l* precedent a menținut mai mult timp elementul ocluziv al africatei) aria cu rostirea mai veche *ĉ* abia începe să fie strîmtorată prin cele două pene inovatoare, cu *ś* și *ş́*, care se înfig în ea de la nord-est și sud-vest, pe cînd la *picior* această **hărțile 5 și 8** strîmtorare e cu mult mai progresată. Dacă asemănăm harta pentru *picior* cu cea pentru *joi*, vedem că în aceeași arie în care se rostește *picior*, cu *ĉ*, se zice *joi*, cu *j*, dar locul de minoră rezistență —pe la Cluj—Turda— este atît de strîmtorat, încît ne putem aștepta ca el să se rupă, și ca rostirea cu *ź* (sau *ẑ*) în loc de *j* să **harta 40** formeze o singură arie. Acest lucru s-a întîmplat la cuvîntul *visez*, unde în județele Turda, Alba și Tîrnava-Mică (ca și la *picior*) rostirea —mai veche de astă dată— cu *ḍ* apare întreruptă pe o porțiune mai mare în mijlocul ariei.

Dacă continuăm confruntarea și comparăm harta noastră pentru *joi* cu harta nr. 59 din *LAD*, vedem cum rostirea veche cu *ǧ* (*ĝ*), pe care S. Pop a mai găsit-o numai în Maramureș și în cîteva puncte izolate

din Munţii Apuseni, nord-estul Ardealului şi pe versantul Carpaţilor Moldovei, era acum patruzeci de ani mai răspîndită, căci WEIGAND n-o

harta 8

notează numai în Maramureş şi în două puncte din Munţii Apuseni, ci şi în două insule mai mari, una în sudul Bucovinei, cu o partę a judeţului Neamţ, şi alta în jurul Ocnei moldovene, la cursul inferior al Tazlăului şi Trotuşului.

Tot în *LAD*, harta 63, se vede cum în aria marginală cu vechea rostire *steauă* s-a produs la mijloc o ruptură în regiunea Caransebeş-Reşiţa-Vîrşeţ-Timişoara, care desparte Banatul sudic de cel nordic cu Crişana. Această hartă e instructivă şi pentru faptul că ea ne arată că *ajunge ca undeva valurile rostirii nouă să înceapă să scurme malul unei arii producînd un loc de rezistenţă minoră, pentru ca scurmarea să urmeze şi din partea opusă*, pînă ce ruptura se produce. Într-adevăr, dacă forma mai nouă *stea*, pentru *steauă*, putea veni de la est pentru ca să atace Banatul, ea nu putea veni şi de la vest, unde încetează romînismul şi începe limba sîrbească. Numai în comuna Petromani, la graniţa extremă apuseană a dacoromînismului mai atestă WEIGAND (punctul 60 în *LAD*) forma izolată *steauă*.

Pe cînd WEIGAND cuprindea în *LAD*, h. 65 tot Banatul în aria lui *ń*, în *ALRM*, I, h. 163 constatăm că pe linia Jupalnic (pct. 1)—Cărbunari (pct. 9)—Ovća (pct. 11) aria aceasta apare —la cuvîntul *rîńe* (= rîie)— ruptă în două.

Aceeaşi ruptură, de astă dată în regiunea Braşovului, întinzîndu-se spre Făgăraş şi Rupea şi ajungînd în Muscel, o observăm şi la fâşia în care se conservă *u* final, cînd comparăm hărţile pentru *războiu* şi *buboiu*

hărţile 9, 10, 11—13
harta 46

pe de o parte cu hărţile pentru *văr*, *om* şi *cap* pe de altă parte. Dacă la aceste cinci hărţi mai alăturăm şi harta pentru *spui*, vedem că aria cu *u* păstrat, mai extinsă la nord-vest şi la sud-est decît celelalte, nu are numai o lacună în regiunea mijlocie, ci şi a doua spre capătul de nord-vest.

173. În strînsă legătură cu aceste rupturi ale ariilor în locurile de minoră rezistenţă stă un fenomen asupra căruia a atras atenţia K. JABERG în recenzia atît de bogată în idei făcută *Atlasului lingvistic romîn* în vol. V (p. 77) al revistei *Vox Romanica*, ilustrîndu-l cu exemple din domeniul lexical (*ceara din urechi*, *urcior la ochi*, *gingie*, *genunchi*) şi stăruind asupra răspîndirii, din nucleul transilvan, al rostiri lui *ĉ* din cuvintele *ceafă* şi *picior*. În marele cerc care înconjură teritoriul dacoromîn, ariile privitoare la rostiri deosebite, ca şi cele lexicale, au adesea forma unor **sectoare.** E ca şi cînd într-un punct central oarecare s-ar situa mîna care ţine un **evantaliu**

deschis. Punctul acela e de obicei locul în care s-a produs o ruptură într-o zonă compactă. Astfel e bunăoară regiunea județelor Turda, Alba şi Tîrnava-Mică, din care evantaliul s-a deschis o dată spre nord-est şi a doua oară spre sud-vest pentru rostirea nouă cu *ś* (*ŝ*) pentru *ĉ*. Aşa este şi ținutul Braşovului, de unde evantaliul se deschide şi mai larg, o dată spre nord-vest şi a doua oară spre sud-vest, pentru inovația de rostire cu zero în loc de *u* final.

hărțile 3 şi 5
hărțile 9, 10, 11—13

În opoziție cu aceste arii în formă de evantaliu stau sectoarele în formă de **pene**, cu vîrful înfipt în zona centrală a teritoriului dacoromînesc. O asemenea pană care cuprinde teritoriul Munteniei, înfigîndu-se însă cu vîrful în colțul sud-estic al Transilvaniei, se vede pe harta pe care e notată cu roşu aria lui *i* final păstrat (afonizat) în pluralul *frați*.

hărțile 18 şi 19

Alături de asemenea sectoare-evantalii şi sectoare-pene —care se întregesc unele pe altele— avem şi **segmente**, care cuprind unele arii marginale limitate la periferie. Asemenea arii periferice în formă de segment sînt a lui *ser* în loc de *fier* sau a lui *ǧoi* pentru *joi* în regiunile nordice.

hărțile 3 şi 8

Cînd două arii marginale sau periferice se găsesc de amîndouă laturile ale unei zone centrale, avem a face, ca în cazul lui *soacră*, cu două s e c t o a r e sau s e g m e n t e l a t e r a l e, în opoziție cu rostirea mai nouă *soacrî* în aria centrală dintre ele.

harta 20

Hărțile noastre colorate nu redau diferitele rostiri cu toate nuanțele lor, ci simplifică imaginea reală a repartizării lor geografice în două direcții. Mai întîi fac abstracție de nuanțe prea fine de pronunțare, cînd acestea nu au importanță tocmai pentru chestiunea care ne preocupă, iar nuanțele distinse prin diferite semne le înglobează în suprafețe mari de aceeaşi coloare. Această înglobare înseamnă însă în acelaşi timp o interpretare subiectivă din partea celui ce alcătuieşte hărțile. Astfel prin harta pentru *moaşă* noi am vrut să arătăm în care regiune *e* final este o vocală a n t e r i o a r ă (palatală) —şi am cuprins în aria albastră, distingîndu-le însă prin diferite semne, formele terminate cu *e*, *ẹ* şi *i* (dezvoltat din *e*)— iar în aria roşie formele terminate cu o vocală c e n t r a l ă. Între vocalele centrale noi am socotit şi pe *ĕ*, pe care alții poate l-ar fi trecut între vocalele anterioare, dat fiind caracterul antero-central al acestui sunet (§ 30).

A doua simplificare am făcut-o umplînd cu colori şi golurile dintre punctele anchetate, deşi ne dăm perfect seama că în spațiile necercetate dintre două puncte cu aceeaşi rostire pot să existe puncte cu alte pronun-

ţări. Am crezut însă că se poate face abstracţie de asemenea deosebiri de amănunt, mai ales că o comparaţie a hărţilor lui PETROVICI —cu o foarte rară reţea de puncte anchetate— cu hărţile lui POP —cu o reţea mai deasă— şi ale lui WEIGAND —cu o reţea şi mai deasă— ne arată că în marea majoritate a cazurilor rostirea identică în mai multe puncte învecinate este şi a satelor situate între aceste puncte. De altfel chiar şi simpla încadrare a punctelor în cercuri colorate, cu spaţii albe între ele, aşa cum s-a făcut în *ALRM*, nu e riguros exactă, căci ea nu reprezintă decît rostirea i n d i v i d u a l ă a subiectului anchetat, în m o m e n t u l anchetei, deosebită uneori de a celorlalţi consăteni şi —după cum reiese din observaţiile reproduse în hărţile mari— chiar de felul de a se exprima, în alte împrejurări, al subiectului însuşi.

Pentru a putea distinge liniile esenţiale ale evoluţiei şi spre a cîştiga imagini de ansamblu asupra repartiţiei geografice a unui fenomen, asemenea hărţi colorate se adeveresc foarte utile. Mi se pare chiar că în direcţia schematizării putem merge şi mai departe şi să renunţăm la sinuozitatea isofonelor, însemnîndu-le cu linii drepte sau cu arcuri, prin care să iasă mai bine la iveală caracterul de sectoare şi segmente al unor anumite arii. Dată fiind forma eliptică a teritoriului dacoromîn, am ales cîteva din fenomenele mai caracteristice de rostire şi le-am trecut, de pe hărţile noastre colorate, pe opt elipse în mijlocul cărora e marcată graniţa Transilvaniei (cf. fig. 46).

În figura dintîi am însemnat cele două arii laterale în care se conservă rostirile mai vechi *scamn*, din lat. *scamnum* şi *rîndurică*, din lat. vulg. **arundula* (diminutivul lat. clasic *hirundo*). Ele au forma unor pene, una în Banat, înfiptă cu vîrful în Transilvania sud-vestică şi a doua în Oltenia cu vestul Munteniei, înfiptă cu vîrful în sud-estul transilvan. În regiunea Pădurenilor se deschide un evantaliu, iar în regiunea Braşovului al doilea evantaliu, peste tot restul ţării, cu rostirile mai nouă *scaun* şi *rîndunică*.

Caracterul de segment al unor a r i i p e r i f e r i c e apare în cea de-a doua din aceste figuri, în zona nordică, cu rostirea veche *ĝoį* în loc de *joi*. Şi ea trece din Maramureş în Transilvania de miazănoapte.

În figura a treia am notat cele două arii periferice şi laterale cu rostirea mai veche *spînḑur*, în formă de pene înfipte în Ardeal, una cuprinzînd Moldova, iar a doua, cu două vîrfuri, Banatul. Aceste două arii formau desigur odinioară o singură zonă ce străbătea ţara de la sud-vest la nord-est, care însă s-a rupt la mijloc, la locul central unde se deschid două evantalii, cu rostirea nouă *spînzur*, unul într-un sector nord-vestic şi altul într-un sector sud-estic. O imagine surprinzător de asemănătoare o prezintă, în *LAD*, harta pentru *îmblu*

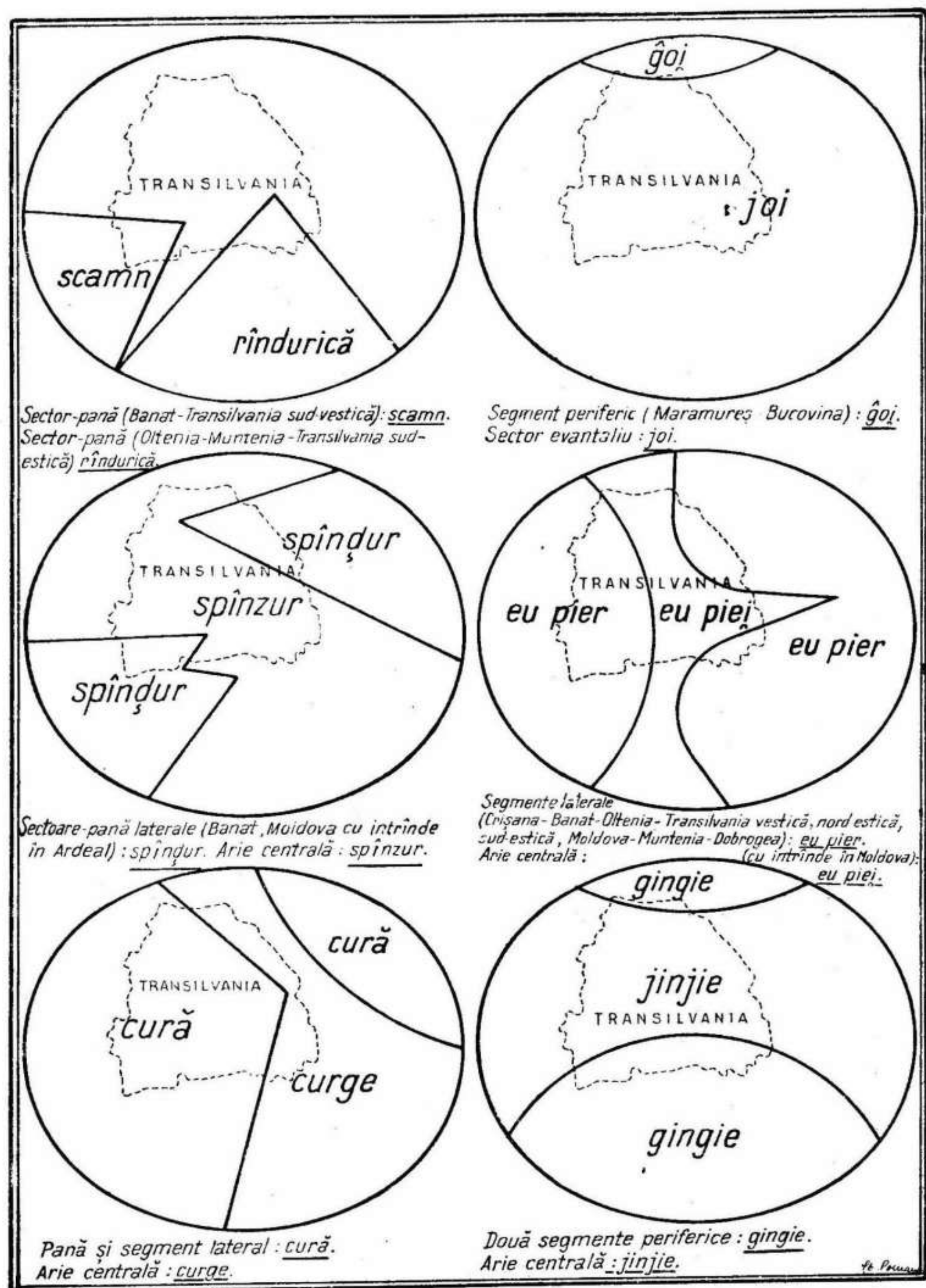

Fig. 46. — **Prezentarea schematică a unor arii în formă de segmente si sectoare.**

(în Banat și în Moldova cu nordul Transilvaniei) față de aria centrală și inovatoare cu forma *umblu*. Altă arie asemănătoare prezintă harta pentru *(a)miros* (cu varianta *(a)minos*), care verb se accentuează pe silaba finală în cea mai mare parte a teritoriului dacoromîn, sau pe prima silabă, tocmai în cele două segmente, cel nord-estic, moldovean și sud-vestic, bănățean, pătrunzînd cu vîrfurile lor adînc în Ardeal. Această coincidență nu poate fi întîmplătoare.

Figura a patra arată două arii-segmente, laterale amîndouă, în care se păstrează faza cronologică mai veche *eu pier* (din lat. *pereo*), față de faza mai nouă, *eu pieį*, din zona centrală. Remarcabil la această figură este faptul că de astă dată zona centrală, inovatoare, intră ca o pană spre est, în zona laterală.

Figura a cincea cuprinde o zonă centrală cu forma nouă *curge*, pe cînd forma mai veche *cură* se păstrează în ariile laterale, una în formă de segment, în nord-estul spațiului dacoromîn, iar a doua, sector-pană în vest, cuprinzînd și partea cea mai mare a Transilvaniei.

În sfîrșit, la *gingie*, rostirea veche cu *ġ* (*ĝ*) mai apare într-un segment nordic și în al doilea segment, mai mare, în partea de miazăzi a țării. Aceste două segmente formează două a r i i l a t e r a l e, în care se conservă faza cronologică mai veche, în opoziție cu cea mai nouă, cu *j*, din a r i a c e n t r a l ă.

174. Prin aceea că ne-am ațintit privirile asupra liniilor mari și am făcut abstracție de amănunt și de nuanță, am izbutit să desprindem, din hărțile colorate, cîteva figuri tipice. Dacă încercarea aceasta se face pe un număr mai mare de hărți și se extinde și asupra fenomenelor de ordin morfologic, sintactic și lexical, se pot descoperi și alte fapte asemănătoare (cf. *LR*, I, § 102) și se poate urmări cu mai multă precizie jocul necurmat între evoluție și răspîndire. Timpul e cel ce face ca anumite inovații individuale să se propage în arii. El durează poduri între ariile învecinate. Dar tot timpul e cel ce scurmă albiile ariilor închegate, subțiindu-le sau rupîndu-le în două sau în mai multe părți, creînd astfel ostroave izolate păstrătoare de forme arhaice.

Subt ariile uniforme de azi sînt adesea arii mai vechi altfel hotărnicite decît cele actuale. Cu ajutorul lingvisticii istorice putem adesea reconstrui diferitele **straturi geologice** suprapuse, după cum cu ajutorul hărților lingvistice putem recunoaște **regresiunea** formelor vechi în regiuni inovatoare (numită de O. JESPERSEN „metamorfoză a legilor fonetice").

Un exemplu tipic în privința aceasta este rotacismul. După cum am mai spus, rostirea cu *r* între vocale o mai găsim azi, dar numai parțial

şi individual, în comuna Arieşeni din Munţii Apuseni, unde se mai aud forme ca *bire* şi *bur* în loc de *bine* şi *bun* (sau alături de *bine* şi *bun*). Evoluţia istorică a acestui fel de cuvinte, în Arieşeni, este următoarea:

I Stadiul cel mai vechi: lat. *bene*, *bonus*, cu *n*;
II stadiul următor: rom. *bine*, *bunu*, cu *n*;
III stadiul mai nou, în Munţii Apuseni: *bire*, *bur*(*u*), cu *r*;
IV stadiul recent în Munţii Apuseni: *bine*, *bun*, cu *n*.

În regiunea rotacizantă a Munţilor Apuseni, rostirea actuală, cu *n*, a pătruns în timpuri mai nouă, din regiunile vecine, înlocuind —cu totul sau parţial— rostirea mai veche, cu *r* (dezvoltat din *n*). Avem deci un caz de regresiune a unei rostiri vechi în ţinuturi în care aceasta se modificase.

Consultînd textele vechi din regiunea nordică a ţării şi ţinînd seama şi de cîteva relicte păstrate pînă azi prin Crişana, Maramureş şi Moldova, vedem că aria de azi cu rostirea *bine* şi *bun* este un strat nou aşezat peste straturi mai vechi cu rostirile *bire* şi *bur*, care, la rîndul lor, ascund, acolo unde populaţia romînească e străveche, straturi şi mai vechi, cu rostirea *bine* şi *bunu*.

Tot astfel în regiuni în care azi se rosteşte *lege*, *peşte*, *fete*... se rostea mai demult —precum dovedesc texte vechi din acele părţi— *leage*, *peaşte*, *feate*..., încît evoluţia este următoarea:

I Lat. *legem*, *pesce* (= *pĭscis*), *faetae*, cu *e*;
II rom. *lege*, *peşte*, *fete*, cu *e*;
III rom. *leage*, *peaşte*, *feate*, cu *ea*;
IV rom. *lege*, *peşte*, *fete*, cu *e*.

Faza a treia, păstrată la aromîni, a fost odinioară răspîndită la toţi dacoromînii, precum se poate recunoaşte din infinitive ca *vedea*, sau din forme ca *şarpe*, născute din *vedeare*, *şearpe*. Faza *ea* se mai întîlneşte şi azi în unele regiuni. Precum am arătat în *DR*, I, p. 391, „reducerea diftongului *ea* la *e* înainte de un *e* următor prin sec. XVI şi XVII e r a m a i r ă s p î n d i t ă d e c î t a z i, cînd apare generalizată în Muntenia, pe cînd prin vestul şi nordul teritoriului dacoromîn formele cu *ea* (*ę*) au înlocuit, prin regresiune, pe cele cu *e*".

Tot în *DR*, *I*, p. 389 ş.u. am arătat că în cuvinte ca *mene*, *cuvente* din textele noastre vechi nu se continuă forma latină cu *e*, ci că vechiul *e* devenise, în epoca străromînă, înainte de *n*, *i*. Din *mine*, *cuvinte*... s-a născut, prin asimilare regresivă, *mene*, *cuvente*, iar mai apoi, prin regresiune, din nou *mine*, *cuvinte*... Rostirea cu *i* a pătruns din ţinuturile învecinate în regiunile cu *e*, în timpuri relativ recente.

Tot astfel se prezintă ca straturi geologice mai nouă cazurile de hiperurbanism, despre care va fi vorba în § 199, sau rostiri ca *griu, bătrin, riie. . .* (*Jb.* III, p. 211, IV, p. 257, 276, *ALRM*, I, h. 163/393 și 408) în loc de *grîu, bătrîn, rîie. . .* (cu *î* din lat. *a* + *n* : *granum, veteranus, aranea . . .*) în regiunile în care lui *rîu, rîd. . .* al vecinilor îi corespunde, în graiul local, *riu, rid* (cu *i* păstrat din lat. *i* : *rivus, rideo*).

Asemenea cazuri de **regresiuni false** sau **hiperregresiuni** sînt cunoscute în toate limbile. La noi au fost relevate mai ales exemplele de dezrotacizare în cuvinte al căror *r* (la origine) intervocalic nu provine din *n*, precum *mazîne* și *luceafăn* în loc de *mazăre* și *luceafăr* (cf. *DR*, VII, p. 182 și VIII, p. 152).

Regresiunea are loc mai ales în cazurile cînd cei cu o rostire dialectală își dau seama că nu vorbesc frumos și o părăsesc sub influența limbii păturilor culte. Acesta este la noi cazul labialelor palatalizate, fenomen în plin regres în unele regiuni, chiar în graiul de la țară. Și la introducerea labialelor în locul palatalelor avem cazuri de regresiuni false.

Un caz interesant de regresiune este următorul : forma mai nouă de plural *pălmi* — cu morfonemul *a—ă—* judecînd după h. 51 (p. 26) din *ALR* II, a cuprins (cu excepția punctului 29 din Banat) toată Transilvania, cu Banatul, Crișana, Maramureșul și Bucovina, pe cînd vechiul plural *palme* (lat. *palmae*) s-a păstrat în Țara veche și în est. Pentru punctul 182 —Brașovul— s-a notat „dă (sau bate) din *pălm*ⁱ", cu sensul de „a aplauda". Ca brașovean zic și eu tot așa ; de asemenea „am făcut bășici în *pălmi*" etc. Într-un singur caz zic *palme*, cînd promit cuiva „o pereche de *palme*". Forma aceasta e însă importată din Muntenia, împreună cu expresia (care are o nuanță glumeață), căci pe la Brașov palma se dă la singular, nu la plural („îți dau o palmă"). Forma *palme*, deși reprezintă un stadiu mai vechi în evoluția acestui cuvînt, este de importație mai recentă la Brașov (care intră în aria pluralului *pălmi*) și prezintă un caz de regresiune. Cele două forme coexistă de fapt în graiul brașovenilor, care, atunci cînd îi întrebi de-a dreptul cum e pluralul de la *palmă*, nu sînt siguri cum au să răspundă. Astfel se explică că brașoveanul căruia E. PETROVICI i-a pus această întrebare a răspuns *palme* și în *Micul Atlas* colorat (*ALRM* II, h. 99) Brașovul, împreună cu Covasna (punctul 192), intră în aria lui *palme*, precum se poate vedea în reproducerea noastră.

harta 47

175. Dacă examinăm cu atențiune harta în care am însemnat rostirea lui *t* în *dinte* și în *frate*, vedem că la limita celor două sunete, *t* și *t'* (sau *ć* dezvoltat din acesta), se găsesc cîteva puncte cu rostiri „intermediare" (552, 540 și 704 pentru *dinte* și 385 pentru *frate*), însemnate de S. POP cu un *t'* cu *t* suprapus. De asemenea vedem că aria lui *frate* depășește pe a lui *dinte* în punctele 677, 831, 825 și 552, pe cînd, invers, aria lui *dinte* e mai mare decît a lui *frate* în punctele 341, 385, 378, 571, 109, 840, 984, 690 și 665.

harta 14

Același lucru îl observăm dacă asemănăm rostirea lui *ĝ* (*ğ*) în *negi* (*negei*) și în *plînge*. Aria cu africata păstrată este mai mare la *negi* (*negei*),

întrucît cuprinde şi punctele 103 (la primul *ĝ* din *gingie* şi punctele din apropiere 93 şi 94) şi 387, unde *ĝ* din *plînge* şi-a pierdut elementul ocluziv. Dimpotrivă, *ĝ* s-a păstrat în *plînge* în punctele 369, 364, 393 şi 637, în care *negi* (*negei*) se rosteşte cu *ẑ*.

În primul caz avem o inovaţie de rostire împrumutată —palatalizarea dentalelor— iar în cazul al doilea o evoluţie intern romînească, pierderea elementului ocluziv al africatei. Pe harta nr. 36 am însemnat

harta 36

cu colori diferite isofonele formelor cu *z* neînlocuit prin *d* în cuvintele *auz* şi *văz* (din lat. *audio* şi *video*), deci o arie marginală conservativă. Şi aici constatăm acelaşi fenomen : isofonele celor două cuvinte clădite la fel nu se acopăr deplin, ci *la locurile de întîlnire ale rostirii vechi cu cea nouă* (*t* cu *t'* la *frate* şi *dinte*; *ĝ* şi *ȷ* la *negi, plînge, gingie*; *z* cu *d* la *auz, văz. . .*) *întîlnim adesea nepotriviri de isofone.* Uneori în asemenea puncte se găsesc rostiri „intermediare", pe care e greu să le identifici cu unul din cele două sunete din cele două arii învecinate ; alteori întîlnim amîndouă rostirile, ca forme tolerate şi egal îndreptăţite. Nepotrivirile pe hărţile atlaselor lingvistice în punctele de la hotarele dintre două arii trebuie interpretate de cele mai multe ori ca forme coexistente la locul de întîlnire între două arii. Numai întîmplător subiectul vorbitor a răspuns cu forma notată de anchetator; el putea tot aşa de bine să întrebuinţeze şi cealaltă formă, uzuală şi ea în graiul său local, în care caz pe harta colorată punctul respectiv ar fi apărut cu roşu în loc de albastru, sau invers.

Asemenea oscilări în diferite cuvinte la hotarele între două pronunţări au fost relevate mai adesea de WEIGAND. El a notat că în aria lui *ĝoi* se aude *ẑune* sau că în partea muntoasă din nordul Munteniei (între Olt şi Teleajăn) şi pe o făşie largă la şes (cu Mizilul la mijloc) se zice *k'ept* pentru *piept*, dar rostirea *p* se păstrează la *piatră* (*LAD*, h. 54).

Din astfel de constatări putem trage concluzia că *inovaţiile de rostire nu se propagă dintr-o dată, în toate cuvintele, ci încetul cu încetul printr-un fel de* **crainici** *ai pronunţării celei nouă.* Cu timpul aceşti precursori se încolonează de obicei în rîndurile disciplinate ale camarazilor lor, încît azi nu mai poţi recunoaşte procesul care a dus la generalizarea unei inovaţii de rostire. Totuşi uneori ei rămîn inadaptabili. Iată un exemplu. Paralel cu transformarea lui *ĭ* în *ẹ*, dar ceva mai tîrziu, s-a prefăcut, în latina vulgară, şi *ŭ* în *ọ*. Dar pe cînd valul lui *ĭ* devenit *e* a pătruns pînă la strămoşii romînilor, *ŭ* a continuat să se rostească *u* (*nĭger* > *negru*, dar *fŭrca* > > *furcă*) în Imperiul roman de est. Numai cîţiva crainici ca : *autumnus* > > *toamnă*, *rubeus* > *roib*. . . , cu *u* modificat în *o*, au pătruns pînă la noi, unde persistă pînă astăzi cu această rostire.

Dar nu avem numai crainici, ci avem şi întîrziaţi, un fel de **rămaşi de coloană.** Transformarea velarelor latine *c* şi *g* în africate dentale înainte de *e* şi *i* are la noi —ca în cele mai multe limbi romanice— aspectul unei legi fonetice fără excepţie. Un număr atît de mare de hărţi din *ALR* confirmă acest lucru, încît ne putem dispensa să reproducem aici din

harta 41

ele. Totuşi avem o excepţie. Precum se vede în harta noastră nr. 41, la cuvîntul *genuc(u)lu* există o arie în Muntenia şi sud-estul Transilvaniei în care s-a păstrat rostirea cu *g* (*ǵ*). Apariţia acestui rămas de coloana soldaţilor disciplinaţi am explicat-o întocmai ca păstrarea lui *c* din lat. *cavea* în fr. *cage* (§ 162) sau ca lipsa elementului *į* în *vechi* (din lat. *vĕclus* = *vetulus*) din cauza palatalei următoare (*gl'*, *cl'*), care a avut o putere disimilatoare (cf. § 65). Alte exemple, a căror explicare e de natură fonemică, sînt păstrarea lui *e* netrecut în *ă* după labiale în poziţie dură în cuvinte ca *beutură*, răspîndit pe o arie

harta 38

întinsă în Ardeal, sau conservarea lui *ea* netrecut în *a* în aceleaşi condiţii în cuvinte ca *beat*, *veac* (moldoveneşte *bat*, *vac*) sau în cîteva cuvinte ca *peană*, *peară*, *veadră*, *pomeană* care se aud pe o fâşie destul de întinsă —mai ales pentru *peană*— cu deosebire în Transilvania.

Asemenea forme întîrziate în dezvoltare nu se găsesc numai regional, ci chiar în anumite cuvinte din graiul aceluiaşi individ. Astfel subiectul rotacizant Rafila Negria din Arieşeni nu izbutise, după cum am arătat în altă parte, să înlocuiască pe *r* prin *n* în cuvintele *ir* (= in) şi *săptămîră* (= săptămînă). Obişnuinţa de a rosti *r* în aceste cuvinte era atît de înrădăcinată, încît automatismul rostirii este la ea mai puternic decît tendinţa de a se adapta normei colective, elementul mecanic-fonetic mai tare decît cel psihic-fonemic.

176. Tot WEIGAND a arătat (*Jb.* III, p. 225 şi *LAD*, p. 19) că în Banat *ḑ* se păstrează mai ales în poziţie finală, dar că aria lui e mai redusă pentru poziţia iniţială şi şi mai redusă pentru poziţia intervocalică. Acest lucru apare şi din comparaţia hărţilor noastre pentru *spînzur* şi *visez*. Tot astfel o comparaţie a hărţilor *cruce* şi *dulce* ne arată, după cum

hărţile 39 şi 40
hărţile 2 şi 35

am mai spus, că după *l* africata *ć* se păstrează pe un teritoriu mai întins ca în poziţie intervocalică. Lucrul acesta e explicabil şi din punct de vedere fonetic, dat fiind că între *s* şi o lichidă apare —după cum am văzut în § 79— un *t* ca element de înlesnire a pronunţării. Cînd însă o colectivitate începe să se obişnuiască cu o rostire nouă, ea are tendinţa să generalizeze acest sunet şi asupra cuvintelor întîrziate. Aceasta se vede tocmai în cazul lui *dulśe* pentru *dulce*. Încolonarea lui în rîndurile lui *cruśe*, *piśor* etc. e numai o chestiune

de timp. Tot numai printr-o extindere treptată a pierderii elementului ocluziv s-a ajuns în Franţa la rostirea actuală *ş* şi *s* pentru africatele *č* şi *ţ* în cuvinte ca *cher* şi *ciel* etc. sau în dialectul florentin la rostirea cu o şuierătoare a lui *č* din *croce* etc. Înainte de *c*, *m*, *n* şi *l* africata *ĉ* îşi pierde elementul ocluziv chiar şi în regiunile care rostesc *cruĉe* şi *piĉor*, şi scriem cu *ş* sunetul astfel născut. Aşa e *brişcă, hrişcă, jaşcău, ferişca...*, *crîşmă, cuşmă . . . şlen* în loc —sau alături— de *bričcă, hričcă, jačcău, feričca* (din lat. vulg. **felicicare* pentru *felicitare*)..., *crîčmă, cučmă... člen.*

Atlasele care proiectează pe hărţile lor lupta aceasta a formelor nouă cu cele vechi, ne fac să privim cu alţi ochi aşa-numitele legi fonetice **spontane**, spre deosebire de cele **condiţionate** (germ. „unbedingt" şi „bedingt"). După BRUGMANN-DELBRÜCK (*Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanichen Sprachen*, I^2, § 57) s p o n t a n ă e legea fonetică a cărei cauză e cuprinsă în natura însăşi a sunetului, cum ar fi bunăoară prefacerea lui *η* în *α* în greceşte sau a lui *d* indoeuropean în *t* în limbile germane sau în armeneşte. C o n d i ţ i o n a t ă e, dimpotrivă, legea fonetică atunci cînd ea se datoreşte unor factori din afară, ca asimilarea disimilarea, influenţa sunetelor învecinate, accentul etc.

Dar ceea ce azi face impresia de spontan, a putut fi odinioară condiţionat. Astfel transformarea lui *l'* în *i̯*, prin prefacerea ocluziunii parţiale palatale în strîmtură palatală, are toate aparenţele unei transformări spontane, întrucît se găseşte în toate cuvintele, indiferent de accent, sunetele învecinate, poziţia în cuvînt etc. Totuşi, judecînd după dialectul istroromîn şi cel meglenit, în care pluralul articulat de la *cal'* nu e, ca la aromîni *cal'il'*, ci *cal'i*, s-ar putea ca să avem a face cu o disimilare generalizată mai întîi asupra lui *l'* final şi apoi asupra oricărui fel de *l'*. Chiar şi înlocuirea lui *r* dental prin *r* uvular a fost, probabil, condiţionată la început de vecinătatea sunetelor velare. Observînd copiii mici din familia mea în epoca cînd învăţau să rostească pe *r* dental, am băgat de seamă că un timp oarecare ei izbuteau să-l articuleze bine numai în anumite cuvinte. În nici un caz nu poate fi socotită ca spontană, cum vor unii, prefacerea lui *a* în *ă*, care, la noi, e condiţionată de accent (cf. *DR*, VII, p. 46).

177. Dar rostirile nouă cu care ne obişnuim nu se generalizează numai asupra întregului material lingvistic, ci, ca la jocul de şah, unde o mişcare atrage după sine o întreagă serie de mişcări, **o inovaţie în sistemul fonetic** al unei limbi se reflectă de obicei în mai multe, sau chiar în toate împrejurările similare.

Lipsa de accent atrage după sine, după cum văzurăm (§ 116), închiderea vocalelor. Prefacerea lui *a* neaccentuat în *ă*, ca şi a lui *o* neaccentuat

în *u*, apare cu mare consecvență în evoluția vocalelor romînești. Dacă asemănăm hărțile nr. 20 și 32 și nr. 21 și 26, vedem că închiderea lui *e* final neaccentuat și cea a lui *ă* final neaccentuat apare în aceleași regiuni; de asemenea că ariile lui *soacrî* și a lui *moașî* în loc de *soacră* și *moașă* cuprind, ca și a lui *feti* în loc de *fete* sau *barbi* în loc de *barbe*, în linii mari, Moldova cu estul Munteniei.

hărțile 20 și 32
hărțile 21 și 26

Poziția inițială are, la *a*, același efect ca și accentul. Pe cînd *a* neaccentuat se transformă, la mijlocul și la sfîrșitul cuvîntului, în *ă*, indiferent de sunetele învecinate (*carbonem* > *cărbune*, *laudat* > *laudă*. . .), în poziție inițială el se păstrează nealterat, ca și subt accent (*amarus* > *amar*. . .). Tot astfel vedem că *a* în poziție nazală se preface în *î* subt accent (*manus* > *mînă*, dar *mănușă*); aceeași transformare o suferе și în poziție inițială, chiar neaccentuat (*angustus* > *îngust*. . .).

Deși aria lui *t'e* pentru *te* în *frate* nu se acopere exact cu aria lui *ń* pentru *n* în *fini*, totuși palatalizarea dentalelor înainte de vocale palatale se găsește la toate dentalele în general în aceleași regiuni.

hărțile 14 și 17
hărțile 22—24

Cît despre închiderea vocalei mai puțin sonore în diftongii *ea* și *oa*, o întîlnim de asemenea —și în *l̦agăn* sau *mir̦asă*, și în *mă d̦are*— mai ales în regiunile nord-vestice.

Totuși asemenea dezvoltări paralele nu se întîlnesc totdeauna. Astfel *o* inițial neaccentuat nu evoluează ca *a* în aceeași poziție, ci devine *u*, ca și în mijlocul sau la sfîrșitul cuvîntului: lat. *occido* apare la noi în forma *ucid*, cu *u* din *o*, ca *rogare* > *rugare*, *latro* > *latru*, și nu ca *o* din *pomum* > *pom*.

În schimb, pe cînd *a* final neaccentuat devine *ă* și cînd e desinență a vocativului și imperativului (*mamă, lasă*), *o* se păstrează în aceste cazuri (*Ano*, *vino*). Invers, în *soru-ta*, *a* rămîne nealterat, pe cînd în *frate-mi̦u*, *o* s-a transformat în *u*.

Cît despre *o* accentuat în poziția nazală, vedem de asemenea că paralelismul cu *a* și *e* în aceeași poziție nu este —sau cel puțin nu pare a fi— complet. Pentru *a* și pentru *e* un *nn*, *mm*, *mn* sau *m* simplu următor nu formează „poziție nazală”, ci numai un *m* urmat de consonantă orală sau un *n* urmat de consonantă orală, de *i̦* sau de vocală. Avem deci *campus* > > *cîmp*, *tempus* > *timp*, *lana* > *lînă*, *bene* > *bine*, *capĭtaneum* > *căpătîńu* > > *căpătîi*, *veniat* > *vińe* > *vie*. . ., dar: *annus* > *an*, *pĭnna* > **pena* > > *peană* > *pană*, *squama* > *scamă*, *seminat* > **semănă* > *seamănă*, *scamnum* > dial. *scamn* > *scaun*. . ., iar la *o* avem reflexul *u* înainte de *m* + consonantă orală sau înainte de *n*: *comparo* > *cumpăr*, *bonus* > > *bun*, și *o* păstrat înainte de *mn*: *somnus* > *somn*. Spre deosebire de *a* și *e*, vedem însă că *o* urmat de *nn*, de *m* și de *mn* devine *u* în *nonnus* > *nun*,

nomen > *nume* şi în *non magis* > *numai*. Dimpotrivă, el se păstrează ca *o* înainte de *n* + *i̯* : *-oneus* > *-ońu* > *-oi*.

Această neregularitate deschide o problemă de ordin principial. Admitem pentru *o* în poziţie nazală o altă evoluţie decît pentru *a* şi *e*, sau căutăm —după metoda neogramaticilor— să eliminăm „excepţiile" prin explicarea fiecărui caz particular?

hărţile 18 şi 19

Pentru lipsa de paralelism s-ar putea invoca evoluţia africatelor romîne, dintre care numai *ţ* s-a păstrat ca africată pe t o t teritoriul romîn. În limba literară, ca şi în Muntenia şi în partea cea mai mare a Transilvaniei (cu Crişana şi Maramureşul) s-a păstrat şi africata *ĉ* (*č*), dar numai cînd nu era urmată de *e*, *m*, *n* şi *l* (§ 176). Ceva mai mici sînt cele două arii în care se păstrează africata *ĝ* (*ǧ*), ca în limba literară, în cuvinte ca *gingie* sau *negi*, căci toată Crişana are *j*, iar din Ardeal rosteşte *ĝ* numai partea sud-estică şi o insulă mică în Munţii Apuseni. La *ĝ* din cuvîntul *ĝoi* (= *joi*) ariile în care se păstrează africata sînt mai mici, iar rostirea mai nouă, fără element ocluziv, este şi cea literară. Tot aşa la *ḑ*, care a devenit *z* şi în limba literară. Remarcabil e faptul că la acest sunet ariile conservative apar tocmai în regiunile în care elementul ocluziv amuţeşte la *ĝ* (*ǧ*) şi la *ĉ* (*č*).

hărţile 2, 3, 5, 7, 33
hărţile 6 şi 34

harta 8
hărţile 39 şi 40

Pentru *o* devenit *u* putem elimina fără greutate pe *numai*, care —deşi lat. *non magis* s-a păstrat în cele mai multe limbi şi dialecte romanice (cf. CANDREA-DENSUSIANU, *DE*, Nr. 1042)— ar putea fi compus pe teren romînesc din *nu* şi *mai*. Pentru *nomen* > *nume* se admite în general —de exemplu din partea lui TIKTIN şi CANDREA-DENSUSIANU— influenţa lui *număr* din *numerus*. Nu trebuie uitat însă că, între nazalele *n* şi *m*, şi *neminem* devine *nimene*, cu *i* în loc de *e* înainte de *m* simplu. Cît despre *nonnus* > *nun*, nu este desigur o întîmplare că acest cuvînt apare cu *u* şi la albanezi (*nun*) şi neogreci (νουνός). E greu de admis că noi am împrumutat pe *nun* de la albanezi, şi cu atît mai puţin de la neogreci, ci e mai probabil că în latinitatea estică acest cuvînt, care provine desigur din limbajul copiilor, se pronunţa **nunnus*, iar nu *nonnus*. Avem deci a face, după toată probabilitatea, cu o variantă de felul lui *mumă* în loc de *mamă*, despre care a fost vorba în altă parte a acestei cărţi. Tot de la albanezi —la care *-onjë* e un sufix frecvent— ar putea fi împrumutat şi sufixul nostru *-oi*. În cazul acesta *u* din *pui* (din lat. vulg. **poneo* pentru *pono*) sau din *gutui* (din lat. *cydoneum*) ar fi reflexul „regulat" al lui *o* înainte de *n* + *i̯*. Dar decît să admitem un împrumut din limba albaneză pentru un sufix de o vitalitate atît de mare la noi,

ni se pare mai probabilă explicarea pe care am dat-o în § 36 şi care admite, la acest sufix întrebuinţat în vorbirea afectivă, o lungire a consonantei. Pe un om cu nasul mare romanii îl poreclеau *Naso* (cu acuzativul *Nasonem*). Spre a sublinia nota batjocoritoare s-a zis, probabil, **Nasonne*, de la care derivatul în *-eus* era **nasonneus*, care corespunde romînescului *năsoi* (dintr-un mai vechi *năsońu*). Un alt exemplu cu *n* lungit în latina vulgară este acel *pitzinnus* afectiv, pe care MEYER-LÜBKE îl admitea (*REW*, Nr. 6550) ca prototip al unei serii de cuvinte romanice şi în speţă pentru *puţin* al nostru, cu *n* netransformat în *r* —deci lung la origine— în regiunile rotacizante.

Dar lipsa de paralelism se mai poate constata şi în altă privinţă. Atît poziţia neaccentuată, cît şi cea nazală au, la vocalele *a, e, o*, acelaşi efect, închiderea lor. La *a* în special această închidere trece, prin faza *ă*, pînă la stadiul cel mai închis, *î*. Cuvinte ca *lînă, cîmp* sau *călcîi* s-au dezvoltat din formele mai vechi —păstrate la grupele nordice ale arominilor şi la istroromîni— *lănă, cămp, călcăi*, iar rostirile dialectale *soacrî, moaşî* etc. provin din *soacră, moaşă*, cum se rosteşte în limba literară. Dacă comparăm hărţile noastre, vedem însă că tocmai în regiunea lui *soacrî* şi *moaşî* (cu *î*) se zice *călcăi* (*cu ă*).

hărţile 20, 32, 41

Să ni se îngăduie, deci, în ceea ce priveşte evoluţia lui *o* în poziţie nazală să nu optăm pentru nici una din cele două posibilităţi, ci să lăsăm chestiunea deschisă pînă ce ea va fi mai bine scoasă în lumină prin alte exemple, mai numeroase şi mai puţin îndoielnice, sau prin fapte nouă. Mai importantă decît soluţia problemei este punerea ei; mai folositoare decît o afirmaţie care poate fi dezminţită de cercetări ulterioare ni se pare perfecţionarea metodei noastre de cercetare prin deschiderea unor unghiuri nouă de vedere. Pentru foarte puţine boale există medicamente suverane, cum ar fi chinina pentru friguri. La cele mai multe boale leacurile variază după pacient şi după medic. Dar dacă pentru medicina curativă chinina înseamnează o descoperire importantă, ştiinţa medicală progresează mai ales prin încercările multiple şi variate în combaterea individuală a suferinţelor omeneşti.

178. De mult s-a observat că anumite inovaţii de rostire depăşesc hotarele unei limbi. Astfel înlocuirea lui *r* dental printr-o vibrantă uvulară sau printr-o fricativă velară e un fenomen care se răspîndeşte din ce în ce mai mult şi care a cuprins o mare parte a Franţei şi a Germaniei. Avem oare a face cu o trecere a frontierelor politice şi naţionale, cu o imitaţie de la popor la popor, sau cu o inovaţie născută independent la amîndouă popoarele? Cel ce urmăreşte felul cum această înlocuire se întîmplă şi

se propagă în limba romînă, va admite mai degrabă ipoteza a doua. În satul Bran, unde urmăresc de o jumătate de veac graiul local, am băgat de seamă că *r* uvular este o rostire individuală sau restrînsă la anumiți membri ai unor familii, dar că numărul celor ce rostesc pe *r* astfel crește. WEIGAND a observat fenomenul mai ales prin unele sate din Vîlcea. Această rostire a devenit generală și colectivă la aromînii fărșeroți, la care ea desigur nu este împrumutată, căci nici unul din neamurile încunjurătoare nu o au (cf. *LAD*, p. 20).

În *Studii istroromîne*, II, p. 65 am arătat că labializarea lui *a* accentuat e un fenomen care în Istria se găsește și la alte neamuri. Avem, după toată probabilitatea, a face cu o obișnuință de rostire trecută prin simbioză de la neam la neam la o populație bilingvă, iar nu, cum au crezut unii filologi romîni, cu o rostire adusă de strămoșii istroromînilor din regiunea dacoromînă a Pădurenilor, unde ea se găsește de asemenea.

Limba romînă are cîteva inovații de rostire față de limba latină, care se întîlnesc și la albanezi. În *LR*, I, § 115 am încercat să arăt care din ele pot fi considerate ca relicte ale unui substrat comun, care sînt, după toată probabilitatea, împrumuturi de la vecin la vecin și care trebuie privite ca niște coincidențe întîmplătoare, ivite în fiecare limbă în mod independent. Geografia lingvistică ne îndeamnă să admitem din ce în ce mai mult o asemenea dezvoltare independentă. Dacă examinăm bunăoară harta nr. 11, vedem cum la cuvîntul *cap*, în afară de faza mai veche cu *u* final păstrat (plin sau afonizat) din aria colorată roșu și în afară de rostirea literară cu zero după *p* final, rămasă necolorată pe hartă, se mai găsesc prin toate provinciile romînești cîteva pete albastre cu rostirea unui *î* afonic final care —după cum am arătat în § 34 b— nu provine din *-u* final, ci s-a dezvoltat din rostirea lui *p* cu o explozie mai puternică. Acest fel de a pronunța pe *p* final apare în cuprinsul aceleiași limbi în diferite ținuturi, formînd arii insulare, fără legătură între ele. Cu atît mai ușor putem admite ca asemenea rostiri nouă să apară, în mod independent, în limbi diferite.[1]

harta 11

Totuși nu trebuie să excludem nici posibilitatea unei **depășiri a hotarelor politice și naționale** pentru anumite inovații de rostire. Vocalele neaccentuate au în limba romînă două tendințe, care se găsesc amîndouă, cel puțin parțial, și la albanezi, bulgari și neogreci. Una e tendința de a închide vocalele neaccentuate, alta de a le preface în vocale centrale. Cu bulgarii și albanezii avem comună prefacerea lui *a* neaccentuat în *ă*; cu bulgarii și neogrecii prefacerea lui *e* și *o* neaccentuați în *i* și *u*; cu albanezii tendința de a preface toate vocalele neaccentuate, cu deosebire pe *e*, în vocale centrale.

Aceste coincidențe cu greu pot fi considerate ca rezultatul unor evoluții independente într-un grup de limbi care mai au un număr mare de alte fenomene comune. Dacă există însă o legătură, dacă avem a face de fapt cu un „mănunchi" lingvistic (cf. § 157), e firesc să ne întrebăm cum trebuie să ne-o explicăm. Pentru *a* > *ă* se admite adesea o influență a substratului etnic (§ 118); pentru *e* > *i* și *o* > *u* TH. CAPIDAN (*DR*, III, p. 163 ș.u.) admite un împrumut făcut de bulgari de la romîni, pe cînd G. REICHENKRON (*ZslPh.* XVIII (1943) p. 411 ș.u.) crede, dimpotrivă, că rostirea cu vocalele închise au adus-o „romînii estici" —adică cei ce locuiesc azi în Moldova și Muntenia estică cu Dobrogea — din Bulgaria sau că ea continuă, în părțile nordice ale acestui ținut, rostirea ruteană în gura rutenilor romînizați.

Această părere și-o bazează REICHENKRON pe faptul că trecerea lui *e* neaccentuat în *i* este caracteristică pentru limba bulgară de est, ca și pentru limba romînă de est și că în jumătatea estică a limbii romîne se întîlnesc cele două influențe slave, cea venită de la bulgari și cea de la ruteni. Pe o hartă, pe care o reproducem și noi, el încearcă să și delimiteze linia care desparte teritoriul romîn și cel bulgar în două jumătăți (cf. fig. 47).

În acest volum, în care noi evităm polemicile și nu intrăm în discutarea amănuntelor, ținem să facem, în legătură cu această problemă, următoarele reflexii de ordin general :

1) Dacă la două popoare învecinate se găsesc fenomene lingvistice identice, ele nu trebuie să fie nici „aduse" prin migrațiuni dintr-un loc într-altul, nici nu trebuie să fie relicte din graiul unei frînturi de populație deznaționalizată, ci se poate ca inovația să se propage „pe loc" de la neam la neam. Așa au învățat aromînii de la grecii cu care locuiesc împreună sunetele ϑ, δ și γ și să rostească pe *t* și *p* ca *d* și *b* după *n*, *m*; așa au învățat sașii din Ardeal de la romîni să-l prefacă pe *tl* în *cl*; așa s-au deprins unii romîni din Ardeal, în contact mai viu cu ungurii, cu rostirea lui *e* deschis (în cuvinte ca *pęntru*, *profęsor* etc.) . . .

2) „Dialectele sînt distincții făcute de noi, cînd urmărim scopuri clarificatoare, alegînd un număr de isoglose ca elemente distinctive. Dacă am alege alte isoglose, hotarele dialectelor s-ar muta" (V. PISANI, *Réponse au questionnaire*, p. 87). Desigur că există o coeziune regională,

Hărțile 42 și 43

care ne dă dreptul, după cum am accentuat în § 170, să vorbim de dialecte sau subdialecte, dar delimitarea unor asemenea regiuni cu grai solidar printr-o singură linie e mai mult decît arbitrară. E. PETROVICI, cu noua sa experiență în lingvistica spațială, voind să afirme existența unui subdialect în spațiul nord-vestic dacoromîn, a făcut-o printr-o duzină de isoglose.

Atlasele lingvistice permit să studiem acum influenţa slavă asupra limbii romîne altfel decît a făcut-o MIKLOSICH. Încercările lui REICHENKRON —care confruntă datele geografiei lingvistice cu cele ale toponimiei— sînt de cea mai mare utilitate, căci ele încearcă să arate ce e la noi de provenienţă bulgară, sîrbească, ucraineană sau dacoslavă. Prin studii

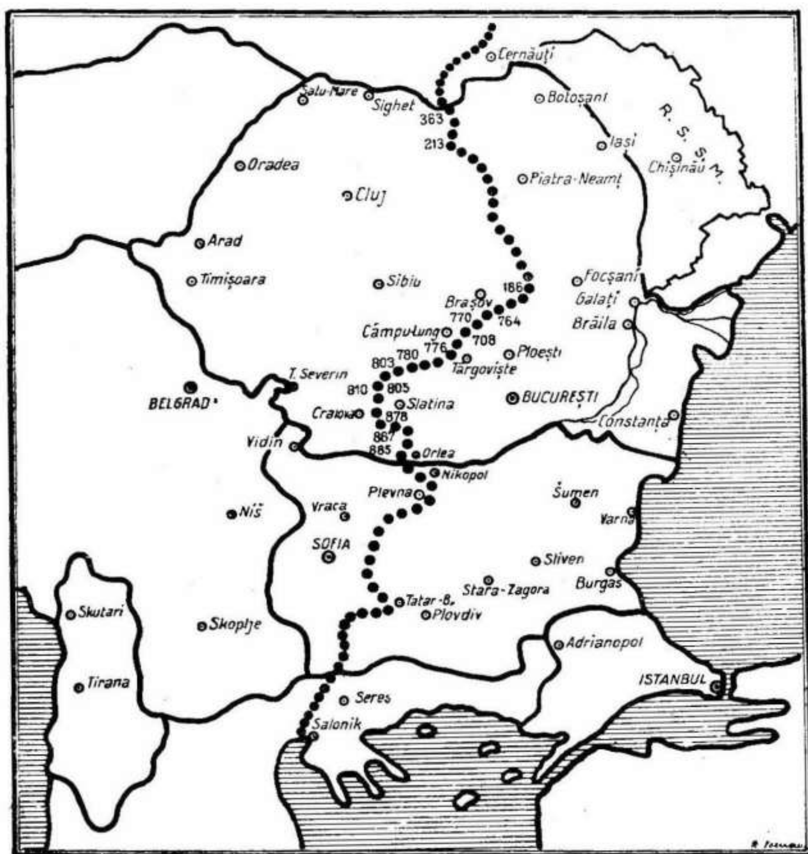

Fig. 47. — Linia de demarcaţie între rominii şi bulgarii de est şi vest.

de amănunt şi prin etimologii mai sigure vom putea urmări liniile isogloselor, care vor fi altele pentru fiecare din fenomenele lingvistice cercetate, dar care toate împreună vor delimita cu aproximaţie ţinuturile în care s-au exercitat mai mult fiecare din influenţele diferitelor seminţii slave cu care am venit în contact.

3) Aceasta nu vrea să zică însă că sînt inutile şi hărţile de felul celei reproduse de noi după REICHENKRON, în care o singură isogloså

—foarte aproximativă— desparte în mod tranşant un teritoriu lingvistic ocupat de două popoare, împărţindu-l în cîte două jumătăţi. Asemenea exagerări, care intenţionat fac abstracţie de amănunte, dar care tocmai din pricina asta sînt provizorii, sînt deosebit de sugestive. Ele deschid perspective nouă şi sînt folositoare chiar cînd prin cercetări de amănunt trebuie rectificate. Progresul în ştiinţă se face prin liniile mari obţinute de metoda totalitară, supusă însă controlului sever al pe nedrept discreditatei cercetări de amănunte.

MODIFICĂRI FONEMICE

179. Un pacient pe care-l supără durerile de cap se prezintă la doctor şi se plînge că sufere de migrenă. „Unde te doare ?" îl întreabă medicul. Bolnavul răspunde „uneori aici, alteori aici, cîteodată şi aici" şi arată deasupra urechii, în regiunea occipitală şi în cea frontală. „Dumneata nu suferi de migrenă —căci atunci durerile ar fi semicraniene, adică ar cuprinde numai jumătatea craniului— ci de nevralgie", îl lămureşte doctorul.

Aşa făceau, după cum am arătat în nota la § 79, gramaticii cei vechi —şi exemplul lor e urmat pînă azi de unii dialectologi, mai ales la noi— mulţumindu-se să eticheteze sunetele parazitare cu termenii de „proteză", „epenteză" sau „epiteză", după cum ele apăreau la începutul, la mijlocul sau la sfîrşitul cuvîntului.

Dar un medic conştiincios nu se mulţumeşte cu distincţia între „migrenă" şi „nevralgie" (prescriind şi pentru una, şi pentru alta piramidonul), ci el va căuta cauzele mai adînci ale răului, ştiind că durerile de cap sînt adesea simptomele unor boli generale —cum ar fi reumatismul— sau semnalul îmbolnăvirii altor organe —stomac, inimă— localizat sau localizabil în cap.

În partea dedicată foneticii, noi nu ne-am mulţumit cu etichete, ci vorbind bunăoară despre adăugarea unor sunete nouă, am cercetat în § § 71, 76 şi 79—82 cauzele multiple şi variate ale acestui fenomen. Asemenea **sunete parazitare** nu apar însă numai pe cale fonetică, nu se ivesc numai atunci cînd omul neglijează sincronismul unor mişcări sau caută să economisească anumite mişcări articulatorii, ci ele pot fi şi de **natură fonemică.**

Urmînd metoda întrebuinţată în această carte, înainte de a face observaţiile de ordin general, vom da cîteva exemple din care rezultă în mod firesc reflecţiile ce se impun.

Dacă din turc. ***hurma*** noi avem ***curmal***, cu un *l* în plus la sfîrşitul cuvîntului, explicarea e următoarea : prin negoţul cu Orientul, romînii au

făcut cunoştinţa fructelor exotice pe care turcii le numesc ***hurma*** şi care au fost numite cu acest cuvînt turcesc şi în romîneşte. Deoarece cuvîntul se întrebuinţa însă aproape numai la plural, s-a format, din singularul **curma*, pluralul *curmale*, în modul obişnuit în limba romînă, ca *basma—basmale*, *sarma—sarmale*. Abia după încetăţenirea lui *curmale* în limbă se va fi ivit incidental şi trebuinţa de a întrebuinţa ici şi colo cuvîntul în forma singularului. Nemaiexistînd o conştiinţă etimologică, s-a format noul singular *curmală* (precum din *sarmale* s-a format *sarmală*, după analogia unor cuvinte ca *tînjale—tînjală*). Şi mai tîrziu s-a ivit trebuinţa de a exprima în limbă şi numele palmierului care produce acest fruct. Acesta s-a creat după analogia lui *prună—prun*, *piersecă—piersec* şi a marii majorităţi a celorlalte numiri de pomi, întrebuinţîndu-se forma masculină a fructului, *curmal*.

În textele noastre vechi nu se întîlneşte forma prezentului *cerşesc*, dar găsim participiul *cerşit*. Acesta nu avea însă sensul actual, care corespunde francezului „mendié", ci era sinonim cu *cerut*, fiind o variantă mai veche a acestuia şi însemna acelaşi lucru ca francezul „demandé". Din lat. *quaero*, *quaesīvi*, *quaesītum*, *quaerere* am fi aşteptat să rezulte în romîneşte *cer*, **ceşii*, **ceşit*, *cere*. Formele *cerşii*, *cerşit*, care se întîlnesc în limba veche, sînt contaminări din **ceşii*, **ceşit* + tulpina *cer* din celelalte timpuri.

În *LR*, I am dat o hartă (nr. 3) din care se vede extensiunea pe teren dacoromîn a celor două variante *cur* şi *cur**g***. Forma mai veche *cur* —singura cunoscută dialectelor transdanubiene şi textelor noastre vechi pînă prin sec. al XVII-lea— se mai păstrează pînă azi pe o arie destul de întinsă. Adaosul unui *g* nu e fonetic, ci, precum se ştie demult, „analogic". După modelul lui *mers—merg*, s-a format, la celălalt verb al mişcării, de la participiul *curs*, un prezent *curg*, care nu mai era supărător ca vechiul *cur*, din cauza omonimiei cu alt cuvînt al limbii, cu înţeles mai mult sau mai puţin obscen.

Tot din forma participiului, *trapt* (mai tîrziu *tras*), s-a născut noul prezent *tra**g**u* (mai tîrziu *trag*) în loc de **trau* (din lat. vulg. **trao* = clasic *traho*), după modele ca *înfipt—înfig* ş.a.

În limba veche se zicea *spămînta*, dezvoltat în mod normal din prototipul latin vulgar **espavīmentare*. Azi se zice *spă**i**mînta*, cu adăugarea unui *i̯* împrumutat de la *spaimă*, unde el e motivat (căci *ai* se găsea în silabă accentuată).

Aoristul de la *a frige*, *a arde*, *a face*... era, în limba veche, *fripş**u***, *arş**u***, *feĉ**u***..., care corespunde lat. *frixi*, *arsi*, *feci*..., însă cu adăugarea unui -*u* de la prezentul vechi *frigu*, *ardu*, *facu*. La imperfect, persoanele 1, 2 şi 6, care, dezvoltate în mod normal, deveneau omomorfe şi egale cu

persoana 3 (*cantabam* > (*eu*) *cînta*, *cantabas* > (*tu*) **cînta*, *cantabat* > (*el*) *cînta*, *cantabant* > (*ei*) *cînta*) au primit adaosul unui *m*, *i* și *u*, după analogia perfectului compus (*dat-am*, *dat-ai*, *dat-a*. . . , *dat-au*) și se conjugă astăzi, în limba literară, *eu cîntam*, *tu cîntai*, *el cînta*. . . , *ei cîntau*.

Din lat. *respondeo—responsum* trebuia să avem, după amuțirea lui *n* înainte de *s*, *răspund*—**răspos*. Dacă zicem însă *răspuns*, forma aceasta datorește pe *un* în loc de *o* formelor de la tulpina prezentică (*răspund*, *răspundere*. . .).

În *DR*, IV, p. 1005 s-a arătat că în loc de *a se sui* se zice *a se suri*, cu intercalarea unui *r*, în regiunile care pentru noțiunea de „a se urca la deal" întrebuințează și verbul *a se guri* (din slav. *gora* „munte").

Codobatura, fiind o pasăre care se nutrește cu pești și se ține pe lîngă apă, e numită în unele regiuni cu *bălți*, *codobaltură* (*GS*, V, p. 119).

În urma transformării grupului *pt* în *t* înainte de accent, am aștepta ca lui *aștept* (din lat. vulg. **astécto* = clasic *aspecto*) să-i corespundă la infinitiv (tot așa în celelalte forme accentuate pe desinență) *așteta*, cum de fapt zic meglenitii (*aștita*). Forma prezentului cu *p* înainte de *t* s-a generalizat, la noi, și în formele accentuate pe desinență : *așteptăm*, *așteptam*, *așteptasem*, *așteptat*, *așteptînd*, *așteptau*. . . Tot astfel influența lui *lapte* a făcut ca din *lactuca* să nu avem *lătucă* (ca la istroromîni), ci *lăptucă*. Pe vremea cînd coexistau formele *lătucă* și *lăptucă* a putut să se zică și *lăptoc* în loc de *lătoc* (din slav. *latokŭ*), iar cînd se conjuga încă *eu aștept—noi aștetăm* s-a putut extrage din pluralul *deștetăm* (care există încă la megleniți : *diștitǫm*), din lat. **de-excitamus*, un singular *deștept*, cu plusul unui *p*.

Prin influența lui *novę* „nouă" s-a adăugat un *n* la istrorom. *opt* care a devenit *nopt*.

Subt influența limbii bulgare, vorbită de cei mai mulți megleniți ca a doua limbă, s-a adăugat la ei în persoana întîi și a doua a prezentului indicativ, la singular, un *m* și un *ș*. Se conjugă *aflum*, *afliș* în loc de *aflu*, *afli*, ca în dialectul macedo-bulgar *pletam*, *pletiš* (cf. CAPIDAN, *Meglenoromînii*, I, § 106).

O nepoată de a mea, de doi ani, nu zice *stinge* și *aprinde*, ci *stinge* și *astinge*, marcînd contrastul de sens între cele două verbe prin adăugarea, la *stinge*, a unui *a*- împrumutat de la *aprinde*.

180. În terminologia neogramatică, în vigoare și astăzi, avem doi termeni în care încap toate aceste cazuri : „analogie" și „contaminare". „Proteza" unui *n* în *nopt*, a unui *a* în *astinge*, „epenteza" unui *r* în *cerșit*, a unui *į* în *spăimînta*, a unui *r* în *suri*, a unui *l* în *codobaltură*, a unui *p*

în *deștept* și *lăptoc*, precum și „epiteza'' unui *l* în *curmal* și a unui *g* în *curg*, *trag*, a unui *u* în *fripșu*, *arșu*, *feciu* și a lui *m*, *i* și *u* în *cîntam*, *cîntai*, *cîntau* sînt sau de natură analogică, sau se datoresc unei contaminări.

Aceste două principii —analogia și contaminarea— cărora li se poate adăuga și principiul „etimologiei populare'', nu sînt valabile numai cînd e vorba de adăugarea, ci și de **dispariția,** tot **de natură fonemică** a unor sunete. Pentru acest caz ajunge să dăm un singur exemplu. În lat. *exsucare*, *u* a dispărut pe cale fonetică prin sincopa vocalei intertonice, pe cînd în *exsuco*, vocala *u* fiind accentuată, a rămas. Astfel se explică conjugarea *usúc—uscáre*. La fel conjugăm *mînînc—mîncare.* Prin analogie s-a extras însă de la infinitivul *uscáre*, *mîncáre* o tulpină *usc-*, *mînc-*, la care —prin Ardeal— s-au adăugat desinențele prezentului și în formele rizotonice : *uscă*, *mîncă . . .*

Dar nu numai apariția sau dispariția unor sunete, ci și **modificările** lor pot fi de **natură fonemică**, explicîndu-se și ele prin analogie, contaminare sau etimologie populară.

Vom începe șirul exemplelor cu unul care se explică în același fel ca *curg* și *trag*. Pe harta nr. 44 am însemnat aria de răspîndire a lui *tung*

harta 44

în loc de *tund*. E evident că în cazul acesta nu avem a face cu transformarea fonetică a lui *d* în *g*, ci cu înlocuirea lui *tund* printr-o formă nouă. După verbe ca *uns*, cu prezetul *ung*, s-a format de

harta 48

la *tuns* un prezent nou *tung*. Tot astfel s-a născut *ucig* și *purceg*, ca variante ale lui *ucid* și *purced*, din participiul *ucis* și *purces*, după modele ca *ales—aleg* etc. Aria lui *ucig* nu coincide decît parțial cu aria lui *tung*.

Nu avem în limba romînă nici un caz în care un *c* latin urmat de *e* să fie redat prin *f*. Totuși cuvîntul nostru *afină* nu poate fi decît continuatorul latinescului *acina* „boabă'', care însă, precum am arătat în *DR*, VII, p. 103, ș.u., a suferit influența cuvîntului *dafin*. În lat. *gena*, *e* nu s-a prefăcut în *i*, precum se preface totdeauna înaintea unui *n*, ci a avut aceeași soartă ca și cînd ar fi fost urmat de *nn*. Un **gennae* latin vulgar se explică prin influența lui *pĭnnae*, ai cărui urmași romanici nu însemnează numai „pene'', ci și „gene''. Iată din mulțimea de exemple de c o n t a m i n ă r i ce pot fi citate (cf. și *LR*, I, § 3) și alte cîteva cazuri de asemenea modificări de sunete sub influența cuvintelor cu sens apropiat : prin Muscel se zice ***draiba***, formă contaminată din *drac* și *naiba* ; prin Teleorman „ciorchinei de strugure'' i se zice ***ciurpen*** (revista *Ion Creangă*, V, p. 373), cu *č* din *ciorchină* și restul din *curpen* ; în Țara Oltului se aude ***ciuturugă*** (*GS*, I, p. 136), care e și *ciot*, și *buturugă* în același timp ; PAMFILE citează (în *Industria casnică*, p. 259) forma ***clociumb***, născută din *cloambă* „ramură''+*pociumb*; în Petrova,

jud. Maramureş (punctul 348 din *ALR*, I, chestiunea 1632) în loc de *mititei* se zice *pititei*, cu *p* din *pitici*.

Iată şi cîteva din multele exemple de sunete adăugate sau modificate prin e t i m o l o g i e p o p u l a r ă: alături de *firăstrău* se aude şi forma *fierăstrău*, acest cuvînt de origine ungurească fiind apropiat de vechiul *fier*; tot astfel din ung. *csatorna* avem *ceatîrnă*, prin apropiere de verbul *a atîrna*; bulg. *lunica*, adică „lună mică", a devenit *aluniță*, căci semnul pe piele numit astfel poate fi asemănat cu o *alună* . . . Dar nu numai pentru împrumuturile din limbi străine se iveşte trebuința de a le găsi rude în limba proprie şi a le putea astfel încadra în societatea cuvintelor existente, ci şi pentru cuvintele moştenite, mai ales pentru cele rămase fără familie sau nemaiînțelese. Astfel din *lăuruscă* (din lat. *labrusca*) se naşte *rouruşcă*, apropierea de *rouă* fiind aproape fatală din momentul cînd *l* a fost asimilat lui *r* următor. Vechiul *custa* „a trăi" (din lat. *constare*), păstrat încă în regiunile nord-vestice dacoromîne, nemaifiind înțeles în alte ținuturi, versul popular *Cît oi custa şi-oi trăi* devine —deşi în forma aceasta sensul lui apare atît de alterat— *Cît oi gusta şi-oi trăi* (*Culegere de doine*, p. 27). Pe la Blaj, unde curentul latinist a lăsat urme mai adînci decît pe aiurea, cuvîntul de origine slavă *nărav* a devenit *morav*, prin apropierea de *mos, morem*. Deşi în cazul acesta etimologia nu-i populară, ci savantă şi izvorîtă dintr-un purism exagerat, principiul rămîne acelaşi; forma *prinsonier* în loc de *prizonier* se aude des în straturile de jos, care nu cunosc cuvîntul francez (*prisonnier*) din care a fost împrumutat şi-l consideră un derivat de la *prins* (participiul lui *prinde*). Bucătăreasa mea, care are pasiunea teatrului, venind deunăzi de la piață, ne-a spus că n-a cumpărat salată, fiindcă era *ofilită* „ca *Ofelia* lui Hamlet".

181. Dar şi „analogie", „contaminare" şi „etimologie populară" sînt numiri care exprimă cu alți termeni uneori aceleaşi fenomene lingvistice fără ca să ne lămurească asupra unor linii mari ce pot fi distinse în **elaborarea materialului sonic al limbii** din partea creierului nostru. Abia în momentul cînd căutăm să desluşim care sînt principiile conducătoare ale acestei elaborări —insistînd îndeosebi asupra felului cum ea se face în limba romînă— vom înțelege de fapt ceea ce e „fonemic" în modificările de rostire.

Înainte de a trece la exemple e însă necesar să ne dăm seama despre un punct esențial în judecarea întregului complex de probleme: t r a n s f o r m ă r i l e fonetice —fie că avem a face cu accidente sau legi— însemnează o î n n o i r e a limbii prin sacrificarea rostirii tradiționale de dragul rostirii nouă pe care şi-o însuşeşte omul. *La m o d i f i c ă r i l e fonemice*

—fie că ele sînt accidentale sau tind să se generalizeze și să devină colective— *forma veche și cea nouă coexistă mult timp în mintea subiectului vorbitor*. Acesta poate avea față de această coexistență a două sau mai multe versiuni de rostire o ținută pasivă, tolerîndu-le pe amîndouă, sau ajunge să le confrunte, să le cumpănească după valoarea lor funcțională sau expresivă, să le diferențieze sau să le interpreteze. În asemenea situație nu ajung numai subiectele vorbitoare izolate, ci și colectivități cu același grai. Aceasta mai ales la locul de întîlnire între două arii de rostire —după cum se poate urmări pe hărțile noastre— sau acolo unde se întîlnesc două dialecte sociale. Cazul din urmă îl putem observa mai ales la lupta ce se dă, în regiunile cu labialele palatalizate, între rostirea dialectală și cea literară, la subiectele trecute prin școală.

Hărțile lingvistice ne dau adesea posibilitatea să surprindem lupta ce se dă între forma tradițională de rostire și între cea nouă, împrumutată de la vecini sau din limba literară. De multe ori însă noi nu mai asistăm la această luptă, căci sosim la fața locului după ce criza a trecut. Dar și în cazurile acestea nu trebuie să uităm că înainte de învingerea crizei a existat o fază de luptă în care au fost angajate diferite puteri orientate adesea în direcții opuse, din care vom încerca, în cele următoare, să distingem unele. Dacă deci —ca să cităm un singur exemplu— din lat. *bĭbĭtus* și *lautus* nu avem **béut* și **láut* ci *băút* și *lăút*, cu accentuarea orientată după toate celelalte verbe cu participiul în *-út*, această inovație, generală astăzi, a fost precedată de o fază în care alături de formele tradiționale **béutu*, **láutu* au coexistat formele nouă, analoge, *băútu*, *lăútu*, care au sfîrșit cu timpul prin a înlătura pe cele vechi.

182. Unul din principiile caracteristice mai ales în limba romînă este cel de **hipercaracterizare a formelor morfologice**, tendința de a întrebuința toate mijloacele disponibile spre a distinge diferitele forme de declinare și de conjugare nu numai prin desinențe sau elemente auxiliare proclitice și enclitice, ci și prin **alternanțe sonice.** În § 153 am arătat cum această tendință poate duce la așa-numitele „hipermorfoneme”, adică la exagerări de felul istrorominului *mușål'ț* ca plural de la *mușåt*, cu adăugarea „epentetică” a unui *l'* neetimologic, după analogia lui *åt-ål'ț* (= alt-alți). Această tendință hipercaracterizatoare a făcut ca în dialectul istroromîn verbele de conjugarea în *-are* să primească, la persoana a treia din plural, desinența *-u*, după modelul verbelor în *-ere* și *-ire*. Se zice deci *ĭel' căntu*, întocmai cum se zice *ĭel' făcu* sau *ĭel' dormu*, fiindcă forma *cîntă* (din lat. *cantant*) e omomorfă cu persoana a treia din singular (din lat. *cantat*). Tot astfel la persoana a doua a prezentului indicativ desinența *-i* de la

conjugarea a patra s-a generalizat —ca şi în limba italiană— la toate conjugările, căci acest *i* prefăcea consonantele velare, în romîneşte şi dentalele, în africate (modificînd, dialectal, şi labialele în palatale). După *auzi* (din *audīs*) s-a orientat deci şi *uzi* (de la verbul *uda*, de conjugarea I) . . . Mai mult decît atît. Alternanţa între *t* şi *ţ*, care distinge, la singular, persoana întîi de a doua (*ascut—ascuţi*), a fost extinsă şi la plural (*ascuţim—ascuţiţi*) în însăşi desinenţa verbală (pe cînd în italieneşte la plural s-au păstrat desinenţele *-ate*, *-ite*, cu *-e* etimologic).

Exemplele date în § 153 pot fi uşor completate. Iată două din cele cu repercusiuni mai puternice şi care arată unele modificări de sunete fără îndreptăţire fonetică :

În *audīs* > *auzi* desinenţa *-ī* a prefăcut pe *d* în *z*; acelaşi efect l-a avut şi *i̯* din *audio*, la persoana întîi. Astfel conjugarea „regulată", din punct de vedere fonetic, este cea care se mai aude şi azi prin Muntenia

harta 36 (*eu*) *auz*, (*tu*) *auzi*. Dar *i* final afonizat nu marca îndeajuns deosebirea între persoana 1 şi 2, mai ales că în limba romînă pronumele personal „eu" şi „tu" nu se exprimă, ca în limba franceză sau germană. De aceea s-a extins şi asupra verbelor de felul lui *auz—auzi* morfonemul existent într-un mare număr de cazuri ca (*eu*) *vînd* (din lat. *vendo*)–(*tu*) *vinzi*, (*eu*) *ascund* (din lat. *abscondo*)—(*tu*) *ascunzi* . . . , producînd hipermorfonemul (*eu*) ***aud***—(*tu*) *auzi*. Tot aşa (*eu*) *văz* (din lat. *video*) şi multe alte asemenea verbe au devenit *eu* ***văd*** etc.

După (*eu*) *dau*—(*tu*) *dai* s-a născut în unele regiuni, din (*tu*) *tai*, la persoana întîi (*eu*) *tau* în loc de (*eu*) *tai*; după (*eu*) *sai* (dintr-un mai vechi *sal'u*, din lat. *salio*)—(*tu*) *sari* (din lat. *salis*) s-a orientat (*eu*) *cei*, alături de (*eu*) *cer* (din lat. *quaero*)—*tu ceri*; după (*tu*) *ţii*—(*eu*) *ţiu* s-a format, din (*tu*) *spui*, chiar şi un (*eu*) *spuu̯*.

Îndeosebi de caracteristică e în privinţa aceasta harta din care se vede că opoziţia *n*—zero la verbul *a veni* are o arie mai extinsă atunci cînd serveşte să distingă pezentul conjunctiv de prezentul indicativ, decît

harta 49 cînd e întrebuinţată spre a hipercaracteriza persoanele 1 şi 2 din prezentul indicativului. Cu alte cuvinte, chiar şi în regiunile unde se zice (*eu*) *vin*—(*tu*) *vii* apar, la conjunctiv, forme ca : *eu vin—să vie* sau *eu viu—să vină*. Această tendinţă de a diferenţia conjunctivul (devenit egal cu indicativul) există, precum am arătat (*ELR*, p. 86) din timpuri vechi, de exemplu în Codicele Voroneţean, şi la verbele cu tulpina terminată cu dentale (*cadu—să caḍă* . . .).

Asemenea hipermorfoneme se găsesc şi în declinare. La (*un*) *sac*—(*doi*) *saci* sau la (*un*) *burete*—(*doi*) *bureţi* deosebirea dintre singular şi plural e pregnantă, căci pluralul se deosebeşte de singular şi prin opoziţia

dintre africată și ocluzivă simplă ; nu tot așa la (*un*) *copaci*—(*doi*) *copaci* sau (*om*) *isteț*—(*oameni*) *isteți*. Nimic mai natural deci ca dela pluralul (*doi*) *copaci* sau (*doi*) *colaci* să se formeze noul singular (*un*) *copac* (alături de *un copaci*) sau *un colac* (astăzi numai așa), iar de la (*doi*) *orbeți*, (*doi*) *sticleți* . . . să se formeze singularele (*un*) *orbete*, (*un*) *sticlete*, întrebuințate mai ales prin Oltenia, unde *-ete* (în loc de-*eț*) a devenit unul din cele mai frecvente sufixe.

183. În luptă cu tendința de hipercaracterizare se găsește **puterea tradiției.**

Din lat. *mensa*, cu pluralul *mensae*, sau din lat. *faeta*, cu pluralul *faetae*, s-a dezvoltat, în mod regulat, în limba romînă *masă, fată*, cu pluralele *mease*, *feate* (după cum se mai rostește în unele regiuni), și apoi *mese,fete*. Opoziția *a*—*e* a devenit, după labiale, unul din cele mai caracteristice morfoneme dacoromînești. Ea e valabilă și în conjugare : *apasă*—(*să*) *apese*, *învață*—(*să*) *învețe*... Prin tendința de hipercaracterizare, alternanța între *a* și *e*, condiționată de poziția dură sau moale următoare, a cuprins și cuvinte al căror *a* după labiale nu provenea dintr-un *e* (*ĭ*) latin, ca în *masă* (din lat. *mensa*), *fată* (din lat. *faeta*), *apasă* (din lat. *appensat*), *învață* (din lat. *invĭtiat*) . . . ; astfel cuvîntul *față* (din lat. *facia* = *facies*), care în textele noastre vechi avea pluralul *fațe* (cum zic și astăzi aromînii), a devenit *fețe*. Cu alte cuvinte *fată* și *față* prezintă astăzi aceeași structură vocalică. Subiectele vorbitoare, care judecă materialul lingvistic cu care lucrează sincronic iar nu diacronic și care sînt bucuroase ca să marcheze, prin opoziții între sunete, deosebirea între diferite forme de declinare sau conjugare, au format, după modelul *fată*—*fete*, și perechea *față*—*fețe*.

„Regula gramaticală" după care *a* din tulpină după labiale se schimbă la plural în *e*, poate fi sprijinită pe un număr mărișor de exemple, ca : *bantă* (din germ. *Band*)—*bente* sau *benți*, *lopată* (din slav. *lopata*)—*lopeți*, *povarnă* (din slav. *povarĭna*)—*poverne*, *spată* (din lat. *spatha*)—*spete*, *scovardă* (din slav. *skovrada*)—*scoverze* și *scoverzi*. . . Avem însă un număr tot atît de mare de excepții, ca *babe* , *fapte*, *mame*, *maștere*, *năvale*, *nicovale*, *orfane*, *pulpane*, *zăbale* . . . Cauza acestei neregularități, atît de supărătoare pentru străinii care ne învață limba, este legea inerției, care ne face să continuăm a vorbi ca părinții noștri, să conservăm formele tradiționale. Neavînd a face cu un fenomen fonetic, ci cu unul fonemic, lupta între cele două tendințe, cea de a hipercaracteriza și cea de a păstra tradiția, dăinuiește. Ea se evidențiază mai ales în formele duble ce coexistă în stadiul actual al limbii, uneori chiar la aceiași indivizi : *barză*—*barze* și *berze*, *sfadă*—*sfade* și *sfezi* . . .

184. Pluralele cu *a* neprefăcut în *e* se păstrează mai ales în neologisme, ca *armate*, *germane*, *pante* . . . În cazul acesta nu mai avem a face cu puterea tradiției —căci neologismele sînt împrumuturi recente— ci cu **rezistența față de corpuri străine** intrate în limbă. Adevărat că vremea învinge de obicei această rezistență și face să dispară repulsia de a asimila pe intruși.

Iată cîteva exemple:

La CORESI pluralul de la *evanghelist* este *evanghelisti*, nu *evanghelişti*, cum zicem azi. De la *sas* socrul meu forma pluralul *sasi*; soția mea zice însă, ca generația tînără, *sași*, grupul mixt $s + i$ afonizat nefiind obişnuit în limba noastră decît doar în formații relativ recente, cum e pluralul *căsi*, în loc de *case* (întrebuințat mai ales prin Ardealul nordic).

Uneori și cuvintele vechi sînt tratate ca neologismele. În asemenea cazuri avem de obicei a face cu cuvinte care s-au pierdut din graiul comun şi au fost reînviate în limba literară din vreun dialect, încît sînt simțite de majoritatea populației ca neologisme.

Un caz interesant în care puterea tradiției a fost mai mare decît o alternanță cu rol de morfonem este următorul: din lat. *cálamus* avem *cárăm*, cuvînt întrebuințat încă prin unele regiuni (însemnînd „drugul scării" *DA*). Se pare că prin despicarea lui *m* în *mb* (§ 72) s-a născut forma * *cárămb*, iar cu mutarea accentului, *carî'mb*. În forma aceasta, deși *a* din silaba dintîi și-a pierdut accentul, el n-a devenit *ă*, ca în nenumărate alte cazuri, decît în unele regiuni, fiindcă rostirea tradițională, cu *a*, a rămas prin puterea inerției.

Același caz îl observăm la participiul *fost*, care în întrebuințare adjectivală nu aparține graiului popular, ci e un decalc cărturăresc după fr. „ancien" sau redă pe vechiul „biv" (în „biv postelnic") și pe lat. „ex": *fost ministru* este un „ex-ministru" și corespunde fr. „ancien ministre". Aşa se explică de ce se zice „*fostă* prezidentă a societății Crucea roșie" mai des decît *foastă*. Tot ca neologism simțim cei mai mulți pe *dezvolta*, de la care formăm persoana a treia din indicativul prezent mai des *dezvoltă* decît *dezvoaltă*. De fapt, în locuțiuni ca *copiii se dezvoltă bine* avem a face cu un decalc după fr. „développer" sau germ. „entwickeln", străin țăranului nostru. Tot astfel adjectivul *trist* face impresia unui cuvînt cărturăresc. Aşa se explică de ce în Palia de la Orăștie (163/4 ed. ROQUES) pluralul de la acest cuvînt e *tristi*, nu *triști*.

Alături de *lățime*, *înălțime*, *preoțime*, *cruzime*, cu alterarea regulată a dentalelor înaintea lui *i* lung accentuat din sufixul *-īmen*, avem *desime*, *grăsime*, *grosime*, *îngustime*, mai rar *josime* şi *totime*, precum și *surdime* alături de *surzime*. Pe vremuri, cînd mi se părea că o explicare, chiar cînd îi lipseşte puterea de a convinge, e preferabilă lipsei oricărei explicări,

scriam că „neregularitatea" din *grosime* se datorește faptului că odinioară am avut și noi, ca italienii, derivatul **grosume*, și că numai mai tîrziu sufixul *-ume* a fost înlocuit prin *-ime* (care s-a substituit la noi și lui *-ame*), fără ca tulpina să se schimbe. Dar asemenea neregularități nu se ivesc numai la derivatele în *-ime*, ci, deși mai rar, le întîlnim și la derivatele cu alte sufixe, de ex. *argintiu* alături de *argințiu* (ca *vinețiu* etc.), *părintesc* alături de *părințesc* (ca *preoțesc*, *frățesc* etc.), *săgetea* alături de *săgețea* ș.a.

În unele cazuri putem întrezări cauza care împiedecă să apară morfonemul. Astfel ea ar putea fi o m o n i m i a în cazuri ca *fetie* (alături de *avuție, bărbăție, beție, blăstămăție, bogăție, curăție, luminăție, preoție, sfinție* . . .), căci **feție* ar putea fi considerat ca un derivat de la *față*. Mai adesea însă cauzele imediate ale unor asemenea neregularități ne rămîn ascunse și nu există decît o explicare, de ordin general : din momentul cînd nu mai avem a face cu o evoluție fonetică automată, ci cu un fenomen fonemic, din clipa cînd individul vorbitor are în fața sa două sau mai multe forme coexistente sau chiar numai mai multe modele între care poate alege și e pus în situația să ia față de ele o atitudine, intră în joc elementul subiectiv cu tot alaiul de variațiuni pe care le poate produce.

Astfel se explică unele contraziceri din cele mai remarcabile, precum le putem observa bunăoară la alternanța între *o* și *oa*, vie în conștiința oricărui romîn. Cînd lat. *cubitum* a devenit **cuăt* și apoi *cot*, legea fonetică a metafoniei lui *o* era încheiată, încît în forma pluralului, *cote*, *o* nu s-a mai transformat în mod mecanic în *oa*. Modelul lui *tot—toate* a putut produce un *cot—coate*. De fapt pluralul *coate* este azi cel obișnuit în limba noastră. La unii indivizi însă puterea tradiției a fost mai mare decît simțul pentru alternanța *o—oa*, încît ei au păstrat pluralul *cote*, cu *o* dezvoltat în mod normal din lat. *cubita*. Există chiar o arie intreagă în care pluralul de la *cot* este pînă azi *cote*, precum se poate vedea din h. 95 în *ALRM*, II/I. Aceeași șovăire între *o* și *oa* o găsim la *proaptă* și *proptă*, căci dintre cei ce au format, de la *propti*, acest postverbal, la unii era mai puternic simțul pentru alternanța *o—oa*, iar la alții inerția tradițională.

Cu atît mai mare va fi șovăirea la neologisme, unde în locul simțului tradițional apare cealaltă tendință care oprește generalizarea unei alternanțe, rezistența de a asimila cuvintele simțite ca străine celor băștinașe. Din lupta între cele două puteri lucrînd în sensuri opuse se nasc șovăiri ca *adoptă, aprobă, transportă*, cu *o* păstrat (nu însă în Ardeal, unde se zice de obicei *adoaptă, aproabă, transpoartă*) față de *invoacă, provoacă*. Dacă fr. *bonne* a fost împrumutat în forma *bonă*, iar fr. *baronne* sub forma *baroană*, cauza e că al doilea cuvînt e simțit ca feminin al lui *baron*, iar pentru deosebirea de gen, afară de desinența *-ă* la feminin, noi avem și morfonemul

hipercaracterizator *o—oa*. După modele ca *domn—doamnă, socru—soacră, ușor—ușoară*... s-a putut orienta *baron—baroană*. Totuși a rămas *cazon—cazonă*, probabil fiindcă femininul de la acest termen ostășesc e mai rar. Alternanța *o—oa* apare și la plural, după modele ca *rod—roade*, în neologisme recente de tot: *claxon—claxo**a**ne, combinezon—combinezo**a**ne*.

Asemenea exemple ne arată că *vechimea pătrunderii unui cuvînt de împrumut nu este totdeauna factorul decisiv pentru asimilarea lui.* Desigur că dacă neologismul de dată veche, cuvîntul *corona*, intrat in limba noastră din latina medievală prin mijlocirea altor limbi, a devenit *coroană*, generalizarea formei cu *oa* nu a urmat dintr-o dată, ci după ce cele două forme *coronă* și *coroană* vor fi coexistat un timp oarecare în limbă. Dimpotrivă, din it. *maccaroni* noi am făcut de-a dreptul *macaroane*, asimilîndu-l imediat pluralelor in *-oane*. Istroromînii, deprinși să rostească pe *a* accentuat ca *å*, spun *telegråm*, deși în alte neologisme ei au păstrat uneori pe *a* nealterat și deși acest sunet apare, menținut prin tradiție, și în unele cuvinte vechi (cf. *SI*, II, § 5).

185. În lupta între forma tradițională și între tendința de hipercaracterizare se pot ivi două fenomene dintre care unul este cel de **exagerare**, iar altul cel de **relaxare sau încetare a simțului pentru alternanțele** dintre diferitele perechi de foneme.

Pentru cazul dintîi am dat exemple în § 153, vorbind despre hipermorfoneme. Tabloul dat acolo poate fi completat cu cîteva exemple nouă, în legătură cu alternanța între *o* și *oa* de care am vorbit în cele precedente (§ 184).

Înainte de alte vocale decît *ă* și *e*, *o* nu se transformă în *oa*, ci raportul între *oa* și *o* e inversat: *soacră—socru, socri*. Cînd la cuvîntul *groază* se adaugă sufixul *-nic*, am aștepta deci ca *oa* să se prefacă în *o*. De fapt prin Moldova cu Bucovina se zice *groznic*; în limba literară însă avem *groaznic*. Acest *oa* se poate explica prin puterea inerției, dar și prin împrejurarea că *în momentul creării unui cuvînt derivat simțul pentru alternanțele din limbă nu este totdeauna treaz. Acest simț lucrează uneori cu intermitențe și poate să fie atît de relaxat, încît să înceteze cu totul.* Între alternanțele citate în § 148 sînt și *n—į* și *ț—č* la derivatele cu sufixele *-(i)or, -(i)os* și *-(i)une*: *bătrîn—bătrîior, cuvine—cuvios, mustață—mustăcios, isteț—istecior*. Totuși, alături de *sprinteior* se găsește și diminutivul mai nou *sprintenior*, alături de vechiul *grecios* (de la *greață*) forma mai nouă *grețos*, și numai *ațos, cețos*.

186. Transformările fonetice distrug uneori legătura etimologică între cuvinte. Astfel, nici chiar pentru latini nu mai era evident că *cernere*

și *cribrum* aparțineau aceleiași familii de cuvinte. Cu atît mai puțin simte romînul o legătură etimologică între *a cerne* și *ciur*, deși din punct de vedere semantic avem a face cu același raport între verb și instrument ca între *a secera* și *secere*. Se întîmplă însă și cazul contrariu. Conștiința despre legătura etimologică între două sau mai multe cuvinte este atît de vie, încît ea împiedică o evoluție „normală" fonetică.

Potrivit cu un fonocinem latin, *a* s-a transformat în *e* în derivate ca *imberbis*, *consecro*, *impertio* . . . **Simțul etimologic**, care recunoaște în asemenea derivate cuvintele *barba*, *sacrus*, *pars* . . . a reconstruit formele *imbarbis* (*CGL*, 60, 21 etc.), *consacro* (*CIL*, IX,1095), *impartio* (>rom. *împart*) . . . Același fenomen s-a întîmplat la noi în vremuri recente, cînd din neologismul *inimic* (lat. *inimicus*) am făcut *inamic*.

Din cauza simțului etimologic al subiectelor vorbitoare, nici alternanțele în unele forme de conjugare și de declinare sau în unele derivate nu apar în mod consecvent. Acest caz nu se întîmplă la alternanța *a—ă*, dar e destul de frecvent la alternanța *o—u*. Alături de *porc—purcel*, *coc—cuptor*, *domn—dumneata* avem *porcărie* și *coptură*, *domnișor*. . ., alături de *cos—cusutură*, *rog—rugăciune*, *soră—surată* . . . avem *porumb—porumbar*, *floare—Florii*, *covrig—covrigar*. . . Desigur că înainte ca una din aceste forme, cea cu *o* sau cea cu *u*, să se generalizeze sau să devină literară, au coexistat amîndouă formele, precum se poate vedea din numele de familie *Purcaru*, *Murăraș* față de apelativul *porcar*, *morar* ș.a. Același fenomen îl observăm și la unele forme de conjugare. Pe cînd în Ardeal se conjugă *dorm—durmim*, ca *rog—rugăm*, în limba literară avem *rog—rugăm*, *port—purtăm*, dar *dorm—dormim*.

În legătură cu simțul etimologic se pot face cîteva deducții interesante, dintre care vom menționa una. Un *a* neaccentuat se transformă în *ă*. Dacă în unele regiuni din nord-estul Ardealului se zice *sînătos*, cu *î*, nu avem a face cu o închidere a lui *ă* în *î* înainte de *n* —pe cale fonetică— în silabă neaccentuată, ci acest *î* este o dovadă indirectă că în acele regiuni s-a conservat mai mult timp —ca și la aromîni (*săn*) și la istroromîni (*săr*)— adjectivul *sîn*, din *sanus*, care numai încetul cu încetul a fost înlocuit prin derivatul *sănătos*, din cauza omonimiei supărătoare cu *sîn* (din lat. *sinus*). Conștiința legăturii etimologice cu acest *sîn* a făcut ca *sănătos* să se rostească *sînătos*, întocmai cum conștiința că *mînerul* se prinde în *mînă* sau că *lînarul* vinde *lînă*, face ca să pronunțăm în aceste derivate un *î*, spre deosebire de *ă* din *mănușă*, care azi însemnează altceva decît „mînă mică".

187. În cele mai multe cazuri citate pînă acum —fie că am avut a face cu o hipercaracterizare sau cu simțul etimologic, cu contaminări

sau cu etimologii populare— fenomenele constatate presupuneau o orientare după niște modele existente (*auzi—aud* după *uzi—ud*, *față—fețe* după *fată—fete*, *copaci—copac* după *saci—sac*, *sînătos* după *sîn*. . .) sau o suprapunere a unui cuvînt evocat printr-o asociație de idei peste altul (*dafin* peste **acină*, dînd *afin*; *alună* peste **luniță*, dînd *aluniță*. . .) sau a unor forme de conjugare peste altele (*cere*+**cesit*, dînd *cerșit* . . .). *Notele comune ce există între mai multe cuvinte sau între diferitele forme ale aceluiași cuvînt permit spiritului de organizare înnăscut omului să înglobeze în aceleași grupuri cuvintele și formele de conjugare și declinare și să creeze astfel condițiile necesare pentru o influență reciprocă.* Astfel se produc acele cazuri de **normalizare internă morfologică**, care dau cele mai multe „excepții" la aceea ce se consideră de obște ca „legi fonetice".

Ele sînt de mai multe feluri:

a) Sunete din formele rizotonice —adică cele accentuate pe tulpină— trec în formele accentuate pe terminație. Pe cînd bunăoară în *șapte* și in *săptămînă* sau în *șerb* și *serbare* avem reflexe fonetice regulate, întrucît *s* se transformă în *ș* numai înainte de *e* scurt latin accentuat (*sĕ'ptem*, *sĕ'rvus*), dar rămîne nealterat înainte de *e* neaccentuat (*sĕptimána*, *sĕrváre*), infinitivul de la *șed* (din lat. *sĕ'deo*), corespunzînd latinescului *sĕdére*, nu mai e, precum am aștepta, **sedere*, cu *s* păstrat, ci *ședere*, cu *ș* generalizat din formele rizotonice în toate celelalte forme de conjugare (*ședém*, *șezúi*, *ședeám*, *șezúsem*, *șezî'nd*, *șezút* . . .). Tot așa s-au generalizat in formele accentuate pe terminație, din cele rizotonice, *ț* din *țin* (lat. *tĕneo*), *ie* din *ies* (lat. *ĕxeo*), *au* din *laud* (lat. *laudo*) și *m* din *cúmpăr* (lat. *cómparo*) sau *n* din *încúnjur*, *ie* din *pierd* (lat. *pĕrdo*), *pt* din *fapt* (lat. *factum*) și *bd* din *rabd* (lat. **rab(ĭ)do*). Prin urmare zicem *țineam* în loc de **tineam*, (din lat. *tenēbam*), *ieșire* în loc de **așire* (din lat. *exīre*), *lăudăm* în loc de **lădăm* (din lat. *laudámus*), *cumpărat* (din lat. *comparátus*) în loc de **cupărat*, *pierdut* în loc de *perdut*, *încunjurăm* în loc de **încujurăm*, *făptură* (din lat. *factúra*) în loc de **fătură* și *răbdare* (din lat. **rab(ĭ)dáre*) in loc de **rădare*.

Totuși avem și cazuri în care asemenea normalizări nu s-au făcut. Astfel *e* s-a transformat în *i* înainte de *n* numai subt accent în *vin* (din lat. *vénio*), dar a rămas —cel puțin în limba literară— în *veni* (lat. *venire*); in loc de *ău* proton apare *ă* în *cătá*, alături de *căuta* (din lat. *cautare* = *cavitare*); alături de *pierdut* se aude în unele părți *perdut*, formă atestată adesea în textele vechi, în care găsim și forme ca *cupăra*, *cuplit*, *încujura*. . ., cu *n* (*m*) din prefixul *con-* amuțit înainte de consonante cînd urma accentul. Pe cînd marea deosebire ce exista mai demult între *uit* (din lat. *oblīto*) și *uitare* (din lat. *oblitare*) a fost cu timpul desființată, și azi zicem *uitare*,

iau (din lat. *lĕ'vo*) se deosebește de *luăm* (din lat. *lĕvámus*), din cauză că numai înainte de *ĕ* scurt accentuat *l* se înmoaie și apoi se preface în *i̯*.

b) Formele accentuate pe terminație trec în tulpină. Așa se explică *ă* din ***vărs*** —am aștepta ****viers***, din lat. *vĕrso*— după *vărsáre* (din lat. *versáre*); *i* din arom. *azĝír* „zbier" în loc de *e*, după *azĝirát; u* din *mustru* în loc de *o* (din lat. *monstro*) se explică după *mustrare;* lipsa lui *n* din *cúfur* —am aștepta **cúnfur* — după *cufurire* (din lat. *conforire*); *las* —am aștepta ****laps***— din lat. *laxo*, după *lăsáre* (din lat. *laxáre*) și *arăt* —am aștepta **arăpt*— din lat. **arrecto*, după *arătáre* (din lat. **arrectare*). Din bulg. *razgaljam* ar trebui să avem (*eu*) ***răzgai***; dacă zicem *răzgîi*, apariția lui *î* (din *ă*) se explică din formele accentuate pe terminație: *răzgîiém*, *răzgîiá* etc. (și după modele ca *mîngîi—mîngîiá*, *mîngîiém* etc.). Tot așa se explică ***bîntui*** în loc de **bantui* (din ung. *bántani*) după *bîntuím*, *bîntuít* etc. și ***îngîn*** în loc de *îngan*, cum zic aromînii, din lat. *inganno*, din *îngînă'm*, *îngîná* etc.

c) Sunetele —sau nuanțele de sunete— îndreptățite numai în anumite forme verbale se transmit și asupra altora. D. Șandru (*BL*, V, p. 137) dă din Almaj formele ***vind***, ***vindut***, ***să vindă*** în loc de *vînd*, *vîndut*, *să vîndă* după *vinzi*, *vindem*. Herzog-Gherasim citează, din Marginea, infinitivul *ali̯argá* (*Marginea*, p. 17) cu *i̯a* (din *ea*) îndreptățit numai la pers. 3: (*el*) *ali̯argă*. Verbul *mergere* avea în limba latină *e* scurt la prezent și la infinitiv, dar *e* lung la aorist și participiu. Din *mĕrgo*, *mērsi*, *mērsum*, *mĕrgere* ar fi trebuit să avem în romînește, dacă evoluția ar fi fost normală, **mierg*, *mersei*, *mărs*, **mierge*. Deosebirile între diferitele forme verbale s-au nivelat însă astfel că la dacoromîni și la istroromîni s-au generalizat formele cu *e* (dacor. *merg*, *mersei*, *mers*, *merge*, istror. *meg*, *mes*, *męre*), iar la aromîni și la megleniți formele cu *ie* (arom. *ńerg*, *ńers* . . .). Dacă cuvîntul *leu* nu e de origine savantă la noi, forma lui s-ar putea explica astfel că *e* închis din acuzativul *leonem* (păstrat, după I. Iordan, în toponimicul *Lăune*) a pătruns și la nominativ, prefăcînd pe *lęo* (= clasic *lĕo*, care ar fi dat **l'eu* și apoi **ieu*) în *lęo*.

d) Forma pluralului influențează singularul. Dacă *peană* păstrează pe *ea* netransformat în *a* după labială în poziție tare, de vină pare a fi pluralul *peane* (devenit mai tîrziu *pene*) întrebuințat mai des decît singularul. După pluralul *beți* s-a construit singularul *beat*, în loc de **bet*, după modele ca *băieți—băiat*. Prin părțile Sibiului se aude o *crătiță*, o *lătură*, în loc de *o cratiță*, *o latură*, cu *ă* din pluralul *crătiți*, *lături*. Tot așa s-ar

putea explica *ă* din *pănură*, în loc de *a*, dacă acest cuvînt e un derivat din lat. *pannus*.

Dacă metafonia lui *în* înainte de *e* din silaba finală, precum apare în *cîine* și *mîine* (din *cîne* și *mîne*), nu o găsim decît într-o foarte mică regiune la cuvîntul *rămîine* (din *rămîne*), cauza este că la acest verb grupul *în* nu era accentuat sau nu era urmat de *e* în cele mai multe forme flexionare (*rămîn*, *rămînînd*, *rămîneam* ...) și deci *în* pentru *îin* s-a putut generaliza pretutindeni. Tot astfel din cauza lui *stăpîn*, *stăpînă* și a lui *bătrîn*, *bătrînă* se explică neivirea metafoniei la vocativul sau la pluralul feminin *stăpîne* și *bătrîne*.

e) Masculinul influențează femininul și invers. Dacă din *doauă* —cum se mai pronunță prin unele părți și cum se rostea în vechime— avem *două*, una din cauzele acestei transformări e forma masculină *doi*. Tot astfel masculinul *noi* a schimbat pe *noauă* în *nouă*.

f) Mai rar putem constata influența derivatului asupra cuvîntului primitiv. Acesta e cazul dialectalului *ușure* în loc de *ușor*, în regiuni în care acest adjectiv se întrebuințează mai ales sub forma diminutivală *ușurel* (după cum se zice și *încetinel* în loc de *încet*).

Prea adesea se exagerează însă în direcția aceasta, aplicîndu-se în mod mecanic această explicare și în cazuri în care e foarte puțin probabil ca formele derivate să fi atras după sine cuvîntul primitiv. Astfel CANDREA-DENSUSIANU explică în *Dicționarul* lor *etimologic* și pe *frasen*, pentru *frapsen*, prin derivatul *frăsinet*; pe *mierlă*, pentru *miarlă*, prin *mierliță*, *mierluță*, *mierloi*; pe *inimă*, în loc de *înimă*, prin *inimos*; pe *mîrced*, pentru **marced*, prin *mărcezi*. Noi am dat în § 66 lui *frasen* altă explicare (admițînd o disimilare completă a lui *f* în stadiul *frafsen*); *e* nu s-a diftongat, după I. IORDAN, în *mierlă*, fiindcă sincoparea lui *u* din *mĕrula* a putut să fie tîrzie; *i* din *inimă* nu e greu de explicat, căci prefacerea lui *î* în *i* în poziție moale se găsește și în silabă accentuată (cf. *eu întru—tu intri*); cît despre *î* din cuvîntul *mîrced*, acesta se poate explica prin influența adjectivului aparținînd aceleiași ambianțe semantice, *rînced* (din lat. *rancidus*).

188. După cum există un simț etimologic, se poate constata și un **simț gramatical** la subiectele vorbitoare. Prin acesta se explică tendința de a avea, după posibilitate, *aceleași semne pentru aceleași funcțiuni gramaticale*.

Generalizînd transformarea lui *e* în *ă* și a lui *ea* în *a* după labiale în poziție dură asupra tuturor cazurilor, prin Ardeal și prin Moldova se zice, *vorbăsc* și *tocmală*, după cum se zice *văd* și *masă*, iar nu *vorbesc* și *tocmeală*, ca în limba literară. Formele cu *-esc* și *-eală* s-au născut printr-o generalizare gramaticală, adică prin atașarea acestor terminații extrase din exemple ca *gătesc*, *gonesc*, *întineresc* ..., *găteală*, *încetineală* ..., în care nu exista cauza care prefăcea pe *e* în *ă* și pe *ea* în *a*.

Influența labialei precedente a schimbat pe *e* final în *ă* în *legumă* din lat. *legume(n)*, dar la plural *e* s-a păstrat, pentru că simțul gramatical cerea ca singularul să se distingă de plural și fiindcă existau nenumărate modele cu *ă* la singular și cu *e* la plural. Din aceeași cauză pluralul de la *mamă* și *văduvă* e *mame, văduve*, și nu *mamă, văduvă*.

Totuși uneori uzul șovăie. Un *u* precedent schimbă pe *e* următor cu mai multă consecvență în *ă* decît consonantele labiale, încît forma mai veche *vădua* sau *piuă* e egală la singular și la plural. (Totuși, dacă ar trebui să formez eu pluralul de la *piuă*, aș fi aplecat să zic *piue*). După *r̄* avem, în graiul familiar, pluralul *cară* și persoana a treia *el cură* (în regiunile în care acest cuvînt n-a fost înlocuit prin *curge*); în limba literară se zice însă *două care*, iar de la verbul *omorî* se zice la indicativ *el omoară* (deși ca verb de conjugarea a patra am aștepta desinența *-e*), dar la conjunctiv *să omoare* (după modelul verbelor de conjugarea I: *el cîntă—să cînte*).

Deși după *i̯* un *a* se preface în *e* în poziție moale (*buruiană—buruiene, băiat—băieți*...), participiile păstrează pe *a* și la plural. Simțul că infinitivului *-are* îi corespunde, în marea majoritate a cazurilor, și la plural, participiul *-at, -ați, -ate* (*lăudare, lăudat, lăudați, lăudate*) a oprit prefacerea lui *a* în *e*. De aceea se zice (*doi*) *băieți* (*îm*)*băiați* sau (*niște*) *muieți muiați*. Substantivele *băieți* și *muieți* nemaisimțindu-se ca participii, au transformat pe *a* în *e*. Tot tendința de schematizare a terminațiilor produce nesiguranță cînd formăm infinitive substantivate sau gerundii de la verbe a căror tulpină se termină cu un sunet muiat: *îngenuncheare* și *îngenunchere, studiînd* și *studiind* . . .

Despre simțul gramatical scriam în *DR*, VI (1929—1930), p. 215: „Simțul gramatical nu este o aptitudine care trebuie învățată în școli, ci este un dar cu care omul se naște și poate fi cel mult dezvoltat și înnobilat în școală. Acest simț e unul din cei mai decisivi factori activi în economia limbii. Mijloacele întrebuințate de lingvist spre a pătrunde în tainele limbii sînt în esență aceleași ca mijloacele întrebuințate de individul grăitor cînd își „învață" limba. La baza amînduor acțiuni e același proces mintal, în stadiu rudimentar și adesea subconștient la individul grăitor, conștient și disciplinat prin metodele de investigație științifică la lingvistul de profesie. Dacă lingvistica a făcut progrese atît de mari, este pentru că ea a fost scoasă din camera deducțiilor abstracte și îndrumată pe terenul observației imediate și directe. K. VOSSLER a comparat o dată limba vorbită cu o livadă înflorită, iar gramatica scrisă cu un ierbar. Precum botanistul va cerceta viața plantelor în natură și va face uz de ierbare numai în cazuri excepționale și mai mult în scop didactic, tot astfel lingvistul va aduna din gramaticele scrise c u n o ș t i n ț e utile, dar ș t i i n ț a sa o va cîștiga numai dacă va încerca să surprindă, în sufletele celor ce vorbesc, însuși procesul de îmbogățire și de perfecționare a limbii. Aș îndrăzni chiar să afirm că *numai acel lingvist urmează, în cercetările sale, calea cea bună, care nu-și falsifică, prin autosugestii și speculațiuni artificiale, darul înnăscut pentru înțelegerea limbii, ci caută să proiecteze pe ecranul conștientului filmul ce rulează în subconștientul său de observator al graiului propriu.*

Fireşte că dificultăţile întîmpinate de cel ce caută să pună de acord preocupările ştiinţifice cu instinctul său lingvistic sînt adesea foarte mari. Ele se ivesc mai ales cînd căutăm să formulăm regula gramaticală, care e totdeauna rigidă, punînd în opoziţie cazurile normale cu cele excepţionale, pe cînd gramatica nescrisă este de o elasticitate atît de minunată, încît poate îngloba, fără contradicţie, normalul cu excepţionalul.

189. În *LR*, I, § 8 am dat cîteva exemple în care cuvinte ce aparțin acelorași grupuri semantice, ca și cele ce au sensuri opuse, se influențează reciproc și în ceea ce privește sunetele din care sînt compuse. Astfel lat. ***gravis*** a devenit *grevis* (rom. *greu*) din cauza lui *levis* „uşor"; *crassus* a devenit ***grassus*** (rom. *gras*) din cauza lui ***grossus***; ****vao*** (din *vado*) „merg" a atras după sine pe **stao* (rom. *stau*), în loc de *sto*, iar acesta pe ****dao*** (rom. ***dau***), în loc de *do*, din cauză că *do* și *sto* erau singurele verbe monosilabe latine conservate în romînește, pe care le unea rima. Cînd în loc de *cure* (*cură*), din lat. *currĭt*, s-a născut forma *curge*, coexistența celor două forme ***cure***—*curge*, a făcut ca alături de *merge* să se nască varianta *mere*.

În cazul lui *currere* și *mergere*, pe care le unește pe de o parte sfera semantică a verbelor ce exprimă o mișcare și pe de altă parte aparținerea aceleiași conjugări și participiul în *-s* (*curs—mers*), avem a face cu ceea ce se numește **forme proporționale.** Tot astfel, *stau* și *dau* formînd în mintea noastră un grup strîns legat prin rimă, s-au influențat reciproc și în alte timpuri decît la prezent, încît aoristul *dede* (vechi *deade*, din lat. *dedit*) a devenit *dete*, după *stete* (din lat. *stetit*).

Asemenea forme proporționale sînt foarte dese în morfologie, unde ele se citează de obicei sub titlul de „analogii". Ele se găsesc de asemenea în derivație și în fonemică.

Astfel, dacă în dialectul aromîn, alături de sufixele *-ame* și *-ime*, din lat. *-amen* și *-imen*, găsim și un sufix *-eame*, în abstracte ca *dulțeame*, s-ar putea ca *e* de la sfîrșitul cuvîntului *dulțe* să se fi păstrat —împotriva obiceiului de a avea, în derivație, tulpina cu eliminarea vocalelor finale— după seria de sufixe *-**a**lă*, *-**i**lă*, *-**ea**lă*. Tot astfel seriile *-**a**ș*, *-**e**ș*, *-**i**ș*, *-**o**ș*, *-**u**ș*, sau *-**a**ci*, *-**e**ci*, *-**i**ci*, *-**o**ci*, *-**u**ci* au putut servi ca model pentru completarea seriei *-**a**c*, *-**i**c*, *-**o**c*, *-**u**c*, cu un sufix *-**e**c*.

Din fonemică s-ar putea cita nașterea alternanței nouă *ea—e* în poziție moale. În limba veche se zicea *un sătean, o sătean(c)ă, doi săteani* și *două săteance*. Cînd diftongul *ea* a devenit *e* prin asimilare față de *e* din silaba următoare, deodată cu transformarea lui *feate* în *fete* sau a lui *dease* în *dese*, s-a prefăcut și *sătean(c)e* în *sătence*. Cum însă la pluralul de la cuvinte ca *des* nu mai existau decît forme cu *e* (*deși, dese*), s-a format și de la *sătean* pluralul *săteni* în loc de *săteani*, stabilindu-se o nouă alternanță: *ea* în

poziție dură și *e* în poziție moale, care a făcut ca și de la cuvinte ca *veac* pluralul nou să fie *veci* (în loc de *veaci*).

190. Tot de natură fonemică sînt modificările de rostire din **graiul afectiv** și cel **onomatopeic.**

Cînd subiectul vorbitor are impresia că sunetele unui cuvînt au și o valoare expresivă sau imitativă, atunci se poate întîmpla ca observarea acestei legături intime între sens și sunete să împiedece generalizarea unei inovații de rostire sau chiar să stăvilească o lege fonetică.

Diftongul *ae* din latina clasică a devenit *e* în latina vulgară. Această transformare a fost atît de consecventă, încît din toate cuvintele cu *ae* nici unul nu apare în romînește cu acest diftong. Cu o singură excepție. E exclamația *vae*, care continuă să existe în limba noastră sub forma *vai* (cu *ae* prefăcut în *ai* prin diferențiere ; el s-a pronunțat desigur cu *ae* în latina estică (cf. bulg., sîrb., alb. *vaj*).

În *DR*, I, p. 93 am arătat cazuri din alte limbi în care onomatopeele se arată refractare transformărilor de sunete obișnuite și am presupus că și verbul nostru *a bălăi* poate fi considerat ca urmaș al latinescului *balare*, cu păstrarea lui *l* intervocalic, deoarece, dacă s-ar fi transformat în *r*, combinația *b—l* ar fi încetat să aibă valoarea imitativă a behăitului oilor. Ceea ce nu vrea să spună că o asemenea rezistență față de transformările obișnuite apare în toate cazurile, căci, ca la orice fenomen fonemic, legătura între sunet și sens există numai pentru unele subiecte vorbitoare și e mai vie în anumite cazuri decît în altele.

Un fenomen care merită să fie urmărit cu mai multă atenție e faptul că există o legătură între păstrarea unor sunete în cuvinte onomatopeice și între lungimea sunetelor în afect. Astfel în onomatopeea *pĭt-*, dentala *t* se păstrează și în limbi care prefac pe *t* între vocale în *d* (de ex. în fr. *petit*), ca și cînd am avea a face cu o formă *pĭtt-*. Tot așa s-ar putea explica păstrarea lui *p* netransformat în *k'* în cuvîntul de origine onomatopeică *pică* în unele graiuri aromîne (cf. CAPIDAN, *Aromînii*, § 108).

Pășind mai departe pe acest drum, am putea explica și alte neregularități din limba romînă.

Dacă *o* nu se transformă în *u* înainte de *n*, după cum ne-am aștepta, în cuvîntul *tont*, care nu poate fi despărțit de span. *tonto*, cauza ar putea fi în cazul acesta o apăsare asupra sensului de „nătărău" prin lungirea consonantei continue *n*, precum o constatăm, pe teren romînesc, în acel *alllb* pe care l-am cunoscut în § 37.

Între cuvintele cu *r̄* în loc de *r* se găsește în *ALR* și *cur̄at*, care etimologicește —fie că-l considerăm ca urmaș al lui *curatus* sau al lui *colatus*—

am aştepta să se rostească numai cu *r*. Dar acest *cur̄at* e probabil un fel de superlativ („foarte curat") de felul lui *depaarte* „foarte departe" sau *maare* „foarte mare". Dacă pe la Braşov —şi probabil şi prin alte părţi— persoana a doua din indicativul prezent şi a treia din conjunctivul prezent al verbului *curăţi* (=*curăţa*) este *cureţi, să curețe*, iar nu *curăţi, să curăţe*, ca în limba literară, cauza trebuie să fie tocmai rostirea cu *r̄*, după care transformarea lui *ă* în *e* în poziţie moale e obişnuită (cf. *să arete*).

Tot cu *r̄* în loc de *r* se rosteşte —sau s-a rostit— şi *amar* sau verbul *a suferi*, atunci cînd vorbitorul vrea —sau voia— să exprime un grad mai intensiv de amărăciune sau de suferinţă. Aşa s-ar putea explica prefacerea lui *i* în *î* şi a lui *e* în *ă*, ca după *r̄*, în derivatele *amărî* şi *amărăciune* şi în forma *suferă* în loc de *sufere*.

Lungirea lui *r* iniţial în *rău*, tot spre a arăta un fel de superlativ (§ 22), e de asemenea atestată în *Atlasul lingvistic* şi în regiunile care azi nu mai rostesc un *r* vibrat la începutul cuvintelor. Dar dacă o intensificare a sensului se poate obţine prin mărirea duratei la *rău*, ea poate să se ivească şi la cuvîntul cu sens opus, fie că se lungeşte vocala (*biiine* = foarte bine) sau, ca la *r̄ău*, consonanta iniţială. Un *bbbine*, cu o lungire sau apăsare asupra lui *b* care e rostit astfel cu o ocluziune mai energică, ar putea fi cauza pentru ce palatalizarea lui *b* are în acest cuvînt o arie de răspîndire cu mult mai redusă decît în alte cuvinte cu *b* + *i* (cf. hărţile publicate de D. Macrea în *DR*, IX).

Pentru derivatele cu *ă* şi *î* de la *amar*, G. Giuglea admitea (*DR*, II, p. 390—393) influenţa germanului *marrjan* „a stînjeni, a necăji". Despre sufixul *-onneus* şi *pitzinnus*, cf. § 177.

191. În cele precedente am cunoscut un număr mare de cazuri în care se ivesc sunete nouă sau dispar şi se modifică sunete vechi prin intervenţia unor acţiuni de natură fonemică. În aproape toate aceste cazuri am avut a face cu **accidente fonemice**, adică cu fenomene mai mult sau mai puţin izolate, care uneori şi-au găsit şi imitatori, formînd arii mai restrînse sau mai întinse.

Cînd asemenea accidente se repetă sau se ivesc din mai multe părţi, ele pot da naştere la nişte **fenomene** tot **de natură fonemică**, care fac impresia unor „legi", **cu un caracter** mai mult sau mai puţin **general** şi chiar **imperativ** şi care din această cauză se confundă cu „legile fonetice".

Spre deosebire de celelalte dialecte romîne, dacoromînii prefac pe *a* în *ă* şi pe *ea* în *a* după labiale în poziţie dură. Pe cînd aromînii nu zic numai *nveţi*, ca noi, ci şi *nveţ*, noi am conservat pe *înveţi*, dar am prefăcut pe *înveţ*, în *învăţ*. Această rostire colectivă şi generală —afară de mici resturi prin regiunea Haţegului şi în unele cuvinte ca *peană, peară, veadră* . . .

pe o fâşie mai întinsă din Transilvania — e rezultatul unei serii întregi de combinaţii fonemice. Fonetică e numai rostirea lui *e* ca *ă*, indiferent de consonanta precedentă în poziţie protonă, ca şi în limba albaneză (cf. §178): *bonĭtatem* > *bunătate*, *septĭmana* > *săptămînă* (megl. *săptămọnă*) faţă de *siptămînă* la aromîni, dar *sărbătoare* la toţi romînii, *măduă* (la aromîni şi la noi), dar *miduă* (din lat. *medulla*) la megleniţi etc. De la *sălbatec*, cu varianta *sălbatic*, există, la dacoromîni, derivatul *sălbăteciune*, cu variantele *sălbăticiune* şi *sălbătăciune*. În acest dezechilibru fonetic, dacoromînii au adus, după cum am arătat în *DR*, VII, p. 50, cel puţin parţial, orînduială fonemică. Poziţia moale după labiale pare a fi oprit la început, printr-un fel de asimilare prohibitivă, prefacerea lui *e* în *ă* numai în poziţie neaccentuată: *stîmpăr*, *stîmpărăm*, *număr*, *numărătoare*..., dar *stîmperi*, *numeri*, *numere* . . . O dată însă observată legătura între opoziţia *ă* şi *e* şi opoziţia: poziţie dură şi poziţie moale, ea a putut fi utilizată ca morfonem, extinzîndu-se şi asupra silabelor accentuate: după *stî'mperi*—*stî'mpăr*... s-a luat şi *învéţi*—*învă'ţ* sau *verşi*—*vărs*... (cu atît mai uşor, cu cît o asemenea alternanţă exista şi la *areţi*—*arăt*, unde opoziţia între *e* şi *ă* era fonetică). La aromîni, la care *e* s-a păstrat după labiale şi în poziţie dură, se conjugă încă *nveţ*—*nveţi*, iar alternanţa între *ă* şi *e* după labiale, condiţionată de poziţia dură şi moale, n-a cuprins şi cazurile cu *ă* provenit din *a*, ca la noi. De aceea aromînii au *apăr* (din lat. *apparo*)—*apări*, *sîmbătă* (din lat. **sambata*)—*sîmbăte*, nu *aperi* şi *sîmbete*, ca noi.

După cum am văzut în §19, un *n* lung intervocalic se rostea în vremuri vechi cu o nuanţă palatală. Palatalizarea era completă atunci cînd îi urma un *ĭ*, producîndu-se coarticulare între cele două sunete: *annĭ* devenit *ań* (mai tîrziu *ai*). Dimpotrivă *n* simplu a păstrat şi înainte de *i* valoarea lui dentală: *bonĭ* > *buni*. Mai tîrziu, deosebirea de rostire între *n* lung şi *n* scurt a dispărut. Limba se găsea deci în faţa unei „neconsecvenţe" atunci cînd de la *an*, rostit cu acelaşi fel de *n* ca *bun*, pluralul era *ań*, dar de la *bun* era *buni*. Această neregularitate s-a normalizat —după cum am arătat în *DR*, VII, p. 51—53— astfel, că la dacoromîni s-a format şi de la *an* un plural *ani*, cu *n* dental, pe cînd la aromîni s-a format şi de la *bun* un plural *buń* ca la *an*—*ań*. Tot astfel de la verbul *inganno*, persoana a doua, în loc să fie *îngîi* (dintr-un mai vechi *îngîń*), a devenit *îngîni*. Totuşi, pe o arie destul de mare s-a păstrat încă rostirea *ai*, ca plural de la *an*, iar în nord-vestul teritoriului dacoromîn şi în comuna Enisala din judeţul Tulcea —deci în două regiuni laterale şi periferice— se găseşte rostirea *îngîi*.

harta 36 Această palatalizare a lui *n*, deşi e colectivă la aromîni şi megleniţi şi generalizată în toate cazurile cînd *n* era urmat de desinenţa *-i* la plural şi la persoana a doua din singular (*aduń*, *torń* . . .),

deşi deci are aspectul unei legi fonetice, nu provine dintr-o obişnuinţă nouă de rostire, căci dacă *n* ar fi început, la romînii suddanubieni, la o dată mai recentă să se palatalizeze în urma unei coarticulări cu *i* următor, am avea *ń* şi în cazuri ca *piturnicl'e* (din lat. **coturnīcula*), *arnicl'u* „rinichi" (< lat. **renīculus*) sau *venit*, participiul de la *a veni*. Palatalizarea lui *n* în *buń*, *aduń* etc. nu e de natură fonetică, ci fonemică. Ea se datoreşte faptului că opoziţia *n—ń*, cu rol morfologic la *an—ań*, a fost u t i l i z a t ă şi la *bun—buń*, iar aceeaşi opoziţie la *ngan* (din lat. *inganno*)—*ngań* s-a extins şi asupra lui *adun—aduń*.

192. Cît de importantă e **interpretarea materialului lingvistic** din partea subiectelor vorbitoare ne-o demonstrează —în afară de cele arătate la § 135— următorul caz, în care limitele unei transformări fonetice au fost mult depăşite. În limba latină vulgară un *au* iniţial a fost disimilat în *a* de cîte ori in silaba următoare era un *u* accentuat : *augustus*, *auguro*, *ausculto* . . . se rosteau *agustus*, *aguro*, *asculto*. . . , de unde al nostru *agust*, *agur*, *ascult* . . . Cum în limba romînă există o mulţime de alternanţe între vocalele accentuate şi cele neaccentuate —de exemplu alternanţele *a* şi *o* accentuaţi faţă de *ă* şi *u* neaccentuaţi (*fác—făcút*,*róg—rugát*)...— s-a crezut, printr-o falsă interpretare, că raportul între *au* şi *a* e condiţionat de a c c e n t, nu de *u* următor. Astfel legea fonetică latină vulgară apare în romîneşte, prin speculaţii de natură fonemică, mult lărgită, întrucît orice *au* proton poate deveni *a* : *augmento* > *amintu* (la aromîni), *aureolus* > *alior*, **faurecare* (din *fabricare*) > *fareca* (*făreca* > *fereca*) . . . Mai mult decît atît. Deoarece în limba romînă metafonia lui *e* şi a lui *o* s-a produs numai în silabă accentuată (*moară*, din lat. *mola*, dar *morár*; *deasă* din lat. *densa*, dar *desíş*. . .), s-a născut, printr-o nouă interpretare a materialului lingvistic, simţul că unui diftong din silaba accentuată trebuie să-i corespundă un monoftong atunci cînd această silabă pierde accentul. Astfel se explică că alături de *spaimă* (accentuat mai de mult *spaímă*) din **ex-pavīmen* aveam, în limba veche, *spămînta*, că alături de *dezbáir*, cum se zice încă prin unele părţi din Ardeal (din **disbajulo*), avem *dezbărá*, că din *pavīmentum* nu avem **păimînt*, cum ne-am aştepta, ci *pămînt*, că, prin Ţara Oltului, femininul de la *boier* nu e **boireasă*, ci *boreasă* şi că în loc de *Voichiţa* se rosteşte pe alocuri *Vochiţa* (*BIFR*, I, p. 71).

În *DR*, I, p. 372 am arătat cum în limba romînă au coroborat un mare număr de accidente fonetice şi fonemice pentru ca să producă impresia că adăugarea unui *a* iniţial e dispensabilă. Unele verbe romîneşti compuse cu prefixul *a-* au pierdut cu timpul nuanţa de sens pe care le-o

imprimase la origine acest afix şi au devenit sinonime cu verbele simple. Astfel între *a aluneca* şi *a luneca* nu se mai face azi nici o deosebire de înţeles, iar între *a acoperi* şi *a coperi* sau între *a amesteca* şi *a mesteca* nu mai există, în cele mai multe regiuni, nuanţa de înţeles care deosebeşte pe germ. „zudecken" de „decken" sau pe germ. „beimischen" de „mischen". Pe de altă parte doi *a* s-au contras în romîneşte de obicei într-un singur *a* : *la a-munte* (la origine „acolo, la munte") a devenit *la munte* (cf. *DR*, X, p. 287); tot astfel *la adică* a devenit *la dică*. Pe vremea cînd articolul feminin *a* putea preceda şi la nominativ-acuzativ (nu numai la genitiv-dativ, ca în limba veche) substantivele feminine, se putea zice *a vulpe* (precum se zicea şi *ei vulpi*) alături de *vulpea* (precum se zicea *vulpiei*, de unde actualul *vulpii*). La cuvintele care începeau cu *a*, precum **amătuşă* (din lat. *amita* + *-uşă*), **anămaie* (din lat. *anĭmalia*), **amnià* (din lat. *agnella*) . . . prepoziţia dativului *a* sau articolul proclitic *a* s-a putut contrage cu acest *a* iniţial, încît **amătuşă*, contras din *a *amătuşă*, să fi fost considerat ca forma de dativ sau ca forma articulată de la *mătuşă*. Dacă mai adăugăm că şi *atoamnă* (din lat. *autumnus*) a putut fi înţeles, printr-o deglutinare greşită, ca *a* (= lat. *ad*) + *toamnă*, şi că alături de pronume şi adverbe ca *acel*, *acolo* . . . se întrebuinţează, fără ca sensul să se modifice, şi variantele *cel*, *colo* . . , înţelegem cum s-a putut naşte impresia că *a* iniţial e caduc. Urmarea a fost că şi în cuvinte cu *a* iniţial etimologic, ca lat. *agnella*, *aranea*, *anĭmalia*. . ., sau cu *a* născut din *e* iniţial ca în *arîndunea* (lat. *hĭrundinella*), această vocală a putut dispărea : *mia*, *rîie*, *nămaie*, *rîndunea*. . . , sau, invers, că unele cuvinte ca *lăută*, *lămîie*. . . au primit un *a* protetic. Dialectele noastre se comportă diferit în privinţa aceasta. Consecvent e dialectul meglenit, în care dispare orice *a* iniţial neaccentuat, unde deci dezechilibrul între formele cu *a* şi cele fără *a* s-a curmat prin generalizarea celor din urmă. Tot aşa a făcut dialectul istroromîn, în care însă afereza lui *a* nu este atît de consecventă. După cum se vede din exemplele ce le-am dat în *SI*, II, § 11, o lege imperativă pentru omiterea lui *a* iniţial în acest dialect nu s-a stabilit, iar căderea sau apariţia lui nu e condiţionată de fonetica sintactică. La aromîni, unde proteza unui *a* la cuvintele începătoare cu *r̄* şi cu *n* silabic este un fenomen fonetic (§ 76), se observă tocmai fenomenul invers, adică tendinţa de a se adăuga un *a* la cuvintele începătoare cu consonante. În sfîrşit la dacoromîni proteza unui *a* neînsemnător se găseşte, după cum se poate constata acum din hărţile *Atlasului lingvistic*, în măsură cu mult mai mare decît se admitea de obicei. Proteza lui *a* e pe alocuri un fenomen în plină evoluţie, precum reiese din harta noastră nr. 50, dar repartizarea lui e neregulată şi schimbătoare pentru diferite cuvinte.

harta 50

Vedem din aceste exemple că chiar unele inovații generale și colective, cum este afereza lui *a* neaccentuat la megleniți, nu rezultă dintr-o obișnuință de rostire de ordin mecanic, ca adevăratele legi fonetice, ci sînt rezultatul interpretării materialului lingvistic din partea subiectelor vorbitoare, care „nu sînt numai transmițători pasivi ai unor evoluțiuni de limbă întîmplate în afară de ei, ci sînt plămăditori activi ai graiului, reacționînd, ca observatori neobosiți, în mod conștient, față de inovațiile ce li se transmit și fiind înșiși centre de energie inovatoare" (*DR*, V, p. 789).

Pentru depășirea granițelor care limitau la origine o inovație de rostire se pot cita și alte exemple. Astfel sonus vicarius *î*, motivat foneticește înaintea sonantelor silabice (§ 76), deci la pronumele *îmi* și *îl'* (mai tîrziu *îi*), apare și la *îți* și *își*, căci subiectele vorbitoare, interpretînd greșit materialul lingvistic, „aveau impresia" că *î* poate să se adauge la începutul formelor conjuncte ale pronumelui personal.

Prin faptul că închiderea lui *ă* urmat de *n* în *î* s-a extins și asupra derivatelor și s-a zis *lînar*, *mîner*... în loc de **lănar*, **măner* (§ 186), numărul cuvintelor cu grupul *î* + *n* a crescut și în silabă neaccentuată atît de mult, încît a început să se zică și *bîntui*, *îngîna*... în loc de *băntui* (cf. ung. *bántani*) și *îngăna* (din *ingannare*), iar în loc de *vrăncean* (derivat din *Vrancea*) s-a zis *vrîncean*.

În dialectul istroromîn, după model croat, se intercalează un *ă* între o sonantă + consonantă la sfîrșitul imediat al cuvîntului, încît femininului *cuntentę* (croățește *kontenta*, din it. *contenta*) îi corespunde masculinul *cunténăt* (croățește *konténat*, din it. *contento* „mulțumit"). Tot așa prefac croații cuvintele italiene *bastimento*, *punto*, *testamento*... în *bastimenat*, *punat*, *testamenat*. Istroromînii au mers și mai departe, și în loc de *parte*, *pumn*, *peducl'u*... găsim și formele *părăt*, *púmăn*, *pedúcăl'* (articulat *peducl'u*)... cf. *SI*, II § 14.

La istroromîni prefixele slave *na-*, *raz-* și *za-* au devenit *ne-*, *rez-* și *ze-* mai întîi în cazurile cînd în silaba următoare era un *e*, apoi, prin depășirea limitelor originare, și în alte cazuri.

Pentru rolul activ al subiectului vorbitor la generalizarea și lărgirea transformărilor de rostire și pentru contribuția elementului intelectual și conștient la elaborarea fonocinemelor, cf. G. MILLARDET, *Linguistique et dialectologie romane*, în *RLR*, XLI (1921–1922), p. 1–160 și 193–368 (cf. și recenzia din *DR*, III, p. 827–828).

FONOCINEMUL

193. Înainte de a începe să joace, jucătorii se conving dacă jocul de cărți e complet. Ei fac patru grupuri : treflă, caro, cupă, pică, iar în fiecare grup așază cărțile după mărime, pentru ca să poată recunoaște imediat cartea care lipsește. Așa am procedat și noi pînă acum. Am împărțit materia în două grupuri mari : fonetic și fonemic, corespunzînd colorilor roșu și negru ale cărților de joc, iar în fiecare grup am făcut cîte două subîmpărțiri, fenomenele accidentale și cele generale. Accidentele fonetice ar corespunde cupelor —în opoziție cu caralele (roșii și ele)— iar accidentele fonemice picelor — în opoziție cu treflele (negre și ele).

După ce jucătorii s-au convins că jocul e complet, ei amestecă din nou cărțile, pentru ca să poată începe să joace cu ele. Așa procedăm și noi acum. După ce am izbutit să distingem elementele fonetice de cele fonemice și fenomenele accidentale de cele generale, putem cuprinde, într-o privire integrală, evoluția rostirii în timp și răspîndirea ei în spațiu. Acest lucru e cu atît mai necesar, cu cît cele patru grupuri nu pot fi așezate totdeauna după „colori'' și după „mărime'', cum fac jucătorii cu cărțile ce le țin în mînă. Foneticul și fonemicul pe de o parte și accidentalul și generalul pe de altă parte nu pot fi despărțite în mod precis, ci ele trec unele într-altele, amestecîndu-se atît de intim, încît cel ce încearcă, din dorința de a fi consecvent, să le dezbine, riscă să i se surpe tot sistemul pe care și l-a clădit.

Într-adevăr, ceea ce ne face impresia unei legi fonetice nu este adesea decît o inovație de natură fonemică generalizată și răspîndită asupra unei colectivități mai mari. Exemple de acestea am dat în § 192. Alteori o inovație fonetică nu rămîne accidentală, ci se generalizează prin intervenția unui element fonemic. Asemenea cazuri, afară de cele arătate în § 191, vom mai cunoaște în § 194. În aceeași inovație de rostire întîlnim de multe ori deopotrivă elemente fonetice și fonemice. Cînd un sunet străin nu-l a u d așa cum a fost pronunțat, ci așa cum sînt obișnuit să pronunț eu sunetele asemănătoare din limba mea, atunci am a face cu un proces f o n e t i c în afară de conștiința mea; cînd însă î m i d a u s e a m a că am a face cu un sunet străin, dar, neavîndu-l în limba mea, procedez la fel ca și cu fonemele proprii, adică îl înglobez într-un grup de sunete cu caractere comune în parte, atunci am a face cu un proces f o n e m i c. De aceea despre î n l o c u i r e a sunetelor străine am tratat în partea dedicată foneticii (§ 120), iar despre i d e n t i f i c a r e a lor, în cea rezervată fonemicii (§ 143). În *LR*, I, § 43 am arătat că *l* intervocalic ajunsese la noi să se transforme într-un fel de *r* japonez, intermediar între *l* și *r*, pe care strămoșii noștri, neobișnuiți cu articularea lui, l-au identificat cu *r*. Vorbind în § 143 din acest volum despre rotacismul lui *n* intervocalic, am presupus că sunetul intermediar între *n* și *r* a fost identificat de o parte din strămoșii noștri —romînii rotacizanți— cu *r*, iar de altă parte cu *n*. Anchetatorii *Atlasului lingvistic* au fost siliți adesea —mai ales la sunetele muiate— să însemneze deasupra literelor alte litere spre a arăta că au auzit sunete intermediare, care pot fi identificate cînd cu *t'*, cînd cu *k'*, sau cînd cu *a*, cînd cu *ă* etc. Acest fenomen se întîlnește de obicei la hotarul între două rostiri, acolo unde subiectele vorbitoare nu s-au obișnuit încă cu rostirea nouă, dar încearcă să și-o însușească.

Același lucru se poate spune despre felul cum o inovație de rostire accidentală la început, poate deveni generală și colectivă. O astfel de gene-

ralizare şi o răspîndire în spaţiu nu trebuie să fie de natură mecanică, nu trebuie adică să rezulte din însuşirea unui nou fel de a articula sau coarticula sunetele, ci motorul ei poate să fie de natură fonemică. Astfel în urma tendinţei de hipercaracterizare un accident fonetic poate să se generalizeze şi să devină colectiv, precum s-a întîmplat, la aromîni şi megleniţi, cu *n* devenit *ń* înainte de desinenţa *i* (§ 192). Evoluţii care la origine erau condiţionate de anumiţi factori fonetici pot depăşi limitele originale şi să fie atribuite, prin interpretări ulterioare, altor factori fonetici, ca în cazul lui *au* proton devenit *a* (§ 192). Pe de altă parte, factori fonemici, ca normalizările interne (§ 187), pot interveni spre a repara perturbaţiile produse de inovaţiile fonetice în sistemul morfologic, sau —ca în cazul onomatopeelor sau a formelor afective (§ 190)— să oprească chiar generalizarea unor inovaţii fonetice asupra întregului material lingvistic. În cazul acesta din urmă caracterul imperativ al legilor fonetice apare alterat prin intervenţia chiar a unor factori de natură fonetică.

În asemenea împrejurări termenul de „lege fonetică", chiar dacă-l admitem numai pentru inovaţiile de rostire de natură mecanică, nu mai este îndestulător. El se poate aplica pentru cazurile descrise în § 158, dar el devine impropriu pentru transformarea lui *l* intervocalic în *r*. Caracterul general, colectiv şi imperativ al acestei transformări ne îndreptăţeşte să vorbim şi în cazul acesta de o „lege", dar intervenţia factorului „fonemic" al identificării, despre care a fost vorba mai sus, ne opreşte să calificăm această „lege" numai cu atributul „fonetic". Pe de altă parte prefacerea lui *a* în *ă* în plurale ca *ţări*, *adunări* . . . (de la *ţară*, *adunare*) face —mai ales la aromîni— impresia unei legi fonetice, dar generalizarea şi răspîndirea ei se întemeiază pe un factor fonemic, pe tendinţa hipercaracterizatoare, care vrea ca pluralul să se deosebească de singular şi printr-un morfonem. Pentru asemenea inovaţii de natură fonetică, devenite generale, colective şi imperative (sau cvasi-generale, cvasi-colective şi cvasi-imperative), am încercat odinioară să introduc termenul de „lege fonologică" spre deosebire de „legea fonetică". Am făcut-o însă dînd cuvîntului „lege" o accepţiune mai largă : „Ceea ce noi, cercetătorii, numim l e g i, nu e altceva decît ceea ce o comunitate socială, în preocuparea continuă de a-şi organiza cel mai ingenios mijloc de comunicaţie, limba, a admis ca n o r m a l" (*DR*, IX, p. 423). Dar chiar dacă, după distincţia făcută în acest volum între „fonologic" şi „fonemic", am schimba numirea de „lege fonologică" în „lege fonemică", n-am face decît să creăm o variantă a numirii de „n o r m ă f o n e t i c ă", cu care au voit unii să înlocuiască pe cel de „l e g e f o n e t i c ă".

În asemenea împrejurări se impune un **termen tehnic nou**, chiar cu riscul ca el să apară —mai ales la început— rebarbativ. Propun termenul de *fonocinem*, care poate fi pus față în față cu termenul de *fonem*, iar pe de altă parte se încadrează în seria *fonem*, *morfem*, *semantem* . . . Elementele de compoziție ale acestui cuvînt compus sînt clare : „sunetul (*fono-*) în mișcare (*-cinem*)", înțelegînd subt „mișcare" atît evoluția în timp, cît și răspîndirea în spațiu. *Știința despre fonocinem este fonocinetica.*

Prin acceptarea termenului „fonocinem" am evitat cuvîntul „lege", pe care unii lingviști îl înțeleg ca naturaliștii („fără excepții") sau ca juriștii („imperativ"), iar alții, ca filozofii („raporturi constante") sau ca sociologii („normal" pentru o colectivitate socială). Cuprinzînd în el orice element de rostire în mișcare, nu sîntem nevoiți să despărțim sunetul —produs mecanic, automat și inconștient— de fonem —sunetul elaborat de creier—, ceea ce face ca să nu ne mai neliniștească „excepțiile", firești din momentul cînd subiectul vorbitor intervine ca judecător sau interpret în lupta elementului inovator cu rostirea tradițională.

Dacă în partea dedicată fonemicii am putut urma în general metoda sincronică, căutînd să arătăm ce se petrece în creierul omenesc atunci cînd subiectul vorbitor confruntă două sau mai multe forme coexistente și stabilește între ele legături de interdependență sau este pus în situația de a da preferință uneia din aceste forme, în partea dedicată fonocineticii, metoda noastră a fost în mod firesc mai ales diacronică. Dar ar fi o greșeală dacă, de dragul consecvenței, am fi urmat rigid aceste două căi, căci atunci cînd oricare dintre noi e pus în situația de a alege între rostirea moștenită și cea împrumutată, între rostirea sa și a altei generații, între rostirea obișnuită și banală și cea ocazională și expresivă, din cele două rostiri una nu este numai cea împrumutată, cea aparținătoare celor mai bătrîni sau cea creată printr-un fel de inspirație momentană (după modele existente), ci și cea mai n o u ă, față de cea mai v e c h e, de acasă și obișnuită. Preferința uneia din ele însemnează de fapt o e v o l u ț i e sau o r e g r e s i e, o intrare într-o zonă învecinată, deci o c r e ș t e r e a unei arii de rostire.

Căutîndu-se o înlocuire pentru „lege fonetică", a început în timpul din urmă să fie întrebuințat termenul de „mutațiune". Cum însă el are și o întrebuințare specială —mai ales cînd e vorba de „mutațiunea consonantică"— e preferabil un termen neechivoc, cum l-am propus noi.

194. Nimic nu poate ilustra mai bine măsura în care elementul fonetic se îngeamănă cu cel fonemic în evoluția unei limbi decît examinarea **raportului între *a* și *ă*** în limba romînă.

Din punct de vedere pur f o n e t i c, *ă* este un *a* rostit cu o apertură mai mică, un *a* închis.

Din punct de vedere f o n o l o g i c, deci s t a t i c, constatăm că între *a* și *ă* există o o p o z i ț i e r e l e v a n t ă, întrucît aceste sunete sînt „semne" care disting, ca sens, perechi de cuvinte ca *var—văr, par—păr, mátur—mătur...*, sau diferite forme ale aceluiași cuvînt, ca imperfectul *afla* în opoziție cu aoristul *află'* sau forma articulată *casa* în opoziție cu cea nearticulată *casă*. Asemenea opoziții nu există decît în interiorul sau la sfîrșitul cuvintelor, întrucît un *ă* e un sunet neobișnuit la începutul lor.

Din punct de vedere s p a ț i a l constatăm că la aromîni nu există opoziția *a—ă* spre distingeri semantice, unde același rol îl are o altă opoziție, *a—e*. Pentru germ. „Pfahl" ei zic, ca noi, *par*, dar pentru germ. „Haar" sau „Birnbaum" ei zic *per*. Lucrul acesta se explică, dacă ținem seama de i s t o r i a acestor cuvinte. Într-adevăr, la aromîni se păstrează pînă azi un *e* accentuat după labiale, încît din *pelu* (lat. *pĭlum*) și *peru* (lat. *pĭrum*) s-a dezvoltat la ei *per*, pe cînd la dacoromîni un asemenea *e* în poziție dură s-a transformat în *ă*, deci avem *păr*. Vedem deci din asemenea exemple cum considerații de ordin istoric lămuresc constatările făcute după metoda statică și explică deosebirile de ordin geografic.

Din punct de vedere f o n o c i n e t i c cităm în primul loc evoluția lui *a* neaccentuat în *ă*, care se datorește micșorării aperturii pentru vocalele lipsite de accent.

Avînd a face cu o obișnuință de rostire a strămoșilor noștri, această transformare a devenit o lege fonetică, generală, colectivă și imperativă, valabilă pentru toate cuvintele latine și relictele lexicale autohtone. Singura restricție a acestei legi fonetice privește pe *a* inițial, care a rămas nealterat, fiindcă la începutul cuvintelor sunetele romînești se rostesc în genere cu o precizie mai mare : *carbonem* > *cărbune*, *gallina* > *găina*, *comparo* > *cumpăr*, *laudat* > *laudă*, *mensa* > *masă* . . ., dar *arare* > *arare*, *amarus* > > *amar* . . .

Dacă în forma articulată *vulpea* sau în formele „emfatice" *acela*, *aicea*..., *a* final s-a păstrat nealterat, deși e neaccentuat, nu avem a face cu o derogare de la legea fonetică de mai sus, deoarece articolul enclitic feminin *-a* (din lat. *illa*) sau *-a* „întăritor" de la sfîrșitul unor pronume și adverbe (din lat. *illac* sau *hac*) era la origine accentuat. Pe vremea prefacerii lui *a* neaccentuat în *ă*, se rostea *vúlpeà, acélà, aíceà*. Pînă azi forme ca *sóru-tà* se rostesc cu un accent secundar pe pronumele posesiv.

Totuși nici la această transformare de ordin mecanic, contribuția intelectuală a subiectelor vorbitoare n-a rămas inactivă, căci spiritul observator al acestora nu putea să nu observe raportul constant ce exista între apariția unui *ă* în loc de *a* în silabe neaccentuate. Din sute de exemple

ca *fác—făcút, bárbă—bărbát, amár—amărăciúne...* s-a născut simțul pentru alternanța *a—ă*. De cîte ori subiectele vorbitoare ajungeau în situația să schimbe accentul în formele de conjugare ale unui verb nou intrat în limbă cu *a* în tulpină, sau cînd de la un cuvînt cu *a* în silabă accentuată se forma un derivat nou, cu un sufix purtător de accent, această alternanță intra în acțiune. Astfel de la *sfat* (al cărui *a* este secundar, născut din *ea* după labială în poziție dură) avem derivatul *sfătui*; în romanul *Ochii Strigoiului* de C. PETRESCU, o fată care obișnuia să vorbească în superlative derivate, după model italian, cu sufixul *-issim*, întrebuința de la *lehamite* forma *lehămitissimă* (vol. II, p. 283). Cu alte cuvinte: *avînd repercusiuni adînci în morfologie și în derivație, transformarea lui a neaccentuat în ă a rămas* o lege fonetică în acțiune.

Totuși ea nu mai e imperativă, ca la origine, ci aplicarea ei se face în mod neconsecvent (de ex. *Banat* și *Bănat*, *dascal* și *dascăl*, *Lazar* și *Lazăr* . . .), fie că la difuziunea sau limitarea ei contribuie cauze de ordin fonetic sau fonemic. Astfel, fonetică e acțiunea asimilatoare a unui *ă* sau *a* accentuați din silabele învecinate, care promovează transformarea lui *a* în *ă* în forme ca *bălămăli, cătărămi, părăzi* . . . dar o împiedică în singularele *balama, cataramă, paradă* . . . Fonemică, dimpotrivă, este preferința pentru morfonem în derivate ca *bălăuraș, părăluțe* . . . , față de primitivele *balaur, parale* . . . , sau repulsiunea de a asimila imediat cuvîntul simțit străin, care menține pe *a* în neologisme și împrumuturi din limba bisericească sau administrativă ca *aparat, clarifica, gramatică, națiune* . . . , *calendar, cazanie, fariseu, paraclis, parastas* . . . Repulsiunea aceasta este mai accentuată la clasele sociale suprapuse (care, vorbind și limba din care cuvîntul a fost împrumutat, simt mai viu caracterul lui străin) decît la țărani, care zic și *călindar, căzanie, părăstas* . . .

Tot de natură fonemică este și extinderea păstrării lui *-a* final neaccentuat în nume de persoane sau de localități ca *Ana, Maria, Marta, Safta, Boca, Manta*. . . , *Praga, Sinaia*. . . . Cauza acestei neregularități, este că aceste nume au fost considerate ca forme articulate și înglobate astfel în grupul femininelor *casa, vulpea* . . . și mai ales a unor toponimice articulate ca *Piatra, Fîntîna, Mîndra* . . . Că de fapt acesta a fost procesul fonemic căruia se datorește păstrarea lui *a* neaccentuat netransformat în *ă*, se vede din păstrarea lui *-u* final, identificat cu articolul masculin în nume corespunzătoare, precum *Saftu, Bocu, Mantu* . . . , *Radu, Nelu, Duțu*...

Cîteva amănunte privitoare la legea fonetică în acțiune *a* > *ă* am dat în *DR*, II, p. 52—54.

Tot fonetică pare a fi prefacerea lui *a* în *ă* în cazuri ca *da* > *dă*, *sta* > *stă* . . . , din cauza accentului sporit în aceste forme de imperativ

Acest *ă* pentru *a* a fost extins —nu însă şi la aromîni— şi asupra persoanei a treia din indicativul prezent: *el dă, el stă.*

Altă explicare la I. ŞIADBEI, *Romania,* LXVI, p. 339.
L. MORARU, *Codrul Cosminului,* II—III, p. 303 credea că *ă* din *(el) dă, stă, lă* s-a orientat după *(el) laudă, feriœază* etc.

Considerată sincronic, opoziţia *a—ă* mai serveşte în romîneşte ca morfonem spre a marca deosebirea între singular (*a*) şi plural (*ă*) la substantivele feminine cu un *a* accentuat în tulpină, care fac pluralul în *i* (plin sau afonizat): *carte—cărţi, adunare—adunări, gară—gări . . .* Acest morfonem mai apare la numiri de persoane derivate cu *-ea,* care derivă şi ele de la substantive cu *a* accentuat în tulpină: *căldare—Căldărea, păsat—Păsătea . . .*

Extensiunea acestui morfonem nu este pretutindeni egală, nici din punct de vedere spaţial, nici al materialului lingvistic. Acest fapt în sine ne arată că, din punct de vedere istoric, nu avem a face cu o transformare de ordin fonetic, ci fonemic. Într-adevăr, dacă prefacerea lui *a* accentuat în *ă* ar fi pricinuită de *i* din silaba următoare, atunci ar trebui s-o intîlnim şi la verbe, la adjective sau la substantive masculine. Avem însă: *tu latri, înalţi, faci, laşi . . . două lemne tari . . ., doi bărbaţi, doi stejari . . .* Chiar între femininele cu accent paroxiton la singular, textele noastre vechi cunoşteau forme ca *adunari, carţi, parţi . . .,* iar limba noastră literară a conservat pînă azi pe *fragi, vaci* şi *Paşti* şi, fără ca să mai recunoaştem că cuprinde pluralul de la *cale,* pe *încai.* În nord-vest se întrebuinţează pluralul *nari* (în loc de *nări*) cu sensul de „nas" şi se găseşte numele local *Întrevai* „între văi". În *ALR,* I, h. 40/554 e atestat, la genitiv, *şira spt'inari* (= spinării). La femininele cu accent proparoxiton (la singular) uzul şovăie: *strachini* şi *străchini, vrabii* şi *vrăbii . . .* La aromîni lipsesc nume de felul lui *Căldărea,* în schimb morfonemul *a—ă* apare şi în *văţi* „vaci", la femininele cu accent proparoxiton (la singular): *lăcriń* „lacrimi (şi lăcrimi)" şi la adjectivele feminine. Aromînii zic *dao mări mări,* nu *două mări mari,* cum zicem noi.

Geneza acestui morfonem trebuie căutată în opoziţia *a—ă* în cuvinte ca *ţară* (din lat. *tĕrra*) sau *pradă* (din lat. *praeda*), cu pluralul *ţări* şi *prăzi,* în care *a* la singular şi *ă* la plural s-a născut, pe cale fonetică, din *e.* Tendinţa pronunţată în limba romînă de a marca deosebirile între două forme de declinare sau de conjugare nu numai prin desinenţe, ci hipercaracterizîndu-le şi prin morfoneme, a făcut ca după cele cîteva cuvinte cu opoziţie *a—ă,* născută pe cale fonetică, morfonemul acesta să se generalizeze în mare măsură şi să cuprindă, cu timpul, cea mai mare parte a teritoriului romîn.

Cum genitivul singular al femininelor e egal cu nominativul plural, s-a zis și *unei căldări* precum se zicea *două căldări*. Astfel morfonemul a putut fi transmis și în numele *Căldăria*, născut din *Căldării*, la care s-a adăugat acel *-a* cu care se termină un număr mare de onomastice și toponimice. Din *Căldăria* a rezultat apoi *Căldărea*, ca *lunea* din *luni* + *a*.

harta 51 Pentru ca să se vadă răspîndirea formelor cu *ă* la proparoxitone, am dat harta cu pluralul *lacrimi* și *lăcrimi*.

Explicarea pluralelor feminine cu *a* devenit *ă* a dat-o mai întîi A. MUSSAFIA (*Vokalisation*, p. 133—134). TIKTIN (*Elementarbuch*, p. 27) admitea analogia lui *sară—sări*, *pradă—prăzi*, iar DENSUSIANU (*HLR*, II, p. 159) a lui *țară—țări*, în cîteșitrele cazurile *a* și *ă* fiind dezvoltat în mod normal din *e*. Alte explicări se găsesc la Al. ROSETTI, *BL*, III, p. 100—102, A. PROCOPOVICI, *DR*, IV, p. 68 ș.u., 80 și G. REICHENKRON în *AslPh.* XVIII (1944), p. 415—417 (la acesta din urmă explicarea e tot fonemică).

Întocmai după cum în limba germană opoziția *a—e* servește ca să deosebească imperfectul (*wir*) *gaben* de prezentul (*wir*) *geben*, tot astfel servesc în romîneste, ca morfoneme, opozițiile *a—ă* la verbele de conjugarea I (*dam—dăm*), *ea—e* la cele de conjugarea II (*tăceam—tăcem*) și *ea—i* la cele de conjugarea IV (*iubeam—iubim*). Pe cînd la conjugările II—IV această opoziție își are originea într-o transformare fonetică (corespunzînd desinențelor latine *-ēbamus*, *-ēmus* și *-īmus*), aceasta nu e cazul la conjugarea I, căci *a* accentuat latin se păstrează înainte de *m* simplu, indiferent de vocala care îi urmează (*squama* > *scamă*, *ramus* > *ram-ură*), după cum se păstrează și *e* urmat de *m* + *u* (*tacemus* > *tăcem*). De fapt, toate încercările de a explica pe *ă* din *a* pe cale fonetică au dat greș.

În § 171 am arătat că în regiunile conservatoare periferice, la istroromîni, în estul și în nordul teritoriului dacoromîn, se întîlnesc —sau se întîlneau— formele cu *a* păstrat (sau —la istroromîni— cu un *å* dezvoltat din acesta). Dacă însă forma obișnuită a acestei desinențe, la dacoromîni, aromîni și meglenoromîni, este astăzi *-ăm*, aceasta se datorește generalizării unui a c c i d e n t și răspîndirii lui pe aproape întreg teritoriul romînesc. Forme ca *călcam*, *lăsam* erau echivoce, întrebuințîndu-se și la prezent, și la imperfect. Cînd, printr-o asimilare progresivă, *ă* din silaba precedentă a înlocuit pe *a* accentuat, s-au născut formele *călcăm*, *lăsăm*... Numărul verbelor de conjugarea I cu *ă* în tulpina neaccentuată fiind considerabil (*apărăm*, *cărăm*, *căscăm*, *că(u)tăm*, *desfășăm*, *destrămăm*, *îmbrăcăm*, *împăcăm*, *încălțăm*, *înfășăm*, *îngrășăm*, *înhămăm*, *înhățăm*, *înșfăcăm*, *răbdăm*, *săpăm*, *scăldăm*, *spălăm*, *vătămăm*...), s-a putut întrebuința desinența *-ăm* —binevenită pentru distingerea prezentului de imperfect— și la verbe cu altă vocală decît *ă* în tulpină. Caracterul fonemic al acestui *ă* se cunoaște și din faptul că pe de o parte el s-a generalizat asupra tuturor verbelor de conjugarea I (deci și asupra celor ce nu aveau un *ă* în tulpină: *rugăm*, *legăm*...), pe de altă parte însă prin aceea că *ă*

nu apare (nici la verbele cu *ă* în tulpină) la persoana a doua din plural, unde omomorfia persistă pînă azi (*călcați, legați* la prezent și la imperfect).

Pentru încercările de explicare pe cale fonetică, cf. TIKTIN, *ZRPh.* X, p. 247. MEYER-LÜBKE (*Romanische Grammatik*, II, §§ 132 și 221) credea că schimbarea s-a întîmplat mai întîi la verbele *dăm* și *stăm*, cu intrarea lui *ă* de la persoana a treia a singularului la persoana 1 din plural. Dar și aromînii au *dăm* și *stăm*, deși la persoana a treia singular ei zic *da, sta.* Părerea că la baza acestei inovații de rostire e trebuința de a diferenția („Scheideform") prezentul de imperfect a exprimat-o mai întîi A. MUSSAFIA (*Vokalisation*, p. 142), fără să arate însă de unde au pornit formele cu *ă*.

Ca în cazurile de normalizare internă morfologică descrise în §§ 187 și 189, constatăm apariția unui *ă* în loc de *a* și la persoana întîi (uneori și la persoana a doua) din prezentul indicativ la unele verbe cu *a* accentuat în tulpină. Astfel în loc de *las* (din lat. *laxo*), *scald* (din lat. *excaldo*), *adap* (din lat. *adaquo*), *sap* (din lat. *sappo*)... se întrebuințează pe alocuri exclusiv (sau și) formele ***lăs, scăld, adăp***... tot așa ***căt*** (*Jb.* IV, p. 278) în loc de *cat* „caut". Am compus o hartă în care am însemnat cu triunghiuri

harta 52

roșii și albastre răspîndirea și repartizarea formelor cu *ă*, diferită la verbele *scălda, încălța* și *lăsa.* Această nepotrivire, mai mult sau mai puțin dialectală, nu trebuie să ne mire, dat fiind că avem a face cu un fenomen de ordin fonemic, ca cele descrise în § 187. Printr-o normalizare morfologică internă, *ă* din formele accentuate pe terminație (*lăsăm, lăsați, lăsai, lăsam, lăsasem, lăsat, lăsînd, lăsare*...) a fost introdus și la persoana întîi (uneori și la a doua) din indicativul prezent, după modele ca *învăț, învățăm, învățat* etc.

Despre aceste forme cu *ă* în loc de *a*, cf. P. HAAS, *Assoziative Erscheinungen in der Bildung des Verbalstammes im Rumänischen, Jb.* XXI–XXV, p. 1 ș.u.

„Dialectală" e și opoziția *a–ă* în cuvinte ca ***lasa, spala, pacat***... în loc de *lăsa, spăla, păcat*..., în care *a* apare în silabă neaccentuată, deci tocmai în condiții opuse legii fonetice despre prefacerea lui *a* neaccentuat în *ă* și în contrazicere cu alternanța *a–ă* condiționată de accent. În *DR*, II, p. 65–67 (cf. și *LR*, I, § 46) am arătat că transformarea aceasta a lui *ă* proton în *a*, care nu se constată decît în unele regiuni, se datorește unui accident generalizat și unei interpretări nouă —și greșite— a materialului lingvistic. Cînd după un *ă* urma un *a* accentuat, s-a putut produce o asimilare: *lăsát* >*lasat*... Asemenea cuvinte fiind numeroase, această rostire nouă cu tendința de generalizare a putut depăși limitele originare atunci cînd cei ce o auzeau n-au mai atribuit-o lui *a*, ci accentului următor. În unele regiuni dacoromîne apar astfel și forme ca ***faină, sacúre***... în loc de *făină, săcure*... La istroromîni limita

originară a fost depășită și mai mult, și o r i c e *ă* néaccentuat —cu excepția lui *ă* urmat de *n* și a lui *ă* final, rostit ca *ę*— devine *a*, deci nu numai *lasắt*, ci și *facút* și *cúmpar* „cumpăr".

Hărțile Atlasului lingvistic romîn ne permit acum să surprindem însuși procesul de răspîndire și generalizare a acestei rostiri nouă. După cum se vede din harta nr. 52, rostirea cu *a* pentru *ă* formează o arie mai compactă numai în nord-estul teritoriului dacoromîn; în celelalte regiuni întîlnim numai insule, mai mari sau mai mici, răspîndite prin Crișana, Banat (cu Iugoslavia), Oltenia și Moldova.

În această hartă am însemnat cu mici triunghiuri roșii în jurul unui cerc punctele în care se rostește *a* în loc de *ă* într-unul din cuvintele *masea*, *barbat*, *camașă*, *matreață*, *sanatos*, *vatamat* și *bataie*, iar cu cîte un triunghi albastru punctele în care apare un *a* în loc de *ă* în cuvintele *carunt*, *sacure*, *parinți* și *badică*, deci înainte de altă vocală decît *a* în silaba următoare accentuată. Pentru aria de răspîndire a lui *faină (fanină, fáịnă)* în loc de *făină* e a se compara harta 37, alcătuită după *LAD*. Cele mai multe forme cu *a* se găsesc în județele Storojineț și Rădăuți, unde, în Ciudei (punctul 391), au fost notate cinci cuvinte cu *a* urmat de *a* accentuat și două cu *a* urmat de altă vocală accentuată, apoi în Volovăț (punctul 385) cu cinci cuvinte cu *a* urmat de *a* accentuat și două cu *a* urmat de altă vocală accentuată. Cu cît ne depărtăm spre est și sud, cu atît scade numărul formelor cu *a* în loc de *ă*, abia găsindu-se cîte unul din cele nouă cuvinte. Același lucru se observă și în alte regiuni, de exemplu în punctele 1, 11, 65, 77, 80, 85, 308, 740, 780, 795, 810, 815, 839, 856, 859. Dintre cuvintele anchetate, formele cu *a* sînt mai numeroase la *masea* (35) și *bataie* (33) apoi la *camașă* (24), *barbat* (18), *matreață* (15). Adevărat că cifrele date în paranteză după fiecare cuvînt nu au o valoare absolută, căci unele cuvinte —ca *bătaie* (de inimă), *săcure*, *vătămat*, *sănătos*— nu sînt răspîndite în toate regiunile care înlocuiesc pe *ă* proton cu *a*, în unele puncte apărînd înlocuite, pe hărțile *Atlasului*, prin alte cuvinte. Ceea ce nu s-a putut arăta pe hartă sînt rostirile unui sunet intermediar, între *a* și *ă*, pe care S. Pop l-a notat — de exemplu la *bărbat*— cu un *ă* cu *a* deasupra (în punctul 600) sau cu un *a* cu *ă* deasupra (în punctul 159). De asemenea n-a putut fi arătat prin colori diferite jocul între *a* și *ă* la singular și la plural. Ca să se vadă totuși cît de variat e acest joc, îl însemnez aici pentru cuvîntul *măsea*:

hărțile 53 și 37

a la singular și la plural: 305, 837, 388, 391, 395, 397, 396, 398, 392, 385, 381, 542, 454

a la singular, *ă* la plural: 11, 571, 440, 434

a la singular, *ă* cu *a* deasupra la plural: 93, 75, 387

a cu *ă* deasupra la singular, *ă* la plural : 403
ă cu *a* deasupra la singular, *ă* la plural : 528, 90, 418, 458, 308
a cu *ă* deasupra la singular și la plural : 810
ă la singular, *ă* cu *a* deasupra la plural : 856, 375
ă cu *a* deasupra la singular, *a* la plural : 552
ă la singular, *a* la plural : 77, 840
ă la singular, *a* cu *ă* deasupra la plural : 3, 85.

Acest dezechilibru în rostirea lui *ă* proton dovedește pe de o parte că generalizarea este în plină efervescență, că identificarea acestui sunet, intermediar între *a* și *ă*, cu unul din aceste două foneme, încă nu s-a produs pretutindeni și că tendința de a crea din opoziția *a—ă* un morfonem, spre diferențierea singularului de plural, e încă individuală și n-a devenit colectivă. Tot astfel găsim și începutul unei diferențieri între persoana 1 și 2 din pluralul indicativului prezent la unele verbe de conjugarea I. Astfel WEIGAND a notat în *Jb.* IX, p. 182—183 morfonemul *ă—a* la *lăsăm—lasați, îngrășăm—îngrașați.*

Iată, în sfîrșit, și cîteva observații cu privire la felul cum se comportă anumiți indivizi față de această rostire dialectală și cum reacționează colectivitatea față de ea. Cunosc un moldovean care a păstrat rostirea de-acasă *lasat*, *barbat*, *pacat*... și la București și la Cluj unde a trăit un timp îndelungat, deși a izbutit să se dezbere de alte „moldovenisme". M. SADOVEANU întrebuințează în scrierile sale uneori, spre a „produce atmosferă", formele cu *a* (cf. *DR*, II, p. 66), și nu numai în dialog, cu intenția de a caracteriza graiul moldovenesc, ci și în descrieri și mai ales atunci cînd evocă vremuri vechi din trecutul Moldovei, ca în romanul istoric „Frații Jderi". Un coleg de la Academia Romînă, profesor la Facultatea de Științe din Iași, mi-a atras atenția asupra unei recente ediții a poeziilor lui EMINESCU, în care *dragoste balaie* era redat „pe bucureștenește" prin *dragoste bălaie*. Pentru colegul meu, *balaie* nu era o formă dialectală, care trebuia „îndreptată", ci ea făcea parte integrantă, prin repetarea celor doi *a*, din eufonia versului eminescian. Dimpotrivă, pentru rostirea cu *a* în loc de *ă*, locuitorii din Tohanul Vechi —o insulă greco-catolică, colonizată pe vremea împărătesei Maria Thereza în Țara Bîrsei ortodoxă dintr-o regiune care, probabil, rostea *padure* în loc de *pădure*— sînt obiectul unor necontenite cicăleli din partea vecinilor lor din Bran sau din Zărnești, iar de cei din Galda de sus, jud. Alba, vecinii își bat joc zicîndu-le : „Mamaligă cu taiației și cu carne de rațoi". În cazul acesta diferența între rostirea dialectală și norma colectivă apare sancționată prin bătaia de joc.

Rostirea cu *a* în loc de *ă* proton apare și în unele texte vechi, mai ales în cele scrise în regiunile din nordul și nord-estul țării, de exemplu în

Manuscrisul de la Ieud. N. DRĂGANU (*DR*, III, p. 481, 498, 916, 918, 920, 923, 935, 501; IV, p. 143) le considera de „săsisme". Dar ele se găsesc și la Mitropolitul VARLAAM, care în *Cazania* sa întrebuințează forme ca *saracŭ* 331/15, *macarŭ* 76/11 și —prin fonetică sintactică— *ca* (=că) *l-ați născutŭ* 174/3 (alături de *bărbat, mă spariu*...). Asemenea forme dovedesc numai că asimilarea lui *ă* față de *a* următor începuse să se producă de mult. Generalizarea ei la istroromîni și cazurile sporadice relevate de TH. CAPIDAN (*Aromînii*, § 22 a) mai ales la aromînii din Samarina ne arată că fenomenul acesta se găsește în toate ținuturile locuite de romîni.

Faptul că inovația aceasta cuprinde și pe *ă* secundar, născut, la dacoromîni, din *e* după labiale în poziție dură sau după *s, z* (lat. *peccatum* > *păcat* > *pacat*, *securim* > *secure* > *săcure* > *sacure*...) dovedește că ea s-a ivit din nou, la diferite epoci.

Dacă rețeaua comunelor anchetate de S. POP ar fi fost mai deasă, probabil că pe harta noastră ar apărea mai multe puncte cu rostirea *a* pentru *ă*. Aceasta se vede din formele citate de mine în *DR*, II, p. 66 după cercetările dialectale ale lui WEIGAND și din completările date de I. IORDAN în *RF*, I, p. 177 ș.u. Asemenea forme se găsesc pentru Țara Hațegului la DENSUSIANU, *Țara Hațegului*, p. 23 și 27, pentru Oltenia la GAMILLSCHEG, *Oltenische Mundarten*, § 25, pentru Țara Oașului la CANDREA, *Țara Oașului*, p. 42, pentru Maramureș și Munții Apuseni la T. PAPAHAGI, *Maramureș*, LVI și *GS*, II, p. 46 și la ȘANDRU, *BL*, II, p. 205.

Explicarea dată de mine în *DR*, II, p. 65–68 (= *ELR*, p. 182 ș.u.) este confirmată indirect și de un fenomen analog la rușii albi estici, în al căror dialect un *ă* nu se poate menținea înainte de *a* accentuat (ci devine *ĭ*, cf. *TCLP*, IV (1931), p. 229).

195. Pentru noi transformarea lui *ă* în *a* în cuvinte ca *lasat* în loc de *lăsat* este un caz tipic pentru felul cum un accident fonetic —asimilarea față de un sunet următor— poate apărea la diferite timpuri și în diferite regiuni. Pe hărțile *Atlasului lingvistic* sîntem în situația să urmărim însuși procesul de răspîndire și de generalizare a acestei inovații și să vedem cum, în anumite regiuni, printr-o interpretare ulterioară, limitele originare ale inovației au fost depășite pentru ca ea să atingă și cazuri ca *batrîn, sacure* etc.

S-au făcut și alte încercări de a explica acest fenomen, dintre care una va fi arătată în nota de la sfîrșitul acestui paragraf. Mulți cred că o explicare nouă devine mai convingătoare atunci cînd combați explicările date de predecesori. I. IORDAN (*RF*, I, p. 145) nu crede că e posibilă explicarea transformării lui *ă* neaccentuat în *a* prin mijloacele limbii romîne, așa cum am făcut noi, deoarece una din cele mai esențiale legi fonetice la noi este, tocmai dimpotrivă, transformarea lui *a* neaccentuat în *ă*.

Așa să fie? Asemenea antinomii nu se găsesc oare în limbă? Chestiunea merită să fie urmărită mai aproape. Din exemplele pe care le vom

cita se va vedea că chiar la transformările de ordin fonetic ele nu sînt excluse.

Latinul clasic *fŭrca* a fost pronunțat în latina vulgară din apus *forca*, iar acest *forca* se rostește astăzi în limba franceză *furș* (scris *fourche*). *U* scurt accentuat s-a transformat în *o* pentru ca să devină iarăși *u*. Latinescul *legem* a dat în romînește *leage* prin acțiunea lui *e* următor, care a produs metafonia; acest *leage* a redevenit *lege* prin acțiunea asimilatorie a lui *e* următor. Tot astfel *e* din lat. *conventa* a devenit *i*, din cauza lui *a* următor, pentru ca mai tîrziu, în anumite regiuni, să apară, în veacurile trecute, forma *cuvente*, cu *i* prefăcut în *e* în urma influenței asimilatoare a lui *e* următor. Și mai izbitor e cazul lui *pugnus*, care s-a dezvoltat în mod normal în *pumn*, pentru ca această formă să se prefacă iarăși în *pugn* (*DR*, IX, p. 412, CANDREA-DENSUSIANU, *DE*, Nr. 412, 1460) sau al lui *ped'ăsît* (*DR*, IX, p. 428) în loc de *pedepsit*, cu repetarea amuțirii lui *p* din grupul *ps* înainte de accent, caracteristică pentru un fonocinem străvechi (*laxare* >**lăpsare* >*lăsare*).

Totuși, dacă ne dăm seama că fenomene de asimilare, disimilare, diferențiere ș.a. se produc în orice moment în nenumărate cazuri, nu ne vom mira că prin disimilare completă al doilea *p* din *pedepsit* a putut dispărea, că grupul *mn* s-a putut diferenția în *gn* sau în *lm* (megl. *pulm*, arom. *pulmu*) și că în *leage* și *cuvinte* s-a putut asimila *ea* și *i* lui *e* următor, iar *ă* din *lăsat* s-a asimilat lui *a* următor. Pe cînd însă *pugn* și *pedesit* apar ca rostiri accidentale, celelalte s-au generalizat sau tind a se generaliza și a deveni colective.

Alături de dispariția prin disimilarea completă a unui *n* sau *r* față de *n* sau *r* următor, avem propagarea lui *n* și *r* produsă de aceleași cauze: *răscrăcăra* a devenit *răscăcăra*, lat. *plantaginem* a dat *pătlagine*; dimpotrivă *tustrei* se pronunță și *trustrei*, iar *junică* se rostește mai adesea *juninc**ă***. Alături de asimilarea lui *nd* în *n* (*cînd* >*cîn*) avem despicarea lui *n* în *nd* (*plămîn* >*plămînd*); alături de asimilarea lui *ău* în *ou* și contragerea în *o* (*frate-tău* >*frate-to*) avem despicarea lui *o* în *ău* (ung. *tó* >*tău*); alături de asimilarea lui *uo* în *oo* și contragerea în *o* (*nuor* >*noor* >*nor*) avem diferențierea lui *oo* în *ou* (*noor* >*nour*); alături de dispariția unui *l* final —prin fazele *ł* și *u*— în *cal* >istrom *că*, avem transformarea lui *u* în *l* în ung. *bőség* >*beușug* >*belșug*; alături de acomodarea aperturii lui *i* față de *a* următor, în urma căreia *ia* a devenit *ea* (*luni* + + *a* >*lunea*), avem în *liagăn*, *miriasă*... transformarea, prin diferențiere, a lui *ea* în *ia*.

hărțile 22 și 23

Vedem deci că *în cadrul aceleiași limbi apar, în epoci diferite, transformări dirijate în sens opus și că aceiași factori pot activa în direcții contrare.*

Asemenea transformări antinomice sînt frecvente mai ales la inovațiile incidentale.

Cu atît mai ușor de înțeles sînt asemenea antinomii, cînd la ivirea lor intervine și elementul fonemic, al alternanței sau al interpretării ulterioare, cum ar fi bunăoară cazul apariției lui *p* în *lăptoc* sau în *deștepta*, despre care a fost vorba în § 179, cu toate că „legea fonetică'' cunoaște numai dispariția lui *p* în grupul *pt* înainte de accent, sau reapariția unui *m* final la persoana întîi din imperfect (despre care a fost vorba în § 99), deși un *m* final în silabă neaccentuată dispăruse încă în limba latină vulgară.

Acesta pare a fi cazul la o inovație de rostire care prezintă analogii izbitoare cu prefacerea lui *ă* proton în *a* în cuvinte ca *lasat* și *batrîn*. După cum *a* neaccentuat se închide, devenind *ă*, există și o prefacere veche a lui *o* neaccentuat în *u*: *occido* >*ucid*, *rogare* >*rugare*, *latro* > *latru*... Totuși din *cooperire* avem *coperi*, din *romanus* avem *romîn*, din slav. *ustanǫ* avem *ostenesc*; în loc de *cuprinde* se zice prin Muntenia *coprinde* (în punctul 704 și *covînt* în loc de *cuvînt*, cf. *ALR*, I, h. 93) și în loc de *nu fác*, *un cál* adesea *no fac*, *on cal*. La Brașov există numele *Chiconban*, care e porecla dată, probabil, unuia care cerea parale: *k'ică* (=*pică* = fă să pice = dă) *un ban*. S-ar putea ca și la nașterea acestei inovații de rostire —*o* pentru *u* proton— să fi contribuit accidentul asimilației —ceea ce ar putea fi cazul la *cutropi* (din *cu *tropul*) >*cotropi*, slav. *ugoditi* >*ogodi*, *ogor*, *cobor*, *no pot*, *on om*... — sau fenomenul de ordin fonemic al simțului etimologic, ilustrat de noi cu exemple în § 186, la cuvinte ca *îngropa (groapă)*, *ospăta (ospăț)*, *dormita (dorm)*..., care în textele noastre vechi erau de obicei *îngrupa*, *uspăta*, *durmita*. Existînd alături un număr considerabil de forme duble, cu asimilare *(ogodi, on om...)* și fără asimilare *(ugodi, un om...)*, cu refacerea lui *o* după cuvîntul primitiv *(ospăta, dormita...)* și cu păstrarea lui *u (uspăta, durmita...)*, s-a putut naște simțul că rostirea cu *o* sau cu *u* e facultativă —cum este foarte adesea pentru *e* și *i*— și alături de *rumîn*— formă mai mult populară — să se fi ivit forma *romîn* — mai ales la păturile culte, care l-au apropiat de *romanus*— sau ca în limba literară să coexiste forme ca *domiri—dumiri*. Această șovăire e veche, căci o întîlnim, în secolul al XVI-lea, în Palia de la Orăștie, în forme ca *conoscu* (asimilare) sau *domnezeu* (influența lui *domn*) alături de *dumnezeu* (*DR*, VI, p. 239).

Într-un studiu amănunțit publicat în *RF*, I (1927—1928), p. 177 ș.u. I. IORDAN vede în rostiri ca *lasat* sau *batrîn* ecoul substratului etnic, care în Bucovina și nordul Moldovei ar fi rutean, iar în vest maghiar. Pentru ruteni și unguri *ă* fiind un sunet străin, ei l-au înlocuit prin *a*, care a rămas în graiul lor și după ce ei au fost romînizați.

Greutatea de a rosti pe *ă* nu apare în poziţie accentuată sau cînd acest sunet e în poziţie posttonică şi finală, căci cei ce nu pot pronunţa pe *ă* în *lăsat* şi *bătrîn* îl au în *măr*, *apăr* sau *casă*. Afară de aceea rostirea *barbat* şi *batrîn* se găseşte şi în regiuni în care n-au fost nici ruteni, nici unguri, şi apare şi la istroromîni şi la aromîni. Pe de altă parte anchetatorii *Atlasului lingvistic* au găsit şi au notat adesea vocala centrală *ă* şi la ruteni şi unguri.

196. Marile transformări de rostire sînt de obicei rezultatul unei evoluţii continue într-o direcţie oarecare, evoluţie care duce la unitatea şi la consecvenţa impresionantă cu care se manifestă şi se răspîndeşte fonocinemul. Răspîndirea fonocinemului este ajutată prin setea noastră înnăscută de regularitate şi prin spiritul de organizare a materialului lingvistic. Opoziţia între *n* şi *ń* care exista, ca transformare de natură fonetică, numai în cuvinte cu *nn*, ca *an*< *annus* şi *ań*< *anni*, a fost utilizată de aromîni şi megleniţi ca morfonem, fiind extinsă şi asupra unor cuvinte ca *bun*, cu pluralul *buń* (cf. § 192).

Într-un vas de sticlă avem o soluţie saturată cu anumite substanţe. În stare de odihnă ea face impresia că e apă, atît e de limpede şi transparentă. Ajunge însă ca acestei soluţii să i se adauge o substanţă nouă sau ca vasul să se mişte, pentru ca ea să dea naştere la cristale. Intervenţia unui fenomen fonemic —o opoziţie utilizabilă ca morfonem— a produs, **harta 17** în dialectele transdanubiene, un fonocinem nou ($n + i$ desinenţial > *ń*), cu caracter colectiv şi tot atît de general ca palatalizarea lui *n* înainte de *e* şi *i* în regiunile vestice dacoromîne, acesta de natură pur fonetică şi —în cazuri ca *bińe*, *ţińe*— fără utilizare morfonemică.

Dimpotrivă, altă modificare de rostire de natură fonemică, născută printr-o nouă interpretare a materialului lingvistic, prefacerea lui *ă* proton în *a*, are caracter colectiv şi general numai în dialectul istroromîn, pe cînd la dacoromîni, acolo unde se iveşte, el este în plin proces de **cristalizare** (cf. § 194).

Putem cita un exemplu din cele mai elocvente şi pentru cazul cînd o rostire, care astăzi ne impresionează prin uniformitatea şi consecvenţa ei, s-a generalizat după un îndelungat proces de cristalizare.

Astăzi avem pe tot teritoriul dacoromîn un singur fel de *ţ*, care produce aceleaşi efecte asupra sunetelor următoare, indiferent dacă el provine din *t* latin urmat de *ĕ* şi *ī* accentuaţi, sau din *c* latin urmat de *i̯* în poziţie posttonică. În regiunile unde se zice ***viţăl*** pentru *viţel* (din lat. *vitellus*), pluralul de la *braţ* (din lat. *brachium*) este ***braţă*** în loc de *braţe*. Nu tot aşa la aromîni, unde numai după un *ţ* provenit din *t* latin, nu şi după cel pro-

venit din *c+e* sau *i* latin, un *e* şi un *i* următor se prefac în *ă* şi *î* : lui *ţine* al nostru (din lat. *tĕnet*) îi corespunde *ţîne*, dar lui *cine* dacoromîn (din lat. *quem*) îi corespunde *ţine*. Aceasta înseamnează că odinioară *ţ* din *c* se rostea altfel —desigur mai palatal— decît *ţ* din *t*.

Acelaşi lucru trebuie admis pentru *č*, care la noi are aceeaşi rostire în *cruce* (din lat. *crucem*) şi în *picior* (din lat. *peciolus*) sau *rugăciune* (din lat. *rogationem*). Că n-a fost totdeauna aşa o dovedeşte iar dialectul aromîn, care în cazul dintîi rosteşte *ţ* (*cruţe*), în cazul al doilea *č* (*k'ičor*). Desigur că înainte de a fi identificată cu *č* din *picior* şi *rugăciune*, africata născută din *c+e* sau *i* avea, în epoca străromînă, o rostire intermediară între *č* şi *ţ*, pe care aromînii au păstrat-o o bucată de vreme, înainte de a o identifica cu *ţ*. E probabil că nici la dacoromîni identificarea acestui sunet cu *č* nu s-a făcut de la început. Aceasta se cunoaşte la corespondenta fonică *ǧ*. Într-adevăr, în limba literară am păstrat pînă azi africata *ǧ* numai cînd ea provine din *g+e* sau *i* : *gemĭt* > *geme*, *gingiva* > *gingie* . . . ; cînd ea provenea din *d+ị* sau din *y* iniţial, *ǧ* dacoromînesc nu s-a mai păstrat decît în nord

harta 8

(şi în cîteva insule prin Moldova), pe cînd în limba literară rostim *j* : *deo(r)sum* > *jos*, *jovis* > *joi* . . . Această bifurcare în dezvoltarea lui *ǧ* dovedeşte că şi la noi existau odinioară două rostiri pentru această africată.

Elementul „timp" este cel ce mai adesea promovează cristalizarea; uneori însă —cu deosebire cînd intervin factori de natură fonemică— el poate produce un dezechilibru nou.

În privinţa aceasta este caracteristic ceea ce s-a întîmplat cu vocala *a* după *r̄*. Cînd nu exista nici un agent special care să provoace o modificare a lui (ca de exemplu poziţia nazală următoare), *a* a rămas neschimbat : *rarus* > *rar*, *rado* > *rad* . . . Există însă în romîneşte şi un *a* care, tocmai după *r̄*, provenea din *ea* : **arrectat* > **ar̄eată* > *arată*. Acest *a* s-a menţinut în celelalte dialecte şi înainte de *e* din silaba următoare : *rece(n)s* > *r̄eace* > > *race*, păstrat la aromîni (*raţe*), la megleniţi (*raţi*) şi la istroromîni *råče* (*råţe*). La noi însă, unde poziţia dură sau moale diriguieşte în grad atît de mare caracterul vocalelor precedente, acest *a* urmat de *e* în silaba următoare a devenit *e* : *rece*. Pe vremea cînd influenţa lui *e* următor începuse să se ivească, cînd existau deci, ca variante simultane, vechiul *race* şi noul *rece*, s-au născut condiţiile pentru un nou fonocinem : „*r̄* + *a* în poziţie moale devine *r̄+e*". Acest fonocinem n-a ajuns însă să se cristalizeze pînă în ziua de azi. După *race* > *rece* s-a luat un cuvînt cu *a* etimologic **rapede* (din lat. *rapidus*), care a devenit *repede*, dar au rămas atîtea altele la care puterea tradiţiei (§ 183) a putut învinge cu atît mai uşor, cu cît existau

şi forme cu poziţie dură şi, deci, posibilitatea normalizării interne morfologice (§ 187) : *rare* (după *rar*), *rade* (după *rad*), *rage* (după *rag*)... *A* din *ea* a rămas la *îndăratele (îndărăt)* ; la verbul *a răbda* (din lat. **rab(ĭ)dare*), alături de literarul *să rabde*, avem dialectalul *să rebde*, iar de la *raţă* avem pluralul literar *raţe* şi cel dialectal *reţe*. Cît despre *arăta* (lat. **arrectare*), alături de *să arate*, avem şi forma *să arete* (şi *să arăte*).

Dacă în cazul lui *a* după *r̄* noul fonocinem nu s-a putut cristaliza, cu toate că el avea valoarea unui morfonem, cauza pare a fi fost raritatea cazurilor. Este evident că subiectul vorbitor va observa mai uşor condiţiile în care apare un fonocinem atunci cînd fenomenul se repetă mereu, decît în cazul cînd el nu apare decît rareori. Grupul *gn* nu l-am moştenit sigur din latineşte decît în patru cuvinte : *lignum*, *signum*, *cognatus* şi *agnellus*. În cele trei dintîi el apare în romîneşte ca *mn (lemn, semn, cumnat)* ; în cel din urmă — şi poate şi în **ignitia >miaţă* — ca *m*. După toată probabilitatea cuvîntul *sineca*, care apare în colindele noastre şi pare a fi avut la origine sensul de „a-şi face cruce", derivă din **signicare*, cu transformarea lui *gn* în *n* (poate într-o epocă ceva mai tîrzie, la un cuvînt de origine creştinească). Iată dar un caz în care raritatea exemplelor a împiedecat cristalizarea uniformă a unui fonocinem.

Alt caz îl observăm la reflexul romînesc al lui **tenerus (=tener)*, care pe un teritoriu destul de extins apare cu *i* netransformat în *î* (*tiner*, ca istror. *tirar*). S-ar putea să avem aici un caz de normalizare internă morfologică (§ 187), adică influenţa pluralului *tineri*, unde *i* s-a păstrat din cauza poziţiei moi următoare, dar s-ar putea ca în unele regiuni să nu se fi produs fonocinemul *in >în* după dentale, ca după labiale, fiindcă exemplele cu *in* după dentale sînt puţine, iar cele cu *in* după labiale multe. Pe o cîmpie ninsă se formează o potecă numai atunci cînd pe urmele lăsate de întîii trecători a călcat şi mulţimea celor ce i-au urmat.

Cristalizarea treptată şi inegală nu se restrînge numai la modificările de rostire, ci priveşte şi recunoaşterea unui aspect fonemic. Astfel „poziţia moale" e formată, la toţi dacoromînii, de o vocală palatală în silaba următoare. Cînd însă nu urmează un *e* sau un *i*, sau un grup mixt cu un *i* afonizat, ci o consonantă muiată, atunci rămîne deschisă posibilitatea unei interpretări a acestei consonante muiate ca formînd poziţie moale sau nu. Astfel transformarea lui *a* în *e* în poziţie moale o putem constata atît înainte de *e* şi *i* din silaba următoare (*tăiare >tăiere*, *băiaţi >băieţi*) cît şi înaintea unui *r* odinioară palatal : *boiaŕ >boier*. Tot astfel un *ŕ*, *l'*, *l'* şi *ĉ* formează poziţie moale, făcînd ca *e* să se conserve după labiale în *pipeŕ >piper*, *mei< mel'u*, *fel< fel'*, *fecior*, *beci*, *belciug*... ; la *ș* şi *j* însă uzul şovăie : *cămeşi* şi *cămăşi*, *perj*...

Am văzut în altă parte că aspectul fonetic „lipsa de accent" așază vocalele într-o poziție umbrită, care în limba romînă se manifestă prin închiderea lor, pe cînd aspectul fonetic „poziție inițială" le scoate la lumină și face ca unele din ele să fie tratate ca și cînd ar fi accentuate. Acesta e cazul lui *a (amarus >**amar**)*, nu însă și al lui *o (occido >**ucid**)*. Și mai puțin consecvent apare *i* pentru *e* neaccentuat: *nepót, peţí, cucerí*, dar *piciór, mișél, nimíc*. Alături de formele literare *soarele, unele*..., avem și rostirea mai puțin îngrijită *soarile, unile*..., pe care unii scriitori moderni —între ei chiar și ODOBESCU— le întrebuințează și în scris. Tot astfel se zicea mai de mult, de exemplu pe vremea lui CORESI, *timpure, capure*, iar la forma articulată *timpurele* și *timpurile, capurele* și *capurile*. Aceste forme cu *i* s-au generalizat și au atras după sine chiar și formele nearticulate *timpuri, capuri*, singurele întrebuințate azi. Vedem deci că poziția intertonică a ajutat mai mult decît cea protonică sau posttonică la transformarea lui *e* în *i*, fără însă ca această modificare să se fi cristalizat, decît în cazul pluralelor în *-uri*.

ETTMAYER (*Vulgärlatein*, p. 266) explică astfel lipsa de regularitate cu care unele modificări de rostire apar în latina vulgară: „Abia acum găsim dezlegarea acestei enigme, recunoscînd că cea mai mare parte a transformărilor de rostire latine vulgare, depinzînd de ritmul schimbător sau structura schimbătoare a frazei, *aveau un caracter facultativ*. Abia acum înțelegem că aceste nuanțe efemere, create de moment, nu erau fixate grafic în monumentele de limbă scrisă... Faptul că în latina vulgară... numeroase transformări de rostire *n-au putut ajunge într-o fază de odihnă și să se fixeze* este, după părerea mea, urmarea *tiraniei* pe care limba latină literară o exercita cu o consecvență de fier asupra fiecărui subiect vorbitor". Am subliniat în această citație cuvintele care scot în relief tirania normei, mare la un popor ca cel roman, cu simț civic atît de dezvoltat și cu respect pentru autoritatea lucrului judecat. Într-adevăr, cu cît un popor e mai puțin civilizat, cu cît pornirile individualiste sînt tolerate în măsură mai mare iar simțul de disciplină colectivă e mai puțin dezvoltat, cu atît limba lui va fi mai puțin încorsetată într-o „gramatică" recunoscută de toți. În privința aceasta MLADENOFF citează în *Balkanarchiv*, I, p. 55 cazul albanezilor din regiunea Kačanik, dintre care „cei mai mulți... sînt analfabeți și vorbesc a ș a c u m l e p l a c e. Astfel auzi alăturea formele *δamb, δåmb* și *δom* pentru „dinte"... Chiar dintre știutorii de carte, unul, cu numele Medi, rostea totdeauna *uδ, uδa*, pe cînd altul, numit Aziz, zicea numai *ul, ula*...". Ceea ce trebuie să reținem din această observație nu este că vocalele *a, å* și *o* sau consonantele *δ* și *l* puteau alterna unele cu altele în aceeași comună, ci că aceste variațiuni de rostire *erau tolerate*,

fără să împiedece înțelegerea între membrii aceleiași comunități. Ca de cele mai multe ori în lume, există și cu privire la limbă o compensație: inexactitatea e compensată printr-o mai mare putere de ghicire. Cu cît un om e mai cult, cu atît are nevoie de mijloace de expresie mai precise și mai neechivoce, cu care să poată exprima cele mai subtile nuanțări ale gîndirii sale; cu cît omul e mai puțin cultivat, cu atît fantezia îi e mai vie și puterea lui de a se orienta după cîteva indicații e mai activă, cu atît mai ușor îți ghicește gîndul chiar cînd nu l-ai exprimat exact.

Sînt și cuvinte care chiar prin felul cum sînt construite înlesnesc modificările, încît le vedem încadrîndu-se în cele mai variate mișcări fonocinemice. Ca exemplu tipic citează WEIGAND (*Jb.* XIII, p. 100) pe lat. *familia*, devenit ***fămeie*** și apoi, prin transformarea lui ***ă*** aton în ***a***: ***fameie***; prin prefacerea lui ***ă*** în ***o*** după labiale: ***fomeie***; prin închiderea lui ***o*** neaccentuat în ***u***: ***fumeie***; prin asimilarea lui ***ă*** la ***e*** următor (sau prin prefacerea lui ***ă*** în ***e*** după labiale în poziție moale): ***femeie***; prin închiderea lui ***e*** neacentuat: ***fimeie***. Lipsește numai varianta ***fîmeie*** pentru ca întreaga serie vocalică să fie reprezentată.

Odată cristalizarea săvîrșită, fonocinemul apare cu o consecvență mare și devine, pentru regiunea și vremea în care e valabil, o „lege" cu caracter mai mult sau mai puțin imperativ. În ceea ce privește reflexul *m* din *gn* latinesc în *agnellus* > *miel*, am putea admite că acest *m* s-a simplificat — după amuțirea lui *a* inițial — din *mn*, un grup consonantic neobișnuit în limba romînă. În nici un caz *miel* nu poate fi considerat ca un hiperurbanism născut din *mńel*, căci *miel* se zice și în Banat, în regiunile în care *ń* se păstrează și labialele nu apar palatalizate. A presupune în latina vulgară un **agmellus* (contaminat din *agnellus* + *agmen ELR*, p. 84) nu mi se mai pare probabil.

Despre felul cum s-au comportat romînii la cristalizarea fonocinemelor, cf. și *DR*, VIII, p. 317 ș.u.

Rolul coexistenței unor rostiri paralele la cristalizarea procesului evolutiv, deci colaborarea elementului sincronic cu cel diacronic la cristalizarea a ceea ce noi am numit un fonocinem, a preocupat pe diferiți lingviști moderni. Dăm în cele următoare în traducere trei pasaje ce ni se par destul de caracteristice:

„Pentru istoricul limbii, care nu examinează decît rezultatele și îmbrățișează cu o privire ansamblul evoluției unei limbi, „legea" e cvasi-absolută. Dar cel ce observă limba vorbită, cel ce cutreieră un teritoriu destul de mare *în momentul cînd se face o transformare fonetică*, vede lucrurile altfel; dacă vrea să fixeze în spațiu și timp data unei evoluții fonetice, ajunge în mod fatal să nu considere decît un singur individ, comparîndu-l cu ascendenții și descendenții lui direcți" (VENDRYES, *Langage*, p. 56).

În opoziție cu SAUSSURE, după care „legea" sincronică e „generală, dar nu imperativă", iar cea diacronică „imperativă, dar nu generală", MILLARDET (*RLR*, XLI, p. 314—315) credea că „legea sincronică... pare a fi imperativă întocmai ca cea diacronică. Ea nu numai că se impune subiectelor ce vorbesc o limbă la un moment dat și care sînt obligați să se supună uzului colectiv, dacă nu vor să fie necorecți, ridiculi și neînțeleși, ci ea se impune idiomului însuși, căci ea este expresia ordinii însăși ce stăpînește în acest idiom, cu un cuvînt a sistemului

lingvistic, care formează un întreg şi care ar fi compromis în mod grav sau chiar distrus, dacă în acest sistem s-ar introduce în mod mai mult sau mai puţin subit o deranjare".

„Structura fonologică a unei limbi tinde totdeauna să ajungă la un stadiu de echilibru. Felul cum se comportă fonemele în silabe, silabele în cuvînt şi cuvintele în propoziţie e dirijat prin *tendinţe sincronice*. Atîta timp cît limba caută încă echilibrul său fonologic, vorbim de *predilecţii* sau de *repulsiuni*; după ce l-a atins, de *legi*" (R. DE POERCK, *Réponses*, p. 56).

197. Urmărirea originii cuvintelor şi a morfemelor s-a putut face cu exactitate numai recunoscîndu-se că *legile fonetice sînt limitate în timp şi în spaţiu*. E singura notă care le deosebeşte de legile care dirijează ordinea firii, valabile oriunde şi oricînd. După ce *l* simplu între vocale se prefăcuse în *r* în t o a t e cuvintele străvechi (*mazăre, viezure, muguru*... cf. *LR*, I, § 93) şi în cele de origine latină *(dolere >durere, pulicem >purece...)*, limba romînă ajunsese, într-o epocă străveche, să nu mai aibă *l* simplu intervocalic. Mai tîrziu, cînd au început să pătrundă din alte limbi cuvinte cu un astfel de *l*, transformarea lui *l* în *r* era î n c h e i a t ă şi romînii au trebuit să se deprindă din nou cu rostirea acestui sunet. Dar legea fonetică *-l- > -r-* fiind încheiată, acest *l* nou a rămas nealterat: slavul ***bolĭ*** apare sub forma *boală* şi n-a mai putut deveni **boară* (după cum lat. *mola* devenise *moară*). Urmează de aici că un cuvînt ca *şcoală*, care are *l* intervocalic (şi *ş* în loc de *s* iniţial, deşi nu e urmat de *i̯*) nu poate fi urmaşul latinescului *schola*, ci e împrumutat în timpuri mai recente din altă limbă. Tot astfel *oţet* nu poate fi urmaşul lui *acetum*, care, după legile de transformare a sunetelor romîneşti, ar fi dat **acet*; el e împrumutat de la slavii de sud *(ocĭtŭ)*, care prefac, în consonanţă cu legile lor de rostire, pe *a* latin în *o* şi pe *c* latin, înainte de *e, i*, în *ţ*.

Deoarece un *b* simplu intervocalic latin a amuţit, dacă găsim în romîneşte cuvinte cu *b* între vocale, putem spune a priori că ele nu sînt latine sau, dacă le avem totuşi moştenite de la strămoşii noştri romani, în limba acestora *b* nu era simplu sau nu era intervocalic. Acesta e cazul lui *aburca*, a cărui etimologie e **arboricare* şi care, pe vremea cînd *b* intervocalic dispărea în romîneşte, nu-şi pierduse încă, prin disimilare completă, pe cel dintîi *r*.

Dacă în împrumuturi străine *ń* e redat în romîneşte prin *i̯*, putem spune cu oarecare siguranţă că împrumutul s-a făcut într-o epocă şi într-o regiune în care se pronunţa încă la noi *ń* (după cum se pronunţă pînă azi la aromîni şi în unele regiuni bănăţene) şi că mai tîrziu acest *ń* s-a prefăcut în *i̯* ca în cuvintele de origine latină şi simultan cu ele. Cînd latinescul *cuneus* se rostea la noi încă *cuńu*, şi ung. *szekrény* sau *nyomás* au fost împrumutate sub forma *sicrińu* şi *ńimaş*. Mai tîrziu, cînd *ń* s-a prefăcut în *i̯*,

această transformare a cuprins cele trei cuvinte *cui*, *sicriu*, *imaș*. Cele două cuvinte ungurești au mai fost împrumutate o dată —în alte regiuni— după ce transformarea *ń* >*i̯* era încheiată. Nemaiexistînd în graiul acelor regiuni un *ń*, el n-a mai putut deveni *i̯*, ci a fost înlocuit prin *n* (ca în cazurile arătate în § 121) : ***scrin***, ***nimaș***.

A fost firesc ca lingvistica istorică să dea o deosebită atenție cronologiei în evoluția rostirii, căutînd să stabilească cît mai exact limitele în timp ale fonocinemelor. Aceste limite au putut fi aflate pe două căi : sau prin dovezi scoase din atestări contemporane, din împrumuturi, sau prin deducții de ordin istoric —**cronologia absolută**— sau prin asemănare cu alte fonocineme, mai vechi sau mai nouă, în care caz **cronologia** este **relativă**.

Dacă examinăm mai de aproape cuvintele cu *l* intervocalic transformat în *r*, vedem că între ele se găsesc și exemple ca *Salona* (pentru *Thessalonike*) >arom. *Sărună*, sau *Sanctus Nicolas* >*Sîn Nicoară*. Vom admite deci că acest fonocinem nu se încheiase încă pe vremea cînd romînii de miazăzi aveau un contact viu cu orașul Saloniki și cînd, prin creștinism, a pătruns și la noi cultul sfîntului Nicolae (cu forma grecească, nu slavonă —ca mai tîrziu— a acestui cuvînt). Fonocinemul era însă încheiat cînd au început să pătrundă cuvintele slave în limba noastră, căci chiar cele mai vechi dintre ele, comune dacoromînilor și aromînilor, ca *boală*, au —precum am spus— pe *l* netransformat în *r*. Și alt termen creștin, *baptizo*, este în limba noastră anterior unuia din cele mai vechi fonocineme, și adică amuțirii lui *p* în grupul *pt* înainte de accent : *botez*.

Dimpotrivă, în întîiele veacuri creștine la noi, alt fonocinem, *sti̯* > *ssi̯*, era încheiat. Astfel se explică faptul că *pastionem*, rostit încă în latina vulgară **passionem*, a devenit la noi *pășune* (cu *si̯* > *ș* ca în *caseus* >*caș)*, pe cînd *christianus* n-a devenit **creșin*, ci grupul *sti* s-a dezvoltat în *ști*, ca în *tristi* > *triști*.

Cuvîntul unguresc *pakulár* a fost împrumutat din romînește *(păcurar)* abia după ce *e* după labiale devenise *ă* (redat în ungurește prin *å*) ; și mai vechi e împrumutul *fattyú*, din romînește *făt* (din lat. *fetus*).

O. DENSUSIANU (*Țara Hațegului*, p. 32) și E. PETROVICI (*Simbioza slavo-romînă în Transilvania*, extras din revista *Transilvania*, a. 73, p. 7) au dovedit, prin grafii ungurești ca *Kryvagye* (a. 1457 = Crivadia), *Zlestye* (a. 1467 = Săliște), *Begyesth* (a. 1464 = Bădești), *Kernyesth* (a. 1447 = Cîrnești)... că palatalizarea dentalelor în ținuturile vestice trebuie să fie anterioară secolului al XV-lea.

Pe vremea cînd o parte din dacoromîni s-au răspîndit, ca păstori, prin Carpații nordici, în graiul lor trebuie să fi existat și rotacismul lui *n* intervocalic, și grupele *cl'*, *gl'*, cu *l'* netransformat încă în *i̯*. Acest lucru

îl constatăm din cuvinte ca *afiră* și *cl'ag* (pentru *afină* și *cheag*) intrate în limbile ruteană (*jafiri, glaganyj syrŭ*), polonă (*sklagać się*) și slovacă (*kl'ag*).

De altfel, deși azi nu mai există la dacoromîni nici o insulă cu rostirea *cl'* și *gl'*, avem cîteva urme în scrieri vechi și cîteva indicii în limba actuală, care dovedesc că rostirea cu *k'* și *ǵ* (sau cu sunete evoluate din ele) nu s-a cristalizat pretutindeni deodată. Că în nordul teritoriului dacoromîn rostirea *cl'* a dăinuit vreme mai îndelungată nu se vede numai din reflexele cuvîntului *cheag* (arom. *cl'ag*, din lat. vulg. **clagum = coagulum*) la slavii carpatini, ci și din forma *clema*, în loc de *chema*, atestată o dată în Codicele Voronețean, sau din scrierea *Ureacle*, pentru numele propriu *Ureche*, în documente slavone din Moldova. Dar și Banatul —care păstrează pînă azi și pe *ń* netransformat în *į*— trebuie să fi cunoscut rostirea *cl'* pînă în secolul al XVII-lea, cînd găsim, în dicționarul Anonimului Caransebeșan, scrierea *cleaie* pentru *cheie* (lat. *clavis*). Această rostire exista cu siguranță în Banat și în a doua jumătate a veacului al XV-lea. Pe atunci au împrumutat adică slavii carașoveni de la romînii din Banat cuvîntul care azi are forma *străgheată* (sau *străgheață*) „lapte de oaie închegat", al cărui *ǵ* s-a dezvoltat însă din *gl'*, precum dovedește arom. *străgl'ață* și megl. *strigl'ată*. În limba carașovenilor s-a păstrat pînă azi această formă din veacul al XV-lea (cf. E. PETROVICI, *Graiul carașovenilor*, București, 1935, p. 99; cf. și § 125).

Voind să stabilim cronologia unui fonocinem trebuie deci să ținem seama și de elementul spațial. G. GIUGLEA citează (*DR*, IX, p. 648) ca exemplu de speculație justă cronologică părerea lui O. DENSUSIANU, după care atestarea, într-un document din sec. XIV, a toponimicului *Unghiul cu Frasini* ar fi o dovadă că transformarea lui *gl'* în *ǵ* era încheiată la acea dată în dialectul dacoromîn. Aceasta nu este valabil decît pentru regiunea în care se găsește acel toponimic; în alte regiuni stadiul mai vechi cu *cl'* și *gl'* s-a menținut cîteva veacuri mai mult.

Pentru grupele *cl* și *gl* nu sîntem în stare să stabilim numai cîteva date de cronologie absolută —care la noi, din cauza lipsei documentelor medievale, în mod fatal sînt mai greu de obținut— ci și de cronologie relativă. Astfel despre vechimea mare a palatalizării lui *l* după velare vorbește prefacerea lui *u* în *i* și a lui *a* în *e* în cuvinte ca *ingluto* > *înghit*, *includo* > *închid*, *sclavi* > *șchei*... Fonocinemul *clu* > *cl'i* era încheiat cînd *o* neaccentuat începuse să se închidă, căci lui *șchiopăta* îi corespunde la aromîni *șcl'upica* (nu **șcl'ipica*, ca *șcl'ifur* din lat. **sclufurem* < *sulfurem*). Cuvîntul *sclavus*, datînd din epoca bizantină, dovedește însă că această înmuiere a lui *l* după *c* e mai nouă decît intercalarea unui *c* între

s și *l* (*slavi* > *sclavi* cf. §§ 79 și 125) și este, bineînțeles, și mai nouă decît prefacerea latină vulgară a lui ***tl*** în ***cl*** ***(vetulus > vetlus > veclu > > vecl'u > vechi)***.

Lingvistica comparată a limbilor romanice ne permite —ca și, uneori, monumentele de limbă latină cu caracter popular— să stabilim vechimea unor transformări de rostire preromîne. Tot astfel comparația celor patru dialecte principale romîne ne dă posibilitatea să stabilim cu oarecare siguranță inovațiile străromîne (cf. *LR*, I, §§ 108—110).

Astfel, dacă din lat. *consuo* sau *mensa* nu avem **cuns* și **minsă*, cu prefacerea străromînă a lui *o* în *u* și a lui *e* în *i* înainte de *n* (ca în *bonus* > *bun*, *bene* > *bine*...), cauza este că *n* dispăruse încă în epoca latină vulgară înainte de *s*. Pentru limba romînă, ca și pentru celelalte limbi romanice, trebuie să plecăm de la formele —atestate de altfel— *coso* și *mesa*.

Tot astfel, dacă *l* din ***milium*** n-a devenit *r*, ca *l* din ***pulicem*** > ***purece*** și dacă *n* din ***capitaneum*** n-a devenit, în regiunile rotacizante, *r*, ca *n* din *lana* > *lînă*, sau dacă ***b*** din ***habeat*** n-a amuțit ca ***b*** din ***sebum*** > ***seu***, cauza este că în latina vulgară ***e*** și ***i*** scurt înainte de vocală deveniseră ***i̯***, care nu mai avea un caracter vocalic, ci consonantic, încît *l*, ***n*** și ***b*** în cuvintele citate nu mai erau intervocalice pe vremea cînd, în limba străromînă, aceste consonante începeau să se modifice între vocale.

Metafonia lui *e* accentuat înainte de *e* din silaba următoare e un fenomen străromîn, căci aromînii și meglenìții zic pînă azi ***seate*** (sau ***seati***, rezultat din ***seate***), iar noi zicem ***șase***, care presupune o formă mai veche ***șease***, și tot așa zic și istroromînii (*șâse* < *șase* < *șease*). În textele noastre vechi scrierea obișnuită era ***seate***, precum se mai rostește regional și azi. Faptul că și în regiunile care azi au ***sete*** se zice ***a vedea*** și se întrebuințează imperative scurtate ca ***păzea***, ***ferea***... e de asemenea o dovadă că pe vremea cînd infinitivele au început să piardă pe ***-re*** și unele imperative pe ***-ște*** final, toți dacoromînii pronunțau ***vedeare***, ***păzeaște***, ***fereaște***..., căci dacă scurtarea infinitivelor și a imperativelor ar fi mai veche decît transformarea lui ***ea*** în ***e***, am avea ****vedé*** ****păzé***, ****feré*** (forme care nu trebuie confundate cu ***vedę***, ***păzę***, ***ferę*** din Moldova, care, și ele, presupun un ***vedea***, ***păzea***, ***ferea*** anterior). Dacă deci la aromînii vestici, întîlnim forme ca ***sete***, ***fete*** (în loc de ***seate***, ***feate***, ca la ceilalți aromîni), putem spune cu oarecare siguranță că nu avem a face cu un fenomen străromîn, ci cu o inovație de rostire la acești romîni transdanubieni, care s-a ivit independent de aceeași inovație de rostire la o parte din dacoromîni.

De asemenea ar fi greșit să se tragă, din exemple ca lat. ***luciferum*** > > ***luceafăr***, deducții de cronologie relativă de felul următor : prefacerea

lui *e* în *ă* după labiale în poziție dură e mai veche decît metafonia lui *e* în *ea*, căci dacă ar fi mai nouă, am zice *lucefer*, ca *verde*, *sete* etc. Raționamentul nostru va fi, dimpotrivă, următorul: metafonia lui *e* înaintea unui *e* următor este, precum am văzut, străromînă, deci nu poate fi mai nouă decît transformarea lui *e* în *ă* după labiale, care e dacoromînă și lipsește celorlalte dialecte. Dacă totuși avem *luceafăr*, acesta s-a dezvoltat din **luceafer* pe teren dacoromîn.

Iată și alte cazuri de cronologie relativă:

bl s-a transformat în *ul* abia după ce *l* intervocalic devenise *r*: *stablum* > *staulu* > *staul*; în schimb *l* intervocalic se rotacizase înainte de ce un *ī* următor să-l fi putut palataliza: *felīcem* > *ferice* (iar nu **fel'ice* > > **feice*)...;

rotacizarea lui *n* intervocalic este ulterioară lui *an* > *ăn* *(în)*, *en* > *in* și *on* > *un*, căci *lana* > *lînă* > *lîră* (nu **lară*), *bene* > *bine* > > *bire* (nu **bere*), *bona* > *bună* > *bură*; în schimb *en* > *in* și *on* > *un* e mai vechi decît metafonia: *plena* > *plină* (nu **pleană*), *bona* > *bună* (nu **boană*); în sfîrșit, metafonia este anterioară prefacerii lui *ea* în *a* după labiale în poziție dură: *mensa* > *mesa* > *measă* > *masă*...;

diftongarea lui *ĕ* accentuat în *i̯e* este anterioară închiderii lui *e* înainte de *n*: *tĕneo* > **ti̯eno* > **țeno* > *țin*;

amuțirea lui *b*, *v* intervocalic este mai veche decît amuțirea lui *n* + consonantă în poziție protonă, căci altminteri *conventum* n-ar fi dat *cuvînt*, ci **cuînt*;

amuțirea lui *b*, *v* intervocalic și transformarea lui *rv*, *lv* în *rb*, *lb* sînt mai vechi decît *bĕ* > *ǵe* și *bī* > *ǵi*, căci avem *liberto* > *iert* (nu **iǵert*), *hiberna* > > *iarnă* (nu **iǵarnă*), *corvī* > *corbi* > *corǵ* (nu **corvi* > **cory*), *alvina* > > *albină* > *alǵină* (nu **alvină* > **alyină*)...;

prefacerea lui *e* postton în *i* e mai nouă decît metafonia: *pomi* > > *pomi*, dar *poamele* > *poamile*; dacă raportul cronologic ar fi fost invers, am avea **pomile*, iar din **annotĭnus* am avea **notin*, nu *noatin* (< *noaten*);

prefacerea lui *in* în *în* după *ț* este ulterioară lui *tĕ* > *țe*: *tĕneo* > > *țin* > *țîn*;

transformarea lui *ă* în *e* după palatale e mai nouă decît amuțirea lui *v* intervocalic, dar e mai veche decît *ă* > *ę* în poziție finală la istroromîni: *lixīva* > **leșiă* > *leșie*, dar *folia* > **foal'ă* > **foal'e* > istrorom. *fol'e* (nu *fol'ę*);

prefacerea dialectală a lui *ea* în *a* și a lui *e* în *ă* după *s* e mai nouă decît transformarea lui *ea* în *e* înainte de *e*, căci *sĭtis* > *seate* > *sete* > dial. *săte* (nu **sate*);

diftongarea „țărănească" a lui *e* în *i̯e* e mai nouă decît reducerea lui *ea* la *e* înainte de *e* următor și decît palatalizarea labialelor, căci pe la Bran se zice și *piere, miere*... din *pere, mere* (dintr-un mai vechi *peare, meare*), iar nu *k'ere* și *ńere*, precum se zice în partea locului pentru reflexele lat. *pĕrĭt* și *mĕl*;

transformarea lui *oa* în *a* după labiale e mai veche decît a lui *oa* în *o* la istroromîni, căci *ad foras* > *afoară* > *afară* > istrorom. *fårẹ* (iar nu **forẹ*)...;

dispariția lui *n* din *unā* (articol nehotărît) e mai veche decît rotacismul: *una* > *ũa* > *uă* > *o* (și la istroromîni)...;

dispariția lui *a* inițial neaccentuat e la megleniți ulterioară schimbării de accent în *aúd* > megl. *ut*...

Am putea continua, dar ne oprim, căci scopul nostru nu este să dăm un tablou complet al raportului cronologic între diferite fonocineme romînești, ci să arătăm cu cîteva exemple convingătoare că *de fapt la cele mai multe fonocineme se poate constata o încheiere în timp și o limitare în spațiu.* Geografia lingvistică, în loc să spulbere această recunoaștere importantă a școalei neogramatice, aduce, dimpotrivă, dovezi nouă și puternice în sprijinul ei.

Vom cita numai una, după E. PETROVICI, care, căutînd în Munții Apuseni ultimele urme ale rotacismului, a făcut următoarea constatare interesantă: subiectele anchetate aveau înaintea vocalelor palatale (*e* și *i*) două feluri de *n*, unul palatal și altul nepalatal: cu *ń* (palatal) rosteau pe *pẹẹńe* „flori", *ńegri̯ață, carńa, hai̯ńi, ńa* „zăpadă"..., iar cu *n* nepalatal pe *bini, d'imineața, găi̯in'*, *mîni* „mîne"... Dar în exemplele din urmă —și numai în acestea— ultimii rotacizanți rostesc *r*. „Prin urmare, în graiul moților, *n* care a fost cîndva rotacizat, redevenit *n* prin regresiune..., nu se palatalizează înaintea vocalelor" (*DR*, VIII, p. 152). Cu alte cuvinte: palatalizarea lui *n* e mai veche decît dezrotacizarea lui *r* intervocalic și nu mai atinge cuvintele cu un asemenea *n* de dată recentă.

198. Totuși cercetările mai nouă au arătat că principiul limitării în spațiu și în timp a fonocinemului nu poate fi aplicat cu rigiditate, ci cu elasticitatea explicabilă prin intervenția atît de deasă a unor factori de natură fonemică la cristalizarea fonocinemului.

În rîndul prim constatăm o **derogare de la principiul limitării în timp a fonocinemului** în cazurile cînd el a dat naștere unei alternanțe cu repercusiuni morfologice. Prin faptul că un *c* devine *ĉ* numai înainte de *e* și *i*, dar își păstrează valoarea lui velară înainte de alte sunete sau înainte de zero, s-a născut în limba romînă o opoziție *c*—*ĉ* în forme flexionare

ca *ac*, *sac* (singular) spre deosebire de *aĉe*, *saĉi* (plural), sau *fac* (persoana întîi) față de *faĉi* (persoana a doua) și *faĉe* (persoana a treia). Rolul funcțional al acestei opoziții a făcut ca ea să se aplice, ca morfonem, și cuvintelor intrate mai tîrziu în limbă. Se zice *rac—raci* (ca *sac—saci*) și se conjugă *înșfac—înșfaci* (ca *fac—faci*), deși *rac* și *înșfăca* nu sînt de origine latină, și au fost împrumutate după ce fonocinemul $c + e, i > \hat{c}$ era încheiat. În momentul cînd avem a face cu o opoziție însemnătoare, cu rol funcțional în limbă, am pășit din domeniul fonetic — transformarea velarei în africată prin coarticulația lui *c* cu vocala palatală următoare: lat. *sacci* > > *saci*, lat. *facĭt* > *face*... — în cel fonemic — confruntarea singularului *sac* cu pluralul *saci* și a persoanei întîi *fac* cu persoana a doua *faci*—și, prin urmare, apare posibilitatea unor aprecieri personale. Într-adevăr, în aplicarea morfonemului la velare limba are șovăieli. Astfel de la *marcă*, *mască* sau *diftong* derivatul verbal cu sufixul *-ez* e *marchez*, *maschez*, *diftonghez*, fără prefacerea lui *c* în *ĉ* (ca în *fac—face*), a lui *sc* în *șt* (ca în *muscă—muște*) și a lui *g* în *ĝ* (ca în *sug—suge*). În *ALR*, I, am mai întîlnit, la formațiuni nouă de la cuvinte vechi, și *furnighează* (= furnică) 153/790,896,922 și *nst'icază*, în loc de „înspică". Dacă în aceste cuvinte generalizarea fonocinemului a putut fi oprită prin repulsia de a asimila corpurile străine intrate recent în limbă (§ 184), vedem că un fel de reținere de a urma calea apucată de marea majoritate se poate constata și la cuvinte populare încetățenite de mult în limbă și chiar atunci cînd morfonemul ar putea servi la distingerea unor forme deosebite de declinare. Acesta e bunăoară cazul la formarea genitivului-dativ de la feminine terminate în *-că*. Pe cînd de la *doică* avem genitivul și dativul *doicii*, întocmai cum avem și pluralul *doici* (cu morfonemul *c—ĉ*), de la *maică*, cu pluralul *maici*, se aude, alături de genitivul și dativul *maicii*, și *maichii* (așa în Brașov), iar de la nume ca *Anca*, *Tinca* (acestea fără plural) genitivul și dativul —„gramatical"— este *Anchii*, *Tinchii* (cel mult *Ancăi*, *Tincăi*, ca în Moldova, sau *lu(i) Anca*, *lu(i) Tinca*), nu însă *Ancii*, *Tincii*.

În asemenea cazuri, cînd avem a face cu un fel de *legi fonetice în acțiune*, limita rămîne deschisă, iar acțiunea de cristalizare a fonocinemului e tulburată prin adăugarea unui material nou, supus aprecierii și interpretării subiectelor vorbitoare. ***În asemenea cazuri putem constata că trecerea timpului nu este totdeauna factorul decisiv pentru asimilarea cuvintelor intrate în limbă la materialul existent.*** Astfel vedem cum cuvinte ca gr. παίδεψις și μύρισμα, care se rosteau mai demult *pedepsă* și *miresmă*, au devenit cu timpul *pedeapsă* și *mireasmă*; altele ca slav. *glezînă* se rostește și azi, în diferite regiuni, *gleznă* și *gleaznă*; metafonia lipsește în împrumuturi relativ vechi ca *ciupercă*, *greblă*, *potecă*, *sfeclă*..., dar se

găsește în cuvinte nouă, ca *leafă* (din turc. *ölefe*, bulg. *lefe*) și ea nu este **deci** o dovadă pentru intrarea unui cuvînt de origine străină în limbă **înainte** de transformarea lui *e* în *ea* sau în epoca acestei transformări.

Nu trebuie să uităm că o transformare fonetică s e p o a t e r e p e t a **în** aceeași limbă de mai multe ori. Astfel am văzut în § 124 că „înlesnirea" pronunțării pe care strămoșii noștri au urmat-o în epoca latină vulgară intercalînd un *c* sau *g* între *s* sau *z* și *l* (*assula* > **asla* > *ascla* > > *așchie*...) și au repetat-o în epoca bizantină (*slavus* > *sclavus* > > *șchiau*) și mai tîrziu în veacurile întîiului contact cu slavii (*zlěbŭ* > > **zgleab* > *jgheab*), o putem observa în unele regiuni și în timpuri ulterioare prefacerii lui *scl* în *șcl'* (> *șk'*) și *zgl* în *jgl'* (> *jǵ*), căci avem *sclab*, *sclănină*, *iesc*(*ă*)*le*, *zglot*... pentru *slab*, *slănină*, *iesle*, *zlot*. De asemenea am văzut, tot în § 124, că rostirea grupului *ct*, care a produs, încă în latina estică, greutăți atît de mari strămoșilor noștri, este incomodă și înlocuită în zilele noastre prin grupuri consonantice mai ușoare de romînii de la țară, nedeprinși cu urmarea imediată a ocluzivei velare și a celei dentale.

Tot latină vulgară e și înlocuirea lui *tl* prin *cl* (*vetulus* > *vetlus* > > *veclus* > *vechi*...); ea s-a repetat mai tîrziu în împrumuturi de la slavi (**kotĭliti* > *cotli* > *cocli*) și de la unguri (*Betlen* > *Beclean*...). De asemenea *g* + consonantă nazală a devenit *m* în cuvinte latine (*lignum* > *lemn*...), și, mai tîrziu, în cuvinte de origine slavă (*tokŭma* > > *tocma* > *t[illegible]ma* > *tomna*...). Și prefacerea velarelor (urmate de *e* și *i*) în palatale și apoi în africate se repetă în cuvinte ca *ochi*, *sughit*, care în unele regiuni se rostesc *oĉ*, *suĝit*. De asemenea cuvinte unguresți prefac pe *ǵ* în *ĝ*: *hagyma* sau *gyenge* au devenit *haĝmă* (> *hajmă*, *hașmă*) și *gingaș*. Dacă însă *e* inițial în cuvinte de origine ungurească ca *arneu* (< *ernyő*), *alean* (< *elen*)... se preface în *a*, ca în cuvinte latine (*ericius* > > *arici*), nu avem propriu-zis a face cu repetarea aceleiași transformări de rostire la distanță de veacuri, ci cu înlocuirea lui *e* deschis unguresc prin *a* (§ 120). Nici rostirea dialectală *du pă* (de exemplu: *ia cartea după masă*), în loc de *de pe*, nu este o repetare a vechii prefaceri a lui *de post* latin în *după* (ca și în it. *dopo*), căci *e* din lat. *de post* s-a prefăcut în vocală labială din cauza labialei următoare, pe cînd noul *du pă* a rezultat din *dă pă*, cu prefacerea lui *ă* în *o* între o dentală și o labială (ca în *baptizo* > > *bătez* > *botez*) și a lui *o* în *u* din cauza lipsei de accent.

În asemenea cazuri datele geografiei lingvistice ne feresc de cele mai multe ori de greșeli de cronologie relativă. Instructiv în privința

hărțile 26 și 21

aceasta e cazul pluralului *barbi* (de la *barbă*), care apare pe o arie compactă în Moldova. La întîia vedere s-ar putea crede că avem a face cu păstrarea lui *a* netransformat în *ă* la pluralele

feminine, ca în *vaci*, *fragi*, *nari* și în exemplele date în § 194. Dacă comparăm însă harta *barbi* cu harta *fete* vedem că forma *barbi* se găsește tocmai, și numai în regiunea care preface pe *e* final neaccentuat în *i*. După această constatare nu vom mai pune pe *barbi* pe aceeași treaptă cu *vaci*, ci îl vom considera ca o transformare normală a lui *barbe* (din lat. *barbae*) în regiunile care închid pe *e* final.

Desigur că nu totdeauna lingviștii vor fi de acord în aplicarea principiului cronologiei la anumite fonocineme. În privința aceasta amintesc discuția care s-a ivit la noi cu privire la vechimea transformării lui *án* > *în*. Unii dintre lingviștii noștri cred că acest fonocinem, care cuprinde în esență elemente latine, era încheiat pe vremea primului nostru contact cu slavii, deoarece cuvinte ca *chrana*, care se găsesc în toate dialectele romîne și au fost împrumutate probabil în epoca străromînă, n-au mai luat parte la această transformare (*hrană*). Alții citează cuvintele *stăpîn*, *jupîn*, *stînă*, *stîncă* și *smîntînă*, care se găsesc și la slavi (unde ele se rostesc cu *an*), ca probă că fonocinemul *an* > *în* nu era încheiat pe vremea întîiului nostru contact cu slavii, admițînd că cele cinci cuvinte fac parte din primele împrumuturi intrate în limba noastră de la slavi. Cum însă etimologiile acestor cuvinte nu sînt sigure și originea lor slavă e îndoielnică (cf. *LR*, I, § 120), chestiunea rămîne deschisă.

La 1 decembrie, cu ocazia serbării Unirii, gazetele noastre obișnuiesc să dea portretele bărbaților care alcătuiau comitetul unionist din Iași la 1856 și a membrilor Consiliului Dirigent din Ardeal la 1918. Cei dintîi (D. Rallet, C. Negri, A. Panu, M. Kogălniceanu, Neofit Scriban, C. Iepureanu, P. Mavrodini, D. Cosadini, C. Hurmuzaki și D. A. Sturdza) aveau toți mustăți și cei mai mulți barbă; cei din urmă, afară de doi, care erau rași, purtau cu toții mustăți. Cînd eram copil numai preoții catolici și actorii erau la noi rași. În Germania, unde am plecat la studii în ultimul deceniu al veacului trecut, m-am mirat văzînd că bărbații se rădeau la mustăți. Dacă după portul bărbii poți data și localiza o fotografie, probabil că și obișnuințele de rostire variază după epoci și regiuni, încît nu este exclus ca din rostirile „la modă" să se poată face —după cum de altfel au și încercat unii— deducții cronologice și spațiale.

199. Cuvîntul asupra căruia trebuie apăsat în fonocinetică nu este numai cel de evoluție, ci și cel de **coexistență** a mai multor elemente de rostire în mintea celui ce elaborează materialul sonic al limbii sale. Doi drumeți se întîlnesc pe înserate. „Bună ziua" zice unul, „bună seara" îi răspunde celălalt. Stadiul acesta în care mustul fierbe fără să se fi ales încă vinul, pentru care francezul are expresia „entre chien et loup" —cînd nu mai poți cunoaște exact dacă animalul ce se apropie e un cîne sau un lup—iar romînul expresia „în doi peri"—adică nici alb, nici negru (sau bălan)— are pentru modificările de rostire un rol deosebit de important. Alături de transformările evolutive, cînd o fază de rostire e înlocuită

pe nesimțite" printr-alta, avem alegerea între două rostiri care-ți stau simultan la dispoziție, alegere pe care o faci, după împrejurări și urmînd unor îndemnuri subiective, în măsura în care ai încă siguranța că vei fi înțeles, sau tocmai pentru ca să fii mai bine înțeles de interlocutorul tău. Astfel fonocinemul pierde din rigiditatea unei legi fonetice fără excepții și, prin intervenția elementului subiectiv, acțiunea distructivă a evoluțiilor automate poate fi suprimată sau îndrumată în alte direcții.

Chiar și la stabilirea cronologiei trebuie să ținem seama de inovațiile de rostire care se datoresc modelelor care coexistă în mintea subiectelor vorbitoare cînd își îmbogățesc materialul lingvistic cu elemente nouă. În regiunile din Ardeal unde se rostește *lęge* (cu *e* deschis, din vechiul *leage*), și neologismul *rege* se rostește *ręge*, pentru că cei de la care acești ardeleni au auzit cuvîntul rosteau pe *rege* cu același fel de *e* —mijlociu sau închis— ca pe *lege*. După pronunțări ca *Buzău*, *zău* se orientează în rostirea unora și neologismul *muzău* în loc de *muzeu*, ca și cînd fonocinemul $z + e > z + ă$ ar fi încă activ.

Legea fonetică după care $s > z$ înainte de *b*, *d*, *g* (§ 163) este în plină acțiune. Ea intră în vigoare și în decalcuri de felul lui *desdăuna* (rostit *dezdăuna*) după fr. *dédomager*. Înlocuind pe *domage* cu *daună* și prefixul *dé-* (din lat. *dis-*) prin *des-*, cu varianta *dez-*, care coexistă în mintea noastră, am ales, din cauza lui *d* următor, varianta aceasta din urmă a prefixului.

O cumpănire a formelor obișnuite în graiul „de acasă" și în cel auzit la alții poate da naștere uneori la **înlocuiri excesive** ale formelor tradiționale (numite de TH. GARTNER „Überentäusserung"). Îndeobște cunoscute sînt cazurile de **hiperurbanisme**, adică de cazuri de exces de zel în primirea formelor orășenești, ale păturilor culte, în locul celor întrebuințate la țară. În *LR*, I, § 96 am citat două cazuri de hiperurbanisme latine (*cauda* și **circanus*). O doamnă din Brașov —unde labialele se palatalizează— zicea *peie* în loc de *cheie*; forma *piftele* în loc de *chiftele* e destul de răspîndită (cf. § 136). Tot hiperurbanism e *seamă* în loc de *samă* (din ung. *szám*) la cei ce știu că literar e *seară* iar nu *sară*.

Există și forme **hiperdialectale**, adică false reconstruiri ale formelor literare sau adaptări ale formelor din dialectele învecinate după rostirea obișnuită în dialectul local (numite de WARTBURG „Überselbstbehauptung"). Așa sînt rostiri ca *hodiri*, *doriță*... în loc de *hodini*, *doniță* prin Munții Apuseni, în opoziție cu *mazăne* sau *luceafăn* în loc de *mazăre* și *luceafăr* în regiunile învecinate, care sînt forme **hiperliterarizate.** De fapt în *doniță* și *hodini*, cuvinte de origine slavă, n-a existat un rotacism normal, ci ele sînt forme plăsmuite în mod analog de cei ce știau că lui *bire* sau *sărătos* din dialectul lor le corespunde, în graiul vecinilor, *bine* și *sănătos*. Tot ca

plăsmuiri hiperdialectale ar putea fi considerate forme ca *obrađ, păđesc, đare* la bănățeni (cf. *LAD*, p. 10) și prin Maramureș, unde s-a păstrat rostirea veche *đ* și unde se știe că vecinii rostesc cu același *z* pe *obraz, păzesc, zare*... ca și pe *zice, zi, visez*... Faptul însă că a c e l e a ș i cuvinte de origine slavă au *đ* și la aromîni, ca și în Banat și Maramureș, fac mai probabilă explicarea dată de noi în § 125, anume că aceste cuvinte au pătruns în limba noastră pe cînd nu eram obișnuiți să pronunțăm un *z* înainte de vocală și, prin urmare, am înlocuit acest sunet străin în împrumuturile din limba slavă cu cel mai apropiat sunet din sistemul nostru fonetic, cu *đ*.

Avem și cazul încetățenirii unor forme dialectale în limba literară prin **împrumut.** Geografia lingvistică a dovedit cum însăși cristalizarea unui fonocinem e deviată sau stînjenită prin forme împrumutate din regiuni învecinate. În *LR*, I, § 101 am explicat ca o formă adusă în Muntenia de coloniști ardeleni pe *țară* și *țăran*, cu *a* în loc de *ea* și cu *ă* în loc de *e* după *ț*, în regiuni în care se rostește *țeastă* și *țestos*. Pe cînd rostiri ca *subțîre, țîn* sau *sîngur* le simțim ca dialectale chiar cei ce sîntem originari din regiuni în care *i* se rostește *î* după *ț* și *s*, întrebuințăm totuși, și în scris, numai formele *țîță, căpățînă* și *sîn*. (Dacă Alecsandri scrie uneori *sin*, o face pentru că i se potrivește în rimă; forma *căpățină*, întrebuințată de unii în scris, face impresia de afectată). Rostirile *țîță* și *sîn* au fost aduse, poate, la oraș de doicile de la sat. De la țară a trecut la oraș, în regiunea care menține de altfel pe *e* după *ț* și *z*, exclamația *zău*! (pe cînd în *dumnezeu* biserica a menținut rostirea cu *e*) și, deodată cu aducerea vițeilor la tîrguri spre a fi vînduți, și forma *vițăl* în loc de *vițel*.

Un foarte important rol joacă împrumutul în limbile romanice apusene, unde diferitele limbi învecinate s-au influențat reciproc, mai ales pe cale literară. De asemenea s-a recunoscut în filologia romanică de mult rolul mare al cuvintelor savante. Ceea ce forma încă pentru Fr. Diez „excepții" supărătoare la legile fonetice cunoscute de el, a putut fi explicat ca forme împrumutate din latina literară în limbile romanice de vest. Asemenea împrumuturi, însă de dată recentă, de cînd, la noi, limba păturilor culte a fost apropiată de cea latină sau de cele romanice, avem și în romînește. Sînt **dubletele** și **tripletele**, adică formele duble și triple ale aceluiași cuvînt, moștenit sau intrat ca neologism în limbă. Pe cînd în forma moștenită constatăm fonocinemele vechi, în cea împrumutată reapar sunetele latine sau cele dezvoltate din acestea după fonocinemele limbilor romanice apusene. De obicei dubletele se deosebesc și ca sens, întrucît cuvîntul moștenit s-a îndepărtat de obicei de cel latinesc, ca de exemplu în *cumplit* față de *complet*. Alături de adverbul *chiar* avem adjectivul *clar* (din lat. *clarus*); alături de *închina*, devenit un termen

religios, avem neologismul *înclina* (din lat. *inclinare*, fr. *incliner*); alături de vechiul *întreg* noul *integru* (din lat. *integer*) și alături de vechiul *des* noul *dens* (din lat. *densus*); alături de *cătina* care crește la sate, *catena* munților din manualele de geografie (lat. *catena*)... În dubletul *conductă* și *conduită*, sau în *legal* și *loial*, neologismele acestea au intrat la noi o dată în veșmînt latin și a doua oară în veșmînt francez. Tot astfel în *pîlc* și *polc* (cf. *polcovnic*) sau în *crîng* și *crug*, ori în *săvîrși* și *sfîrși*, avem a face cu dublete de origine slavonă, intrate în romînește o dată prin limba slavonă bisericească și a doua oară cu forma rusească, sîrbească sau bulgărească. (Cf. și *LR*, I, § 122). Avem și dublete de felul lui *castel*, cuvînt savant, din lat. *castellum* (sau din germ. *Kastell*) și, cu același sens, *coștei* (mai vechi *coșteai*), intrat în limba noastră prin mijlocire ungurească, pe cînd *várvar* alături de *barbár* reprezintă forma neogrecească și cea latinească. În *DR*, V, p. 416 am arătat că *șteamătă*, *schimă* și neologismul *schemă* formează un triplet în limba noastră, ca și *scară*, *schelă* și *scală* sau *comoară*, *cămară* și *chimir*, despre care am vorbit în *LR*, I, § 155.

O chestiune care n-a fost cercetată încă îndeajuns la noi este cea a **cuvintelor savante** de origine latină intrate prin creștinism în limba noastră la începutul evului mediu. În § 197 am arătat cum cuvîntul *christianus* e ulterior fonocinemului *stį* > *ssį*, dar anterior lui *sti* > *ști*; în § 196 am presupus că prefacerea „neregulată" *gn* > *n* în **signicare* > *sineca* s-ar putea explica prin faptul că acest cuvînt creștin a intrat în limba noastră după ce *gn* se transformase în *mn* în *lemn*, *semn* și *cumnat* (din lat. *lignum*, *signum* și *cognatus*). Numele sfinților *Sîn Nicoară* și *Sîngeorz* sînt atît de vechi la noi, încît au putut participa la fonocinemele străvechi *l* intervocalic > *r*, *án* > *în*, *gįó* > *ĝo* și *-ĝįu* > *-ḑu*. Dimpotrivă, sărbătoarea noastră *Sînziene*, compusă din *sîn* (lat. *sanctus*) și **ziene*, presupune un *dies Iannis*, cu numele grecesc al sfîntului *Johannes*; în acest nume grupul inițial *ja-* nu s-a mai putut dezvolta ca *ja* din *jaceo* > *zac*, ci s-a păstrat ca *įa*. (Mai tîrziu, după analogia celorlalte zile de sărbători întrebuințate ca plurale — Paști, Florii, Rusalii... — **iane* a fost „îndreptat" în *iene*).

200. Impresionați de regularitatea cu care o transformare fonetică se repetă în toate cuvintele unei limbi sau unui dialect, neogramaticii considerau ca țel principal formularea cît mai precisă a ceea ce ei numeau „legi fonetice". Cazurile de abateri de la legile fonetice — **excepțiile** — erau oarecum elementul supărător, care trebuia eliminat, prin explicare, pentru ca legea să poată subsista mai departe cu caracterul ei absolut. Legea fonetică era dogma pe care lingviștii și-o creaseră pentru ca mai apoi

să creadă în ceea ce era creat de ei. S-a ivit astfel o **d o g m a t i c ă** specială, adesea mai mult ingenioasă decît convingătoare.

În *DR*, IX, p. 410—413 am citat, din primul volum al *Atlasului lingvistic*, un număr însemnat de derogări de la cele mai obişnuite şi mai consecvente fonocineme. Amintesc aici numai cîteva cazuri din cele mai evidente. Astfel aflăm forme ca *petat* sau *renuchi*, cu *e* păstrat după labiale în poziţie dură sau după *r* iniţial, dar *umăre* şi (pe o arie întinsă) *vîne*, cu *ă* şi *în* după labiale în poziţie moale, precum şi *frăc* în loc de *frec*. Între fonice şi afonice se întîlnesc schimburi curioase ca *tupă*, *umblu*, *scrăpunţă*, *labădă* în loc de *după*, *umplu*, *zgrăbunţă*, *lapădă*, care se explică prin acomodare —uneori la distanţă— a foniei (§ 59); între *r* şi *l* forme ca *belegată*, *culcubătă*, *prumîne*, *sclintit* în loc de *beregată*, *curcubătă*, *plumîne*, *scrintit*; între explozive fonice forme ca *jeg* şi *jăb*, *zgrăbunţă* şi *zdrăbunţă*; între *s* şi *ş*: *smoc* şi *şmoc* etc. Oricît de mare ar fi virtuozitatea la care au ajuns gramaticii istorici ca să explice excepţiile, o mare parte din ele va rămînea neexplicată.

Asemenea cazuri refractare nu trebuie culese din atlasele lingvistice, ci ni le oferă chiar limba literară. Voi cita trei exemple din cele mai caracteristice, cu explicările care li s-au dat sau li se pot da.

Cuvinte numeroase ca *puteum* şi *brachium*, care au dat în toate dialectele romîne *puţ* şi *braţ*, confirmă un fonocinem ce poate fi urmărit pînă în limba latină vulgară, transformarea lui *ti̯* şi *ki̯* după accent în *ţ*. Totuşi din *ericius* avem forma *arici*, iar **poti̯o* (pentru *possum*) apare în unele regiuni subt forma (*eu*) *pociu*. Explicarea lui *arici* ca împrumut din alb. *irik'* şi a lui *pociu* ca o transformare ulterioară din *pot i̯o* (= *eu*) sînt, evident, nişte încercări de a scăpa dintr-un impas supărător, care cu greu vor convinge pe lingviştii cu experienţă.

În opoziţie cu *ti̯* şi *di̯*, care, după accent, dau *ţ* şi *z* (*pretium* > *preţ*, *radia* > *rază*), avem *ĉ* şi *ĝ* (*j*) cînd după *ti̯* şi *di̯* urma un *o* sau *u* accentuat (*rogatiónem* > *rugăciune*, *deó(r)sum* > *jos*...). De ce alături de *miez* din *medius* avem însă *mijloc* din *medius locus*? S-a zis: fiindcă accentul principal urma: *mèdius lócus*; s-a mai zis: fiindcă asupra acestui cuvînt de origine latină s-a suprapus slavul *mežda*, care avea un *ž*. S-ar mai putea admite şi a treia explicare. La aromîni (*ńolĝuc*) şi în unele regiuni dacoromîne, de exemplu în Muscel şi pe la Braşov (*ńiljoc*), precum şi în Munţii Apuseni, cunoscuţi ca o regiune conservativă, se găseşte şi forma metatezată *miljoc*, care, după răspîndirea ei actuală, pare a fi foarte veche. Într-adevăr, dacă metateza se poate constata în graiul actual, nimic nu ne împiedecă s-o admitem şi pentru vremurile îndepărtate. Din *mediu locu* s-a putut deci naşte un **meliu di̯ocu*, care ar fi trebuit să dea *mil'ĝoc*

și, cu disimilarea palatalei *l'*, față de palatala *ĝ*, *milĝoc*. Din suprapunerea celor două forme, **miḑloc* și *miljoc*, s-a putut naște *mijloc*. Cîteșitrele explicațiile sînt posibile, fără ca vreuna din ele să fie atît de convingătoare, încît să se impună și să excludă pe celelalte două.

Al treilea caz este cel al verbului *avea*, cu *v* intervocalic păstrat, împotriva fonocinemului despre dispariția lui *b* și *v* între vocale. Unii, de exemplu WEIGAND, au explicat păstrarea lui prin generalizare din formele în care *b* latin era urmat de vocala labială *u (habui*, **habutum* > > *avui*, *avut)*. Alții, precum CANDREA, au creat o lege fonetică ad-hoc, după care *b* și *v* intervocalic s-ar fi păstrat înainte de *ē* : *devēro* > *adevăr*, *primavēra* > *primăvară* (în amîndouă cazurile acestea *v* e însă inițial !) și *habēre* > *avea*. BARTOLI a crezut că în *habebat* cel dintîi din cei doi *b* s-a păstrat printr-un fel de reacție față de *b* următor, după cum, invers, el a dispărut în *vivenda* > fr. *viande*. În sfîrșit s-ar putea ca *v* să se fi lungit prin afect în răspunsuri la întrebări ca : *habetis*... ? — *habbemus (*it. *abbiamo)*, sau în exclamații (cf. *habemus papam* !). În asemenea cazuri labiala trebuia să se păstreze, ca în *gibbulus* > **glibbus* > *gheb*. Nu e exclus ca vreun lingvist să vină cu a cincea explicare, tot atît de mult sau de puțin convingătoare.

Toate aceste încercări de explicații îmi amintesc plimbări prin munții noștri, cînd, după rătăciri îndelungate, ești bucuros să dai de o potecă. O urmezi crezînd că te scoate la vîrf, cînd, deodată, ea dispare. Sînt potecuțele bătute de copitele oilor ce merg în șir o bucată de vreme, pînă cînd, la un loc de pășune, ele se răspîndesc în toate părțile...

Ceea ce se desprinde din exemple ca cele date mai sus e înainte de toate învățătura că excepțiile sînt tot atît de interesante, din punct de vedere științific, ca și legile. Ele nu trebuie privite ca un element supărător —fiindcă zdruncină credința noastră în regularitatea legilor— ci ca ceva esențial și inerent fonocinemului și meritînd deci toată atenția noastră.

Dinții noștri cresc, se schimbă, se strică cu timpul și cad pînă la urmă. Totul se petrece în mod natural. Tot astfel sunetele limbii se înnoiesc și se uzează, se ivesc, se modifică și dispar în mod firesc. Vom cerceta cauzele fiziologice care produc creșterea dinților, dentițiunea, slăbirea sau carierea măselelor, dar nu ne va uimi faptul că acest proces se produce. Dată fiind imperfecția organului nostru auditiv, din a cărei cauză nu auzim cu toții la fel sunetele articulate de alții ; eclipsele de memorie, care fac să nu fim totdeauna siguri de urmarea exactă a sunetelor în cuvînt (metateză) ; legătura nu totdeauna precisă între diferitele centre cerebrale, producînd anticipări sau zăboviri, în tot cazul o lipsă de sincronism în unele mișcări articulatorii ; tendința de a economisi maximul

de mişcări, care ne sileşte să inventăm mereu alte feluri de coarticulări; precipitări, apăsări sau lungiri din cauza afectului sau a trebuinţei de reliefare, ori, dimpotrivă, articulări vagi şi neprecise din cauza lenii, oboselii sau din conştiinţa că vom fi înţeleşi şi dacă pronunţarea noastră nu este precisă; toate aceste —şi multe alte asemenea— cauze explică de ce într-o limbă vorbită de milioane de indivizi se produc în tot momentul nenumărate abateri de la rostirea tradiţională. *Nu modificarea necontenită, ci păstrarea în curs de secole, pe un teritoriu vast, a formelor tradiţionale de limbă este aceea ce ar trebui să ne uimească*; de mirare nu este faptul că francezii au făcut din latinul vulgar *buccata* şi *carne*, *bouchée* şi *chair* şi au înlocuit pe *vulpe(m)* prin *renard*, ci constatarea că după două mii de ani romînii continuă să rostească în *bucata de carne de vulpe* aceleaşi sunete ca strămoşii lor.

Se spune îndeobşte — şi cu drept cuvînt — că omul îşi însuşeşte limba maternă în anii copilăriei. Atunci învaţă el t e h n i c a vorbirii, d e x t e r i t a t e a de a produce sunetele. Mai mult decît atît. Chiar din copilărie el se deprinde să facă legăturile între diferitele elemente expresive indispensabile pentru exteriorizarea gîndurilor şi simţirilor sale şi să se acomodeze normei colective.

Ucenicia pentru învăţarea limbii nu încetează însă deodată cu copilăria, ci omul îşi perfecţionează graiul tot timpul cît trăieşte şi cît e stăpîn pe facultăţile sale fizice şi psihice. Cînd afirmăm acest lucru nu ne gîndim numai la îmbogăţirea neîncetată a tezaurului lexical şi la împrospătarea continuă a construcţiilor sintactice şi frazeologice, ci şi la ceea ce la acest loc ne interesează mai ales, la obişnuinţa cu rostirile nouă pe care omul şi le însuşeşte de la alţii. Ca mişcările la volan ale celui ce conduce automobilul, sau ca mişcările braţelor şi picioarelor la cel ce ştie să înoate, deprinderea cu un fel nou de a articula (sau coarticula) sunetele poate deveni cu timpul automată. Asemenea automatizări nu apar însă numai la indivizi izolaţi, ci şi la colectivităţi mai mari sau mai mici. Deprins să întrebuinţeze mîna dreaptă mai mult decît pe cea stîngă, cel ce vrea să bată un cui în perete va lua în mod normal —la Timişoara, la Braşov, la Constanţa sau la Iaşi— ciocanul în mîna dreaptă iar cuiul îl va ţine cu stînga, chiar înainte de a fi văzut pe alţii făcînd aşa. Anumite coarticulări, ca şi anumite „apucături" se impun prin faptul că sînt mai „îndemînatice", adică mai conforme cu felul nostru de a face uz de mînă sau de organul rostitor.

Dar precum cel ce învaţă un cuvînt sau o expresie nouă e pus în situaţia de a a l e g e între acestea şi între cuvintele sau expresiile care împlineau la el mai înainte acelaşi scop, tot astfel coexistenţa unei rostiri nouă pe care şi-o însuşeşte omul alături de rostirea tradiţională, îl sileşte

pe om să elaboreze mijloacele sale de rostire, confruntîndu-le unele cu altele și făcînd o alegere între ele.

Dacă însușirea unei inovații de rostire poate deveni cu timpul automată și inconștientă —procese fonetice— confruntarea ține de domeniul fonemic și reprezintă partea de contribuție adusă limbii obștești de om ca ferment creator sau modificator al ei. Astăzi știm că omul intră în evoluția limbii cu toată personalitatea sa, marcantă sau lipsită de originalitate, și că precum există oameni cu talent pentru desen, declamație sau matematici, tot astfel există oameni dotați și pentru limbă (§ 138). Urmele pe care acești creatori de valori nouă le lasă în graiul tradițional sînt mai însemnate decît contribuția celorlalți, mai mulți, dar cu mai puțin spirit inventiv sau lipsiți de aptitudini de buni gospodari față de materialul lingvistic moștenit. Între acești mulți se găsesc, ca în viața de toate zilele, elemente supuse ordinii sociale, care „se iau după alții", alături de spirite fără simț tradiționalist și de firi răzvrătite. Precum există oameni care n-au „ureche" pentru muzică, tot astfel sînt indivizi cărora le lipsește simțul pentru raporturile constante între elementele lingvistice. Dar, spre deosebire de muzică, unde cîntarea „falsă" va fi totdeauna remarcată ca ceva supărător, și deci nu se poate încetățeni, în vorbire ne obișnuim ușor și cu formele „greșite". Ajunge ca cel ce le pune în circulație să aibă prestigiul necesar, pentru ca ele să fie imitate, primite, transmise și chiar generalizate. Nu trebuie uitat un lucru : nu toți oamenii dispun de același material lingvistic, încît „regulile" pe care le extrage fiecare din noi sînt întemeiate pe exemple diferite și uneori capabile de a fi interpretate (§ 135) în diferite feluri. E adevărat că spre a ajunge la aceeași concepție asupra stilului roman sau gotic nu este necesar să fi văzut aceleași monumente arhitectonice, dar nu-i mai puțin adevărat că concepția ce și-o face fiecare din noi despre un stil diferă în amănunte de concepția altora.

Ținînd seama de acest element subiectiv, care are un rol atît de important la ivirea și cristalizarea fonocinemelor, vom înțelege că *inconsecvențele și neregularitățile în generalizarea și răspîndirea unei inovații de rostire țin de însuși domeniul fonemic pe care ne găsim, că excepțiile nu contrazic, ci fac parte integrantă din fonocinem.* Îmbogățirea limbii —și în ceea ce privește rostirea— se face prin acceptarea —adesea după repetate și nereușite tentative— a inovațiilor individuale cu tendința de a pătrunde în limba colectivă, iar menținerea unei limbi tradiționale, unitare și supraindividuale, prin reacția obștei doritoare de regularitate și de norme colective, împotriva unor inovații ce ar putea primejdui buna înțelegere între membrii aceleiași națiuni.

CONCLUZIUNI

201. Cele expuse mai înainte se pot rezuma în următoarele **zece puncte** :

1) Orice modificare de rostire este la origine individuală. Ceea ce nu va să zică însă că ea nu se poate naște simultan la mai mulți indivizi, cu sau fără legături între olaltă, și în mai multe locuri.

2) Orice inovație de rostire poartă în sine —din cauza impulsului nostru imitativ— germenul propulsiunii, dar nu toate ajung să se propage la fel. Acest principiu e valabil deopotrivă pentru inovațiile fonetice ca și pentru cele fonemice.

3) Fonetice sînt inovațiile de rostire care se produc în mod mecanic, în afară de voința și conștiința noastră și devin automate prin obișnuință.

4) Inovațiile fonetice pot rămînea individuale, izolate sau limitate —adică accidente— sau să devină colective și generale și să aibă caracter imperativ. În cazul din urmă se poate vorbi de legi fonetice.

5) Cînd rostirea tradițională persistă alături de rostirea nouă, împrumutată, și cele două rostiri simultane sînt recunoscute, confruntate, apreciate pentru valoarea lor funcțională și elaborate de subiectul vorbitor, am pășit pe terenul fonemic.

6) Și inovațiile de natură fonemică pot rămînea accidentale sau să se extindă în spațiu și să se propage asupra materialului lingvistic. Generalizarea în acest caz de obicei nu mai e completă, fiind dependentă de o mulțime de factori, care pot fi prielnici sau care pun stavilă răspîndirii.

7) Pe cînd abaterile de la legile fonetice sînt excepționale și se pot asemăna cu cazurile care amortizează o lege fizică, derogările de la generalizările de natură fonemică sînt normale și pot fi reduse în general la anumite tipuri.

8) Generalizarea unei inovații de rostire e precedată de obicei —la cele de ordin fonemic— de un stadiu de cristalizare, adesea de lungă durată. Există și un dezechilibru fonemic, mai ales în cazuri de încorporare a unui sunet străin în sistemul fonetic al unei limbi, dezechilibru care sfîrșește de obicei printr-o îndoită sau chiar întreită redare a sunetelor neobișnuite prin sunete indigene.

9) Din punct de vedere metodic, important este să distingem ceea ce e accidental de ceea ce e general și ceea ce e fonetic de ceea ce e fonemic. Odată lămuriți însă asupra acestor deosebiri, nu e voie să ducem, de dragul unei consecvențe deplasate, discriminarea aceasta prea departe și să despărțim ceea ce evoluția limbii a unit. Precum cuvîntul „limbă" înseamnă la noi și organul cu care articulăm sunetele, și sunetele articulate întrebuințate în vorbire, tot astfel putem exprima printr-un singur termen întreaga serie de fapte —de natură fonetică și fonemică— care caracterizează evoluția unei limbi. Am propus termenul de fonocinem, prin care înțelegem o modificare de rostire care nu mai e accidentală și izolată, ci s-a generalizat —complet sau în cea mai mare parte— și a devenit colectivă —pe o întindere mai mare sau mai redusă a teritoriului național— indiferent dacă această generalizare s-a făcut în mod automat și inconștient, prin obișnuirea unei articulații sau coarticulații nouă și apărînd cu o consecvență cvasi-absolută, sau dacă ea a trecut prin filtrul creierului subiectelor vorbitoare, care a elaborat, pentru scopuri lingvistice, inovațiile de rostire primite de la alții.

10) Privită astfel primenirea necontenită a limbii, putem utiliza în fonocinetică cele două metode, cea diacronică —urmărind evoluția în timp a modificărilor de rostire— și cea sincronică —recunoscînd rolul mare pe care-l are lupta între două rostiri coexistente— și să distingem unele din principiile ce stau la temelia ariilor mărginite de isofone și la baza raporturilor cronologice între fazele de dezvoltare în evoluția rostirii.

Dacă în loc de a părăsi, ca perimată, metoda istorică, și în loc de a tăgădui pur și simplu existența unor „legi fonetice fără excepție", vom căuta să înțelegem ceea ce s-a petrecut în timp și spațiu cu limba ce o vorbim, și dacă vom căuta să ne dezbărăm de dogmele dăunătoare prin care unii din neogramatici —și nu cei mai de seamă— au compromis o școală lingvistică căreia avem să-i mulțumim însăși temelia serioasă științifică pe care ne găsim, — atunci putem să admirăm, împreună cu dascălii la care ne-am făcut ucenicia lingvistică, minunata consecvență și uimitoarea regularitate cu care anumite inovații de rostire cuprind tot complexul de material lingvistic răspîndindu-se la toți cei ce vorbesc o limbă.

ÎNCHEIERE

Cartea aceasta e dedicată elevilor mei, ca o mică dovadă de marea recunoştinţă pentru bucuriile pe care mi le-au pricinuit în viaţă. În patruzeci de ani de contact cu ei, am izbutit să rămîn şi eu tînăr, chiar cînd vremea a nins zăpada anilor pe creştetul meu.

Despre cursurile mele unul din elevi a scris de curînd : „Pentru orele de lingvistică profesorul purta o deosebită grijă să nu fie ostenitor auditoriului ; de aceea, cam pe la jumătatea lecţiei, în legătură cu o etimologie sau cu o locuţiune, trecea la destindere printr-o snoavă plină de tîlc, printr-o spirituală glumă, pentru ca apoi, încetişor, pe nesimţite, să se înapoieze la filologie".

Oricît de puţin sensibil ai fi pentru laude ce ţi se aduc în public, cînd vezi că cineva ţi-a ghicit aşa de bine intenţiile, îţi face plăcere.

Cuvintele lui I. E. TOROUŢIU nu le-aş fi citat, dacă ele n-ar da explicarea multelor „destinderi" pe care le întîlneşte cetitorul şi în această carte. Ele sînt poate puţin obişnuite într-o scriere ştiinţifică şi vor displăcea unor învăţaţi care nu confundă niciodată ştiinţa cu literatura. Era o vreme, înainte de specializarea adusă de vremile nouă, cînd această confuzie era la ordinea zilei. Profesorii mei mai bătrîni făceau în liceu lecţii de matematică şi de limba elină. Cultura lor umanistă le ajuta să nu simtă o opoziţie între „ştiinţă" şi „literatură", iar pentru Leonardo da Vinci arta şi tehnica nu se diferenţiaseră încă. Unii pricepători în materie de vinuri preferă şampania „seacă" celei dulci. În filologie e vremea să mai „îndulcim" puţin expunerea seacă a unei materii prea aride.

Elevul meu care a vorbit de felul cum eu înţelegeam să înviorez cursurile, n-a pomenit de un alt procedeu ce-l aplicam uneori şi care s-a dovedit folositor. Către sfîrşitul anului, cînd soarele verii te ademenea să ieşi din sălile de curs şi să asculţi cîntecul păsărilor, făceam cîte o excursie

cu unii din elevii mei prin cîmpiile înflorite și pădurile cu arbori umbroși. Dacă soarele era prea fierbinte, scoteam, ca ei, haina incomodă. Pentru aceste plimbări rezervam un subiect de seminar care nu cerea și nu suferea o tratare prea sistematică și putea fi atacat cu mai mult succes într-o conversație liberă cu devieri întîmplătoare și cu zăboviri la unele amănunte surghiunite pe nedrept, în manuale și expuneri științifice, în note cu petit. Privirile obosite ale ascultătorilor de la cursuri căpătau deodată viață, iar eu cunoșteam și omenește pe elevii mei.

O astfel de excursie este și cea pe care încerc s-o fac cu cetitorii la sfîrșitul acestei cărți. Despre **eufonie**, care nu poate fi trecută cu vederea într-un tratat ce se ocupă de sunetele unei limbi, n-am făcut o expunere împărțită în paragrafe și întemeiată pe exemple care vor să convingă prin numărul lor. Cele cîteva ce vor urma nu sînt scoase din biblioteci sau păstrate pe fișe adunate cu migală, ci sînt din poezii pe care orice **romîn** — cel puțin din generația mea — le știe de rost. În acest exercițiu de seminar liber am vrut înainte de toate să cîștigăm convingerea, de o r d i n m e t o d i c, că și pentru eufonie e mai bine să plecăm de la datele controlabile ale foneticii, indiferent dacă au sau nu toate o putere probantă. Aceia dintre cetitorii mei care nu sînt amicii unor argumente bazate mai mult pe intuiție decît pe logică, vor face mai bine să stea acasă. Și la plimbările mele veneau mai ales elevii care nu prea urmau cursurile regulat și, cînd luau notițe, n-o făceau de cîte ori pronunțam un nume sau precizam o dată. Cei care, dimpotrivă, pot gusta farmecul unui peisaj încîntător, mă vor însoți și vor pune de acord armonia din natură cu imaginile pe care sînt nevoit să le întrebuințez, fiindcă limbii îi lipsesc adesea cuvinte pentru noțiunile prea vagi și tonurile estompate.

Aurul și diamantele au carate. Cu numărul acestora le crește valoarea. Desigur că în mare parte prețuirea aceasta e bazată pe convenție. Dar nu e mai puțin adevărat că aurul are și o valoare intrinsecă, condiționată de calitățile extraordinare ale acestui metal, rar, greu, maleabil, strălucitor, ce nu ruginește și nu poate fi contrafăcut. Generații de alchimiști au încercat zadarnic să producă aur sintetic. Mai ușor de imitat e diamantul. În contrafacerile lui găsim același foc, dar cînd încercăm să tăiem cu el sticla, vedem că arta imitației nu poate produce și materialul nobil al acestei nestemate.

Un fel de carate au și cuvintele eufonice. Ele nu pot fi înlocuite cu altele, fără ca armonia să dispară. Romînul are însă o vorbă foarte adevărată : nu-i frumos ce-i frumos, ci-i frumos ce-mi place mie. Ceea ce e eufonic pentru un romîn, nu trebuie să placă urechii unui ceh, care

preferă îngrămădiri de consonante, sau unui ungur, care așază accentul totdeauna pe prima silabă, ca și cehul, dar cunoaște în vocalism și contrastele cantitative și de apertură. Obișnuit cu acestea, el nu va aprecia un ritm bazat pe opozițiile dintre vocale accentuate și neaccentuate și-i vor părea monotone limbi ca cea romînă, care nu disting un *e* deschis de unul închis, nici un *e* lung de unul scurt. Valoarea **caratelor eufonice** e variabilă de la limbă la limbă, și tocmai de aceea ele completează tabloul a ceea ce este caracteristic unei limbi.

Ca exemplu vom lua rima, cel mai ușor de controlat element eufonic, și exemplificările din EMINESCU, cel mai eufonic dintre poeții romîni.

El punea mai mult preț pe raritatea rimei decît pe puritatea ei. După cele ce le știm din fonetică, despre pierderea foniei sunetelor în poziție finală (§ 52) și dispariția lui *i* final după *ț* în unele regiuni, nu ne miră dacă el rimează ***talaz*** cu ***glas*** și ***bolți*** cu ***colț***. În strofa din *Luceafărul*, pe care o vom cita la urmă pentru alte motive, întîlnim de asemenea rima ***mîni (= mîne)*** cu ***săptămîni***, deși sunetele reduse de la sfîrșitul acestor cuvinte nu sînt identice, ca la rimele pure, ci numai foarte asemănătoare, ca la asonanțe, cel dintîi fiind un *e* iar cel din urmă un *i* afonizat. Rime impure pe care un poet modern le evită, pe care însă EMINESCU le întrebuințează și chiar și le notează în carnet, sînt cele cu vocala *a* și diftongii *ea* și *oa* : ***labă*** cu ***gloabă*** și ***praz*** cu ***treaz***.

Dacă puritatea nu este prea mare, noutatea altora are adevărate carate. Înainte de toate punerea alături a unui cuvînt cu un complex de două sau mai multe vorbe, rime ale căror modele le-a găsit în literatura germană. În carnetul său a însemnat, între cuvintele ce se termină în *-uncă*, pe lîngă ***luncă***, ***pruncă*** etc., și compuse ca ***nu-ncă***, ***vru-ncă***, ***fu-ncă***. Tot astfel ***mesteacăn*** și ***cracăn*** rimează cu ***dacă-n***, ***pleacă-n*** și ***joacă-n***.

Rime banale cum sînt participiile în *-at*, *-it*, *-ut*, gerundiile în *-înd* și *-ind*, care-ți permit să pui în rimă cele mai multe verbe, sau diminutive, de care poezia populară abuzează adesea, sînt disprețuite de poet. În carnetul său de însemnări, din care am reprodus un clișeu pe pag. 89 din *LR*, I, nu este nici un exemplu de acestea.

Aceste notițe, cu un fel de dicționar de rime pentru uz propriu, sînt deosebit de interesante, căci ele ne permit să aruncăm o privire și în atelierul în care se șlefuiește piatra scumpă, ca să capete mai mult foc. Această fericită întovărășire a muncii cu talentul artistic ne dovedește că la el exemplele de versuri eufonice numai rareori sînt inconștiente și întîmplătoare. Pe pagina aceasta de carnet, el a închis într-un cerc

cuvintele *doină* și *moină*. O rimă rară. Se pare că de mult îl muncise dorința de a fixa într-o rimă cuvîntul poetic și atît de eufonic pentru urechea unui romîn. Tot astfel e cuvîntul *codru*, ce se îmbie poeților. Cînd era redactor la revista *Vatra*, COȘBUC, un alt maestru al rimei, publicase chiar un concurs cu premiu pentru cel care va găsi rima acestui cuvînt. Nimb poetic nu le dă numai „romînismul" lor, ci și sunetele din care sînt compuse. Întocmai ca *plai* și *cuib* din două versuri deosebit de eufonice, pe care le vom cita mai departe, *doină* datorește caratele sale diftongului. Vom vedea mai tîrziu de ce. Aici, unde ne interesează rima, avem probabil a face cu caratele pe care le au rimele ce nu conțin numai o vocală și o consonantă, ci un grup de consonante, ca exemplele citate cu *uncă*, sau un grup vocalic, cum îl avem în diftongi și triftongi : *plai : rai, doină : moină*, sau cuvinte polisilabe ca *bîntuie* și *mîntuie*, în exemplul dat în *LR*, I.

La o mînăstire bate toaca de vecernie un călugăr cu barbă lungă. Sunetele ce ies din lemnul uscat sînt tot atît de variate melodic ca la o tobă pe care o bat negrii cînd vor să danseze. R i t m u l singur importă. Dar la această repetiție a unui sunet ce numai în intensitate poate varia, e totuși o deosebire cînd el e produs de negri pe tobele lor și de toaca pe care o bat călugării sau călugărițele îmbrobodite cu văl negru. Deosebit e ceea ce ne sugerează întreaga ambianță. Deosebit e ceea ce aducem noi ca adaos la sunetele ritmice, atmosfera de evlavie care se produce cînd în gînd vedem și mînăstirea la care se bate toaca. „Credința zugrăvește icoanele-n biserici" zice atît de frumos EMINESCU. **Ambianța** ne sugerează ideile stîrnite de eufonia ritmului.

De acest plus ideologic sau sentimental, cu care contribuim n o i mărind farmecul unei poezii adevărate, trebuie totdeauna să ținem seama. În primul volum din *LR*, § 48 a, vorbind despre versul

Și dacă ramuri bat în geam

scriam : „Cei patru *a*, urmîndu-se la intervale ritmice egale, evocă lovirea crengilor în sticla ferestrei". Poate că afirmația de mai sus cere o precizare : această viziune o ai numai cînd la *conținutul de idei exprimat de cuvintele versurilor se adaugă repetarea de patru ori a singurei vocale accentuate.* Fără cuvîntul „bat" sugestia lovirii în geam nu poate lua ființă. În notă am accentuat, de altfel, că numai onomatopeea vrea să-ți dea prin sunetele unui cuvînt, nu și prin sensul lui, o sugestie. Am citat acolo cazul lui *pac, poc* și *pic*, care, prin cele două consonante explozive *p* și *c*, imită zgomotul produs de o lovitură, iar prin cele trei vocale, *a, o* și *i*, așezate între ele, arată numai nuanța acustică a unei explozii, a lovirii cu un obiect

contondent şi a unui strop de apă. Şi *bat* şi *bot* încadrează pe *a* şi *o* între două consonante explozive, dar aceste două cuvinte, *tocmai pentru că au şi un conţinut ideologic*, evocă mai întîi ideea exprimată, şi numai în al doilea rînd, prin repetiţie, poţi să ai la *bat* şi viziunea unei loviri repetate.

Aceasta e **deosebirea esenţială între eufonie şi onomatopee.** Eufonia vrea să producă prin sunete o plăcere estetică. Onomatopeea vrea să imite sonic o impresie din afară. Germanii au un termen figurat foarte potrivit pentru ea : „Lautmalerei". A da culoare, nu a produce prin sunete o plăcere estetică, e preocuparea ei primordială. Cînd zic „am *scrîşnit* din dinţi", am întrebuinţat o combinaţie de consonante plastică, dar puţin eufonică. În cele expuse în § 75 din acest volum despre onomatopeea romînă, am văzut că vocalele, care joacă rolul principal la eufonie, au la onomatopee un rost secundar. Abia cînd combinaţia unor consonante devine cuvînt flexibil din simplă interjecţie exclamativă, e necesară şi vocala, care de cele mai multe ori e *ă* sau *î*, deci un „sonus vicarius".

Să luăm un alt exemplu sugerat tot de verbul „a bate".

E noapte. Luna înălbeşte păreţii şi scările de marmoră ale palatelor de pe Canal Grande. În liniştea care a cuprins oraşul mort

San Marc sinistru miezul nopţii bate.

Cei doi uriaşi de oţel deasupra unei porţi anunţă prin lovituri cu ciocane grele ora, pe cînd din clopotniţă răsună un dangăt : bam — bam, bim — bim.

În sfîrşit, ultimul vers din strofa a patra din *Luceafărul* :

Îi cade dragă fata.

De trei ori se repetă în silabele cu greutate ale iambilor vocala accentuată a rimei, ca în exemplul prim. Dar versul acesta e numai eufonic, atît de eufonic, încît dacă l-ai citit sau auzit o dată, îţi rămîne întipărit în memorie.

Cele trei versuri din EMINESCU pe care le-am citat îmi amintesc trei tablouri înaintea cărora mă opream adesea cînd eram la Paris. Astăzi cîteşitrele sînt la Luvru ; pe vremea mea numai pînza lui Rembrandt era acolo, celelalte două atîrnau încă pe pereţii Luxembourgului, căci Renoir era încă un plein-air-ist modern, iar Besnard abia se remarcase tocmai prin nudul acela : o femeie goală care se încălzeşte la focul unui cămin. Cele trei pînze prezintă efectul luminii care cade pe o parte din tablou. La marele vrăjitor olandez ajung cîteva nuanţe de galben cald

și pastos, în opoziție cu umbra restului, pentru ca să vezi obrazul luminat. Besnard are pe bucățica de șold pe care se reflectă lumina focului din cămin adevărate curcubee de culori vii și strigătoare. Neîntrecutul Renoir pune pe obraz, mîni, păr și haine mari pete galbene de soare ce străbate printre frunze. Acestea îl interesează, restul e neînsemnător. Același lucru în cele trei exemple din EMINESCU. Caratele lor le dă eufonia produsă prin repetarea vocalei în diferite forme și cu fel de fel de posibilități de a ne sugestiona, de a ne invita la o colaborare cu poetul.

Această reluare de patru ori a lui *a* în două poezii și a lui *a* și *i* în cealaltă, repetarea acelorași sunete din rimă și în mijlocul versului, precum am arătat în numeroase exemple, în poeziile lui EMINESCU (Vino-n codru la izvorul); aceleași sunete ce revin mereu în versuri (**Se scutur frunzele de nuc**); aceeași consonantă la începutul cuvintelor din versuri cu aliterație; repetarea acelorași succesiuni ritmice (iambi, trohei, dactili etc.)... să nu fie oare un **element eufonic** și în aceste cazuri? La CERRI, după care s-a inspirat Eminescu pentru sonetul său despre Veneția, nu le găsim.

O liniște binefăcătoare întovărășește înserarea ce coboară din cer. În cîteva imagini plastice, poetul ne face să simțim și noi armonia fără seamăn a firii ce se pregătește de odihnă. Dar nu numai în ele, ci și în eufonia limbii. În ce consistă această eufonie, care este atît de mare, încît diferiți compozitori, în frunte cu Gheorghe Dima și Tudor Flondor, au căutat să o transforme în muzică? Ea e insezisabilă. Totuși ne putem da seama de cîteva din mijloacele cu care ne vrăjește poetul.

El vede micile păsări ce au zburat toată ziua și acum se îndreaptă obosite spre cuib. În mintea lui se ivesc cuvintele: *somnoros, păsărele.* De ce chiar ele și nu altele, care ar putea trezi aceeași imagine în același ritm ce i-a sunat de la început în urechi, bunăoară: *ostenit, rîndunică?* Plasticitatea versului n-ar fi alterată. Totuși nu acestea, ci celelalte i-au venit în minte. Sînt ele mai poetice? Nu am această impresie. Dar sînt mai eufonice. **Repetarea** una după alta a vocalelor *o—o, ă—ă, e—e* —calde, neutre și reci, precum vom vedea— este, cred, elementul eufonic pe care poetul l-a simțit instinctiv.

Dar gramatica îi joacă o mică festă. Între substantivul „păsărele" și adjectivul „somnoros" trebuie făcut acordul gramatical. El cere o construcție care sacrifică pe al treilea *o* și introduce în vers o vocală străină, *e: somnor***oa***se păsărele.* Ceea ce nu împiedecă însă ca versul să-și păstreze eufonia. În *LR*, I, § 47 a am spus că urechea noastră are facultatea de a

filtra sunetele și, neglijînd pe cele indezirabile, să rețină numai pe cele însemnătoare.

Schimbările produse de cerințe gramaticale privesc în majoritatea cazurilor desinențele, silabele care nu exprimă ideea însăși, ci numai un raport de timp, mod și caz, în care ele se prezintă. În acestea urechea e deprinsă să audă modificări, deci filtrul poate funcționa ușor.

Ca de obicei, poetul ne pregătește de la început pentru ca să intrăm cu o dispoziție sufletească adecvată în lumea gîndurilor și sentimentelor sale :

Somnoroase păsărele
Pe la cuiburi se adună.

În versul al doilea întîlnim cuvîntul *cuib*, despre care a mai fost vorba, cu diftongul lui eufonic și repetarea vocalei *u*. Adevăratul efect eufonic îl produce însă, cred, repetarea vocalelor din silabele învecinate ale primului vers.

Se pot cita din EMINESCU nenumărate asemenea exemple. Sonetul *Veneția* începe cu versul

S-a stins viața falnicii Veneții.

În strofa din *Luceafărul* pe care-o vom reproduce mai tîrziu, găsim iarăși repetiții în fiecare vers, și mai ales în rimă, deci la locul de frunte, în capul mesei. Dacă nu continui, este pentru că cîteva exemple pregnante sînt mai elocvente decît un număr mare de cazuri în care repetiția poate fi fortuită și se găsește în poziții mai puțin reliefate.

Altă dată, EMINESCU începe o poezie (care de asemenea a ademenit pe compozitorii noștri să o întregească cu muzica sentimentală de romanțe) cu o minunat de eufonică imagine a toamnei. Ea corespunde cu tristețea ce-l copleșește. Cele două versuri de la început au o profuziune de *u* și *e*, iar versul al patrulea, care exprimă ideea centrală a așteptării zadarnice, e subliniat printr-un **contrast** între cele două vocale extreme *u* și *i* :

Și tu nu vii, și tu nu vii.

Același contrast între *u* și *i* la începutul versului final al sonetului despre Veneția :

Nu' nvie morții.

În fermecătorul intermezzo în versuri populare din *Scrisoarea III* :

Nu din gură, ci din carte

sau în strofa a doua din *Luceafărul* :

Și luna între stele

sau în testamentul lui poetic :

Mai am un singur dor

această opoziție între *u* și *i* se găsește chiar în cuvîntul cu greutate al acestui vers.

La radio Londra, fiind duminecă, am prins astăzi clopotele de la Westminster. Din turnul catedralei nu venea de astă dată numai un dangăt cucernic, ci cîntecul unui „carillon", al unui „Glockenspiel" acordat pe tonuri diferite. Astfel se naște o m e l o d i e. Așa sînt și cele mai multe din exemplele citate din versuri eminesciene. Ele nu sînt monotone —în sensul etimologic al cuvîntului— ci melodice, căci **repetițiile** privesc vocale diferite (*o—ă—e* în ***somnoroase păsărele***), iar cînd întîlnim **contraste** *(i—u)*, acestea urmează mai adesea imediat după o repetiție *(**mai am un singur dor**)*. Întîmplarea a voit ca radio să aducă imediat după aceea un concert dirijat de Toscanini. Se cînta un poem simfonic întitulat *Clopotele din Brazilia* al unui compozitor modern. Cîntecul clopotelor formează **leitmotivul** în jurul căruia orchestra brodează o impresionantă și fermecătoare polifonie.

Ca niște **leitmotive** ce se îmbină sînt versurile cu care încep două din cele mai eufonice poezii lirice de EMINESCU. Cu dangătul clopotelor se aseamănă repetarea vocalelor *e* și *u* (exclusivă în versurile ce urmează după cele de la început) în

Vezi rîndunelele se duc,
Se scutur frunzele de nuc

și *e* și *a* în

Cu perdelele lăsate
Șed la masa mea de brad.

Totuși e o mare și fundamentală deosebire, care nu e numai a unui caz special, ci a oricărei poezii, fie ea cît de eufonică, cînd o asemeni cu muzica. Între toate artele, muzica e cea mai abstractă. Chiar și atunci cînd ea întovărășește un text, acesta are un rol secundar. Wagner a căutat să pună de acord muzica cu libretul operelor sale, dar mai mult n-a putut face nici el. Schubert și alți compozitori de lieduri au ales poezii al căror text se acorda cu sentimentele pe care le stîrnea muzica lor. De obicei aceste texte sînt poezii eufonice. Esențial este însă nu ca să găsești muzică și în sunetele lor, ci ca sensul reprezentat de ele să se potrivească cu muzica.

O comparație mai apropiată se poate face cu pictura, care, lucrînd cu colori, e mai puțin abstractă. Cetind o poezie de EMINESCU, ai uneori

impresia că eşti într-un parc cu fel de fel de copaci, care au îmbrăcat, înainte de a cădea în somnul iernii, hainele lor policrome, ca să mai fie o dată frumoşi : fagi cu frunza rotundă, mesteceni cu nişte bănişori lipiţi de rămurele subţiri, arţari şi stejari cu frunzele dantelate şi brazi cu ace ascuţite. Aceştia şi stejarii întîrziaţi sînt încă verzi, dar de un verde fără sevă, rece, pe cînd frunzele celorlalţi arbori se prefac, cînd soarele străbate printre ele, în monede de aur şi de aramă. Metalul lor sclipeşte şi e cald. Cu această profuziune de colori contrastează negrul trunchilor de arţari şi albul celor de mesteceni, căci negru şi alb nu sînt colori ci „non-colori". Numai cînd colorile curcubeului le transpui pe un disc care se învîrteşte atît de repede încît ochiul nu le mai poate distinge, se naşte albul.

În *LR*, I, § 48 a am încercat să pun vocalele romîneşti pe un portativ de cinci linii, deosebindu-le după înălţimea lor. Pe acest portativ am trecut vocalele care purtau greutatea versurilor într-una din cele mai eufonice poezii de EMINESCU, *Rugăciunea*. Figura obţinută este armonică şi se pretează la o interpretare neforţată, căci se bazează pe date obiective, numărul vibraţiilor vocalelor. Vom încerca acum punerea vocalelor pe alt portativ, care ţine seama de locul lor de articulaţie, deci tot de un criteriu obiectiv.

Vocalele sînt, precum am văzut în Fonetică, palatale (*e* şi *i*), centrale (*a*, *ă* şi *î*) şi velare (*o* şi *u*). Putem dar lucra cu un portativ redus la trei linii. Aceasta ne permite să menţinem şi comparaţia cu colorile, care înlesneşte priceperea celor ce urmează. Dacă ţinem într-adevăr seama şi de căldura colorilor, vedem că palatalele, aşezate în portativ pe linia de deasupra, corespund cu colorile reci ; velarele, aşezate pe linia de dedesubt, cu colorile calde ; iar centralele, la mijloc, unei colori neutre, care nu e propriu-zis nici caldă, nici rece, ci numai mai caldă sau mai rece decît altă coloare, deci de o căldură relativă. Cald este galbenul, rece albastrul, iar neutru verdele. Puneţi un buchet de nu-mă-uita alături de o portocală şi veţi vedea că există de fapt colori care fac impresia de reci şi calde. Priviţi acele pinului sau frunza de stejar, şi veţi vedea că verdele lor e rece, sau, mai bine zis, că în el a intrat mai mult albastru decît în iarba de primăvară sau în întîiele frunze de mesteacăn, cu mult galben în compoziţia lor, deci mai calde.

Poate nu e de prisos să deschidem o paranteză. Roşu nu e nici el cald sau rece, ci poate fi şi una, şi alta, după cum e mai aproape de portocaliu sau de violet. Ceea ce are însă roşul mai mult ca oricare altă coloare, este caracterul lui viu, aprins. Din cauza aceasta el nu se armonizează

cu colorile calde. Cînd, din dorința de a atrage atenția asupra sa, o femeie blondă (sau cu părul vopsit galben) îmbracă o bluză roșie, cele două colori, una caldă și alta aprinsă, „se bat". Cu totul altceva e cînd o fată cu părul negru își pune o floare roșie în cosițe sau cînd țiganca cu numele Carmen apare pe scenă cu un trandafir roșu în păr și între dinții ei albi. Dacă ar fi permis să creăm cuvinte compuse, în cazul din urmă am vorbi de o eucromie, precum vorbim de eufonie, în cazul dintîi de o cacocromie.

Eufonice sînt poate multe versuri eminesciene, pentru că ele unesc cu vocalele neutre numai pe cele reci sau numai pe cele calde. Astfel strofa a treia din *Somnoroase păsărele* are în cele dintîi versuri —cu excepția unui singur caz— numai tonuri reci alături de cele neutre :

Trece lebăda pe ape
Printre trestii să se culce,
Fie-ți îngerii aproape...

Aceeași e situația în începutul strofei a treia din *Și dacă* :

Și dacă stele bat în lac,

în versul prim și al treilea din sonetul *Veneției* :

S-a stins viața falnicii Veneții...
Ca-n țintirim tăcere e-n cetate,

sau în versul din *Scrisoarea III* :

Că ne ești așa departe.

Versul din *Luceafărul* :

O prea frumoasă fată

ca și

Nu voi mormînt bogat

au dimpotrivă tonuri calde pe lîngă cele neutre.

Luați poezia în care poetul e frămîntat de dorul chinuitor după femeia care nici nu bănuiește ce luptă sufletească se desfășoară în pieptul lui cînd trece mereu pe strada cu plopii fără soț. E atîta melancolie și tristețe dulce pentru romantici în ea, că parcă auzi o nocturnă de Chopin. Toți vecinii îl cunoșteau, afară de aleasa inimii lui :

Mă cunoșteau vecinii toți,
Tu nu m-ai cunoscut.

Finalul poeziei e dominat de vocalele calde, care-i dau o tonalitate minoră, în moll, ce răsună în doinele noastre cu melodii duioase.

Dar ne oprim. Uneori am impresia că eufonia versurilor citate — şi le-am putea uşor înmulţi — trebuie să aibă alte cauze, sau şi alte cauze decît vocalismul lor. Portativul nostru cuprinde pe două linii prea multe vocale, pentru ca ele să poată impresiona. Nu numai EMINESCU, ci şi alţi poeţi au asemenea versuri. Luaţi poezia *Mama* de COŞBUC şi veţi vedea că şapte din cele opt strofe ale ei conţin cîte un astfel de vers:

Clipeşte-abia din cînd în cînd...
Sînt încă mici şi tată n-au...
Şi fetele se miră...
La geam tu sari deodată...
Mai ştiu şi eu la ce gîndeam...
Să-l văd o dată-n faţă...
Ca să visezi de mine...

Dar preocupări eufonice trebuie să presupunem şi la acest poet, care e un virtuos al versificaţiei. Repetările aceloraşi vocale, opoziţia între cele extreme — mai ales cînd se subliniază prin ele cuvintele cu greutate în context — şi legănarea pe liniile vecine ale portativului sînt probabil inconştiente şi instinctive. Ceea ce nu răstoarnă **principiile eufonice** pe care am încercat să le întemeiem pe baze obiective şi să le facem mai înţelese pentru nespecialişti, prin comparaţii cu alte ramuri ale artei.

Cu căciulile trase pe urechi, cu obrajii îmbujoraţi de ger, cu ochii sclipind de bucurie, copiii cutreieră, cete-cete, uliţele satului, vestind naşterea domnului. Ca o binecuvîntare, cerul varsă asupra lor fulgi mari de zăpadă. Florile de gheaţă pe care gerul le-a desenat pe geamurile caselor şi ploaia de argint care cade de sus intră şi ele în colind. Poetul ar fi putut spune pentru figurile albe de pe geam „flori de argint", sau, pentru fulgii de ninsoare „argintul cerului" ori „spuma văzduhului", dar nici o altă împărechere de cuvinte n-ar fi sunat atît de frumos ca acel simplu şi armonic

Florile dalbe,

care se repetă mereu în colind.

Acest vers scurt de două cuvinte imită înainte de toate, prin dactilul săltăreţ de la început şi troheul grav care-i urmează, jocul neregulat al fulgilor în aer. Acel *d* care se adaugă la începutul cuvîntului *alb* nu are alt scop decît să „poetizeze" cuvîntul, făcîndu-l să piardă ceva din precizia sensului său originar, ca numire de coloare, şi să însemneze pe lîngă „alb", în mod vag, un fel de „curat", „luminos" şi „gingaş", să corespundă mai mult germanului „hold" — cuvînt poetic şi acesta — decît lui „weiss".

Vedem dar că opoziția dintre zero și un sunet nu servește numai ca „semn” deosebitor de înțeles între două cuvinte, ca în *dare* (*mare, sare, tare* etc.) față de *are*, ci, contrar celor arătate în Fonemică § 130, adaosul unor sunete e aici și adaosul unor nuanțe nouă de înțeles ce îmbogățesc conținutul unui cuvînt și cu o notă eufonică.

Nu de mult am primit de la un elev o scrisoare, în care îmi comunica că, găsindu-se în societatea unor romîni din toate părțile țării, a făcut o anchetă între ei asupra sensului precis al primului vers din *Miorița*. Nimeni nu a fost în stare să precizeze ce înseamnă exact

Pe-un picior de plai

deși toți erau de acord că versul acesta e foarte frumos. Numai un maramurășean știa că acel „picior de plai” ne duce pe creștetele munților, unde a fost și leagănul fermecătoarei poezii. Cei de la șes, și mai cu seamă orășenii, nu mai știu ce e propriu-zis un plai, care are numai un sens vag și colorit poetic, ca și „dumbravă”, „crîng” sau „meleaguri”. Cu atît mai puțin puteau preciza cum trebuie să înțelegem „piciorul” unui astfel de plai. Elevul meu îmi scria cît era de mulțumit că aflase în sfîrșit de la maramurășean dezlegarea unei enigme filologice și putea acum să cunoască geneza, istoria și extensiunea geografică a expresiei.

Dar versul nu cîștiga nimic în frumusețe prin această cunoaștere. Frumos și eufonic e și versul următor :

Pe-o gură de rai

cu o metaforă îndrăzneață, dar parcă-l întrece cel dintîi, tocmai pentru că lasă fanteziei noastre libertatea de a tălmăci în fel și chip imaginea „piciorului de plai”, sau de a nu o transpune de loc pe planul înțelegerii clare. Plin de farmec nu e sensul exact al figurii poetice, ci ceea ce introduce fiecare în el cu imaginația sa.

Fermecătoare e și eufonia versului. E greu de spus în ce consistă ea, deși orice romîn o simte. Am impresia că aici se îmbină mai multe elemente eufonice, dintre care unele se pot și recunoaște. Astfel e rima, desigur, cu diftongi : *plai* și *rai*. Alt element e aliterația

Pe-un **p**icior de **p**lai.

Din nou constatăm și preferința pentru lichidele *l* și *r*.

Ceva mai departe urmează alt vers cu aceleași elemente eufonice : aliterație, sonante, diftong în rimă și același diftong în interiorul versului

Trei turme de miei.

Eufonic e şi contrastul dintre diftongii *ai* şi *ui* între care e ţintuit acel *ler* care se repetă în refrenul

Hai lerui ler

al colindelor noastre. Observaţi iară lichidele *l* şi *r* care formează osatura consonantică a acestui vers. Din *ai* şi *ui* s-a creat noul cuvînt *hai-hui* în expresia „a umbla hai-hui".

Aceste combinaţii de sunete n-au nici un sens. Nu spun nimic intelectului şi au n u m a i valoare eufonică, ca acele minunate refrenuri care sfîrşesc sau întrerup unele poezii lirice franceze, dîndu-le nu un sens, ci creînd în ascultător numai **atmosfera**, dispoziţia sufletească favorabilă pentru cele ce au fost sau vor fi exprimate în cuvinte. Ceea ce poate face o „diseuse" cu talent din aceste refrenuri, a arătat Yvette Guilbert, care ne-a încîntat în tinereţea noastră. Ea ştia scoate din aceste „lirliruri" eufonice atîtea efecte, încît nu exista poezie tristă, veselă, melancolică sau plină de resemnare care să fi spus cu vorbe atîta cît exprimau aceste refrenuri lipsite de înţeles.

Într-o şedinţă a Junimii de la Iaşi, S. Bodnărescu a cetit nişte versuri atît de obscure, de nu le-a înţeles nimeni. Cînd cei prezenţi se întrebau cine putea fi bătrînul enigmatic din poezie, interveni Eminescu. G. PANU relatează în *Amintirile* sale *de la Junimea* următoarele : „Bătrînul este indiferent, rolul lui este indiferent, poetul a găsit ocazia prin acest bătrîn să facă nişte versuri şi să pună într-însele o parte a imaginaţiei sale. Ce voiţi mai mult ? spune Eminescu. O poezie nu trebuie înţeleasă în totul, continuu, căci dacă toţi bucherii de la şcoală o înţeleg, atunci nu mai e poezie".

Cînd cineva are atîta bogăţie în suflet ca EMINESCU, nu e de mirare că e în stare să ridice, prin adaosul care-l aduce el unei poezii, valoarea acesteia.

Cele trei exemple din urmă sînt scoase din celălalt poet mare al romînilor, poporul. Astfel se dovedeşte că şi artistul popular, fără o cultură superioară şi rafinamentul simboliştilor şi decadenţilor, care caută să producă atmosferă şi prin sunetele cuvintelor întrebuinţate, are, ca şi poetul cult, un simţ înnăscut pentru eufonie.

În grădină am un măr rotat, la care ţin foarte mult. Cînd vine toamna, el e aproape în fiecare an plin de fructe gustoase. Dar acest pom nu mi-e drag numai din cauza rodului lui îmbelşugat, ci şi cînd, primăvara, se îmbracă în minunata haină a celor mai gingaşe dintre flori. Mărul e singurul dintre pomi care nu e grăbit să înflorească şi nu înveşmîntă linţoliul alb înainte de ce s-au ivit, timide, şi primele frunzişoare verzi. El are atunci

și o delicată armonie de colori, o eucromie care, unită cu parfumul florilor și zumzetul albinelor ce le pasc, cadrează minunat cu farmecul primăverii. Deși îți dai seama că crenguța pe care o rupi ca să o pui într-un vas cu apă te va lipsi de cîteva mere la toamnă, nu te înduri să nu duci primăvara și în casă. Cînd romînul zice că cineva a venit „de florile mărului", adică fără vreun scop precis, el face aluzie la această plăcere lipsită de orice interes practic.

În acest volum, noi am poposit cîteodată și pînă acum în grădina cu mărul înflorit. Despre rolul unor elemente eufonice ca rima, aliterația sau repetiția, a fost adesea vorba. Dar atenția noastră era îndreptată mai cu seamă asupra părții tehnice a rostirii și ne-am gîndit mai totdeauna mai întîi la partea utilitară a vorbirii. Rodul de toamnă al mărului — iată ce ne preocupa. Și a fost bine că am procedat astfel, căci acum, cînd eufonia este partea esențială a preocupării noastre, ne prind bine cunoștințele agonisite în Fonetică și Fonemică. Sîntem chiar convinși că numai întemeiați pe date obiective putem face deducții eufonice, iar nu pe autosugestii, care atribuie putere evocativă și sunetelor detașate de sensul cuvintelor pe care le formează. Un arhitect care-și pricepe meseria va face mai întîi schița interiorului, cu împărțirea rațională a spațiului și utilizarea materialului de care dispune, și numai după aceea va desena fațada estetică. Nu e mai puțin adevărat că arta sfîrșește pînă la urmă să dea cerințelor utilitare un nimb de noblețe. Cînd s-a ajuns la convingerea că fierul e un material mai potrivit decît piatra și s-a calculat exact rezistența acestui material, s-au făcut podurile de fier. La început ele erau suspendate, ca „podul de lanț" din Budapesta, și greutatea lor se sprijinea pe boltituri răzimate pe piloni zidiți din blocuri de piatră. La expoziția de la Paris din 1900 s-a inaugurat podul Alexandru, cu un singur arc imens și cutezător, tras de la un mal al Senei la altul. El nu era numai mare și comod pentru comunicație, ci și frumos, o superioară operă tehnică și operă de artă. Automobilele în care te urcai ca să ajungi la expoziție erau la începutul acestui veac ca niște trăsuri. Caii intrau în vehicol, în loc să fie înhămați înaintea lui, și-l puneau de acolo în mișcare. Cu cît mai mulți caiputere avea, cu atît mai prețios era automobilul. Pe lîngă zgomotul ce-l făceau și mirosul greu de benzină ce-l răspîndeau, ele mai erau și urîte. Abia încetul cu încetul forma lor fu armonizată cu funcția ce o îndeplineau. Roțile groase de cauciuc intrară sub caroserie, de nu mai trebuia să te urci în automobil ca într-un vagon, forma se lungi din ce în ce mai mult, ca să spintece mai ușor aerul, iar cînd, deodată cu mărirea vitezei, se văzu că rezistența aerului scade dacă mașina e acoperită, s-au ivit limuzinele.

Astăzi automobilele —și nu numai cele de curse— sînt zvelte, elegante și au o linie estetică.

Deci iarăși o îngemănare rațională a utilului cu frumosul —utili dulce— din care se naște s t i l u l.

Oare să nu fie astfel și în limbă ?

În Fonetică am vorbit de acomodare și de diferențiere, asimilare și disimilare și am stăruit asupra laturii tehnice și utilitare a acestor fenomene. Cînd în loc de *rîbnic*, de la slavul *ryba* ,,pește'', zicem *Rîmnic*, am făcut o economie de mișcări articulatoare, acomodînd pe *b* lui *n* următor (§ 53). Cînd din *tuus* din latina clasică avem *tous* în latina vulgară, diferențiem cele două vocale ca să evităm contragerea lor (§ 68). De asemenea asimilarea progresivă se explică printr-o prematură potrivire a organului nostru la articularea sunetului ce va urma, iar asimilarea regresivă printr-o zăbovire în poziția precedentă, mai mult decît era necesar. Dar în cazul acesta și eufonia joacă un rol. Dacă nimeni nu zice *năroc*, ci numai *noroc* și preferim forma *nisip* lui *năsip*, e fiindcă ,,ne sună mai bine''. Adevărat că pricina acestei asimilări este o repetare a articulării. Dar tot atît de frecventă este disimilarea, deci tocmai evitarea acelorași mișcări. Organul nostru de articulare e deprins să treacă cu mare ușurință de la o poziție la alta : *nimurui* e la Brașov forma obișnuită de genitiv a lui *nimenea*. Deci, pe lîngă explicarea pozitivistă, dată de Fonetică, care se interesează numai de tehnica vorbirii, trebuie să fie și una de natură eufonică (,,sună mai bine''), o explicare idealistă, ca să întrebuințăm termenul lui K. VOSSLER. S-ar putea chiar ca și metateza, atît de frecventă la sonantele romînești, să aibă uneori la bază eufonia. Dacă într-o regiune întreagă din sudul țării nu se zice *risipi*, ci, cu metateză reciprocă, *siripi*, acest joc curios cu silabele cuvîntului pare a sta în legătură cu repetarea de trei ori a lui *i*, deci un element eufonic. O schimbare în ordinea silabelor nu putea produce neclaritate, cînd structura cuvîntului era atît de caracteristică prin repetarea aceleiași (și singurei) vocale.

După articularea lor, am împărțit sunetele în consonante și vocale. Nu e de mirare dacă vedem că cele dintîi, întovărășite de zgomote și lipsite adesea de voce, nu prea contează ca elemente eufonice. Excepție fac doar sonantele, care au comun cu vocalele vocea și ocupă un loc imediat după vocale în tabela sunetelor cu sonoritate. Cît despre diftongi, dacă aceștia sună bine pentru urechea romînului, chiar și afară de rimă, credem că acest lucru se explică printr-un contrast față de cacofonia hiatului. În Fonetică am vorbit despre tendința ce se poate observa din cele mai vechi timpuri de a nu suferi bucuros două vocale învecinate cu caracterul lor silabic. Ele se ,,organizează'', cea mai slabă intrînd în vasalitatea celei mai

puternice : din lat. *mea* (bisilab) a rezultat rom. *mea* (monosilab cu diftong), din neologismul *teatru* (trisilab ca în franțuzește și nemțește) am ajuns, în graiul obișnuit, la *teatru* (bisilab). Cu ceea ce corespunde unei tendințe generale a limbii urechea se obișnuiește așa de mult, încît începe să-i placă și să fie stînjenită de ceea ce e contrar acestei obișnuințe.

Bătînd la mașină versurile citate din EMINESCU și întrebuințînd literele roșii ca să scot în evidență vocalele repetate, sau dominante, a trebuit să schimb mereu registrul, ca să bat literele roșii și cele negre. De cele mai multe ori această schimbare trebuia să o fac după fiecare vocală și fiecare consonantă, căci acestea se urmau de cele mai multe ori imediat una după alta. Întîmplare sau principiu eufonic?

Cum zice EMINESCU?

Îl vede azi, îl vede mîni,
Astfel dorința-i gata ;
El iar, privind de săptămîni,
Îi cade dragă fata.

Despre Johann Sebastian Bach se spune că era un foarte bun organist. Cîntînd la orgă l-a zărit întîia oară Anna Magdalena și s-a îndrăgostit de el. F. Liszt era un pianist celebru. Totuși ce deosebire între ei ! La Bach tehnica era numai un ajutor pentru a scoate la iveală frumusețea bucății cîntate ; o fugă savantă sau o arie melodioasă din compozițiile sale sînt exemple clasice de a r m o n i e. La Liszt v i r t u o z i t a t e a era lucrul principal. De aceea chiar în compozițiile sale, pe care singur le executa la pian, fioriturile grele de cîntat sînt cele mai dese ornamente. Ele nu dau muzicii sale adîncime, ci scot în relief p i t o r e s c u l.

Cam aceeași deosebire e între EMINESCU și AL. MACEDONSKI. Dacă cel din urmă nu aprecia pe cel dintîi, cauza principală era felul diferit cum înțelegeau ei arta. Unul era înainte de toate pentru eufonie ; celălalt pentru **pitoresc.** EMINESCU voia ca versurile sale să sune bine, MACEDONSKI —și unii poeți moderni, ca de exemplu I. BARBU— ca ele să picteze. Cînd o onomatopee nu era eufonică, EMINESCU n-o întrebuința. În versurile sale n-ar încăpea acel *scîrț* care imită zgomotul produs de o ușă neunsă, căci această onomatopee nu ne mîngîie urechea. Dacă am avea însă un vers ca

Tună, bubuie, văzduhul uruie

cele două cuvinte *bubuie* și *uruie*, adică „face bu-bu și u-u”, au o repetiție care e și eufonică, iar dominarea vocalei *u* este, cum am văzut, un mijloc eufonic.

În basmele noastre populare e vorba de acei copii năzdrăvani care creşteau în trei zile cît alţii într-un an. Ultimul război, cu vîltoarea lui, ne-a purtat în lumea basmelor cu zmei înfricoşaţi şi balauri care varsă foc pe gură. În cîţiva ani am îmbătrînit cu decenii. Planuri făurite în timpuri normale s-au năruit dintr-o dată. Simţind cum anii aceştia mi-au scăzut puterile, am renunţat să mai dau cele din urmă două volume din „Limba romînă", cu care voiam să încunun activitatea mea lingvistică şi pentru care strînsesem un apreciabil material. Mă mîngîi însă cu gîndul că cel puţin acest volum, pe care-l port cu mine de o jumătate de veac, a putut fi încheiat în 1943, în deplinătatea puterilor mele fizice şi intelectuale. El tratează un subiect care nu mai ispiteşte pe lingviştii de azi şi care nu poate fi aşteptat decît de la cineva care cunoaşte şi geografia lingvistică, dar a apucat şi epoca neogramaticilor. Celelalte volume pot fi scrise mai bine de lingvişti din generaţia actuală sau viitoare.

Această reducere a cărţii de la patru la două volume explică şi acest capitol final, care a devenit un fel de epilog, „Încheierea" răspunzînd prezentării de la începutul primului volum. Profit de libertatea ce se lasă autorilor de a introduce şi o notă lirică în epilog, pentru a face o mărturisire. Am închinat acest volum elevilor mei. Toată viaţa m-am străduit ca lor să le dau ceea ce am putut face mai bun şi cu ceea ce puteam să-i învăţ mai mult. Acum, cînd nu mai sînt în stare să mă ţin la curent cu cărţile ce apar şi să mă împrospătez cu ele, cel mai cuminte lucru ce-l pot face e să-mi iau rămas bun de la cercetările ce m-au pasionat atît de mult în viaţă. Astfel am mîngîierea că elevii mei vor putea profita de ceea ce le mai pot da : o pildă că, chiar renunţînd, omul poate fi încă folositor.

ABREVIAȚIUNI

AIS = *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*, von KARL JABERG und JAKOB JUD; die Mundartenaufnahmen wurden durchgeführt von P. SCHEUERMEIER, G. ROHLFS und M. L. WAGNER. Zofingen 1928 ș.u.

alb. = albanez.

ALF = *Atlas linguistique de la France* publié par J. GILLIÉRON et E. EDMONT. Paris, 1903—1910.

ALL = *Archiv für lateinische Lexikographie*, herausgegeben von WÖLFFLIN. Leipzig, 1884 ș.u.

ALR = *Atlasul lingvistic romîn*, sub conducerea lui SEXTIL PUȘCARIU. Cluj, 1938 ș.u. (Partea lucrată de SEVER POP are un I după ALR, iar cea lucrată de EMIL PETROVICI, un II. „I/II" însemnează volumul al doilea din partea întîi, „II/I" volumul întîi din partea a doua etc. Prin „h" se arată harta și prin „pct.", punctul anchetat, numărul hărții fiind în numitor iar al punctului în numărător. Cînd nu se dă un „h" înaintea fracțiunii, cifra din numitor arată numărul chestiunii din chestionar).

ALRM = *Micul Atlas lingvistic romîn*, sub conducerea lui SEXTIL PUȘCARIU. Cluj, 1938 ș.u. (Partea I e lucrată de SEVER POP; partea a II-a de EMIL PETROVICI).

Anal. Dobr. = *Analele Dobrogei*. Revista Societății culturale dobrogene. Constanța, 1920 ș.u.

Arch. glott. ital. = *Archivio glottologico italiano*. Roma, 1873 ș.u.

Arch. Rom. = *Archivum romanicum*. Geneva, 1917 ș.u.

Arh. Folk. = *Anuarul Arhivei de folklor*. Cluj, 1932 ș.u.

arom. = aromîn(ește).

AslPh. = *Archiv für slavische Philologie*. Berlin, 1875 ș.u.

astur. = asturian.

BA = *Balkan-Archiv* I—IV, herausgegeben von G. WEIGAND. Leipzig 1925 — 1928.

ban. = în Banat.

BIFR = *Buletinul Institutului de filologie romînă „Alexandru Philippide"*. Director IORGU IORDAN. Iași, 1934 ș.u.

BL = *Bulletin linguistique*, publié par A. ROSETTI. Bucureşti, 1933 ş.u.
Bul. Soc. Fil. = *Buletinul Societăţii filologice*. Bucureşti, 1905—1907.
bulg. = bulgar, bulgăreşte.
calabr. = calabrez.
camp. = campidanez.
catanz. = catanzan.
ceh. = ceh(eşte).
CGL = *Corpus glossariorum latinorum*, 7 vol. Leipzig, 1888 ş.u.
CIL = *Corpus inscriptionum latinarum*. Berlin, 1862 ş.u.
Cod. Vor. = *Codicele Voroneţean*. Cu un vocabulariu şi studiu asupra lui, de ION al lui G. SBIERA. Cernăuţi, 1885.
com. = comunicat de...
conj. = conjugare.
Conv. lit. = *Convorbiri literare*. Iaşi, apoi Bucureşti, 1867 ş.u.
cons. = consonantă.
cr. = croat, croăţeşte.
Cuv. d. bătr. = *Cuvente den bătruni*, de B. P. HASDEU. Bucureşti, 1878—1881.
DA = *Dicţionarul limbii romîne*, publicat de Academia Romînă. Bucureşti, 1913 ş.u.
dacor. = dacoromîn.
dacosl. = dacoslav.
DE = *Dicţionarul etimologic al limbii romîne*. Elementele latine (A—PUTEA), de I. A. CANDREA şi OV. DENSUSIANU. Bucureşti, 1907—1910.
DECR = *Dicţionar enciclopedic ilustrat „Cartea Romînească"*, de I. A. CANDREA şi GH. ADAMESCU. Bucureşti, 1931.
DEL = *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, par E. ERNOUT et A. MEILLET. Paris, 1932.
dial. = dialect(al).
DLR = *Dicţionarŭ limbii romîneşti*, de A. SCRIBAN. Iaşi, 1939.
DMR = *Dicţionar macedo-romîn*, de I. DALAMETRA. Bucureşti, 1906.
DR = *Dacoromania*. Buletinul „Muzeului limbii romîne" condus de SEXTIL PUŞCARIU. Cluj, 1921 ş.u.
DRF = *Nouveau dictionnaire roumain-français*, I—IV, par FRÉDÉRIC DAMÉ. Bucarest, 1893—1895.
DRG = *Dicţionar romîn-german*, de H. TIKTIN. Bucureşti, 1903—1925.
DU = *Dicţionarul universal al limbii romîne*, ed. IV, de LAZĂR ŞĂINEANU. Bucureşti, 1922.
ELR = SEXTIL PUŞCARIU, *Études de linguistique roumaine*. Cluj—Bucureşti, 1937.
emil. = emilian.
EMR = *Etymologicum magnum Romaniae. Dicţionarul limbii istorice şi populare a romînilor*, I—IV, de B. PETRICEICU-HASDEU. Bucureşti, 1886—1898.
engad. = engadin.
engl. = englez(eşte).
EW = *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache*. I. *Lateinisches Element*, von SEXTIL PUŞCARIU. Heidelberg, 1905.
EWsl. = *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, von F. MIKLOSICH. Wien, 1886.

fr.	= francez, franţuzeşte.
germ.	= german.
got.	= gotic.
grec.	= grec(esc).
Grundriss	= GUSTAV GRÖBER, *Grundriss der romanischen Philologie*, I². Strassburg, 1904–1906.
GS	= *Grai şi suflet*, I–VII. Revista „Institutului de filologie şi folklor", condusă de Ov. DENSUSIANU. Bucureşti, 1924–1937.
h.	= harta.
HLR	= O. DENSUSIANU, *Histoire de la langue roumaine*, I–II. Paris, 1901 şi 1914–1938.
ILR	= A. ROSETTI, *Istoria limbii romîne*, I–IV. Bucureşti, 1938–1941.
Indog. Forsch.	= *Indogermanische Forschungen*, herausgegeben von A. DEBRUNNER und SOMMER. Strassburg, 1892 ş.u.
istr(or).	= istroromîn(eşte).
it.	= italian, italieneşte.
Jb.	= *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache*, I–XXIX, herausgegeben von Dr. GUSTAV WEIGAND. Leipzig, 1894–1921.
jud.	= judeţ(ul).
LAD	= *Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes*, von G. WEIGAND. Leipzig, 1909.
lat.	= latin(eşte).
lat. med.	= latin medieval.
lat. pop.	= latin popular.
lat. vulg.	= latin vulgar.
LB	= *Lexicon romînesc-latinesc-unguresc-nemţesc*. Buda, 1825.
L Balk.	= KR. SANDFELD, *Linguistique balkanique*. Paris, 1930.
Let.	= M. KOGĂLNICEANU, *Letopiseţele Ţării Moldovii*, I–III. Iaşi, 1845–1852.
LEW	= *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, von ALOIS WALDE. Dritte neubearbeitete Auflage von J. B. HOFFMANN. Heidelberg, 1930 ş.u.
LG	= FR. STOLZ–J. H. SCHMALZ, *Lateinische Grammatik*... Neubearbeitet von MANU LEUMANN und J. B. HOFFMANN. München, 1928.
LL	= *Langue et Littérature*. Bulletin de la Section littéraire de l'Académie roumaine, publié par TH. CAPIDAN et D. CARACOSTEA. Bucarest, 1940 ş.u
log.	= logudorez.
lomb.	= lombard.
Mat. Folk.	= *Materialuri folkloristice*, culese şi publicate prin îngrijirea lui GR. G. TOCILESCU, vol. I. Bucureşti, 1900.
m.-bulg.	= medio-bulgar.
megl.	= meglenit (meglenoromîn).
mgs.	= medio-german superior.
mgr.	= medio-grec(esc).
mil.	= milanez.
Mitt.	= *Mitteilungen des Rumänischen Instituts an der Universität Wien*, herausgegeben von W. MEYER-LÜBKE. Bd. I. Heidelberg, 1914.
mold.	= în Moldova.

monteleon.	= monteleonez.
munt.	= în Muntenia.
neap.	= neapolitan.
ngr.	= neogrec.
nord.	= nordic, de nord
p.	= pagina.
paleosl.	= paleoslav.
pct.	= punctul.
piem.	= piemontez.
pol.	= polon.
port.	= portughez.
prov.	= provansal.
Psalt. Sch.	= *Psaltirea Scheiană*, publicată de prof. I. BIANU. București, 1889.
Réponses	= V-me Congrès International des Linguistes. 28 août—2 septembre 1939. *Réponses aux questionnaires*. Bruges.
retor.	= retoroman.
Rev. Crit.	= *Revista critică-literară*. I—V. Director AR. DENSUSIANU. Iași, 1893—1897.
REW	= W. MEYER-LÜBKE, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, ed. 2. Heidelberg, 1920.
RF	= *Revista filologică*, I—II, organ al Cercului de studii filologice din Cernăuți. Director A. PROCOPOVICI. Cernăuți, 1927—1929.
Rječnik	= *Rječnik hrvastkoga ili srpskoga jezika*. Zagreb, 1880 ș.u.
RLR	= *Revue des langues romanes*. Montpellier et Paris, 1870 ș.u.
rom.	= romîn(ește).
rus.	= rus(ește).
rut.	= rutean, rutenește.
săs.	= săsesc, săsește.
sec.	= secol(ul).
SEW	= *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, von Dr. ERICH BERNEKER. Wien, 1908 ș.u.
SI	= SEXTIL PUȘCARIU, *Studii istroromîne*, I—III. În colaborare cu M. BARTOLI, A. BELULOVICI și A. BYHAN. București, 1906—1929.
sic.	= sicilian.
sîrb.	= sîrbesc, sîrbește.
slav. bis.	= slav bisericesc.
slov.	= sloven(ește).
span.	= spaniol.
suf.	= sufix.
surs.	= surselvic.
Șez.	= *Șezătoarea*. Revistă pentru literatură și tradițiuni populare. Director ARTUR GOROVEI. [Fălticeni], 1892 ș.u.
TCLP	= *Travaux du Cercle linguistique de Prague*. Praga, 1929 ș.u.
TLR	= *Thesaurus Linguae Latinae*. 1900 ș.u.
trevis.	= în Treviso.
turc.	= turc(ește).
țig.	= țigănesc, țigănește.

ung.	= ungurese, ungureşte.
v. -	= vechi (de ex. : v. - fr. = vechi-francez).
valtell.	= valtelinic.
vegl.	= vegliot.
ven.	= veneţian.
veron.	= veronez.
vgs.	= vechi-german superior.
voc.	= vocală.
ZRPh.	= *Zeitschrift für romanische Philologie*. Halle, 1877 ş.u.
ZslPh.	= *Zeitschrift für slavische Philologie*. Leipzig, 1925 ş.u.

BIBLIOGRAFIE

I. Studii și materiale

ACADEMIA ROMÎNĂ. *Dicționarul limbii romîne*. București, 1913 ș.u.

ALEXICI, G., *Texte din literatura poporană romînă*, adunate de ... Tomul I. *Poezia tradițională*. Budapesta, Editura autorului, 1899.

Atlasul lingvistic romîn. Sub conducerea lui SEXTIL PUȘCARIU. Cluj, 1938 ș.u. (Partea I lucrată de SEVER POP, partea a II-a lucrată de EMIL PETROVICI).

BERNEKER, E., *Slavisches etymologisches Wörterbuch*. Wien, 1908 ș.u.

BIANU, I., *Psaltirea Scheiană*, publicată de ... București, 1889.

BIBLIA, *adecă dumnezeiasca scriptură ale cei vechi și ale cei nao leage toate care sau tălmăcit dupre limba elinească spre înțeleagerea limbii rumînești, cu porunca prea bunului creștin și luminatului domn Ioan Șărban Cantacuzino Basarab Voevod și cu îndemnarea dumnealui Costadin Brăncoveanul, marele logofăt...* Tipăritusau în scaunul mitropoliei Bucureștilor... la anul 1688.

BOGDAN, Al., *Die Metrik Eminescus*, în *Jb.* XI, p. 193–272.

BRÉAL, M., *Essai de sémantique. Science des significations*. Paris, 1904.

BRUGMANN, K. u. DELBRÜCK, B., *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Erster Band: *Einleitung und Lautlehre*. Zweite Bearbeitung. Unveränderter Neudruck. Berlin und Leipzig, 1930.

BRUGMANN, K. u. OSTHOFF, H., *Morphologische Untersuchungen*. I. Teil. Leipzig, 1878.

BYHAN, A., *Die alten Nasalvokale in den slavischen Elementen des Rumänischen*, în *Jb.* V., p. 298–370.

CANDREA, I. A., *Graiul din Țara Oașului* (Extras din *Buletinul Societății filologice*, II). București, 1907.

CANDREA, I. A., *Monumentele cele mai vechi de limbă romînească*, în *Noua Revistă Romînă*, III, p. 533–541 și IV, p. 14–24.

CANDREA, I. A. și ADAMESCU, GH., *Dicționar enciclopedic ilustrat „Cartea Romînească"*, București, 1931.

CANDREA, I. A. și DENSUSIANU, OV., *Dicționarul etimologic al limbii romîne. Elementele latine* (A – PUTEA). București, 1907–1910.

CANTEMIR, D., *Operele principelui* DEMETRIU CANTEMIR, publicate de Academia Romînă. Tom. VI : *Istoria Ieroglifică*, operă originală inedită, scrisă în limba romînească la 1704... București, 1883.

CAPIDAN, TH., *Aromînii. Dialectul aromîn.* Studiu lingvistic. București, 1932.

CAPIDAN, TH., *Elementul slav în dialectul aromîn.* București, 1925.

CAPIDAN, TH., *Limbă și cultură.* București 1943.

CAPIDAN, TH., *Meglenoromînii.* I. *Istoria și graiul lor.* II. *Literatura populară la meglenoromîni.* III. *Dicționar meglenoromîn.* București, 1925—1928.

CIAUȘANU, G. F., *Glosar de cuvinte din județul Vîlcea.* București, 1931.

CORESI, DIACONUL, *Carte cu învățătură (1581).* Publicată de SEXTIL PUȘCARIUL și ALEXIE PROCOPOVICI. Vol. I. *Textul.* București, 1914.

Corpus glossariorum latinorum. Leipzig, 1888 ș. u.

Corpus inscriptionum latinarum. Berlin, 1862 ș. u.

Culegere de doine, strigături și chiuituri ce se obicinuiesc la jocurile și petrecerile noastre poporale. Brașov, 1922.

DALAMETRA, I., *Dicționar macedo-romîn.* București, 1906.

DAMÉ, FR., *Nouveau dictionnaire roumain-français.* I—IV. București, 1893—1895.

DAUZAT, A., *La vie du langage. Evolution des sons et des mots.* Paris, 1910.

DELBRÜCK, B., *Grundfragen der Sprachforschung. Mit Rücksicht auf W. Wundts Sprachpsychologie erörtert.* Strassburg, 1901.

DENSUSIANU, O., *Graiul din Țara Hațegului.* București, 1915.

DENSUSIANU, O., *Histoire de la langue roumaine.* I—II. Paris, 1901 și 1914—1938.

DINU, T., *Graiul din Țara Oltului* (Extras din (GS, I.). București, 1923.

DOSOFTEI, MITROPOLITUL, *Viața și petreacerea svinților.* Iași, 1682.

Encyclopédie française. Tome I. *L'outillage mental. Pensée. Langage. Mathématiques.* Paris, [1937].

ERNOUT, E. et MEILLET, A., *Dictionnaire étymologique de la langue latine.* Paris, 1932.

ETTMAYER, K. v., *Vulgärlatein,* în *Geschichte der indogermanischen Sprachwissenschaft,* partea a II-a, vol. I. Strassburg, 1916.

ETTMAYER, K. v., *Zur Intonation der Romanen,* în *Festgabe Karl Luick.* Marburg, 1925.

Festgabe Karl Luick. Marburg, 1925.

Forschungen zur romanischen Philologie. Festgabe für H. Suchier. Halle a. S., 1900.

FRÎNCU, T. și CANDREA, GH., *Romînii din Munții Apuseni (Moții).* Scriere etnografică cu 10 ilustrațiuni în fotografie. București, 1888.

FRÎNCU, T. și CANDREA, GH., *Rotacismul la moți și istrieni.* București, 1886.

GAMILLSCHEG, E., *Die Mundart von Șerbănești-Titulești (Gerichtsbezirk Olt, Kreis Vedea).* Jena und Leipzig, 1936.

GAMILLSCHEG, E., *Oltenische Mundarten.* Wien, 1919.

GEMELLI, A., *Variations significatives et variations individuelles des unités élémentaires phoniques du langage humain; moyens fournis par l'électro-acoustique pour les déceler et l'évaluation physiopsychologique des résultats,* în *Proceedings of the third international Congress of Phonetic Sciences.* Ghent (Belgium), 1939.

GILLIÉRON, J., *Étude sur la défectivité des verbes: La faillite de l'étymologie phonétique.* Neuveville, 1919.

GILLIÉRON, J. et EDMONT, E., *Atlas linguistique de la France,* publié par ... Paris, 1903—1910.

GRAMMONT, M., *La dissimilation consonantique dans les langues indoeuropéennes et dans les langues romanes.* Dijon, 1895.

GRAMMONT, M., *Notes de phonétique générale*, ui *Bulletin de la Société de linguistique de Paris*, XXIV (1923–1924), fasc. 1, p. 1 ş.u.
GRAMMONT, M., *Traité de phonétique*. Paris, 1933.
GRAUR, A., *Notes sur les diphtongues en roumain*, în *BL*, III (1935), p. 15–35.
GRAUR, A. şi ROSETTI, AL., *Esquisse d'une phonologie du roumain*, în *BL*, VI (1938), p. 5–29.
GRÉGOIRE, A., *La linguistique*. Paris, 1939.
GRÖBER, G., *Grundriss der romanischen Philologie*, I². Strassburg, 1904–1906.
HAAS, P., *Assoziative Erscheinungen in der Bildung des Verbalstammes im Rumänischen*, în *Jb*. XXI–XXV, p. 1 ş.u.
HASDEU, B. P., *Cuvente den bătruni*. Bucureşti, 1878–1881.
HASDEU, B. P., *Etymologicum magnum Romaniae. Dicţionarul limbii istorice şi populare a romînilor*. I–IV. Bucureşti, 1886–1898.
HATZIDAKIS, G. N., *Einleitung in die neugriechische Grammatik*. Leipzig, 1892.
HAVRÁNEK, B., *Zur phonologischen Geographie : Das Vokalsystem des balkanischen Sprachbundes* în *Archives néerlandaises de phonétique expérimentale*, VIII–IX, 1930.
HERZOG, E., *Historische Sprachlehre des Neufranzösischen*. Heidelberg, 1913.
HERZOG, E., *Streitfragen der romanischen Philologie*. Halle, 1904.
HERZOG, E. şi GHERASIM, V., *Glosarul dialectului mărginean*, în *Codrul Cosminului*, I–VII (1924–1932).
IORDAN, I., *Introducere în studiul limbilor romanice. Evoluţia şi starea actuală a lingvisticii romanice*. Iaşi, 1932.
IORGA, N., *Studii şi documente*, XII. Bucureşti, 1906.
IVĂNESCU, G., *Din fonetica evolutivă a limbii romîne*. (*Cu cîteva discuţii de fonetică generală*). I. *Soarta diftongului latinesc au*, în *BIFR*, II (1935), p. 128 ş.u.
JABERG, K. und JUD, J., *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*. Die Mundartenaufnahmen wurden durchgeführt von P. Scheuermeier, G. Rohlfs und M. L. Wagner. Zofingen, 1928 ş.u.
JAKOBSON, R., *Remarques sur l'évolution du russe, comparée à celle des autres langues slaves*. Praga, 1929.
JESPERSEN, O., *Lehrbuch der Phonetik*. Autorisierte Übersetzung von Hermann Davidsen. Leipzig u. Berlin, 1904.
JESPERSEN, O., *Phonetische Grundfragen*. Leipzig u. Berlin, 1904.
JOKL, N., *Linguistisch-Kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereiche des Albanischen*. Berlin u. Leipzig, 1923.
JONES, D., *Das System der Association Phonétique Internationale*. Extras din *Lautzeichen und ihre Anwendung in verschiedenen Sprachgebieten*. Berlin, 1928, p. 18–27.
JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI, *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb, 1880 ş.u.
KEIL, H., *Grammatici latini*. Lipsiae, 1857—1880.
KOGĂLNICEANU, M., *Letopiseţele Ţării Moldovii*, I–III. Iaşi, 1845–1852.
KRETSCHMER, P., *Neugriechische Dialektstudien*. I. *Der heutige lesbische Dialekt*. Wien, 1905.
KUEN, H., *Rumänische Sprache*, în *Südosteuropa-Handbuch*.
KUEN, H., *El dialecto de Alguer y su posición en la historia de la lengua catalana*. Barcelona, 1934.
LAUSBERG, H., *Die Mundarten Südlukaniens*, Halle, 1939.
Lautzeichen und ihre Anwendung in verschiedenen Sprachgebieten. Von Fachgelehrten zusammengestellt unter Schriftleitung von M. HEEPE. Berlin, 1928.

LEBZELTER, V., *La répartition des types raciaux romano-méditerranéens en Roumanie*. Extras din *L'Anthropologie*, 45 (1935).

LELESCU, Șt., *Cercetări experimentale asupra consonantei romînești R*. Sibiu, 1944.

LESKIEN, A., *Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Grammatik*. Weimar, 1898.

Lexicon romînesc-latinesc-unguresc-nemțesc. Buda, 1825.

LINDSAY, W. M., *Die lateinische Sprache. Ihre Laute, Stämme und Flexionen in sprachgeschichtlicher Darstellung*. Vom Verfasser genehmigte und durchgesehene Übersetzung von Hans Nohl. Leipzig, 1897.

LOMBARD, A., *La prononciation du roumain*. Uppsala, 1935.

MACREA, D., *Palatalizarea labialelor în limba romînă*, în *DR*, IX, p. 92–160.

MARIAN, S. FL., *Înmormîntarea la romîni. Studiu etnografic*. București, 1892.

MAROUZEAU, J., *Lexique de la terminologie linguistique*. Paris, 1933.

Materialuri folkloristice, culese și publicate prin îngrijirea lui GR. C. TOCILESCU, București, 1900.

MEILLET, A., *Caractères généraux des langues germaniques*. Paris, 1930.

MEILLET, A., *De la différenciation des phonèmes*, în *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris*, vol. XII, fasc. 1 (1901–1903), p. 14–34.

MEILLET A., *Structure générale des faits linguistiques*, in *Encyclopédie française*, Tome I (1937), pag. 1-32–1 ș. u.

MENZERATH, P., *Die Sprachartikulation als Struktur*, în *Forschungen und Fortschritte*, XIII (1937), p. 364.

MEYER-LÜBKE, W., *Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft*. Heidelberg, 1901.

MEYER-LÜBKE, W., *Grammatik der romanischen Sprachen*. I–IV. Leipzig, 1890–1902.

MEYER-LÜBKE, W., *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. Ed. II. Heidelberg, 1920.

MEYER-LÜBKE, W., *Rumänisch, Romanisch, Albanesich*, în *Mitt*. p. 1–42.

Micul Atlas lingvistic romîn. Sub conducerea lui SEXTIL PUȘCARIU. Cluj, 1938 ș.u. (Partea I lucrată de SEVER POP; partea a II-a lucrată de EMIL PETROVICI).

MIKLOSICH, F., *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien, 1886.

MILLARDET, G., *Linguistique et dialectologie romanes*, în *RLR*, XLI (1921–1922), p. 1–160 și 193–368.

Mineiul, luna lui octobrie, care sau tipărit acum întăiu rumînește întru întiia domnie a prea înălțatului domn Io Alexandru Ipsilanti Voevod..., prin ustrdia sfinții sale iubitoriului de Dumnezeu Chir CHESARIE, *Episcopului Rîmnicului*, la anul de la Hs. 1776.

MOLDOVAN, S., *Țara noastră. Descrierea părților Ardealului de la Murăș spre miazăzi și valea Murășului*. Sibiu, 1894.

MUSSAFIA, A., *Beitrag zur Kunde der norditalienischen Mundarten im 15. Jahrhundert*. Wien 1873.

MUSSAFIA, A., *Zur rumänischen Vokalisation*. Wien, 1868.

NAERT, P., *Des mutations ct, cs > pt, ps ; gn > mn et mn > un en roumain*, în *Acta linguistica*, 1940–1941, vol. II, fasc. 4, p. 247–257.

NANDRIȘ, GR., *Despre metateza lichidelor în elementele slave din limba romînă*, în *DR*, VI, p, 350–357.

PAMFILE, T., *Agricultura la romîni. Studiu etnografic. Cu un adaus despre măsurătoarea pămîntului și glosar*. București, 1913.

PAMFILE, T., *Industria casnică la romîni. Trecutul și starea ei de astăzi. Contribuțiuni de artă și tehnică populară*. București, 1910.

PAMFILE, T., *Jocuri de copii adunate din satul Țepu (jud. Tecuci)*. București, 1906.

PANCONCELLI-CALZIA, G., *Die experimentelle Phonetik in seiner Anwendung auf die Sprachwissenschaft*. Ed. II. Berlin, 1924.

PAPAHAGI, P., *Basme aromîne și glosar*. București, 1905.

PAPAHAGI, T., *Graiul și folclorul Maramureșului*. București, 1925.

PAȘCA, ȘT., *Glosar dialectal alcătuit după material lexical cules de corespondenți din diferite regiuni*. București, 1928.

PAȘCA, ȘT., *Nume de persoane și nume de animale în Țara Oltului*. București, 1936.

PAUL, H., *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Halle a.S., 1909.

PAULYN, W., *Romanische Sprachen und Dialekte*, în *Lautzeichen und ihre Anwendung in verschiedenen Sprachgebieten*. Berlin, 1928, p. 50–67.

PĂCALĂ, V., *Monografia comunei Rășinari*. Sibiu, 1915.

PĂSCULESCU, N., *Literatura populară romînească*, adunată de . . . Cu 30 arii notate de GHEORGHE MATEI. București, 1910.

PETROVICI, E., *Continuitatea daco-romînă și slavii* (Extras din rev. *Transilvania*, a. 73). Sibiu, 1942.

PETROVICI, E., *Dacoslava*, în *DR*, X, p. 255—261.

PETROVICI, E., *De la nasalité en roumain. Recherches expérimentales*. Cluj, 1930.

PETROVICI, E., *Graiul Carașovenilor. Studiu de dialectologie slavă meridională*. București, 1935.

PETROVICI, E., *Le pseudo-i final du roumain*, în *BL*, II (1934), p. 86–97.

PETROVICI, E., *Note slavo-romîne*, II, în *DR*, X, p. 338.

PETROVICI, E., *Simbioza slavo-romînă în Transilvania* (Extras din rev. *Transilvania*, a. 73). Sibiu, 1942.

PETROVICI, E., *Texte dialectale*. Supliment la „Atlasul lingvistic romîn" II. Sibiu—Leipzig, 1943.

PETROVICI, E., Recenzie la *Istoria limbii romîne*, III. *Limbile slave meridionale* de Al. Rosetti în *DR*, X, p. 137–139.

PHILIPPIDE, A., *Originea romînilor*. Vol. I–II. Iași, 1923–1928.

PISANI, V., *Geolinguistica e Indoeuropeo*. Roma, 1940.

POPOVICI, I., *Rumänische Dialekte*. I. *Die Dialekte der Munteni und Pădureni im Hunyader Komitat*. Halle a. S., 1905.

PORZEŻINSKI, V., *Einleitung in die Sprachwissenschaft*. Leipzig u. Berlin, 1910.

Proceedings of the third international Congress of Phonetic Sciences. Held at the University of Ghent 18–22 July 1938. Ghent (Belgium), 1939.

PROCOPOVICI, A., *Despre ă și î. Probleme de fonetică și fonologie. Chestiuni principiare*, în *DR*, IX, p. 56–91.

PROCOPOVICI, A., *Despre nazalizare și rotacism*. București, 1908.

PUȘCARIU, S., *Considerațiuni asupra sistemului fonetic și fonolologic al limbii romîne*, în *DR*, VII, p. 1–55 (= *ELR*, p. 203–259).

PUȘCARIU, S., *Despre legile fonologice*, în *DR*, II, p. 19–84 (= *ELR*, p. 135–203).

PUȘCARIU, S., *Études de linguistique roumaine*. Cluj—București, 1937.

PUȘCARIU, S., *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache*. I. *Lateinisches Element*. Heidelberg, 1905.

PUȘCARIU, S., *Morfonemul și economia limbii*, în *DR*, VI, p. 211–243 (= *ELR*, p. 266–290).

PUȘCARIU, S., *Phonetisch und Phonologisch*, în *Volkstum und Kultur der Romanen*, III (1930), p. 16–24 (= *ELR*, p. 125–134).

PUŞCARIU, S., *Studii istroromîne*. Î—III. În colaborare cu M. BARTOLI, A. BELULOVICI şi A. BYHAN. Bucureşti, 1906—1929.

RAUSCH, F. *Lauttafeln*. Nordhausen a. Harz. 3. Auflage. Marburg in Hessen.

RICHTER, E., *Der Innere Zusammenhang in der Entwicklung der romanischen Sprachen*, în *Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie*, XXVII, p. 69 ş.u.

ROHLFS, G., *Griechen und Romanen in Unteritalien*. Genève, 1924.

ROSETTI, AL., *Contributions à l'analyse physiologique et à l'histoire des voyelles Ă et Î*, în *BL*, III (1935), p. 84—112.

ROSETTI, AL., *Curs de fonetică generală*. Bucureşti, 1930.

ROSETTI, AL., *Étude sur le rhotacisme en roumain*. Avec un append. et 6 cartes linguistiques. Paris, 1924.

ROSETTI, AL., *Istoria limbii romîne*. I—IV. Bucureşti, 1938—1941.

ROSETTI, AL., *Limba romînă în sec. al XVI-lea*. Bucureşti, 1932.

ROSETTI, AL., *Remarques sur la détente des occlusives roumaines en fin de mot*, în *BL*, I (1933), p. 58—84.

ROSETTI, AL., *Remarques sur les diphtongues*, în *BL*, II (1934), p. 21—33.

ROSETTI, AL., *Sur l'n spirant des parlers dacoroumains actuels*, în *BL*, II (1934), p. 98—107.

ROSETTI, AL., *Sur la théorie de la syllabe*, în *BL*, III (1935), p. 5—14.

ROSITZKE, H., *Remarques sur la durée des voyelles accentuées du roumain*, în *BL*, VII (1939), p. 82—95.

ROUSSELOT, P. J., *Modifications phonétiques du langage étudiées dans le patois d'une famille de Cellefrouin (Charente)*. Paris, [1891].

SALVIONI, C., *Fonetica del dialetto moderno della cità di Milano*, în *Arh. glott. ital.* IX (1884), p. 188—260.

SANDFELD, Kr., *Linguistique balkanique*. Paris, 1930.

SAUSSURE, F. de, *Cours de linguistique générale*. Publié par CH. BALLY et ALBERT SÈCHEHAYE, avec la collaboration de ALBERT RIEDLINGER. Lausanne et Paris, 1916.

SBIERA, I. al lui G., *Codicele Voroneţean. Cu un vocabulariu şi studiu asupra lui*, de... Cernăuţi, 1885.

SCHOPF, E., *Die Konsonantischen Fernwirkungen: Fern-Dissimilation, Fern-Assimilation und Metathesis*. Göttingen, 1919.

SCHUCHARDT, H., *Der Vokalismus des Vulgärlateins*. Bd. I—III. Leipzig, 1866—1869.

SCHUCHARDT, H., *Über die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker*. Berlin, 1885.

SCHUCHARDT, H., *Zum Nasaleinschub*, în *ZRPh*, XXXV, p. 71 ş.u.

SCHWYZER, E., *Sprachliche Hypercharakterisierung*. Berlin, 1941.

SCRIBAN, A., *Dicţionaru limbii romîneşti*. Iaşi, 1939.

SEIDEL, E., *Das Wesen der Phonologie*. Kopenhagen—Bucureşti, 1943.

SIEVERS, E., *Grundzüge der Phonetik. Zur Einführung in das Studium der Lautlehre der indogermanischen Sprachen*. Leipzig, 1901.

SIMIONESCU, E., *Accentul în cuvintele vechi-slave din limba romînă*. (Teză de doctorat). Iaşi, 1913.

SKOK, P., *La terminologie chrétienne en slave: le parrain, la marraine et le filleul*, în *Revue des études slaves*, X (1930), p. 186—204.

STOLZ, FR. — SCHMALZ, J. H., *Lateinische Grammatik*. Neubearbeitet von MANU LEUMANN und J. B. HOFFMANN. München, 1928.

STORCH, A., *Volkalharmonie im Rumänischen*, în *Jb.* VII, p. 93—175.

ŞĂINEANU, L., *Dicţionarul universal al limbii romîne*. Ed. IV. Bucureşti, 1922.

Thesaurus Linguae Latinae, 1900 ş.u.
TIKTIN, H., *Dicţionar romîn-german*. Bucureşti, 1903–1925.
TIKTIN, H., *Rumänisches Elementarbuch*. Heidelberg, 1905.
TIKTIN, H., *Studien zur rumänischen Philologie*. Leipzig, 1884.
TOCILESCU, GR., *Materialuri folkloristice*. Culese şi publicate prin îngrijirea lui . . . Vol. I Bucureşti, 1900.
La Transylvanie, ouvrage publié par l'Institut d'Histoire Nationale de Cluj. Vol. II. Bucureşti, 1938.
TREML, L., *Der dynamische Wortakzent der ungarischen Lehnwörten im Rumänischen*, în *BL*, II (1934), p. 34–66.
TRUBETZKOY, N. S., *Grundzüge der Phonologie*. Praga, 1932.
VARLAAM, MITROPOLITUL, *Carte romînească de învăţătură, duminecele preste an şi la praznice împărăteşti şi la svinţi mari*. Iaşi, 1643.
VENDRYES, J., *La phonologie de la langue poétique*, în *Conférences de l'Institut de linguistique de l'Université de Paris*, II (1934), Paris, 1935, p. 39–51.
VENDRYES, J., *Le langage. Introduction linguistique a l'histoire*. Paris, 1921.
VICIU, AL., *Colinde din Ardeal. Datini de crăciun şi credinţe poporane. Culegere cu anotaţiuni şi glosar*. Bucureşti, 1914.
VICIU, AL., *Glosar de cuvinte dialectale din graiul viu al poporului romîn din Ardeal*. Bucureşti, 1906.
VÎRCOL, V., *Graiul din Vîlcea*. Bucureşti, 1910.
VOSSLER, K., *Sprache als Schöpfung und Entwicklung*. Heidelberg, 1905.
VUIA, R., *Le village roumain de Transylvanie et du Banat* (Extras din *La Transylvanie*), Bucureşti, 1938.
WALDE, A., *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*. Dritte neubearbeitete Auflage von J. B. HOFFMANN. Heidelberg, 1930 ş.u.
WARTBURG, W. v., *Einführung in Problematik und Methodik der Sprachwissenschaft*. Halle a. S., 1943.
WECHSLER, E., *Gibt es Lautgesetze?*, în *Forschungen zur romanischen Philologie. Festgabe für H. Suchier*. Halle a. S., 1900, p. 349–538.
WEIGAND, G., *Der Schwund von n durch Nasalierung*, în *Jb.* XI, p. 188–192.
WEIGAND, G., *Die Aromunen. Ethnographisch-philologisch-historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren*. Bd. I–II. Leipzig, 1894–1895.
WEIGAND, G., *Die Dialekte der Bukowina und Bessarabiens*. Leipzig, 1904.
WEIGAND, G., *Linguistischer Atlas des dakorumänischen Sprachgebietes*. Leipzig, 1909.
WOLF, O., *Sprache und Ohr*. Braunschweig, 1871.
WUNDT, W., *Sprachgeschichte und Sprachpsychologie. Mit Rücksicht auf B. Delbrücks „Grundfragen der Sprachforschung"*. Leipzig, 1901.
WUNDT, W., *Völkerpsychologie*. I. *Die Sprache*. Leipzig, 1904.
V-ème Congres International des Linguistes. 28 août–2 septembre 1939. *Réponses aux questionnaires*. Bruges.

II. Periodice

Acta linguistica. Revue internationale de linguistique structurale. Copenhague, 1939–1941, 1945–1950.
Analele Dobrogei. Revista Societăţii culturale dobrogene. Constanţa, 1920 ş.u.
L'Anthropologie. Paris, 1890 ş.u.

Anuarul Arhivei de folklor. Cluj, 1932 ş.u.

Archiv für das Studium der neueren Sprachen, begründet von P. HERRIG, jetzt herausgegeben von A. BRANDL und G. ROHLFS. Braunschweig, 1846 ş.u.

Archiv für lateinische Lexikographie, herausgegeben von WÖLFFLIN. Leipzig, 1884 ş.u.

Archiv für slavische Philologie, begründet von V. JAGIĆ, herausgegeben von M. VASMER. Berlin, 1875 ş.u.

Archives néerlandaises de phonétique expérimentale. Haga, 1927 ş.u.

Archivio glottologico italiano. Roma, 1873 ş.u.

Archivum romanicum. Geneva, 1917 ş.u.

Arhiv za arbanasky stariny, jezik i etnologijy, urednik H. BARIĆ. Belgrad, 1923 ş.u.

Arhiva Societăţii ştiinţifice şi literare din Iaşi. Iaşi, 1881 ş.u.

Balkan-Archiv, I—IV, herausgegeben von G. WEIGAND. Leipzig, 1925—1928.

Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie. Halle, 1905 ş.u.

Buletinul Comisiei istorice a Romîniei, publicat de ION BOGDAN. Bucureşti, 1915 ş.u.

Buletinul Institutului de filologie romînă „Alexandru Philippide". Director IORGU IORDAN. Iaşi, 1934 ş.u.

Buletinul Societăţii filologice. Bucureşti, 1905—1907.

Bulletin de la Société de linguistique de Paris. Paris, 1869—1941.

Bulletin linguistique, publié par A. ROSETTI. Bucureşti, 1933 ş.u.

Codrul Cosminului. Cernăuţi, 1924 ş.u.

Conférences de l'Institut de linguistique de l'Université de Paris. Paris, 1933 ş. u.

Convorbiri literare. Iaşi, apoi Bucureşti, 1867 ş.u.

Cultura. Sciences-Lettres-Arts. Director SEXTIL PUŞCARIU. Cluj, 1924.

Dacoromania. Buletinul „Muzeului limbii romîne", condus de SEXTIL PUŞCARIU. Cluj, 1921 ş.u.

Dreptatea. Bucureşti, 1884... ; 1896—1900.

Forschungen und Fortschritte. Berlin, 1926—1944, 1950.

Germanisch-romanische Monatsschrift. Heidelberg, 1909 ş.u.

Grai şi suflet. Revista „Institutul de filologie şi folklor" condus de OV. DENSUSIANU. Bucureşti 1924—1937.

Indogermanische Forschungen, herausgegeben von A. DEBRUNNER und SOMMER. Strassburg, 1892 ş.u.

Indogermanisches Jahrbuch. Persönliche und wissenschaftliche Nachrichten. Berlin, apoi Strassburg, 1913 ş.u.

Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft. Begründet und herausgegeben von F. TECHMER. Leipzig, 1884 ş.u.

Ion Creangă. Revistă de limbă, literatură şi artă populară. Bîrlad, 1908 ş.u.

Jahrbuch für Philologie, herausgegeben von V. KLEMPERER und E. LERCH München, 1925 ş. u.

Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache, herausgegeben von Dr. GUSTAV WEIGAND. Leipzig, 1894—1921.

Langue et littérature. Bulletin de la Section littéraire de l'Académie Roumaine, publié par TH. CAPIDAN et D. CARACOSTEA. Bucureşti, 1940 ş.u.

Litteraturblatt für germanische und romanische Philologie, begründet von O. BEHAGHEL und F. NEUMANN, herausgegeben von O. BEHAGHEL und K. GLASER. Bd. 1—10, Heilbronn, 1880—1889; Bd. 11, Leipzig, 1890 ş. u.

Lumina. Revistă populară a romînilor din Imperiul Otoman. Alexandria, 1903.

Mélanges linguistiques dédiés au premier Congrès des philologues slaves. Praga, 1929.

Mémoires de la Société de linguistique de Paris. Paris, 1868 ş.u.

Mitteilungen des Rumänisches Instituts an der Universität Wien, herausgegeben vom W. MEYER-LÜBKE. Bd. I. Heidelberg, 1914.

Noua revistă romînă, pentru politică, literatură, ştiinţă şi artă. Bucureşti, 1900 ş.u.

Revista critică-literară. I—V. Director Ar. DENSUSIANU. Iaşi, 1893—1897.

Revista filologică. Organ al cercului de studii filologice din Cernăuţi. Director A. PROCOPOVICI. I—II. Cernăuţi, 1927—1929.

Revue des études slaves. Paris, 1921 ş.u.

Revue des langues romanes. Montpellier-Paris, 1870 ş.u.

Romania. Recueil trimestriel consacré a l'étude des langues et littératures romanes. Paris, 1872 ş.u.

Slavia. Praha, 1922 ş.u.

Südosteuropa — Handbuch. (?)

Şezătoarea. Revistă pentru literatură şi tradiţiuni populare. Director ARTUR GOROVEI. Fălticeni, 1892 ş.u.

Transilvania. Braşov, apoi Sibiu, 1868 ş.u.

Travaux du Cercle linguistique de Prague. Praga, 1929 ş.u.

Volkstum und Kultur der Romanen. Hamburg, 1928 ş.u.

Vox Romanica. Annales helvetici explor. linguis romanicis destinati. Herausgeber J. JUD und A. STEIGER. Zürich und Leipzig, 1936 ş.u.

Zeitschrift für deutsche Wortforschungen, herausgegeben von F. KLUGE. Strassburg, 1900 ş.u.

Zeitschrift für romanische Philologie. Halle, 1877 ş.u.

Zeitschrift für slavische Philologie. Leipzig, 1925 ş.u.

Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete des Deutschen, Griechischen. Lateinischen und Indogermanischen, begründet von A. KUHN, herausgegeben von W. SCHULZE. Berlin, 1852 ş.u.

INDICE

a) DE MATERII

D

F

Î

N

O

Q

R

b) DE NUME

c) DE CUVINTE

romînești

albaneze

grecești

latine

romanice

slave

turcești

ungurești

Ca al doilea element al diftongului, vocalele centrale nu se găsesc decît regional, în combinațiile *i̯ă, u̯ă și i̯ă.*

Dar diftongii și triftongii nu se formează numai cu ajutorul semivocalelor, ci se pot naște și atunci cînd, în cuprinsul aceleiași silabe, o vocală mai puțin sonoră devine satelitul unei vocale mai deschise și, deci, de o sonoritate mai mare. Asemenea diftongi și triftongi sînt în limba noastră :

ea : *creastă, deal, fereastră, găleată* . . . ; neaccentuat : *Cristea* . . . ; *pe-aproape, de-a lungul*. . ., (dial.) *neavastă* . . .
eo : *aoleo, pleosc*. . . ; *vreo*. . . ; neaccentuat : *bleojdi, huideo, uite-o, Costeo*. . .
oa : *boală, broască, oală*. . . ; neaccentuat : *o-am văzut, mijloace* . . .

Regional mai întîlnim și diftongi ca :

ẹę : *mẹęse* (= mese). . .
ăa : *măare* (= mare) . . .
îă : *ovîăs* (= ovăs), *vîăd* (= văd), *sîănătos* (= sănătos) *ALR*, I, 1625/354, 273, 125, *tușîăsc* (= tușesc) *ALR*, I, 75/283 . . .

Triftongi :

eoa : *cleoambă, cleoanță, fleoancă, leoarcă* . . .
i̯oa : *I̯oan, fuioare, lioarcă* (= leoarcă) . . .
eau : *aveau, vreau* . . .
oai̯ : *cerboaică, nemțoaică* . . .

Diftongii *ea*, *eo* și *oa* sînt ceva specific limbii romîne, întrucît accentul se repartizează adesea în mod egal pe cele două elemente ale lor. WEIGAND, care i-a studiat cel dintîi (cf. *LAD*, p. 3), i-a numit „plutitori" („schwebende Diphtonge"). Într-adevăr, alături de rostirea *eá* și *oá* în cuvinte ca *neagră, teamă* . . ., *moară, oameni* . ., în care accentul e pe vocala mai sonoră *a*, aceleași cuvinte se aud, în unele regiuni sau numai la unii indivizi, pronunțate cu *e* și mai ales cu *o* plenison și chiar accentuat. Astfel se explică faptul că unii străini aud accentuarea *móarte, sóare.* (Astfel accentuează bunăoară R. ORTIZ, traducătorul în italienește al poeziilor lui Eminescu). De fapt, accentul e greu de localizat, mai cu seamă în diftongul *oa.*

Specifici limbii romîne sînt și triftongii în care, pe lîngă vocala care formează matca sonoră a silabei, se grupează, ca sateliți, vocale de o sonoritate minoră sau semivocalele, iar la diftongii astfel compuși se mai adaugă și vocale afonizate. Asemenea triftongi se găsesc numai la sfîrșitul cuvintelor. În cuvîntul pe care-l scriem *buboiu* —și care în cele mai multe regiuni se rostește cu diftongul *oi̯* — se aude în unele regiuni triftongul *oi̯*^{u} adică un grup constînd din vocala

harta 10